

पाठानुक्रमणिका

	पृष्ठाङ्काः
पुरोवाक्	iii
भूमिका	vii
मङ्गलम्	1
प्रथमः पाठः	अकारान्त-पुंल्लिङ्गः 2
द्वितीयः पाठः	आकारान्त-स्त्रीलिङ्गः 12
तृतीयः पाठः	अकारान्त-नपुंसकलिङ्गः 21
चतुर्थः पाठः	सर्वनाम-प्रयोगः 32
पञ्चमः पाठः	द्वितीया-विभक्तिः, लृट्लकारः च 39
षष्ठः पाठः	अहं नमामि (पद्यपाठः) 46
सप्तमः पाठः	समुद्रतटः (तृतीया-चतुर्थी-विभक्तिः) 50
अष्टमः पाठः	अस्माकं विद्यालयः (पञ्चमी-षष्ठी-विभक्तिः) 57
नवमः पाठः	उद्यानविहारः (सप्तमी-विभक्तिः, संख्यावाचिपदानि च) 64
दशमः पाठः	नीतिश्लोकाः (विभक्तिपुनरावृत्तिः) 70
एकादशः पाठः	बकस्य प्रतीकारः (अव्ययप्रयोगः) 74
द्वादशः पाठः	सोमशर्मपितुः कथा 79
त्रयोदशः पाठः	सुभाषितानि 84
चतुर्दशः पाठः	यमुना विषरहिता जाता 88
पञ्चदशः पाठः	मातुलचन्द्र!! (बालगीतम्) 93
परिशिष्टम्	कारक-विभक्ति-परिचयः, शब्दरूपाणि, धातुरूपाणि च 98

रवीन्द्रः

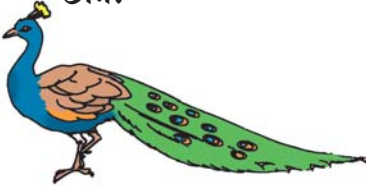
9977399419

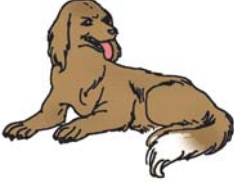
शब्दपरिचयः

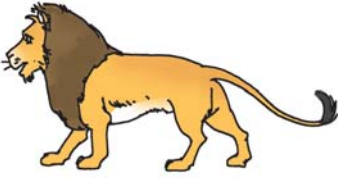
छात्रः

मयूरः

कुक्कुरः

सिंहः

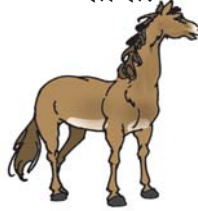
घटः

शिक्षकः

काकः

अश्वः

भल्लूकः

दीपकः

प्रथमः पाठः

अकारान्त-पुँल्लिङ्गः

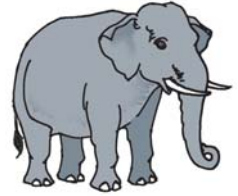
कृषकः

शुकः

वृषभः

गजः

दूरभाषः

मण्डूकः

मत्स्यः

मकरः

चन्द्रः

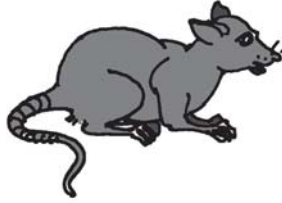
सूर्यः

कपोतः

बिडालः

मूषकः

नकुलः

सौचिकः

रजकः

वृद्धः

तालः

पर्यङ्कः

विद्युद्दीपः

अकारान्त-पुल्लिङ्गः

एषः कः?

एषः केशवः।

केशवः किं करोति?

केशवः नमति।

किं सः लिखति?

नहि, सः न लिखति,

सः नमति।

एतौ कौ?

एतौ बालकौ।

बालकौ किं कुरुतः?

बालकौ पठतः।

किं तौ लिखतः?

नहि, तौ न लिखतः,

तौ पठतः।

एते के?

एते वानराः।

वानराः किं कुर्वन्ति?

वानराः खादन्ति।

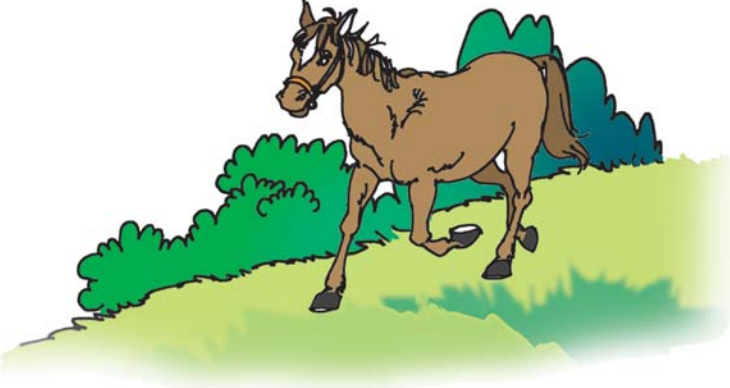
किं ते कूर्दन्ति?

नहि, ते न कूर्दन्ति,

ते खादन्ति।

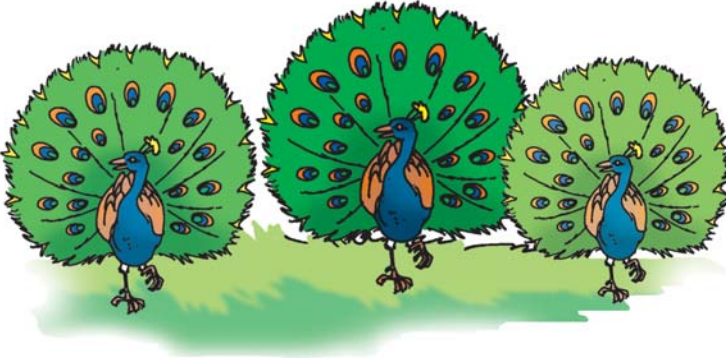
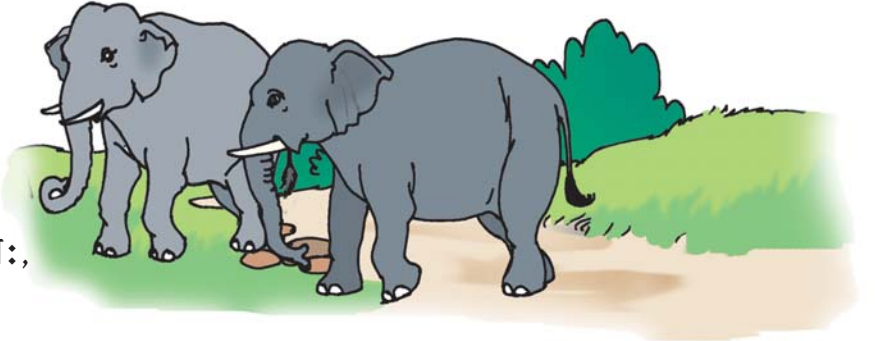

एषः कः?
 एषः अश्वः।
 अश्वः किं करोति?
 अश्वः धावति।
 किं सः तिष्ठति?
 नहि, सः न तिष्ठति,
 सः धावति।

एतौ कौ?
 एतौ गजौ।
 गजौ किं कुरुतः?
 गजौ चलतः।
 किं तौ धावतः?
 नहि, तौ न धावतः,
 तौ चलतः।

एते के?
 एते मयूराः।
 मयूराः किं कुर्वन्ति?
 मयूराः नृत्यन्ति।
 किं ते विचरन्ति?
 नहि, ते न विचरन्ति,
 ते तु नृत्यन्ति।

शब्दार्थः

एषः (पुं.)	—	यह
कः (पुं.)	—	कौन
करोति	—	करता है/करती है
नमति	—	नमस्कार करता है/करती है
सः (पुं.)	—	वह
लिखति	—	लिखता है/लिखती है
नहि (अव्यय)	—	नहीं
एतौ (पुं.)	—	ये दो (दोनों)
कौ (पुं.)	—	कौन (दो)
कुरुतः	—	(दो) करते हैं/करती हैं
पठतः	—	(दो) पढ़ते हैं/पढ़ती हैं
तौ (पुं.)	—	वे दो (दोनों)
एते (पुं.)	—	ये सब
के (पुं.)	—	(अनेक) कौन
वानराः	—	(अनेक) बन्दर
कुर्वन्ति	—	करते हैं/करती हैं
खादन्ति	—	खाते हैं/खाती हैं
ते (पुं.)	—	वे सब
कूर्दन्ति	—	कूदते हैं/कूदती हैं
अश्वः	—	घोड़ा
धावति	—	दौड़ता है/दौड़ती है
तिष्ठति	—	ठहरता है/ठहरती है
गजौ	—	दो हाथी
चलतः	—	(दो) चलते हैं/चलती हैं

धावतः	—	(दो) दौड़ते हैं/दौड़ती हैं
मयूराः	—	(अनेक) मोर
नृत्यन्ति	—	नाचते हैं/नाचती हैं
विचरन्ति	—	घूमते हैं/घूमती हैं

अभ्यासः

1. मौखिकम् उच्चारणं कुरुत-

शिक्षक	—	शिक्षकः
युवक	—	युवकः
घट	—	घटः
दीपक	—	दीपकः
कुक्कुर	—	कुक्कुरः
राष्ट्रध्वज	—	राष्ट्रध्वजः

2. (क) पदानां वर्णविच्छेदं प्रदर्शयत-

यथा- नरः	=	$\underbrace{\text{न्} + \text{अ}}_{\text{न}} + \underbrace{\text{र्} + \text{अः}}_{\text{रः}}$
करोति	=	.....
बालकाः	=	.....
छात्रः	=	.....
अश्वाः	=	.....

अकारान्त-पुल्लिङ्गः

(ख) वर्णसंयोजनेन पदं लिखत-

यथा- द् + ऋ + श् + य् + अ + म्	=	दृश्यम्
व् + आ + न् + अ + र् + अः	=	
प् + अ + ट् + अ + न् + त् + इ	=	
क् + उ + र् + व् + अ + न् + त् + इ	=	
ध् + आ + व् + अ + न् + त् + इ	=	

3. उदाहरणं दृष्ट्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

यथा- पिकः	पिकौ	पिकाः
.....	काकौ	.....
कच्छपः	.....	.....
.....	.....	विडालाः
.....	मृगौ	.....
घटः	.....	.....

4. चित्राणि दृष्ट्वा संस्कृतपदानि लिखत-

.....

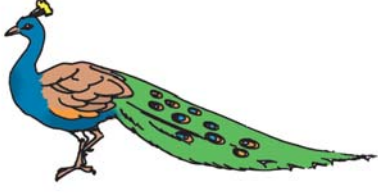

.....

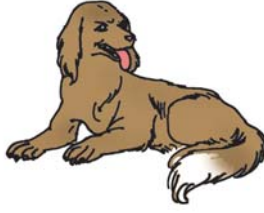

.....

.....

.....

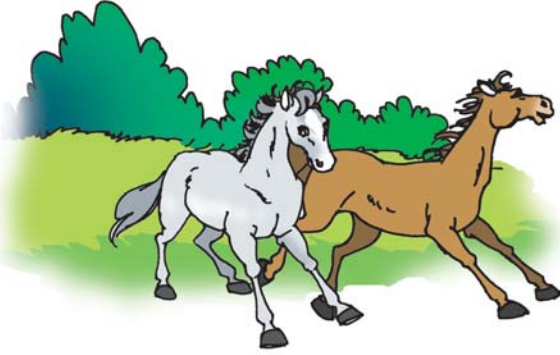

.....

5. चित्रं दृष्ट्वा उत्तरं लिखत-

यथा- बालकः किं करोति?
बालकः पठति।

अश्वौ किं कुरुतः?

.....

छात्राः किं कुर्वन्ति?

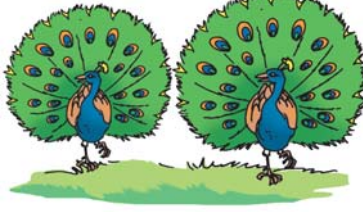
.....

अकारान्त-पुँल्लिङ्गः

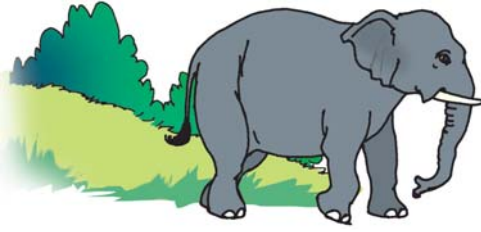
वानराः किं कुर्वन्ति?

.....

मयूरौ किं कुरुतः?

.....

गजः किं करोति?

.....

6. पदानि संयोज्य वाक्यानि रचयत-

वृक्षः

चलन्ति

गजाः

गायति

सिंहौ

पठतः

गायकः

नृत्यन्ति

बालकौ

गर्जतः

भल्लूकाः

फलति

7. मञ्जूषातः पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

नृत्यन्ति   गर्जतः   धावति   चलतः   फलन्ति   खादति

(क) मयूराः	(घ) सिंहौ .....
(ख) गजौ	(ङ) वानरः .....
(ग) वृक्षाः	(च) अश्वः .....

8. सः, तौ, ते इत्येतेभ्यः उचितं सर्वनामपदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

यथा- अश्वः धावति।	-	सः धावति।
(क) गजाः चलन्ति।	-	..... चलन्ति।
(ख) छात्रौ लिखतः।	-	..... लिखतः।
(ग) वानराः क्रीडन्ति।	-	..... क्रीडन्ति।
(घ) गायकः गायति।	-	..... गायति।
(ङ) वृक्षौ फलतः।	-	..... फलतः।

ध्यातव्यम्-

- (क) संस्कृते त्रीणि लिङ्गानि भवन्ति- पुँल्लिङ्गं, स्त्रीलिङ्गं, नपुंसकलिङ्गञ्च।
(ख) संस्कृते त्रयः पुरुषाः भवन्ति- प्रथमपुरुषः, मध्यमपुरुषः, उत्तमपुरुषश्च।
(ग) संस्कृते त्रीणि वचनानि भवन्ति- एकवचनं, द्विवचनं, बहुवचनञ्च।

द्वितीयः पाठः

शब्दपरिचयः

छात्रा

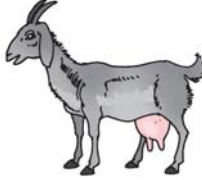
शिक्षिका

परिचारिका

चटका

अजा

पिपीलिका

नौका

कुञ्चिका

घटिका

पाकशाला

द्विचक्रिका

दोला

उत्पीठिका

जवनिका

सूचिका

पेटिका

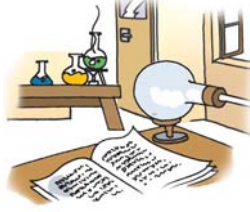
अग्निपेटिका

छुरिका

खट्वा

प्रयोगशाला

दिनदर्शिका

मापिका

माला

तुला

मक्षिका

वृद्धा

पाठशाला

वीणा

सिक्थवर्तिका

लता

आकारान्त-स्त्रीलिङ्गः

एषः कः?
एषः राजेशः।
सः किं करोति?
सः हसति।

एषा का?
एषा शिक्षिका।
सा किं करोति?
सा लिखति।
किं सा पठति?
सा न पठति, सा तु लिखति।

एतौ कौ?
एतौ बालकौ।
तौ किं कुरुतः?
तौ खेलतः।

एते के?
एते अजे।
ते किं कुरुतः?
ते चरतः।
किं ते पिबतः?
ते न पिबतः, ते तु चरतः।

एते के?

एते बालकाः।

ते किं कुर्वन्ति?

ते क्रन्दन्ति।

किं ते पठन्ति?

ते न पठन्ति, ते तु क्रन्दन्ति

एषा का अस्ति?

एषा वाटिका अस्ति।

अत्र जनौ भ्रमतः।

अत्र लताः कलिकाः च सन्ति।

भ्रमराः गुञ्जन्ति।

चटकाः विहरन्ति।

एताः काः?

एताः बालिकाः।

किं ताः क्रीडन्ति?

नहि, ताः नृत्यन्ति।

शब्दार्थाः

एषा (स्त्री.)

का (स्त्री., सर्वनाम)

सा (स्त्री.)

–

–

–

यह

कौन

वह

एते (स्त्री.)	-	ये दो
अजे (स्त्री.)	-	दो बकरियाँ
ते (स्त्री.)	-	वे दो
चरतः	-	(दो) चरते हैं/चरती हैं
पिबतः	-	(दो) पीते हैं/पीती हैं
क्रन्दन्ति	-	रोते हैं/रोती हैं
एताः (स्त्री.)	-	ये सब
ताः (स्त्री.)	-	वे सब
वाटिका	-	बगीचा
अत्र (अव्यय)	-	यहाँ
जनौ	-	दो लोग
भ्रमतः	-	(दो) घूमते हैं/घूमती हैं
कलिकाः	-	कलियाँ
सन्ति	-	हैं
भ्रमराः	-	भौरे
गुञ्जन्ति	-	गूँजते हैं/गूँजती हैं
चटकाः	-	(अनेक) गौरैया
विहरन्ति	-	विचरण करते हैं/करती हैं

अभ्यासः

1. उच्चारणं कुरुत-

(क) बालकः	बालिका
शिक्षकः	शिक्षिका
नायकः	नायिका
गायकः	गायिका
सः	सा

(ख) पिपीलिका	पिपीलिके	पिपीलिका:
सा	ते	ता:
बालिका	बालिके	बालिका:
घटिका	घटिके	घटिका:
कलिका	कलिके	कलिका:

2. (क) अधोलिखितानां पदानां वर्णविच्छेदं प्रदर्शयत-

यथा- शिक्षिका	=	$\underbrace{\text{श् + इ}}_{\text{शि}} + \underbrace{\text{क् + ष् + इ}}_{\text{क्षि}} + \underbrace{\text{क् + आ}}_{\text{का}}$
वाटिका	=	.....
वृक्षाः	=	.....
भ्रमराः	=	.....
प्रज्ञा	=	.....
विद्या	=	.....

(ख) वर्णसंयोजनं कृत्वा पदं कोष्ठके लिखत-

यथा- ग्+उ+ज्+ज्+अ+न्+त्+इ	=	गुञ्जन्ति
अ+ध्+य्+आ+प्+इ+क्+आ	=	
क्+उ+र्+उ+त्+अः	=	
श्+उ+द्+ध्+अः	=	
स्+त्+र्+ई+ल्+इ+ङ्+ग्+अः	=	

आकारान्त-स्त्रीलिङ्गः

श+र्+ई+म्+अ+त्+ई

=

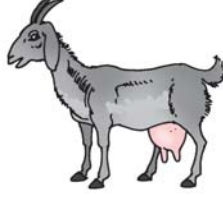
स्+र्+ओ+त्+अः

=

3. चित्रं दृष्ट्वा संस्कृतशब्दं लिखत-

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4. कोष्ठकात् उचितं शब्दं चित्वा वाक्यं पूरयत-

यथा- बालिका पठति। (बालिका/बालिकाः)

(क) ..... गुञ्जति। (भ्रमरः/भ्रमराः)

(ख) ..... चलतः। (पिपीलिकाः/पिपीलिके)

(ग) ..... अस्ति। (तूलिका/तूलिके)

(घ) ..... सन्ति। (द्विचक्रिके/द्विचक्रिकाः)

(ङ) ..... चरन्ति। (अजाः/अजे)

5. वचनानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत-

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यथा-	लता	लते	लताः
	गीता	.....	.....
	.....	पेटिके	.....
	.....	.....	खट्वाः
	सा	.....	.....
	.....	रोटिके	.....

6. सः, सा, ते, ताः, तौ इत्येतेभ्यः उचितं सर्वनामपदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

यथा-	लता अस्ति।	-	सा अस्ति।
(क)	महिलाः हसन्ति।	-	..... हसन्ति।
(ख)	सुधा वदति।	-	..... वदति।
(ग)	अश्वः धावति।	-	..... धावति।
(घ)	बालकौ पश्यतः।	-	..... पश्यतः।
(ङ)	भ्रमराः गुञ्जन्ति।	-	..... गुञ्जन्ति।

7. मञ्जूषातः कर्तृपदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

भक्ताः अजे बालकः सिंहाः द्विचक्रिका

(क) ..... चरतः।

(ख) ..... गर्जन्ति।

(ग) ..... नमन्ति।

(घ) ..... हसति।

(ङ) ..... चलति।

8. मञ्जूषातः कर्तृपदानुसारं क्रियापदं चित्वा शून्यस्थानं पूरयत-

गायतः नृत्यति लिखन्ति पश्यन्ति विहरतः

(क) रमा .....।

(ख) चटके .....।

(ग) बालिके .....।

(घ) छात्राः .....।

(ङ) जनाः .....।

तृतीयः पाठः

शब्दपरिचयः

अकारान्त-नपुंसकलिङ्गः

पर्णम्

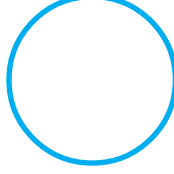
फलम्

सङ्गणकम्

पुस्तकम्

वर्तुलम्

गृहम्

आयतम्

विद्युद्व्यजनम्

पात्रम्

सूक्ष्मदर्शकम्

रेलयानम्

छत्रम्

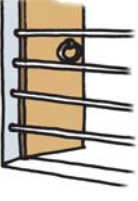
मुकुटम्

वाद्यम्

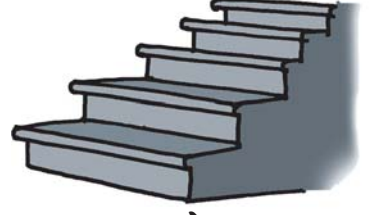
द्वारम्

वातायनम्

उपनेत्रम्

सोपानम्

नीडम्

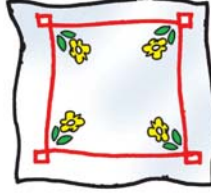
पञ्जरम्

विमानम्

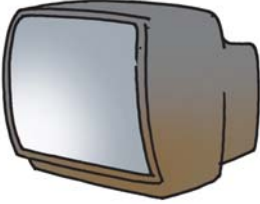
क्रीडनकम्

करवस्त्रम्

भवनम्

दूरदर्शनम्

नारिकेलम्

उद्यानम्

कमलम्

कङ्कतम्

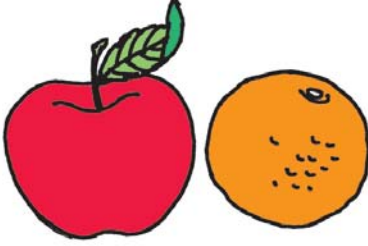
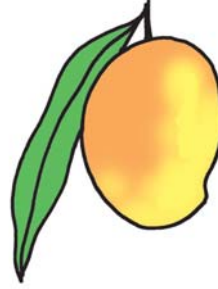

सूत्रम्

एतत् किम् अस्ति?
एतत् फलम् अस्ति।

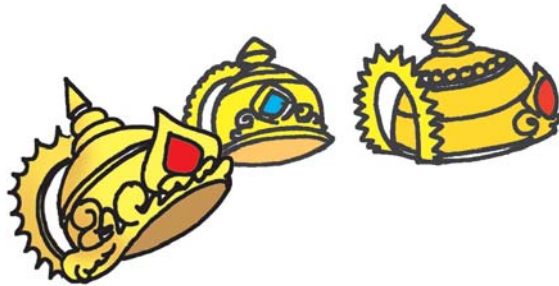
एते के स्तः?
एते फले स्तः।

एतानि कानि सन्ति?
एतानि फलानि सन्ति।

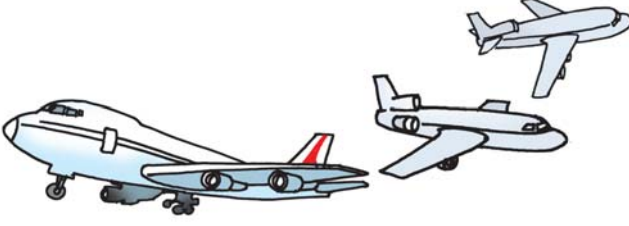
किम् एते पुष्पे?
एते पुष्पे न स्तः।
एते पर्णे स्तः।

किम् एतानि पुस्तकानि?
न, एतानि मुकुटानि।

अकारान्त-नपुंसकलिङ्गः

एतानि कानि सन्ति?
एतानि विमानानि सन्ति।

अत्र बालाः किं कुर्वन्ति?
अत्र बालाः क्रीडन्ति।

किं यानानि चलन्ति?
न, केवलं चक्राणि चलन्ति।

एषा का?
एषा बालिका।

किम् अत्र वीणाः सन्ति?
न, अत्र एका एव वीणा अस्ति।

एते के स्तः?
एते छत्रे स्तः।

किम् अत्र रेलयानानि सन्ति?
न, अत्र कारयाने स्तः।

किम् एतत् वाद्यम्?
न, एतत् जलपात्रम्।

एते के?
एते व्यजने स्तः।

कानि एतानि?
एतानि पर्णानि।

किम् एतत् विमानम्?
न, एषः खगः।
खगः उत्पतति।

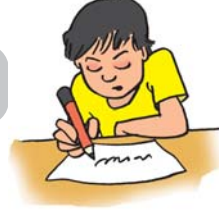
शब्दार्थः

एतत् (नपुं.)	–	यह
फलम् (नपुं.)	–	फल
एते (नपुं.)	–	(दो) ये
एतानि (नपुं.)	–	(अनेक) ये
कानि (नपुं.)	–	कौन
पुष्पे (नपुं.)	–	दो फूल
पर्णे (नपुं.)	–	दो पत्ते
मुकुटानि (नपुं.)	–	(अनेक) ताज/मुकुट
विमानानि (नपुं.)	–	(अनेक) हवाई जहाज
यानानि (नपुं.)	–	(अनेक) गाड़ी
के (नपुं.)	–	(दो) कौन
स्तः (नपुं.)	–	(दो) हैं
छत्रे (नपुं.)	–	दो छाता
रेलयानानि (नपुं.)	–	(अनेक) रेलगाड़ी
कारयाने (नपुं.)	–	दो कार
वाद्यम् (नपुं.)	–	बाजा
जलपात्रम् (नपुं.)	–	पानी का बरतन
व्यजने (नपुं.)	–	दो पंखे
एतानि (नपुं.)	–	ये सब
खगः (पुं.)	–	चिड़िया
उत्पतति	–	उड़ता है/उड़ती है

अभ्यासः

1. मौखिकम् उच्चारणं कुरुत-

चित्रम्	चित्रे	चित्राणि
पुष्पम्	पुष्पे	पुष्पाणि
पात्रम्	पात्रे	पात्राणि
नेत्रम्	नेत्रे	नेत्राणि
व्यजनम्	व्यजने	व्यजनानि
उद्यानम्	उद्याने	उद्यानानि
द्वारम्	द्वारे	द्वाराणि

2. (क) अधोलिखितानां शब्दानां वर्णविच्छेदं प्रदर्शयत-

यथा-	व्यजनम्	-	व् + य् + अ + ज् + अ + न् + अ + म्
	पुस्तकम्	-	.....
	विद्वान्	-	.....
	चिह्नम्	-	.....
	आह्लादः	-	.....
	आह्वानम्	-	.....

अकारान्त-नपुंसकलिङ्गः

(ख) वर्णसंयोजनं कृत्वा कोष्ठके पदं लिखत-

यथा- प् + र् + अ + ह् + ल् + आ + द + अः = प्रह्लादः

(क) अ + प् + अ + र् + आ + ह् + ण् + अः =

(ख) द् + व् + आ + द् + अ + श् + अः =

(ग) द् + व् + आ + र् + अ + म् =

(घ) व् + इ + श् + व् + आ + स् + अः =

(ङ) प् + र् + अ + त् + य् + अ + क् + ष् + अ + म् =

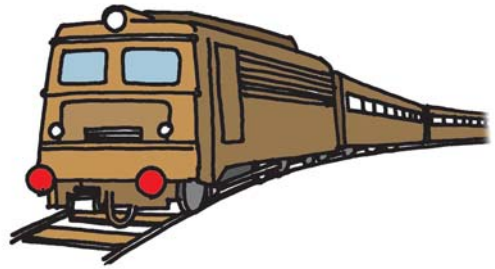
3. चित्राणि दृष्ट्वा तेषां संस्कृतपदानि लिखत-

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4. चित्रं दृष्ट्वा उत्तरं लिखत-

यथा- काकाः किं कुर्वन्ति?

काकाः उत्पतन्ति।

अश्वाः किं कुर्वन्ति?

.....

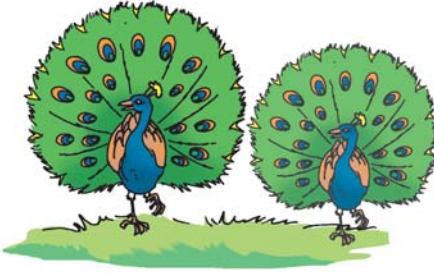
अकारान्त-नपुंसकलिङ्गः

बालाः किं कुर्वन्ति?

.....

मयूरौ किं कुरुतः।

.....

कानि पतन्ति?

.....

बाले किं कुरुतः?

.....

5. निर्देशानुसारं वाक्यानि रचयत-

यथा- एतत् पतति।	(बहुवचने)	-	एतानि पतन्ति।
(क) एतत् फलम्।	(बहुवचने)	-	.....
(ख) एते व्यजने।	(एकवचने)	-	.....
(ग) एतानि यानानि।	(द्विवचने)	-	.....
(घ) भ्रमरः गुञ्जति।	(बहुवचने)	-	.....
(ङ) मयूरः नृत्यति।	(द्विवचने)	-	.....

6. उचितपदानि संयोज्य वाक्यानि रचयत-

कोकिले	विकसति
पवनः	नृत्यन्ति
पुष्पम्	उत्पतति
खगः	वहति
मयूराः	गर्जन्ति
सिंहाः	कूजतः

चतुर्थः पाठः

सर्वनाम-प्रयोगः

एषः विद्यालयः।
अत्र छात्राः, शिक्षकाः,
शिक्षिकाः च सन्ति।

एषा सङ्गणकयन्त्र-प्रयोगशाला अस्ति।
एतानि सङ्गणकयन्त्राणि सन्ति।

एतत् अस्माकं विद्यालयस्य
उद्यानम् अस्ति।
उद्याने पुष्पाणि सन्ति।
वयम् अत्र क्रीडामः पठामः च।

ऋचा – तव नाम किम्?

प्रणवः – मम नाम प्रणवः। तव नाम किम्?

ऋचा – मम नाम ऋचा। त्वं कुत्र पठसि?

प्रणवः – अहम् अत्र एव पठामि।

ऋचा – अहम् अपि अत्र एव पठामि।
इदानीम् आवां मित्रे स्वः।

शिक्षिका – छात्राः! यूयं किं कुरुथ?

छात्राः – आचार्ये! वयं गच्छामः।

शिक्षिका – यूयं कुत्र गच्छथ?

छात्राः – वयं सभागारं गच्छामः।

शिक्षिका – युष्माकं पुस्तकानि कुत्र सन्ति?

छात्राः – अस्माकं पुस्तकानि अत्र सन्ति।

शिक्षकः – छात्रौ! युवां किं कुरुथः?

छात्रौ – आचार्य! आवां श्लोकं गायावः।

शिक्षकः – शोभनम्, किं युवां श्लोकं न लिखथः?

छात्रौ – आवां लिखावः, पठावः, गायावः,
चित्राणि अपि रचयावः।

शिक्षकः – बहुशोभनम्।

शब्दार्थः

सङ्गणकयन्त्राणि	-	(अनेक) कम्प्यूटर
अस्माकम्	-	हमारा/हम लोगों का
वयम् (सर्वनाम)	-	हम सब
तव	-	तेरा
मम	-	मेरा
त्वम् (सर्वनाम)	-	तुम
अहम् (सर्वनाम)	-	मैं
एव (अव्यय)	-	ही
अपि (अव्यय)	-	भी
इदानीम् (अव्यय)	-	अब/इस समय
आवाम् (सर्वनाम)	-	हम दोनों
मित्रे (नपुं.)	-	(दो) मित्र
स्वः	-	(हम दोनों) हैं
यूयम् (सर्वनाम)	-	तुम सब
आचार्ये!	-	शिक्षिका (सम्बोधन)
युष्माकम्	-	तुम्हारा/तुम लोगों का
कुत्र	-	कहाँ
सभागारम्	-	सभागार को
युवाम् (सर्वनाम)	-	तुम दोनों
आचार्य!	-	गुरु/शिक्षक (सम्बोधन)
शोभनम्	-	अच्छा
गायावः	-	(हम दो) गाते हैं/गाती हैं
रचयावः	-	(हम दो) बनाते हैं/बनाती हैं

अभ्यासः

1. उच्चारणं कुरुत-

अहम्	आवाम्	वयम्
माम्	आवाम्	अस्मान्
मम	आवयोः	अस्माकम्
त्वम्	युवाम्	यूयम्
त्वाम्	युवाम्	युष्मान्
तव	युवयोः	युष्माकम्

2. निर्देशानुसारं परिवर्तनं कुरुत-

यथा- अहं पठामि।	- (बहुवचने)	- वयं पठामः।
(क) अहं नृत्यामि।	- (बहुवचने)	- .....
(ख) त्वं पठसि।	- (बहुवचने)	- .....
(ग) युवां क्रीडथः।	- (एकवचने)	- .....
(घ) आवां गच्छावः।	- (बहुवचने)	- .....
(ङ) अस्माकं पुस्तकानि।	- (एकवचने)	- .....
(च) तव गृहम्।	- (द्विवचने)	- .....

3. कोष्ठकात् उचितं शब्दं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) ..... पठामि। (वयम्/अहम्)
- (ख) ..... गच्छथः। (युवाम्/यूयम्)
- (ग) एतत् ..... पुस्तकम्। (माम्/मम)
- (घ) ..... क्रीडनकानि। (युष्मान्/युष्माकम्)
- (ङ) ..... छात्रे स्वः। (वयम्/आवाम्)
- (च) एषा ..... लेखनी। (तव/त्वाम्)

4. क्रियापदैः वाक्यानि पूरयत-

पठसि   धावामः   गच्छावः   क्रीडथः   लिखामि   पश्यथ

यथा- अहं पठामि।

- (क) त्वं .....
- (ख) आवां .....
- (ग) यूयं .....
- (घ) अहं .....
- (ङ) युवां .....
- (च) वयं .....

5. उचितपदैः वाक्यनिर्माणं कुरुत-

मम तव आवयोः युवयोः अस्माकम् युष्माकम्

यथा- एषा मम पुस्तिका।

- (क) एतत् ..... गृहम्।
(ख) ..... मैत्री दृढा।
(ग) एषः ..... विद्यालयः।
(घ) एषा ..... अध्यापिका।
(ङ) भारतम् ..... देशः।
(च) एतानि ..... पुस्तकानि।

6. एकवचनपदस्य बहुवचनपदं, बहुवचनपदस्य एकवचनपदं च लिखत-

यथा- एषः	एते
(क) सः	.....
(ख) ताः	.....
(ग) एताः	.....
(घ) त्वम्	.....
(ङ) अस्माकम्	.....
(च) तव	.....
(छ) एतानि	.....

सर्वनाम-प्रयोगः

7. वार्तालापे रिक्तस्थानानि पूरयत-

यथा- प्रियंवदा - शकुन्तले! त्वं किं करोषि?

शकुन्तला - प्रियंवदे! ..... नृत्यामि, ... किं करोषि?

प्रियंवदा - शकुन्तले! ..... गायामि। किं ..... न गायसि?

शकुन्तला - प्रियंवदे! ..... न गायामि। ..... तु नृत्यामि।

प्रियंवदा - शकुन्तले! किं ..... माता नृत्यति।

शकुन्तला - आम्, ... माता अपि नृत्यति।

प्रियंवदा - साधु, ... चलावः।

8. उपयुक्तेन अर्थेन सह योजयत-

शब्दः

सा

तानि

अस्माकम्

यूयम्

आवाम्

मम

युवयोः

तव

अर्थः

तुम दोनों का

तुम सब

मेरा

वह (स्त्रीलिङ्ग)

तुम्हारा

वे (नपुंसकलिङ्ग)

हम दोनों

हमारा

अभिनवः - आम्, तत्र वानराः, गजाः, गण्डकाः, मकराः, व्याघ्राः अपि सन्ति।
तत्र युवां शशकान्, शल्लकीं, नानाविधान् खगान् अपि द्रक्ष्यथः।

- प्रभातः** – अभिनव! किं जन्तुशालायां सर्पाः अपि भविष्यन्ति?
- अभिनवः** – प्रभात! तत्र नागाः, अजगराः, कृष्णसर्पाः, अन्ये च विविधाः सर्पाः भविष्यन्ति।
- मणिका** – प्रभात! इदानीम् आवां जन्तुशालां गमिष्यावः।
(उभौ जन्तुशालां प्रविशतः, विविधान् जन्तून्, खगान् च पश्यतः।)
- मणिका** – प्रभात! आवाम् इदानीं श्रान्तौ, अधुना विश्रामं करिष्यावः।
- प्रभातः** – मणिके! अत्र अल्पाहारगृहम् अपि भविष्यति। तत्र गच्छावः।
(उभौ अल्पाहारगृहं गच्छतः)
- मणिका** – प्रभात! अत्र मिष्टान्नानि, शीतलपेयानि च सन्ति।

- प्रभातः** – शोभनम्, अधुना आवां मिष्टान्नानि खादिष्यावः, शीतलपेयानि च पास्यावः। ततः गृहं चलिष्यावः।

शब्दार्थः

द्रक्ष्यथः	–	(तुम दोनों) देखोगे/देखोगी
सिंहः	–	शेर
भल्लूकः	–	भालू
हरिणः	–	हिरण

गजाः	-	(अनेक) हाथी
गण्डकाः	-	(अनेक) गेण्डा
मकराः	-	(अनेक) मगरमच्छ
व्याघ्राः	-	(अनेक) बाघ
शशकान्	-	खरगोशों को
शल्लकीम्	-	साही को
नानाविधान् खगान्	-	अनेक प्रकार के पक्षियों को
सर्पाः	-	(अनेक) साँप
नागाः	-	(अनेक) नाग
अजगराः	-	(अनेक) अजगर
कृष्णसर्पाः	-	(अनेक) काले साँप
प्रविशतः	-	(वे दोनों) प्रवेश करते हैं/करती हैं
श्रान्तौ	-	(दो) थके हुए
तत्र (अव्यय)	-	वहाँ
अधुना	-	अब
मिष्टान्नानि	-	मिठाइयाँ
शीतलपेयानि	-	शीतलपेय
ततः (अव्यय)	-	उसके बाद

अभ्यासः

1. उच्चारणं कुरुत-

(क)	बालकम्	बालकौ	बालकान्
	रामम्	रामौ	रामान्
	छात्रा	छात्रे	छात्राः
	माला	माले	मालाः
	पुष्पम्	पुष्पे	पुष्पाणि
	व्यजनम्	व्यजने	व्यजनानि

द्वितीया-विभक्तिः, लृटलकारः च

(ख)	खादिष्यति	खादिष्यतः	खादिष्यन्ति
	लेखिष्यसि	लेखिष्यथः	लेखिष्यथ
	करिष्यामि	करिष्यावः	करिष्यामः
	नंस्यति	नंस्यतः	नंस्यन्ति
	पास्यसि	पास्यथः	पास्यथ
	गमिष्यामि	गमिष्यावः	गमिष्यामः

2. कोष्ठकेषु प्रदत्तशब्देषु उपयुक्तविभक्तिं योजयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

यथा- अहं रोटिकां खादिष्यामि। (रोटिका)

(क) त्वं ..... पिबसि। (दुग्ध)

(ख) छात्रः ..... द्रक्ष्यति। (दूरदर्शन)

(ग) ताः ..... लेखिष्यन्ति। (कथा)

(घ) वयं ..... गायामः। (कविता)

(ङ) कृषकाः ..... वपन्ति। (बीज)

(च) सा ..... गमिष्यति। (पुस्तकालय)

3. चित्राणि आधृत्य वाक्यानि पूरयत-

जनाः ..... नमन्ति।

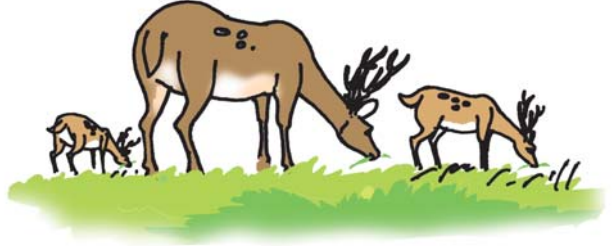

बालिके ..... धारयतः।

एषा ..... अस्ति।

मृगाः ..... चरन्ति।

बालकाः ..... खादन्ति।

4. अधोलिखितान् शब्दान् आधृत्य सार्थकानि वाक्यानि रचयत-

अजाः	शिक्षिकां	नंस्यतः
वयं	लेखं	रचयामः
बालकौ	तृणं	पठिष्यावः
आवां	कथां	चरिष्यन्ति
त्वं	पुस्तकं	कथयिष्यसि
रामः	चित्रं	लेखिष्यति

द्वितीया-विभक्तिः, लृटलकारः च

यथा-	अजाः	तृणं	चरिष्यन्ति।
(क)	.....	.....	.....
(ख)	.....	.....	.....
(ग)	.....	.....	.....
(घ)	.....	.....	.....
(ङ)	.....	.....	.....

5. वचनानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत-

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यथा-	कविताम्	कविते	कविताः
	.....	पुस्तके	.....
	.....	.....	मयूरान्
	कृषकम्	.....	.....
	.....	.....	तृणानि
	पदम्	.....	.....

6. उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत-

	पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यथा-	प्रथमपुरुषः	पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति
	मध्यमपुरुषः	खादिष्यसि	.....	.....
	उत्तमपुरुषः	.....	.....	खादिष्यामः

रुचिरा - प्रथमो भागः

प्रथमपुरुषः	.....	लेखिष्यतः	.....
मध्यमपुरुषः	.....	.....	नस्यथ
उत्तमपुरुषः	गमिष्यामि	.....	.....

7. उदाहरणानुसारं वाक्यानि रचयत-

एकवचनम्   द्विवचनम्   बहुवचनम्

- यथा-** छात्रः कथां पठिष्यति। छात्रौ कथे पठिष्यतः। छात्राः कथाः पठिष्यन्ति।
- (क) त्वं लेखं लेखिष्यसि। .....। .....।
- (ख) .....। बाले वस्त्रे धारयिष्यतः। .....।
- (ग) .....। .....। मालाकारः मालाः रचयिष्यन्ति।
- (घ) अहं पुस्तकं पठिष्यामि। .....। .....।
- (ङ) .....। .....। बालकाः फलानि खादिष्यन्ति।

8. संवादे रिक्तस्थानानि पूरयत-

यथा- रमा - लते! किं त्वं विद्यालयं गमिष्यसि?

लता - रमे! अहं ..... न .....। अहं तु देवालयं .....।

रमा - लते! किं त्वं प्रतिदिनं देवालयं .....?

लता - आम्! अहं ..... देवालयं .....। तत्र अहं प्रसादं .....। त्वं कदा देवालयं .....?

रमा - अहं प्रतिदिनं सायं देवालयं .....। प्रातः तु विद्यालयं .....। तत्र पुस्तकानि .....।

षष्ठः पाठः अहं नमामि

अहं नमामि मातरम्
गुरुं नमामि सादरम् ॥1॥

स्वयं पठामि सर्वदा
प्रियं वदामि सर्वदा ॥2॥

हितं करोमि सर्वदा
शुभं करोमि सर्वदा ॥3॥

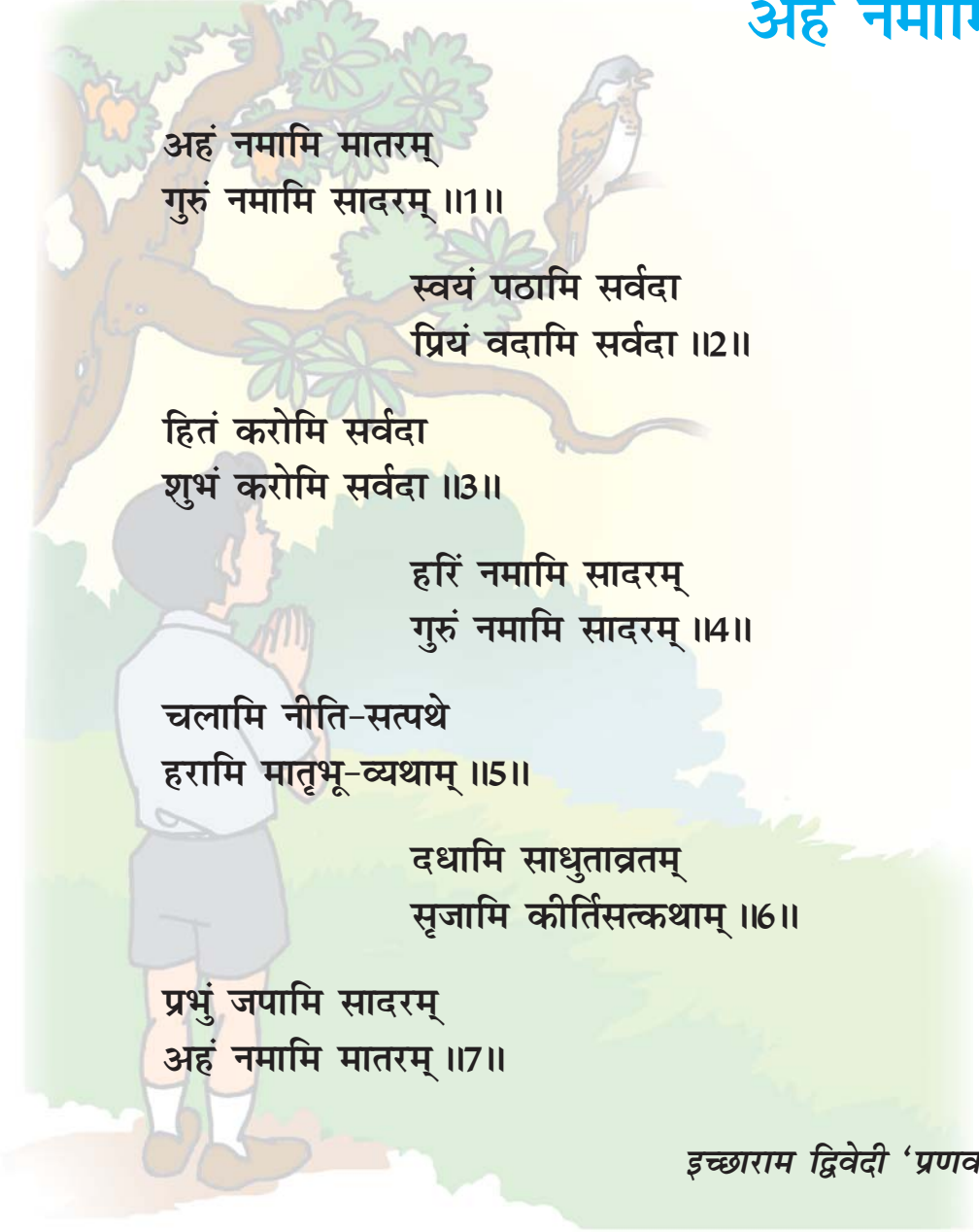
हरिं नमामि सादरम्
गुरुं नमामि सादरम् ॥4॥

चलामि नीति-सत्ये
हरामि मातृभू-व्यथाम् ॥5॥

दधामि साधुताव्रतम्
सृजामि कीर्तिसत्कथाम् ॥6॥

प्रभुं जपामि सादरम्
अहं नमामि मातरम् ॥7॥

इच्छाराम द्विवेदी 'प्रणवः'

शब्दार्थः

सादरम्	- आदर के साथ
नीतिसत्यथे	- नीति के सच्चे रास्ते पर
मातृभू-व्यथाम्	- मातृभूमि की व्यथा को
साधुताव्रतम्	- सज्जनता के व्रत को
हरामि	- हरण करता हूँ/करती हूँ, दूर करता हूँ/करती हूँ
दधामि	- धारण करता हूँ/करती हूँ
सृजामि	- रचना करता हूँ/करती हूँ
कीर्तिसत्कथाम्	- यश की सच्ची कहानी को

अभ्यासः

1. एतां कवितां सस्वरं गायत।
2. कवितायाः निम्नलिखितासु पङ्क्तिषु रिक्तस्थानानि पूरयत-
  - (क) ..... पठामि सर्वदा।
  - (ख) हितं ..... सर्वदा।
  - (ग) चलामि नीति .....
  - (घ) दधामि ..... व्रतम्।
  - (ङ) प्रभुं ..... सादरम्।

3. एकशब्देन उत्तरं लिखत-

- (क) अहं कं नमामि?
(ख) अहं प्रभुं कथं जपामि?
(ग) अहं किं हरामि?
(घ) अहं किं व्रतं दधामि?
(ङ) अहं किं सृजामि?

4. एतैः क्रियापदैः वाक्यानि रचयत-

नमामि	चलामि
पठामि	जपामि
सृजामि	करोमि

5. स्वकल्पनां कृत्वा वाक्यानि रचयत-

यथा- अहं	चित्रं	सृजामि।
(क) वयं	.....	..... ।
(ख)	.....	वदामि।
(ग) अहं	.....	..... ।
(घ)	.....	चलामः।
(ङ) त्वं	.....	..... ।

6. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

- (क) त्वं नित्यं कां नमसि?
- (ख) त्वं स्वयं किं किं करोषि?
- (ग) त्वं कस्याः व्यथां हरिष्यसि?
- (घ) त्वं किं व्रतं धारयसि?
- (ङ) त्वं किं सृजसि?

7. मञ्जूषातः समुचितपदं गृहीत्वा वाक्यं पूरयत-

यूयम्   बालकौ   त्वम्   वयम्   बालिकाः

- (क) ..... पापं हरसि।
- (ख) ..... गृहाकार्यं कुरुतः।
- (ग) ..... चित्राणि सृजथ।
- (घ) ..... राष्ट्रगीतं गायामः।
- (ङ) ..... देवीं नमन्ति।

ध्यातव्यम्-

शिक्षकेन सस्वरगानाय प्रयासः करणीयः।

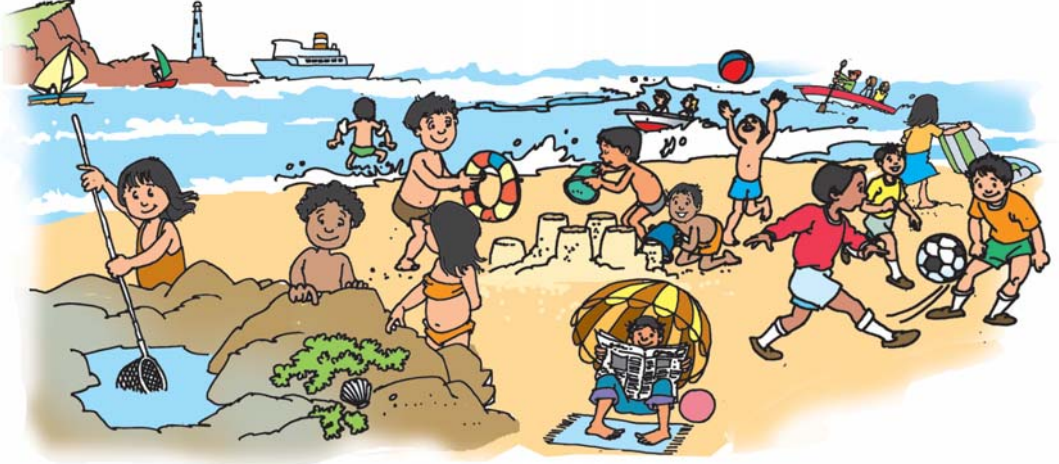

सप्तमः पाठः

समुद्रतटः

तृतीया-चतुर्थी-विभक्तिः

एषः समुद्रतटः अस्ति। प्रणवः अत्र मित्रैः सह क्रीडति। सः बालुकाभिः गृहं रचयति। बालकाः कन्दुकेन क्रीडन्ति। ते पादेन कन्दुकं क्षिपन्ति। केचन तरङ्गैः सह क्रीडन्ति। अपरे तरङ्गैः साकं समुच्छलन्ति। अत्र अनेकाः नौकाः अपि सन्ति। धीवरैः सह पर्यटकाः नौकाभिः समुद्रविहारं कुर्वन्ति।

केचन जनाः प्रातः समुद्रं गच्छन्ति। तत्र साधवः मुनयः च स्नान्ति। भक्ताः देवालयं गच्छन्ति। तत्र ते देवेभ्यः देवीभ्यः च पुष्पाणि अर्पयन्ति प्रार्थयन्ति च-

नमो देवेभ्यः सर्वेभ्यः

पालकेभ्यो नमो नमः।

अखिलाभ्यः पवित्राभ्यः

देवीभ्यश्च नमो नमः॥

ततः परं पूजकः सर्वेभ्यः प्रसादं यच्छति, उपदिशति च-

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन
दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन।
विभाति कायः करुणापराणां
परोपकारैर्न तु चन्दनेन॥

ततः जनाः द्विचक्रिकया, यानेन, पादाभ्यां वा स्व स्व गृहं प्रति गच्छन्ति।

शब्दार्थः

बालुकाभिः	-	रेतों से
रचयति	-	बनाता है/बनाती है
पादेन	-	(एक) पैर से
क्षिपन्ति	-	फेंकते हैं/फेंकती हैं
केचन (अव्यय)	-	कुछ
तरङ्गैः	-	लहरों से
अपरे	-	दूसरे
साकम् (अव्यय)	-	साथ
समुच्छलन्ति	-	उछलते हैं/उछलती हैं
अनेकाः	-	बहुत सी
धीवरैः	-	मल्लाहों के साथ
पर्यटकाः	-	(अनेक) पर्यटक/सैलानी

स्नान्ति	- नहाते हैं/नहाती हैं
अर्पयन्ति	- चढ़ाते हैं/चढ़ाती हैं
अखिलाभ्यः पवित्राभ्यः	- समस्त पवित्र
देवीभ्यः	- देवियों को
ततः परं	- उसके बाद
पूजकः	- पूजारी
यच्छति	- देता है/देती है
उपदिशति	- उपदेश देता है/देती है
श्रोत्रम्	- कान
श्रुतेनैव (श्रुतेन+एव)	- सुनने से ही/शास्त्रों को सुनने से
पाणिः	- हाथ
कङ्कणेन	- कंगन से
विभाति	- शोभा पाता है/पाती है
कायः	- शरीर
करुणापराणाम्	- दया से भरे हुए का/भरी हुई की
परोपकारैः (पर+उपकारैः)	- दूसरों के उपकारों से
द्विचक्रिकया	- साइकिल से
पादाभ्याम्	- दोनों पैरों से

अभ्यासः

1. मौखिकम् उच्चारणं कुरुत-

(क) देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्यः
ईश्वराय	ईश्वराभ्याम्	ईश्वरेभ्यः
बालाय	बालाभ्याम्	बालेभ्यः
फलाय	फलाभ्याम्	फलेभ्यः

(ख) नौकया द्विचक्रिकया चटकया बालुकया	नौकाभ्याम् द्विचक्रिकाभ्याम् चटकाभ्याम् बालुकाभ्याम्	नौकाभिः द्विचक्रिकाभिः चटकाभिः बालुकाभिः
(ग) पादेन कमलेन देवेन पुष्पेण	पादाभ्याम् कमलाभ्याम् देवाभ्याम् पुष्पाभ्याम्	पादैः कमलैः देवैः पुष्पैः
(घ) शिक्षिकायै लतायै मालायै नौकायै	शिक्षिकाभ्याम् लताभ्याम् मालाभ्याम् नौकाभ्याम्	शिक्षिकाभ्यः लताभ्यः मालाभ्यः नौकाभ्यः

2. यथायोग्यं योजयत-

दीपकः

पोषणाय

क्रीडनकम्

दानाय

धनम्

प्रकाशाय

परोपकारः

खेलनाय

दुग्धम्

पुण्याय

3. चतुर्थी-विभक्तिप्रयोगेण वाक्यानि पूरयत-

यथा- परोपकारः पुण्याय भवति। (पुण्य)

(क) ..... नमः। (शिक्षक)

(ख) सुरेशः ..... पुस्तकं यच्छति। (मित्र)

समुद्रतटः

(ग) सज्जनाः ..... जीवन्ति। (परोपकार)

(घ) माता ..... अन्नं ददाति। (भिक्षुक)

(ङ) परपीडनम् ..... भवति। (पाप)

4. तृतीया-विभक्तिप्रयोगेण वाक्यानि पूरयत-

यथा- पीयूषः मित्रेण सह गच्छति। (मित्र)

(क) बालिकाः ..... सह पठन्ति। (बालक)

(ख) तडागः ..... विभाति। (कमल)

(ग) अहमपि ..... खेलामि। (कन्दुक)

(घ) अश्वाः ..... सह धावन्ति। (अश्व)

(ङ) मृगाः ..... सह चरन्ति। (मृग)

5. उत्तरेषु रिक्तस्थानानि पूरयत-

(क) बालकाः केन कन्दुकं क्षिपन्ति?

उत्तरम् - बालकाः ..... कन्दुकं क्षिपन्ति।

(ख) अपरे कैः साकं समुच्छलन्ति?

उत्तरम् - अपरे ..... साकं समुच्छलन्ति।

(ग) पर्यटकाः काभिः समुद्रविहारं कुर्वन्ति?

उत्तरम् - पर्यटकाः ..... समुद्रविहारं कुर्वन्ति।

(घ) कस्मै नमः?

उत्तरम् - ..... नमः।

(ङ) भक्ताः केभ्यः पुष्पाणि अर्पयन्ति?

उत्तरम् - भक्ताः ..... पुष्पाणि अर्पयन्ति।

(च) काभ्यः नमो नमः?

उत्तरम् - ..... नमो नमः।

6. कोष्ठकात् उचितपदप्रयोगेण रिक्तस्थानानि पूरयत-

(क) सीता ..... सह वनं गच्छति। (रामः/रामेण)

(ख) धनिकः ..... धनं ददाति। (निर्धनम्/निर्धनाय)

(ग) बालः ..... सह विद्यालयं गच्छति (जनकेन/जनकाय)

(घ) अहं ..... क्रीडाक्षेत्रं गच्छामि। (द्विचक्रिकायाः/द्विचक्रिकया)

(ङ) प्रधानाचार्यः ..... पारितोषिकं ददाति। (छात्राणाम्/छात्रेभ्यः)

7. निर्देशानुसारं परिवर्तयत-

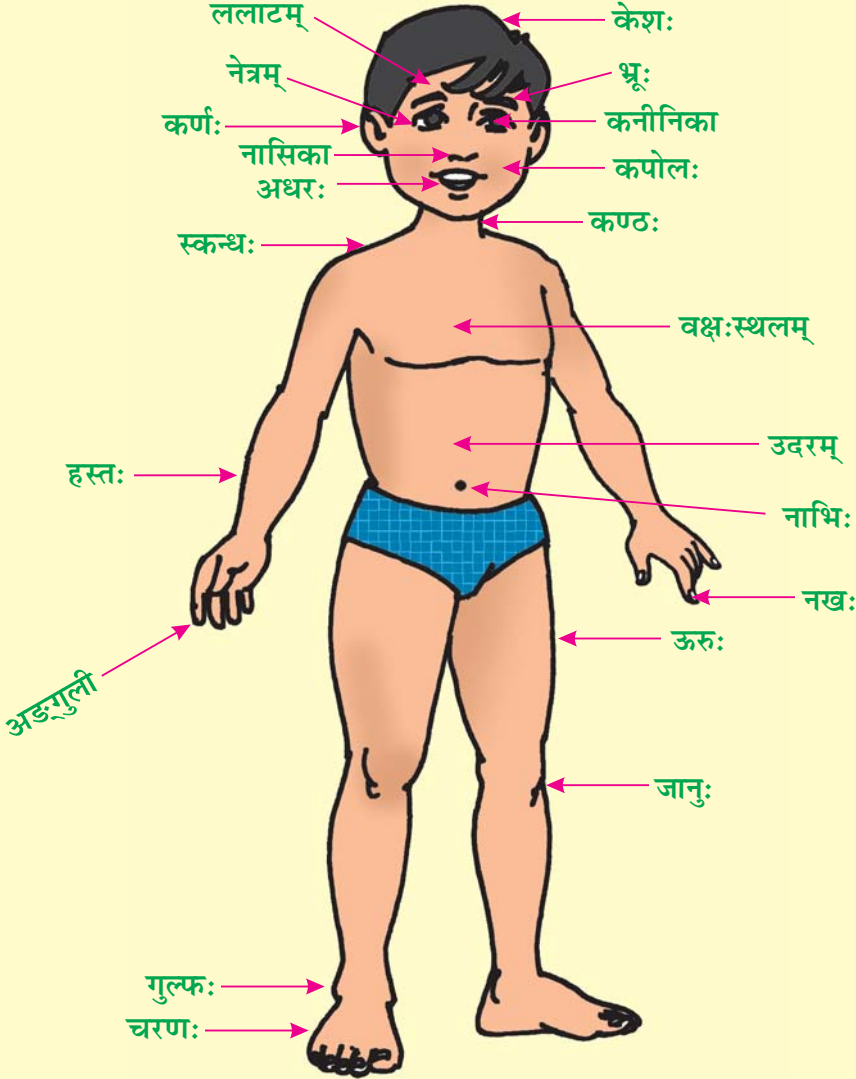
यथा-	देवेभ्यः	-	(स्त्रीलिङ्गे)	देवीभ्यः
	छात्रायै	-	(पुँल्लिङ्गे)	.....
	तरङ्गेण	-	(बहुवचने)	.....
	ईश्वरेभ्यः	-	(एकवचने)	.....
	कन्दुकेन	-	(द्विवचने)	.....
	नायकेभ्यः	-	(स्त्रीलिङ्गे)	.....

ध्यातव्यम्-

शरीराङ्गानां परिचयः

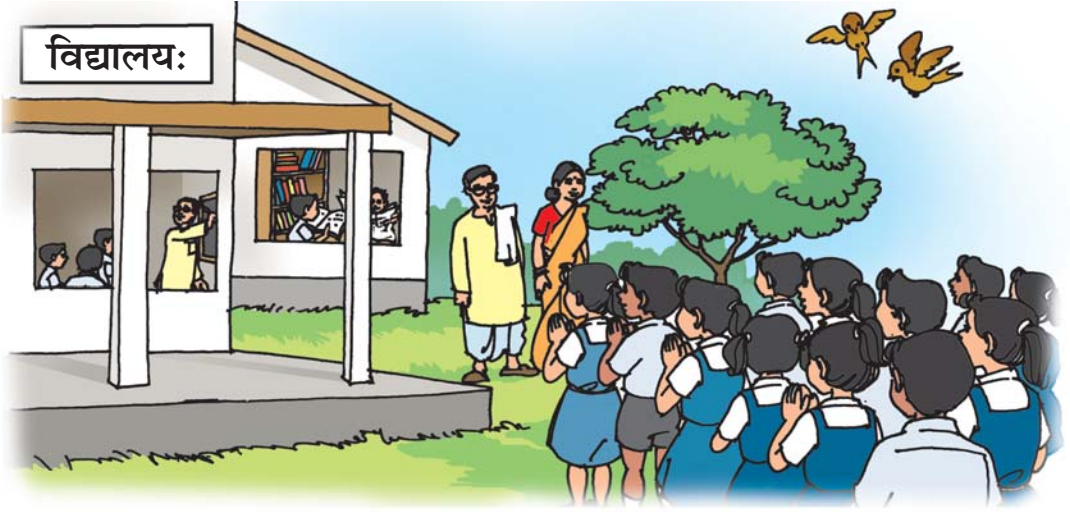

अष्टमः पाठः

पञ्चमी-षष्ठी-विभक्तिः

अस्माकं विद्यालयः

अस्माकं विद्यालयः ग्रामस्य समीपे अस्ति। प्रातः छात्राः मम ग्रामात् विद्यालयम् आगच्छन्ति। अन्येभ्यः ग्रामेभ्यः अपि छात्राः अत्र पठनाय समागच्छन्ति। विद्यालयस्य प्रार्थना-सभा अतीव मनोरमा अस्ति। प्रार्थनासभायाः अनन्तरं बालकाः बालिकाः च

स्व-स्व-कक्षां गच्छन्ति। ते शिक्षकेभ्यः विविधविषयान् पठन्ति। विद्यालयस्य पुस्तकालयात् छात्राः पुस्तकानि आनयन्ति। तत्र ते समाचारपत्राणि अपि पठन्ति। पुस्तकानाम् अध्ययनेन ज्ञानस्य विकासः भवति।

विद्यालयस्य पुरतः एकम् उद्यानम् अस्ति। उद्यानस्य शोभा अतीव रमणीया। अत्र पुष्पाणां बहवः प्रकाराः सन्ति। तेषाम् उपरि भ्रमराः गुञ्जन्ति। ते पुष्पाणां रसं पिबन्ति। तत्र खगानां कलकूजनम् अतिसुखदं भवति।

विद्यालयस्य क्रीडाक्षेत्रम् अतिविशालम् अस्ति। अत्र छात्राः न केवलं क्रीडाकालांशे अपि तु अवकाशात् परम् अपि क्रीडन्ति। क्रीडाशिक्षकात् ते क्रीडानिपुणताम् अधिगच्छन्ति। अस्माकं विद्यालये अध्ययनेन क्रीडनेन च छात्राणां शारीरिकः मानसिकः च विकासः भवति।

विद्यया विनयेन च सम्पन्नाः स्वस्थाः छात्राः एव समाजस्य देशस्य च सेवां कुर्वन्ति। उक्तञ्च-

विद्या ददाति विनयं विनयाद्याति पात्रताम् ।
पात्रत्वाद् धनमाप्नोति धनाद् धर्मं ततः सुखम् ॥

शब्दार्थाः

अन्येभ्यः ग्रामेभ्यः	-	दूसरे गाँवों से
समागच्छन्ति	-	आते हैं/आती हैं
अतीव	-	अत्यन्त
मनोरमा (स्त्री.)	-	सुन्दर
स्व-स्व-कक्षाम्	-	अपनी अपनी कक्षाओं को (में)

विविधविषयान्	-	तरह तरह के विषयों को
आनयन्ति	-	लाते हैं/लाती हैं
पुरतः (अव्यय)	-	सामने
रमणीया (स्त्री.)	-	सुन्दर
उपरि (अव्यय)	-	ऊपर
भ्रमराः	-	भौरें
गुञ्जन्ति	-	गूँजते हैं/गूँजती हैं
खगानाम्	-	चिड़ियों/का/के/की
कलकूजनम्	-	चहचहाना/मधुरध्वनि
सुखदम्	-	सुख देने वाला
अधिगच्छन्ति	-	प्राप्त करते हैं/प्राप्त करती हैं
सम्पन्नाः	-	युक्त
ददाति	-	देता है/देती है
पात्रत्वात्	-	योग्यता से
आप्नोति	-	प्राप्त करता है/प्राप्त करती है

अभ्यासः

1. उच्चारणं कुरुत-

मोदकात्	मोदकाभ्याम्	मोदकेभ्यः
मालायाः	मालाभ्याम्	मालाभ्यः
चित्रात्	चित्राभ्याम्	चित्रेभ्यः
शुकस्य	शुकयोः	शुकानाम्
लतायाः	लतयोः	लतानाम्
चित्रस्य	चित्रयोः	चित्राणाम्

2. रेखाङ्कितानि पदानि बहुवचने परिवर्तयत-

यथा- छात्राः ग्रामात् आगच्छन्ति।

छात्राः ग्रामेभ्यः आगच्छन्ति।

(क) जनाः आपणात् क्रीडनकानि क्रीणन्ति।

जनाः ..... क्रीडनकानि क्रीणन्ति।

(ख) बालकाः पुस्तकालयात् पुस्तकानि आनयन्ति।

बालकाः ..... पुस्तकानि आनयन्ति।

(ग) पत्रिकायाः चित्राणि पश्यत।

..... चित्राणि पश्यत।

(घ) शाखायाः पत्राणि आनय।

..... पत्राणि आनय।

(ङ) लतायाः पुष्पाणि चिनुत।

..... पुष्पाणि चिनुत।

(च) वृक्षात् पत्राणि पतन्ति।

..... पत्राणि पतन्ति।

3. रेखाङ्कितानि पदानि एकवचने परिवर्तयत-

यथा- वनानां दृश्यम्
वनस्य दृश्यम्

(क) उद्यानानां शोभा।

..... शोभा।

(घ) कोकिलानां स्वरः।

..... स्वरः।

(ख) चित्राणां वर्णः।

..... वर्णः।

(ङ) सिंहानां निद्रा।

..... निद्रा।

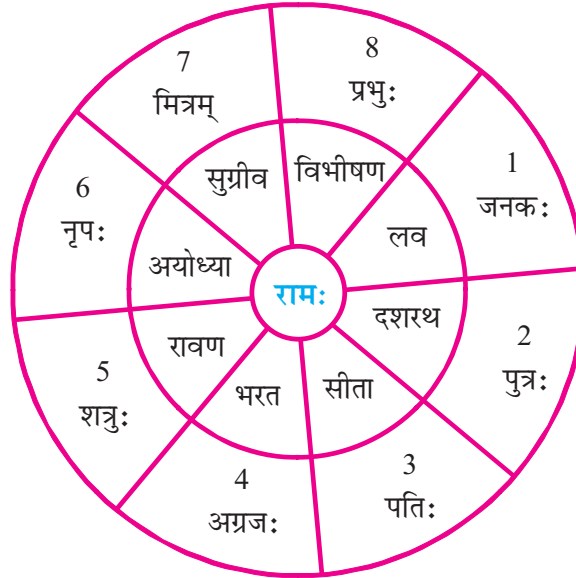
(ग) बालिकानाम् आभूषणम्।

..... आभूषणम्।

(च) मेघानां गर्जनम्।

..... गर्जनम्।

4. अधोलिखितं चित्रं पश्यत। उदाहरणानुसारेण कोष्ठकगतैः शब्दैः वाक्यानि रचयत-

- यथा- (1) रामः (लव) लवस्य जनकः।
 (2) रामः (दशरथ) ..... पुत्रः।
 (3) रामः .....
 (4) .....
 (5) .....
 (6) .....
 (7) .....
 (8) .....

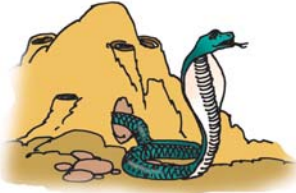
5. चित्राणि दृष्ट्वा कोष्ठकगतशब्देषु उचितां विभक्तिं प्रयुज्य वाक्यानि पूरयत-

मत्स्याः ..... बहिः
 आगच्छन्ति। (तडाग)

नृपः ..... पतति। (अश्व)

सर्पः ..... निर्गच्छति। (बिल)

..... जलं पतति। (मेघ)

..... पत्राणि पतन्ति। (वृक्ष)

6. उपयुक्तशब्दं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) बालकाः ..... गृहम् आगच्छन्ति। (विद्यालयात्/विद्यालयेन)
 (ख) श्यामः ..... दुग्धम् आनयति। (गृहेण/गृहात्)।
 (ग) नदी ..... प्रभवति। (पर्वतात्/पर्वतेन)।
 (घ) माता ..... जलम् आनयति। (कूपेन/कूपात्)।
 (ङ) नरेशः ..... वस्तूनि क्रीणाति (आपणेन/आपणात्)।

7. गोपालः किं किं वस्तु कुतः आनयति इति लिखत-

पुस्तकालयात्   ग्रामात्   मालाकारात्   कोषात्   आपणात्

- (क) ..... फलानि आनयति।
 (ख) ..... पुस्तकानि आनयति।
 (ग) ..... धनम् आनयति।
 (घ) ..... दुग्धम् आनयति।
 (ङ) ..... पुष्पाणि आनयति।

नवमः पाठः उद्यानविहारः

सप्तमी-विभक्तिः, संख्यावाचिपदानि च

एतत् किम्?

एतत् मनोरमम् उद्यानम् अस्ति।

अस्मिन् उद्याने के के विचरन्ति?

अस्मिन् उद्याने मृगः, वानरः, मयूरः,

काकः इत्यादयः विचरन्ति।

अत्र एव बालकाः, वृद्धाः, महिलाः च भ्रमन्ति।

एकः शिशुः वानरं पश्यति।

द्वौ बालकौ मृगं पश्यतः।

त्रयः वृद्धाः वृक्षे कोकिलस्य
नीडम् अवलोकयन्ति।

चत्वारः मयूराः केकां कुर्वन्ति। चतस्रः महिलाः पिकस्य कूजनम् आकर्णयन्ति।

वृक्षेषु बहूनि फलानि सन्ति। तेषु एकस्मिन्
वृक्षे चत्वारि फलानि पक्वानि सन्ति। काकः
एकं पक्वं फलं खादति। एका बालिका उद्यानात्
पुष्पाणि नयति। तत्रैव द्वे बालिके द्वे फले
खादतः।

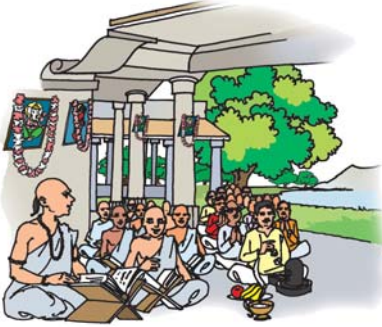
उद्याने एकः जलपूर्णः जलाशयः अपि अस्ति।

अत्र त्रीणि कमलानि, तिस्रः कुमुदिन्यः च विकसितानि सन्ति। तत्र चत्वारः मृगाः

जलं पिबन्ति, पञ्च मीनाः जलस्य उपरि तरन्ति, षट् कच्छपाः जले इतस्ततः

भ्रमन्ति। सरोवरस्य तटे सप्त शिशवः खेलन्ति, अष्टौ जनाः धावन्ति, नव वानराः तत्र एव कूर्दन्ति।

जलाशयस्य समीपे एकः शिवालयः अस्ति। शिवालये द्वादश स्तम्भाः सन्ति। अत्र भित्तिकायां षोडश देवप्रतिमाः च निर्मिताः सन्ति। अस्य परिसरे अष्टादश अशोकवृक्षाः सन्ति। एकादश वटवः वेदपाठं कुर्वन्ति। विंशतिः भक्ताः शिवम् अर्चयन्ति।

शब्दार्थः

मनोरमम्

इत्यादयः (इति + आदयः)

वृद्धाः

महिलाः

–

सुन्दर

–

इत्यादि

–

बूढ़े

–

महिलाएँ

उद्यानविहारः

नीडम्	-	घोंसले को
अवलोकयन्ति	-	देखते हैं/देखती हैं
केकाम्	-	मोर की आवाज
पिकस्य	-	कोयल का/के/की
कूजनम्	-	कूक
आकर्णयन्ति	-	सुनते हैं/सुनती हैं
पक्वानि	-	पके हुए
जलपूर्णः	-	पानी से भरा हुआ
कुमुदिन्यः	-	कुमुदनियाँ
मीनाः	-	मछलियाँ
उपरि (अव्यय)	-	ऊपर
इतस्ततः (अव्यय)	-	इधर-उधर
शिवालयः	-	शिवमन्दिर
स्तम्भाः	-	खम्भे
भित्तिकायाम्	-	दीवार पर
देवप्रतिमाः	-	देवताओं की मूर्तियाँ
वटवः	-	(अनेक) ब्रह्मचारी
अर्चयन्ति	-	पूजा करते हैं/करती हैं

अभ्यासः

1. उच्चारणं कुरुत-

(क)	एकः	एका	एकम्
	द्वौ	द्वे	द्वे
	त्रयः	तिस्रः	त्रीणि
	चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि

पञ्च	षट्	सप्त
अष्टौ (अष्ट)	नव	दश
एकादश	द्वादश	त्रयोदश
चतुर्दश	पञ्चदश	षोडश
सप्तदश	अष्टादश	एकोनविंशतिः (नवदश)
विंशतिः		

(ख)	शिष्ये	शिष्ययोः	शिष्येषु
	जने	जनयोः	जनेषु
	पत्रे	पत्रयोः	पत्रेषु
	पुष्पे	पुष्पयोः	पुष्पेषु
	प्रभायाम्	प्रभयोः	प्रभासु
	विद्यायाम्	विद्ययोः	विद्यासु

2. उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत-

यथा-	छात्रे	छात्रयोः	छात्रेषु
	नरे	.....	.....
	.....	.....	कमलेषु
	.....	वृक्षयोः	.....
	पत्रे	.....	.....
	.....	.....	नौकासु
	.....	वीणयोः	.....

उद्यानविहारः

3. चित्राणि दृष्ट्वा संख्यां लिखत-

..... कन्दुकानि।

..... चटकाः।

..... मयूरौ।

..... पुस्तकम्।

..... छात्रे।

4. अधोलिखितानां संख्याशब्दानां संस्कृतपदानि लिखत-

यथा- नौ

नव

आठ

.....

ग्यारह

.....

उन्नीस

.....

पाँच

.....

अठारह

.....

तेरह

.....

5. अधोलिखिताः संख्याः आरोहक्रमेण लिखत-

षोडश	अष्ट	एकादश	विंशतिः
सप्तदश	द्वादश	अष्टादश	नव

6. मञ्जूषातः पदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

पुष्पेषु गङ्गायाम् विद्यालये वृक्षयोः उद्यानेषु बालिकयोः

- (क) वयं ..... पठामः।
(ख) जनाः ..... भ्रमन्ति।
(ग) ..... नौकाः सन्ति।
(घ) ..... भ्रमराः गुञ्जन्ति।
(ङ) ..... नृत्यं रमणीयम् अस्ति।
(च) ..... फलानि पक्वानि सन्ति।

7. कोष्ठकेषु दत्तेषु शब्देषु उचितां विभक्तिं प्रयुज्य वाक्यानि पूरयत-

यथा- सरोवरे मीनाः सन्ति। (सरोवर)

- (क) ..... कच्छपाः भ्रमन्ति। (तडाग)
(ख) ..... सैनिकाः सन्ति। (शिविर)
(ग) यानानि ..... धावन्ति। (राजमार्ग)
(घ) ..... रत्नानि सन्ति। (धरा)
(ङ) छात्राः ..... प्रयोगं कुर्वन्ति। (प्रयोगशाला)

दशमः पाठः नीतिश्लोकाः

विभक्तिपुनरावृत्तिः

उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः।
नहि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥1॥

प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः।
तस्मात् प्रियं हि वक्तव्यं वचने का दरिद्रता ॥2॥

नमन्ति फलिनो वृक्षाः नमन्ति गुणिनो जनाः।
शुष्कवृक्षाश्च मूर्खाश्च न नमन्ति कदाचन ॥3॥

अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः।
चत्वारि तस्य वर्धन्ते आयुर्विद्या यशो बलम् ॥4॥

काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्।
व्यसनेन च मूर्खाणां निद्रया कलहेन वा ॥5॥

शब्दार्थः

उद्यमेन	–	परिश्रम से
सिध्यन्ति	–	पूरे होते हैं/होती हैं
मनोरथैः	–	इच्छाओं से

सुप्तस्य	- सोये हुए का/के/की
प्रविशन्ति	- प्रवेश करते हैं/करती हैं
मृगाः	- अनेक पशु
प्रियवाक्यप्रदानेन	- मधुर वाक्य बोलने से
तुष्यन्ति	- संतुष्ट होते हैं/होती हैं
वक्तव्यम्	- बोलना चाहिए
फलिनः	- फलवाले
गुणिनः	- गुणवाले
शुष्कवृक्षाश्च	- और सूखे पेड़
कदाचन	- कभी भी
अभिवादनशीलस्य	- प्रणाम करने के स्वभाव वाले का/के/की
वृद्धोपसेविनः	- बड़ों की सेवा करने वालों का/के/की
वर्धन्ते	- बढ़ते हैं/बढ़ती हैं
यशः	- कीर्ति
काव्यशास्त्रविनोदेन	- काव्यशास्त्र के द्वारा मनोरञ्जन से
धीमताम्	- बुद्धिमानों का/के/की
कलहेन	- झगड़े से

अभ्यासः

1. प्रथमं चतुर्थं पञ्चमं श्लोकञ्च सस्वरं गायत।
2. श्लोकेषु रिक्तस्थानानि पूरयत-

(क) नमन्ति ..... वृक्षाः, नमन्ति ..... जनाः।
 ..... मूर्खाश्च न नमन्ति .....॥

नीतिश्लोकाः

(ख) काव्यशास्त्रविनोदेन ..... गच्छति .....

..... मूर्खाणां निद्रया ..... वा ॥

3. श्लोकांशान् योजयत-

क

उद्यमेन हि सिध्यन्ति

प्रियवाक्यप्रदानेन

चत्वारि तस्य वर्धन्ते

तस्मात् प्रियं हि वक्तव्यं

नहि सुप्तस्य सिंहस्य

ख

सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः।

वचने का दरिद्रता।

प्रविशन्ति मुखे मृगाः।

कार्याणि न मनोरथैः।

आयुर्विद्या यशो बलम्।

4. उपयुक्तकथनानां समक्षम् 'आम्' अनुपयुक्तकथनानां समक्षं 'न' इति लिखत-

यथा- उद्यमेन कार्याणि सिध्यन्ति।

आम्

फलिनो वृक्षाः न नमन्ति।

न

(क) प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे न तुष्यन्ति।

(ख) धीमतां कालः काव्यशास्त्रविनोदेन गच्छति।

(ग) अभिवादनशीलस्य आयुर्विद्या यशो बलं न वर्धन्ते।

(घ) गुणिनो जनाः नमन्ति।

(ङ) मनोरथैः कार्याणि न सिध्यन्ति।

5. अधोलिखितानां पदानां विभक्तिं वचनञ्च लिखत-

यथा- उद्यमेन	तृतीया	एकवचनम्
सिंहस्य	.....	.....
मृगाः	.....	.....
विद्या	.....	.....
मूर्खाणाम्	.....	.....
निद्रया	.....	.....

6. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

- (क) कार्याणि केन सिध्यन्ति?
- (ख) सर्वे जन्तवः केन तुष्यन्ति?
- (ग) कस्य मुखे मृगाः नहि प्रविशन्ति?
- (घ) के के नमन्ति?
- (ङ) चत्वारि कस्य वर्धन्ते?
- (च) धीमतां कालः कथं गच्छति?

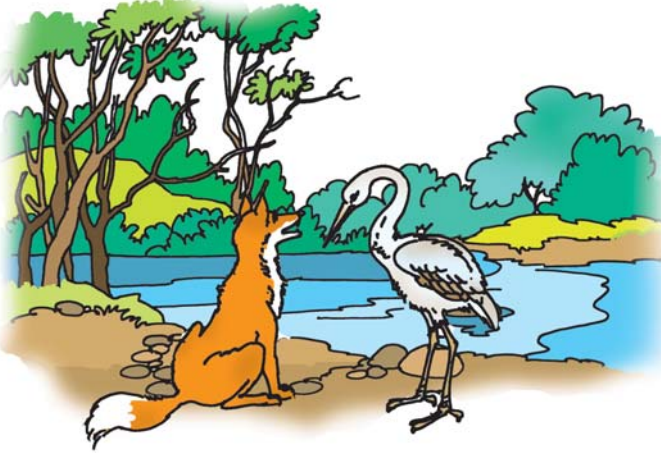

एकादशः पाठः

बकस्य प्रतीकारः

अव्ययप्रयोगः

एकस्मिन् वने शृगालः बकः
च निवसतः स्म। तयोः
मित्रता आसीत्। एकदा प्रातः
शृगालः बकम् अवदत्-
“मित्र! श्वः त्वं मया सह
भोजनं कुरु।” शृगालस्य
निमन्त्रणेन बकः प्रसन्नः
अभवत्।

अग्रिमे दिने सः भोजनाय शृगालस्य निवासं गच्छति। कुटिलस्वभावः शृगालः
स्थाल्यां बकाय क्षीरोदनं यच्छति।
बकं वदति च-“मित्र! अस्मिन् पात्रे
आवाम् अधुना सहैव खादावः।”
भोजनकाले बकस्य चञ्चुः स्थालीतः
भोजनग्रहणे समर्था न भवति। अतः
बकः केवलं क्षीरोदनं पश्यति।
शृगालः तु सर्वं क्षीरोदनम् अभक्षयत्।

शृगालेन वञ्चितः बकः अचिन्तयत्-“यथा अनेन मया सह व्यवहारः कृतः
तथा अहम् अपि तेन सह व्यवहरिष्यामि”। एवं चिन्तयित्वा सः शृगालम् अवदत्-“मित्र!
त्वम् अपि श्वः सायं मया सह भोजनं करिष्यसि”। बकस्य निमन्त्रणेन शृगालः

प्रसन्नः अभवत्। यदा शृगालः सायं बकस्य निवासं भोजनाय गच्छति, तदा बकः सङ्कीर्णमुखे कलशे क्षीरोदनं यच्छति, शृगालं च वदति-“मित्र! आवाम् अस्मिन् पात्रे सहैव भोजनं कुर्वः”। बकः कलशात् चञ्च्वा क्षीरोदनं खादति। परन्तु शृगालस्य मुखं कलशे न प्रविशति। अतः बकः सर्वं क्षीरोदनं खादति। शृगालः च केवलम् ईर्ष्या पश्यति।

शृगालः बकं प्रति यादृशं व्यवहारम् अकरोत् बकः अपि शृगालं प्रति तादृशं व्यवहारं कृत्वा प्रतीकारम् अकरोत्।

उक्तमपि-

आत्मदुर्व्यवहारस्य फलं भवति दुःखदम्।
तस्मात् सद्व्यवहर्तव्यं मानवेन सुखैषिणा॥

शब्दार्थः

शृगालः	-	सियार
बकः	-	बगुला
आसीत्	-	था/थी
एकदा (अव्यय)	-	एक बार
अवदत्	-	बोला
श्वः	-	(आने वाला) कल
कुरु	-	करो
स्थाल्याम्	-	थाली में

बकस्य प्रतीकारः

क्षीरोदनम्	-	खीर
यच्छति	-	देता है/देती है
सङ्कीर्णमुखे	-	संकुचित मुख वाले/तंग मुख वाले में
सहैव (सह+एव)	-	साथ ही
चञ्चुः	-	चोंच
स्थालीतः	-	थाली से
पश्यति	-	देखता है/देखती है
अभक्षयत्	-	खाया/खायी
चिन्तयित्वा	-	सोचकर
प्रतीकारम्	-	बदला
सद्व्यवहर्तव्यम्	-	अच्छा व्यवहार करना चाहिए
सुखैषिणा	-	चाहने वाले के द्वारा

अभ्यासः

1. उच्चारणं कुरुत-

यत्र	यदा	अपि	अहर्निशम्
तत्र	तदा	अद्य	अधुना
कुत्र	कदा	श्वः	एव
अत्र	एकदा	ह्यः	कुतः
अन्यत्र	च	प्रातः	सायम्

2. मञ्जूषातः उचितम् अव्ययपदं चित्वा रिक्तस्थानं पूरयत-

अद्य   अपि   प्रातः   कदा   सर्वदा   अधुना

(क) ..... भ्रमणं स्वास्थ्याय भवति।

(ख) ..... सत्यं वद।

(ग) त्वं ..... मातुलगृहं गमिष्यसि?

(घ) दिनेशः विद्यालयं गच्छति, अहम् ..... तेन सह गच्छामि।

(ङ) ..... विज्ञानस्य युगः अस्ति।

(च) ..... रविवासरः अस्ति।

3. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरं लिखत-

(क) शृगालस्य मित्रं कः आसीत्?

(ख) स्थालीतः कः भोजनं न अखादत्?

(ग) बकः शृगालाय भोजने किम् अयच्छत्?

(घ) शृगालस्य स्वभावः कीदृशः भवति?

4. पाठात् पदानि चित्वा अधोलिखितानां विलोमपदानि लिखत-

यथा- शत्रुः

मित्रम्

(क) सुखदम् .....

(ख) दुर्व्यवहारः .....

(ग) शत्रुता .....

(घ) सायम् .....

(ङ) अप्रसन्नः .....

(च) असमर्थः .....

बकस्य प्रतीकारः

5. मञ्जूषातः समुचितपदानि चित्वा कथां पूरयत-

मनोरथैः	पिपासितः	उपायम्	स्वल्पम्	पाषाणस्य	कार्याणि
उपरि	सन्तुष्टः	पातुम्	इतस्ततः	कुत्रापि	

एकदा एकः काकः ..... आसीत्। सः जलं पातुम्
..... अभ्रमत्। परं ..... जलं न प्राप्नोत्। अन्ते
सः एकं घटम् अपश्यत्। घटे ..... जलम् आसीत्।

अतः सः जलम् ..... असमर्थः अभवत्। सः एकम्
..... अचिन्तयत्। सः ..... खण्डानि घटे अक्षिपत्।

एवं क्रमेण घटस्य जलम् ..... आगच्छत्। काकः

जलं पीत्वा ..... अभवत्। परिश्रमेण एव .....
सिध्यन्ति न तु .....

6. तत्समशब्दान् लिखत-

यथा-

सियार

शृगालः

कौआ

.....

मक्खी

.....

बन्दर

.....

बगुला

.....

चोंच

.....

नाक

.....

द्वादशः पाठः सोमशर्मपितुः कथा

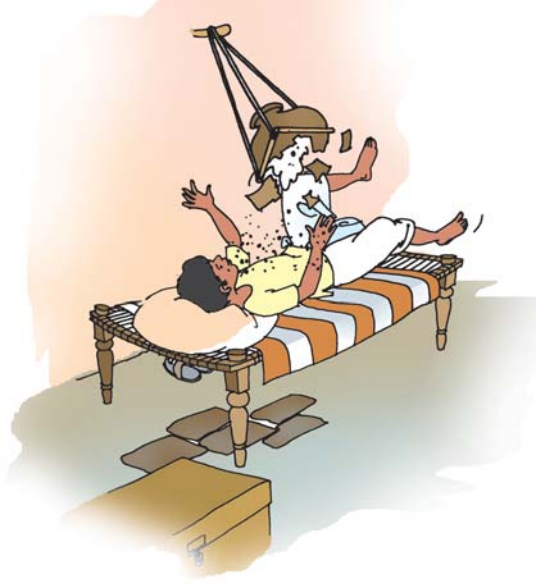
एकस्मिन् ग्रामे कश्चित् निर्धनः युवकः आसीत्। तस्य नाम धनपालः आसीत्। सः प्रतिदिनं भिक्षायै ग्रामं ग्रामं प्रति भ्रमति स्म। भिक्षायां प्राप्तैः सक्तुभिः तस्य घटः पूर्णः अभवत्। सः घटं नागदन्ते अवलम्ब्य तस्य नीचैः खट्वायां शयनं करोति स्म, शयनकाले च निरन्तरम् एकदृष्ट्या घटं पश्यति स्म।

सः एकदा रात्रौ एवम् अचिन्तयत्- मम अयं घटः सक्तुभिः पूर्णः अस्ति। यदा दुर्भिक्षं भविष्यति तदा सक्तु-विक्रयेण प्रचुरं धनं प्राप्स्यामि। ततः तेन धनेन अहम् अजाद्वयस्य क्रयं करिष्यामि। अजाद्वयस्य शिशुभिः अजानां समूहः मम समीपे भविष्यति। अजानां विक्रयेण गवां, महिषीणाम्, अश्वानां च क्रयं करिष्यामि, तासां शिशुभिः बहवः पशवः भविष्यन्ति। तेषां विक्रयेण मम पार्श्वे बहूनि धनानि आगमिष्यन्ति, धनेन विशालस्य भवनस्य निर्माणं कारयिष्यामि। तदा मां धनिकं मत्वा कोऽपि रूपवतीं कन्यां मह्यं प्रदास्यति। ततः मम पुत्रः भविष्यति। तस्य नाम सोमशर्मा इति करिष्यामि। कदाचित् क्रीडन् सः पुत्रः मम समीपम् आगमिष्यति। तदा कुपितः अहं स्वपत्नीं वदिष्यामि- “गृहाण एनं बालकम्।” सा गृहकार्ये संलग्ना मम वचनं यदा न श्रोष्यति तदा अहं पत्न्याः उपरि पादेन प्रहरिष्यामि।

एवं स्वप्नेन प्रेरितः सः पादप्रहारम्
अकरोत्। तेन सक्तुपूरितः घटः भूमौ पतितः
भग्नः च अभवत्। भग्नेन घटेन सह एव
तस्य मनोरथाः अपि भग्नाः अभवन्। अतः
उक्तम्-

उद्यमेन हि सिध्यन्ति
कार्याणि न मनोरथैः इति।

शब्दार्थः

सक्तुभिः	-	(बहुत) सत्तु से
नागदन्ते	-	खूँटी पर
अवलम्ब्य	-	टाँगकर
खट्वायाम्	-	खाट पर
एकदृष्ट्या	-	एकटक
दुर्भिक्षम्	-	अकाल
प्रचुरम्	-	ढेर सारा
प्राप्स्यामि	-	प्राप्त करूँगा/प्राप्त करूँगी
अजाद्वयस्य	-	दो बकरियों का
क्रयः	-	खरीद
शिशुभिः	-	बच्चों से
विक्रयेण	-	बेचने से
गवाम्	-	गायों का/के/की

महिषीणाम्	-	भैंसों का/के/की
अश्वानाम्	-	घोड़ों का/के/की
पार्श्वे	-	पास में
मत्वा	-	मानकर
मह्यम्	-	मुझे
प्रदास्यति	-	देगा/देगी
गृहाण	-	ग्रहण करो
कदाचित्	-	कभी
क्रीडन्	-	खेलता हुआ
कुपितः	-	क्रोधित
संलग्ना	-	लगी हुई
श्रोष्यति	-	सुनेगी/सुनेगा
उपरि (अव्यय)	-	ऊपर
भग्नः	-	टूट गया
कारयिष्यामि	-	कराऊँगा/कराऊँगी

अभ्यासः

1. कर्तृपदैः रिक्तस्थानानि पूरयत-

यथा- बालकौ कन्दुकं क्रीडतः।

- (क) ..... पादप्रहारं करोति।
 (ख) ..... क्रन्दुकेन क्रीडामः।
 (ग) ..... सत्यं वदिष्यामि।
 (घ) ..... तत्र किं किं करोषि?

(ङ) ..... कदा गृहम् आगमिष्यथ?

(च) ..... भोजनं पचन्ति।

2. अधोलिखितानां शब्दानां विलोमपदानि पाठम् आधृत्य लिखत-

यथा-	दूरे	-	समीपे
	क्रयेण	-	.....
	उच्चैः	-	.....
	दिने	-	.....
	अपूर्णः	-	.....
	आकाशे	-	.....
	तदा	-	.....
	धनिकः	-	.....

3. निर्देशानुसारं लकारपरिवर्तनं कुरुत-

यथा- प्रणवः उद्याने भ्रमति। (लृट्लकारे)   प्रणवः उद्याने भ्रमिष्यति।

(क) सः लेखं लिखति। (लृट्लकारे)   .....

(ख) अहं कथां चिन्तयिष्यामि। (लट्लकारे)   .....

(ग) ते गृहे तिष्ठन्ति। (लृट्लकारे)   .....

(घ) वृक्षात् पत्राणि पतन्ति। (लृट्लकारे)   .....

(ङ) त्वं चित्रं द्रक्ष्यसि। (लट्लकारे)   .....

(च) वयं दुग्धं पास्यामः। (लट्लकारे)   .....

(छ) तत्र किम् अस्ति। (लृट्लकारे)   .....

4. लिङ्गपरिवर्तनं कुरुत-

यथा-	अश्वः	अश्वा
	अजः	.....
	.....	बालिका
	.....	छात्रा
	मूषकः	.....
	.....	चटका
	लेखकः	.....
	नायकः	.....

5. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

- (क) युवकः कीदृशः आसीत्?
- (ख) युवकः घटं कुत्र अवलम्ब्य शयनं करोति स्म?
- (ग) घटः कुत्र पतितः?
- (घ) कार्याणि केन सिध्यन्ति?
- (ङ) स्वप्नेन प्रेरितः युवकः किम् अकरोत्?

6. अधोलिखितानि वाक्यानि घटनाक्रमानुसारं लिखत-

- (क) युवकः धनपालः प्रतिदिनं ग्रामं ग्रामं भ्रमति स्म।
- (ख) कार्याणि उद्यमेन सिध्यन्ति।
- (ग) एकस्मिन् ग्रामे एकः युवकः आसीत्।
- (घ) सः अचिन्तयत्- मां धनिकं मत्वा कोऽपि रूपवतीं कन्यां मह्यं प्रदास्यति।
- (ङ) सक्तुपूरितः घटः भूमौ पतितः।
- (च) स्वप्नेन प्रेरितः सः पादप्रहारम् अकरोत्।

त्रयोदशः पाठः सुभाषितानि

पुस्तकस्था तु या विद्या परहस्तगतं धनम्।
कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद्धनम् ॥1॥

हस्तस्य भूषणं दानं सत्यं कण्ठस्य भूषणम्।
श्रोत्रस्य भूषणं शास्त्रं भूषणैः किं प्रयोजनम् ॥2॥

न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद् रिपुः।
व्यवहारेण मित्राणि जायन्ते रिपवस्तथा ॥3॥

विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन।
स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥4॥

सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखभाग्भवेत् ॥5॥

शब्दार्थः

पुस्तकस्था	-	पुस्तक में विद्यमान
परहस्तगतम्	-	दूसरों के हाथ में गया हुआ
कार्यकाले समुत्पन्ने	-	समय आने पर
श्रोत्रस्य	-	कान का/के/की
किं प्रयोजनम्	-	क्या मतलब/प्रयोजन
कश्चित्	-	कोई
कस्यचित्	-	किसी का
रिपुः	-	शत्रु
व्यवहारेण	-	व्यवहार के द्वारा/से
जायन्ते	-	होते हैं/होती हैं/बनते हैं/बनती हैं
तुल्यम्	-	समान
सर्वत्र	-	सब जगह
पूज्यते	-	आदर का पात्र होता है/होती है/पूजा जाता है/जाती है
भवन्तु (भू, लोट्)	-	बनें
सन्तु (अस्, लोट्)	-	हों
निरामयाः	-	नीरोग
भद्राणि	-	कल्याण को/कल्याण
पश्यन्तु (दृश्, लोट्)	-	देखें
मा कश्चित्	-	न कोई
दुःखभाक्	-	दुःख का भागी
भवेत्	-	हों

अभ्यासः

1. पाठे दत्तानां श्लोकानां वाचनं कुरुत-

2. श्लोकांशान् यथोचितं योजयत-

क

परहस्तगतं धनम्

श्रोत्रस्य भूषणम्

न कश्चित्

विद्वत्त्वं च नृपत्वं च

मा कश्चित्

ख

कस्यचिद् रिपुः

नैव तुल्यं कदाचन

शास्त्रम्

दुःखभाग् भवेत्

न तद् धनं भवति

3. श्लोकांशेषु रिक्तस्थानानि पूरयत-

(क) कार्यकाले समुत्पन्ने .....

(ख) ..... सत्यं कण्ठस्य भूषणम्।

(ग) व्यवहारेण मित्राणि .....

(घ) ..... विद्वान् सर्वत्र पूज्यते।

(ङ) सर्वे भवन्तु सुखिनः .....

4. शुद्धकथनानां समक्षम् 'आम्', अशुद्धकथनानां समक्षं 'न' इति लिखत-

(क) पुस्तकस्था विद्या कार्यकाले विद्या भवति।

(ख) हस्तस्य भूषणं दानम्।

(ग) राजा सर्वत्र पूज्यते।

(घ) विद्वत्त्वं च नृपत्वं च तुल्यं भवति।

(ङ) सर्वे भद्राणि मा पश्यन्तु।

5. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

(क) पुस्तकस्था विद्या कदा विद्या न भवति?

(ख) कण्ठस्य भूषणं किं भवति?

(ग) मित्राणि केन जायन्ते?

(घ) कः सर्वत्र पूज्यते?

(ङ) सर्वे कानि पश्यन्तु?

6. विलोमशब्दान् योजयत-

विद्या

रिपुः

सत्यम्

विदेशः

मित्रम्

असत्यम्

स्वदेशः

दुःखिनः

सुखिनः

अविद्या

चतुर्दशः पाठः

यमुना विषरहिता जाता

एकदा षड्वर्षीयः श्रीकृष्णः वृन्दावने यमुनातटम् अगच्छत्। गोपाः अपि तेन सह अगच्छन्। गोपाः पिपासया आकुलाः अभवन्। ते यमुनाजलम् अपिबन्। जलं पीत्वा ते मूर्च्छिताः अभवन्। श्रीकृष्णः तान् मूर्च्छितान् दृष्ट्वा व्याकुलः अभवत्। वस्तुतः यमुनाजले कालियनागस्य कुण्डम् आसीत्। तेन यमुनाजलं विषज्वालाभिः विषाक्तं जातम्। अनेके खगाः पशवः च तत् जलं पीत्वा मृत्युं प्राप्ताः। वायुः अपि तेन विषयुक्तः अभवत्। तेन वायुना वृक्षाः शुष्काः जाताः।

यदा श्रीकृष्णः एतत् सर्वम् अपश्यत् सः एकं वृक्षम् आरोहत्। तस्मात् वृक्षात् सः विषयुक्ते जले अकूर्दत्। कालियनागस्य एकाधिकशतं फणाः आसन्। सः तान् प्रसार्य कृष्णं प्रहर्तुम् ऐच्छत्। श्रीकृष्णः तस्य फणान् आरुह्य अनृत्यत्। कालियनागस्य फणाः शनैः शनैः छिन्नाः भिन्नाः अभवन्। मुखात् रक्तं प्रावहत्।

सः हस्तौ संयोज्य अवदत्- “भगवन्! वयं नागाः जन्मतः एव विषयुक्ताः। अयं न मम अपराधः। भवान् एव सर्वप्राणिनां प्रभुः। अनुग्रहं करोतु निग्रहं वा” इति। एवं प्रार्थितः श्रीकृष्णः अनुग्रहं कुर्वन् अवदत् “रे दुष्ट! किं न जानासि त्वं यत् तव कारणात् सर्वं जलं विषयुक्तं भवति। इतः कुत्रापि अन्यत्र गच्छ” इति। सर्पः ततः पलायितः। एवं च यमुना विषरहिता जाता।

शब्दार्थः

षड्वर्षीयः	-	छः वर्ष की आयु वाला
तटम्	-	किनारा
गोपाः	-	ग्वाले/ग्वालबाल
पिपासया	-	प्यास से
कुण्डम्	-	कुण्ड
विषज्वालाभिः	-	विष की ज्वाला से
विषाक्तम्	-	जहर से मिला हुआ
शुष्काः जाताः	-	सूख गए
यदा (अव्यय)	-	जब
आरोहत्	-	चढ़ गया/गई
न्यपतत्	-	कूद गया/गई/नीचे गिर गया/गई
एकाधिकशतम्	-	एक सौ एक
प्रसार्य	-	फैलाकर
प्रहर्तुम्	-	प्रहार करने के लिए
ऐच्छत्	-	इच्छा की
आरुह्य	-	चढ़कर
अनृत्यत्	-	नाचने लगा/नाचा/नाचने लगी/नाची

शनैः शनैः (अव्यय)	-	धीरे धीरे
छिन्नाः भिन्नाः	-	टुकड़े टुकड़े
रक्तम्	-	खून
प्रावहत्	-	बहने लगा/लगी
जन्मतः	-	जन्म से
अनुग्रहः	-	कृपा
निग्रहः	-	दण्ड/बन्धन
कुर्वन्	-	करता हुआ
प्रार्थितः	-	प्रार्थना करने पर
इतः (अव्यय)	-	यहाँ से
ततः (अव्यय)	-	वहाँ से
पलायितः	-	भाग गया

अभ्यासः

1. उदाहरणम् अनुसृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत-

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यथा- प्रथमपुरुषः	अगच्छत्	अगच्छताम्	अगच्छन्
मध्यमपुरुषः	.....	अपठतम्	.....
उत्तमपुरुषः	.....	.....	अखादाम
प्रथमपुरुषः	.....	अहसताम्	.....
मध्यमपुरुषः	.....	.....	अरक्षत
उत्तमपुरुषः	अनमम्	.....	.....

2. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

- (क) गोपाः केन सह अगच्छन्?
- (ख) एकदा श्रीकृष्णः कुत्र अगच्छत्?
- (ग) श्रीकृष्णः किमर्थं व्याकुलः अभवत्?
- (घ) खगाः पशवः च कथं मृत्युं प्राप्ताः?
- (ङ) कालियनागस्य कति फणाः आसन्?
- (च) सर्वप्राणिनां प्रभुः कः?

3. रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) गोपाः ..... आकुलाः अभवन्।
- (ख) श्रीकृष्णः तान् मूर्च्छितान् दृष्ट्वा ..... अभवत्।
- (ग) यमुनाजले ..... कुण्डम् आसीत्।
- (घ) यमुना ..... जाता।
- (ङ) इतः कुत्रापि ..... गच्छ।

4. यथायोग्यं योजयत-

क	ख
कुण्डम्	प्रावहत्
वृक्षम्	ऐच्छत्
प्रहर्तुम्	अभवन्
रक्तम्	आरोहत्
आकुलाः	आसीत्

यमुना विषरहिता जाता

5. विलोमपदं लिखत-

- (क) जन्म .....
(ख) अमृतम् .....
(ग) आदरः .....
(घ) अनेकम् .....

6. मञ्जूषातः पदानि चित्वा अनुच्छेदं पूरयत-

अयच्छत्	अभवत्	अमिलत्	आसीत्	अनयन्
अपठताम्	द्वारिकायाः	अगच्छत्	अकरोत्	तण्डुलान्

सुदामा श्रीकृष्णस्य मित्रम् .....। सः सर्वप्रथमं गुरुकुले श्रीकृष्णेन सह
.....। एतौ मिलित्वा गुरोः समीपम् एकादश पाठान् .....

कालक्रमेण वासुदेवः ..... नृपः .....।

सुदामा तु दरिद्रः एव आसीत्। सः श्रीकृष्णदर्शनाय द्वारिकाम्
.....। द्वाररक्षकाः तं राजसभाम् .....

बाल्यबन्धुः वासुदेवः तस्य आलिङ्गनम् .....। श्रीकृष्णः

सुदाम्नः भार्यया प्रदत्तान् ..... अखादत्। दारिद्र्यस्य

निवारणाय श्रीकृष्णः तस्मै ऐश्वर्यम् .....

पञ्चदशः पाठः मातुलचन्द्र!!

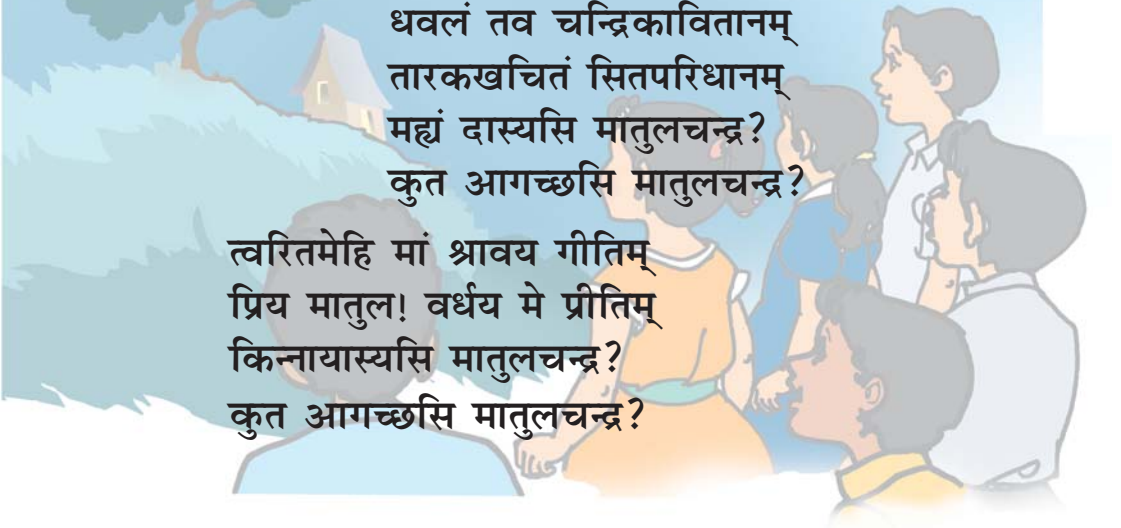
कुत आगच्छसि मातुलचन्द्र?
कुत्र गमिष्यसि मातुलचन्द्र?

अतिशयविस्तृतनीलाकाशः
नैव दृश्यते क्वचिदवकाशः
कथं प्रयास्यसि मातुलचन्द्र?
कुत आगच्छसि मातुलचन्द्र?

कथमायासि न भो! मम गेहम्
मातुल! किरसि कथं न स्नेहम्
कदा गमिष्यसि मातुलचन्द्र?
कुत आगच्छसि मातुलचन्द्र?

धवलं तव चन्द्रिकावितानम्
तारकखचितं सितपरिधानम्
महां दास्यसि मातुलचन्द्र?
कुत आगच्छसि मातुलचन्द्र?

त्वरितमेहि मां श्रावय गीतिम्
प्रिय मातुल! वर्धय मे प्रीतिम्
किन्नायास्यसि मातुलचन्द्र?
कुत आगच्छसि मातुलचन्द्र?

शब्दार्थः

मातुलचन्द्र!	- चन्दामामा!
कुतः (अव्यय)	- कहाँ से
अतिशयविस्तृत	- अति विशाल
दृश्यते	- दिखता है/दिखती है
क्वचित् (अव्यय)	- कहीं भी
प्रयास्यसि	- जाओगे/जाओगी
गेहम्	- घर को
किरसि	- विखेरते हो/विखेरती हो
धवलम्	- सफेद
चन्द्रिकावितानम्	- फैली हुई चाँदनी
तारकखचितं	- तारों से शोभित
सितपरिधानम्	- सफेद वस्त्र
मह्यम्	- मुझे
त्वरितम्	- शीघ्र
एहि	- आओ
श्रावय	- सुनाओ
वर्धय	- बढ़ाओ

अभ्यासः

1. बालगीतं साभिनयं सस्वरं गायत।

2. पद्यांशान् योजयत-

मातुल! किरसि

तारकखचितं

त्वरितमेहि मां

अतिशयविस्तृत

धवलं तव

सितपरिधानम्

श्रावय गीतिम्

चन्द्रिकावितानम्

कथं न स्नेहम्

नीलाकाशः

3. पद्यांशेषु रिक्तस्थानानि पूरयत-

(क) प्रिय मातुल! ..... प्रीतिम्।

(ख) कथं प्रयास्यसि .....।

(ग) ..... क्वचिदवकाशः।

(घ) ..... दास्यसि मातुलचन्द्रः॥

(ङ) कथमायासि न ..... स्नेहम्।

4. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

(क) अस्मिन् पाठे कः मातुलः?

(ख) नीलाकाशः कीदृशः अस्ति?

(ग) मातुलचन्द्रः किं न किरसि?

मातुलचन्द्रः॥

(घ) किं श्रावयितुं शिशुः चन्द्रं कथयति?

(ङ) चन्द्रस्य सितपरिधानं कथम् अस्ति?

5. उदाहरणानुसारं निम्नलिखितपदानि सम्बोधने परिवर्तयत-

यथा- चन्द्रः - चन्द्र!

(क) शिष्यः - .....

(ख) गोपालः - .....

यथा- बालिका - बालिके!

(क) प्रियंवदा - .....

(ख) लता - .....

यथा- फलम् - फल!

(क) मित्रम् - .....

(ख) पुस्तकम् - .....

यथा- रविः - रवे!

(क) मुनिः - .....

(ख) कविः - .....

यथा- साधुः - साधो!

(क) भानुः - .....

(ख) पशुः - .....

यथा- नदी - नदि!

(क) देवी - .....

(ख) मानिनी - .....

6. मञ्जूषातः उपयुक्तानाम् अव्ययपदानां प्रयोगेण रिक्तस्थानानि पूरयत-

कुतः कदा कुत्र कथं किम्

(क) जगन्नाथपुरी ..... अस्ति?

(ख) त्वं ..... पुरीं गमिष्यसि?

(ग) गङ्गानदी ..... प्रवहति?

(घ) तव स्वास्थ्यं ..... अस्ति?

(ङ) वर्षाकाले मयूराः ..... कुर्वन्ति?

7. तत्समशब्दान् लिखत-

मामा, मोर, तारा, कोयल, कबूतर ।

परिशिष्टम्

कारक-विभक्ति-परिचयः

वाक्ये क्रियायाः साक्षात् अन्वयः येन पदेन/शब्देन सह भवति तत् पदं कारकं भवति। कारकाणाम् अर्थं प्रकटयितुं येषां प्रत्ययानां संयोजनं शब्दैः सह भवति ते (प्रत्ययाः) कारक-विभक्तयः भवन्ति।

यथा- हे छात्राः!⁽¹¹⁾ दशरथस्य⁽¹⁰⁾ सुतः⁽¹⁾ रामः⁽²⁾ दण्डकारण्यात्⁽⁸⁾ लङ्कां⁽³⁾ गत्वा युद्धे⁽⁹⁾ रावणं⁽⁴⁾ वाणेन⁽⁶⁾ हत्वा विभीषणाय⁽⁷⁾ लङ्काराज्यम्⁽⁵⁾ अयच्छत्⁽¹²⁾।

क्रमसंख्या	शब्दाः/पदानि	कारकम्	विभक्तिः
1, 2	सुतः, रामः	कर्ता	प्रथमा
3, 4, 5	लङ्कां, रावणं, लङ्काराज्यम्	कर्म	द्वितीया
6	वाणेन	करणम्	तृतीया
7	विभीषणाय	सम्प्रदानम्	चतुर्थी
8	दण्डकारण्यात्	अपादानम्	पञ्चमी
9	युद्धे	अधिकरणम्	सप्तमी

विशेषः- षष्ठी-विभक्तेः अर्थः सम्बन्धः अस्ति। सम्बन्धः सम्बोधनं च कारकं न भवति। उदाहरणम्-‘दशरथस्य’⁽¹⁰⁾ ‘हे छात्राः’⁽¹¹⁾ इति पदयोः साक्षात् अन्वयः क्रियाया ‘अयच्छत्’⁽¹²⁾ इत्यनेन पदेन सह नास्ति। अतः संस्कृते एते पदे कारके न भवतः।

शब्दरूपाणि

अकारान्त-पुल्लिङ्ग-शब्दः

बालक

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	बालकः	बालकौ	बालकाः
द्वितीया	बालकम्	बालकौ	बालकान्
तृतीया	बालकेन	बालकाभ्याम्	बालकैः
चतुर्थी	बालकाय	बालकाभ्याम्	बालकेभ्यः
पञ्चमी	बालकात्	बालकाभ्याम्	बालकेभ्यः
षष्ठी	बालकस्य	बालकयोः	बालकानाम्
सप्तमी	बालके	बालकयोः	बालकेषु
सम्बोधनम्	हे बालक!	हे बालकौ!	हे बालकाः!

एवमेव नृप-देव-राम-पितामह-पण्डित-इत्यादीनाम् अकारान्त-पुल्लिङ्ग-शब्दानां रूपाणि भवन्ति।

आकारान्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दः

बालिका

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	बालिका	बालिके	बालिकाः
द्वितीया	बालिकाम्	बालिके	बालिकाः
तृतीया	बालिकया	बालिकाभ्याम्	बालिकाभिः
चतुर्थी	बालिकायै	बालिकाभ्याम्	बालिकाभ्यः
पञ्चमी	बालिकायाः	बालिकाभ्याम्	बालिकाभ्यः

षष्ठी	बालिकायाः	बालिकयोः	बालिकानाम्
सप्तमी	बालिकायाम्	बालिकयोः	बालिकासु
सम्बोधनम्	हे बालिके!	हे बालिके!	हे बालिकाः!

एवमेव लता-रमा-माला-कलिका-इत्यादीनाम् आकारान्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दानां रूपाणि भवन्ति।

अकारान्त-नपुंसकलिङ्ग-शब्दः

पुष्प

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	पुष्पम्	पुष्पे	पुष्पाणि
द्वितीया	पुष्पम्	पुष्पे	पुष्पाणि
तृतीया	पुष्पेण	पुष्पाभ्याम्	पुष्पैः
चतुर्थी	पुष्पाय	पुष्पाभ्याम्	पुष्पेभ्यः
पञ्चमी	पुष्पात्	पुष्पाभ्याम्	पुष्पेभ्यः
षष्ठी	पुष्पस्य	पुष्पयोः	पुष्पाणाम्
सप्तमी	पुष्पे	पुष्पयोः	पुष्पेषु
सम्बोधनम्	हे पुष्प!	हे पुष्पे!	हे पुष्पाणि।

एवमेव फल-पुस्तक-नगर-मित्र-उद्यान-इत्यादीनाम् अकारान्त-नपुंसकलिङ्ग-शब्दानां रूपाणि भवन्ति।

इकारान्त-पुंलिङ्ग-शब्द

मुनि

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	मुनिः	मुनी	मुनयः
द्वितीया	मुनिम्	मुनी	मुनीन्

तृतीया	मुनिना	मुनिभ्याम्	मुनिभिः
चतुर्थी	मुनये	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
पञ्चमी	मुनेः	मुनिभ्याम्	मुनिभ्यः
षष्ठी	मुनेः	मुन्योः	मुनीनाम्
सप्तमी	मुनौ	मुन्योः	मुनिषु
सम्बोधनम्	हे मुने!	हे मुनी!	हे मुनयः!

एवमेव कवि-हरि-रवि-कपि-इत्यादीनाम् इकारान्त-पुल्लिङ्ग-शब्दानां रूपाणि भवन्ति।

उकारान्त-पुल्लिङ्ग-शब्दः

भानु

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	भानुः	भानू	भानवः
द्वितीया	भानुम्	भानू	भानून्
तृतीया	भानुना	भानुभ्याम्	भानुभिः
चतुर्थी	भानवे	भानुभ्याम्	भानुभ्यः
पञ्चमी	भानोः	भानुभ्याम्	भानुभ्यः
षष्ठी	भानोः	भान्वोः	भानूनाम्
सप्तमी	भानौ	भान्वोः	भानुषु
सम्बोधनम्	हे भानो!	हे भानू!	हे भानवः!

एवमेव शिशु-साधु-गुरु-विष्णु-इत्यादीनाम् उकारान्त-पुल्लिङ्ग-शब्दानां रूपाणि भवन्ति।

धातु-रूपाणि

लट्लकारः (वर्तमानकालः)

पठ् (पढ़ना)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पठति	पठतः	पठन्ति
मध्यमपुरुषः	पठसि	पठथः	पठथ
उत्तमपुरुषः	पठामि	पठावः	पठामः

गम्-गच्छ् (जाना)

प्रथमपुरुषः	गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति
मध्यमपुरुषः	गच्छसि	गच्छथः	गच्छथ
उत्तमपुरुषः	गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः

स्था-तिष्ठ (ठहरना)

प्रथमपुरुषः	तिष्ठति	तिष्ठतः	तिष्ठन्ति
मध्यमपुरुषः	तिष्ठसि	तिष्ठथः	तिष्ठथ
उत्तमपुरुषः	तिष्ठामि	तिष्ठावः	तिष्ठामः

नी-नय् (लेना)

प्रथमपुरुषः	नयति	नयतः	नयन्ति
मध्यमपुरुषः	नयसि	नयथः	नयथ
उत्तमपुरुषः	नयामि	नयावः	नयामः

चिन्त् (सोचना)

प्रथमपुरुषः	चिन्तयति	चिन्तयतः	चिन्तयन्ति
मध्यमपुरुषः	चिन्तयसि	चिन्तयथः	चिन्तयथ
उत्तमपुरुषः	चिन्तयामि	चिन्तयावः	चिन्तयामः

उपर्युक्तानुसारेण एव हस्, चल्, खेल्, खाद्, पा, (पिब), दृश् (पश्य), धाव्, पत्, भ्रम्, लिख्, इष् (इच्छ), मिल्-प्रभृतीनां धातूनां रूपाणि भवन्ति।

लृट् लकारः (भविष्यत्कालः)

पठ्

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ
उत्तमपुरुषः	पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः

गम्

प्रथमपुरुषः	गमिष्यति	गमिष्यतः	गमिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ
उत्तमपुरुषः	गमिष्यामि	गमिष्यावः	गमिष्यामः

स्था

प्रथमपुरुषः	स्थास्यति	स्थास्यतः	स्थास्यन्ति
मध्यमपुरुषः	स्थास्यसि	स्थास्यथः	स्थास्यथ
उत्तमपुरुषः	स्थास्यामि	स्थास्यावः	स्थास्यामः

नी

प्रथमपुरुषः	नेष्यति	नेष्यतः	नेष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	नेष्यसि	नेष्यथः	नेष्यथ
उत्तमपुरुषः	नेष्यामि	नेष्यावः	नेष्यामः

चिन्त्

प्रथमपुरुषः	चिन्तयिष्यति	चिन्तयिष्यतः	चिन्तयिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	चिन्तयिष्यसि	चिन्तयिष्यथः	चिन्तयिष्यथ
उत्तमपुरुषः	चिन्तयिष्यामि	चिन्तयिष्यावः	चिन्तयिष्यामः

एवमेव हस्, चल्, खेल्, खाद्, धाव्, पत्, भ्रम्, लिख् (लेखिष्यति), पा (पास्यति), दृश् (द्रक्ष्यति), इष् (एषिष्यति), मिल्-प्रभृतीनां धातूनां रूपाणि भवन्ति।

लङ्लकारः (अतीतकालः)

पठ्

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
मध्यमपुरुषः	अपठः	अपठतम्	अपठत
उत्तमपुरुषः	अपठम्	अपठाव	अपठाम

गम्

प्रथमपुरुषः	अगच्छत्	अगच्छताम्	अगच्छन्
मध्यमपुरुषः	अगच्छः	अगच्छतम्	अगच्छत
उत्तमपुरुषः	अगच्छम्	अगच्छाव	अगच्छाम

स्था

प्रथमपुरुषः	अतिष्ठत्	अतिष्ठताम्	अतिष्ठन्
मध्यमपुरुषः	अतिष्ठः	अतिष्ठतम्	अतिष्ठत
उत्तमपुरुषः	अतिष्ठम्	अतिष्ठाव	अतिष्ठाम

नी

प्रथमपुरुषः	अनयत्	अनयताम्	अनयन्
मध्यमपुरुषः	अनयः	अनयतम्	अनयत
उत्तमपुरुषः	अनयम्	अनयाव	अनयाम

चिन्त्

प्रथमपुरुषः	अचिन्तयत्	अचिन्तयताम्	अचिन्तयन्
मध्यमपुरुषः	अचिन्तयः	अचिन्तयतम्	अचिन्तयत
उत्तमपुरुषः	अचिन्तयम्	अचिन्तयाव	अचिन्तयाम

एवमेव हस्, चल्, खेल्, खाद्, पा, दृश्, धाव्, पत्, भ्रम्, लिख्, इष् (ऐच्छत्),
मिल्-प्रभृतीनां धातूनां रूपाणि भवन्ति।

लोट्-लकारः (अनुज्ञा/आदेशः)

पठ्

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पठतु	पठताम्	पठन्तु
मध्यमपुरुषः	पठ	पठतम्	पठत
उत्तमपुरुषः	पठानि	पठाव	पठाम

गम्

प्रथमपुरुषः	गच्छतु	गच्छताम्	गच्छन्तु
मध्यमपुरुषः	गच्छ	गच्छतम्	गच्छत
उत्तमपुरुषः	गच्छानि	गच्छाव	गच्छाम

स्था

प्रथमपुरुषः	तिष्ठतु	तिष्ठताम्	तिष्ठन्तु
मध्यमपुरुषः	तिष्ठ	तिष्ठतम्	तिष्ठत
उत्तमपुरुषः	तिष्ठानि	तिष्ठाव	तिष्ठाम

नी

प्रथमपुरुषः	नयतु	नयताम्	नयन्तु
मध्यमपुरुषः	नय	नयतम्	नयत
उत्तमपुरुषः	नयानि	नयाव	नयाम

चिन्त्

प्रथमपुरुषः	चिन्तयतु	चिन्तयताम्	चिन्तयन्तु
मध्यमपुरुषः	चिन्तय	चिन्तयतम्	चिन्तयत
उत्तमपुरुषः	चिन्तयानि	चिन्तयाव	चिन्तयाम

उपर्युक्तानुसारमेव हस्, चल्, खेल्, खाद्, पा, दृश्, धाव्, पत्, भ्रम्, लिख्, इष्, मिल्-प्रभृतीनां धातूनां रूपाणि भवन्ति।

पाठानुक्रमणिका

	पुरोवाक्	v
	भूमिका	ix
	मङ्गलम्	1
प्रथमः पाठः	सुभाषितानि	3
द्वितीयः पाठः	दुर्बुद्धिः विनश्यति	7
तृतीयः पाठः	स्वावलम्बनम्	13
चतुर्थः पाठः	हास्यबालकविसम्मेलनम् (अव्ययप्रयोगः)	19
पञ्चमः पाठः	पण्डिता रमाबाई	26
षष्ठः पाठः	सदाचारः	31
सप्तमः पाठः	सङ्कल्पः सिद्धिदायकः (धातुप्रयोगः)	36
अष्टमः पाठः	त्रिवर्णः ध्वजः	44
नवमः पाठः	विमानयानं रचयाम	49
दशमः पाठः	विश्वबन्धुत्वम् (कारकविभक्तिः उपपदविभक्तिश्च)	53
एकादशः पाठः	समवायो हि दुर्जयः	59
द्वादशः पाठः	कल्पलतेव विद्या	64
त्रयोदशः पाठः	अमृतं संस्कृतम् (इकारान्तस्त्रीलिङ्गः)	69
चतुर्दशः पाठः	अनारिकायाः जिज्ञासा (ऋकारान्तपुंलिङ्गः)	75
पञ्चदशः पाठः	लालनगीतम्	80
परिशिष्टम्	वर्णविचारः, कारकम्, शब्दरूपाणि धातुरूपाणि च	85

मङ्गलम्

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव ।
यद् भद्रं तन्न आ सुव ॥ 1 ॥

-ऋग्वेदः (5.82.5)

परस्परविरोधिन्योरेकसंश्रयदुर्लभम् ।
सङ्गतं श्रीसरस्वत्योर्भूतयेऽस्तु सदा सताम् ॥ 2 ॥

-विक्रमोर्वशीयम् (5.24)

भावार्थः

हे सूर्य देव! हमारे समस्त पापों को दूर करें तथा जो हमारे लिए मङ्गलकारक है उसे हमें प्रदान करें ॥ 1 ॥

एक दूसरे के विरोध में रहने वाली लक्ष्मी और सरस्वती का एक आश्रय में दुर्लभ समागम सदा सज्जनों के कल्याण के लिए हो ॥ 2 ॥

प्रथमः पाठः

पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमन्नं सुभाषितम् ।
मूढैः पाषाणखण्डेषु रत्नसंज्ञा विधीयते ॥ 1 ॥

सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्येन तपते रविः ।
सत्येन वाति वायुश्च सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ 2 ॥

दाने तपसि शौर्ये च विज्ञाने विनये नये ।
विस्मयो न हि कर्तव्यो बहुरत्ना वसुन्धरा ॥ 3 ॥

सद्भिरेव सहासीत सद्भिः कुर्वीत सङ्गतिम् ।
सद्भिर्विवादं मैत्रीं च नासद्भिः किञ्चिदाचरेत् ॥ 4 ॥

धनधान्यप्रयोगेषु विद्यायाः संग्रहेषु च ।
आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेत् ॥ 5 ॥

क्षमावशीकृतिलोके क्षमया किं न साध्यते ।
शान्तिखड्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः ॥ 6 ॥

शब्दार्थः

पृथिव्याम्	- धरती पर
सुभाषितम्	- सुन्दर वचन
मूढैः	- मूर्खों के द्वारा
पाषाणखण्डेषु	- पत्थर के टुकड़ों में
रत्नसंज्ञा	- रत्न का नाम
विधीयते	- किया जाता है
धार्यते	- धारण किया जाता है
तपते	- जलता है
वाति	- बहता है / बहती है
वायुश्च (वायुः + च)	- पवन भी
प्रतिष्ठितम्	- स्थित है
तपसि	- तपस्या में
शौर्ये	- बल में
नये	- नीति में
विस्मयः	- आश्चर्य
बहुरत्ना	- अनेक रत्नों वाली
वसुन्धरा	- पृथिवी
सद्भिरेव (सद्भिः + एव)	- सज्जनों के साथ ही
सहासीत (सह + आसीत)	- साथ बैठना चाहिए
कुर्वीत	- करना चाहिए
सद्भिर्विवादम् (सद्भिः + विवादम्)	- सज्जनों के साथ झगड़ा

नासद्भिः (न+ असद्भिः)

धनधान्यप्रयोगेषु

संग्रहेषु

त्यक्तलज्जः

क्षमावशीकृतिलोके

(क्षमावशीकृतिः + लोके)

शान्तिखड्गः

- असज्जन लोगों के साथ नहीं
- धनधान्य के प्रयोग में/व्यवहार में
- संग्रहों में, संचय (इकट्ठा) करने में
- संकोच या भीरुता को छोड़नेवाला
- संसार में क्षमा (सबसे बड़ा)
- वशीकरण है
- शान्ति की तलवार

अभ्यासः

1. सर्वान् श्लोकान् सस्वरं गायत।
2. यथायोग्यं श्लोकांशान् मेलयत-

क

धनधान्यप्रयोगेषु
विस्मयो न हि कर्तव्यः
सत्येन धार्यते पृथ्वी
सद्भिर्विवादं मैत्रीं च
आहारे व्यवहारे च

ख

नासद्भिः किञ्चिदाचरेत्।
त्यक्तलज्जः सुखी भवेत्।
बहुरत्ना वसुन्धरा।
विद्यायाः संग्रहेषु च।
सत्येन तपते रविः।

3. एकपदेन उत्तरत-

- (क) पृथिव्यां कति रत्नानि?
- (ख) मूढैः कुत्र रत्नसंज्ञा विधीयते?
- (ग) पृथिवी केन धार्यते?
- (घ) कैः सद्भितिं कुर्वीत?
- (ङ) लोके वशीकृतिः का?

4. रेखाङ्कितपदानि अधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) सत्येन वाति वायुः।
 (ख) सद्भिः एव सहासीत।
 (ग) वसुन्धरा बहुरत्ना भवति।
 (घ) विद्यायाः संग्रहेषु त्यक्तलज्जः सुखी भवेत्।
 (ङ) सद्भिः मैत्रीं कुर्वीत।

5. प्रश्नानामुत्तराणि लिखत-

- (क) कुत्र विस्मयः न कर्तव्यः?
 (ख) पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि कानि?
 (ग) त्यक्तलज्जः कुत्र सुखी भवेत्?

6. मञ्जूषातः पदानि चित्वा लिङ्गानुसारं लिखत-

रत्नानि वसुन्धरा सत्येन सुखी अन्नम् वह्निः रविः पृथ्वी सङ्गतिम्

पुंलिङ्गम्

.....
 .....
 .....

स्त्रीलिङ्गम्

.....
 .....
 .....

नपुंसकलिङ्गम्

.....
 .....
 .....

7. अधोलिखितपदेषु धातवः के सन्ति?

पदम्

कर्तव्यः

पश्य

भवेत्

स्थितः

धातुः

.....

.....

.....

.....

द्वितीयः पाठः

दुर्बुद्धिः विनश्यति

अस्ति मगधदेशे फुल्लोत्पलनाम सरः। तत्र संकटविकटनामकौ हंसौ निवसतः। कम्बुग्रीवनामा तयोः मित्रम् एकः कूर्मः अपि तत्रैव प्रतिवसति स्म।

अथ एकदा धीवराः तत्र आगच्छन् अकथयन् च-वयं श्वः मत्स्यकूर्मादीन् मारयिष्यामः। एतत् श्रुत्वा कूर्मः अवदत्-“मित्रे! किं युवाभ्यां धीवराणां वार्ता श्रुता? अधुना किम् अहं करोमि?” हंसौ अवदताम्- “प्रातः यद् उचितं तत्कर्तव्यम्।” कूर्मः अवदत्- “मैवम्। तद् यथाऽहम् अन्यं हृदं गच्छामि तथा कुरुतम्।”

हंसौ अवदताम्-“आवां किं करवाव?” कूर्मः अवदत्-“अहं भवद्भ्यां सह आकाशमार्गेण अन्यत्र गन्तुम् इच्छामि।”

हंसौ अवदताम्-“अत्र कः उपायः?” कच्छपः वदति-“युवां काष्ठदण्डम् एकं चञ्च्वा धारयताम्। अहं काष्ठदण्डमध्ये अवलम्ब्य युवाभ्यां पक्षबलेन सुखेन गमिष्यामि।” हंसौ अकथयताम्- “सम्भवति एषः उपायः। किन्तु अत्र एकः अपायोऽपि वर्तते। आवाभ्यां नीयमानं त्वामवलोक्य जनाः किञ्चिद् वदिष्यन्ति एव। यदि त्वमुत्तरं दास्यसि तदा तव मरणं निश्चितम्। अतः त्वम् अत्रैव वस।” तत् श्रुत्वा क्रुद्धः

कूर्मः अवदत्-“किमहं मूर्खः? उत्तरं न दास्यामि। किञ्चिदपि न वदिष्यामि।” अतः अहं यथा उक्तवान् तथा युवां कुरुतम्।

एवं कृते काष्ठदण्डे लम्बमानं कूर्मं दृष्ट्वा गोपालकाः पश्चाद् अधावन् अवदन् च- “हंहो! महदाश्चर्यम्। हंसाभ्यां सह कूर्मोऽपि उड्डीयते।” कश्चिद् वदति- “यद्ययं कूर्मः कथमपि निपतति तदा अत्रैव पक्त्वा खादिष्यामि।” अपरः अवदत्- “सरस्तीरे दग्ध्वा खादिष्यामि।” अन्यः अकथयत्- “गृहं नीत्वा भक्षयिष्यामि” इति।

तेषां तद् वचनं श्रुत्वा कूर्मः मित्रयोः दत्तं वचनं विस्मृत्य कोपेन अवदत्-“यूयं भस्म खादत” इति वदन्नेव कूर्मः आकाशात् पतितः गोपालकैः मारितश्च। अतएवोक्तम्-

सुहृदां हितकामानां वाक्यं यो नाभिनन्दति।
स कूर्म इव दुर्बुद्धिः काष्ठाद् भ्रष्टो विनश्यति॥

सरः	-	तालाव
कूर्मः/कच्छपः	-	कछुआ
प्रतिवसति स्म	-	रहता था
धीवराः	-	मछुआरे

मत्स्यकूर्मादीन्	-	मछली, कछुआ आदि को
मारयिष्यामः	-	मारेंगे
मैवम् (मा + एवम्)	-	ऐसा नहीं
हृदम्	-	तालाब को
धारयताम्	-	धारण करें
पक्षबलेन	-	पंखों के बल से
अपायः	-	हानि
नीयमानम्	-	ले जाते हुए
अवलोक्य	-	देखकर
लम्बमानम्	-	लटकते हुए (को)
उड्डीयते	-	उड़ रहा है
विस्मृत्य	-	भूल कर
भस्म	-	राख
सुहृदाम्	-	मित्रों का/के/की
हितकामनाम्	-	कल्याण की इच्छा रखने वाले का/के/की
अभिनन्दति	-	प्रसन्नतापूर्वक स्वीकार करता/करती है
दुर्बुद्धिः	-	दुष्ट बुद्धि वाला

अभ्यासः

1. उच्चारणं कुरुत-

फुल्लोत्पलम्	अवलम्ब्य	पक्त्वा
कम्बुग्रीवः	आवाभ्याम्	भक्षयिष्यामि
उक्तवान्	हृदम्	सुहृदाम्
भवद्भ्याम्	उड्डीयते	भ्रष्टः

2. एकपदेन उत्तरत-

- (क) कूर्मस्य किं नाम आसीत्?
 (ख) सरस्तीरे के आगच्छन्?
 (ग) कूर्मः केन मार्गेण अन्यत्र गन्तुम् इच्छति?
 (घ) लम्बमानं कूर्मं दृष्ट्वा के अधावन्?

3. अधोलिखितवाक्यानि कः कं प्रति कथयति इति लिखत-

कः कथयति कं प्रति कथयति

यथा- प्रातः यद् उचितं तत्कर्तव्यम्।

हंसौ

कूर्म प्रति

- (क) अहं भवद्भ्यां सह आकाशमार्गेण गन्तुम् इच्छामि। .....
 (ख) अत्र कः उपायः? .....
 (ग) अहम् उत्तरं न दास्यामि। .....
 (घ) यूयं भस्म खादत। .....

4. मञ्जूषातः क्रियापदं चित्वा वाक्यानि पूरयत-

अभिनन्दति भक्षयिष्यामः इच्छामि वदिष्यामि उड्डीयते प्रतिवसति स्म

- (क) हंसाभ्यां सह कूर्मोऽपि .....।
 (ख) अहं किञ्चिदपि न .....।
 (ग) यः हितकामनां सुहृदां वाक्यं न .....।
 (घ) एकः कूर्मः अपि तत्रैव .....।
 (ङ) अहम् आकाशमार्गेण अन्यत्र गन्तुम् .....।
 (च) वयं गृहं नीत्वा कूर्मं .....।

5. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

- (क) कच्छपः कुत्र गन्तुम् इच्छति?
- (ख) कच्छपः कम् उपायं वदति?
- (ग) लम्बमानं कूर्मं दृष्ट्वा गोपालकाः किम् अवदन्?
- (घ) कूर्मः मित्रयोः वचनं विस्मृत्य किम् अवदत्?

6. घटनाक्रमानुसारं वाक्यानि लिखत-

- (क) कूर्मः हंसयोः सहायतया आकाशमार्गेण अगच्छत्।
- (ख) गोपालकाः अकथयन्-वयं पतितं कूर्मं खादिष्यामः।
- (ग) कूर्मः हंसौ च एकस्मिन् सरसि निवसन्ति स्म।
- (घ) केचित् धीवराः सरस्तीरे आगच्छन्।
- (ङ) कूर्मः अन्यत्र गन्तुम् इच्छति स्म।
- (च) लम्बमानं कूर्मं दृष्ट्वा गोपालकाः अधावन्।
- (छ) कूर्मः आकाशात् पतितः गोपालकैः मारितश्च।
- (ज) 'वयं श्वः मत्स्यकूर्मादीन् मारयिष्यामः' इति धीवराः अकथयन्।

7. मञ्जूषातः पदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

जलाशयम्	अचिन्तयत्	वृद्धः	दुःखिताः	कोटरे
वृक्षस्य	सर्पः	आदाय	समीपे	

एकस्य वृक्षस्य शाखासु अनेके काकाः वसन्ति स्म। तस्य वृक्षस्य ..... एकः
 सर्पः अपि अवसत्। काकानाम् अनुपस्थितौ ..... काकानां शिशून् खादति स्म।
 काकाः ..... आसन्। तेषु एकः ..... काकः उपायम् .....

वृक्षस्य ..... जलाशयः आसीत्। तत्र एका राजकुमारी स्नातुं ..... आगच्छति।
 शिलायां स्थितं तस्याः आभरणम् ..... एकः काकः वृक्षस्य उपरि अस्थापयत्।
 राजसेवकाः काकम् अनुसृत्य ..... समीपम् अगच्छन्। तत्र ते तं सर्पं च अमारयन्।
 अतः एवोक्तम्-उपायेन सर्वं सिद्ध्यति।

ध्यातव्यम्-

- ❁ इयं कथा 'पञ्चतन्त्रम्' इति ग्रन्थात् उद्धृता। पञ्चतन्त्रस्य लेखकः विष्णुशर्मा। पञ्चानां तन्त्राणां समाहारः पञ्चतन्त्रम् इति। अतः पञ्चतन्त्रस्य पञ्च भागाः सन्ति-मित्रभेदः, मित्रलाभः, सन्धिविग्रहः, लब्धप्रणाशः अपरीक्षित-कारकञ्च।
- ❁ अस्मिन् पाठे अनवसरे भाषणेन कथं सर्वनाशः भवतीति दर्शितम्। क्वचित् मौनं कार्यसाधकं भवति। यथोक्तम्-

विभूषणं मौनमपण्डितानाम्।

मूर्खो हि शोभते तावत् यावत् किञ्चिन् भाषते।

तृतीयः पाठः

स्वावलम्बनम्

संख्यावाचिशब्दाः तद्-एतद्-शब्दौ च

कृष्णमूर्तिः श्रीकण्ठश्च मित्रे आस्ताम्। श्रीकण्ठस्य पिता समृद्धः आसीत्। अतः तस्य भवने सर्वविधानि सुख-साधनानि आसन्। तस्मिन् विशाले भवने चत्वारिंशत् स्तम्भाः आसन्। तत्र अष्टादश-प्रकोष्ठेषु पञ्चाशत् गवाक्षाः, चतुश्चत्वारिंशत् द्वाराणि च आसन्। परं कृष्णमूर्तेः माता पिता च कृष्णकदम्पती। तस्य वासगृहं आडम्बरविहीनं सुन्दरञ्च आसीत्।

एकदा श्रीकण्ठः तेन सह तस्य गृहम् अगच्छत्। तत्र कृष्णमूर्तिः तस्य माता पिता च स्वशक्त्या श्रीकण्ठस्य आतिथ्यम् अकुर्वन्। तस्य गृहे कोऽपि कर्मकरः नासीत्। एतत् दृष्ट्वा श्रीकण्ठः अकथयत्- “मित्र! अहं भवताम् आतिथ्येन सन्तुष्टोऽस्मि। केवलम् एतदेव तथ्यं मां दुःखयति यत् तव गृहे एकोऽपि भृत्यः नास्ति येन मम आतिथ्याय भवन्तः कष्टं कुर्वन्ति। मम गृहे तु बहवः कर्मकराः सन्ति।” तदा स्वावलम्बी कृष्णमूर्तिः अवदत्- “मित्र! ममापि अष्टौ कर्मकराः सन्ति। ते च द्वौ पादौ, द्वौ हस्तौ, द्वे

नेत्रे, द्वे श्रोत्रे इति। एते प्रतिक्षणं ममाधीनाः। परन्तु तव भृत्याः अहर्निशं कर्माणि कर्तुं न शक्नुवन्ति। त्वं तु स्वकार्यार्थं स्वभृत्याधीनः। यदा यदा ते अनुपस्थिताः, तदा तदा त्वं कष्टम् अनुभवसि। स्वावलम्बने तु सर्वदा सुखमेव, न कदापि कष्टं भवति।”

अहं मासे मासे ऋतौ ऋतौ च स्व-दिनचर्याम् अनुकूलयामि। एतत् श्रुत्वा श्रीकण्ठः अकथयत्-“मित्र! अहं तु न जानामि के मासाः भवन्ति के च ऋतवः।” एतत् श्रुत्वा कृष्णमूर्तिः द्वादशमासानां षण्णाम् ऋतूनां च नामानि अवदत्। श्रीकण्ठः अपृच्छत्-“एकस्मिन् मासे कति दिनानि भवन्ति”। कृष्णमूर्तिः अवदत्-“एकस्मिन् मासे त्रिंशत् एकत्रिंशत् वा दिनानि भवन्ति। फरवरी-मासे अष्टाविंशतिः दिनानि भवन्ति। परन्तु तत्र प्रत्येकं चतुर्थे वर्षे दिनानां संख्या एकोनविंशतिः भवति”। श्रीकण्ठः अवदत्-“मित्र! तव वचनानि श्रुत्वा मम मनसि महती प्रसन्नता जाता। अधुना अहमपि स्वकार्याणि स्वयमेव करिष्यामि।”

समृद्धः	-	धनी
चत्वारिंशत्	-	चालीस
अष्टादश	-	अठारह
प्रकोष्ठेषु	-	कमरों में
पञ्चाशत्	-	पचास
गवाक्षाः	-	खिड़कियाँ
चतुश्चत्वारिंशत्	-	चवालीस
कृषकदम्पती	-	किसान पति-पत्नी
आतिथ्यम्	-	अतिथि-सत्कार
कर्मकरः	-	नौकर/सेवक

भवताम्	-	आपके
भृत्यः	-	नौकर/सेवक
अहर्निशम्	-	रात-दिन
त्रिंशत्	-	तीस
एकत्रिंशत्	-	इकतीस
अष्टाविंशतिः	-	अट्ठाइस

अभ्यासः

1. उच्चारणं कुरुत-

विंशतिः	त्रिंशत्	चत्वारिंशत्
द्वाविंशतिः	द्वात्रिंशत्	द्विचत्वारिंशत्
चतुर्विंशतिः	त्रयस्त्रिंशत्	त्रयश्चत्वारिंशत्
पञ्चविंशतिः	चतुस्त्रिंशत्	चतुश्चत्वारिंशत्
अष्टाविंशतिः	अष्टात्रिंशत्	सप्तचत्वारिंशत्
नवविंशतिः	नवत्रिंशत्	पञ्चाशत्

2. अधोलिखितानां प्रश्नानामुत्तराणि लिखत-

- (क) कस्य भवने सर्वविधानि सुखसाधनानि आसन्?
- (ख) कस्य गृहे कर्मकरः नासीत्?
- (ग) श्रीकण्ठस्य आतिथ्यम् के अकुर्वन्?
- (घ) प्रत्येकं चतुर्थवर्षे फरवरी-मासे कति दिनानि भवन्ति?
- (ङ) कति ऋतवः भवन्ति?
- (च) कृष्णमूर्तेः कति कर्मकराः सन्ति?

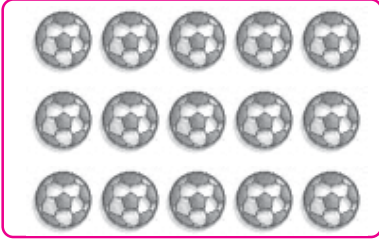
3. चित्राणि गणयित्वा तदग्रे संख्यावाचकशब्दं लिखत-

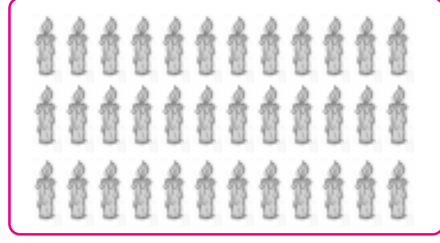
.....

.....

.....

.....

.....

.....

4. मञ्जूषातः अङ्कानां कृते पदानि चिनुत-

चत्वारिंशत् सप्तविंशतिः एकत्रिंशत् पञ्चाशत् अष्टाविंशतिः त्रिंशत् चतुर्विंशतिः

28 .....

27 .....

30 .....

31 .....

24 ..... 40 .....
50 .....

5. चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषातः पदानि च प्रयुज्य वाक्यानि रचयत-

कृषकाः	कृषकौ	एते	धान्यम्	एषः	कृषकः
एतौ	क्षेत्रम्	कर्षति	कुरुतः	खननकार्यम्	रोपयन्ति

.....
.....
.....

6. रेखाङ्कितानि पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

यथा- अहं स्वावलम्बनस्य सुखं प्रतिदिनम् अनुभवामि।

अहं कस्य सुखं प्रतिदिनम् अनुभवामि?

(क) कृष्णमूर्तिः सामान्यकृषकस्य पुत्रः आसीत्।

(ख) अधुना गृहे कोऽपि कर्मकरः नास्ति।

(ग) नक्षत्राणाम् आवागमनं स्वयमेव भवति।

(घ) एकस्मिन् वर्गे सप्तदश छात्राः अपठन्।

7. मञ्जूषातः पदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

षड्   त्रिंशत्   एकत्रिंशत्   द्वौ   द्वादश   अष्टाविंशतिः

(क) ..... ऋतवः भवन्ति।

(ख) मासाः ..... भवन्ति।

(ग) एकस्मिन् मासे ..... अथवा ..... दिवसाः भवन्ति।

(घ) फरवरी-मासे सामान्यतः ..... दिनानि भवन्ति।

(ङ) मम शरीरे ..... हस्तौ स्तः।

ध्यातव्यम्-

वैदिकपरम्परानुसारं भारतीयमासानां ऋतूनां च नामानि-

1. चैत्रः	}	1. वसन्तः	7. आश्विनः	}	4. शरद्
2. वैशाखः			8. कार्तिकः		
3. ज्येष्ठः	}	2. ग्रीष्मः	9. मार्गशीर्षः	}	5. हेमन्तः
4. आषाढः			10. पौषः		
5. श्रावणः	}	3. वर्षा	11. माघः	}	6. शिशिरः
6. भाद्रपदः			12. फाल्गुनः		

चतुर्थः पाठः

हास्यबालकविसम्मेलनम्

अव्ययप्रयोगः

(विविध-वेशभूषाधारिणः चत्वारः बालकवयः मञ्चस्य उपरि उपविष्टाः सन्ति। अधः श्रोतारः हास्यकविताश्रवणाय उत्सुकाः सन्ति कोलाहलं कुर्वन्ति च)

सञ्चालकः - अलं कोलाहलेन। अद्य परं हर्षस्य अवसरः यत् अस्मिन् कविसम्मेलने काव्यहन्तारः कालयापकाश्च भारतस्य हास्यकविधुरन्धराः समागताः सन्ति। एहि, करतलध्वनिना वयम् एतेषां स्वागतं कुर्मः।

गजाधरः - सर्वेभ्योऽरसिकेभ्यो नमो नमः। प्रथमं तावद् अहम् आधुनिकं वैद्यम् उद्दिश्य स्वकीयं काव्यं श्रावयामि-

वैद्यराज! नमस्तुभ्यं यमराजसहोदर ।
यमस्तु हरति प्राणान् वैद्यः प्राणान् धनानि च ॥
(सर्वे उच्चैः हसन्ति)

कालान्तकः - अरे! वैद्यस्तु सर्वत्र परन्तु न ते मादृशाः कुशलाः जनसंख्यानिवारणे।
ममापि काव्यम् इदं शृण्वन्तु भवन्तः-

चितां प्रज्ज्वलितां दृष्ट्वा वैद्यो विस्मयमागतः ।
नाहं गतो न मे भ्राता कस्येदं हस्तलाघवम् ॥
(सर्वे पुनः हसन्ति)

तुन्दिलः - (तुन्दस्य उपरि हस्तम् आवर्तयन्) तुन्दिलोऽहं भोः। ममापि इदं काव्यं
श्रूयताम्, जीवने धार्यतां च-

परान्नं प्राप्य दुर्बुद्धे! मा शरीरे दयां कुरु ।
परान्नं दुर्लभं लोके शरीराणि पुनः पुनः ॥
(सर्वे पुनः अट्टहासं कुर्वन्ति)

धुन्धः - अरे! भवन्तः जानन्ति एव यद् आधुनिकाः वैज्ञानिकाः प्लूटो-ग्रहं न
स्वीकुर्वन्ति। तेषां मते अष्ट एव ग्रहाः, किन्तु मन्मतेन दश ग्रहाः
सन्ति।

श्रोतारः - अयि! कविधुरन्धर! कस्तावत् दशमो ग्रहः? अस्माभिः कदापि न
श्रुतम्। तस्य च कः प्रभावः?

धुन्धः - सावधानमनसा शृण्वन्तु भवन्तः दशमग्रहस्य वैशिष्ट्यम्-

सदा वक्रः सदा क्रूरः सदा मानधनापहः ।
कन्याराशिस्थितो नित्यं जामाता दशमो ग्रहः ॥

(काव्यपाठश्रवणेन उत्प्रेरितः एकः बालकोऽपि आशुकवितां रचयति सहासं
श्रावयति च)

बालकः

- श्रूयताम्, श्रूयतां भोः! ममापि काव्यम्-
गजाधरं यमं नौमि तुन्दिलं चान्नलोलुपम् ।
दशमं च ग्रहं धुन्धं कालान्तकं तथैव च ॥

(काव्यं श्रावयित्वा 'हा हा हा' इति कृत्वा हसति। अन्ये चाऽपि हसन्ति।
बहिः निष्क्रम्य सर्वे गृहं च गच्छन्ति।)

शब्दार्थः

अधः	-	नीचे
कोलाहलम्	-	शोर
काव्यहन्तारः	-	काव्य को नष्ट करने वाले
कालयापकाः	-	समय बर्बाद करने वाले
धुरन्धराः	-	अग्रणी, श्रेष्ठ
एहि	-	आयें, आइए
करतलध्वनिना	-	तालियों से
अरसिकेभ्यः	-	नीरस जनों को
स्वकीयम्	-	अपने
मादृशाः	-	मेरे जैसे
हस्तलाघवम्	-	हाथ की सफाई
तुन्दस्य	-	तोंद के
आवर्तयन्	-	फेरता हुआ
धार्यताम्	-	धारण करें

परान्नम्	-	दूसरों के अन्न को
मन्मतेन (मम + मतेन)	-	मेरे मत से
वक्रः	-	टेढ़ा
क्रूरः	-	निर्दयी, निष्ठुर
मानधनापहः	-	सम्मान और धन का अपहरण करनेवाला
जामाता	-	जमाई, दामाद
उत्प्रेरितः	-	प्रेरणा से
आशुकविताम्	-	तात्कालिक कविता को
सहासम्	-	हाँसी के साथ
नौमि	-	प्रणाम करता हूँ
अन्नलोलुपम्	-	अनाज का लोभी
निष्क्रम्य	-	निकल कर

अभ्यासः

1. उच्चारणं कुरुत-

उपरि	अधः	उच्चैः
नीचैः	बहिः	अलम्
कदापि	अन्तः	पुनः
कुत्र	कदा	एकदा

2. मञ्जूषातः अव्ययपदानि चित्वा वाक्यानि पूरयत-

अलम्	अन्तः	बहिः	अधः	उपरि
------	-------	------	-----	------

- (क) वृक्षस्य ..... खगाः वसन्ति।
 (ख) ..... विवादेन।
 (ग) वर्षाकाले गृहात् ..... मा गच्छ।
 (घ) मञ्चस्य ..... श्रोतारः उपविष्टाः सन्ति।
 (ङ) छात्राः चलच्चित्रगृहस्य ..... प्रविशन्ति।

3. अशुद्धं पदं चिनुत-

- (क) गमन्ति, यच्छन्ति, पृच्छन्ति, धावन्ति। .....
 (ख) रामेण, गृहेण, सर्पेण, गजेण। .....
 (ग) लतया, सुप्रिया, रमया, निशया। .....
 (घ) लते, रमे, माते, प्रिये। .....
 (ङ) लिखति, गर्जति, फलति, सेवति। .....

4. मञ्जूषातः समानार्थकपदानि चित्वा लिखत-

प्रसन्नतायाः	चिकित्सकम्	लब्ध्वा	कुटिलः	दक्षाः
--------------	------------	---------	--------	--------

- प्राप्य .....
 कुशलाः .....
 हर्षस्य .....
 वक्रः .....
 वैद्यम् .....

- (क) मञ्चे कति बालकवयः उपविष्टाः सन्ति?
 (ख) के कोलाहलं कुर्वन्ति?
 (ग) गजाधरः कम् उद्दिश्य काव्यं प्रस्तौति?
 (घ) तुन्दिलः कस्य उपरि हस्तम् आवर्त्तयति?
 (ङ) लोके पुनः पुनः कानि भवन्ति?
 (च) दशमः ग्रहः कः?

नासिकायामेव	वारंवारम्	खड्गेन	दूरम्	मित्रता	मक्षिका
व्यजनेन	उपाविशत्	छिन्ना	सुप्तः	प्रियः	

पुरा एकस्य नृपस्य एकः ..... वानरः आसीत्। एकदा नृपः ..... आसीत्। वानरः

..... तम् अवीजयत्। तदैव एका

..... नृपस्य नासिकायाम् ..... ।

यद्यपि वानरः ..... व्यजनेन तां निवारयति

स्म तथापि सा पुनः पुनः नृपस्य .....

उपविशति स्म। अन्ते सः मक्षिकां हन्तुं

..... प्रहारम् अकरोत्। मक्षिका तु उड्डीय ..... गता, किन्तु खड्गप्रहारेण नृपस्य

नासिका ..... अभवत्। अतएवोच्यते-“मूर्खजनैः सह ..... नोचिता।”

7. विलोमपदानि योजयत-

अधः	नीचैः
अन्तः	सुलभम्
दुर्बुद्धे!	उपरि
उच्चैः	बहिः
दुर्लभम्	सुबुद्धे!

ध्यातव्यम्-

अस्मिन् पाठे अधः, अन्तः, बहिः, नीचैः, पुनः इत्यादीनि अव्ययपदानि सन्ति। एषां त्रिषु लिङ्गेषु, त्रिषु वचनेषु सर्वासु विभक्तिषु च एकमेव रूपं भवति, विकारो न जायते।

उक्तञ्च-

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

पञ्चमः पाठः

पण्डिता रमाबाई

रमाबाई संस्कृतवैदुष्येण 'पण्डिता' 'सरस्वती' इति उपाधिभ्यां विभूषिता। सा 1858 तमे ख्रिष्टाब्दे जन्म अलभत। तस्याः पिता अनन्तशास्त्री डोंगरे माता च लक्ष्मी बाई आस्ताम्। तस्मिन् काले स्त्रीशिक्षायाः स्थितिः चिन्तनीया आसीत्। स्त्रीणां कृते संस्कृतशिक्षणं प्रायः प्रचलितं नासीत्। किन्तु पण्डितः अनन्तशास्त्री डोंगरे रूढिबद्धां धारणां परित्यज्य स्वपत्नीं संस्कृतमध्यापयत्। एतदर्थं रमायाः पिता समाजस्य प्रतारणाम् अपि असहत। अनन्तरं रमा अपि स्वमातुः संस्कृतशिक्षां प्राप्तवती।

कालक्रमेण रमायाः पिता विपन्नः सञ्जातः। तस्याः पितरौ ज्येष्ठा भगिनी च दुर्भिक्षपीडिताः दिवङ्गताः। तदनन्तरं रमा स्व-ज्येष्ठभ्रात्रा सह पदभ्यां समग्रे भारते भ्रमणं कुर्वती कोलकातां प्राप्ता। तत्र सा ब्रह्मसमाजेन प्रभाविता वेदाध्ययनम् अकरोत्। पश्चात् सा बालिकानां स्त्रीणां च कृते संस्कृतस्य वेदशास्त्रादिकस्य च शिक्षायै आन्दोलनं प्रारब्धवती। 1880 तमे ख्रिष्टाब्दे सा विपिनबिहारीदासेन सह न्यायालये विवाहम् अकरोत्। साध्वैकवर्षानन्तरं तस्याः पतिः दिवङ्गतः।

तदनन्तरं सा पुत्र्या मनोरमया सह महाराष्ट्रं प्रत्यागच्छत्। नारीणां समुचितसम्मानाय शिक्षायै च सा स्वकीयं जीवनम् अर्पितवती। सर्वकारेण संघटिते उच्चशिक्षा-आयोगे रमाबाई नारीशिक्षाविषये स्वमतं प्रस्तुतवती। सा उच्चशिक्षार्थम् इंग्लैण्डदेशं गतवती। तत्र ईसाईधर्मस्य स्त्रीविषयकैः उत्तमविचारैः प्रभाविता जाता।

इंग्लैण्डदेशात् रमाबाई अमरीकादेशम् अगच्छत्। तत्र सा भारतस्य विधवास्त्रीणां सहायतार्थम् अर्थसञ्चयम् अकरोत्। भारतं प्रत्यागत्य मुम्बईनगरे सा 'शारदा-सदनम्' अस्थापयत्। परम् इदं सदनं पुणेनगरे स्थानान्तरितं जातम्। अस्मिन् आश्रमे निस्सहायाः स्त्रियः निवसन्ति स्म। तत्र स्त्रियः मुद्रण-टङ्कण-काष्ठकलादीनाञ्च प्रशिक्षणमपि लभन्ते स्म। तदनन्तरं पुणेनगरस्य समीपे केडगाँव-नाम्नि स्थाने 'मुक्तिमिशन' नाम संस्थानं तया स्थापितम्। अत्र अधुना अपि निराश्रिताः स्त्रियः ससम्मानं जीवनं यापयन्ति।

1922 तमे ख्रिष्टाब्दे रमाबाई-महोदयायाः निधनम् अभवत्। किन्तु स्त्रीशिक्षायां समाजसेवायाञ्च तस्याः कार्यम् अविस्मरणीयम् अस्ति। समाजसेवायाः अतिरिक्तं लेखनक्षेत्रे अपि तस्याः महत्त्वपूर्णम् अवदानम् अस्ति। 'स्त्रीधर्मनीति' 'हाई कास्ट हिन्दू विमेन' इति तस्याः प्रसिद्धं रचनाद्वयं वर्तते।

शब्दार्थः

संस्कृतवैदुष्येण	-	संस्कृत की विद्वत्ता से
उपाधिभ्याम्	-	उपाधियों से
परित्यज्य	-	छोड़कर
अध्यापयत्	-	पढ़ाया
प्रतारणाम्	-	ताड़ना
असहत	-	सहन किया

स्वमातुः	- अपनी माता से
नवीनोपक्रमस्य (नवीन + उपक्रमस्य)	- नए प्रयास का
विपन्नः	- निर्धन
दिवङ्गताः	- मृत्यु को प्राप्त हो गए
कुर्वती	- करती हुई
प्रारम्भवती	- आरम्भ किया
प्रत्यागच्छत् (प्रति + आगच्छत्)	- लौट आई
संगठिते	- संगठित
अर्थसञ्चयम्	- धन सञ्चय
प्रत्यागत्य (प्रति + आगत्य)	- लौटकर
मुद्रणम्	- छपाई
टङ्कणम्	- टाइप
निराश्रिताः (निर् + आश्रिताः)	- बेसहारा
यापयन्ति	- बिताते/बिताती हैं
अवदानम्	- योगदान

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरत-

- (क) 'पण्डिता' 'सरस्वती' इति उपाधिभ्यां का विभूषिता?
- (ख) रमा कुतः संस्कृतशिक्षां प्राप्तवती?
- (ग) रमाबाई केन सह विवाहम् अकरोत्?
- (घ) कासां शिक्षायै रमाबाई स्वकीयं जीवनम् अर्पितवती?
- (ङ) रमाबाई उच्चशिक्षार्थं कुत्र अगच्छत्?

2. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) रमायाः पिता समाजस्य प्रतारणाम् असहत्।
 (ख) पत्युः मरणानन्तरं रमाबाई महाराष्ट्रं प्रत्यागच्छत्।
 (ग) रमाबाई मुम्बईनगरे 'शारदा-सदनम्' अस्थापयत्।
 (घ) 1922 तमे ख्रिष्टाब्दे रमाबाई-महोदयायाः निधनम् अभवत्।
 (ङ) स्त्रियः शिक्षां लभन्ते स्म।

3. प्रश्नानामुत्तराणि लिखत-

- (क) रमाबाई किमर्थम् आन्दोलनं प्रारब्धवती?
 (ख) निःसहायाः स्त्रियः आश्रमे किं लभन्ते स्म?
 (ग) कस्मिन् विषये रमाबाई-महोदयायाः योगदानम् अस्ति?
 (घ) केन रचनाद्वयेन रमाबाई प्रशंसिता वर्तते?

4. अधोलिखितानां पदानां निर्देशानुसारं पदपरिचयं लिखत-

पदानि	मूलशब्दः	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
यथा -वेदानाम्	वेद	पुँल्लिङ्गम्	षष्ठी	बहुवचनम्
पिता	.....	.....	.....	.....
शिक्षायै	.....	.....	.....	.....
कन्याः	.....	.....	.....	.....
पद्भ्याम्	.....	.....	.....	.....
मनोरमया	.....	.....	.....	.....

5. अधोलिखितानां धातूनां लकारं पुरुषं वचनञ्च लिखत-

	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
यथा -आसीत्	अस्	लङ्	प्रथमपुरुषः	एकवचनम्
कुर्वन्ति	.....	.....	.....	.....

आगच्छत्	.....	.....	.....	.....
निवसन्ति	.....	.....	.....	.....
गमिष्यति	.....	.....	.....	.....
अकरोत्	.....	.....	.....	.....

6. अधोलिखितानि वाक्यानि घटनाक्रमानुसारं लिखत-

- (क) रमाबाई-महोदयायाः विपिनबिहारीदासेन सह विवाहः अभवत्।
 (ख) 1858 तमे ख्रिष्टाब्दे रमाबाई जन्म अलभत।
 (ग) सा उच्चशिक्षार्थं इंग्लैण्डदेशं गतवती।
 (घ) 1922 तमे ख्रिष्टाब्दे रमाबाई-महोदयायाः निधनम् अभवत्।
 (ङ) सा मुम्बईनगरे शारदा-सदनम् अस्थापयत्।
 (च) सा स्वमातुः संस्कृतशिक्षां प्राप्तवती।

षष्ठः पाठः

यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥1॥

प्रातःकाले त्यजेच्छय्यामीश्वरं प्रथमं स्मरेत् ।
नित्यकर्माणि कृत्वा च कुर्यादध्ययनं ततः ॥2॥

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।
प्रियं च नानृतं ब्रूयात् एष धर्मः सनातनः ॥3॥

सर्वदा व्यवहारे स्यात् औदार्यं सत्यता तथा ।
ऋजुता मृदुता चापि कौटिल्यं न कदाचन ॥4॥

श्रेष्ठं जनं गुरुं चापि मातरं पितरं तथा ।
मनसा कर्मणा वाचा सेवेत सततं सदा ॥5॥

मित्रेण कलहं कृत्वा न कदापि सुखी जनः ।
इति ज्ञात्वा प्रयासेन तदेव परिवर्जयेत् ॥6॥

आचारः	-	व्यवहार
पारम्पर्यक्रमागतः	-	परम्पराक्रम से आया हुआ/प्राप्त
वर्णानाम्	-	समस्त वर्गों का
सान्तरालानाम्	-	वर्गों के मध्य आये समस्त उपवर्गों का
त्यजेत्	-	छोड़ना चाहिए, त्यागना चाहिए
कुर्यात्	-	करना चाहिए
ब्रूयात्	-	बोलना चाहिए
अनृतम्	-	झूठ
सनातनः	-	सदा से चला आ रहा हो
स्यात्	-	हो
औदार्यम्	-	उदारता
ऋजुता	-	सरलता
मृदुता	-	कोमलता
कौटिल्यम्	-	कुटिलता, टेढ़ापन
वाचा	-	वाणी से
सेवेत	-	सेवा करनी चाहिए
परिवर्जयेत्	-	छोड़ देना चाहिए

अभ्यासः

1. सर्वान् श्लोकान् सस्वरं गायत।
2. उपयुक्तकथनानां समक्षम् 'आम्' अनुपयुक्तकथनानां समक्षं 'न' इति लिखत-

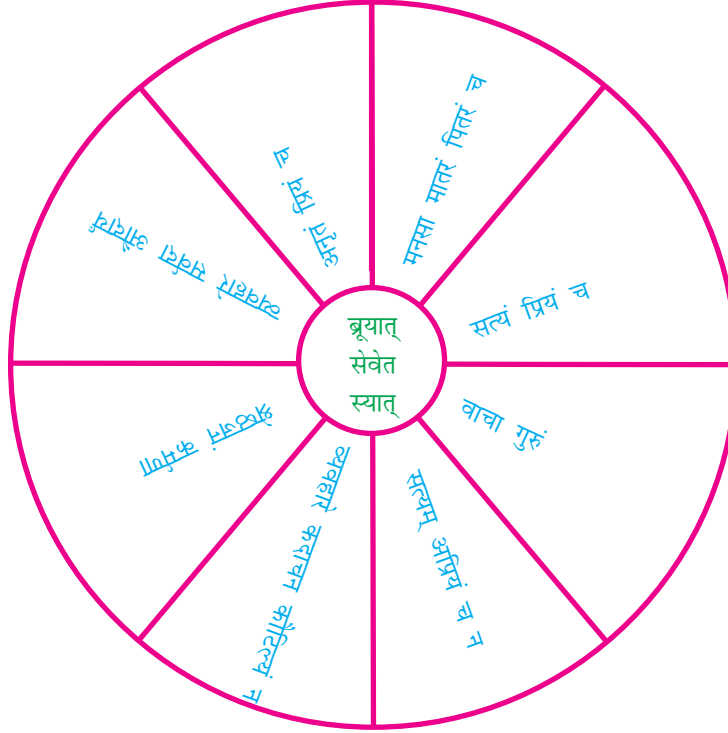
(क) प्रातः काले ईश्वरं स्मरेत्।	<input type="text"/>
(ख) अनृतं ब्रूयात्।	<input type="text"/>
(ग) मनसा श्रेष्ठजनं सेवेत।	<input type="text"/>
(घ) मित्रेण कलहं कृत्वा जनः सुखी भवति।	<input type="text"/>
(ङ) प्रातःकाले शय्यां न त्यजेत्।	<input type="text"/>
3. एकपदेन उत्तरत-

(क) कदा शय्यां त्यजेत्?
(ख) कानि कृत्वा अध्ययनं कुर्यात्?
(ग) किं ब्रूयात्?
(घ) केन सह कलहं कृत्वा नरः सुखी न भवेत्?
4. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

(क) प्रथमम् <u>ईश्वरं</u> स्मरेत्।
(ख) <u>कलहं</u> कृत्वा नरः दुःखी भवति।
(ग) <u>पितरं</u> कर्मणा सेवेत।
(घ) व्यवहारे <u>मृदुता</u> श्रेयसी।
(ङ) <u>सर्वदा</u> व्यवहारे ऋजुता विधेया।

5. प्रश्नमध्ये त्रीणि क्रियापदानि सन्ति। तानि प्रयुज्य सार्थक-वाक्यानि रचयत।

- (क) ..... | (ख) ..... |
 (ग) ..... | (घ) ..... |
 (ङ) ..... | (च) ..... |
 (छ) ..... | (ज) ..... |

6. मञ्जूषातः अव्ययपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

तथा न कदाचन सदा च अपि

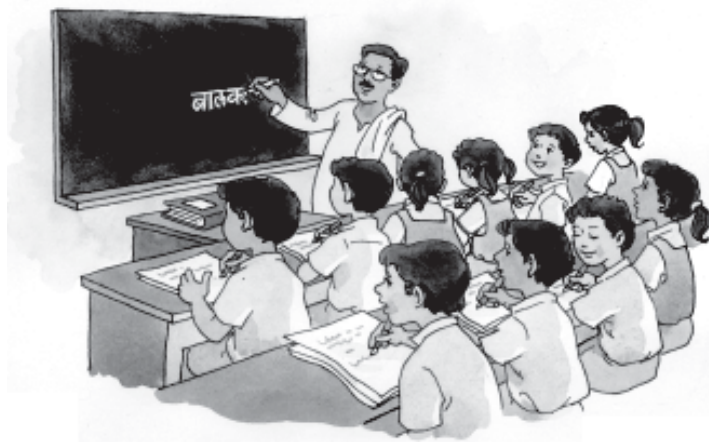
- (क) भक्तः ..... ईश्वरं स्मरति।
 (ख) असत्यं ..... वक्तव्यम्।

- (ग) प्रियं ..... सत्यं वदेत्।
 (घ) लता मेधा ..... विद्यालयं गच्छतः।
 (ङ) ..... कुशली भवान्?
 (च) महात्मागान्धी ..... अहिंसां न अत्यजत्।

7. चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषातः पदानि च प्रयुज्य वाक्यानि रचयत-

लिखति	कक्षायाम्	श्यामपट्टे	लिखन्ति	सः	पुस्तिकायाम्
शिक्षकः	छात्राः	उत्तराणि	प्रश्नम्	ते	

.....

.....

.....

सप्तमः पाठः

सङ्कल्पः सिद्धिदायकः

धातुप्रयोगः

नारदवचनप्रभावात् पार्वती शिवं पतिरूपेण इच्छन्ती तपस्यां कर्तुम् इच्छति स्म। सा स्वसङ्कल्पं मात्रे न्यवेदयत्। तच्छ्रुत्वा पार्वत्याः माता चिन्ताकुला अभवत्।

पुत्र्याः कोमलतनुं दृष्ट्वा जननी आदिशत्-‘वत्से! क्व कठिनं तपः क्व च तव कोमलं शरीरम्? कथम् आतपात् शीतात् वा आत्मानं रक्षिष्यसि? तर्हि तपः मा चर। सुखेन स्वगृहे एव वस। अत्रैव व्रतादिकं कुरु। एतेनैव तव मनोरथपूर्तिः भविष्यति।’

परन्तु पार्वती अकथयत्-“अम्ब! शिवं पतिरूपेण प्राप्तुं तपस्यामेव करिष्यामि इति मे सङ्कल्पः। ईश्वरः मम रक्षां करिष्यति। तपस्यार्थं कोऽपि न गृहे वसति।” एवमुक्त्वा दृढनिश्चया सा पितृगृहं परित्यज्य कानने निर्मितां स्वपर्णकुटीम् अगच्छत् शिवं च अनन्यमनसा अपूजयत्, चिरं तपस्यां च समाचरत्। कानने हिंसाः पशवः विचरन्ति स्म। तथापि पार्वती निर्भया वसति स्म। यतो हि निर्भयं जनम् ईश्वरः स्वयमेव रक्षति।

कतिचित् मासाः गताः। एकदा कश्चित् वटुः तपोवनं प्राविशत्। वटुं दृष्ट्वा पार्वती आसनात् उत्थाय तमुपगम्य सादरम् अवदत्-“वटो, स्वागतं ते। उपविशतु भवान्।”

वटुः कुशलं पृष्ट्वा कौतूहलेन अपृच्छत्-“हे तपस्विनि! किमर्थं कठिनं तपः समाचरसि? स्वकीयां तनुं च मलिनां करोषि?” पार्वती न किञ्चित् वदति स्म। तत्सखी एव तस्याः सङ्कल्पस्य प्रयोजनं वटवे निवेदयति स्म।

तत् श्रुत्वा वटुः अपृच्छत्-“अयि पार्वति! किं सत्यमेव त्वं शिवं पतिमिच्छसि यो हि अशिवं चरति, श्मशाने वसति? यस्य त्रीणि नेत्राणि, यस्य वसनं गजचर्म, यस्य अङ्गरागः चिताभस्म, यस्य परिजनाश्च भूतगणाः, किं तमेव शिवं पतिम् इच्छसि?”

शिवनिन्दां श्रुत्वा पार्वती क्रुद्धा जाता। सा अवदत्-“अपसर अरे वाचाल! त्वं महेश्वरस्य परमार्थस्वरूपमेव न जानासि। जनाः अनादिकालात् सङ्कल्पसिद्धये शिवमेव पूजयन्ति। तत् नोचितं त्वया सह सम्भाषणम्।”

एवमुक्त्वा यदा सा प्रस्थानाय उद्यता, तावदेव शिवः वटोः रूपं परित्यज्य तस्याः मार्गम् अवरुध्य अवदत्-“पार्वति! प्रीतोऽस्मि तव सङ्कल्पेन तपस्यया च।”

शब्दार्थः

इच्छन्ती	- इच्छा करती हुई
कर्तुम्	- करने के लिए
इच्छति स्म	- इच्छा की
मात्रे	- माता से/माता को
तच्छ्रुत्वा (तत् + श्रुत्वा)	- यह सुनकर
पुत्र्याः	- पुत्री का/के/की
आदिशत्	- आदेश दिया
क्व	- कहाँ
आतपात्	- धूप से
आत्मानम्	- स्वयं को
व्रतादिकम् (व्रत + आदिकम्)	- उपवास आदि को
अम्ब!	- हे माँ!
प्राप्तुम्	- प्राप्त करने के लिए
तपस्यार्थम् (तपस्या + अर्थम्)	- तपस्या के लिए
कोऽपि (कः + अपि)	- कोई
परित्यज्य	- छोड़कर
कानने	- वन में/जङ्गल में
स्वपर्णकुटीम्	- अपने पत्तों की कुटिया में
अनन्यमनसा	- एकाग्र चित्त से
चिरम्	- बहुत समय तक
समाचरत्	- करने लगी/करने लगा
यतो हि	- क्योंकि

कतिचित्	- कुछ
वटुः	- ब्रह्मचारी
प्राविशत्	- प्रवेश किया/आया
उत्थाय	- उठकर
तमुपगम्य (तम् + उपगम्य)	- उसके पास जाकर
उपविशतु	- बैठो/बैठे
पृष्ट्वा	- पूछकर
समाचरसि	- करती हो/करते हो
वदति स्म	- बोलती थी/बोलता था
अशिवम्	- अमङ्गल
वसनम्	- कपड़ा/वस्त्र
गजचर्म	- हाथी का चमड़ा
अङ्गरागः	- सौन्दर्य सामग्री
परिजनाश्च (परिजनाः + च)	- सेवक आदि
भूतगणाः	- भूतप्रेत आदि
अपसर	- दूर हटो
परमार्थस्वरूपमेव (परम + अर्थस्वरूपम् + एव)	- दिव्य रूप को ही/यथार्थ स्वरूप को ही
सङ्कल्पसिद्ध्ये	- सङ्कल्प को पूरा करने के लिए
नोचितम् (न + उचितम्)	- उचित (ठीक) नहीं है
प्रस्थानाय	- जाने के लिए
उद्यता	- तैयार हुई
तावदेव (तावत् + एव)	- तभी
अवरुध्य	- रोककर
प्रीतोऽस्मि (प्रीतः + अस्मि)	- प्रसन्न हूँ

अभ्यासः

1. उच्चारणं कुरुत-

अभवत्	अकथयत्	अगच्छत्
न्यवेदयत्	अपूजयत्	समाचरत्
आदिशत्	प्राविशत्	अवदत्
वदति स्म	वसति स्म	रक्षति स्म
निवेदयति स्म	चरति स्म	करोति स्म
गच्छति स्म	पूजयति स्म	पठति स्म

2. उदाहरणम् अनुसृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत-

(क) एकवचनम्

द्विवचनम्

बहुवचनम्

यथा- वसति स्म

वसतः स्म

वसन्ति स्म

पूजयति स्म

.....

.....

.....

रक्षतः स्म

.....

चरति स्म

.....

.....

.....

.....

कुर्वन्ति स्म

(ख) पुरुषः

एकवचनम्

द्विवचनम्

बहुवचनम्

यथा- प्रथमपुरुषः

अकथयत्

अकथयताम्

अकथयन्

प्रथमपुरुषः

.....

अपूजयताम्

अपूजयन्

प्रथमपुरुषः

अरक्षत्

.....

.....

(ग) पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यथा- मध्यमपुरुषः	अवसः	अवसतम्	अवसत
मध्यमपुरुषः	.....	अपूजयतम्	.....
मध्यमपुरुषः	.....	.....	अचरत

(घ) पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यथा- उत्तमपुरुषः	अपठम्	अपठाव	अपठाम
उत्तमपुरुषः	अलिखम्	.....	.....
उत्तमपुरुषः	.....	अरचयाव	.....

3. प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत-

- (क) निर्भयं जनं कः स्वयमेव रक्षति?
 (ख) पार्वती तपस्यार्थं कुत्र अगच्छत्?
 (ग) कः अशिवं चरति?
 (घ) शिवनिन्दां श्रुत्वा का क्रुद्धा जाता?
 (ङ) वटुरूपेण तपोवनं कः प्राविशत्?

4. कः/का कं/कां प्रति कथयति-

कः/का	कम्/काम्
यथा- वत्से! क्व कठिनं तपः?	माता पार्वतीम्
(क) अम्ब! पतिरूपेण शिवं प्राप्तुं तपस्यां करिष्यामि।	.....
(ख) अत्रैव व्रतादिकं कुरु।	.....
(ग) अयि पार्वति! सत्यमेव त्वं शिवं पतिमिच्छसि?	.....
(घ) अपसर, अरे वाचाल!	.....
(ङ) पार्वति! प्रीतोऽस्मि तव तपस्यया।	.....

5. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

- (क) वटुं दृष्ट्वा पार्वती सादरं किम् अवदत्?
- (ख) वटुः पार्वतीं किम् अपृच्छत्?
- (ग) नारदवचनप्रभावात् पार्वती किं कर्तुम् ऐच्छत्?

6. मञ्जूषातः पदानि चित्वा समानार्थकानि पदानि लिखत-

माता	दृष्ट्वा	कानने	जन्तवः	नेत्राणि
वने	.....			
पशवः	.....			
जननी	.....			
नयनानि	.....			
विलोक्य	.....			

7. उदाहरणानुसारं पदरचनां कुरुत-

यथा - वसति स्म = अवसत्

- (क) पश्यति स्म = ...
- (ख) लिखति स्म = ...
- (ग) चिन्तयति स्म = ...
- (घ) वदति स्म = ...
- (ङ) गच्छति स्म = ...

यथा- अलिखत्	=	लिखति स्म।
(क)	=	कथयति स्म।
(ख)	=	नयति स्म।
(ग)	=	पठति स्म।
(घ)	=	धावति स्म।
(ङ)	=	हसति स्म।

ध्यातव्यम्-

‘स्म’ इत्यस्य प्रयोगः।

यदा वर्तमानकालिकैः धातुभिः सह ‘स्म’ इत्यस्य प्रयोगः भवति तदा ते धातवः भूतकालिकक्रियाणाम् अर्थं प्रकटयन्ति।

यथा- पठति स्म	-	पढ़ता था।
गच्छति स्म	-	जाता था।

अष्टमः पाठः

त्रिवर्णः ध्वजः

(केचन बालकाः काश्चन बालिकाश्च स्वतन्त्रता-दिवसस्य ध्वजारोहणसमारोहे सोत्साहं गच्छन्तः परस्परं संलपन्ति।)

देवेशः - अद्य स्वतन्त्रता-दिवसः। अस्माकं विद्यालयस्य प्राचार्यः ध्वजारोहणं करिष्यति। छात्राश्च सांस्कृतिककार्यक्रमान् प्रस्तोष्यन्ति। अन्ते च मोदकानि मिलिष्यन्ति।

डेविडः - शुचे! जानासि त्वम्?
अस्माकं ध्वजस्य किं नाम?

शुचिः - अरे! कः एतादृशः भारतीयः
यः अस्य ध्वजस्य विषये न
जानाति? अस्माकं देशस्य
ध्वजः त्रिवर्णः इति।

सलीमः - रुचे! अस्य नाम त्रिवर्णः
कथम्?

रुचिः - अस्मिन् ध्वजे त्रयः वर्णाः
सन्ति, अतः त्रिवर्णः। किं त्वम्
एतेषां वर्णानां नामानि जानासि?

सलीमः - अरे! केशरवर्णः, श्वेतः, हरितः च एते त्रयः वर्णाः।

देवेशः - अस्माकं ध्वजे एते त्रयः एव वर्णाः कथं गृहीताः?

- सलीमः** - एतेषां त्रयाणां वर्णानाम् अत्र विशेषः अभिप्रायः।
- देवेशः** - कः विशेषः?
- सलीमः** - शृणु, केशरवर्णः शौर्यस्य, श्वेतः शान्तेः, हरितश्च समृद्धेः सूचकाः सन्ति। स्वयं च अयं ध्वजः अनेकत्वे एकत्वस्य द्योतकः।
- शुचिः** - किम् एतासां पट्टिकानाम् अन्यदपि महत्त्वम्?
- डेविडः** - आम्! कथं न? ध्वजस्य उपरि स्थिता केशरपट्टिका अग्निशिखा इव ऊर्जस्वितायाः उत्साहस्य च सूचिका। मध्ये स्थिता श्वेतपट्टिका सात्त्विकतायाः निर्मलतायाः च द्योतिका। अधः स्थिता हरितपट्टिका समृद्धेः प्रगतेश्च सङ्केतिका।
- तेजिन्दरः** - शुचे! ध्वजस्य मध्ये स्थितस्य चक्रस्य किमपि महत्त्वम् अस्ति?
- शुचिः** - अथ किम् इदम् अशोकचक्रं सत्यस्य, धर्मस्य अहिंसायाश्च द्योतकम्।
- प्रणवः** - किं न जानासि? स्वतन्त्रतायाः आन्दोलने अस्य ध्वजस्य महती भूमिका आसीत्।
- शुचिः** - का सा ध्वजस्य भूमिका?
- देवेशः** - एनं ध्वजम् आश्रित्य एव स्वतन्त्रतायाः आन्दोलनम् अभवत्।
- डेविडः** - देशस्य स्वतन्त्रतायै लक्ष्मीबाई, महात्मागान्धी, पं. जवाहरलालनेहरू, सुभाषचन्द्रबोसः, आजादः चन्द्रशेखरः, भगतसिंहः, सरोजिनी नायडू, अरुणा आसफ अली इत्यादयः आजीवनं संघर्षम् अकुर्वन्। लक्षाधिकाः च जनाः स्वान् प्राणान् अपि अत्यजन्।
- तेजिन्दरः** - अस्माकं त्रिवर्णः ध्वजः स्वाभिमानस्य प्रतीकः। सर्वैः अपि भारतीयैः अस्य सम्मानः करणीयः। अतः अस्माकं सङ्कल्पः स्यात् यत् अस्य राष्ट्रध्वजस्य सम्मानरक्षार्थं वयं सर्वे स्व-स्व-कर्तव्ये तत्पराः भवेम।
- जयतु त्रिवर्णः ध्वजः, जयतु भारतम्।

त्रिवर्णः ध्वजः	-	तीन रंगों वाला झंडा (तिरंगा झंडा)
संलपन्ति	-	वार्तालाप करते हैं/करती हैं
प्रस्तोष्यन्ति	-	प्रस्तुत करते हैं/करती हैं
मोदकानि	-	लड्डू
शौर्यस्य	-	वीरता का/के/की
ऊर्जस्वितायाः	-	ऊर्जा की
आश्रित्य	-	सहारा लेकर
लक्षाधिकाः	-	लाखों से अधिक

1. शुद्धकथनस्य समक्षम् 'आम्' अशुद्धकथनस्य समक्षं 'न' इति लिखत-

(क) अस्माकं राष्ट्रस्य ध्वजे त्रयः वर्णाः सन्ति।

(ख) ध्वजे हरितवर्णः शान्तेः प्रतीकः अस्ति।

(ग) ध्वजे केशरवर्णः शक्त्याः सूचकः अस्ति।

(घ) स्वतन्त्रतायाः आन्दोलने लक्षाधिकाः जनाः स्वप्राणान् अत्यजन्।

(ङ) अस्माकं ध्वजः अनेकत्वे एकत्वस्य सूचकः।

2. अधोलिखितेषु पदेषु प्रयुक्तां विभक्तिं वचनं च लिखत-

पदानि	विभक्तिः	वचनम्
यथा-	त्रयाणाम्	षष्ठीबहुवचनम्
समृद्धेः	.....	.....
वर्णानाम्	.....	.....
उत्साहस्य	.....	.....
नागरिकैः	.....	.....
पट्टिकानाम्	.....	.....
प्राणानाम्	.....	.....

3. एकपदेन उत्तरत-

- (क) अस्माकं ध्वजे कति वर्णाः सन्ति?
- (ख) त्रिवर्णे ध्वजे शक्त्याः सूचकः कः वर्णः?
- (ग) अशोकचक्रं कस्य द्योतकम् अस्ति?
- (घ) त्रिवर्णः ध्वजः कस्य प्रतीकः?

4. एकवाक्येन उत्तरत-

- (क) अस्माकं ध्वजस्य श्वेतवर्णः कस्य सूचकः अस्ति?
- (ख) स्वतन्त्रतायाः आन्दोलने कस्य महती भूमिका आसीत्?
- (ग) अस्माभिः कस्य मानसम्मानरक्षा करणीया?
- (घ) ध्वजस्य श्वेतपट्टिका कस्याः सूचिका अस्ति?

5. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) अस्माकं त्रिवर्णध्वजः विश्वविजयी भवेत्।
- (ख) स्वधर्मात् प्रमादं वयं न कुर्याम।

(ग) एतत् सर्वम् अस्माकं नेतृणां सद्बुद्धेः सत्फलम्।

(घ) शत्रूणां समक्षं विजयः सुनिश्चितः भवेत्।

6. उदाहरणानुसारं समुचितैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयत-

शब्दाः	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यथा- पट्टिका	षष्ठी	पट्टिकायाः	पट्टिकयोः	पट्टिकानाम्
अग्निशिखा	सप्तमी	अग्निशिखायाम्	.....	.....
ऊर्जा	चतुर्थी	.....	ऊर्जाभ्याम्	.....
अहिंसा	द्वितीया	अहिंसाम्	.....	.....
सफलता	पञ्चमी	.....	सफलतयोः	.....
सूचिका	तृतीया	सूचिकया	.....	.....

7. समुचितमेलनं कृत्वा लिखत-

क	ख
केशरवर्णः	ऊर्जस्वितायाः उत्साहस्य च सूचिका
अशोकचक्रम्	समृद्धेः सूचकः
श्वेतवर्णः	सात्त्विकतायाः निर्मलतायाः च सूचिका
श्वेतपट्टिका	सत्यस्य, धर्मस्य अहिंसायाश्च द्योतकम्
हरितवर्णः	शौर्यस्य सूचकः
केशरपट्टिका	समृद्धेः गतेः च संकेतिका
हरितपट्टिका	शान्तेः सूचकः

नवमः पाठः

विमानयानं रचयाम

राघव! माधव! सीते! ललिते!
विमानयानं रचयाम ।
नीले गगने विपुले विमले
वायुविहारं करवाम ॥1॥

उन्नतवृक्षं तुङ्गं भवनं
क्रान्त्वाकाशं खलु याम ।
कृत्वा हिमवन्तं सोपानं
चन्द्रिरलोकं प्रविशाम ॥2॥

शुक्रश्चन्द्रः सूर्यो गुरुरिति
ग्रहान् हि सर्वान् गणयाम ।
विविधाः सुन्दरताराश्चित्वा
मौक्तिकहारं रचयाम ॥3॥

अम्बुदमालाम् अम्बरभूषाम्
आदायैव हि प्रतियाम ।
दुःखित-पीडित-कृषिकजनानां
गृहेषु हर्षं जनयाम ॥4॥

- विश्वासः

शब्दार्थः

विमानयानम्	-	हवाई जहाज
रचयाम	-	(हम) बनाएँ
विपुले	-	विस्तृत (आकाश) में
विमले	-	निर्मल (आकाश) में
वायुविहारम्	-	वायुयात्रा (आकाश में यात्रा)
करवाम	-	(हम) करें
उन्नतवृक्षम्	-	ऊँचे वृक्ष को
तुङ्गम्	-	ऊँचा
क्रान्त्वा	-	पार करके
याम	-	(हम) चलें
हिमवन्तं सोपानम्	-	बर्फ की सीढ़ी को
चन्द्रिलोकम्	-	चन्द्रलोक को
प्रविशाम	-	(हम) प्रवेश करें
गणयाम	-	(हम) गिनें
चित्वा	-	चुनकर
मौक्तिकहारम्	-	मोतियों के हार को
अम्बुदमालाम्	-	बादलों की माला को
अम्बरभूषाम्	-	आकाश की शोभा को
आदाय	-	लेकर
प्रतियाम	-	(हम) लौटें
जनयाम	-	(हम) उत्पन्न करें

अभ्यासः

1. पाठे दत्तं गीतं सस्वरं गायत-
2. कोष्ठकान्तर्गतेषु शब्देषु तृतीया-विभक्तिं योजयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-
यथा- नभः चन्द्रेण शोभते। (चन्द्र)
 (क) सा ..... जलेन मुखं प्रक्षालयति। (विमल)
 (ख) राघवः ..... विहरति। (विमानयान)
 (ग) कण्ठः ..... शोभते। (मौक्तिकहार)
 (घ) नभः ..... प्रकाशते। (सूर्य)
 (ङ) पर्वतशिखरम् ..... आकर्षकं दृश्यते। (अम्बुदमाला)
3. भिन्नवर्गस्य पदं चिनुत- **भिन्नवर्गः**
यथा- सूर्यः, चन्द्रः, अम्बुदः, शुक्रः। अम्बुदः
 (क) पत्राणि, पुष्पाणि, फलानि, मित्राणि। .....
 (ख) जलचरः, खेचरः, भूचरः, निशाचरः। .....
 (ग) गावः, सिंहाः, कच्छपाः, गजाः। .....
 (घ) मयूराः, चटकाः, शुकाः, मण्डूकाः। .....
 (ङ) पुस्तकालयः, श्यामपट्टः, प्राचार्यः, सौचिकः। .....
 (च) लेखनी, पुस्तिका, अध्यापिका, अजा। .....
4. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-
 (क) के वायुयानं रचयन्ति?
 (ख) वायुयानं कीदृशं वृक्षं कीदृशं भवनं च क्रान्त्वा उपरि गच्छति?
 (ग) वयं कीदृशं सोपानं रचयाम?
 (घ) वयं कस्मिन् लोके प्रविशाम?
 (ङ) आकाशे काः चित्वा मौक्तिकहारं रचयाम?
 (च) केषां गृहेषु हर्षं जनयाम?

5. विलोमपदानि योजयत-

उन्नतः	पृथिव्याम्
गगने	असुन्दरः
सुन्दरः	अवनतः
चित्वा	शोकः
दुःखी	विकीर्य
हर्षः	सुखी

6. समुचितैः पदैः रिक्तस्थानानि पूरयत-

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	भानुः	भानू	.....
द्वितीया	.....	.....	गुरून्
तृतीया	.....	पशुभ्याम्	.....
चतुर्थी	साधवे	.....	.....
पञ्चमी	वटोः	.....	.....
षष्ठी	.....	विभ्वोः	.....
सप्तमी	शिशौ	.....	.....
सम्बोधन	हे विष्णो!	.....	.....

7. पर्याय-पदानि योजयत-

गगने	जलदः
विमले	निशाकरः
चन्द्रः	आकाशे
सूर्यः	निर्मले
अम्बुदः	दिवाकरः

दशमः पाठः

विश्वबन्धुत्वम्

कारकविभक्तिः उपपदविभक्तिश्च

उत्सवे, व्यसने, दुर्भिक्षे, राष्ट्रविप्लवे, शत्रुसंकटे च यः सहायतां करोति सः बन्धुः भवति। यदि विश्वे सर्वत्र एतादृशः भावः भवेत् तदा विश्वबन्धुत्वं सम्भवति।

परन्तु अधुना निखिले संसारे कलहस्य अशान्तेः च वातावरणम् अस्ति। येन मानवाः परस्परं न विश्वसन्ति। ते परस्य कष्टं स्वकीयं कष्टं न गणयन्ति। अपि च समर्थाः देशाः असमर्थान् देशान् प्रति उपेक्षाभावं प्रदर्शयन्ति, तेषाम् उपरि स्वकीयं प्रभुत्वं च स्थापयन्ति। तस्मात् कारणात् संसारे सर्वत्र विद्वेषस्य, शत्रुतायाः, हिंसायाः च भावना दृश्यते। देशानां विकासः अपि अवरुद्धः भवति।

एतेषां सर्वेषां कारणं विश्वबन्धुत्वस्य अभाव एव। इयम् महती आवश्यकता वर्तते यत् एकः देशः अपरेण देशेन सह निर्मलेन हृदयेन बन्धुतायाः व्यवहारं कुर्यात्। यदि इयं भावना विश्वस्य जनेषु बलवती स्यात् तदा विकसिताविकसितदेशयोः मध्ये स्वस्था स्पर्धा भविष्यति। येन सर्वे देशाः ज्ञानविज्ञानयोः क्षेत्रे मैत्रीभावनया सहयोगेन च समृद्धिं प्राप्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

अस्माभिः अवश्यं ध्यातव्यं यत् विश्वस्य सर्वेषु प्राणिषु समानं रुधिरं प्रसरति। सूर्यस्य चन्द्रस्य च प्रकाशः सर्वत्र समानरूपेण प्रसरति। अनेन ज्ञायते यत् प्रकृतिः अपि सर्वेषु समत्वेन व्यवहरति, तस्मात् अस्माभिः सर्वैः परस्परं वैरभावम् अपहाय विश्वबन्धुत्वं स्थापनीयम्।

अतः विश्वस्य कल्याणाय एतादृशी भावना भवेत्-

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।

उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

व्यसने	-	संकट के समय पर
दुर्भिक्षे	-	अकाल पड़ने पर
राष्ट्रविप्लवे	-	राष्ट्र/देश पर आपदा आने पर
विश्वबन्धुत्वम्	-	विश्व के प्रति भाई-चारा
विश्वसन्ति	-	विश्वास करते हैं
स्वकीयम्	-	अपना
उपेक्षाभावम्	-	अनादर की भावना
विद्वेषस्य	-	शत्रुता का
अवरुद्धः	-	बाधित
स्पर्धा	-	होड़, मुकाबला
ध्यातव्यम्	-	ध्यान देना चाहिए
रुधिरम्	-	खून, रक्त
प्रसरति	-	फैलता है
ज्ञायते	-	जाना जाता है
समत्वेन	-	समान भावना
अपहाय	-	छोड़कर

परो वेति	-	अथवा पराया
लघुचेतसाम्	-	क्षुद्र हृदय वालों का
वसुधैव (वसुधा + एव)	-	धरती ही
कुटुम्बकम्	-	परिवार

अभ्यासः

1. उच्चारणं कुरुत-

दुर्भिक्षे	राष्ट्रविप्लवे	विश्वबन्धुत्वम्
विश्वसन्ति	उपेक्षाभावम्	विद्वेषस्य
ध्यातव्यम्	दुःखभाक्	प्रदर्शयन्ति

2. मञ्जूषातः समानार्थकपदानि चित्वा लिखत-

परस्य दुःखम् आत्मानम् बाधितः परिवारः सम्पन्नम् त्यक्त्वा सम्पूर्णं

स्वकीयम्	.....
अवरुद्धः	.....
कुटुम्बकम्	.....
अन्यस्य	.....
अपहाय	.....
समृद्धम्	.....
कष्टम्	.....
निखिले	.....

3. रेखाङ्कितानि पदानि संशोध्य लिखत-

- (क) छात्राः क्रीडाक्षेत्रे कन्दुकात् क्रीडन्ति।
 (ख) ते बालिकाः मधुरं गायन्ति।
 (ग) अहं पुस्तकालयेन पुस्तकानि आनयामि।
 (घ) त्वं किं नाम?
 (ङ) गुरुं नमः।

4. मञ्जूषातः विलोमपदानि चित्वा लिखत-

अधुना मित्रतायाः लघुचेतसाम् गृहीत्वा दुःखिनः दानवाः

शत्रुतायाः	.....
पुरा	.....
मानवाः	.....
उदारचरितानाम्	.....
सुखिनः	.....
अपहाय	.....

5. अधोलिखितपदानां लिङ्गं, विभक्तिं वचनञ्च लिखत-

पदानि	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
बन्धुः	.....	.....	.....
देशान्	.....	.....	.....
घृणायाः	.....	.....	.....

कुटुम्बकम्	.....	.....	.....
रक्षायाम्	.....	.....	.....
रुधिरम्	.....	.....	.....

6. कोष्ठकेषु दत्तेषु शब्देषु समुचितां विभक्तिं योजयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) विद्यालयम् उभयतः वृक्षाः सन्ति। (विद्यालय)
 ..... उभयतः गोपालिकाः। (कृष्ण)
- (ख) ग्रामं परितः गोचारणभूमिः। (ग्राम)
 ..... परितः भक्ताः। (मन्दिर)
- (ग) सूर्याय नमः। (सूर्य)
 ..... नमः। (गुरु)
- (घ) वृक्षस्य उपरि खगाः। (वृक्ष)
 ..... उपरि सैनिकः। (अश्व)

7. कोष्ठकात् समुचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) ..... नमः। (हरिं/हरये)
- (ख) ..... परितः कृषिक्षेत्राणि सन्ति। (ग्रामस्य/ग्रामम्)
- (ग) ..... नमः। (अम्बायाः/अम्बायै)
- (घ) ..... उपरि अभिनेता अभिनयं करोति। (मञ्चस्य/मञ्चम्)
- (ङ) ..... उभयतः पुत्रौ स्तः। (पितरम्/पितुः)

ध्यातव्यम्-

- ❁ क्रियामादाय यत्र द्वितीयातृतीयाद्याः विभक्तयः भवन्ति, ताः 'कारकविभक्तयः' इत्युच्यन्ते। यथा-रामः ग्रामं गच्छति। बालकाः यानेन यान्ति इत्यादयः॥
- ❁ पदमाश्रित्य प्रयुक्ता विभक्तिः 'उपपदविभक्तिः' इत्युच्यते।
यथा-ग्रामं परितः वनम्। रामेण सह लक्ष्मणः गच्छति। अत्र 'परितः' इति योगे ग्रामपदात् द्वितीया तथा च 'सह' इति योगे रामपदात् प्रयुक्ता तृतीया उपपदविभक्तिः अस्ति।

एकादशः पाठः

समवायो हि दुर्जयः

पुरा एकस्मिन् वृक्षे एका चटका प्रतिवसति स्म। कालेन तस्याः सन्ततिः जाता। एकदा कश्चित् प्रमत्तः गजः तस्य वृक्षस्य अधः आगत्य तस्य शाखां शुण्डेन अत्रोटयत्। चटकायाः नीडं भुवि अपतत्। तेन अण्डानि विशीर्णानि। अथ सा चटका व्यलपत्। तस्याः विलापं श्रुत्वा काष्ठकूटः नाम खगः दुःखेन ताम् अपृच्छत्-“भद्रे, किमर्थं विलपसि?” इति।

चटकावदत्-“दुष्टेनैकेन गजेन मम सन्ततिः नाशिता। तस्य गजस्य वधेनैव मम दुःखम् अपसरेत्।” ततः काष्ठकूटः तां वीणारवा-नाम्न्याः मक्षिकायाः समीपम् अनयत्। तयोः वार्तां श्रुत्वा मक्षिकावदत्-“ममापि मित्रं मण्डूकः मेघनादः अस्ति। शीघ्रं तमुपेत्य यथोचितं करिष्यामः।” तदानीं तौ मक्षिकया सह गत्वा मेघनादस्य पुरः सर्वं वृत्तान्तं न्यवेदयताम्।

मेघनादः अवदत्-
“यथाहं कथयामि तथा
कुरुतम्। मक्षिके! प्रथमं
त्वं मध्याह्ने तस्य गजस्य
कर्णे शब्दं कुरु, येन सः
नयने निमील्य स्थास्यति।
तदा काष्ठकूटः चञ्च्वा
तस्य नयने स्फोटयिष्यति।
एवं सः गजः अन्धः
भविष्यति। तृषार्तः सः
जलाशयं गमिष्यति। मार्गे

महान् गर्तः अस्ति। तस्य अन्तिके अहं स्थास्यामि शब्दं च करिष्यामि। मम शब्देन तं गर्तं जलाशयं मत्वा स तस्मिन्नेव गर्ते पतिष्यति मरिष्यति च।” अथ तथाकृते सः गजः मध्याह्ने मण्डूकस्य शब्दम् अनुसृत्य महतः गर्तस्य अन्तः पतितः मृतः च। तथा चोक्तम्-

‘बहूनामप्यसाराणां समवायो हि दुर्जयः’।

पुरा	-	पहले, पुराने समय में
शुण्डेन	-	सूँड से
नीडम्	-	घोंसले को
विशीर्णानि	-	नष्ट हो गए
तमुपेत्य (तम् + उपेत्य)	-	उसके पास जाकर
मध्याह्ने	-	दोपहर में
निमील्य	-	बन्द करके
स्थास्यति	-	रुक जाएगा
स्फोटयिष्यति	-	फोड़ देगा
तृषार्तः (तृषा + आर्तः)	-	प्यास से पीड़ित
गर्तः	-	गड्ढा
तथा कृते	-	वैसा करने पर
मण्डूकस्य	-	मेंढक का
अनुसृत्य	-	अनुसरण करके
पतितः	-	गिर गया
मृतः	-	मर गया

चोक्तम् (च + उक्तम्)	- और कहा गया है
बहूनामप्यसाराणाम् (बहूनाम् + अपि + असाराणाम्)	- अनेक निर्बलों का
समवायः	- समूह, संगठन
दुर्जयः	- कठिनता से जीतने योग्य

अभ्यासः

- प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत-
  - वृक्षे का प्रतिवसति स्म?
  - वृक्षस्य अधः कः आगतः?
  - गजः केन शाखाम् अत्रोटयत्?
  - काष्ठकूटः चटकां कस्याः समीपम् अनयत्?
  - मक्षिकायाः मित्रं कः आसीत्?
- रेखाङ्कितानि पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-
  - कालेन चटकायाः सन्ततिः जाता।
  - चटकायाः नीडं भुवि अपतत्।
  - गजस्य वधेनैव मम दुःखम् अपसरेत्।
  - काष्ठकूटः चञ्च्वा गजस्य नयने स्फोटयिष्यति।
- मञ्जूषातः क्रियापदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

करिष्यामि गमिष्यति अनयत् पतिष्यति स्फोटयिष्यति त्रोटयति

(क) काष्ठकूटः चञ्च्वा गजस्य नयने ..... ।

- (ख) मार्गे स्थितः अहमपि शब्दं ..... ।
 (ग) तृषार्तः गजः जलाशयं ..... ।
 (घ) गजः गर्ते ..... ।
 (ङ) काष्ठकूटः तां मक्षिकायाः समीपं ..... ।
 (च) गजः शुण्डेन वृक्षशाखाः ..... ।

4. प्रश्नानाम् उत्तराणि एकवाक्येन लिखत-

- (क) चटकायाः विलापं श्रुत्वा काष्ठकूटः तां किम् अपृच्छत्?
 (ख) चटकायाः काष्ठकूटस्य च वार्तां श्रुत्वा मक्षिका किम् अवदत्?
 (ग) मेघनादः मक्षिकां किम् अवदत्?
 (घ) चटका काष्ठकूटं किम् अवदत्?

5. उदाहरणमनुसृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत-

(क)	पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यथा-	प्रथमपुरुषः	पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति
	प्रथमपुरुषः	.....	पठिष्यतः	.....
	प्रथमपुरुषः	.....	.....	मरिष्यन्ति
(ख)	पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यथा-	मध्यमपुरुषः	गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ
	मध्यमपुरुषः	.....	धाविष्यथः	.....
	मध्यमपुरुषः	.....	.....	क्रीडिष्यथ

(ग)	पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
यथा-	उत्तमपुरुषः	लेखिष्यामि	लेखिष्यावः	लेखिष्यामः
	उत्तमपुरुषः	.....	हसिष्यावः	.....
	उत्तमपुरुषः	.....	.....	द्रक्ष्यामः

6. उदाहरणानुसारं 'स्म' शब्दं योजयित्वा भूतकालिकक्रियां रचयत-

यथा-अवसत्	-	वसति स्म।
अपठत्	-	.....।
अत्रोटयत्	-	.....।
अपतत्	-	.....।
अपृच्छत्	-	.....।
अवदत्	-	.....।
अनयत्	-	.....।

7. कोष्ठकात् उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) ..... बालिका मधुरं गायति। (एकम्, एका, एकः)
- (ख) ..... कृषकाः कृषिकर्माणि कुर्वन्ति। (चत्वारः, चतस्रः, चत्वारि)
- (ग) ..... पत्राणि सुन्दराणि सन्ति। (ते, ताः, तानि)
- (घ) धेनवः दुग्धं ..... । (ददाति, ददति, ददन्ति)
- (ङ) वयं संस्कृतम् ..... । (अपठम्, अपठन्, अपठाम)

द्वादशः पाठः

कल्पलतेव विद्या

न चौरहार्यं न च राजहार्यं
न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि ।
व्यये कृते वर्धते एव नित्यं
विद्याधनं सर्वधनप्रधानम् ॥ 1 ॥

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनम्
विद्या भोगकरी यशः सुखकरी विद्या गुरुणां गुरुः ।
विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परा देवता
विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्या-विहीनः पशुः ॥ 2 ॥

केयूराः न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वला
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजाः ।
वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्तेऽखिलभूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥ 3 ॥

मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते
कान्तेव चाभिरमयत्यपनीयखेदम् ।
लक्ष्मीं तनोति वितनोति च दिक्षु कीर्तिम्
किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या ॥ 4 ॥

शब्दार्थः

चौरहार्यम्	- चोरों के द्वारा चुराने योग्य
राजहार्यम्	- राजा के द्वारा छीनने योग्य
भ्रातृभाज्यम्	- भाइयों के द्वारा बाँटने योग्य
भारकारि	- भार बढ़ाने वाली
प्रच्छन्नगुप्तम्	- निजी (आत्मीय) गुप्त
भोगकरी	- भोग का साधन उपलब्ध कराने वाली
परा	- सबसे बड़ी
राजसु	- राजाओं में
केयूराः	- बाजूबन्द
चन्द्रोज्ज्वला (चन्द्र + उज्ज्वला)	- चन्द्रमा के समान चमकदार
विलेपनम्	- शरीर पर लेप करने योग्य सुगन्धित-द्रव्य (चन्दन, केसर आदि)
नालङ्कृता (न + अलङ्कृता)	- नहीं सजाया हुआ
मूर्धजाः	- वेणी, चोटी
वाण्येका (वाणी + एका)	- एकमात्र वाणी
समलङ्करोति	- अच्छी तरह सुशोभित करती है
संस्कृता	- संस्कारयुक्त (परिष्कृत)
धार्यते	- धारण की जाती है
क्षीयन्तेऽखिलभूषणानि (क्षीयन्ते + अखिलभूषणानि)	- सम्पूर्ण आभूषण नष्ट हो जाते हैं
हिते	- कल्याण में
नियुङ्क्ते	- लगाता/लगाती है
कान्तेव (कान्ता + इव)	- पत्नी के समान

चाभिरमयत्यपनीयखेदम्

(च + अभिरमयति + अपनीयखेदम्)

तनोति

दिक्षु

साधयति

कल्पलतेव (कल्पलता + इव)

- कष्ट को दूरकर आनन्दित करती है

- फैलाती है (वृद्धि करती है)

- दिशाओं में

- सफल बनाती है, सिद्ध करती है

- कल्पलता की तरह

अभ्यासः

1. उपयुक्तकथनानां समक्षम् 'आम्', अनुपयुक्तकथनानां समक्षं 'न' इति लिखत-

(क) विद्या राजसु पूज्यते।

(ख) वाग्भूषणं भूषणं न।

(ग) विद्याधनं सर्वधनेषु प्रधानम्।

(घ) विदेशगमने विद्या बन्धुजनः न भवति।

(ङ) विद्या सर्वत्र कीर्तिं तनोति।

2. अधोलिखितानां पदानां लिङ्गं, विभक्तिं वचनञ्च लिखत-

पदानि

लिङ्गम्

विभक्तिः

वचनम्

नरस्य

.....

.....

.....

गुरूणाम्

.....

.....

.....

केयूराः

.....

.....

.....

कीर्तिम्

.....

.....

.....

भूषणानि

.....

.....

.....

3. श्लोकांशान् योजयत-

क

विद्या राजसु पूज्यते न हि धनम्
केयूराः न विभूषयन्ति पुरुषम्
न चौरहार्यं न च राजहार्यम्
मातेव रक्षति पितेव हिते नियुङ्क्ते
वाण्येका समलङ्करोति पुरुषम्

ख

हारा न चन्द्रोज्ज्वलाः
न भ्रातृभाज्यं न च भारकारि
या संस्कृता धार्यते
विद्या-विहीनः पशुः
कान्तेव चाभिरमयत्यपनीयखेदम्

4. एकपदेन प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

- (क) कः पशुः?
- (ख) का भोगकरी?
- (ग) के पुरुषं न विभूषयन्ति?
- (घ) का एका पुरुषं समलङ्करोति?
- (ङ) कानि क्षीयन्ते?

5. रेखाङ्कितपदानि अधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) विद्याविहीनः नरः पशुः अस्ति।
- (ख) विद्या राजसु पूज्यते।
- (ग) चन्द्रोज्ज्वलाः हाराः पुरुषं न अलङ्कुर्वन्ति।
- (घ) पिता हिते नियुङ्क्ते।
- (ङ) विद्याधनं सर्वप्रधानं धनमस्ति।
- (च) विद्या दिक्षु कीर्तिं तनोति।

6. पूर्णवाक्येन प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

- (क) गुरुणां गुरुः का अस्ति?
 (ख) कीदृशी वाणी पुरुषं समलङ्करोति?
 (ग) व्यये कृते किं वर्धते?
 (घ) विद्या कुत्र कीर्तिं वितनोति?
 (ङ) माता पिता इव विद्या किं किं करोति?

7. मञ्जूषातः पुँल्लिङ्ग-स्त्रीलिङ्ग-नपुंसकलिङ्गपदानि चित्वा लिखत-

विद्या धनम् संस्कृता सततम् कुसुमम् मूर्धजाः पशुः गुरुः कान्ता

यथा-

पुँल्लिङ्गम्

स्त्रीलिङ्गम्

नपुंसकलिङ्गम्

हाराः

अलङ्कृता

भूषणम्

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

त्रयोदशः पाठः

अमृतं संस्कृतम्

इकारान्तस्त्रीलिङ्गः

विश्वस्य सर्वासु भाषासु संस्कृतभाषा प्राचीनतमा भाषास्ति। भाषेयं बह्वीनां भाषाणां जननी मता। अस्यामेव भाषायां ज्ञानविज्ञानयोः निधिः सुरक्षितोऽस्ति। यथोक्तम्- 'भारतस्य प्रतिष्ठे द्वे संस्कृतं संस्कृतिस्तथा'।

अस्याः भाषायाः वैज्ञानिकतां विचार्य एव सङ्गणकविशेषज्ञाः कथयन्ति यत् संस्कृतमेव सङ्गणकस्य कृते सर्वोत्तमा भाषा विद्यते। अस्याः वाङ्मयं वेदैः, पुराणैः, नीतिशास्त्रैः चिकित्साशास्त्रादिभिश्च समृद्धमस्ति। कालिदाससदृशानां विश्वकवीनां काव्यसौन्दर्यम् अनुपमम्। चाणक्यरचितम् अर्थशास्त्रं जगति प्रसिद्धमस्ति। गणितशास्त्रे शून्यस्य प्रतिपादनं सर्वप्रथमं भास्कराचार्यः सिद्धान्तशिरोमणौ अकरोत्। चिकित्साशास्त्रे चरकसुश्रुतयोः योगदानं विश्वप्रसिद्धम्। संस्कृते यानि अन्यानि शास्त्राणि विद्यन्ते तेषु खगोलविज्ञानं, वास्तुशास्त्रं, रसायनशास्त्रं, ज्योतिषशास्त्रं, विमानशास्त्रं च उल्लेखनीयम्।

संस्कृतस्य इदं वैशिष्ट्यं वर्तते यत् अस्याः वाङ्मये विद्यमानाः सूक्तयः अभ्युदयाय प्रेरयन्ति। वरिष्ठान् कनिष्ठान् च प्रति अस्माभिः कथं व्यवहर्तव्यम् इत्यस्य व्यावहारिकं ज्ञानं संस्कृतमेव ददाति। भारतसर्वकारस्य विभिन्नेषु विभागेषु संस्कृतस्य सूक्तयः ध्येयवाक्यरूपेण स्वीकृताः सन्ति। भारतसर्वकारस्य राजचिह्ने प्रयुक्तां सूक्तिं 'सत्यमेव जयते' सर्वे जानन्ति। एवमेव राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषदः ध्येयवाक्यं 'विद्ययाऽमृतमश्नुते' वर्तते।

केचन कथयन्ति यत् संस्कृतभाषायां केवलं धार्मिकं साहित्यम् वर्तते- एषा धारणा समीचीना नास्ति। संस्कृतग्रन्थेषु मानवजीवनाय विविधाः विषयाः समाविष्टाः सन्ति। महापुरुषाणां मतिः, उत्तमजनानां धृतिः सामान्यजनानां जीवनपद्धतिः च वर्णिताः सन्ति। अतः अस्माभिः संस्कृतम् अवश्यमेव पठनीयं येन मनुष्यस्य समाजस्य च परिष्कारः भवेत्। उक्तञ्च-

अमृतं संस्कृतं मित्र !

सरसं सरलं वचः ।

एकतामूलकं राष्ट्रे

ज्ञानविज्ञानपोषकम् ॥

भाषेयम् (भाषा + इयम्)	-	यह भाषा
मता	-	मानी गई है
निधिः	-	खजाना
विचार्य	-	विचार कर
सङ्गणकविशेषज्ञः	-	कम्प्यूटर के विशेषज्ञ
वाङ्मयम्	-	साहित्य
अनुपमम्	-	अतुलनीय
जगति	-	संसार में
खगोलविज्ञानम्	-	अन्तरिक्षविज्ञान
रसायनशास्त्रम्	-	केमिस्ट्री
वरिष्ठान्	-	अपने से बड़ों को

कनिष्ठान्	-	अपने से छोटों को
कथं व्यवहर्तव्यम्	-	किस प्रकार व्यवहार करना चाहिए
ध्येयवाक्यरूपेण	-	ध्यान रखने योग्य (महत्त्वपूर्ण) वाक्य के रूप में
धृतिः	-	धैर्य
एकतामूलकम्	-	एकता का मूल

अभ्यासः

1. उच्चारणं कुरुत-

बह्वीनाम्	सङ्गणकस्य
चिकित्साशास्त्रम्	वैशिष्ट्यम्
भूगोलशास्त्रम्	वाङ्मये
विद्यमानाः	अर्थशास्त्रम्

2. प्रश्नानाम् एकपदेन उत्तराणि लिखत-

- (क) का भाषा प्राचीनतमा ?
- (ख) भारतीयसंस्कृतेः रक्षणं केन सम्भवति ?
- (ग) चाणक्येन रचितं शास्त्रं किम् ?
- (घ) कस्याः भाषायाः काव्यसौन्दर्यम् अनुपमम्?
- (ङ) शून्यस्य प्रतिपादनं कः अकरोत्?

3. प्रश्नानाम् उत्तराणि एकवाक्येन लिखत-

- (क) भारतसर्वकारस्य राजचिह्ने किं लिखितम् अस्ति ?
- (ख) संस्कृतस्य वाङ्मयं कैः समृद्धमस्ति ?

(ग) संस्कृतस्य सूक्तयः केन रूपेण स्वीकृताः सन्ति?

(घ) अस्माभिः संस्कृतं किमर्थं पठनीयम् ?

4. इकारान्त-स्त्रीलिङ्गशब्दरूपम् अधिकृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत-

गति (प्रथमा)	गतिः	गती	गतयः
मति (प्रथमा)	.....	.....	मतयः
बुद्धि (द्वितीया)	बुद्धिम्	बुद्धी	बुद्धीः
प्रीति (द्वितीया)	.....	प्रीती	.....
नीति (तृतीया)	नीत्या	नीतिभ्याम्	नीतिभिः
शान्ति (तृतीया)	.....	.....	शान्तिभिः
मति (चतुर्थी)	मत्यै/मतये	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
प्रकृति (चतुर्थी)	...../.....	प्रकृतिभ्याम्	.....
कीर्ति (पञ्चमी)	कीर्त्याः/कीर्तेः	कीर्तिभ्याम्	कीर्तिभ्यः
गीति (पञ्चमी)	...../.....	गीतिभ्याम्	.....
सूक्ति (षष्ठी)	सूक्तेः/सूक्त्याः	सूक्त्योः	सूक्तीनाम्
कृति (षष्ठी)	...../.....	.....	कृतीनाम्
धृति (सप्तमी)	धृतौ/धृत्याम्	धृत्योः	धृतिषु
भीति (सप्तमी)	भीतौ/.....	.....	.....
मति (सम्बोधन)	हे मते!	हे मती!	हे मतयः!

5. रेखाङ्कितानि पदानि अधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) संस्कृते ज्ञानविज्ञानयोः निधिः सुरक्षितोऽस्ति।
 (ख) संस्कृतमेव सङ्गणकस्य कृते सर्वोत्तमा भाषा।
 (ग) शल्यक्रियायाः वर्णनं संस्कृतसाहित्ये अस्ति।
 (घ) वरिष्ठान् प्रति अस्माभिः प्रियं व्यवहर्तव्यम्।

6. उदाहरणानुसारं पदानां विभक्तिं वचनञ्च लिखत-

पदानि	विभक्तिः	वचनम्
यथा-संस्कृतेः	षष्ठी	एकवचनम्
गतिः	.....	.....
नीतिम्	.....	.....
सूक्तयः	.....	.....
शान्त्या	.....	.....
प्रीत्यै	.....	.....
मतिषु	.....	.....

7. यथायोग्यं संयोज्य लिखत-

क

दूरदर्शनस्य आदर्शवाक्यम्
 चाणक्येन
 जीवनबीमानिगमस्य आदर्शवाक्यम्
 शून्यस्य आविष्कर्ता
 वायुसेनायाः आदर्शवाक्यम्

ख

नभः स्पृशं दीप्तम्।
 योगक्षेमं वहाम्यहम्।
 भास्कराचार्यः।
 सत्यं शिवं सुन्दरम्।
 अर्थशास्त्रं रचितम्।

ध्यातव्यम्-

- ❁ अस्मिन् पाठे संस्कृति-स्मृति-नीति-सूक्ति-परिस्थिति-पद्धति-दृष्टि-धृति-शान्ति-प्रीति-इत्यादयः शब्दाः प्रयुक्ताः सन्ति। एते शब्दाः गति-मति-शब्दवत् स्त्रीलिङ्गे प्रयुक्ताः भवन्ति।
- ❁ एतेषां शब्दानां चतुर्थी-पञ्चमी-षष्ठी-सप्तमी-विभक्तिनामेकवचने द्वे द्वे रूपे भवतः। यथा-गत्यै-गतये, गत्याः-गतेः, गत्याम्-गतौ।
- ❁ गणितशास्त्रम् - Mathematics; Comprises Arithmetic, Algebra and Geometry
- चिकित्साशास्त्रम् - Medical Science (Administering remedies or medicine)
- वास्तुशास्त्रम् - Architecture
- रसायनशास्त्रम् - Chemistry
- ज्योतिषशास्त्रम् - Astronomy
- विमानशास्त्रम् - Aeronautics

चतुर्दशः पाठः

अनारिकायाः जिज्ञासा

ऋकारान्तपुल्लिङ्गः

बालिकायाः अनारिकायाः मनसि सर्वदा महती जिज्ञासा भवति। अतः सा बहून् प्रश्नान् पृच्छति। तस्याः प्रश्नैः सर्वेषां बुद्धिः चक्रवत् भ्रमति।

प्रातः उत्थाय सा अन्वभवत् यत् तस्याः मनः प्रसन्नं नास्ति। मनोविनोदाय सा भ्रमितुं गृहात् बहिः अगच्छत् चिरं च अभ्रमत्। भ्रमणकाले सा अपश्यत् यत् मार्गाः सुसज्जिताः सन्ति। किं कारणम् अत्र इति चिन्तयन्ती सा अस्मरत् यत् अद्य तु मन्त्री आगमिष्यति। सः किमर्थम् आगमिष्यति इति विषये तस्याः

जिज्ञासाः प्रारब्धाः। ताः जिज्ञासाः शमयितुम् सा गृहं प्रत्यागच्छत् पितरं च अपृच्छत्-“पितः! मन्त्री किमर्थम् आगच्छति?” पिता अवदत्-“पुत्रि! नद्याः उपरि यः नवीनः सेतुः निर्मितः तस्य उद्घाटनार्थं मन्त्री आगच्छति।” अनारिका पुनः अपृच्छत्-“पितः! किं मन्त्री सेतोः निर्माणम् अकरोत्?” पिता अकथयत्-“न हि

पुत्रि, सेतोः निर्माणं कर्मकराः अकुर्वन्।” पुनः अनारिकायाः प्रश्नः आसीत्-“यदि कर्मकराः सेतोः निर्माणम् अकुर्वन्, तदा मन्त्री किमर्थम् आगच्छति?” पिता अवदत्-“यतोहि सः अस्माकं देशस्य मन्त्री।” “पितः, सेतोः निर्माणाय प्रस्तराणि कुतः आयायन्ति? किं तानि मन्त्री ददाति?”

विरक्तभावेन पिता उदतरत्-“अनारिके! प्रस्तराणि जनाः पर्वतेभ्यः आनयन्ति।” “पितः! तर्हि किम्? एतदर्थं मन्त्री धनं ददाति? तस्य पार्श्वे धनानि कुतः आगच्छन्ति?” एतान् प्रश्नान् श्रुत्वा पिताऽवदत्-“अरे! प्रजाः सर्वकाराय धनं प्रयच्छन्ति।” विस्मिता अनारिका पुनरपृच्छत्-“पितः! यदि कर्मकराः पर्वतेभ्यः प्रस्तराणि आनीय सेतुं निर्मान्ति, प्रजाः सर्वकाराय धनं ददति, तर्हि मन्त्री सेतोः उद्घाटनार्थं किमर्थम् आगच्छति?”

बहून् प्रश्नान् उत्तरन् पिता अवदत्-“प्रथममेव अहम् अकथयम् यत् सः एव देशस्य मन्त्री अस्ति। बहुप्रश्नान् करोषि। चल, सुसज्जिता भूत्वा विद्यालयं गच्छ।” इदानीम् अपि अनारिकायाः मनसि बहवः प्रश्नाः सन्ति।

शब्दार्थः

महती	-	बड़ी
अन्वभवत्	-	अनुभव किया
मनोविनोदाय	-	मन प्रसन्न करने के लिए
चिन्तयन्ती	-	सोचती हुई
अस्मरत्	-	याद किया
शमयितुम्	-	शान्त करने के लिए
सेतुः	-	पुल
उदतरत्	-	उत्तर दिया
प्रस्तराणि	-	पत्थर
सर्वकाराय	-	सरकार के लिए

निर्मान्ति	-	निर्माण करते हैं/बनाते हैं
ददति	-	देते हैं
उत्तरन्	-	उत्तर देता हुआ

अभ्यासः

1. उच्चारणं कुरुत-

मन्त्री	निर्माणम्	भ्रात्रा
कर्मकराः	जिज्ञासा	पित्रे
भ्रातृणाम्	उद्घाटनार्थम्	पितृभ्याम्
नेतरि	अपृच्छत्	चिन्तयन्ती

2. अधोलिखितानां प्रश्नानां उत्तराणि लिखत-

- (क) कस्याः महती जिज्ञासा वर्तते?
- (ख) मन्त्री किमर्थम् आगच्छति?
- (ग) सेतोः निर्माणं के अकुर्वन्?
- (घ) सेतोः निर्माणाय कर्मकराः प्रस्तराणि कुतः आनयन्ति।
- (ङ) के सर्वकाराय धनं प्रयच्छन्ति?

3. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) अनारिकायाः प्रश्नैः सर्वेषां बुद्धिः चक्रवत् भ्रमति।
- (ख) मन्त्री सेतोः उद्घाटनार्थम् आगच्छति।
- (ग) कर्मकराः सेतोः निर्माणम् कुर्वन्ति।
- (घ) पर्वतेभ्यः प्रस्तराणि आनीय सेतोः निर्माणं भवति।
- (ङ) जनाः सर्वकाराय देशस्य विकासार्थं धनं ददति।

4. उदाहरणानुसारं रूपाणि लिखत-

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	पिता	पितरौ	पितरः (पितृ)
	.....	भ्रातरौ	..... (भ्रातृ)
द्वितीया	दातारम्	दातारौ	दातृन् (दातृ)
	.....	धातारौ	..... (धातृ)
तृतीया	धात्रा	.....	धातृभिः (धातृ)
	.....	कर्तृभ्याम्	..... (कर्तृ)
चतुर्थी	नेत्रे	नेतृभ्याम्	नेतृभ्यः (नेतृ)
	विधात्रे	.....	..... (विधातृ)
पञ्चमी	कर्तुः	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः (कर्तृ)
	.....	.....	हर्तृभ्यः (हर्तृ)
षष्ठी	पितुः	पित्रोः	पितृणाम् (पितृ)
	.....	भ्रात्रोः	..... (भ्रातृ)
सप्तमी	सवितरि	सवित्रोः	सवितृषु (सवितृ)
	अभिनेतरि	.....	..... (अभिनेतृ)
सम्बोधनम्	हे जामातः!	हे जामातरौ!	हे जामातरः (जामातृ)
	हे नप्तः!	.....	..... (नप्तृ)

5. कोष्ठकेभ्यः समुचितपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

(क) अहं प्रातः ..... सह भ्रमणाय गच्छामि। (पित्रा/पितुः)

(ख) बाला आपणात् ..... फलानि आनयति। (भ्रातुः/भ्रात्रे)

- (ग) कर्मकराः सेतोः निर्माणस्य ..... भवन्ति। (कर्तारम्/कर्तारः)
 (घ) मम ..... तु एतेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि अददात्। (पिता/पितरः)
 (ङ) तव ..... कुत्र जीविकोपार्जनं कुरुतः? (भ्रातरः/भ्रातरौ)

6. चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषातः पदानि च प्रयुज्य वाक्यानि रचयत-

धारयन्ति बालाः वसयानम् छत्रम् ते आरोहन्ति वर्षायाम्

.....
 .....
 .....
 .....

7. अधोलिखितानि पदानि आधृत्य वाक्यानि रचयत-

प्रश्नाः = ...
 नवीनः = ...
 प्रातः = ...
 आगच्छति = ...
 प्रसन्नः = ...

पञ्चदशः पाठः

लालनगीतम्

उदिते सूर्ये धरणी विहसति ।
पक्षी कूजति कमलं विकसति ॥1॥
नदति मन्दिरे उच्चैर्ढक्का ।
सरितः सलिले सेलति नौका ॥2॥
पुष्पे पुष्पे नानारङ्गाः ।
तेषु डयन्ते चित्रपतङ्गाः ॥3॥
वृक्षे वृक्षे नूतनपत्रम् ।
विविधैर्वर्णैर्विभाति चित्रम् ॥4॥
धेनुः प्रातर्यच्छति दुग्धम् ।
शुद्धं स्वच्छं मधुरं स्निग्धम् ॥5॥
गहने विपिने व्याघ्रो गर्जति ।
उच्चैस्तत्र च सिंहः नर्दति ॥6॥
हरिणोऽयं खादति नवघासम् ।
सर्वत्र च पश्यति सविलासम् ॥7॥
उष्ट्रः तुङ्गः मन्दं गच्छति ।
पृष्ठे प्रचुरं भारं निवहति ॥8॥
घोटकराजः क्षिप्रं धावति ।
धावनसमये किमपि न खादति ॥9॥
पश्यत भल्लुकमिमं करालम् ।
नृत्यति थथथै कुरु करतालम् ॥10॥

—सम्पदानन्दमिश्रः

शब्दार्थः

उदिते	- उगने पर, निकलने पर
नदति	- आवाज/ध्वनि करता है
उच्चैः	- ऊँची आवाज में, जोर से
ढक्का	- नगाड़ा
सेलति	- डगमगाती है, हिलती डुलती है
डयन्ते	- उड़ते हैं
चित्रपतङ्गाः	- तितलियाँ
वर्णैः	- रंगों से
विभाति	- सुशोभित होता है
स्निग्धम्	- मुलायम, चिकना
गहने	- घने
विपिने	- जंगल में
नर्दति	- दहाड़ता है
तुङ्गः	- ऊँचा
निवहति	- ढोता है
क्षिप्रम्	- जल्दी से, तेजी से
भल्लुकः (भल्लूकः)	- भालू
करालम्	- भयानक
करतालम्	- ताली

अभ्यासः

1. गीतम् सस्वरं गायत।
2. एकपदेन उत्तरत-
  - (क) का विहसति?
  - (ख) किम् विकसति?
  - (ग) व्याघ्रः कुत्र गर्जति?
  - (घ) हरिणः किं खादति?
  - (ङ) मन्दं कः गच्छति?
3. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-
  - (क) सलिले नौका सेलति।
  - (ख) पुष्पेषु चित्रपतङ्गाः डयन्ते।
  - (ग) उष्ट्रः पृष्ठे भारं वहति।
  - (घ) धावनसमये अश्वः किमपि न खादति।
  - (ङ) उदिते सूर्ये धरणी विहसति।
4. मञ्जूषातः समानार्थकपदानि चित्वा लिखत-

पृथिवी	देवालये	जले	वने	मृगः	भयङ्करम्
धरणी	.....		विपिने	.....	
करालम्	.....		हरिणः	.....	
सलिले	.....		मन्दिरे	.....	

5. विलोमपदानि मेलयत-

मन्दम्

नूतनम्

नीचैः

स्निग्धम्

कठोरः

प्रचुरम्

पुरातनम्

उच्चैः

अपर्याप्तम्

क्षिप्रम्

6. उचितकथनानां समक्षम् 'आम्' अनुचितकथनानां समक्षं 'न' इति लिखत-

(क) धावनसमये अश्वः खादति।

(ख) उष्ट्रः पृष्ठे भारं न वहति।

(ग) सिंहः नीचैः क्रोशति।

(घ) पुष्पेषु चित्रपतङ्गाः डयन्ते।

(ङ) वने व्याघ्रः गर्जति।

(च) हरिणः नवघासम् न खादति।

7. अधोलिखितानि पदानि निर्देशानुसारं परिवर्तयत-

यथा- चित्रपतङ्गः

(प्रथमा-बहुवचने)

- चित्रपतङ्गाः

भल्लुकः

(तृतीया-एकवचने)

- .....

उष्ट्रः

(पञ्चमी-द्विवचने)

- .....

हरिणः

(सप्तमी-बहुवचने)

- .....

व्याघ्रः

(द्वितीया-एकवचने)

- .....

घोटकराजः

(सम्बोधन-एकवचने)

- .....

8. चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषातः पदानि च प्रयुज्य वाक्यानि रचयत-

खगाः
डयन्ते

विकसन्ति
सूर्यः

कमलानि
चित्रपतङ्गाः

उदेति
कूजन्ति

क्रीडन्ति
बालाः

.....

.....

.....

.....

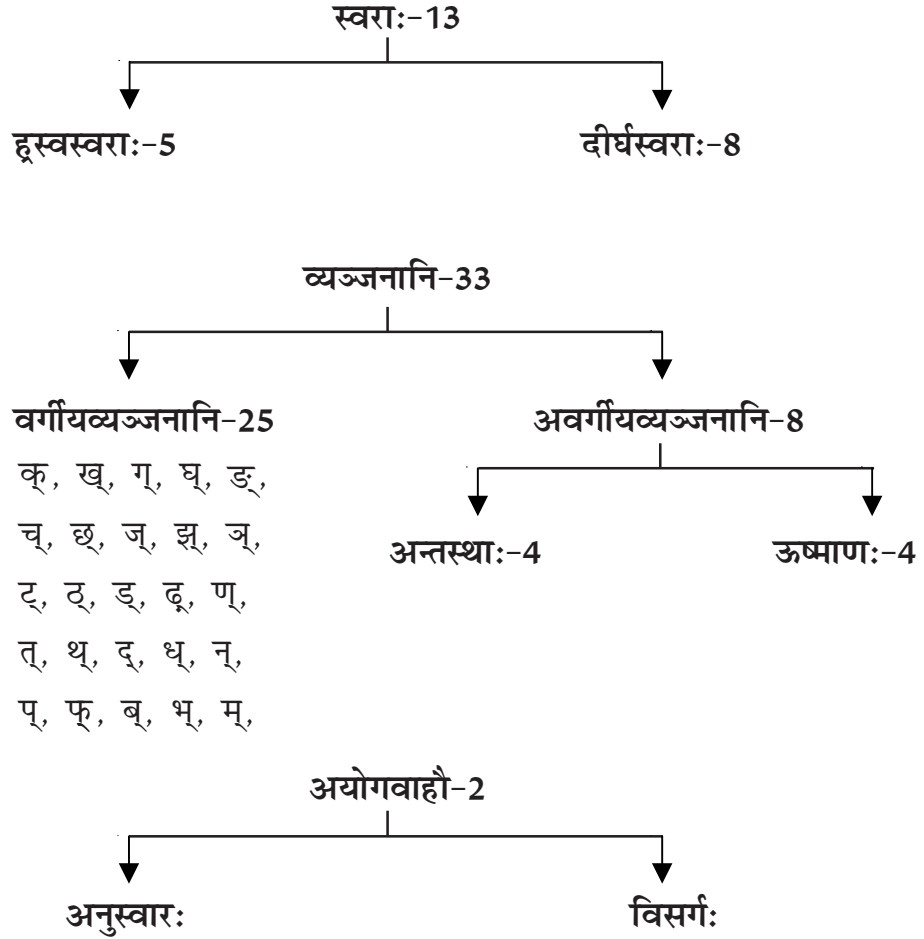
.....

वर्णविचारः

1. वर्णाः

संस्कृते इदानीं 48 वर्णानां प्रयोगः भवति। ते मुख्यतया भागत्रयेण विभक्ताः सन्ति,
1-स्वराः 2-व्यञ्जनानि 3-अयोगवाहाश्चेति, यथा-

2. उच्चारणस्थानानि

वर्णाभिव्यक्तिप्रदेशः स्थानं कथ्यते। शब्दप्रयोगसमये कायाग्निना प्रेरितः वायुः कण्ठादिस्थानेषु सञ्चरन् वर्णान् अभिव्यनक्ति। यथोक्तं पाणिनीयशिक्षायाम्-

आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया ।
मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥
मारुतस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम् ॥
अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकौष्ठौ च तालु च ॥

एवम् वर्णानाम् उच्चारणस्थानानि अष्टौ सन्ति। (i) उरः (ii) कण्ठः (iii) शिरः (iv) जिह्वामूलम् (v) दन्ताः (vi) नासिका (vii) ओष्ठौ (viii) तालुः। तद्यथा-

वर्णाः	उत्पत्तिस्थानानि	वर्णानां संज्ञा
अ, आ, क्, ख्, ग्, घ्, ङ्, ह्, विसर्गः	कण्ठः	कण्ठ्यः
इ, ई, च्, छ्, ज्, झ्, ञ्, य्, श्	तालुः	तालव्यः
ऋ, ॠ, ऌ, ॡ, ढ्, ढ़, ण्, र्, ष्	मूर्धा	मूर्धन्यः
लृ, लृ, थ्, द्, ध्, न्, ल्, स्	दन्ताः	दन्त्यः
उ, ऊ, प्, फ्, ब्, भ्, म्	ओष्ठौ	ओष्ठ्यः
ङ्, ञ्, ण्, न्, म्	नासिका + कण्ठादीनि	नासिक्यः
ए, ऐ	कण्ठतालू	कण्ठतालव्यः
ओ, औ	कण्ठोष्ठम्	कण्ठोष्ठ्यः
व	दन्तोष्ठम्	दन्तोष्ठ्यः
अनुस्वारः	नासिका	नासिक्यः

कारकम्

(सामान्यपरिचयः)

सामान्यतः षट्कारकाणि भवन्ति। यथा-

कर्त्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च ।

अपादानाधिकरणम् इत्याहुः कारकाणि षट् ॥

(i) कर्त्तृकारकम्	(ii) कर्मकारकम्	(iii) करणकारकम्
(iv) सम्प्रदानकारकम्	(v) अपादानकारकम्	(vi) अधिकरणकारकम्

कर्त्तृकारकम् - स्वतन्त्रः कर्त्ता। क्रियायां यः स्वतन्त्रः प्रधानो वा भवति सः कर्त्ता। यथा-रामः ग्रामं गच्छति। अत्र गमनक्रियायां रामः स्वतन्त्रः वर्तते, अतः सः कर्त्तृकारकम् अस्ति। वाक्ये मुख्ये कर्तरि प्रथमा, गौणे कर्तरि च तृतीया विभक्तिः भवति। यथा-

(क) रामः ग्रामं गच्छति।

(ख) रामेण ग्रामः गम्यते।

कर्मकारकम् - कर्तुरीप्सिततमं कर्म। कर्त्ता स्वक्रियया यम् अर्थम् अतिशयेन प्राप्तुम् इच्छति तत् कर्म भवति। यथा-बालकः विद्यालयं गच्छति। अत्र वाक्ये बालकः कर्त्ता भवति, गमनक्रियया विद्यालयः तस्य ईप्सिततमं वर्तते, अतः विद्यालय इति कर्मकारकं वर्तते, कर्मणि द्वितीया विभक्तिः, (कर्मवाच्ये) मुख्ये च प्रथमा विभक्तिः भवति, यथा-

(क) बालकः विद्यालयं गच्छति।

(ख) बालकेन विद्यालयः गम्यते।

करणकारकम् - साधकतमं करणम्। क्रियासिद्धौ यत् अतिशयेन सहायकं भवति, तत् करणं भवति, यथा-श्यामः कलमेन लिखति। अत्र कर्तुः श्यामस्य लेखन क्रियायां कलमः अतिशयेन सहायकः अतः कलम इति करणकारकं भवति। करणे तृतीया-विभक्तिः भवति।

सम्प्रदानकारकम् - कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्। कर्त्ता दानक्रियया यम् सम्बद्धम् इच्छति, तत् सम्प्रदानं भवति। यथा-देवदत्तः भिक्षुकाय भिक्षां ददाति। अत्र कर्त्ता देवदत्तः

दानक्रियया भिक्षुकम् अभिप्रैति = सम्बन्धुम् इच्छति। अतः भिक्षुकपदं सम्प्रदानकारकम्। सम्प्रदाने चतुर्थी-विभक्तिः भवति।

अपादानकारकम् - ध्रुवमपायेऽपादानम्। अपाये = विभागे, यत् ध्रुवम् = अवधिभूतम् तत् अपादानं भवति, यथा- वृक्षात् फलं पतति। अत्र फलस्य विभागः वृक्षात् भवति, अतः वृक्षः ध्रुवः इति अपादानकारकम्। अपादाने पञ्चमी-विभक्तिः भवति।

अधिकरणकारकम् - आधारोऽधिकरणम्। कर्तृकर्मनिष्ठक्रियायाः आधारभूतं यत् वर्तते, तत् अधिकरणं भवति, यथा- विद्यालये छात्राः पठन्ति। अत्र कर्तुः पठनक्रियायाः आधारः विद्यालय अधिकरणकारकम्। अधिकरणे सप्तमी-विभक्तिः भवति।

उपपदविभक्तिः

पदम् आश्रित्य या विभक्तिः सा उपपदविभक्तिः। यथा-

उभयतः	=	दोनों तरफ (द्वितीया) नदीम् उभयतः वृक्षाः सन्ति।
परितः	=	चारों तरफ (द्वितीया) विद्यालयं परितः प्राचीरम् अस्ति।
सर्वतः	=	सभी तरफ (द्वितीया) ग्रामं सर्वतः कृषिक्षेत्राणि सन्ति।
प्रति	=	की ओर (द्वितीया) छात्रः विद्यालयं प्रति गच्छति।
निकषा	=	समीप में (द्वितीया) विद्यालयं निकषा उद्यानम् अस्ति।
धिक्	=	निन्दा (द्वितीया) मूर्खं धिक्।
सह	=	सहित (तृतीया) बालिका बालकेन सह खेलति।
विना	=	अतिरिक्त (तृतीया/पञ्चमी/द्वितीया) ज्ञानेन विना जीवनं वृथा।
अलम्	=	वारण (तृतीया) विवादेन अलम्। समर्थ (चतुर्थी) मल्लः मल्लाय अलम्।
नमः	=	नमस्कार (चतुर्थी) पितृदेवाय नमः।
बहिः	=	बाहर (पञ्चमी) विद्यालयात् बहिः बालकाः खेलन्ति।
उपरि	=	ऊपर (षष्ठी) वृक्षस्य उपरि मर्कटाः क्रीडन्ति।
अधः	=	नीचे (षष्ठी) वृक्षस्य अधः पथिकः उपविशति।
अन्तः	=	भीतर (षष्ठी) विद्यालयस्य अन्तः छात्राः पठन्ति।

शब्दरूपाणि

सर्वनाम-शब्दः

एतत् (पुँल्लिङ्गे)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	एषः	एतौ	एते
द्वितीया	एतम्	एतौ	एतान्
तृतीया	एतेन	एताभ्याम्	एतैः
चतुर्थी	एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः
पञ्चमी	एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः
षष्ठी	एतस्य	एतयोः	एतेषाम्
सप्तमी	एतस्मिन्	एतयोः	एतेषु

एतत् (स्त्रीलिङ्गे)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	एषा	एते	एताः
द्वितीया	एताम्	एते	एताः
तृतीया	एतया	एताभ्याम्	एताभिः
चतुर्थी	एतस्यै	एताभ्याम्	एताभ्यः
पञ्चमी	एतस्याः	एताभ्याम्	एताभ्यः
षष्ठी	एतस्याः	एतयोः	एतासाम्
सप्तमी	एतस्याम्	एतयोः	एतासु

एतत् (नपुंसकलिङ्गे)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	एतत्	एते	एतानि
द्वितीया	एतत्	एते	एतानि

तृतीया	एतेन	एताभ्याम्	एतैः
चतुर्थी	एतस्मै	एताभ्याम्	एतेभ्यः
पञ्चमी	एतस्मात्	एताभ्याम्	एतेभ्यः
षष्ठी	एतस्य	एतयोः	एतेषाम्
सप्तमी	एतस्मिन्	एतयोः	एतेषु

विशेषः- सर्वनामशब्दानां सम्बोधने रूपाणि न भवन्ति।

तत् (पुँल्लिङ्गे)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सः	तौ	ते
द्वितीया	तम्	तौ	तान्
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

तत् (स्त्रीलिङ्गे)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	सा	ते	ताः
द्वितीया	ताम्	ते	ताः
तृतीया	तया	ताभ्याम्	ताभिः
चतुर्थी	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः
पञ्चमी	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
षष्ठी	तस्याः	तयोः	तासाम्
सप्तमी	तस्याम्	तयोः	तासु

तत् (नपुंसकलिङ्गे)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	तत्	ते	तानि
द्वितीया	तत्	ते	तानि
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

किम् (पुंलिङ्गे)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	कः	कौ	के
द्वितीया	कम्	कौ	कान्
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
पञ्चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु

किम् (स्त्रीलिङ्गे)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	का	के	काः
द्वितीया	काम्	के	काः
तृतीया	कया	काभ्याम्	काभिः
चतुर्थी	कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः

पञ्चमी	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः
षष्ठी	कस्याः	कयोः	कासाम्
सप्तमी	कस्याम्	कयोः	कासु

किम् (नपुंसकलिङ्गे)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	किम्	के	कानि
द्वितीया	किम्	के	कानि
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः
पञ्चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु

इकारान्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दः

मति

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	मतिः	मती	मतयः
द्वितीया	मतिम्	मती	मतीः
तृतीया	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
चतुर्थी	मत्यै/मतये	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
पञ्चमी	मत्याः/मतेः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
षष्ठी	मत्याः/मतेः	मत्योः	मतीनाम्
सप्तमी	मत्याम्/मतौ	मत्योः	मतिषु
सम्बोधनम्	हे मते!	हे मती!	हे मतयः!

एवमेव गति-स्थिति-शक्ति-प्रीति-कृति-इत्यादीनाम् इकारान्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दानां रूपाणि भवन्ति।

ईकारान्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दः

नदी

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वितीया	नदीम्	नद्यौ	नदीः
तृतीया	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
चतुर्थी	नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
पञ्चमी	नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः
षष्ठी	नद्याः	नद्योः	नदीनाम्
सप्तमी	नद्याम्	नद्योः	नदीषु
सम्बोधनम्	हे नदि!	हे नद्यौ!	हे नद्यः!

एवमेव भगिनी-लेखनी-मानिनी-पठन्ती-इत्यादीनाम् ईकारान्त-स्त्रीलिङ्ग-शब्दानां रूपाणि भवन्ति।

इकारान्त-नपुंसकलिङ्ग-शब्दः

वारि

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	वारि	वारिणी	वारीणि
द्वितीया	वारि	वारिणी	वारीणि
तृतीया	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः
चतुर्थी	वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
पञ्चमी	वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
षष्ठी	वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्
सप्तमी	वारिणि	वारिणोः	वारिषु
सम्बोधनम्	हे वारि! हे वारे!	हे वारिणी!	हे वारीणि!

ऋकारान्त-पुँलिङ्ग-शब्दः

पितृ

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	पिता	पितरौ	पितरः
द्वितीया	पितरम्	पितरौ	पितॄन्
तृतीया	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः
चतुर्थी	पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
पञ्चमी	पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
षष्ठी	पितुः	पित्रोः	पितॄणाम्
सप्तमी	पितरि	पित्रोः	पितॄषु
सम्बोधनम्	हे पितः!	हे पितरौ!	हे पितरः!

एवमेव भ्रातृ-जामातृ-देवृ (देवर)-इत्यादीनाम् ऋकारान्त-पुँलिङ्ग-शब्दानां रूपाणि भवन्ति। तृन्-तृच्-प्रत्ययान्तानां दातृ-वक्तृ-धातृ-नेतृ-इत्यादीनां तथा स्वसृ-नप्तृ-क्षत्रृ-होतृ-पोतृ-शब्दानां प्रथमा-द्वितीया-विभक्त्योः रूपेषु दीर्घः भवति। यथा-दाता, दातारौ दातारः। मातृशब्दस्य द्वितीया बहुवचने मातृः भवति, अन्यानि रूपाणि समानानि एव।

उकारान्त-नपुंसकलिङ्ग-शब्दः

मधु

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	मधु	मधुनी	मधूनि
द्वितीया	मधु	मधुनी	मधूनि
तृतीया	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः
चतुर्थी	मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
पञ्चमी	मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
षष्ठी	मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्
सप्तमी	मधुनि	मधुनोः	मधुषु
सम्बोधनम्	हे मधु, हे मधो!	हे मधुनी!	हे मधूनि!

एवमेव जानु-तालु-वस्तु-इत्यादीनाम् उकारान्त-नपुंसकशब्दानां रूपाणि भवन्ति।

धातु-रूपाणि

चर् (चलना, चरना)

लट्लकारः (वर्तमानकालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चरति	चरतः	चरन्ति
मध्यमपुरुषः	चरसि	चरथः	चरथ
उत्तमपुरुषः	चरामि	चरावः	चरामः

लृट्लकारः (भविष्यत्कालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चरिष्यति	चरिष्यतः	चरिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	चरिष्यसि	चरिष्यथः	चरिष्यथ
उत्तमपुरुषः	चरिष्यामि	चरिष्यावः	चरिष्यामः

लङ्लकारः (अतीतकालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अचरत्	अचरताम्	अचरन्
मध्यमपुरुषः	अचरः	अचरतम्	अचरत
उत्तमपुरुषः	अचरम्	अचराव	अचराम

लोट्लकारः (अनुज्ञा/आदेशः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चरतु	चरताम्	चरन्तु
मध्यमपुरुषः	चर	चरतम्	चरत
उत्तमपुरुषः	चराणि	चराव	चराम

विधिलिङ्लकारः (विधिः/सम्भावना)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चरेत्	चरेताम्	चरेयुः
मध्यमपुरुषः	चरेः	चरेतम्	चरेत
उत्तमपुरुषः	चरेयम्	चरेव	चरेम

एवमेव हस्, चल्, खेल्, खाद्, धाव्, रक्ष्, पूज्, कूर्द्, पठ्, भ्रम्, लिख्, गम् (गच्छ), पठ्, क्रीड्-इत्यादीनां धातूनां रूपाणि भवन्ति।

कृ (करना)

लट्लकारः (वर्तमानकालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति
मध्यमपुरुषः	करोषि	कुरुथः	कुरुथ
उत्तमपुरुषः	करोमि	कुर्वः	कुर्मः

लृट्लकारः (भविष्यत्कालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	करिष्यति	करिष्यतः	करिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	करिष्यसि	करिष्यथः	करिष्यथ
उत्तमपुरुषः	करिष्यामि	करिष्यावः	करिष्यामः

लङ्लकारः (अतीतकालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्
मध्यमपुरुषः	अकरोः	अकुरुतम्	अकुरुत
उत्तमपुरुषः	अकरवम्	अकरवाव	अकरवाम

लोट्लकारः (अनुज्ञा/आदेशः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	करोतु	कुरुताम्	कुर्वन्तु
मध्यमपुरुषः	कुरु	कुरुतम्	कुरुत
उत्तमपुरुषः	करवाणि	करवाव	करवाम

विधिलिङ्लकारः (विधिः/सम्भावना)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	कुर्यात्	कुर्याताम्	कुर्युः
मध्यमपुरुषः	कुर्याः	कुर्यातम्	कुर्यात
उत्तमपुरुषः	कुर्याम्	कुर्याव	कुर्याम

वस् (रहना)

लट्लकारः (वर्तमानकालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वसति	वसतः	वसन्ति
मध्यमपुरुषः	वससि	वसथः	वसथ
उत्तमपुरुषः	वसामि	वसावः	वसामः

लृट्लकारः (भविष्यत्कालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वत्स्यति	वत्स्यतः	वत्स्यन्ति
मध्यमपुरुषः	वत्स्यसि	वत्स्यथः	वत्स्यथ
उत्तमपुरुषः	वत्स्यामि	वत्स्यावः	वत्स्यामः

लङ्लकारः (अतीतकालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अवसत्	अवसताम्	अवसन्
मध्यमपुरुषः	अवसः	अवसतम्	अवसत
उत्तमपुरुषः	अवसम्	अवसाव	अवसाम

लोट्लकारः (अनुज्ञा/आदेशः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वसतु	वसताम्	वसन्तु
मध्यमपुरुषः	वस	वसतम्	वसत
उत्तमपुरुषः	वसानि	वसाव	वसाम

विधिलिङ्लकारः (विधिः/सम्भावना)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	वसेत्	वसेताम्	वसेयुः
मध्यमपुरुषः	वसेः	वसेतम्	वसेत
उत्तमपुरुषः	वसेयम्	वसेव	वसेम

दृश् (पश्य) देखना

लट्लकारः (वर्तमानकालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पश्यति	पश्यतः	पश्यन्ति
मध्यमपुरुषः	पश्यसि	पश्यथः	पश्यथ
उत्तमपुरुषः	पश्यामि	पश्यावः	पश्यामः

लृट्लकारः (भविष्यत्कालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	द्रक्ष्यति	द्रक्ष्यतः	द्रक्ष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	द्रक्ष्यसि	द्रक्ष्यथः	द्रक्ष्यथ
उत्तमपुरुषः	द्रक्ष्यामि	द्रक्ष्यावः	द्रक्ष्यामः

लङ्लकारः (अतीतकालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अपश्यत्	अपश्यताम्	अपश्यन्
मध्यमपुरुषः	अपश्यः	अपश्यतम्	अपश्यत
उत्तमपुरुषः	अपश्यम्	अपश्याव	अपश्याम

लोट्लकारः (अनुज्ञा/आदेशः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पश्यतु	पश्यताम्	पश्यन्तु
मध्यमपुरुषः	पश्य	पश्यतम्	पश्यत
उत्तमपुरुषः	पश्यानि	पश्याव	पश्याम

विधिलिङ्लकारः (विधिः/सम्भावना)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पश्येत्	पश्येताम्	पश्येयुः
मध्यमपुरुषः	पश्येः	पश्येतम्	पश्येत
उत्तमपुरुषः	पश्येयम्	पश्येव	पश्येम

स्था (तिष्ठ) ठहरना

लट्लकारः (वर्तमानकालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तिष्ठति	तिष्ठतः	तिष्ठन्ति
मध्यमपुरुषः	तिष्ठसि	तिष्ठथः	तिष्ठथ
उत्तमपुरुषः	तिष्ठामि	तिष्ठावः	तिष्ठामः

लृटलकारः (भविष्यत्कालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	स्थास्यति	स्थास्यतः	स्थास्यन्ति
मध्यमपुरुषः	स्थास्यसि	स्थास्यथः	स्थास्यथ
उत्तमपुरुषः	स्थास्यामि	स्थास्यावः	स्थास्यामः

लङ्लकारः (अतीतकालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अतिष्ठत्	अतिष्ठताम्	अतिष्ठन्
मध्यमपुरुषः	अतिष्ठः	अतिष्ठतम्	अतिष्ठत
उत्तमपुरुषः	अतिष्ठम्	अतिष्ठाव	अतिष्ठाम

लोटलकारः (अनुज्ञा/आदेशः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तिष्ठतु	तिष्ठताम्	तिष्ठन्तु
मध्यमपुरुषः	तिष्ठ	तिष्ठतम्	तिष्ठत
उत्तमपुरुषः	तिष्ठानि	तिष्ठाव	तिष्ठाम

विधिलिङ्लकारः (विधिः/सम्भावना)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	तिष्ठेत्	तिष्ठेताम्	तिष्ठेयुः
मध्यमपुरुषः	तिष्ठेः	तिष्ठेतम्	तिष्ठेत
उत्तमपुरुषः	तिष्ठेयम्	तिष्ठेव	तिष्ठेम

पच् (पकाना)

लट्लकारः (वर्तमानकालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पचति	पचतः	पचन्ति
मध्यमपुरुषः	पचसि	पचथः	पचथ
उत्तमपुरुषः	पचामि	पचावः	पचामः

लृट्लकारः (भविष्यत्कालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पक्ष्यति	पक्ष्यतः	पक्ष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	पक्ष्यसि	पक्ष्यथः	पक्ष्यथ
उत्तमपुरुषः	पक्ष्यामि	पक्ष्यावः	पक्ष्यामः

लङ्लकारः (अतीतकालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अपचत्	अपचताम्	अपचन्
मध्यमपुरुषः	अपचः	अपचतम्	अपचत
उत्तमपुरुषः	अपचम्	अपचाव	अपचाम

लोट्लकारः (अनुज्ञा/आदेशः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पचतु	पचताम्	पचन्तु
मध्यमपुरुषः	पच	पचतम्	पचत
उत्तमपुरुषः	पचानि	पचाव	पचाम

विधिलिङ्लकारः (विधिः/सम्भावना)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पचेत्	पचेताम्	पचेयुः
मध्यमपुरुषः	पचेः	पचेतम्	पचेत
उत्तमपुरुषः	पचेयम्	पचेव	पचेम

पा (पिब्) पीना

लट्लकारः (वर्तमानकालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पिबति	पिबतः	पिबन्ति
मध्यमपुरुषः	पिबसि	पिबथः	पिबथ
उत्तमपुरुषः	पिबामि	पिबावः	पिबामः

लृट्लकारः (भविष्यत्कालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पास्यति	पास्यतः	पास्यन्ति
मध्यमपुरुषः	पास्यसि	पास्यथः	पास्यथ
उत्तमपुरुषः	पास्यामि	पास्यावः	पास्यामः

लङ्लकारः (अतीतकालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अपिबत्	अपिबताम्	अपिबन्
मध्यमपुरुषः	अपिबः	अपिबतम्	अपिबत
उत्तमपुरुषः	अपिबम्	अपिबाव	अपिबाम

लोट्लकारः (अनुज्ञा/आदेशः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पिबतु	पिबताम्	पिबन्तु
मध्यमपुरुषः	पिब	पिबतम्	पिबत
उत्तमपुरुषः	पिबानि	पिबाव	पिबाम

विधिलिङ्लकारः (विधिः/सम्भावना)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	पिबेत्	पिबेताम्	पिबेयुः
मध्यमपुरुषः	पिबेः	पिबेतम्	पिबेत
उत्तमपुरुषः	पिबेयम्	पिबेव	पिबेम

संख्यावाचकशब्दाः

१	एकः	११	एकादशः
२	द्वौ	१२	द्वादशः
३	त्रयः	१३	त्रयोदशः
४	चत्वारः	१४	चतुर्दशः
५	पञ्च	१५	पञ्चदशः
६	षट्	१६	षोडशः
७	सप्त	१७	सप्तदशः
८	अष्ट/अष्टौ	१८	अष्टादशः
९	नव	१९	नवदशः/एकोनविंशतिः/ऊनविंशतिः
१०	दश	२०	विंशतिः

२१	एकविंशतिः	४१	एकचत्वारिंशत्
२२	द्वाविंशतिः	४२	द्विचत्वारिंशत्
२३	त्रयोविंशतिः	४३	त्रयश्चत्वारिंशत्/त्रिचत्वारिंशत्
२४	चतुर्विंशतिः	४४	चतुश्चत्वारिंशत्
२५	पञ्चविंशतिः	४५	पञ्चचत्वारिंशत्
२६	षड्विंशतिः	४६	षट्चत्वारिंशत्
२७	सप्तविंशतिः	४७	सप्तचत्वारिंशत्
२८	अष्टाविंशतिः	४८	अष्टचत्वारिंशत्/अष्टाचत्वारिंशत्
२९	नवविंशतिः/एकोनत्रिंशत्	४९	नवचत्वारिंशत्/एकोनपञ्चाशत्
३०	त्रिंशत्	५०	पञ्चाशत्
३१	एकत्रिंशत्	५१	एकपञ्चाशत्
३२	द्वात्रिंशत्	५२	द्वापञ्चाशत्/द्विपञ्चाशत्
३३	त्रयस्त्रिंशत्	५३	त्रयःपञ्चशत्/त्रिपञ्चाशत्
३४	चतुस्त्रिंशत्	५४	चतुःपञ्चाशत्
३५	पञ्चत्रिंशत्	५५	पञ्चपञ्चाशत्
३६	षट्त्रिंशत्	५६	षट्पञ्चाशत्
३७	सप्तत्रिंशत्	५७	सप्तपञ्चाशत्
३८	अष्टात्रिंशत्	५८	अष्टापञ्चाशत्/अष्टपञ्चाशत्
३९	नवत्रिंशत्/एकोनचत्वारिंशत्	५९	नवपञ्चाशत्/एकोनषष्टिः
४०	चत्वारिंशत्	६०	षष्टिः

६१	एकषष्टिः	८१	एकाशीतिः
६२	द्वाषष्टिः/द्विषष्टिः	८२	द्व्यशीतिः
६३	त्रयषष्टिः/त्रिषष्टिः	८३	त्रयशीतिः
६४	चतुषष्टिः	८४	चतुरशीतिः
६५	पञ्चषष्टिः	८५	पञ्चाशीतिः
६६	षट्षष्टिः	८६	षडशीतिः
६७	सप्तषष्टिः	८७	सप्ताशीतिः
६८	अष्टाषष्टिः/अष्टषष्टिः	८८	अष्टाशीतिः
६९	नवषष्टिः/एकोनसप्ततिः	८९	नवाशीतिः/एकोननवतिः
७०	सप्ततिः	९०	नवतिः
७१	एकसप्ततिः	९१	एकनवतिः
७२	द्वासप्ततिः/द्विसप्ततिः	९२	द्वानवतिः/द्विनवतिः
७३	त्रिसप्ततिः/त्रयस्सप्ततिः	९३	त्रयोनवतिः/त्रिनवतिः
७४	चतुस्सप्ततिः	९४	चतुर्नवतिः
७५	पञ्चसप्ततिः	९५	पञ्चनवतिः
७६	षट्सप्ततिः	९६	षण्णवतिः
७७	सप्तसप्ततिः	९७	सप्तनवतिः
७८	अष्टासप्ततिः/अष्टसप्ततिः	९८	अष्टानवतिः/अष्टनवतिः
७९	नवसप्ततिः/एकोनाशीतिः	९९	नवनवतिः/एकोनशतम्
८०	अशीतिः	१००	शतम्

पूरणवाचकशब्दाः

	पुंलिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे
१	प्रथमः	प्रथमा	प्रथमम्
२	द्वितीयः	द्वितीया	द्वितीयम्
३	तृतीयः	तृतीया	तृतीयम्
४	चतुर्थः	चतुर्थी	चतुर्थम्
५	पञ्चमः	पञ्चमी	पञ्चमम्
६	षष्ठः	षष्ठी	षष्ठम्
७	सप्तमः	सप्तमी	सप्तमम्
८	अष्टमः	अष्टमी	अष्टमम्
९	नवमः	नवमी	नवमम्
१०	दशमः	दशमी	दशमम्

पाठानुक्रमणिका

	पृष्ठाङ्काः
पुरोवाक्	iii
भूमिका	vii
मङ्गलम्	xii
प्रथमः पाठः	सुभाषितानि 1
द्वितीयः पाठः	बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता 6
तृतीयः पाठः	भगवदज्जुकम् 13
चतुर्थः पाठः	सदैव पुरतो निधेहि चरणम् 23
पञ्चमः पाठः	धर्मे धमनं पापे पुण्यम् 29
षष्ठः पाठः	प्रेमलस्य प्रेमल्याश्च कथा 37
सप्तमः पाठः	जलवाहिनी 43
अष्टमः पाठः	संसारसागरस्य नायकाः 50
नवमः पाठः	सप्तभगिन्यः 59
दशमः पाठः	अशोकवनिका 68
एकादशः पाठः	सावित्री बाई फुले 74
द्वादशः पाठः	कः रक्षति कः रक्षितः 80
त्रयोदशः पाठः	हिमालयः 88
चतुर्दशः पाठः	आर्यभटः 94
पञ्चदशः पाठः	प्रहेलिकाः 102
परिशिष्टम्	सन्धिः, कारकम्, शब्दरूपाणि धातुरूपाणि च 107

मङ्गलम्

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं
तदु सुप्तस्य तथैवैति।
दूरंगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं
तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥1॥

-शुक्लयजुर्वेदः(34.1)

सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्या-
न्नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव।
हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं
तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥2॥

-शुक्लयजुर्वेदः(34.6)

रूपान्तरम्

जो रहता है जाग्रत और दूर दूर तक जाता है,
सोया रह कर भी ऐसे ही जा कर वापस आता है।
दूर दूर वह जाने वाला सब तेजों का ज्योतिनिधान
सदा समन्वित शुभसङ्कल्पों से वह मन मेरा बने महान् ॥1॥

जो जन जन को बागडोर से इधर उधर ले जाता है,
चतुर सारथी ज्यों घोड़ों को इच्छित चाल चलाता है।
सदा प्रतिष्ठित हृदयदेश में अजर और अतिशय गतिमान्
सदा समन्वित शुभसङ्कल्पों से वह मन मेरा बने महान् ॥2॥

प्रथमः पाठः

सुभाषितानि

[‘सुभाषित’ शब्द ‘सु + भाषित’ इन दो शब्दों के मेल से सम्पन्न होता है। सु का अर्थ सुन्दर, मधुर तथा भाषित का अर्थ वचन है। इस तरह सुभाषित का अर्थ सुन्दर/मधुर वचन है। प्रस्तुत पाठ में सूक्तिमञ्जरी, नीतिशतकम्, मनुस्मृतिः, शिशुपालवधम्, पञ्चतन्त्रम् से रोचक और विचारोत्तेजक श्लोकों को संगृहीत किया गया है।]

गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति

ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः।

सुस्वादुतोयाः प्रभवन्ति नद्यः

समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ॥1॥

साहित्यसङ्गीतकलाविहीनः

साक्षात्पशुःपुच्छविषाणहीनः।

तृणं न खादन्नपि जीवमानः

तद्भागधेयं परमं पशूनाम् ॥2॥

लुब्धस्य नश्यति यशः पिशुनस्य मैत्री

नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः।

विद्याफलं व्यसनिनः कृपणस्य सौख्यं

राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ॥3॥

पीत्वा रसं तु कटुकं मधुरं समानं
माधुर्यमेव जनयेन्मधुमक्षिकासौ।
सन्तस्तथैव समसज्जनदुर्जनानां
श्रुत्वा वचः मधुरसूक्तरसं सृजन्ति ॥4॥

महतां प्रकृतिः सैव वर्धितानां परैरपि।
न जहाति निजं भावं संख्यासु लाकृतिर्यथा ॥5॥

स्त्रियां रोचमानायां सर्वं तद् रोचते कुलम्।
तस्यां त्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥6॥

गुणज्ञेषु	-	गुणियों में
सुस्वादुतोयाः	-	स्वादुष्ट जल
प्रभवन्ति	-	निकलती हैं/उत्पन्न होती हैं
समुद्रमासाद्य (समुद्रम्+आसाद्य)	-	समुद्र में मिलकर/पहुँचकर
भवन्त्यपेयाः (भवन्ति+अपेयाः)	-	पीने योग्य नहीं होती
विषाणहीनः	-	सींग के बिना
खादन्नपि (खादन्+अपि)	-	खाते हुए भी
जीवमानः	-	जिन्दा रहता हुआ
पिशुनस्य	-	चुगलखोर/चुगली करने वाले की
व्यसनिनः	-	बुरी लत वालों की
नराधिपस्य (नर+अधिपस्य)	-	राजा का/के/की

(ग) कस्य यशः नश्यति?

(घ) कस्मिन् श्लोके सत्सङ्गतेः प्रभावो वर्णितः?

(ङ) मधुरसूक्तरसं के सृजन्ति?

4. अधोलिखित-तद्भव-शब्दानां कृते पाठात् चित्वा संस्कृतपदानि लिखत-

यथा-कञूस	कृपणः
कड़वा	.....
पूँछ	.....
लोभी	.....
मधुमक्खी	.....
तिनका	.....

5. अधोलिखितेषु वाक्येषु कर्तृपदं क्रियापदं च चित्वा लिखत-

वाक्यानि	कर्त्ता	क्रिया
यथा-सन्तः मधुरसूक्तरसं सृजन्ति।	सन्तः	सृजन्ति
(क) निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः।	.....	.....
(ख) गुणज्ञेषु गुणाः भवन्ति।	.....	.....
(ग) मधुमक्षिका माधुर्यं जनयेत्।	.....	.....
(घ) पिशुनस्य मैत्री यशः नाशयति।	.....	.....
(ङ) नद्यः समुद्रमासाद्य अपेयाः भवन्ति।	.....	.....

6. रेखाङ्कितानि पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) गुणाः गुणज्ञेषु गुणाः भवन्ति।
 (ख) नद्यः सुस्वादुतोयाः भवन्ति।
 (ग) लुब्धस्य यशः नश्यति।
 (घ) मधुमक्षिका माधुर्यमेव जनयति।
 (ङ) महतां प्रकृतिः सुस्थिरा भवति।

7. उदाहरणानुसारं पदानि पृथक् कुरुत-

यथा-समुद्रमासाद्य	—	समुद्रम्	+	आसाद्य
माधुर्यमेव	—	.....	+	.....
अल्पमेव	—	.....	+	.....
सर्वमेव	—	.....	+	.....
समानमपि	—	.....	+	.....
महात्मनामुक्तिः	—	.....	+	.....

योग्यता-विस्तारः

प्रस्तुत पाठ में महापुरुषों की प्रकृति, गुणियों की प्रशंसा, सज्जनों की वाणी, साहित्य-संगीत-कला की महत्ता, चुगलखोरों की दोस्ती से होने वाली हानि, स्त्रियों के प्रसन्न रहने में सबकी खुशहाली को आलङ्कारिक भाषा में प्रस्तुत किया गया है।

पाठ के श्लोकों के समान अन्य सुभाषितों को भी स्मरण रखें तथा जीवन में उनकी उपादेयता/संगति पर विचार करें।

(क) येषां न विद्या न तपो न दानम्

ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः।

ते मर्त्यलोके भुवि भारभूताः

मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति॥

(ख) गुणाः पूजास्थानं गुणिषु न च लिङ्गं न च वयः।

(ग) प्रारभ्य चोत्तमजनाः न परित्यजन्ति।

(घ) दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययाऽलङ्कृतोऽपि सन्।

(ङ) न प्राणान्ते प्रकृतिविकृतिर्जायते चोत्तमानाम्।

(च) उदये सविता रक्तो रक्तश्चास्तङ्गते तथा।

सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता॥

उपर्युक्त सुभाषितों के अंशों को पढ़कर स्वयं समझने का प्रयत्न करें तथा संस्कृत एवं अन्य भारतीय-भाषाओं के सुभाषितों का संग्रह करें।

‘गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति’—इस पंक्ति में विसर्ग सन्धि के नियम में ‘गुणाः’ के विसर्ग का दोनों बार लोप हुआ है। सन्धि के बिना पंक्ति ‘गुणाः गुणज्ञेषु गुणाः भवन्ति’ होगी।

सुभाषितानि

द्वितीयः पाठः

बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता

[प्रस्तुत पाठ संस्कृत के प्रसिद्ध कथाग्रन्थ 'पञ्चतन्त्रम्' के तृतीय तन्त्र 'काकोलूकीयम्' से संकलित है। पञ्चतन्त्र के मूल लेखक विष्णुशर्मा हैं। इसमें पाँच खण्ड हैं जिन्हें 'तन्त्र' कहा गया है। इनमें गद्य-पद्य रूप में कथाएँ दी गयी हैं जिनके पात्र मुख्यतः पशु-पक्षी हैं।]

अव्ययप्रयोगः

कस्मिंश्चित् वने खरनखरः नाम सिंहः प्रतिवसति स्म। सः कदाचित् इतस्ततः परिभ्रमन् क्षुधार्तः न किञ्चिदपि आहारं प्राप्तवान्। ततः सूर्यास्तसमये एकां महतीं गुहां दृष्ट्वा सः अचिन्तयत्—“नूनम् एतस्यां गुहायां रात्रौ कोऽपि जीवः आगच्छति। अतः अत्रैव निगूढो भूत्वा तिष्ठामि” इति।

एतस्मिन् अन्तरे गुहायाः स्वामी दधिपुच्छः नाम शृगालः समागच्छत्। स च यावत् पश्यति तावत् सिंहपदपद्धतिः गुहायां प्रविष्टा दृश्यते, न च बहिरागता। शृगालः अचिन्तयत्—“अहो विनष्टोऽस्मि। नूनम् अस्मिन् बिले सिंहः अस्तीति तर्कयामि। तत् किं करवाणि?” एवं विचिन्त्य

दूरस्थः खं कर्तुमारब्धः-“भो बिल! भो बिल! किं न स्मरसि, यन्मया त्वया सह समयः कृतोऽस्ति यत् यदाहं बाह्यतः प्रत्यागमिष्यामि तदा त्वं माम् आकारयिष्यसि? यदि त्वं मां न आह्वयसि तर्हि अहं द्वितीयं बिलं यास्यामि इति।”

अथ एतच्छ्रुत्वा सिंहः अचिन्तयत्-“नूनमेषा गुहा स्वामिनः सदा समाह्वानं करोति। परन्तु मद्भयात् न किञ्चित् वदति।”

अथवा साध्विदम् उच्यते-

भयसन्त्रस्तमनसां हस्तपादादिकाः क्रियाः।
प्रवर्तन्ते न वाणी च वेपथुश्चाधिको भवेत्॥

तदहम् अस्य आह्वानं करोमि। एवं सः बिले प्रविश्य मे भोज्यं भविष्यति। इत्थं विचार्य सिंहः सहसा शृगालस्य आह्वानमकरोत्। सिंहस्य उच्चगर्जन-प्रतिध्वनिना सा गुहा उच्चैः शृगालम् आह्वयत्। अनेन अन्येऽपि पशवः भयभीताः अभवन्। शृगालोऽपि ततः दूरं पलायमानः इममपठत्-

अनागतं यः कुरुते स शोभते

स शोच्यते यो न करोत्यनागतम्।

वनेऽत्र संस्थस्य समागता जरा

बिलस्य वाणी न कदापि मे श्रुता॥

बिलस्य वाणी
न कदापि मे
श्रुता

कस्मिंश्चित् (कस्मिन्+चित्)	-	किसी (वन में)
क्षुधार्तः (क्षुधा+आर्तः)	-	भूख से व्याकुल
अन्तरे	-	बीच में
निगूढो भूत्वा	-	छिपकर
सिंहपदपद्धतिः	-	शेर के पैरों के चिह्न
रवः	-	शब्द/आवाज
यावत्-तावत्	-	जबतक, तबतक
समयः	-	शर्त
बाह्यतः	-	बाहर से
यदि-तर्हि	-	अगर, तो
तच्छ्रुत्वा (तत्+श्रुत्वा)	-	वह सुनकर
भयसन्त्रस्तमनसाम्	-	डरे हुए मन वालों का
हस्तपादादिकाः (हस्तपाद+आदिकाः)	-	हाथ-पैर आदि से सम्बन्धित
वेपथुः	-	कम्पन
भोज्यम्	-	भोजन योग्य (पदार्थ)
सहसा	-	एकाएक
अनागतम्	-	आने वाले (दुःख) को
शोच्यते	-	चिन्तनीय होता है
संस्थस्य	-	रहते हुए का/के/की
जरा	-	बुढ़ापा
कुरुते/करोति	-	(निराकरण) करता है
बिलस्य	-	बिल का (गुफा का)

अभ्यासः

1. उच्चारणं कुरुत-

कस्मिंश्चित्	विचिन्त्य	साध्विदम्
क्षुधार्तः	एतच्छ्रुत्वा	भयसन्त्रस्तमनसाम्
सिंहपदपद्धतिः	समाह्वानम्	प्रतिध्वनिः

2. एकपदेन उत्तरं लिखत-

- (क) सिंहस्य नाम किम्?
- (ख) गुहायाः स्वामी कः आसीत्?
- (ग) सिंहः कस्मिन् समये गुहायाः समीपे आगतः?
- (घ) हस्तपादादिकाः क्रियाः केषां न प्रवर्तन्ते?
- (ङ) गुहा केन प्रतिध्वनिता?

3. मञ्जूषातः अव्ययपदं चित्वा वाक्यानि पूरयत-

सदा   बहिः   दूरं   तावत्   तर्हि   तदा

- (क) यदा दशवादनं भवति ..... छात्राः विद्यालयं गच्छन्ति।
- (ख) सूर्यः पूर्वदिशायां ..... उदेति।
- (ग) शृगालः गुहायाः ..... आसीत्।
- (घ) स च यावत् पश्यति, ... सिंहपदपद्धतिः गुहायां प्रविष्टा दृश्यते।
- (ङ) शृगालोऽपि ततः ..... पलायमानः अपठत्।
- (च) यदि सफलताम् इच्छसि ..... आलस्यं त्यज।

बिलस्य वाणी
न कदापि मे
श्रुता

4. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

- (क) खरनखरः कुत्र प्रतिवसति स्म?
- (ख) महतीं गुहां दृष्ट्वा सिंहः किम् अचिन्तयत्?
- (ग) शृगालः किम् अचिन्तयत्?
- (घ) शृगालः कुत्र पलायितः?
- (ङ) किं विचार्य सिंहः शृगालस्य आह्वानमकरोत्?
- (च) अस्यां कथायां कस्य चातुर्यं निरूपितं सिंहस्य शृगालस्य वा?

5. मञ्जूषातः अव्ययपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

सहसा दूरे क्रमशः यदा तदा परन्तु यदि तर्हि

एकस्मिन् वने कश्चन व्याधः जालं विस्तीर्य ..... स्थितः। .....
आकाशे सपरिवारः कपोतराजः चित्रग्रीवः निर्गतः।
..... तण्डुलकणानामुपरि कपोतानां लोभो जातः।
..... राजा तत्र सहमतः नासीत्। तस्य युक्तिः
आसीत् ..... निर्जने वने कोऽपि मनुष्यो नास्ति
..... कुतो वा तण्डुलकणानां सम्भवः?
..... राज्ञः उपदेशमस्वीकृत्य ते नीचैः आगता,
..... जाले निपतिताः। अतः उक्तम् '.....
विदधीत न क्रियाम्'।

6. घटनाक्रमानुसारं वाक्यानि लिखत-

- (क) गुहायाः स्वामी दधिपुच्छः नाम शृगालः समागच्छत्।
- (ख) सिंहः एकां महतीं गुहाम् अपश्यत्।
- (ग) परिभ्रमन् सिंहः क्षुधार्तो जातः।
- (घ) दूरस्थः शृगालः रवं कर्तुमारब्धः।
- (ङ) सिंहः शृगालस्य आह्वानमकरोत्।
- (च) दूरं पलायमानः शृगालः श्लोकमपठत्।
- (छ) गुहायां कोऽपि अस्ति इति शृगालस्य विचारः।

योग्यता-विस्तारः

ग्रन्थ-परिचय - विष्णुशर्मा ने राजा अमरशक्ति के मूर्ख पुत्रों को कुशल राजनीतिज्ञ बनाने के उद्देश्य से कथाओं के संकलन के रूप में पञ्चतन्त्र की रचना की थी। इसमें मित्रभेद, मित्रसम्प्राप्ति, काकोलूकीय, लब्धप्रणाश तथा अपरीक्षित-कारक; इन पाँच खण्डों में कुल 70 कथाएँ तथा 900 श्लोक हैं। श्लोकों में प्रायः तर्कपूर्ण नीतिश्लोक प्रयुक्त हैं। पञ्चतन्त्र का अनुवाद चतुर्थ शताब्दी के आसपास ईरान की पहलवी भाषा में हुआ था। इसी के आधार पर विदेशी भाषाओं में इसके अनेक अनुवाद हुए।

‘काकोलूकीयम्’ पञ्चतन्त्र का तृतीय तन्त्र है। इसका नाम काक और उलूक की मुख्य कथा के कारण पड़ा है।

व्याकरणम्

अव्यय - अव्यय संस्कृत में दो प्रकार के शब्द हैं-विकारी तथा अविकारी। विकारी शब्द परिवर्तनशील हैं। संज्ञा, सर्वनाम, विशेषण और क्रिया शब्द विकारी हैं। जैसे-बालकः, सः, शुक्लः, गच्छति। अविकारी शब्द अव्यय कहलाते हैं। इनके रूप कभी नहीं बदलते। जैसे-अत्र, अधुना, अपि।

बिलस्य वाणी
न कदापि मे
श्रुता

तृतीयः पाठः

भगवदज्जुकम्

[भगवदज्जुकम् संस्कृत का एक प्रसिद्ध प्रहसन है। इसके रचयिता बोधायन कहे गये हैं। इसमें वसन्तसेना नामक गणिका अपनी सेविका परभृतिका के साथ उद्यान में विहार के लिए आती है। उसका प्रेमी रामिलक उससे मिलने वहाँ आता है। इसी बीच यम के द्वारा भेजा गया दूत जिसे वसन्तसेना नाम की किसी अन्य स्त्री के प्राण ले जाना है, सर्प बनकर गलती से इस वसन्तसेना को डस लेता है और उसका जीव लेकर यमलोक चला जाता है।

इसी उद्यान में एक परिव्राजक (संन्यासी) अपने शिष्य के साथ आये हुए हैं। वसन्तसेना को मृत देखकर शिष्य शाण्डिल्य दुःखी हो जाता है। तब परिव्राजक योग से अपना जीव गणिका की काया में प्रवेश करा देते हैं। गणिका जीवित हो जाती है। उधर गलत जीव लाने पर यमराज यमपुरुष को डाँट-डपटकर वापस भेजते हैं। उद्यान में वापस आकर यमपुरुष देखता है कि जिस गणिका के प्राण वह ले गया था वह संन्यासी की तरह सबको उपदेश दे रही है। तब यमपुरुष संन्यासी के खेल को आगे बढ़ाने के लिए गणिका का जीव संन्यासी के देह में डाल देता है। गणिका संन्यासी की तरह बोलती है, संन्यासी गणिका की तरह- इस उलट फेर से इस नाटक में एक विसंगत हास्यपूर्ण एवं रोचक स्थिति बन जाती है।]

नकारान्तपुल्लिङ्गः

(ततः प्रविशन्ति एकतः परिव्राजकस्य जीवेन आविष्टा वसन्तसेना, चेटी, रामिलकश्च; परिव्राजकस्य निर्जीवदेहेन सह शिष्यः शाण्डिल्यः अपरतः अन्यया चेटीया सह वैद्यः)

वैद्यः - कुत्र सा?

चेटी - एषा खलु अज्जुका न तावत् सत्त्वस्थिता।

वैद्यः - अरे इयं सर्पेण दष्टा।
चेटी - कथमार्यो जानाति?
वैद्यः - महान्तं विकारं करोतीति।
 विषतन्त्रम् आरभे।
 कुण्डल-कुटिलगामिनि!
 मण्डलं प्रविश प्रविश।
 वासुकिपुत्र! तिष्ठ तिष्ठ।
 श्रू श्रू! अहं ते सिरावेधं
 करिष्यामि। कुत्र कुठारिका।

गणिका - मूर्ख वैद्य! अलं परिश्रमेण।
वैद्यः - पित्तमप्यस्ति। अहं ते पित्तं वातं
 कफं च नाशयामि।
रामिलकः - भोः! क्रियतां यत्नः। न
 खल्वकृतज्ञा वयम्।
वैद्यः - गुलिकाः आनयामि।

(निष्क्रान्तः)

(ततः प्रविशति यमपुरुषः)

यमपुरुषः - भोः! भर्त्सितोऽहं यमेन।
 न सा वसन्तसेनेयं क्षिप्रं तत्रैव नीयताम्।
 अन्या वसन्तसेना या क्षीणायुस्तामिहाऽनय॥
 यावदस्याश्शरीरमग्निसंयोगं न स्वीकरोति तावत्सप्राणामेनां करोमि।
 (विलोक्य) अये! उत्थिता खल्वियम्। भो! किन्तु खल्विदम्।
 अस्या जीवो मम करे उत्थितैषा वराङ्गना।
 आश्चर्यं परमं लोके भुवि पूर्वं न दृश्यते॥
 (सर्वतोऽवलोक्य)

अये! अयमत्रभवान् योगी परिव्राजकः क्रीडति। किमिदानीं करिष्ये। भवतु, दृष्टम्। अस्या गणिकाया आत्मानं परिव्राजकशरीरे न्यस्य अवसिते कर्मणि यथास्थानं विनियोजयामि।

(तथा कृत्वा निष्क्रान्तः)

परिव्राजकः - (उत्थाय गणिकायाः स्वरेण) परभृतिके! परभृतिके!

शाण्डिल्यः - अरे! प्रत्यागतप्राणः खलु भगवान्।

परिव्राजकः - कुत्र कुत्र रामिलकः।

रामिलकः - भगवन्नयमस्मि।

शाण्डिल्यः - भगवन् किमिदम्? रुद्राक्षग्रहणोचितः वामहस्तः शङ्खवलयपूरित इव मे प्रतिभाति। नैव नैव।

परिव्राजकः - रामिलक! आलिङ्ग माम्।

(ततः प्रविशति वैद्यः)

- वैद्यः** - गुलिकाः मया आनीताः। उदकम् उदकम्।
चेटी - इदम् उदकम्।
वैद्यः - गुलिकाः अवघट्टयामि।

- गणिका** - (संन्यासिनः स्वरेण) मूर्ख वैद्य! जानासि कतमेन सर्पेण इयं स्त्री दष्टा?
वैद्यः - अरे, इयं प्रेतेन आविष्टा।
गणिका - शास्त्रं जानासि?
वैद्यः - अथ किम्?
गणिका - ब्रूहि वैद्यशास्त्रम्।
वैद्यः - शृणोतु भवती।
 वातिकाः पैत्तिकाश्चैव श्लैष्मिकाश्च महाविषाः।
 त्रीणि सर्पा भवन्त्येते चतुर्थो नाधिगम्यते॥

- गणिका** - अयमपशब्दः। त्रयः सर्पा इति वक्तव्यम्। 'त्रीणि' नपुंसकं भवति।
- वैद्यः** - अरे, अरे! इयं वैयाकरणसर्पेण खादिता भवेत्।
- गणिका** - कियन्तो विषवेगाः?
- वैद्यः** - विषवेगाः शतम्।
- गणिका** - न न, सप्त ते विषवेगाः। तद्यथा।
रोमाञ्चो मुखशोषश्च वैवर्ण्यं चैव वेपथुः।
हिक्काश्वासश्च संमोहः सप्तैता विषविक्रियाः॥
- वैद्यः** - न खल्वस्माकं विषयः। नमो भगवत्यै। गच्छामि तावदहम्।
(निष्क्रान्तः)
(प्रविश्य)
- यमपुरुषः** - भगवन्मुच्यतां गणिकायाः शरीरम्।
- गणिका** - अस्तु।
- यमपुरुषः** - यथा अस्याः जीवविनिमयं कृत्वा यावदहमपि स्वकार्यमनुतिष्ठामि।
(तथा कृत्वा निष्क्रान्तः)
- परिव्राजकः** - शिवमस्तु सर्वजगतां परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः।
दोषाः प्रयान्तु नाशं सर्वत्र सुखी भवतु लोकः॥

अञ्जुका	-	सम्मान्य महिला/गणिका के लिये संज्ञा और संबोधन
एकतः	-	एक ओर
परिव्राजकस्य	-	संन्यासी का
जीवेन	-	प्राण के साथ
आविष्टा	-	प्रविष्ट हुई
अपरतः	-	दूसरी ओर

चेटी	- दासी, नौकरानी
सत्त्वस्थिता	- प्राण में स्थित
दष्टा	- डस ली गयी
विषतन्त्रम्	- झाड़-फूँक को/विष भगाने की विद्या को
आरम्भे	- आरम्भ करता हूँ/शुरू करता हूँ
कुण्डलकुटिलगामिनि!	- हे कुण्डल के समान टेढ़ी चाल वाली
मण्डलम्	- ओझाओं के द्वारा साँप पकड़ने के लिये पृथ्वीतल पर बनायी जाने वाली वृत्ताकार आकृति
सिरावेधम्	- नाड़ी काटना
कुठारिका	- छोटी कुल्हाड़ी
पित्तम्, वातम्	- पित्त एवं वात (वायु) से उत्पन्न होने वाले रोग
क्रियताम्	- करें
यत्नः	- श्रम, परिश्रम, मेहनत
अकृतज्ञा	- कृतघ्न
गुलिकाः	- दवाई की गोलियाँ
निष्क्रान्तः	- निकल गया
भर्त्सितः	- डाँटा गया
क्षिप्रम्	- शीघ्र
नीयताम्	- ले जायें
क्षीणायुः (क्षीण+आयुः)	- जिसकी आयु समाप्त हो गयी है
इह	- यहाँ
अग्निसंयोगम्	- आग से संयोग
सप्राणाम्	- प्राण सहित को

अभ्यासः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत-

- (क) गणिकायाः नाम किम्?
(ख) परिव्राजकस्य शिष्यः कः आसीत्?
(ग) यमदूतः गणिकायाः जीवं कस्य शरीरे निदधाति?
(घ) परहितनिरता के भवन्तु?

2. सन्धिविच्छेदं कुरुत-

यथा - तत्रैव	तत्र	+	एव
भगवन्नयम्	.....	+	.....
श्वासश्च	.....	+	.....
खल्वकृतज्ञाः	.....	+	.....
सप्तैताः	.....	+	.....
करोतीति	.....	+	.....

3. उदाहरणानुसारं अव्ययपदानि चिनुत-

यथा - राधा अपि नृत्यति।

अपि

- (क) त्वं कदा गृहं गमिष्यसि। .....
(ख) अधुना कः समयः। .....
(ग) महात्मागान्धी सदा सत्यं वदति स्म। .....
(घ) अहं श्वः विद्यालयं गमिष्यामि। .....
(ङ) इदानीं त्वं श्लोकं पठ। .....

4. अधोलिखितानि कथनानि कः/का कं/कां प्रति कथयति?

- (क) मूर्खं वैद्य! अलं परिश्रमेण।
(ख) कुत्र कुत्र रामिलकः।
(ग) विषवेगाः शतम्।
(घ) गुलिकाः मया आनीताः।
(ङ) इदम् उदकम्।
(च) अरे! प्रत्यागतप्राणः खलु भगवान्।

कः/का कं/कां प्रति

.....
.....
.....
.....
.....
.....

5. विपरीतार्थकाः शब्दाः लेखनीयाः-

- गुणाः .....
स्वीकारः .....
दक्षिणहस्तः .....
अनन्या .....
कृतज्ञः .....

6. अधोलिखितानि पदानि प्रयुज्य वाक्यानि रचयत-

- गुलिकाः - .....
कुठारिका - .....
क्षिप्रम् - .....
यत्नः - .....
लोके - .....

7. उदाहरणानुसारेण पदनिर्माणं कुरुत-

	मूलशब्दाः	वचनम्	पदानि
यथा-	शिल्पिन्	प्रथमा-एकवचने	शिल्पी
	धनिन्	द्वितीया-एकवचने	.....
	ज्ञानिन्	तृतीया-एकवचने	.....
	महत्वाकांक्षिन्	द्वितीया-बहुवचने	.....
	बहुभाषिन्	तृतीया-बहुवचने	.....
	दण्डिन्	द्वितीया-बहुवचने	.....

योग्यता-विस्तारः

पर्यायवाचिनः शब्दाः

सर्पः - भुजगः, व्यालः, विषधरः चक्री, अहिः, पवनाशनः, भोगी।

लोकः - संसारः, जगत्, भुवनम्, विश्वम्।

शरीरम् - देहः, तनुः, गात्रम्, वपुः, कायः, विग्रहः।

भूः - धरा, पृथ्वी, धरणी, अचला, अनन्ता, धरित्री, वसुधा, वसुन्धरा, वसुमती।

क्षिप्रम् - द्रुतम्, शीघ्रम्, त्वरितम्, सत्वरम्, चपलम्, तूर्णम्, अविलम्बितम्।

- * प्रहसन रूपक का भेद है जो हास्यरस प्रधान होता है। भगवदज्जुकम् संस्कृत नाट्य साहित्य का प्रसिद्ध प्रहसन है। यह हमारे देश में तथा विदेशों में भी मूल संस्कृत तथा अन्य भाषाओं में अनूदित हो कर विश्व के श्रेष्ठ नाट्यनिर्देशकों के निर्देशन में मंच पर अनेक बार खेला गया है।

इस प्रहसन का अभिनय केरल के मंदिरों में प्राचीन काल से ही पारंपरिक रूप से होता रहा है। इसकी दार्शनिक व आध्यात्मिक व्याख्या भी की जाती रही है।

- * राष्ट्रिय नाट्य विद्यालय (एन्.एस्.डी), दिल्ली के पाठ्यक्रम में यह स्वीकृत है।
- * दूरदर्शन धारावाहिक के रूप में (सात कड़ियों में) भी इसका प्रसारण हो चुका है।

चतुर्थः पाठः

सदैव पुरतो निधेहि चरणम्

[श्रीधरभास्कर वर्णेकर के द्वारा विरचित प्रस्तुत गीत में चुनौतियों को स्वीकार करते हुए आगे बढ़ने का आह्वान किया गया है। इसके प्रणेता राष्ट्रवादी कवि हैं और इस गीत के द्वारा उन्होंने जागरण तथा कर्मठता का सन्देश दिया है।]

लोड्-विधिलिङ्-प्रयोगः

चल चल पुरतो निधेहि चरणम्।

सदैव पुरतो निधेहि चरणम्॥

गिरिशिखरे ननु निजनिकेतनम्।

विनैव यानं नगारोहणम्॥

बलं स्वकीयं भवति साधनम्।

सदैव पुरतो .....॥

पथि पाषाणा विषमाः प्रखराः।

हिंसाः पशवः परितो घोराः॥

सुदुष्करं खलु यद्यपि गमनम्।

सदैव पुरतो .....॥

जहीहि भीतिं भज भज शक्तिम्।

विधेहि राष्ट्रे तथाऽनुरक्तिम्॥

कुरु कुरु सततं ध्येय-स्मरणम्।

सदैव पुरतो .....॥

पुरतो (पुरतः)	-	आगे
निधेहि	-	रखो
गिरिशिखरे	-	पर्वत की चोटी पर
निजनिकेतनम्	-	अपना निवास
विनैव (विना+एव)	-	बिना ही
नगारोहणम् (नग+आरोहणम्)	-	पर्वत पर चढ़ना
स्वकीयम्	-	अपना
पथि	-	मार्ग में
पाषाणाः	-	पत्थर
विषमाः	-	असामान्य
प्रखराः	-	तीक्ष्ण, नुकीले
हिंस्राः	-	हिंसक
परितो (परितः)	-	चारों ओर
घोराः	-	भयङ्कर, भयानक
सुदुष्करम्	-	अत्यन्त कठिनापूर्वक साध्य
जहीहि	-	छोड़ो/छोड़ दो
भज	-	भजो, जपो
विधेहि	-	करो
अनुरक्तिम्	-	प्रेम, स्नेह
सततम्	-	लगातार
ध्येयस्मरणम्	-	उद्देश्य (लक्ष्य) का स्मरण

अभ्यासः

1. पाठे दत्तं गीतं सस्वरं गायत।
2. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत-
(क) स्वकीयं साधनं किं भवति?
(ख) पथि के विषमाः प्रखराः?
(ग) सततं किं करणीयम्?
(घ) एतस्य गीतस्य रचयिता कः?
(ङ) सः कीदृशः कविः मन्यते?
3. मञ्जूषातः क्रियापदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

निधेहि विधेहि जहीहि देहि भज चल कुरु

यथा-त्वं पुरतः चरणं निधेहि।

- (क) त्वं विद्यालयं .....
- (ख) राष्ट्रे अनुरक्तिं .....
- (ग) मह्यं जलं .....
- (घ) मूढ! ..... धनागमतृष्णाम्।
- (ङ) ..... गोविन्दम्।
- (च) सततं ध्येयस्मरणं ..... ।

सदैव पुरतो
निधेहि चरणम्

4. मञ्जूषातः अव्ययपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

एव खलु तथा परितः पुरतः सदा विना

- (क) विद्यालयस्य ..... एकम् उद्यानम् अस्ति।
(ख) सत्यम् ..... जयते।
(ग) किं भवान् स्नानं कृतवान् ..... ?
(घ) सः यथा चिन्तयति ..... आचरति।
(ङ) ग्रामं ..... वृक्षाः सन्ति।
(च) विद्यां ..... जीवनं वृथा।
(छ) ..... भगवन्तं भज।

5. विलोमपदानि योजयत-

पुरतः

विरक्तिः

स्वकीयम्

आगमनम्

भीतिः

पृष्ठतः

अनुरक्तिः

परकीयम्

गमनम्

साहसः

6. लट्लकारपदेभ्यः लोट्-विधिलिङ्लकारपदानां निर्माणं कुरुत-

लट्लकारे	लोट्लकारे	विधिलिङ्लकारे
यथा-पठति	पठतु	पठेत्
खेलसि	.....	.....
खादन्ति	.....	.....
पिबामि	.....	.....
हसतः	.....	.....
नयामः	.....	.....

7. अधोलिखितानि पदानि निर्देशानुसारं परिवर्तयत-

यथा - गिरिशिखर (सप्तमी-एकवचने)	-	गिरिशिखरे
पथिन् (सप्तमी-एकवचने)	-	.....
राष्ट्र (चतुर्थी-एकवचने)	-	.....
पाषाण (सप्तमी-एकवचने)	-	.....
यान (द्वितीया-बहुवचने)	-	.....
शक्ति (प्रथमा-एकवचने)	-	.....
पशु (सप्तमी-बहुवचने)	-	.....

8. उचितकथनानां समक्षम् 'आम्', अनुचितकथनानां समक्षं 'न' इति लिखत-

यथा-पुरतः चरणं निधेहि।

आम्

(क) निजनिकेतनं गिरिशिखरे अस्ति।

(ख) स्वकीयं बलं बाधकं भवति।

सदैव पुरतो
निधेहि चरणम्

(ग) पथि हिंसाः पशवः न सन्ति।

(घ) गमनं सुकरम् अस्ति।

(ङ) सदैव अग्रे एव चलनीयम्।

9. वाक्यरचनया अर्थभेदं स्पष्टीकुरुत-

परितः	—	पुरतः
नगः	—	नागः
आरोहणम्	—	अवरोहणम्
विषमाः	—	समाः

योग्यता-विस्तारः

न गच्छति इति नगः। पतन् गच्छतीति पन्नगः।

उरसा गच्छतीति उरगः। वसु धारयतीति वसुधा।

खे (आकाशे) गच्छति इति खगः। सरतीति सर्पः।

डॉ. श्रीधरभास्कर वर्णेकर (1918-2005 ई.) नागपुर विश्वविद्यालय में संस्कृत विभाग के अध्यक्ष थे। उन्होंने संस्कृत भाषा में काव्य, नाटक, गीत इत्यादि विधाओं की अनेक रचनाएँ कीं। तीन खण्डों में *संस्कृत-वाङ्मय-कोश* का भी उन्होंने सम्पादन किया। उनकी रचनाओं में 'शिवराज्योदयम्' महाकाव्य एवं 'विवेकानन्दविजयम्' नाटक सुप्रसिद्ध हैं।

प्रस्तुत गीत में पञ्जटिका छन्द का प्रयोग है। इस छन्द के प्रत्येक चरण में 16 मात्राएँ होती हैं। हिन्दी में इसे चौपाई कहा जाता है।

पञ्चमः पाठः

धर्मे धमनं पापे पुण्यम्

['धर्मे धमनं पापे पुण्यम्' (धरम में धक्का, पाप में पुण्य) मध्यप्रदेश के डिण्डोरी ज़िले में परधानों के बीच प्रचलित लोककथा है। यह कथा पञ्चतन्त्र की शैली में रचित है। इस कथा में यह स्पष्ट किया गया है कि संकट में पड़ने पर भी चतुराई एवं प्रत्युत्पन्नमत्तित्व से उससे निकला जा सकता है।]

ऋकारान्त-स्त्रीलिङ्गः

आसीत् कश्चित् चञ्चलो नाम व्याधः। पक्षिमृगादीनां ग्रहणेन सः स्वीयां जीविकां निर्वाहयति स्म॥ एकदा सः वने जालं विस्तीर्य

गृहम् आगतवान्। अन्यस्मिन् दिवसे प्रातःकाले यदा चञ्चलः वनं गतवान् तदा सः दृष्टवान् यत् तेन विस्तारिते जाले दौर्भाग्याद् एकः व्याघ्रः बद्धः आसीत्। सोऽचिन्तयत्, 'व्याघ्रः मां खादिष्यति अतएव पलायनं करणीयम्।' व्याघ्रः न्यवेदयत्-'भो मानव! कल्याणं भवतु ते। यदि त्वं मां मोचयिष्यसि तर्हि अहं त्वां न हनिष्यामि।' तदा सः व्याधः व्याघ्रं जालात् बहिः निरसारयत्। व्याघ्रः क्लान्तः आसीत्। सोऽवदत्, 'भो

मानव! पिपासुः अहम्। नद्याः जलमानीय मम पिपासां शमया।
व्याघ्रः जलं पीत्वा पुनः व्याधमवदत्, 'शान्ता मे पिपासा।
साम्प्रतं बुभुक्षितोऽस्मि। इदानीम् अहं त्वां खादिष्यामि।'
चञ्चलः उक्तवान्, 'अहं त्वत्कृते धर्मम् आचरितवान्।
त्वया मिथ्या भणितम्। त्वं मां खादितुम् इच्छसि?

व्याघ्रः अवदत्, 'अरे मूर्ख! धर्मे धमनं पापे पुण्यं
भवति एव। पृच्छ कमपि।'

चञ्चलः नदीजलम् अपृच्छत्।
नदीजलम् अवदत्, 'एवमेव भवति, जनाः
मयि स्नानं कुर्वन्ति, वस्त्राणि प्रक्षालयन्ति
तथा च मल-मूत्रादिकं विसृज्य निवर्तन्ते,
अतः धर्मे धमनं पापे पुण्यं भवति एव।'

चञ्चलः वृक्षम् उपगम्य अपृच्छत्।
वृक्षः अवदत्, 'मानवाः अस्माकं छायायां
विरमन्ति। अस्माकं फलानि खादन्ति, पुनः
कुठारैः प्रहृत्य अस्मभ्यं सर्वदा कष्टं ददति।
यत्र कुत्रापि छेदनं कुर्वन्ति। धर्मे धमनं पापे
पुण्यं भवति एव।'

समीपे एका लोमशिका बदरी-गुल्मानां
पृष्ठे निलीना एतां वार्तां शृणोति स्म। सा सहसा चञ्चलमुपसृत्य
कथयति-“का वार्ता? माम् अपि विज्ञापय।” सः अवदत्-“अहह मातृस्वसः! अवसरे
त्वं समागतवती। मया अस्य व्याघ्रस्य प्राणाः रक्षिताः, परम् एषः मामेव खादितुम्
इच्छति।” तदनन्तरं सः लोमशिकायै निखिलां कथां न्यवेदयत्।

लोमशिका चञ्चलम् अकथयत्-बाढम्, त्वं जालं प्रसारय। पुनः सा व्याघ्रम् अवदत्-केन प्रकारेण त्वम् एतस्मिन् जाले बद्धः इति अहं प्रत्यक्षं द्रष्टुमिच्छामि। व्याघ्रः तद् वृत्तान्तं प्रदर्शयितुं तस्मिन् जाले प्राविशत्। लोमशिका पुनः अकथयत्-सम्प्रति पुनः पुनः कूर्दनं कृत्वा दर्शय। सः तथैव समाचरत्। अनारतं कूर्दनेन सः श्रान्तः अभवत्। जाले बद्धः सः व्याघ्रः क्लान्तः सन् निःसहायो भूत्वा तत्र अपतत् प्राणभिक्षामिव च अयाचत। लोमशिका व्याघ्रम् अवदत् 'सत्यं त्वया भणितम्' धर्मे धमनं पापे पुण्यम् तु भवति एव।' जाले पुनः तं बद्धं दृष्ट्वा सः व्याधः प्रसन्नो भूत्वा गृहं प्रत्यावर्तत।

धमनम्	- धौंकना, धक्का, क्रूरतापूर्ण कार्य
व्याधः	- शिकारी, बहेलिया
स्वीयाम्	- स्वयं की
दौर्भाग्यात्	- दुर्भाग्य से
बद्धः	- बँधा हुआ
पलायनम्	- पलायन करना, भाग जाना
न्यवेदयत् (नि+अवेदयत्)	- निवेदन किया
मोचयिष्यसि	- मुक्त करोगे/छुड़ाओगे

धर्मे धमनं पापे
पुण्यम्

निरसारयत् (निः+असारयत्)	-	निकाला
क्लान्तः	-	थका हुआ
पिपासुः	-	प्यासा
शमय	-	शान्त करो/मिटाओ
बुभुक्षितः	-	भूखा
भणितम्	-	कहा
प्रक्षालयन्ति	-	धोते हैं
विसृज्य	-	छोड़कर
निवर्तन्ते	-	चले जाते हैं/लौटते हैं
उपगम्य	-	पास जाकर
विरमन्ति	-	विश्राम करते हैं
कुठारैः	-	कुल्हाड़ियों से
प्रहत्य	-	प्रहार करके
छेदनम्	-	काटना
लोमशिका	-	लोमड़ी
निलीना	-	छुपी हुई
उपसृत्य	-	समीप जाकर
मातृस्वसः!	-	हे मौसी
समागतवती	-	पधारी/आई
निखिलाम्	-	सम्पूर्ण, पूरी
बाढम्	-	ठीक है, अच्छा

प्रत्यक्षम्	-	अपने (समक्ष) सामने
वृत्तान्तम्	-	पूरी कहानी
प्रदर्शयितुम्	-	प्रदर्शन करने के लिए
प्राविशत् (प्र+अविशत्)	-	प्रवेश किया
कूर्दनम्	-	उछल-कूद
अनारतम्	-	लगातार
श्रान्तः	-	थका हुआ
प्रत्यावर्तत (प्रति+आ+अवर्तत)	-	लौट आया

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरं लिखत-

- (क) व्याधस्य नाम किम् आसीत्?
- (ख) चञ्चलः व्याघ्रं कुत्र दृष्टवान्?
- (ग) विस्तृते जाले कः बद्धः आसीत्।
- (घ) बदरी-गुल्मानां पृष्ठे का निलीना आसीत्?
- (ङ) अनारतं कूर्दनेन कः श्रान्तः अभवत्?

2. संस्कृतेन उत्तरत-

- (क) चञ्चलेन वने किं कृतम्?
- (ख) व्याघ्रस्य पिपासा कथं शान्ता अभवत्?
- (ग) जलं पीत्वा व्याघ्रः किम् अवदत्?
- (घ) चञ्चलः 'मातृस्वसः!' इति कां सम्बोधितवान्?
- (ङ) जाले पुनः बद्धं व्याघ्रं दृष्ट्वा व्याधः किम् अकरोत्?

3. अधोलिखितानि वाक्यानि कः/का कं/कां प्रति कथयति-

यथा - इदानीम् अहं त्वां खादिष्यामि।

(क) कल्याणं भवतु ते।

(ख) जनाः मयि स्नानं कुर्वन्ति।

(ग) अरे मूर्ख! धर्मे धमनं पापे पुण्यं भवति एव।

(घ) यत्र कुत्रापि छेदनं कुर्वन्ति।

(ङ) सम्प्रति पुनः पुनः कूर्दनं कृत्वा दर्शय।

कः/का

कं/कां

व्याघ्रः

व्याधम्

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

4. सन्धिं कृत्वा लिखत-

मृग + आदीनाम् = ...

तथा + एव = ...

कुत्र + अपि = ...

बुभुक्षितः + अस्मि = ...

प्रति + आ + अवर्तत = ...

5. उदाहरणानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत-

यथा- मातृ (प्रथमा)

एकवचनम्

द्विवचनम्

बहुवचनम्

माता

मातरौ

मातरः

स्वसृ (प्रथमा)

.....

.....

.....

मातृ (तृतीया)

मात्रा

मातृभ्याम्

मातृभिः

स्वसृ (तृतीया)

.....

.....

.....

स्वसृ (सप्तमी)

स्वसरि

स्वस्रोः

स्वसृषु

मातृ (सप्तमी)

.....

.....

.....

स्वसृ (षष्ठी)	स्वसुः	स्वस्रोः	स्वसृणाम्
मातृ (षष्ठी)	.....	.....	.....

6. मञ्जूषातः पदानि चित्वा कथां पूरयत-

दृष्ट्वा	स्वकीयैः	कृतवान्	कर्तनम्	वृद्धः
साट्टहासम्	तर्हि	क्षुद्रः	मोचयितुम्	अकस्मात्

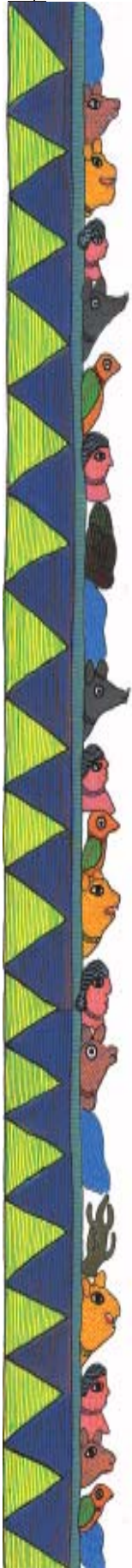

एकस्मिन् वने एकः ..... व्याघ्रः आसीत्। सः एकदा व्याधेन विस्तारिते जाले बद्धः अभवत्। सः बहुप्रयासं ..... किन्तु जालात् मुक्तः नाभवत्। ..... तत्र एकः मूषकः समागच्छत्। बद्धं व्याघ्रं ..... सः तम् अवदत्-अहो! भवान् जाले बद्धः। अहं त्वां ..... इच्छामि। तच्छ्रुत्वा व्याघ्रः ..... अवदत्-अरे! त्वं क्षुद्रः जीवः मम सहाय्यं करिष्यसि। यदि त्वं मां मोचयिष्यसि ..... अहं त्वां न हनिष्यामि। मूषकः ..... लघुदन्तैः तज्जालं ..... कृत्वा तं व्याघ्रं बहिः कृतवान्।

7. धातुं प्रत्ययं च लिखत-

पदानि	=	धातुः	प्रत्ययः
यथा- गन्तुम्	=	गम्	+ तुमुन्
द्रष्टुम्	=	.....	+ .....

करणीय	=	..... + ...
पातुम्	=	..... + ...
खादितुम्	=	..... + ...
कृत्वा	=	..... + ...

योग्यता-विस्तारः

परधान और उनकी कलापरम्परा—परधान मुख्यतः गोंड राजाओं की वंशावली और कथा के गायक थे। गोंड राज्य के समाप्त होने पर ये गायक अपनी गायी जाने वाली कथाओं पर चित्र बनाने लगे। इस समुदाय की कथाओं और चित्रकला के बारे में और अधिक जानने के लिए पुस्तक 'जनगढ़ कलम' (वन्या प्रकाशन, भोपाल) देखी जा सकती है। प्रस्तुत कथा के संकलन-कर्ता हिन्दी के सुप्रसिद्ध लेखक श्री उदयन वाजपेयी हैं।

लोककथाओं में जीवन की रंग-बिरंगी तस्वीर मिलती है। दिलचस्प बात यह है कि लोककथाएँ किसी एक भाषा या इलाके तक सीमित नहीं रहतीं। उन्हें कहने वाले जगह-जगह घूमते हैं इसलिए रूप और वर्णन में हेरफेर के साथ दूसरी जगहों में भी मिल जाती हैं। क्षेत्र विशेष की संस्कृति की झलक उनको अनूठा बनाती है। स्थान और काल के अनुसार लोककथाओं की नई-नई व्याख्याएँ होती रहती हैं। इस क्रम में उनमें परिवर्तन भी होता है।

षष्ठः पाठः

प्रेमलस्य प्रेमल्याश्च कथा

[प्रस्तुत कहानी शिक्षाविद् गिजु भाई (1885-1939) की रचना 'पेमला पेमली की कहानी' का अनुवाद है। गुजरात के भावनगर के विद्यालय में पढ़ाते हुए उन्होंने बाल शिक्षण के क्षेत्र में अनेक प्रयोग किए। लम्बा समय गुजर जाने के बावजूद उनके विचार प्रासङ्गिक हैं। इस कहानी में एक महिला घरेलू कामों को पूरा करने की अपनी पारम्परिक भूमिका को वाक् चातुर्य से बदलने की कोशिश करती है।]

उपसर्गः प्रत्ययश्च

एकः आसीत् प्रेमलः एका चासीत् प्रेमली। काष्ठच्छेदेन श्रान्तः प्रेमलः सायंकाले गृहमागच्छत्, प्रेमलीं चावदत्- प्रेमलि! अद्य खलु भृशं श्रान्तोऽस्मि। मह्यं जलम् उष्णं कृत्वा देहि। अहं स्नात्वा तस्मिन् जले चरणौ स्थापयामि। तेन मम श्रान्तिः अपगमिष्यति।

प्रेमली अवदत्- तवानुरोधं कथमहम् अस्वीकुर्याम्? पश्य, तत्र हण्डी उपरि स्थापिता। ताम् अवतारय। प्रेमलः हण्डीमवातारयत्। ततः स अवदत्- अधुना किं करोमि? प्रेमली अवदत्- निकटे कूपः वर्तते। तत्र गत्वा जलं भृत्वा आनय। प्रेमलः घटे जलं सम्पूर्णं आगच्छत्। पुनः प्रेमलीम् अपृच्छत्- इदानीं किम्?

प्रेमली अवदत्- अधुना चुल्यां काष्ठानि प्रज्ज्वालय। प्रेमलः काष्ठानि प्रज्ज्वालय अपृच्छत्- अग्रे किं करवाणि? प्रेमली अकथयत्- यावत् चुल्ली सम्यक् न ज्वलति, तावत् फूत्कुरु, किमन्यत्? प्रेमलेन चुल्ली सम्यक् प्रज्वालिता। अथ च अपृच्छत्- अधुना किम् करवाणि? प्रेमली अवदत्- घटात् हण्ड्यां जलं पूरय। ततः हण्डीं चुल्याम् उपरि स्थापय।

प्रेमलः हण्डीं चुल्याम् अस्थापयत्। किञ्चित् कालानन्तरं च पुनः प्रेमलीम् अपृच्छत्- इदानीं किं करवाणि? प्रेमली अवदत्- किमन्यत्, हण्डीम् अवतारय।

हण्डीमवतारय प्रेमलः पृच्छति- अधुना? प्रेमली वदति-अधुना हण्डीं स्नानगृहे स्थापय।
प्रेमलः हण्डीं स्नानगृहे निधाय पृच्छति- अधुना? प्रेमली निरदिशत्-सम्प्रति स्नानं कुरु।
प्रेमलः स्नात्वा अपृच्छत्-अधुना किं करणीयम्?

प्रेमली अवदत्- इदानीं हण्डीं यथास्थानं निधेहि। प्रेमलः हण्डीं संस्थाप्य शरीरं हस्तेन संस्पृश्य अकथयत्- अरे, कीदृशं पुष्पमिव शरीरं लघु जातम्। यदि त्वं प्रतिदिनं एवमेव जलम् उष्णं कृत्वा मह्यं ददासि तर्हि कियत् शोभनं भवेत्। प्रेमली अवदत्- किमहं न इति कथयामि? परन्तु अत्र कस्य आलस्यम्? प्रेमलः अवदत्- आलस्यं तु ममैव। परम् अग्रे आलस्यं न करिष्यामि।

प्रेमली अवदत्- अस्तु! सम्प्रति आवां भोजनं कुर्वः।

काष्ठच्छेदेन	-	लकड़ियाँ काटने से
खलु	-	अवश्य ही (अव्यय)
स्नात्वा	-	स्नान करके
श्रान्तिः	-	थकान
अपगमिष्यति	-	दूर हो जाएगी
अस्वीकुर्याम्	-	अस्वीकार करूँ
हण्डी	-	हड़िया
अवातारयत् (अव+अतारयत्)	-	उतार लिया
भृत्वा	-	भरकर
चुल्याम्	-	चूल्हे में, पर
काष्ठानि	-	लकड़ियों को
प्रज्ज्वालय	-	जलाओ
सम्यक्	-	अच्छी तरह से
फूत्कुरु	-	फूँको
कालानन्तरम् (काल+अनन्तरम्)	-	समय के बाद
निधाय	-	रखकर
निरदिशत् (निः+अदिशत्)	-	निर्देश किया
संस्थाप्य	-	रखकर
संस्पृश्य	-	छूकर
कीदृशम्	-	कैसा
लघु	-	हल्का
कियत्	-	कितना

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरत-

- (क) प्रेमलः कथं श्रान्तः आसीत्?
 (ख) प्रेमलः कदा गृहम् आगच्छत्?
 (ग) प्रेमलः कानि प्रज्वालयत्?
 (घ) चुल्लीं प्रज्वालयितुं प्रेमलः किं कृतवान्?
 (ङ) प्रेमली कस्य पत्नी आसीत्?

2. अधोलिखितेषु पदेषु उपसर्गं चित्वा पृथक् कुरुत-

यथा-अपगमिष्याति	=	अप	+	गमिष्यति
अवतारय	=	.....	+	.....
प्रज्वाल्य	=	.....	+	.....
प्रहारः	=	.....	+	.....
पराजयः	=	.....	+	.....
उपहारः	=	.....	+	.....

3. अधोलिखितेषु पदेषु उदाहरणानुसारेण धातुं प्रत्ययं च पृथक् कुरुत-

पदानि	धातुः	प्रत्ययः
(क) यथा - गत्वा	= गम्	+ क्त्वा
कृत्वा	=	+ .....
भृत्वा	=	+ .....
स्नात्वा	=	+ .....

(ख) यथा - पठितुम् =	पठ्	+	तुमुन्
कर्तुम् =	.....	+	.....
खादितुम् =	.....	+	.....
द्रष्टुम् =	.....	+	.....

पदानि	उपसर्गः	धातुः	प्रत्ययः
(ग) यथा - आनीय =	आ	नी	ल्यप्
आगत्य =	.....	.....	.....
निधाय =	.....	.....	.....
आदाय =	.....	.....	.....
संस्पृश्य =	.....	.....	.....

4. मञ्जूषातः समानार्थकपदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

निकटे	अधुना	कथयति	ददासि	हस्तेन	संस्थाप्य	पुष्पम्	तनुः
करेण	=	.....					
कुसुमम्	=	.....					
यच्छसि	=	.....					
स्थापयित्वा	=	.....					
वदति	=	.....					
साम्प्रतम्	=	.....					
शरीरम्	=	.....					
पार्श्वे	=	.....					

5. निर्देशानुसारं उपसर्ग क्रियापदं च पृथक् कुरुत-

यथा - प्राचलत्	=	प्र	+	अचलत्
निरदिशत्	=	.....	+	.....
आगच्छत्	=	.....	+	.....
अवातारयत्	=	.....	+	.....
पराभवत्	=	.....	+	.....
प्राक्षालयत्	=	.....	+	.....

6. अधोलिखितानि वाक्यानि घटनाक्रमानुसारं लिखत-

- (क) सः हण्डीमवातारयत्।
- (ख) सः चुल्लीमज्जालयत्।
- (ग) सः हण्डीं स्नानगृहे अस्थापयत्।
- (घ) सः घटे जलमभरत्।
- (ङ) प्रेमलः गृहमागच्छत्।
- (च) सः जलमुष्णमकरोत्।
- (छ) सः भोजनमकरोत्।
- (ज) सः स्नानमकरोत्।

7. अधोलिखितानां तद्भवपदानां तत्समपदानि चिनुत-

काठ	-	.....
हाँडी	-	.....
चूल्हा	-	.....
कूआँ	-	.....
फूँकना	-	.....

सप्तमः पाठः

जलवाहिनी

[प्रस्तुत गीत भोजपुरी लोकगीत का अनुवाद है। अनुवादक लब्ध-प्रतिष्ठ एवं अन्ताराष्ट्रियख्याति-प्राप्त प्रो. रामकरण शर्मा हैं। इसमें गाँव की पानी भरने वाली स्त्री का चित्रण किया गया है। वह कुएँ से घड़े में जल भरकर लाती है। जल लाते समय उसके मन में आने वाले अनेकभावों का वर्णन किया गया है।]

विशेष्य-विशेषणप्रयोगः

भरिष्याम्याहरिष्यामि च
सलिलकुम्भं कियत्कालम्। भरिष्या.....
शनैर्यदि यामि चिररात्राय
विलपिष्यति गृहे बालः।
द्रुतं यदि यामि वसनं मे
भवेदार्द्रं सलिलवेगैः॥ भरिष्या.....

इमान् नूपुरवान् रुनझुन-
मयान् आकर्ण्य नागरिकाः।
सुखं शय्यामधिशयाना
इटिति ते जागरिष्यन्ति॥ भरिष्या.....

तनुः कूपो महालम्ब-
स्तले तस्यास्ति पानीयम्।
कृषन्त्या मे घटं रज्ज्वा
करेऽप्यास्ते महास्फोटः॥ भरिष्या.....

जलवाहिनी	-	पनिहारन
भरिष्याम्याहरिष्यामि (भरिष्यामि+आहरिष्यामि)	-	भरूँगी, लाऊँगी
सलिलकुम्भम्	-	पानी के घड़े को
शनैर्यदि (शनैः+यदि)	-	यदि धीरे से
यामि	-	जाती हूँ
चिररात्राय	-	बहुत समय तक
विलपिष्यति	-	रोएगा/विलाप करेगा
द्रुतम्	-	जल्दी, शीघ्र
भवेदार्द्रम् (भवेत्+आर्द्रम्)	-	गीला हो जाएगा
नूपुररवान्	-	पायल की ध्वनि
आकर्ण्य	-	सुन कर
इटिति	-	शीघ्र
महालम्बस्तले (महालम्बः+तले)	-	तल में काफी गहरा
तस्यास्ति (तस्य+अस्ति)	-	उसका है
कृषन्त्या	-	खींचने से
रज्ज्वा	-	रस्सी से
करेऽप्यास्ते (करे+अपि+आस्ते)	-	हाथ में होता है
महास्फोटः	-	फफोला
तनुः	-	छोटा

अभ्यासः

1. प्रस्तुतं गीतं सस्वरं गायत।
2. अधोलिखितानां प्रश्नानामुत्तराणि लिखत-
  - (क) कूपः कीदृशः अस्ति?
  - (ख) महास्फोटः कुत्र आस्ते?
  - (ग) बालः कुत्र विलपिष्यति?
  - (घ) जलवाहिनी यदि द्रुतं गच्छेत् तर्हि किं स्यात्?
3. अधोलिखितेषु पदेषु यथापेक्षितं सन्धि/विच्छेदं कुरुत-
  - (क) तस्य + अस्ति = ...
  - (ख) ..... + ... = अप्यास्ते
  - (ग) महालम्बः + तले = ...
  - (घ) ..... + ... = भरिष्याम्याहरिष्यामि
  - (ङ) सु + उक्तिः = ...
4. विशेषणैः सह विशेष्याणि योजयत-

विशेषण-पदानि

कियत्

गभीरः

स्थूलः

आर्द्रम्

इमान्

विशेष्य-पदानि

कूपः

वसनम्

नूपुररवान्

कालम्

विडालः

5. समानार्थकानि पदानि मेलयत-

सलिलम्

कुम्भः

गृहम्

शिशुम्

द्रुतम्

जलम्

घटः

शीघ्रम्

बालम्

भवनम्

6. अधोलिखितानां पदानां लिङ्गं विभक्तिं वचनं च लिखत-

	पदानि	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
यथा-	रात्रिम्	स्त्रीलिङ्गम्	द्वितीया	एकवचनम्
	गृहे	.....	.....	.....
	सर्वान्	.....	.....	.....
	रज्ज्वा	.....	.....	.....
	वेगैः	.....	.....	.....
	कोलाहलाः	.....	.....	.....
	तले	.....	.....	.....

7. चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषातः पदानि च चित्वा वाक्यानि रचयत-

चिकित्सालयः	चिकित्सकः	रुग्णान्	चिकित्सार्थम्	नगरे	परिचरति
जनाः	आगच्छन्ति	परिचारिका	ददाति	करोति	औषधम्

- (क) .....
- (ख) .....
- (ग) .....
- (घ) .....
- (ङ) .....

8. अन्वयं कुरुत-

- (क) द्रुतं यदि यामि वसनं मे
भवेदार्द्रं सलिलवेगैः।
- (ख) कृषन्त्या मे घटं रज्ज्वा
करेऽप्यास्ते महास्फोटः।

योग्यता-विस्तारः

अधोलिखित मूल भोजपुरी लोक-गीत का अनुवाद के साथ अभ्यास कीजिये-

कत दिन राम भरब हम गगरी। कत दिन.
धीरे चलूँ त बालक घर रोवे
झटकी चलूँ त भीजे मोरा चुनरी। कत दिन.
रुनझुन रुनझुन पायल बाजे
पायल के सबद सुनि जागे सारी नगरी॥ कत दिन.
पातर कुइयाँ पताले में पानी
खींचि खींचि गगरी हथेली पड़े फफरी॥ कत दिन.

निम्नलिखित गीत का अभ्यास कर पठित गीत से इसके भावसाम्य को समझिये-

पन्थाः पिच्छिलः

घटीभारेण पन्थाः पिच्छिलस्त्वरया न चलनीयः।
अयं लघुलघुपदैर्मयोऽनुनेये! नैव वलनीयः॥

इयं पङ्क्तिः ला वीथी भयङ्करी तव नास्ति यातव्या,
सृजन्ती दरमसौ मन्दिरसृतिर्मयि साऽपि हातव्या,
अमार्गश्चाबलैर्लोको वदति कश्चिन्न श्रयणीयः।
घटीभारेण पन्थाः पिच्छिलस्त्वरया न चलनीयः।

पदे स्थगयति विरमविरमेति कथयति दृश्यमभितो यत्,
प्रतीयत आलि! किं नु वदानि हृदयं चञ्चुरं विचलत्,
निधेयमिदं वशेऽवसरो न हेयोऽयं न वरणीयः।
घटीभारेण पन्थाः पिच्छिलस्त्वरया न चलनीयः।

मनसि नृत्यस्वरो मदयति छमिति छूम् छूम् छनन-छूमिति,
तृषा यायाचते मुखरा प्रशमिता नास्मि नाऽभूमिति,
विमृश किं किमवधीर्यमथो नु कः कश्चानुसरणीयः।
घटीभारेण पन्थाः पिच्छिलस्त्वरया न चलनीयः।

महाराजदीनपाण्डेयः

पिच्छिलः - फिसलने वाला

चञ्चुरम् - अत्यन्त चतुर (अथवा विशेषज्ञ)

चलनीयः - इठलाकर चलने लायक

यायाचते - बार-बार माँग रही है

अष्टमः पाठः

संसारसागरस्य नायकाः

[प्रस्तुत पाठ अनुपम मिश्र की कृति आज भी खरे हैं तालाब के संसार सागर के नायक नामक अध्याय से लिया गया है। इसमें विलुप्त होते जा रहे पारम्परिक ज्ञान, कौशल एवं शिल्प के धनी गजधर के सम्बन्ध में चर्चा की गयी है। पानी के लिए मानव निर्मित तालाब, बावड़ी जैसे निर्माणों को लेखक ने यहाँ संसार सागर के रूप में चित्रित किया है।]

के आसन् ते अज्ञातनामानः?

शतशः सहस्रशः तडागाः सहस्रैव शून्यात् न प्रकटीभूताः। इमे एव तडागाः अत्र संसारसागराः इति। एतेषाम् आयोजनस्य नेपथ्ये निर्मापयितृणाम् एककम्, निर्मातृणां च दशकम् आसीत्। एतत् एककं दशकं च आहत्य शतकं सहस्रं वा रचयतः स्म। परं विगतेषु द्विशतवर्षेषु नूतनपद्धत्या समाजेन यत्किञ्चित् पठितम्। पठितेन तेन समाजेन एककं दशकं सहस्रकञ्च इत्येतानि शून्ये एव परिवर्तितानि। अस्य नूतनसमाजस्य मनसि इयमपि जिज्ञासा नैव उद्भूता यद् अस्मात्पूर्वम् एतावतः तडागान् के रचयन्ति स्म। एतादृशानि कार्याणि कर्तुं ज्ञानस्य यो

नूतनः प्रविधिः विकसितः, तेन प्रविधिनाऽपि पूर्वं सम्पादितम् एतत्कार्यं मापयितुं न केनापि प्रयतितम्।

अद्य ये अज्ञातनामानः वर्तन्ते, पुरा ते बहुप्रथिताः आसन्। अशेषे हि देशे तडागाः निर्मायन्ते स्म, निर्मातारोऽपि अशेषे देशे निवसन्ति स्म।

गजधरः इति सुन्दरः शब्दः तडागनिर्मातृणां सादरं स्मरणार्थम्। राजस्थानस्य केषुचिद् भागेषु शब्दोऽयम् अद्यापि प्रचलति। कः गजधरः? यः गजपरिमाणं धारयति स गजधरः। गजपरिमाणम् एव मापनकार्ये उपयुज्यते। समाजे त्रिहस्त-परिमाणात्मिकीं लौहयष्टिं हस्ते गृहीत्वा चलन्तः गजधराः इदानीं शिल्पिरूपेण नैव समादृताः सन्ति। गजधरः, यः समाजस्य गाम्भीर्यं मापयेत् इत्यस्मिन् रूपे परिचितः।

गजधराः वास्तुकाराः आसन्। कामं ग्रामीणसमाजो भवतु नागरसमाजो वा तस्य नव-निर्माणस्य सुरक्षाप्रबन्धनस्य च दायित्वं गजधराः निभालयन्ति स्म। नगरनियोजनात् लघुनिर्माणपर्यन्तं सर्वाणि कार्याणि एतेष्वेव आधृतानि आसन्। ते योजनां प्रस्तुन्वन्ति स्म, भाविव्ययम् आकलयन्ति स्म, उपकरणभारान् संगृह्णन्ति स्म। प्रतिदाने ते न तद् याचन्ते स्म यद् दातुं तेषां स्वामिनः असमर्थाः भवेयुः। कार्यसमाप्तौ वेतनानि अतिरिच्य गजधरेभ्यः सम्मानमपि प्रदीयते स्म।

नमः एतादृशेभ्यः शिल्पिभ्यः।

सहस्रैव (सहस्रा+एव)	-	अकस्मात्, अचानक
प्रकटीभूताः	-	प्रकट हुए, दिखाई दिए
नेपथ्ये	-	पर्दे के पीछे
तडागाः	-	तालाब
निर्मापयितृणाम्	-	बनवाने वालों की
निर्मातृणाम्	-	बनाने वालों की
एककम्	-	इकाई
दशकम्	-	दहाई
शतकम्	-	सैकड़ा
सहस्रकम्	-	हजार
जिज्ञासा	-	जानने की इच्छा
उद्भूता	-	उत्पन्न हुई, जागृत हुई
अस्मात्पूर्वम्	-	इससे पहले
मापयितुम्	-	मापने/नापने के लिये
प्रयत्नितम्	-	प्रयत्न किया
बहुप्रथिताः	-	बहुत प्रसिद्ध
अशेषे	-	सम्पूर्ण
निर्मियन्ते स्म	-	बनाए जाते थे

निर्मातारः	- बनाने वाले
गजधरः	- गज (लंबाई, चौड़ाई, गहराई, मोटाई मापने की लोहे की छड़) को धारण करने वाला व्यक्ति
तडागनिर्मातृणाम्	- तालाब बनाने वालों के
त्रिहस्तपरिमाणात्मिकीम्	- तीन हाथ के नाप की
लौहयष्टिम्	- लोहे की छड़
समादृताः	- आदर को प्राप्त
गाम्भीर्यम्	- गहराई
वास्तुकाराः	- भवन आदि का निर्माण करने वाले
कामम्	- चाहे, भले ही
निभालयन्ति स्म	- निभाते थे
आधृतानि	- आधारित
आकलयन्ति स्म	- अनुमान करते थे
उपकरणसम्भारान्	- साधन सामग्री को
संगृह्णन्ति स्म	- संग्रह करते थे
प्रतिदाने	- बदले में
याचन्ते स्म	- माँगते थे
अतिरिच्य	- अतिरिक्त

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरत-

- (क) कस्य राज्यस्य भागेषु गजधरः शब्दः प्रयुज्यते?
- (ख) गजपरिमाणं कः धारयति?
- (ग) कार्यसमाप्तौ वेतनानि अतिरिच्य गजधरेभ्यः किं प्रदीयते स्म?
- (घ) के शिल्पिरूपेण न समादृताः भवन्ति?

2. अधोलिखितानां प्रश्नानामुत्तराणि लिखत-

- (क) तडागाः कुत्र निर्मीयन्ते स्म?
- (ख) गजधराः कस्मिन् रूपे परिचिताः?
- (ग) गजधराः किं कुर्वन्ति स्म?
- (घ) के सम्माननीयाः?

3. रेखाङ्कितानि पदानि आधृत्य प्रश्न-निर्माणं कुरुत-

- (क) सुरक्षाप्रबन्धनस्य दायित्वं गजधराः निभालयन्ति स्म।
- (ख) तेषां स्वामिनः असमर्थाः सन्ति।
- (ग) कार्यसमाप्तौ वेतनानि अतिरिच्य सम्मानमपि प्राप्नुवन्ति।
- (घ) गजधरः सुन्दरः शब्दः अस्ति।
- (ङ) तडागाः संसारसागराः कथ्यन्ते।

4. अधोलिखितेषु यथापेक्षितं सन्धि/विच्छेदं कुरुत-

- (क) अद्य + अपि = ...
- (ख) ..... + ... = स्मरणार्थम्
- (ग) इति + अस्मिन् = ...
- (घ) ..... + ... = एतेष्वेव
- (ङ) सहसा + एव = ...

5. मञ्जूषातः समुचितानि पदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

रचयन्ति   गृहीत्वा   सहसा   जिज्ञासा   सह

(क) छात्राः पुस्तकानि ..... विद्यालयं गच्छन्ति।

(ख) मालाकाराः पुष्पैः मालाः .....।

(ग) मम मनसि एका ..... वर्तते।

(घ) रमेशः मित्रैः ..... विद्यालयं गच्छति।

(ङ) ..... बालिका तत्र अहसत।

6. पदनिर्माणं कुरुत-

	धातुः		प्रत्ययः		पदम्
यथा-	कृ	+	तुमुन्	=	कर्तुम्
	ह	+	तुमुन्	=	.....
	तृ	+	तुमुन्	=	.....
यथा-	नम्	+	क्त्वा	=	नत्वा
	गम्	+	क्त्वा	=	.....
	त्यज्	+	क्त्वा	=	.....
	भुज्	+	क्त्वा	=	.....

	उपसर्गः	धातुः	प्रत्ययः	=	पदम्
यथा-	उप	गम्	ल्यप्	=	उपगम्य
	सम्	पूज्	ल्यप्	=	.....
	आ	नी	ल्यप्	=	.....
	प्र	दा	ल्यप्	=	.....

संसारसागरस्य
नायकाः

7. कोष्ठकेषु दत्तेषु शब्देषु समुचितां विभक्तिं योजयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

यथा- विद्यालयं परितः वृक्षाः सन्ति। (विद्यालय)

(क) ..... उभयतः ग्रामाः सन्ति। (ग्राम)

(ख) ..... सर्वतः अट्टालिकाः सन्ति। (नगर)

(ग) धिक् .....। (कापुरुष)

यथा- मृगाः मृगैः सह धावन्ति। (मृग)

(क) बालकाः ..... सह पठन्ति। (बालिका)

(ख) पुत्र ..... सह आपणं गच्छति। (पितृ)

(ग) शिशुः ..... सह क्रीडति। (मातृ)

योग्यता-विस्तारः

अनुपम मिश्र-जल संरक्षण के पारंपरिक ज्ञान को समाज के सामने लाने का श्रेय जिन लोगों को है श्री अनुपम मिश्र (जन्म 1948) उनमें अग्रगण्य हैं। 'आज भी खरे हैं तालाब' और 'राजस्थान की रजत बूँदें' पानी पर उनकी बहुप्रशंसित पुस्तकें हैं।

भाषा-विस्तारः

कारक

सामान्य रूप से दो प्रकार की विभक्तियाँ होती हैं।

1. कारक विभक्ति 2. उपपद विभक्ति।

कारक चिह्नों के आधार पर जहाँ पदों का प्रयोग होता है उसे कारक विभक्ति कहते हैं। किन्तु किन्हीं विशेष पदों के कारण जहाँ कारक चिह्नों की उपेक्षा कर किसी विशेष

विभक्ति का प्रयोग होता है उसे उपपद विभक्ति कहते हैं, जैसे-

सर्वतः अभितः, परितः, धिक् आदि पदों के योग में द्वितीया विभक्ति होती है।

उदा - (क) विद्यालयं परितः पुष्पाणि सन्ति।

(ख) धिक् देशद्रोहिणम्।

सह, साकम्, सार्द्धम्, समं के योग में तृतीया विभक्ति होती है।

उदा - (क) जनकेन सह पुत्रः गतः।

(ख) दुर्जनेन समं सख्यम्।

नमः, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा के योग में चतुर्थी विभक्ति प्रयुक्त होती है-

उदा - (क) देशभक्ताय नमः।

(ख) नमः एतादृशेभ्यः शिल्पिभ्यः।

(ग) जनेभ्यः स्वस्ति।

अलम् शब्द के दो अर्थ हैं-पर्याप्त एवं मत (वारण के अर्थ में)। पर्याप्त के अर्थ में चतुर्थी विभक्ति होती है जैसे-देशद्रोहिणे अलं देशरक्षकाः।

मना करने के अर्थ में तृतीया विभक्ति होती है, जैसे-अलं विवादेन।

विना के योग में द्वितीया, तृतीया एवं पञ्चमी विभक्तियाँ होती हैं, जैसे-परिश्रमं/परिश्रमेण/परिश्रमात् विना न गतिः।

निम्नलिखित क्रियाओं के एकवचन बनाने का प्रयास करें-

आकलयन्ति, संगृह्णन्ति, प्रस्तुन्वन्ति।

जिज्ञासा-जानने की इच्छा। इसी प्रकार के अन्य शब्द हैं-पिपासा, जिग्मिषा, विवक्षा, बुभूक्षा।

भाव-विस्तारः

अगर हम ध्यान से देखें तो हमारे चारों तरफ ज्ञान एवं कौशल के विविध रूप दिखाई देते हैं। इसमें कुछ ज्ञान और कौशल फलते-फूलते हैं और कई निरंतर क्षीण होते हैं।

इसके कई उदाहरण हमारे सामने हैं। पानी का व्यवस्थापन संरक्षण और खेती-बाड़ी का पारंपरिक तौर-तरीका, शिल्प तथा कारीगरी का ज्ञान दुर्लभ और विलुप्त होने के कगार पर है। वहीं अभियान्त्रिकी एवं संचार से संबंधित ज्ञान नए उभार पर हैं। दरअसल किस तरह का ज्ञान और कौशल आगे विकसित और प्रगुणित होगा और किस तरह का ज्ञान एवं कौशल पिछड़ेगा, विलुप्त होने के लिए विवश होगा यह इस बात पर निर्भर करता है कि देश और समाज किस तरह के ज्ञान एवं कौशल के विकास में अपना भविष्य सुरक्षित एवं सुखमय मानता है।

परियोजना-कार्यम्

आने वाली छुट्टियों में अपने आस-पास के क्षेत्र के उन पारंपरिक ज्ञान एवं कौशलों का पता लगाएँ जिनका स्थान समाज में अब निरंतर घट रहा है। उन्हें कोई उचित प्रोत्साहन नहीं मिल रहा है या वे विलुप्त होने के कगार पर हैं। उनकी एक सूची भी तैयार करें और उनके लिए प्रयुक्त होने वाले संस्कृत शब्द लिखें। अपने और अपने मित्रों द्वारा तैयार की गई अलग-अलग सूचियों को सामने रखते हुए इन पारंपरिक कौशलों के विलुप्त होने के कारणों का पता लगाएँ।

नवमः पाठः

सप्तभगिन्यः

['सप्तभगिनी' यह एक उपनाम है। उत्तर-पूर्व के सात राज्य विशेष को उक्त उपाधि दी गयी है। इन राज्यों का प्राकृतिक सौन्दर्य अत्यन्त विलक्षण है। इन्हीं के सांस्कृतिक और सामाजिक वैशिष्ट्य को ध्यान में रखकर प्रस्तुत पाठ का सृजन किया गया है।]

प्रत्ययः

अध्यापिका	- सुप्रभातम्।
छात्राः	- सुप्रभातम्। सुप्रभातम्।
अध्यापिका	- भवतु। अद्य किं पठनीयम्?
छात्राः	- वयं सर्वे स्वदेशस्य राज्यानां विषये ज्ञातुमिच्छामः।
अध्यापिका	- शोभनम्। वदत। अस्माकं देशे कति राज्यानि सन्ति?
सायरा	- चतुर्विंशतिः महोदये।
सिल्वी	- न हि न हि महाभागे! पञ्चविंशतिः राज्यानि सन्ति।
अध्यापिका	- अन्यः कोऽपि....?
स्वरा	- (मध्ये एव) महोदये! मे भगिनी कथयति यदस्माकं देशे अष्टाविंशतिः राज्यानि सन्ति। एतदतिरिच्य सप्त केन्द्रशासितप्रदेशाः अपि सन्ति।
अध्यापिका	- सम्यग्जानाति ते भगिनी। भवतु, अपि जानीथ यूयं यदेतेषु राज्येषु सप्तराज्यानाम् एकः समवायोऽस्ति यः सप्तभगिन्यः इति नाम्ना प्रथितोऽस्ति।

सर्वे

- (साश्चर्यम् परस्परं पश्यन्तः) सप्तभगिन्यः? सप्तभगिन्यः?

निकोलसः

- इमानि राज्यानि सप्तभगिन्यः इति किमर्थं कथ्यन्ते?

अध्यापिका

- प्रयोगोऽयं प्रतीकात्मको वर्तते। कदाचित् सामाजिक-सांस्कृतिक-परिदृश्यानां साम्याद् इमानि उक्तोपाधिना प्रथितानि।

समीक्षा

- कौतूहलं मे न खलु शान्तिं गच्छति, श्रावयतु तावद् यत् कानि तानि राज्यानि?

अध्यापिका

- शृणुत!
अद्वयं मत्रयं चैव न-त्रि-युक्तं तथा द्वयम्।
सप्तराज्यसमूहोऽयं भगिनीसप्तकं मनम्॥

इत्थं भगिनी सप्तके इमानि राज्यानि सन्ति-अरुणाचलप्रदेशः, असमः, मणिपुरम्, मिजोरमः, मेघालयः, नगालैण्डः, त्रिपुरा चेति। यद्यपि क्षेत्रपरिमाणैः इमानि लघूनि वर्तन्ते तथापि गुणगौरवदृष्ट्या बृहत्तराणि प्रतीयन्ते।

सर्वे

- कथम्? कथम्?

अध्यापिका

- इमाः सप्तभगिन्यः स्वीये प्राचीनेतिहासे प्रायः स्वाधीनाः एव दृष्टाः। न केनापि शासकेन इमाः स्वायत्तीकृताः। अनेक-संस्कृति-विशिष्टायां भारतभूमौ एतासां भगिनीनां संस्कृतिः महत्त्वाधायिनी इति।

तन्वी

- अयं शब्दः सर्वप्रथमं कदा प्रयुक्तः?

अध्यापिका

- श्रुतमधुरशब्दोऽयं सर्वप्रथमं विगतशताब्दस्य द्विसप्ततितमे वर्षे त्रिपुराराज्यस्योद्घाटनक्रमे केनापि प्रवर्तितः। अस्मिन्नेव काले एतेषां राज्यानां पुनः सङ्घटनं विहितम्।

स्वरा

- अन्यत् किमपि वैशिष्ट्यमस्ति एतेषाम्?

अध्यापिका

- नूनम् अस्ति एव। पर्वत-वृक्ष-पुष्प-प्रभृतिभिः प्राकृतिकसम्पद्भिः सुसमृद्धानि सन्ति इमानि राज्यानि। भारतवृक्षे च पुष्प-स्तबकसदृशानि विराजन्ते एतानि।

राजीवः

- भवति! गृहे यथा सर्वाधिका रम्या मनोरमा च भगिनी भवति तथैव भारतगृहेऽपि सर्वाधिकाः रम्याः इमाः सप्तभगिन्यः सन्ति।

अध्यापिका

- मनस्यागता ते इयं भावना परमकल्याणमयी परं सर्वे न तथा अवगच्छन्ति। अस्तु, अस्ति तावदेतेषां विषये किञ्चिद् वैशिष्ट्यमपि कथनीयम्। सावहितमनसा शृणुत-
जनजातिबहुलप्रदेशोऽयम्। गारो-खासी-नगा-मिजो-प्रभृतयः बहवः जनजातीयाः अत्र निवसन्ति। शरीरेण ऊर्जस्विनः एतत्प्रादेशिकाः बहुभाषाभिः समन्विताः, पर्वपरम्पराभिः परिपूरिताः, स्वलीला-कलाभिश्च निष्णाताः सन्ति।

मालती

- महोदये! तत्र तु वंशवृक्षा अपि प्राप्यन्ते?

अध्यापिका

- आम्। प्रदेशेऽस्मिन् हस्तशिल्पानां बाहुल्यं वर्तते। आ वस्त्राभूषणेभ्यः गृहनिर्माणपर्यन्तं प्रायः वंशवृक्षनिर्मितानां वस्तूनाम् उपयोगः क्रियते। यतो हि अत्र वंशवृक्षाणां प्राचुर्यं विद्यते। साम्प्रतं वंशोद्योगोऽयं अन्ताराष्ट्रियख्यातिम् अवाप्तोऽस्ति।

अभिनवः

- भगिनीप्रदेशोऽयं बह्वाकर्षकः ज्ञायते।

सलीमः

- किं भ्रमणाय भगिनीप्रदेशोऽयं समीचीनः?

सर्वे छात्राः

- (उच्चैः) महोदये! आगामिनि अवकाशे वयं तत्रैव गन्तुमिच्छामः।

स्वरा

- भवत्यपि अस्माभिः सार्द्धं चलतु।

अध्यापिका

- रोचते मेऽयं विचारः। एतानि राज्यानि तु भ्रमणार्थं स्वर्गसदृशानि इति।

सप्तभगिन्यः

बाढम्	-	बहुत अच्छा
पठनीयम्	-	पढ़ना है
ज्ञातुम्	-	जानने के लिए
कति	-	कितने
चतुर्विंशतिः	-	चौबीस
पञ्चविंशतिः	-	पचीस
भगिनी	-	बहन
अष्टाविंशतिः	-	अठाईस
केन्द्रशासितप्रदेशाः	-	केन्द्र द्वारा शासित प्रदेश
अतिरिच्य	-	अतिरिक्त
भवतु	-	अच्छा
समवायः	-	समूह
प्रथितः	-	प्रसिद्ध
प्रतीकात्मकः (प्रतीक+आत्मकः)	-	साङ्केतिक
कदाचित्	-	सम्भवतः
साम्याद्	-	समानता के कारण
उक्तोपाधिना (उक्त+उपाधिना)	-	कही गयी उपाधि से/के कारण
नाम्नि	-	नाम में
संशयः	-	सन्देह

अपरतः	- दूसरी ओर
क्षेत्रपरिमाणैः	- क्षेत्रफल से
लघूनि	- छोटे
गुणगौरवदृष्ट्या	- गुण एवं गौरव की दृष्टि से
बृहत्तराणि	- बड़े
स्वाधीनाः (स्व+अधीनाः)	- स्वतन्त्र
स्वायत्तीकृताः	- अपने अधीन किये गये
महत्त्वाधायिनी	- महत्त्व को रखने वाली, महत्त्वपूर्ण
(महत्त्व+आधायिनी)	
श्रुतमधुरशब्दः	- सुनने में मधुर शब्द
प्रभृतिभिः	- आदि से
विहितम्	- विधिपूर्वक किया गया
प्राकृतिकसम्पद्भिः	- प्राकृतिक सम्पदाओं से
सुसमृद्धानि	- बहुत समृद्ध
भारतवृक्षे	- भारत रूपी वृक्ष में/पर
पुष्पस्तबकसदृशानि	- पुष्प के गुच्छे के समान
हृद्या	- प्रिय (हृदय को प्रिय लगने वाली)
	- मनोरम
रम्या	- रमणीय
सावहितमनसा	- सावधान मन से
ऊर्जस्विनः	- ऊर्जा युक्त
पर्वपरम्पराभिः	- पर्वों की परम्परा से
परिपूरिताः	- पूर्ण, भरे-पूरे
समभिनन्दनीयम्	- स्वागत योग्य

समीचीनः	-	बहुत अच्छा
स्वलीलाकलाभिः	-	अपनी क्रिया एवं कलाओं से
निष्णाताः	-	पारङ्गत, निपुण
वंशवृक्षनिर्मितानाम्	-	बाँस के वृक्षों से निर्मित
अवाप्तः	-	प्राप्त
बह्वाकर्षकः (बहु+आकर्षकः)	-	अत्यन्त आकर्षक/अत्यधिक आकर्षक

अभ्यासः

1. उच्चारणं कुरुत-

सुप्रभातम्	महत्त्वाधायिनी	पर्वपरम्पराभिः
चतुर्विंशतिः	द्विसप्ततितमे	वंशवृक्षनिर्मितानाम्
सप्तभगिन्यः	प्राकृतिकसम्पद्भिः	वंशोद्योगोऽयम्
गुणगौरवदृष्ट्या	पुष्पस्तबकसदृशानि	अन्ताराष्ट्रियख्यातिम्

2. प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत-

- (क) अस्माकं देशे कति राज्यानि सन्ति?
 (ख) प्राचीनेतिहासे काः स्वाधीनाः आसन्?
 (ग) केषां समवायः 'सप्तभगिन्यः' इति कथ्यते?
 (घ) अस्माकं देशे कति केन्द्रशासितप्रदेशाः सन्ति?
 (ङ) सप्तभगिनी-प्रदेशे कः उद्योगः सर्वप्रमुखः?

3. अधोलिखितपदेषु प्रकृति-प्रत्ययविभागं कुरुत-

पदानि	प्रकृतिः	प्रत्ययः
यथा-गन्तुम्	गम्	+ तुमुन्
ज्ञातुम्	.....	+ .....

ग्रहीतुम्	.....	+	.....
पातुम्	.....	+	.....
श्रोतुम्	.....	+	.....
भ्रमितुम्	.....	+	.....

4. पाठात् चित्वा तद्भवपदानां कृते संस्कृतपदानि लिखत-

तद्भव-पदानि	संस्कृत-पदानि
यथा-सात	सप्त
बहिन	.....
संगठन	.....
बाँस	.....
आज	.....
खेत	.....

5. भिन्नप्रकृतिकं पदं चिनुत-

- (क) गच्छति, पठति, धावति, अहसत्, क्रीडति।
 (ख) छात्रः, सेवकः, शिक्षकः, लेखिका, क्रीडकः।
 (ग) पत्रम्, मित्रम्, पुष्पम्, आम्रः, नक्षत्रम्।
 (घ) व्याघ्रः, भल्लूकः, गजः, कपोतः, वृषभः, सिंहः।
 (ङ) पृथिवी, वसुन्धरा, धरित्री, यानम्, वसुधा।

6. मञ्जूषातः क्रियापदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

सन्ति   अस्ति   प्रतीयन्ते   वर्तते   इच्छामि   निवसन्ति   वर्तन्ते

- (क) अयं प्रयोगः प्रतीकात्मकः .....।
 (ख) सप्त केन्द्रशासितप्रदेशाः .....।

- (ग) अत्र बहवः जनजातीयाः .....।
(घ) अहं किमपि श्रोतुम् .....।
(ङ) तत्र हस्तशिल्पिनां बाहुल्यं .....।
(च) सप्तभगिनीप्रदेशाः रम्याः हृद्या च .....।
(छ) गुणगौरवदृष्ट्या इमानि वृहत्तराणि .....।

7. विशेष्य-विशेषणानाम् उचितं मेलनम् कुरुत-

विशेष्य-पदानि

अयम्
संस्कृतिविशिष्टायाम्
महत्त्वाधायिनी
प्राचीने
एकः

विशेषण-पदानि

संस्कृतिः
इतिहासे
प्रदेशः
समवायः
भारतभूमौ

योग्यता-विस्तारः

* अद्वयं मत्रयं चैव न-त्रि-युक्तं तथा द्वयम्।

सप्तराज्यसमूहोऽयं भगिनीसप्तकं मतम्॥

यह राज्यों के नामों को याद रखने का एक सरल तरीका है। इसका अर्थ है अ से आरम्भ होने वाले दो, म से आरम्भ होने वाले तीन, न से नगालैण्ड और त्रि से त्रिपुरा का बोध होता है। इसी प्रकार अठारह पुराणों के नाम याद रखने के लिये यह श्लोक प्रसिद्ध है-

मद्वयं भद्वयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम्।

अ-ना-प-लिंग-कूस्कानि पुराणानि प्रचक्षते॥

* 'सप्तभगिनी' इस उपनाम का सर्वप्रथम प्रयोग 1972 में श्री ज्योति प्रसाद सैकिया ने आकाशवाणी के साथ भेंटवार्ता के क्रम में किया था।

* इनके अन्तर्गत आने वाले राज्यों का उल्लेख प्राचीन ग्रन्थों में भी प्राप्त होता है यथा-महाभारत, रामायण, पुराण आदि।

* इन राज्यों की राजधानी क्रमशः इस प्रकार है-

अरुणाचल प्रदेश	-	इटानगर
असम	-	दिसपुर
मणिपुर	-	इम्फाल
मिजोरम	-	ऐजोल
मेघालय	-	शिलाङ्ग
नगालैण्ड	-	कोहिमा
त्रिपुरा	-	अगरतल्ला

* बिहू, मणिपुरी, नानक्रम आदि इस प्रदेश के प्रमुख नृत्य हैं।

* नगा, मिजो, खासी, असमी, बांग्ला, पदम, बोडो, गारो, जयन्तिया आदि यहाँ की प्रमुख भाषाएँ हैं।

सप्तसंख्या पर कुछ अन्य प्रचलित नाम हैं-

सप्तसिन्धु - 'सप्तभगिनी' के समान सप्तसिन्धु भी हैं। ये सप्तसिन्धु हैं-सिन्धु, शुतुद्रि (सतलज), इरावती (इरावदी), वितस्ता (झेलम), विपाशा (व्यास), असिक्नी (चिनाब) और सरस्वती।

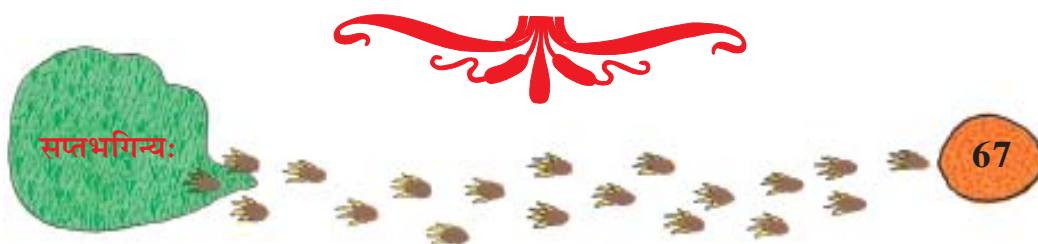
सप्तपर्वत - महेन्द्र, मलय, हिमवान्, अर्बुद, विन्ध्य, सह्याद्रि, श्रीशैल।

सप्तर्षि - मरीचि, पुलस्त्य, अंगिरा, क्रतु, अत्रि, पुलह, वसिष्ठ।

कृष्णनाथ की पुस्तक अरुणाचल यात्रा (वाग्देवी प्रकाशन, बीकानेर 2002) पठनीय है।

परियोजना-कार्यम्

पाठ में स्थित अद्वयं ..... वाली पहेली से सातों राज्यों के नाम को समझो।

दशमः पाठः

अशोकवनिका

[प्रस्तुत पाठ आदिकवि वाल्मीकिकृत रामायण के सुन्दरकाण्ड के पन्द्रहवें सर्ग से संगृहीत है। सीता की खोज में हनुमान लङ्का में प्रविष्ट होते हैं तथा वहीं रावण के प्रसिद्ध उद्यान अशोक-वनिका की शोभा का आह्लादक दर्शन करते हैं। यह अशोकवनिका दिव्य/अद्वितीय सौरभ, स्वाद, सौन्दर्य एवं विविध वर्णों से युक्त कुसुमों, लताओं वृक्षों आदि से सुभोभित है। इसी का वर्णन प्रस्तुत पाठ में है।]

सर्वनाम, तत्, एतत्-प्रयोगः

सर्वर्तुकुसुमै रम्यैः फलवद्भिश्च पादपैः।

पुष्पितानामशोकानां श्रिया सूर्योदयप्रभाम् ॥1॥

कर्णिकारैः कुसुमितैः किंशुकैश्च सुपुष्पितैः।

स देशः प्रभया तेषां प्रदीप्त इव सर्वतः ॥2॥

पुंनागाः सप्तपर्णाश्च चम्पकोद्दालकास्तथा।

विवृद्धमूला बहवः शोभन्ते स्म सुपुष्पिताः ॥3॥

नन्दनं विबुधोद्यानं चित्रं चैत्ररथं यथा।

अतिवृत्तमिवाचिन्त्यं दिव्यं रम्यश्रियावृतम् ॥4॥

सर्वर्तुपुष्पैर्निचितं पादपैर्मधुगन्धिभिः।

नानानिनादैरुद्यानं रम्यं मृगगणद्विजैः ॥5॥

अनेकगन्धप्रवहं पुण्यगन्धं मनोहरम्।

शैलेन्द्रमिव गन्धाढ्यं द्वितीयं गन्धमादनम् ॥6॥

अशोकवनिकायां तु तस्यां वानरपुंगवः।

स ददर्शाविदूरस्थं चैत्यप्रासादमूर्जितम् ॥7॥

अशोकवनिजा

69

पुण्यगन्धम्	-	पवित्र/शुद्ध गन्ध वाला
शैलेन्द्रम् (शैल+इन्द्रम्)	-	पहाड़ों का राजा (हिमालय)
गन्धमादनम्	-	'गन्धमादन' नाम का एक पहाड़
अशोकवनिकायाम्	-	अशोक वनिका में
वानरपुंगवः	-	बन्दरों में श्रेष्ठ (हनुमान)
ऊर्जितम्	-	चकाचौंध से युक्त

अभ्यासः

1. अधोलिखितानि पदानि उच्चारयत-

सर्वर्तुकुसुमैः	सर्वर्तुपुष्पैः	कर्णिकारैः
मृगगणद्विजैः	फलवद्भिश्च	पादपैर्मधुगन्धिभिः
सप्तपर्णाश्च	चम्पकोद्दालकाः	विबुधोद्यानम्
ददर्शाविदूरस्थम्	प्रासादमूर्जितम्	किंशुकैश्च

2. पाठान्तर्गतान् सर्वान् श्लोकान् सस्वरं गायत।

3. श्लोकेषु रिक्तस्थानानि पूरयत-

(क) अशोक ..... तु तस्यां वानर .....

स ददर्शाविदूरस्थं ..... प्रासादमूर्जितम्॥

(ख) कर्णिकारैः किंशुकैश्च .....

स देशः ..... तेषां प्रदीप्त इव .....

4. श्लोकांशान् योजयत-

क	ख
नन्दनं विबुधोद्यानं	पुण्यगन्धं मनोहरम्।
अनेकगन्धप्रवहं	प्रदीप्त इव सर्वतः।
स देशः प्रभया तेषां	चित्रं चैत्ररथं यथा।
पुंनागाः सप्तपर्णाश्च	रम्यं मृगगणद्विजैः।
नानानिनादैरुद्यानं	चम्पकोद्दालकास्तथा।

5. निर्देशानुसारं 'तत्' इति शब्दरूपैः रिक्तस्थानानि पूरयत-

	विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
(क) यथा- पुँल्लिङ्गे	प्रथमा	सः	.....	.....
	षष्ठी	तस्य	.....	.....
	सप्तमी	.....	.....	तेषु
(ख) यथा- स्त्रीलिङ्गे	षष्ठी	.....	तयोः	.....
	द्वितीया	ताम्	.....	.....
	तृतीया	.....	ताभ्याम्	.....
(ग) यथा- नपुंसकलिङ्गे	प्रथमा	तत्	.....	तानि
	द्वितीया	.....	.....	.....
	चतुर्थी	तस्मै	.....	.....

6. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

- (क) पाठेऽस्मिन् देशः इति शब्दस्य कोऽर्थः?
- (ख) केषाञ्चित् पञ्च पुष्पाणां नामानि लिखत।

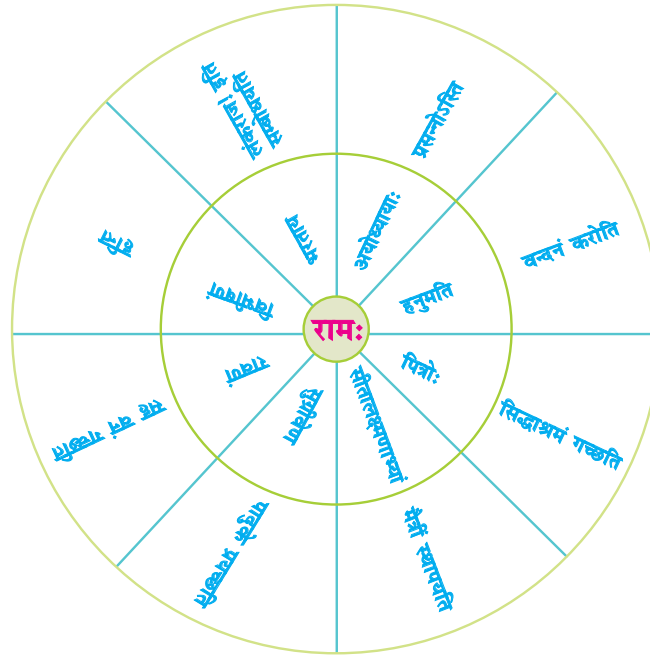

(ग) वानरपुंगवः किं ददर्श?

(घ) अत्र वानरपुङ्गवः कः?

(ङ) उद्यानम् कैः निनादैः रम्यम्?

7. चक्रस्थपदानि प्रयुज्य वाक्यानि रचयत-

यथा-रामः सीतालक्ष्मणाभ्यां सह वनं गच्छति।

(क) रामः .....।

(ख) .....।

(ग) .....।

(घ) .....।

(ङ) .....।

(च) .....।

(छ) .....।

8. मञ्जूषातः पदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

एताम् एषा एते एतानि एषः एताः

यथा-अध्ययने एषः बालः अद्वितीयः अस्ति।

(क) ..... बाला विद्यालयात् गृहं गच्छति।

(ख) उद्याने ..... पुष्पाणि विकसितानि सन्ति।

(ग) पिता ..... लेखनीं मह्यम् आपणात् आनयत्।

(घ) अहम् ..... फले तुभ्यं ददामि।

(ङ) ..... बालिकाः मधुराणि गीतानि गायन्ति।

योग्यता-विस्तारः

ग्रन्थ परिचय-‘रामायण’ केवल लौकिक संस्कृत का ही नहीं अपितु विश्व का आदि काव्य है। ‘रामायणम् आदिकाव्यम् सर्ववेदार्थसम्मतम्।’ इसमें सात काण्ड हैं तथा यह चौबीस हजार श्लोकों से युक्त है। ‘चतुर्विंश सहस्राणि श्लोकानामुक्तवानृषिः।’

* रामायण का सबसे अच्छा काण्ड सुन्दरकाण्ड माना जाता है। कई प्रदेशों में इस काण्ड के नियमित पाठ की परम्परा है। सुन्दरकाण्ड के विषय में एक लोक प्रचलित कथन प्राप्त होता है, जो इस प्रकार है-

सुन्दरे सुन्दरो रामः सुन्दरे सुन्दरी कथा।

सुन्दरे सुन्दरी सीता सुन्दरे किं न सुन्दरम्।

* अशोक-वनिका दशानन रावण का उद्यान था जिसमें अपहरण के बाद सीता को छिपा कर रखा गया था।

परियोजना-कार्यम्

भारतवर्ष के कुछ प्रसिद्ध बागों अथवा उद्यानों की सूची बनाएँ, यथा-शालीमार एवं निशात।

एकादशः पाठः

सावित्री बाई फुले

[शिक्षा हमारा अधिकार है। हमारे समाज में कई समुदाय इससे लम्बे समय तक वञ्चित रहे हैं। उन्हें इस अधिकार को पाने के लिए लम्बा संघर्ष करना पड़ा है। लड़कियों को तो और ज्यादा अवरोध झेलना पड़ता रहा है। प्रस्तुत पाठ इस संघर्ष का नेतृत्व करने वाली सावित्री बाई फुले के योगदान पर केन्द्रित है।]

उपरि निर्मितं चित्रं पश्यत। इदं चित्रं कस्याश्चित् पाठशालायाः वर्तते। इयं सामान्या पाठशाला नास्ति। इयमस्ति महाराष्ट्रस्य प्रथमा कन्यापाठशाला। एका शिक्षिका गृहात् पुस्तकानि आदाय चलति। मार्गे कश्चित् तस्याः उपरि धूलिं कश्चित् च प्रस्तरखण्डान् क्षिपति। परं सा स्वदृढनिश्चयात् न विचलति। स्वविद्यालये कन्याभिः सविनोदम् आलपन्ती सा अध्यापने संलग्ना भवति। तस्याः स्वकीयम् अध्ययनमपि सहैव प्रचलति। केयं

महिला? अपि यूयमिमां महिलां जानीथ? इयमेव महाराष्ट्रस्य प्रथमा महिला शिक्षिका सावित्री बाई फुले नामधेया।

जनवरी मासस्य तृतीये दिवसे 1831 तमे ख्रिस्ताब्दे महाराष्ट्रस्य नायगांव-नाम्नि स्थाने सावित्री अजायत। तस्याः माता लक्ष्मीबाई पिता च खंडोजी इति अभिहितौ। नववर्षदेशीया सा ज्योतिबा फुले महोदयेन परिणीता। सोऽपि तदानीं त्रयोदशवर्षकल्पः एव आसीत्। यतोहि सः स्त्रीशिक्षायाः प्रबलः समर्थकः आसीत् अतः सावित्र्याः मनसि स्थिता अध्ययनाभिलाषा उत्सं प्राप्तवती। इतः परं सा साग्रहम् आङ्ग्लभाषाया अपि अध्ययनं कृतवती।

1848 तमे ख्रिस्ताब्दे पुणे नगरे सावित्री ज्योतिबामहोदयेन सह कन्यानां कृते प्रदेशस्य प्रथमं विद्यालयम् आरभत। तदानीं सा केवलं सप्तदशवर्षीया आसीत्। 1851 तमे ख्रिस्ताब्दे अस्पृश्यत्वात् तिरस्कृतस्य समुदायस्य बालिकानां कृते पृथक्तया तया अपरः विद्यालयः प्रारब्धः।

सामाजिककुरीतीनां सावित्री मुखरं विरोधम् अकरोत्। विधवानां शिरोमुण्डनस्य निराकरणाय सा साक्षात् नापितैः मिलिता। फलतः केचन नापिताः अस्यां रूढौ सहभागिताम् अत्यजन्। एकदा सावित्र्या मार्गे दृष्टं यत् कूपं निकषा शीर्णवस्त्रावृताः तथाकथिताः निम्नजातीयाः काश्चित् नार्यः जलं पातुं याचन्ते स्म। उच्चवर्गीयाः उपहासं कुर्वन्तः कूपात् जलोद्धरणं अवारयन्। सावित्री एतत् अपमानं सोढुं नाशक्नोत्। सा ताः स्त्रियः निजगृहं नीतवती। तडागं दर्शयित्वा अकथयत् च यत् यथेष्टं जलं नयत। सार्वजनिकोऽयं तडागः। अस्मात् जलग्रहणे नास्ति जातिबन्धनम्। तया मनुष्याणां समानतायाः स्वतन्त्रतायाश्च पक्षः सर्वदा सर्वथा समर्थितः।

‘महिला सेवामण्डल’ ‘शिशुहत्या प्रतिबन्धक गृह’ इत्यादीनां संस्थानां स्थापनायां फुलेदम्पत्योः अवदानम् महत्वपूर्णम्। सत्यशोधकमण्डलस्य गतिविधिषु अपि सावित्री

अतीव सक्रिया आसीत्। अस्य मण्डलस्य उद्देश्यम् आसीत् उत्पीडितानां समुदायानां स्वाधिकारान् प्रति जागरणम् इति।

सावित्री अनेकाः संस्थाः प्रशासनकौशलेन सञ्चालितवती। दुर्भिक्षकाले प्लेग-काले च सा पीडितजनानाम् अश्रान्तम् अविरतं च सेवाम् अकरोत्। सहायता- सामग्री-व्यवस्थायै सर्वथा प्रयासम् अकरोत्। महारोगप्रसारकाले सेवारता सा स्वयम् असाध्यरोगेण ग्रस्ता 1897 तमे ख्रिस्ताब्दे निधनं गता।

साहित्यरचनया अपि सावित्री महीयते। तस्याः काव्यसङ्कलनद्वयं वर्तते 'काव्यफुले' 'सुबोधरत्नाकर' चेति। भारतदेशे महिलोत्थानस्य गहनावबोधाय सावित्रीमहोदयायाः जीवनचरितम् अवश्यम् अध्येतव्यम्।

आदाय	-	लेकर
प्रस्तरखण्डान्	-	पत्थर के टुकड़ों को
सविनोदम्	-	हँसी मजाक के साथ
आलपन्ती	-	बात करती हुई
अजायत	-	पैदा हुई
अभिहितौ	-	कहे गये हैं
परिणीता	-	ब्याही गयी
अस्पृश्यतया	-	छुआछूत के कारण
प्रारम्भः	-	आरम्भ किया
प्रताडनशीलानाम्	-	प्रताड़ित करनेवाली

निराकरणाय	-	दूर करने के लिए
रूढौ	-	रूढ़ि में, रिवाज में
शीर्ण	-	फटा-पुराना, चिथड़ा
पातुम्	-	पीने के लिए
सोढुम्	-	सहने में
उत्पीडितानाम्	-	सताए गए का
अश्रान्तम्	-	बिना थके हुए
महीयते	-	बढ़-चढ़कर हैं
पद्यबद्धम्	-	कविता के रूप में
गहनावबोधाय (गहन+अवबोधाय)	-	गहराई से समझने के लिए

अभ्यासः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

- (क) महाराष्ट्रस्य प्रथमा महिला शिक्षिका का आसीत्?
- (ख) कस्य समुदायस्य बालिकानां कृते सावित्री अपरं विद्यालयं प्रारब्धवती?
- (ग) कीदृशीनां कुरीतीनां सावित्री विरोधम् अकरोत्।
- (घ) किमर्थं शीर्णवस्त्रावृताः नार्यः कूपात् जलं ग्रहीतुं वारिताः?
- (ङ) सावित्र्याः मृत्युः कथम् अभवत्?
- (च) तस्याः द्वयोः काव्यसङ्कलनयोः नामनी के?

2. अधोलिखितानि पदानि आधृत्य वाक्यानि रचयत-

स्वकीयम्	-	.....
सविनोदम्	-	.....
सक्रिया	-	.....
प्रदेशस्य	-	.....
मुखरम्	-	.....
सर्वथा	-	.....

3. अधोलिखितानां पदानां विलोमपदानि लिखत-

उपरि	.....
आदानम्	.....
परकीयम्	.....
विषमता	.....
व्यक्तिगतम्	.....
आरोहः	.....

4. अधोलिखितानां पदानां लिङ्गं, विभक्तिं, वचनं च लिखत-

पदानि	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
धूलिम्	.....	.....	.....
नाम्नि	.....	.....	.....
अपरः	.....	.....	.....
कन्यानाम्	.....	.....	.....
सहभागिताम्	.....	.....	.....
नापितैः	.....	.....	.....

5. उदाहरणमनुसृत्य लकारपरिवर्तनं कुरुत-

वर्तमानकालः

अतीतकालः

यथा - सा शिक्षिका अस्ति।

सा शिक्षिका आसीत्।

(क) सा अध्यापने संलग्ना भवति।

(ख) सः त्रयोदशवर्षकल्पः अस्ति।

(ग) महिलाः तडागात् जलं नयन्ति।

(घ) वयं प्रतिदिनं पाठं पठामः।

(ङ) यूयं किं विद्यालयं गच्छथ?

(च) ते बालकाः विद्यालयात् गृहं गच्छन्ति।

द्वादशः पाठः

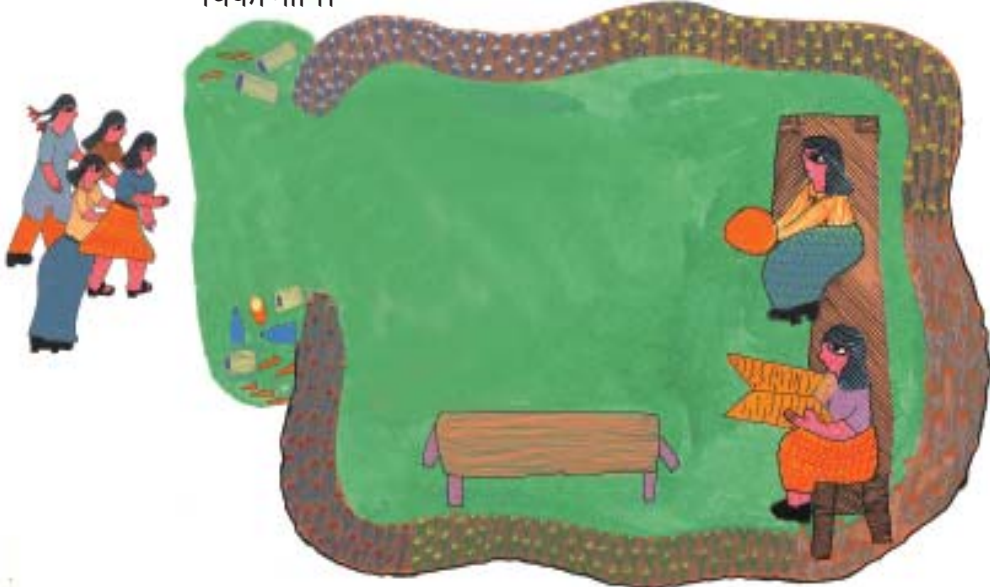
कः रक्षति कः रक्षितः

[प्रस्तुत पाठ पर्यावरण पर केन्द्रित है। हमारे जीवन में प्लास्टिक का इस सीमा तक प्रवेश हो चुका है कि हम इसके बिना दैनिक जीवन चलाने की कल्पना भी नहीं कर पाते जबकि प्लास्टिक पर्यावरण के लिए घातक है। प्लास्टिक के बढ़ते हुए उपयोग पर प्रश्नचिह्न लगाते हुए इस पाठ में पर्यावरण तथा प्रदूषण की समस्या के प्रति संवेदनशील समझ विकसित करने का प्रयास किया गया है।]

(काश्चन बालिकाः भ्रमणाय निर्गताः परस्परमालपन्ति)

रिपञ्ची - परमिन्दर्! परमिन्दर्! एहि आगच्छ, उपवनं प्रविशामः।

परमिन्दर् - अरे! उपवनस्य द्वारे एव प्लास्टिकस्यूतकानि क्षिप्तानि इतस्ततः विकीर्णानि।

- कचनार्** - जनाः प्रमादं कुर्वन्ति। प्लास्टिकपुटकेषु खाद्यवस्तूनि गृहीत्वा भक्षयन्ति, परं तानि पुटकानि मार्गे यत्र कुत्रापि क्षिपन्ति।
- रोजलिन्** - महती इयं समस्या। अपि प्रविशामः?
- रिपञ्ची** - अस्तु प्रविशामः।
(सर्वाः उपवने प्रविशन्ति।)
- कचनार्** - कुत्र उपविशामः?
- रिपञ्ची** - अस्मिन् काष्ठपीठे उपविशामः।
(सर्वाः उपविशन्ति)

- रिपञ्ची** - अपि पश्यथ, वयं यत्रोपविष्टाः तत्र कानि वस्तूनि सन्ति?
- परमिन्दर्** - आम्। आम्। बहूनि वस्तूनि परितो विकीर्णानि।
- कचनार्** - यथा स्यूतः, जलकूपी, कन्दुकम् इत्यादीनि।

रोजलिन्

- हला, आत्मानमपि पश्य।

चेनम्मा

- आम्। आम्। पश्यामि एव। मम सविधे कङ्कतम्, कुण्डलम्, केशबन्धः, घटिपट्टिका, कङ्कणम् इत्यादीनि सर्वाणि विराजन्ते। किमसि वक्तुकामा?

रिपञ्ची

- इदं ध्यातव्यं यद् एतानि सर्वाणि वस्तूनि प्रायः प्लास्टिकेन निर्मितानि सन्ति।

कचनार्

- पूर्वं तु प्रायः कार्पासेन, चर्मणा, लौहेन, लाक्षया, मृत्तिकया काष्ठेन वा निर्मितानि वस्तूनि एव प्राप्यन्ते स्म। अधुना तत् स्थाने प्लास्टिक-निर्मितानि वस्तूनि परितः विकीर्णानि सन्ति। एतानि अल्पमूल्यानि अपि सन्ति।

चेनम्मा

- अहो! कलमस्तु विस्मृतः। कोऽपि एतत् अनुमातुं शक्नोति यत् एकस्मिन् कलमे कति मसियष्टयः प्रयुज्यन्ते।

परमिन्दर्

- अनुमीयते यत् प्रत्येकं छात्रा प्रतिसप्ताहं स्वकलमे एकां मसियष्टिं पूरयति। तात्पर्यम् इदमस्ति यत् एकस्मिन्नेव वर्षे न्यूनान्यूनं प्रायः पञ्चाशत् मसियष्टयः तया प्रयुक्ताः भवन्ति।

चेनम्मा

- परं किं वयम् एकस्मिन् वर्षे एकस्यैव कलमस्य प्रयोगं कुर्मः?

सामूहिकस्वरः

- नहि नहि। वर्षे तु प्रायशः बहवः कलमाः विलुप्यन्ते।

रिपञ्ची

- एका छात्रा त्रिषु मासेषु एकं कलमं क्रीणाति। अर्थात् एकस्मिन् वर्षे चतुरः कलमान् क्रीणाति।

रोजलिन्

- अपरं च कलमेन सह मसियष्टिः अपि प्लास्टिकावरणे समावेश्यते। तर्हि आहत्य प्रतिवर्षम् एका छात्रा प्रायः पञ्चाशन्मसियष्टीनां चतुर्भिः कलमैः चतुःपञ्चाशद्भिः आवरणैः प्रयोगं करोति।

कचनार्

- भवतु, बहुधा प्रयुक्तस्य प्लास्टिकस्य दूरगामिनः घातकाः परिणामाः वयं न द्रष्टुं शक्नुमः। प्लास्टिकं कदापि न गलति, न च अपक्षीयते। यथा-अन्यानि वस्तूनि विनश्य मृत्तिकायां विलीयन्ते।

चेनम्मा

- प्लास्टिकस्य मृत्तिकायां लयाभावात् अस्माकं पर्यावरणस्य कृते महती क्षतिः भवति।

रिपञ्ची

- एकेन पदार्थेन अपरः पदार्थः सृज्यते, अथवा विनष्टं वस्तु मृत्तिकायां मिलति। परं प्लास्टिके इयं प्रक्रिया असम्भवा एव।

परमिन्दर्

- कल्पयतु, यदि शतं वर्षाणि यावत् प्लास्टिक-निर्मितानां पदार्थानां निर्माणप्रक्रिया पृथिव्यां प्रचलिष्यति तर्हि किं स्यात्? (सर्वाः सखेदं विमृशन्ति।)

रोजलिन्

- अत्र विषादेन किम्? सर्वप्रथमं तु शिक्षकाणां सहयोगेन प्लास्टिकस्य विविधपक्षाः विचारणीयाः। अस्माकं प्रयासोऽपि पर्यावरणस्य रक्षणे अपेक्षितः।

काश्चन

- कुछ

चर्चयन्ति

- चर्चा करते हैं

पुटकेषु

- छोटी थैली (पाउच)

स्यूतः

- थैला/थैली

जलकूपी

- पानी की बोतल

हला

- सखी के लिए सम्बोधन

कः रक्षति
कः रक्षितः

कङ्कतम्	-	कंघा/कंघी
कङ्कणम्	-	कंगन
कार्पासेन	-	कपास से
लाक्षया	-	लाख से
मृत्तिकया	-	मिट्टी से
विकीर्णानि	-	बिखरी हुई/फैली हुई
प्रमादम्	-	आलस्य
काष्ठपीठे	-	लकड़ी की बेंच पर
आहत्य	-	कुल मिलाकर
मसियष्ट्या	-	रिफिल से
न्यूनान्यूनम् (न्यूनात्+न्यूनम्)	-	कम से कम
प्रायशः	-	प्रायः, लगभग
विलुप्यन्ते	-	लुप्त हो जाते हैं
अपक्षीयते	-	नष्ट हो जाता है
विलीयन्ते	-	विलीन हो जाते हैं
लयाभावात् (लय+अभावात्)	-	लीन/नष्ट न होने के कारण
सृज्यते	-	निर्मित किया जाता है
कल्पयतु	-	कल्पना कीजिए
विमृशन्ति	-	विचार करते हैं

पञ्चाशत्	षष्टिः	सप्ततिः	अशीतिः	नवतिः
त्रिपञ्चाशत्	द्वाषष्टिः	चतुस्सप्ततिः	द्व्यशीतिः	त्रिनवतिः
पञ्चपञ्चाशत्	चतुष्षष्टिः	पञ्चसप्ततिः	चतुरशीतिः	पञ्चनवतिः
सप्तपञ्चाशत्	पञ्चषष्टिः	सप्तसप्ततिः	पञ्चाशीतिः	षण्णवतिः
अष्टापञ्चाशत्	नवषष्टिः	अष्टासप्ततिः	नवाशीतिः	शतम्

	पदानि	विभक्तिः	वचनम्
यथा-	भ्रमणाय	चतुर्थी	एकवचनम्
	वस्तूनि	.....	.....
	प्लास्टिकेन	.....	.....
	विकीर्णानि	.....	.....
	मसियष्ट्या	.....	.....
	स्यूतकेषु	.....	.....
	काष्ठपीठे	.....	.....
	पृथिव्याम्	.....	.....

- (क) मसियष्टी-जलकूपी-प्रभृतिनि वस्तूनि केन पदार्थेन निर्मितानि?
(ख) उपवनस्य द्वारे कानि क्षिप्तानि सन्ति?
(ग) मृत्तिकायां किं वस्तु न कदापि विनश्यति?
(घ) अस्माकं प्रयासः कस्य रक्षणे अपेक्षितः?

कः रक्षति
कः रक्षितः

4. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत-

- (क) चेनम्मायाः सविधे कानि वस्तूनि आसन्?
- (ख) पूर्वं प्रायः केन पदार्थेन निर्मितानि वस्तूनि प्राप्यन्ते स्म?
- (ग) कानि कानि वस्तूनि पर्यावरणं दूषयन्ति?
- (घ) प्लास्टिकस्य मृत्तिकायां लयाभावात् किं भवति?

5. अधोलिखितानां पदानां लकारं पुरुषं वचनञ्च लिखत-

	पदानि	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
यथा-	सन्ति	अस्	लट्लकारः	प्रथमपुरुषः	बहुवचनम्
	कुर्मः	.....	.....	.....	.....
	क्रीणाति	.....	.....	.....	.....
	पश्य	.....	.....	.....	.....
	आगच्छ	.....	.....	.....	.....
	प्रचलिष्यति	.....	.....	.....	.....

6. मञ्जूषातः अङ्कानां कृते पदानि चिनुत-

चतुःपञ्चाशत्	सप्तषष्टिः	द्वासप्ततिः	षडशीतिः
चनुर्नवतिः	सप्तनवतिः	पञ्चसप्ततिः	अष्टानवतिः

67	.....	86	.....
98	.....	97	.....
54	.....	72	.....
94	.....	75	.....

योग्यता-विस्तारः

संस्कृत में अकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द के रूप प्राप्त नहीं होते हैं। लेकिन लड़कियों के अकारान्त नाम होते हैं। इनके उदाहरण हैं-परमिन्दर, रोजलिन, कचनार आदि। यहाँ प्रश्न उठता है कि किस रूप में इन नामों को संस्कृत में लिखा जाए। इसलिये इस पाठ में व्यञ्जनान्त (परमिन्दर्) रूप में रखा गया है। संस्कृत में इन्हें व्यञ्जनान्त (परमिन्दर्, रोजलिन्, कचनार्) मानकर रूप चलाये जाने चाहिए।

परियोजना-कार्यम्

चलिए, आगामी अवकाश में एक अभ्यास करते हैं। सुबह जगने से लेकर रात सोने के समय तक बाजार से आनेवाली और प्रतिदिन काम में आने वाली वस्तुओं को ध्यानपूर्वक देखें और इनकी एक सूची बनाएँ। उनके लिए संस्कृत में क्या प्रयोग होता है यह जानने का प्रयास करें। सूची में हर वस्तु के नाम के आगे यह लिखें कि वह किस चीज़ की बनी है। इसमें प्लास्टिक की बनी हुई चीज़ों को छाँटकर एक जगह लिखें और यह आकलन करने का प्रयत्न करें कि प्रतिदिन हम कितनी मात्रा में प्लास्टिक का उपयोग करते हैं।

संस्कृत में वाक्य में पहले 'अपि' लगाने से वाक्य प्रश्न वाचक हो जाता है। जैसे-अपि प्रविशामः? क्या हम भीतर चलें?

धातु-संयुक्त तुमुन् प्रत्यय के अनुस्वार का लोप करके उसके आगे कामा/कामः जोड़ने से अमुक कार्य करना चाहने वाली/चाहने वाला-यह मुहावरेदार प्रयोग होता है। जैसे-गन्तुकामा, वक्तुकामा, कर्तुकामः इत्यादि। इस प्रक्रिया के आधार पर नीचे लिखे वाक्यों का संस्कृत में अनुवाद करें-

- (क) राम क्या कहना चाहता है?
- (ख) क्रिस्तीना कहाँ जाना चाहती है?
- (ग) वह करना क्या चाहता है?

क: रक्षति
क: रक्षितः

त्रयोदशः पाठः

हिमालयः

[प्रस्तुत पाठ महाकवि कालिदास प्रणीत 'कुमारसम्भवम्' नामक महाकाव्य के प्रथम सर्ग से संगृहीत है। इन पद्यों में हिमालय की प्राकृतिक सुषमा का वर्णन है।]

सन्धिः

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः।

पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥1॥

अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम्।

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ॥2॥

आमेखलं सञ्चरतां घनानां छायामधः सानुगतां निषेव्य।

उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥3॥

कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम्।

यत्र स्तुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥4॥

दिवाकराद्रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्।

क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥5॥

नगाधिराजः (नग+अधिराजः)

पूर्वापरौ (पूर्व+अपरौ)

तोयनिधी

वगाह्य

मानदण्डः

प्रभवस्य

सौभाग्यविलोपि

सन्निपाते

निमज्जति

अङ्कः

आमेखलम्

सञ्चरताम्

सानुगताम्

निषेव्य

उद्वेजिता

आश्रयन्ते

आतपवन्ति

कपोलकण्डूः

- पर्वतराज
- पूर्व और पश्चिम में स्थित (दोनों)
- दोनों समुद्रों को
- प्रविष्ट होकर, धँस कर
- मापक, पैमाना, नापने के लिए प्रयुक्त उपकरण
- उत्पन्न करने वाले का
- सौन्दर्य, महिमा, बड़प्पन को लुप्त करने वाला
- इकट्ठा होने पर
- विलीन हो जाता है, नगण्य होता है
- कलंक, धब्बा
- मध्य भाग तक
- विचरण करते हुए
- चोटियों पर गयी हुई
- सेवन करके, सुख पाकर
- घबराए हुए, परेशान
- आश्रय लेते हैं
- धूप से युक्त पर
- कनपटी की खुजली

करिभिः	-	हाथियों के द्वारा
विनेतुम्	-	दूर करने के लिए
विघट्टितानाम्	-	रगड़े हुआओं का
सरलद्रुमाणाम्	-	देवदारु के वृक्षों का
स्रुतक्षीरतया	-	दूध निकलने से
प्रसूतः	-	उत्पन्न
सानूनि	-	पर्वत की चोटियाँ
सुरभीकरोति	-	सुगन्धित कर देता है
गुहासु	-	गुफाओं में
लीनम्	-	छिपे हुए
दिवाभीतम्	-	दिन से डरे हुए, उल्लू
क्षुद्रेऽपि (क्षुद्रे+अपि)	-	अधम या नीच को भी
शरणं प्रपन्ने	-	शरण में आये हुए
ममत्वम्	-	अपनापन
सतीव (सति+इव)	-	मानों होने पर

अभ्यासः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् एकपदेन उत्तराणि लिखत-

- (क) पृथिव्याः मानदण्डः कः?
- (ख) हिमालयः भारतस्य कस्यां दिशि वर्तते?
- (ग) इन्दोः किरणेषु कः निमज्जति?
- (घ) कुमारसम्भवमहाकाव्यस्य रचयिता कः?
- (ङ) हिमालयः गुहासु कं रक्षति?

2. अधोरेखाङ्कितेभ्यः पदेभ्यः प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) हिमालयः उत्तरस्यां दिशि वर्तते।
(ख) पृथिव्याः मानदण्डः हिमालयः अस्ति।
(ग) कुमारसम्भवमहाकाव्यं कालिदासेन विरचितम्।
(घ) अस्मिन् पाठे कविः हिमालयस्य वर्णनं करोति।

3. अधोलिखितेषु पदेषु सन्धिविच्छेदं कुरुत-

अस्त्युत्तरस्याम्	=	.....	+	.....
नगाधिराजः	=	.....	+	.....
पूर्वापरौ	=	.....	+	.....
किरणेष्विव	=	.....	+	.....
यस्यातपवन्ति	=	.....	+	.....

4. मञ्जूषातः शब्दान् चित्वा निर्दिष्टस्तम्भेषु लिखत-

नगाधिराजः	दिशि	इन्दोः	सिद्धाः	करिभिः
किरणैः	द्रुमाणाम्	स्रुतक्षीरतया	क्षुद्रे	छायायाम्
गुहासु	महाकाव्ये	शृङ्गाणि	विघट्टितानाम्	मानदण्डः
प्रभवस्य	यः	घनानाम्	वृष्टिभिः	कालिदासेन

प्रथमाविभक्तिः तृतीयाविभक्तिः षष्ठीविभक्तिः सप्तमीविभक्तिः

यथा-

यः	करिभिः	इन्दोः	गुहासु
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....

हिमालयः

5. अधोलिखितानि पदानि आधृत्य वाक्यानि रचयत-

- पृथिव्याः - .....
हिमालये - .....
गुहासु - .....
इन्दोः - .....
छायायाम् - .....

योग्यता-विस्तारः

- ❖ 'मानदण्ड' शब्द मापने के लिये प्रयोग में लायी जाने वाली तराजू के लकड़ी के डण्डे को कहा जाता है। यह शब्द अब आदर्श कसौटी, निकष, पराकाष्ठा, श्रेष्ठता का पैमाना आदि अर्थों में प्रयुक्त होता है।
- ❖ 'पूर्वापरौ तोयनिधी' के माध्यम से यहाँ क्रमशः बंगाल की खाड़ी तथा अरबसागर की ओर संकेत किया गया है।
- ❖ 'सरलद्रुम' देवदारु के पेड़ को कहा जाता है। इसकी छाल बहुत कोमल होती है। घर्षणमात्र से ही इसकी छाल छिल जाती है तथा उससे दूध की धार बहने लगती है।
- ❖ हिमालय की महिमा का वर्णन दूसरे ग्रन्थों में भी प्राप्त होता है। तुलनीय-

कैलासो हिमवांश्चैव दक्षिणे वर्षपर्वतौ।

पूर्वपश्चिमगावेतावर्णवान्तरुपस्थितौ॥ (ब्रह्माण्डपुराणम्)

- ❖ कालिदास द्वारा प्रतिपादित सिद्धान्त के विरुद्ध में एक यह भी कथन पाया जाता है-

एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोरिति यो बभाषे।
न तेन दृष्टं कविना समस्तं दारिद्र्यमेकं गुणकोटिहारि॥

- ❖ सूक्ति का अर्थ है सुन्दर कथन। कालिदास के काव्य में बहुत ऐसी सूक्तियाँ हैं जिनसे मनुष्य को बहुत सी सीख मिलती है। नीचे दी गयी कुछ अन्य सूक्तियों का अध्ययन करें।

- ❖ कालिदास ने मेघदूत में रामगिरि पर्वत को ले कर लिखा है-

न क्षुद्रोऽपि प्रथमसुकृतापेक्षया संश्रयाय।
प्राप्ते मित्रे भवति विमुखः किं पुनर्यस्तथोच्चैः॥

कालिदास की अन्य प्रसिद्ध सूक्तियाँ

- शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्।
- न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत्।
- प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता।
- पुराणमित्येव न साधु सर्वम्।
- रिक्तः सर्वो भवति हि लघुः पूर्णता गौरवाय।

परियोजना-कार्यम्

- * इस पाठ में सूक्तियाँ खोजें।
- * अन्य भाषाओं में प्राप्त हिमालय वर्णन को पढ़ें और उसकी सूची बनायें।

चतुर्दशः पाठः

आर्यभटः

[भारतवर्ष की अमूल्य निधि है ज्ञान-विज्ञान की सुदीर्घ परम्परा। इस परम्परा को सम्पोषित किया प्रबुद्ध मनीषियों ने। इन्हीं मनीषियों में अग्रगण्य थे आर्यभट। दशमलव पद्धति आदि के प्रारम्भिक प्रयोक्ता आर्यभट ने गणित को नयी दिशा दी। इन्हें एवं इनके प्रवर्तित सिद्धान्तों को तत्कालीन रूढिवादियों का विरोध झेलना पड़ा। वस्तुतः गणित को विज्ञान बनाने वाले तथा गणितीय गणना पद्धति के द्वारा आकाशीय पिण्डों की गति का प्रवर्तन करने वाले ये प्रथम आचार्य थे। आचार्य आर्यभट के इसी वैदुष्य का उद्घाटन प्रस्तुत पाठ में है।]

पूर्वदिशायाम् उदेति सूर्यः पश्चिमदिशायां च अस्तं गच्छति इति दृश्यते हि लोके। परं न अनेन अवबोध्यमस्ति यत्सूर्यो गतिशील इति। सूर्योऽचलः पृथिवी च चला या स्वकीये अक्षे घूर्णति इति साम्प्रतं सुस्थापितः सिद्धान्तः। सिद्धान्तोऽयं प्राथम्येन येन प्रवर्तितः, स आसीत् महान् गणितज्ञः ज्योतिर्विच्च आर्यभटः। पृथिवी स्थिरा वर्तते इति परम्परया प्रचलिता रूढिः तेन प्रत्यादिष्टा। तेन उदाहृतं यद् गतिशीलायां नौकायाम् उपविष्टः मानवः नौकां स्थिरामनुभवति, अन्यान् च पदार्थान् गतिशीलान् अवगच्छति। एवमेव गतिशीलायां पृथिव्याम् अवस्थितः मानवः पृथिवीं स्थिरामनुभवति सूर्यादिग्रहान् च गतिशीलान् वेत्ति।

476 तमे ख्रिस्ताब्दे (षट्सप्तत्यधिकचतुःशततमे वर्षे) आर्यभटः जन्म लब्धवानिति तेनैव विरचिते 'आर्यभटीयम्' इत्यस्मिन् ग्रन्थे उल्लिखितम्। ग्रन्थोऽयं तेन त्रयोविंशतितमे

वयसि विरचितः। ऐतिहासिकस्रोतोभिः ज्ञायते यत् पाटलिपुत्रं निकषा आर्यभटस्य वेधशाला आसीत्। अनेन इदम् अनुमीयते यत् तस्य कर्मभूमिः पाटलिपुत्रमेव आसीत्।

आर्यभटस्य योगदानं गणितज्योतिषा सम्बद्धं वर्तते यत्र संख्यानाम् आकलनं महत्त्वम् आदधाति। आर्यभटः फलितज्योतिषशास्त्रे न विश्वसिति स्म। गाणितीयपद्धत्या कृतम् आकलनमाधृत्य एव तेन प्रतिपादितं यद् ग्रहणे राहु-केतुनामकौ दानवौ नास्ति कारणम्। तत्र तु सूर्यचन्द्रपृथिवी इति त्रीणि एव कारणानि। सूर्य परितः भ्रमन्त्याः पृथिव्याः, चन्द्रस्य परिक्रमापथेन संयोगाद् ग्रहणं भवति। यदा पृथिव्याः छायापातेन चन्द्रस्य प्रकाशः अवरुध्यते तदा चन्द्रग्रहणं भवति। तथैव पृथ्वीसूर्ययोः मध्ये समागतस्य चन्द्रस्य छायापातेन सूर्यग्रहणं दृश्यते।

समाजे नूतनानां विचाराणां स्वीकारे प्रायः सामान्यजनाः काठिन्यमनुभवन्ति। भारतीयज्योतिःशास्त्रे तथैव आर्यभटस्यापि विरोधः अभवत्। तस्य सिद्धान्ताः उपेक्षिताः। स पण्डितम्मन्यानाम् उपहासपात्रं जातः। पुनरपि तस्य दृष्टिः कालातिगामिनी दृष्टा। आधुनिकैः वैज्ञानिकैः तस्मिन्, तस्य च सिद्धान्ते समादरः प्रकटितः। अस्मादेव कारणाद् अस्माकं प्रथमोपग्रहस्य नाम आर्यभट इति कृतम्।

वस्तुतः भारतीयायाः गणितपरम्परायाः अथ च विज्ञानपरम्परायाः असौ एकः शिखरपुरुषः आसीत्।

लोके	- संसार में
अवबोध्यम्	- समझने योग्य, जानने योग्य, जानना चाहिए
अचलः	- स्थिर, गतिहीन
चला	- अस्थिर, गतिशील
स्वकीये	- अपने
अक्षे	- धुरी पर
घूर्णति	- घूमती है
सुस्थापितः	- भली-भाँति स्थापित
प्राथम्येन	- सर्वप्रथम
ज्योतिर्विद्	- ज्योतिषी
रूढिः	- प्रचलित प्रथा, रिवाज
प्रत्यादिष्टा	- खण्डन किया
(प्रति+आदिष्टा)	
ख्रिस्ताब्दे (ख्रिस्त+अब्दे)	- ईस्वी में
षट्सप्ततिः	- छिहत्तर
वयसि	- आयु में, अवस्था में, उम्र में
निकषा	- निकट
वेधशाला	- ग्रह, नक्षत्रों को जानने की प्रयोगशाला
आकलनम्	- गणना

आदधाति	-	रखता है
भ्रमन्त्याः	-	घूमने वाली की, घूमती हुई की
छायापातेन	-	छाया पड़ने से
अवरुध्यते	-	रुक जाता है
अपरत्र	-	दूसरी ओर
अवस्थितः	-	स्थित
विश्वसिति स्म	-	विश्वास करता था
प्रतिरोधस्य	-	रोकने का
पण्डितम्मन्यानाम्	-	स्वयं को भारी विद्वान् मानने वालों का
कालातिगामिनी	-	समय को लाँघने वाली

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरत-

- (क) सूर्यः कस्यां दिशायाम् उदेति?
 (ख) आर्यभट्टस्य वेधशाला कुत्र आसीत्?
 (ग) महान् गणितज्ञः ज्योतिर्विच्च कः अस्ति?
 (घ) आर्यभटेन कः ग्रन्थः रचितः?
 (ङ) अस्माकं प्रथमोपग्रहस्य नाम किम् अस्ति?

2. सन्धिविच्छेदं कुरुत-

ग्रन्थोऽयम्	-	.....	+	.....
सूर्याचलः	-	.....	+	.....
तथैव	-	.....	+	.....

आर्यभट्टः

कालातिगामिनी - ..... + ...
प्रथमोपग्रहस्य - ..... + ...

3. अधोलिखितपदानां विपरीतार्थकपदानि लिखत-

उदयः .....
अचलः .....
अन्धकारः .....
स्थिरः .....
समादरः .....

4. अधोलिखितानि पदानि आधृत्य वाक्यानि रचयत-

साम्प्रतम् - .....
निकषा - .....
परितः - .....
उपविष्टः - .....
कर्मभूमिः - .....
वैज्ञानिकः - .....

5. मञ्जूषातः पदानि चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

नौकाम् पृथिवी तदा चला अस्तं

- (क) सूर्यः पूर्वदिशायाम् उदेति पश्चिमदिशि च ..... गच्छति।
(ख) सूर्यः अचलः पृथिवी च .....।
(ग) ..... स्वकीये अक्षे घूर्णति।
(घ) यदा पृथिव्याः छायापातेन चन्द्रस्य प्रकाशः अवरुध्यते ..... चन्द्रग्रहणं भवति।
(ङ) नौकायाम् उपविष्टः मानवः ..... स्थिरामनुभवति।

6. उदाहरणानुसारं पदपरिचयं ददत-

	पदानि	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
यथा -	चन्द्रस्य	पुँल्लिङ्गः	षष्ठी	एकवचनम्
	वेधशालायाम्	.....	.....	.....
	पृथिवी	.....	.....	.....
	परम्परया	.....	.....	.....
	त्रीणि	.....	.....	.....
	छायापातेन	.....	.....	.....

7. 'मति' शब्दस्य रूपाणि पूरयत-

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	मतिः	मती	मतयः
द्वितीया	मतिम्	.....	मतीः
तृतीया	मत्या	मतिभ्याम्	.....
चतुर्थी	.....	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
पञ्चमी	मत्याः, मतेः	.....	.....
षष्ठी	.....	मत्योः	मतीनाम्
सप्तमी	मत्याम्	मत्योः	मतिषु
सम्बोधनम्	.....!	हे मती!	हे मतयः!

योग्यता-विस्तारः

आर्यभट्ट को अश्मकाचार्य नाम से भी जाना जाता है। यही कारण है कि इनके जन्मस्थान के विषय में विवाद है। कोई इन्हें पाटलिपुत्र का कहते हैं तो कोई महाराष्ट्र का।

आर्यभट्ट ने दशमलव पद्धति का प्रयोग करते हुए π (पाई) का मान निर्धारित किया। उन्होंने दशमलव के बाद के चार अंकों तक π के मान को निकाला। उनकी दृष्टि में π का मान है 3.1416 । आधुनिक गणित में π का मान, दशमलव के बाद सात अंकों तक जाना जा सका है, तदनुसार $\pi = 3.1416926$ ।

भारतीयज्योतिषशास्त्र—वैदिक युग में यज्ञ के काल अर्थात् शुभ मुहूर्त के ज्ञान के लिए ज्योतिषशास्त्र का उद्भव हुआ। कालान्तर में इसके अन्तर्गत ग्रहों का संचार, वर्ष, मास, पक्ष, वार, तिथि, घंटा आदि पर गहन विचार किया जाने लगा। लगध, आर्यभट्ट, वराहमिहिर, ब्रह्मगुप्त, भास्कराचार्य, बालगंगाधर तिलक, रामानुजन् आदि हमारे देश के प्रमुख ज्योतिषशास्त्री हैं। आर्यभटीयम्, सौरसिद्धान्तः, बृहत्संहिता, लीलावती, पञ्चसिद्धान्तिका आदि ज्योतिष के प्रमुख संस्कृत ग्रन्थ हैं।

आर्यभटीयम्—आर्यभट्ट ने 499 ई. में इस ग्रन्थ की रचना की थी। यह ग्रन्थ 20 आर्याछन्दों में निबद्ध है। इसमें ग्रहों की गणना के लिए कलि संवत् (499 ई. में 3600 कलि संवत्) को निश्चित किया गया है।

गणितज्योतिष—संख्या के द्वारा जहाँ काल की गणना हो, वह गणितज्योतिष है। ज्योतिषशास्त्र की तीन विधाओं यथा—सिद्धान्त, फलित एवं गणित में यह सर्वाधिक प्रमुख है।

फलितज्योतिष—इसके अन्तर्गत ग्रह नक्षत्रों आदि की स्थिति के आधार पर भाग्य, कर्म आदि का विवेचन किया जाता है।

वेधशाला—ग्रह, नक्षत्र आदि की गति, स्थिति की जानकारी जहाँ गणना तथा यान्त्रिक विधि के आधार पर ली जाये वह वेधशाला है। यथा—जन्तर—मन्तर।

परियोजना-कार्यम्

- * योग्यता विस्तार में उल्लेखित विद्वानों की कृतियों के नाम का सङ्कलन करें।
- * योग्यता विस्तार में उद्धृत पुस्तकों के लेखक का नाम बताएँ।
- * आर्यभट के अतिरिक्त कुछ अन्य गणितज्ञों के नाम तथा उनके कार्यों की सूची तैयार करें।

पञ्चदशः पाठः

प्रहेलिकाः

[पहेलियाँ मनोरञ्जन की प्राचीन विधा है। ये प्रायः विश्व की सारी भाषाओं में उपलब्ध हैं। संस्कृत के कवियों ने इस परम्परा को अत्यन्त समृद्ध किया है। पहेलियाँ जहाँ हमें आनन्द देती हैं, वहीं समझ-बूझ की हमारी मानसिक व बौद्धिक प्रक्रिया को तीव्रतर बनाती हैं। इस पाठ में संस्कृत प्रहेलिका (पहेली) बूझने की परम्परा के कुछ रोचक उदाहरण प्रस्तुत किए गए हैं।]

कस्तूरी जायते कस्मात्?
को हन्ति करिणां कुलम्?
किं कुर्यात् कातरो युद्धे?
मृगात् सिंहः पलायते ॥1॥

सीमन्तिनीषु का शान्ता?
राजा कोऽभूत् गुणोत्तमः?
विद्वद्भिः का सदा वन्द्या?
अत्रैवोक्तं न बुध्यते ॥2॥

कं सज्जघान कृष्णः?
का शीतलवाहिनी गङ्गा?
के दारपोषणरताः?
कं बलवन्तं न बाधते शीतम् ॥3॥

वृक्षाग्रवासी न च पक्षिराजः
त्रिनेत्रधारी न च शूलपाणिः।
त्वग्वस्त्रधारी न च सिद्धयोगी
जलं च बिभ्रन्न घटो न मेघः ॥4॥

भोजनान्ते च किं पेयम्?
जयन्तः कस्य वै सुतः?
कथं विष्णुपदं प्रोक्तम्?
तक्रं शक्रस्य दुर्लभम् ॥5॥

प्रहेलिकानामुत्तरान्वेषणाय सङ्केताः

प्रथमा प्रहेलिका	-	अन्तिमे चरणे क्रमशः त्रयाणां प्रश्नानां त्रिभिः पदैः उत्तरं दत्तम्।
द्वितीया प्रहेलिका	-	प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चरणेषु प्रथमस्य वर्णस्य अन्तिमवर्णेन संयोगात् उत्तरं प्राप्यते।
तृतीया प्रहेलिका	-	प्रत्येकं चरणे प्रथमद्वितीययोः प्रथमत्रयाणां वा वर्णानां संयोगात् तस्मिन् चरणे प्रस्तुतस्य प्रश्नस्य उत्तरं प्राप्यते।
चतुर्थप्रहेलिकायाः उत्तरम्	-	नारिकेलफलम्।
पञ्चमप्रहेलिकायाः उत्तरम्	-	प्रथम-प्रहेलिकावत्।

हन्ति	-	मारता/मारती है
कातरः	-	कमजोर
सीमन्तिनीषु	-	नारियों में
कोऽभूत् (कः+अभूत्)	-	कौन हुआ
सज्जघान	-	मारा
कंसज्जघान (कंस+जघान)	-	कंस को मारा
शीतलवाहिनी	-	ठंडी धारा वाली
काशीतलवाहिनी	-	काशी की भूमि पर बहने वाली

प्रहेलिका:

दारपोषणरताः
 केदारपोषणरताः
 कंबलवन्तम्
 वृक्षाग्रवासी
 (वृक्ष+अग्रवासी)
 पक्षिराजः
 त्रिनेत्रधारी
 शूलपाणिः
 त्वग्
 बिभ्रन्
 विष्णुपदम्
 तक्रम्
 शक्रस्य

- पत्नी के पोषण में संलग्न
- खेत के कार्य में संलग्न
- वह व्यक्ति जिसके पास कंबल है
- पेड़ के ऊपर रहने वाला
- पक्षियों का राजा (गरुड़)
- तीन नेत्रों वाला (शिव)
- जिनके हाथ में त्रिशूल है (शंकर)
- त्वचा, छाल
- धारण करता हुआ
- स्वर्ग, मोक्ष
- छाछ, मठा
- इन्द्र का

अभ्यासः

1. श्लोकांशेषु रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) सीमन्तिनीषु का ..... राजा ..... गुणोत्तमः।
 (ख) कं सज्जघान ..... का ..... गङ्गा?
 (ग) के ..... कं ..... न बाधते शीतम्॥
 (घ) वृक्षाग्रवासी न च ..... न च शूलपाणिः।

2. श्लोकांशान् योजयत-

क

किं कुर्यात् कातरो युद्धे
 विद्वद्भिः का सदा वन्धा
 कं सज्जघान कृष्णः
 कथं विष्णुपदं प्रोक्तं

ख

अत्रैवोक्तं न बुध्यते।
 तक्रं शक्रस्य दुर्लभम्।
 मृगात् सिंहः पलायते।
 काशीतलवाहिनी गङ्गा॥

3. उपयुक्तकथनानां समक्षम् 'आम्' अनुपयुक्तकथनानां समक्षं न इति लिखत-

यथा- सिंहः करिणां कुलं हन्ति।

आम्

(क) कातरो युद्धे युद्ध्यते।

(ख) कस्तूरी मृगात् जायते।

(ग) मृगात् सिंहः पलायते।

(घ) कंसः जघान कृष्णम्।

(ङ) तक्रं शक्रस्य दुर्लभम्।

(च) जयन्तः कृष्णस्य पुत्रः।

4. अधोलिखितानां पदानां लिङ्गं विभक्तिं वचनञ्च लिखत-

पदानि	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
यथा- करिणाम्	पुँल्लिङ्गम्	षष्ठी	बहुवचनम्
कस्तूरी	.....	.....	.....
युद्धे	.....	.....	.....
सीमन्तिनीषु	.....	.....	.....
बलवन्तम्	.....	.....	.....
शूलपाणिः	.....	.....	.....
शक्रस्य	.....	.....	.....

5. कोष्ठकान्तर्गतानां पदानामुपयुक्तविभक्तिप्रयोगेन अनुच्छेदं पूरयत-

एकः काकः ..... (आकाश) डयमानः आसीत्। तृषार्तः सः ..... (जल)
अन्वेषणं करोति। तदा सः ..... (घट) अल्पं ..... (जल) पश्यति।
सः ..... (उपल) आनीय ..... (घट) पातयति। जलं .....
(घट) उपरि आगच्छति। ..... (काक) सानन्दं जलं पीत्वा तृप्यति।

योग्यता-विस्तारः

प्रस्तुत पाठ में दी गयी पहेलियों के अतिरिक्त कुछ अन्य पहेलियाँ अधोलिखित हैं।
उन्हें पढ़कर स्वयं समझने की कोशिश करें और ज्ञानवर्धन करें यदि न समझ पायें तो
उत्तर देखें।

(क) चक्री त्रिशूली न हरो न विष्णुः।

महान् बलिष्ठो न च भीमसेनः।

स्वच्छन्दगामी न च नारदोऽपि

सीतावियोगी न च रामचन्द्रः॥

(ख) न तस्यादिर्न तस्यान्तः मध्ये यस्तस्य तिष्ठति।

तवाप्यस्ति ममाप्यस्ति यदि जानासि तद्वद॥

(ग) अपदो दूरगामी च साक्षरो न च पण्डितः।

अमुखः स्फुटवक्ता च यो जानाति स पण्डितः॥

उत्तर-(क) वृषभः, (ख) नयनम्, (ग) पत्रम्

सन्धिः

पूर्वपदस्य अन्तिमवर्णेन समम् उत्तरपदस्य पूर्ववर्णस्य मेलनेन यत्परिवर्तनं भवति तत्सन्धिः इति।

यथा- विद्या + आलयः

= विद्य् आ + आ लयः

= विद्यालयः

एवमेव यदि + अपि = यद्यपि कवि + इन्द्रः = कवीन्द्रः

सामान्यतः सन्धिः त्रिविधः, तद्यथा-

(क) स्वरसन्धिः अच्सन्धिः वा

(ख) व्यञ्जनसन्धिः हल्सन्धिः वा

(ग) विसर्गसन्धिः

(क) **स्वरसन्धिः** - स्वरवर्णेन सह स्वरवर्णस्य मेलनं स्वर-सन्धिः कथ्यते। संस्कृतभाषायां स्वीकृताः स्वरवर्णाः इमे सन्ति-अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ। स्वरसन्धौ एतेषां परस्परमेलनं भवति। अत्र केचिद् विशिष्टाः सन्धयः उल्लेखनीयाः-

(i) **दीर्घसन्धिः** - अ, इ, उ, ऋ ह्रस्वेभ्यो दीर्घेभ्यो वेति वर्णेभ्यः परम् अ, इ, उ, ऋ वेति स्वरः दीर्घाः वा वर्णाः भवन्ति चेत्, तयोः मेलनेन दीर्घः भवति। (सूत्रम्-अकः सवर्णे दीर्घः)

उदाहरणानि- मुर + अरिः = मुरारिः

पाठ + आरम्भः = पाठारम्भः

दक्षिण + अयनम् = दक्षिणायनम्

स्वराज्य + आन्दोलनम् = स्वराज्यान्दोलनम्

कवि + इन्द्रः = कवीन्द्रः

मुनि + ईश्वरः = मुनीश्वरः

मही + इन्द्रः = महीन्द्रः

मही + ईश्वरः = महीश्वरः

भानु + उदयः = भानूदयः

लघु + उर्मिः = लघूर्मिः

वधू + उदयः = वधूदयः

पितृ + ऋणम् = पितृणम्

सामान्य-प्रक्रिया

अ + अ = आ	इ + इ = ई	उ + उ = ऊ	ऋ + ऋ = ॠ
अ + आ = आ	इ + ई = ई	उ + ऊ = ऊ	लृ + लृ = लृ
आ + अ = आ	ई + इ = ई	ऊ + उ = ऊ	
आ + आ = आ	ई + ई = ई	ऊ + ऊ = ऊ	

(ii) **यण्सन्धिः** - इ, उ, ऋ, लृ वेति वर्णस्य पश्चात् भिन्नस्वरवर्णः भवति चेत् इ, उ, ऋ, लृ इत्येषां स्थाने क्रमशः य्, व्, र्, ल् आदेशः भवति। (सूत्रम्-इको यणचि)

उदाहरणानि-

यदि + अपि = यद्यपि

मधु + अरि = मध्वरिः

वधू + आगमनम् = वध्वागमनम्

पितृ + आदेशः = पित्रादेशः

लृ + आकृतिः = लाकृतिः

सामान्य-प्रक्रिया

इ/ई + अ, आ, उ, ऊ, ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ = य्

उ/ऊ + अ, आ, इ, ई, ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ = व्

ऋ/ऋ + अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ = र्

लृ/लृ + अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, लृ, ए, ऐ, ओ, औ = ल्

(iii) **गुणसन्धिः** - अ, आ इत्यनयोः पश्चात् इ, उ, ऋ, लृ वेति वर्णः आगच्छति चेत्, क्रमशः ए, ओ, अर्, अल् वा भवति। (सूत्रम्-आद्गुणः)

उदाहरणानि-

देव + इन्द्रः = देवेन्द्रः

देव + ईशः = देवेशः

पर + उपकारः = परोपकारः

एक + ऊनः = एकोनः

महा + ऊर्मिः = महोर्मिः

देव + ऋषिः = देवर्षिः

तव + लृकारः = तवल्कारः

सामान्य-प्रक्रिया

अ/आ + इ, ई = ए

अ/आ + उ, ऊ = ओ

अ/आ + ऋ = अर्

अ/आ + लृ = अल्

(iv) **वृद्धिसन्धिः** - अ/आ इत्यनयोः पश्चात् ए/ऐ, ओ/औ वेति वर्णः आगच्छति चेत्, क्रमशः ऐ, औ वा भवति। (सूत्रम्-वृद्धिरेचि)

उदाहरणानि-

एक + एकम् = एकैकम्

देव + ऐश्वर्यम् = देवैश्वर्यम्

गङ्गा + ओघः = गङ्गौघः

महा + ओषधिः = महौषधिः

सामान्य-प्रक्रिया

अ/आ + ए, ऐ = ऐ

अ/आ + ओ, औ = औ

- (v) **अयादिसन्धिः** - ए, ऐ, ओ, औ वेति वर्णस्य पश्चात् कोऽपि स्वरवर्णः आगच्छति चेत्, तत्स्थाने क्रमशः अय्, आय्, अव्, आव् वा आदेशः भवति।
(सूत्रम्-एचोऽयवायावः)

उदाहरणानि-

ने + अनम् = नयनम्
गै + अकः = गायकः
पो + अनम् = पवनम्
पौ + अकः = पावकः

सामान्य-प्रक्रिया

ए + स्वरवर्णाः = अय्
ऐ + स्वरवर्णाः = आय्
ओ + स्वरवर्णाः = अव्
औ + स्वरवर्णाः = आव्

कारकम्

वाक्ये क्रियायाः सद्यः अन्वयः येन पदेन शब्देन वा सह भवति तत्पदं कारकं भवति। कारकाणाम् अर्थं प्रकाशयितुं येषां प्रत्ययानां संयोजनं शब्दैः सह भवति ते (प्रत्ययाः) कारकविभक्तयः भवन्ति।

सामान्यतः विभक्तिः द्विविधा-

(i) कारकविभक्तिः (ii) उपपदविभक्तिः

कारकविभक्तिः - कारकद्वारा प्रयुक्तविभक्तिः कारकविभक्तिः भवति। यथा-बालकः विद्यालयं गच्छति। अत्र बालकः इत्यत्र कर्तृकारकमिति प्रथमा विभक्तिः। विद्यालयम् इत्यत्र कर्मकारकमिति द्वितीया विभक्तिः।

उपपदविभक्तिः - पदम् आश्रित्य या विभक्तिः सा उपपद-विभक्तिः। यथा-गुरवे नमः। अत्र 'नमः' इति पदस्य प्रयोगेण चतुर्थी विभक्तिः।

अभितः - ग्रामम् अभितः पर्वताः सन्ति।

परितः - ग्रामं परितः उद्यानम् अस्ति।

उभयतः	- विद्यालयम् उभयतः पुष्पवाटिका।
सर्वतः	- पुष्पवाटिकां सर्वतः वृक्षाः सन्ति।
सह	- शशाङ्केण सह रोहिणी गृहं गतवती।
साकं	- मया साकं त्वं गच्छसि।
समम्	- त्वया समम् अहं गच्छामि।
सार्धं	- प्रधानमन्त्रिणा सार्धं मन्त्रिणः अपि गतवन्तः।
अलम्	- अलम् विवादेन। अलं श्रमेण। रामः रावणाय अलम्।
नमः	- गुरवे नमः।
स्वाहा	- अग्नये स्वाहा।
स्वधा	- पितृभ्यः स्वधा।
वषट्	- देवतायै वषट्।

उपसर्गः

धातोः पूर्वम् उपसर्गान् योजयित्वा वयं नूतनक्रियापदानां निर्माणं कुर्मः। उपसर्गाः साधारणतः द्वाविंशतिः (22) संख्यकाः सन्ति, तद्यथा-प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, निर्, निस्, दुर्, दुस्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप। उपसर्गयोगेन धात्वर्थः क्वचित् परिवर्तते। अतः कथ्यते-

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते।
विहारहारसंहारप्रहारपरिहारवत्॥

यथा- वि + ह = विहरति
सम् + ह = संहरति
उप + ह = उपहरति
परि + ह = परिहरति

प्रत्ययः

विभक्तिरहितस्य मूलशब्दस्य अन्ते, अर्थयुतं शब्दं प्रतिपादयितुं यः शब्दः वर्णो वा प्रयुज्यते सः प्रत्ययः कथ्यते। विभक्तिरहितः मूलशब्दः संस्कृतव्याकरणे प्रकृतिः उच्यते। प्रकृतिरियं द्विविधा, तद्यथा-धातुः प्रातिपदिकञ्च।

एवं धातोः प्रातिपदिकात् च अनन्तरं यः वर्णः प्रयुज्यते सः प्रत्ययः भवति। यथा-‘रामः’ इति शब्दे ‘राम’ प्रातिपदिकः अस्ति, विसर्गः (सु) च प्रत्ययो वर्तते। तथैव ‘पठित्वा’ इति शब्दे पठ् इति धातुः वर्तते क्त्वा च प्रत्ययः इति।

प्रत्ययाः पञ्चविधाः भवन्ति, तद्यथा-विभक्तिः, कृत्, तद्धितः, स्त्रीप्रत्ययः, धात्ववयवश्च। अत्र इमे प्रत्ययाः अपि अवबोधनीयाः।

(क) **विभक्तिः** - धातूनाम् अनन्तरं ‘ति, तः, न्ति’-प्रभृतयः प्रत्ययाः प्रातिपदिकानां च अनन्तरं सु-औ-जस्-प्रभृतयः प्रत्ययाः विभक्ति-प्रत्ययाः भवन्ति।

यथा- राम + सु = रामः (प्रातिपदिकेन निष्पन्नः)

गम् + ति = गच्छति (धातुभिनिष्पन्नः)

पठ् + न्ति = पठन्ति (धातुभिनिष्पन्नः)

(ख) **कृत्** - धातोः पश्चात् प्रयुक्ताः प्रत्ययाः कृत्प्रत्ययाः भवन्ति।

यथा- पठ् + ल्युट् = पठनम्

(ग) **तद्धितः** - संज्ञायाः सर्वनाम्नश्च पश्चात् प्रयुक्ताः प्रत्ययाः तद्धिताः भवन्ति।

यथा- शिव + अण् = शैवः।

(घ) **स्त्रीप्रत्ययः** - पुलिङ्गशब्दान् स्त्रीलिङ्गेषु परिवर्तितुं ये प्रत्ययाः प्रयोगे व्यवह्रियन्ते ते स्त्रीप्रत्ययाः सन्ति।

यथा- चतुर + टाप् = चतुरा

दातृ + डीप् = दात्री

(ङ) **धात्ववयवः** - धातोः विभक्तेश्च मध्ये सन्-शप्-णिच्-प्रभृतयः प्रत्ययाः धात्ववयवाः भवन्ति।

यथा- पठ् + णिच् + तिप् = पाठयति

आङ्ग्लभाषायां प्रत्ययः इति शब्दस्य कृते Suffix इति शब्दो वर्तते। केचन प्रमुखाः व्यावहारिकाश्च प्रत्ययाः सन्ति - क्त्वा, तुमुन्, शतृ, शानच्, तव्यत्, अनीयर्, क्त, क्तवतु, घञ्, टाप्, ल्युट्, णिच्, ल्यप्, इत्यादयः।

कानिचन उदाहरणानि

क्त्वा - गम् + क्त्वा = गत्वा = जाकर

पठ् + क्त्वा = पठित्वा = पढ़कर

हस् + क्त्वा = हसित्वा = हँसकर

अहं पुस्तकं पठित्वा
गृहं गमिष्यामि।

ल्यप् - परि + त्यज् + ल्यप् = परित्यज्य = छोड़कर

वि + हस् = ल्यप् = विहस्य = हँसकर

उप + गम् + ल्यप् = उपगम्य = समीप जाकर

श्यामः गृहं परित्यज्य
वनं गतवान्।

तुमुन् - नी + तुमुन् = नेतुम् = लाने के लिये

गम् + तुमुन् = गन्तुम् = जाने के लिये

पठ् + तुमुन् = पठितुम् = पढ़ने के लिये

चल् + तुमुन् = चलितुम् = चलने के लिये

लता पुस्तकं पठितुं
पुस्तकालयं गच्छति।

अहं फलं नेतुम्
आपणं गमिष्यामि।

शब्दरूपाणि

सर्वनाम-शब्दः

अस्मद्

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	माम्, मा	आवाम्, नौ	अस्मान्, नः
तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
चतुर्थी	मह्यम्, मे	आवाभ्याम्, नौ	अस्मभ्यम्, नः
पञ्चमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
षष्ठी	मम, मे	आवयोः, नौ	अस्माकम्, नः
सप्तमी	मयि	आवयोः	अस्मासु

युष्मद्

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वितीया	त्वाम्, त्वा	युवाम्, वाम्	युष्मान्, वः
तृतीया	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
चतुर्थी	तुभ्यम्, ते	युवाभ्याम्, वाम्	युष्मभ्यम्, वः
पञ्चमी	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
षष्ठी	तव, ते	युवयोः वाम्	युष्माकम्, वः
सप्तमी	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

यत्
पुँल्लिङ्गे

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	यः	यौ	ये
द्वितीया	यम्	यौ	यान्
तृतीया	येन	याभ्याम्	यैः
चतुर्थी	यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः
पञ्चमी	यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः
षष्ठी	यस्य	ययोः	येषाम्
सप्तमी	यस्मिन्	ययोः	येषु

स्त्रीलिङ्गे

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	या	ये	याः
द्वितीया	याम्	ये	याः
तृतीया	यया	याभ्याम्	याभिः
चतुर्थी	यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः
पञ्चमी	यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः
षष्ठी	यस्याः	ययोः	यासाम्
सप्तमी	यस्याम्	ययोः	यासु

नपुंसकलिङ्गे

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	यत्	ये	यानि
द्वितीया	यत्	ये	यानि
तृतीया	येन	याभ्याम्	यैः
चतुर्थी	यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः
पञ्चमी	यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः
षष्ठी	यस्य	ययोः	येषाम्
सप्तमी	यस्मिन्	ययोः	येषु

इदम्

पुंल्लिङ्गे

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	अयम्	इमौ	इमे
द्वितीया	इमम्, एनम्	इमौ, एनौ	इमान्, एनान्
तृतीया	अनेन, एनेन	आभ्याम्	एभिः
चतुर्थी	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
पञ्चमी	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
षष्ठी	अस्य	अनयोः, एनयोः	एषाम्
सप्तमी	अस्मिन्	अनयोः, एनयोः	एषु

स्त्रीलिङ्गे

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	इयम्	इमे	इमाः
द्वितीया	इमाम्	इमे	इमाः
तृतीया	अनया	आभ्याम्	आभिः
चतुर्थी	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः
पञ्चमी	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
षष्ठी	अस्याः	अनयोः	आसाम्
सप्तमी	अस्याम्	अनयोः	आसु

नपुंसकलिङ्गे

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	इदम्	इमे	इमानि
द्वितीया	इदम्, एनत्	इमे, एने	इमानि, एनानि
तृतीया	अनेन, एनेन	आभ्याम्	एभिः
चतुर्थी	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः
पञ्चमी	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
षष्ठी	अस्य	अनयोः, एनयोः	एषाम्
सप्तमी	अस्मिन्	अनयोः, एनयोः	एषु

विशेषः – सर्वनामशब्दानां सम्बोधने रूपाणि न भवन्ति।

ऋकारान्त-स्त्रीलिङ्गः

मातृ (माता)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	माता	मातरौ	मातरः
द्वितीया	मातरम्	मातरौ	मातृः
तृतीया	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
चतुर्थी	मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
पञ्चमी	मातुः	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
षष्ठी	मातुः	मात्रोः	मातृणाम्
सप्तमी	मातरि	मात्रोः	मातृषु
सम्बोधन!	हे मातः!	हे मातरौ!	हे मातरः!

स्वसृ (बहन)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	स्वसा	स्वसारौ	स्वसारः
द्वितीया	स्वसारम्	स्वसारौ	स्वसृः
तृतीया	स्वस्त्रा	स्वसृभ्याम्	स्वसृभिः
चतुर्थी	स्वस्त्रे	स्वसृभ्याम्	स्वसृभ्यः
पञ्चमी	स्वसुः	स्वसृभ्याम्	स्वसृभ्यः
षष्ठी	स्वसुः	स्वस्त्रोः	स्वसृणाम्
सप्तमी	स्वसरि	स्वस्त्रोः	स्वसृषु
सम्बोधन!	हे स्वसः!	हे स्वसारौ!	हे स्वसारः!

नकारान्त-पुँल्लिङ्गः

राजन् (राजा)

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	राजा	राजानौ	राजानः
द्वितीया	राजानम्	राजानौ	राज्ञः
तृतीया	राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः
चतुर्थी	राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः
पञ्चमी	राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः
षष्ठी	राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्
सप्तमी	राज्ञि, राजनि	राज्ञोः	राजसु
सम्बोधन!	हे राजन्!	हे राजानौ!	हे राजानः!

धातु-रूपाणि

खाद् (खाना)

लट्लकारः (वर्तमानकालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	खादति	खादतः	खादन्ति
मध्यमपुरुषः	खादसि	खादथः	खादथ
उत्तमपुरुषः	खादामि	खादावः	खादामः

लृट्‌लकारः (भविष्यत्कालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	खादिष्यति	खादिष्यतः	खादिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	खादिष्यसि	खादिष्यथः	खादिष्यथ
उत्तमपुरुषः	खादिष्यामि	खादिष्यावः	खादिष्यामः

लङ्‌लकारः (अतीतकालः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अखादत्	अखादताम्	अखादन्
मध्यमपुरुषः	अखादः	अखादतम्	अखादत
उत्तमपुरुषः	अखादम्	अखादाव	अखादाम

लोट्‌लकारः (अनुज्ञा/आदेशः)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	खादतु	खादताम्	खादन्तु
मध्यमपुरुषः	खाद	खादतम्	खादत
उत्तमपुरुषः	खादानि	खादाव	खादाम

विधिलिङ्‌लकारः (विधिः/सम्भावना)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	खादेत्	खादेताम्	खादेयुः
मध्यमपुरुषः	खादेः	खादेतम्	खादेत
उत्तमपुरुषः	खादेयम्	खादेव	खादेम

एवमेव धाव्, खेल्, गम् (गच्छ), पठ्, रक्ष्, भ्रम्, पा (पिब्), हस्, मिल्, क्रीड्,-इत्यादीनां धातूनां रूपाणि भवन्ति।

इष् (इच्छा करना)

लट्लकार: (वर्तमानकाल:)

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	इच्छति	इच्छतः	इच्छन्ति
मध्यमपुरुषः	इच्छसि	इच्छथः	इच्छथ
उत्तमपुरुषः	इच्छामि	इच्छावः	इच्छामः

लृट्लकार: (भविष्यत्काल:)

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	एषिष्यति	एषिष्यतः	एषिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	एषिष्यसि	एषिष्यथः	एषिष्यथ
उत्तमपुरुषः	एषिष्यामि	एषिष्यावः	एषिष्यामः

लङ्लकार: (अतीतकाल:)

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	ऐच्छत्	ऐच्छताम्	ऐच्छन्
मध्यमपुरुषः	ऐच्छः	ऐच्छतम्	ऐच्छत
उत्तमपुरुषः	ऐच्छम्	ऐच्छाव	ऐच्छाम

लोट्लकार: (अनुज्ञा/आदेश:)

पुरुष:	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	इच्छतु	इच्छताम्	इच्छन्तु
मध्यमपुरुषः	इच्छ	इच्छतम्	इच्छत
उत्तमपुरुषः	इच्छानि	इच्छाव	इच्छाम

विधिलिङ्लकारः (विधिः/सम्भावना)

पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	इच्छेत्	इच्छेताम्	इच्छेयुः
मध्यमपुरुषः	इच्छेः	इच्छेतम्	इच्छेत
उत्तमपुरुषः	इच्छेयम्	इच्छेव	इच्छेम

संख्यावाचकाः शब्दाः (५१ तः १००)

५१	एकपञ्चाशत्	६२	द्वाषष्टिः/द्विषष्टिः
५२	द्वापञ्चाशत्/द्विपञ्चाशत्	६३	त्रयषष्टिः/त्रिषष्टिः
५३	त्रयःपञ्चाशत्/त्रिपञ्चाशत्	६४	चतुषष्टिः
५४	चतुःपञ्चाशत्	६५	पञ्चषष्टिः
५५	पञ्चपञ्चाशत्	६६	षट्षष्टिः
५६	षट्पञ्चाशत्	६७	सप्तषष्टिः
५७	सप्तपञ्चाशत्	६८	अष्टाषष्टिः/अष्टषष्टिः
५८	अष्टापञ्चाशत्/अष्टपञ्चाशत्	६९	नवषष्टिः/एकोनसप्ततिः
५९	नवपञ्चाशत्/एकोनषष्टिः	७०	सप्ततिः
६०	षष्टिः	७१	एकसप्ततिः
६१	एकषष्टिः	७२	द्वासप्ततिः/द्विसप्ततिः

७३ त्रिसप्ततिः/त्रयस्सप्ततिः

७४ चतुस्सप्ततिः

७५ पञ्चसप्ततिः

७६ षट्सप्ततिः

७७ सप्तसप्ततिः

७८ अष्टासप्ततिः/अष्टसप्ततिः

७९ नवसप्ततिः/एकोनाशीतिः

८० अशीतिः

८१ एकाशीतिः

८२ द्व्यशीतिः

८३ त्र्यशीतिः

८४ चतुरशीतिः

८५ पञ्चाशीतिः

८६ षडशीतिः

८७ सप्ताशीतिः

८८ अष्टाशीतिः

८९ नवाशीतिः/एकोननवतिः

९० नवतिः

९१ एकनवतिः

९२ द्वानवतिः/द्विनवतिः

९३ त्रयोनवतिः/त्रिनवतिः

९४ चतुर्नवतिः

९५ पञ्चनवतिः

९६ षण्णवतिः

९७ सप्तनवतिः

९८ अष्टानवतिः/अष्टनवतिः

९९ नवनवतिः/एकोनशतम्

१०० शतम्

परिशिष्टम्

123

विषयानुक्रमणिका

	पृष्ठाङ्काः
पुरोवाक्	U
भूमिका	ix
मङ्गलम्	1-1
1. भारतीवसन्तगीतिः	2-6
2. स्वर्णकाकः	7-16
3. सोमप्रभम्	17-25
4. कल्पतरुः	26-31
5. सूक्तिमौक्तिकम्	32-37
6. भ्रान्तो बालः	38-44
7. प्रत्यभिज्ञानम्	45-55
8. लौहतुला	56-62
9. सिकतासेतुः	63-70
10. जटायोः शौर्यम्	71-77
11. पर्यावरणम्	78-84
12. वाङ्मनःप्राणस्वरूपम्	85-90

मङ्गलम्

यस्यां समुद्र उत सिन्धुरापो यस्यामन्नं कृष्टयः सं बभूवुः।
यस्यामिदं जिन्वति प्राणदेजत् सा नो भूमिः पूर्वपेये दधातु ॥1॥
यस्याश्चतस्रः प्रदिशः पृथिव्या यस्यामन्नं कृष्टयः सं बभूवुः।
या बिभर्ति बहुधा प्राणदेजत् सा नो भूमिर्गोष्वप्यन्ने दधातु ॥2॥
जनं बिभ्रती बहुधा विवाचसं नानाधर्माणं पृथिवी यथौकसम्।
सहस्रं धारा द्रविणस्य मे दुहां ध्रुवेव धेनुरनपस्फुरन्ती ॥3॥

1. जिस (भूमि) में महासागर, नदियाँ और जलाशय (झील, सरोवर आदि) विद्यमान हैं, जिसमें अनेक प्रकार के भोज्य पदार्थ उपजते हैं तथा कृषि, व्यापार आदि करने वाले लोग सामाजिक संगठन बना कर रहते हैं (कृष्टयः सं बभूवुः), जिस (भूमि) में ये साँस लेते (प्राणत्) प्राणी चलते-फिरते हैं; वह मातृभूमि हमें प्रथम भोज्य पदार्थ (खाद्य-पेय) प्रदान करे ॥1॥
2. जिस भूमि में चार दिशाएँ तथा उपदिशाएँ अनेक प्रकार के भोज्य पदार्थ (फल, शाक आदि) उपजाती हैं; जहाँ कृषि-कार्य करने वाले सामाजिक संगठन बनाकर रहते हैं (कृष्टयः सं बभूवुः); जो (भूमि) अनेक प्रकार के प्राणियों (साँस लेने वालों तथा चलने-फिरने वाले जीवों) को धारण करती है, वह मातृभूमि हमें गौ-आदि लाभप्रद पशुओं तथा खाद्य पदार्थों के विषय में सम्पन्न बना दे ॥2॥
3. अनेक प्रकार से विभिन्न भाषाओं को बोलने वाले तथा अनेक धर्मों को मानने वाले जन-समुदाय को, एक ही घर में रहने वाले लोगों के समान, धारण करने वाली तथा कभी नष्ट न होने देने वाली (अनपस्फुरन्ती) स्थिर-जैसी यह पृथ्वी हमारे लिए धन की सहस्रों धाराओं का उसी प्रकार दोहन करे जैसे कोई गाय बिना किसी बाधा के दूध देती हो ॥3॥

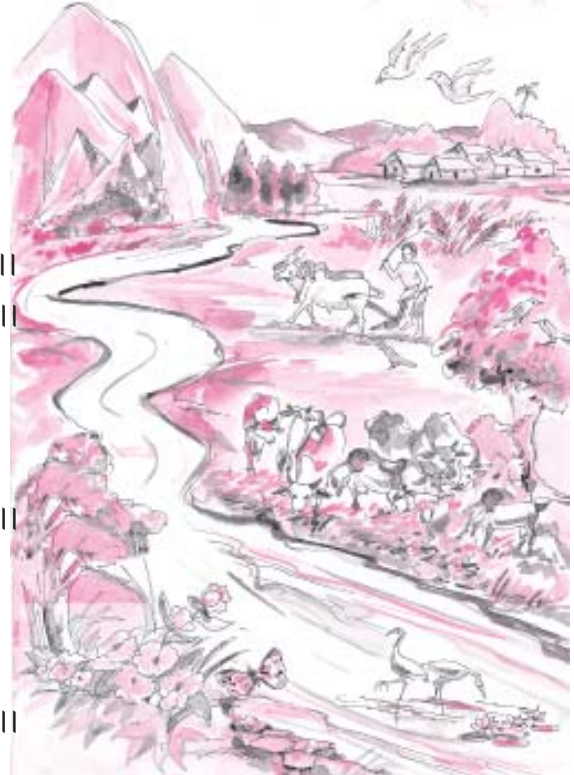
प्रथमः पाठः
भारतीवसन्तगीतिः

प्रस्तुत गीत आधुनिक संस्कृत-साहित्य के प्रख्यात कवि पं. जानकी वल्लभ शास्त्री की रचना 'काकली' नामक गीतसंग्रह से संकलित है। इसमें सरस्वती की वन्दना करते हुए कामना की गई है कि हे सरस्वती! ऐसी वीणा बजाओ, जिससे मधुर मञ्जरियों से पीत पंक्तिवाले आम के वृक्ष, कोयल का कूजन, वायु का धीरे-धीरे बहना, अमराइयों में काले भ्रमरों का गुञ्जार और नदियों का (लीला के साथ बहता हुआ) जल, वसन्त ऋतु में मोहक हो उठे। स्वाधीनता संग्राम की पृष्ठभूमि में लिखी गयी यह गीतिका एक नवीन चेतना का आवाहन करती है तथा ऐसे वीणास्वर की परिकल्पना करती है जो स्वाधीनता प्राप्ति के लिए जनसमुदाय को प्रेरित करे।

निनादय नवीनामये वाणि! वीणाम्
मृदुं गाय गीतिं ललित-नीति-लीनाम् ।
मधुर-मञ्जरी-पिञ्जरी-भूत-मालाः
वसन्ते लसन्तीह सरसा रसालाः
कलापाः ललित-कोकिला-काकलीनाम् ॥1॥
निनादय...॥

वहति मन्दमन्दं सनीरे समीरे
कलिन्दात्मजायास्सवान्नीरतीरे,
नतां पङ्क्तिमालोक्य मधुमाधवीनाम् ॥2॥
निनादय...॥

ललित-पल्लवे पादपे पुष्पपुञ्जे
मलयमारुतोच्चुम्बिते मञ्जुकुञ्जे,
स्वनन्तीन्ततिम्प्रेक्ष्य मलिनामलीनाम् ॥3॥
निनादय...॥

लतानां नितान्तं सुमं शान्तिशीलम्
चलेदुच्छलेत्कान्तसलिलं सलीलम्,
तवाकर्ण्य वीणामदीनां नदीनाम् ॥४॥ निनादय...॥

❖ शब्दार्थाः ❖

निनादय	नितरां वादय	गुंजित करो/बजाओ
मृदुं	चारु, मधुरं	कोमल
ललितनीतिलीनाम्	सुन्दरनीतिसंलग्नाम्	सुन्दर नीति में लीन
मञ्जरी	आम्रकुसुमम्	आम्रपुष्प
पिञ्जरीभूतमालाः	पीतपङ्क्तयः	पीले वर्ण से युक्त पंक्तियाँ
लसन्ति	शोभन्ते	सुशोभित हो रही हैं
इह	अत्र	यहाँ
सरसाः	रसपूर्णाः	मधुर
रसालाः	आम्राः	आम के पेड़
कलापाः	समूहाः	समूह
काकली	कोकिलानां ध्वनिः	कोयल की आवाज
सनीरे	सजले	जल से पूर्ण
समीरे	वायौ	हवा में
कलिन्दात्मजायाः	यमुनायाः	यमुना नदी के
सवान्नीरतीरे	वेतसयुक्ते तटे	बेत की लता से युक्त तट पर
नताम्	नतिप्राप्ताम्	झुकी हुई
मधुमाधवीनाम्	मधुमाधवीलतानाम्	मधुर मालती लताओं का
ललितपल्लवे	मनोहरपल्लवे	मन को आकर्षित करने वाले पत्ते
पुष्पपुञ्जे	पुष्पसमूहे	पुष्पों के समूह पर
मलयमारुतोच्चुम्बिते	मलयानिलसंस्पृष्टे	चन्दन वृक्ष की सुगन्धित वायु से स्पर्श किये गये
मञ्जुकुञ्जे	शोभनलताविताने	सुन्दर लताओं से आच्छादित स्थान
स्वनन्तीं	ध्वनिं कुर्वन्तीम्	ध्वनि करती हुई
ततिं	पङ्क्तिम्	समूह को
प्रेक्ष्य	दृष्ट्वा	देखकर

मलिनाम्	कृष्णवर्णाम्	मलिन
अलीनाम्	भ्रमराणाम्	भ्रमरों के
सुमम्	कुसुमम्	पुष्प को
शान्तिशीलम्	शान्तियुक्तम्	शान्ति से युक्त
उच्छलेत्	ऊर्ध्वं गच्छेत्	उच्छलित हो उठे
कान्तसलिलम्	मनोहरजलम्	स्वच्छ जल
सलीलम्	क्रीडासहितम्	खेल-खेल के साथ
आकर्ण्य	श्रुत्वा	सुनकर

1. अधोलिखितानां प्रश्नानामुत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत-

- (क) कविः वीणापाणिं किं कथयति?
- (ख) वसन्ते किं भवति?
- (ग) सरस्वत्याः वीणां श्रुत्वा किं परिवर्तनं भवतु इति कवेः इच्छां लिखत।
- (घ) कविः भगवतीं भारतीं कस्याः नद्याः तटे (कुत्र) मधुमाधवीनां नतां पङ्क्तिम् अवलोक्य वीणां वादयितुं कथयति?

2. 'क' स्तम्भे पदानि, 'ख' स्तम्भे तेषां पर्यायपदानि दत्तानि। तानि चित्वा पदानां समक्षे लिखत-

'क' स्तम्भः

- (क) सरस्वती
- (ख) आम्रम्
- (ग) पवनः
- (घ) तटे
- (ङ) भ्रमराणाम्

'ख' स्तम्भः

- (1) तीरे
- (2) अलीनाम्
- (3) समीरः
- (4) वाणी
- (5) रसालः

3. अधोलिखितानि पदानि प्रयुज्य संस्कृतभाषया वाक्यरचनां कुरुत-

- (क) निनादय
- (ख) मन्दमन्दम्
- (ग) मारुतः
- (घ) सलिलम्
- (ङ) सुमनः

4. प्रथमश्लोकस्य आशयं हिन्दीभाषया आङ्ग्लभाषया वा लिखत-

5. अधोलिखितपदानां विलोमपदानि लिखत-

(क) कठोरम्	-	.....
(ख) कटु	-	.....
(ग) शीघ्रम्	-	.....
(घ) प्राचीनम्	-	.....
(ङ) नीरसः	-	.....

परियोजनाकार्यम्

पाठेऽस्मिन् वीणायाः चर्चा अस्ति। अन्येषां पञ्चवाद्ययन्त्राणां चित्रं रचयित्वा संकलय्य वा तेषां नामानि लिखत।

अन्वय और हिन्दी भावार्थ

अये वाणि! नवीनां वीणां निनादय। ललितनीतिलीनां गीतिं मृदुं गाय।

हे वाणी! नवीन वीणा को बजाओ, सुन्दर नीतियों से परिपूर्ण गीत का मधुर गान करो।

इह वसन्ते मधुरमञ्जरीपिञ्जरीभूतमालाः सरसाः रसालाः लसन्ति। ललित-कोकिलाकाकलीनां कलापाः (विलसन्ति)। अये वाणि ! नवीनां वीणां निनादय।

इस वसन्त में मधुर मञ्जरियों से पीली हो गयी सरस आम के वृक्षों की माला सुशोभित हो रही है। मनोहर काकली (बोली, कूक) वाली कोकिलों के समूह सुन्दर लग रहे हैं। हे वाणी! नवीन वीणा को बजाओ।

कलिन्दात्मजायाः सवानीरतीरे सनीरे समीरे मन्दमन्दं वहति (सति) माधुमाधवीनां नतां पङ्क्तिम् अवलोक्य। अये वाणि! नवीनां वीणां निनादय।

यमुना के वेतस लताओं से घिरे तट पर जल बिन्दुओं से पूरित वायु के मन्द मन्द बहने पर फूलों से झुकी हुई मधुमाधवी लता को देखकर, हे वाणी! नवीन वीणा को बजाओ।

ललितपल्लवे पादपे पुष्पपुञ्जे मञ्जुकुञ्जे मलय-मारुतोच्चुम्बिते स्वनन्तीम् अलीनां मलिनां ततिं प्रेक्ष्य अये वाणि! नवीनां वीणां निनादय।

मलयपवन से स्पृष्ट ललित पल्लवों वाले वृक्षों, पुष्पपुञ्जों तथा सुन्दर कुञ्जों पर काले भौरों की गुञ्जार करती हुई पंक्ति को देखकर, हे वाणी नवीन वीणा को बजाओ।

तव अदीनां वीणाम् आकर्ण्य लतानां नितान्तं शान्तिशीलं सुमं चलेत् नदीनां कान्तसलिलं
सलीलम् उच्छलेत्। अये वाणि! नवीनां वीणां निनादय।

तुम्हारी ओजस्विनी वीणा को सुनकर लताओं के नितान्त शान्त सुमन हिल उठें, नदियों का
मनोहर जल क्रीडा करता हुआ उछल पड़े। हे वाणी! नवीन वीणा को बजाओ।

प्रस्तुत गीत के समानान्तर गीत—

वीणावादिनि वर दे।

प्रिय स्वतन्त्र रव अमृत मन्त्र नव,

भारत में भर दे।

वीणावादिनि वर दे

हिन्दी के प्रसिद्ध कवि पं. सूर्यकान्त त्रिपाठी निराला के गीत की कुछ पंक्तियाँ यहाँ दी गई
हैं, जिनमें सरस्वती से भारत के उत्कर्ष के लिये प्रार्थना की गई है। राष्ट्रकवि मैथिलीशरणगुप्त की
रचना “भारतवर्ष में गूँजे हमारी भारती” भी ऐसे ही भावों से ओतप्रोत है।

पं. जानकीवल्लभ शास्त्री

पं. जानकी वल्लभ शास्त्री हिन्दी के छायावादी युग के कवि के रूप में प्रसिद्ध हैं। ये संस्कृत के
रचनाकार एवं उत्कृष्ट अध्येता रहे। बाल्यकाल में ही शास्त्री जी की काव्य रचना में प्रवृत्ति बन गई
थी। अपनी किशोरावस्था में ही इन्हें संस्कृत कवि के रूप में मान्यता प्राप्त हो चुकी थी। उन्नीस वर्ष
की उम्र में इनकी संस्कृत कविताओं का संग्रह ‘काकली’ का प्रकाशन हुआ।

शास्त्री जी ने संस्कृत साहित्य में आधुनिक विधा की रचनाओं का प्रारंभ किया। इनके द्वारा गीत,
गजल, श्लोक, आदि विधाओं में लिखी गई संस्कृत कविताएँ बहुत लोकप्रिय हुईं। इनकी संस्कृत
कविताओं में संगीतात्मकता और लय की विशेषता ने लोगों पर अप्रतिम प्रभाव डाला।

द्वितीयः पाठः
स्वर्णकाकः

प्रस्तुत पाठ श्री पद्मशास्त्री द्वारा रचित “विश्वकथाशतकम्” नामक कथासंग्रह से लिया गया है, जिसमें विभिन्न देशों की सौ लोक कथाओं का संग्रह है। यह वर्मा देश की एक श्रेष्ठ कथा है, जिसमें लोभ और उसके दुष्परिणाम के साथ-साथ त्याग और उसके सुपरिणाम का वर्णन, एक सुनहले पंखों वाले कौवे के माध्यम से किया गया है।

पुरा कस्मिंश्चिद् ग्रामे एका निर्धना वृद्धा स्त्री न्यवसत्। तस्याश्चैका दुहिता विनम्रा मनोहरा चासीत्। एकदा माता स्थाल्यां तण्डुलान्निक्षिप्य पुत्रीमादिदेश - सूर्यातपे तण्डुलान् खगेभ्यो रक्ष। किञ्चित्कालादनन्तरम् एको विचित्रः काकः समुड्डीय तामुपाजगाम।

नैतादृशः स्वर्णपक्षो रजतचञ्चुः स्वर्णकाकस्तया पूर्वं दृष्टः। तं तण्डुलान् खादन्तं हसन्तञ्च विलोक्य बालिका रोदितुमारब्धा। तं निवारयन्ती सा प्रार्थयत्-तण्डुलान् मा भक्षय। मदीया माता अतीव निर्धना वर्तते। स्वर्णपक्षः काकः प्रोवाच, मा शुचः। सूर्योदयात्प्राग् ग्रामाद्बहिः पिप्पलवृक्षमनु त्वयागन्तव्यम्। अहं तुभ्यं तण्डुलमूल्यं दास्यामि। प्रहर्षिता बालिका निद्रामपि न लेभे।

सूर्योदयात्पूर्वमेव सा तत्रोपस्थिता। वृक्षस्योपरि विलोक्य सा चाश्चर्यचकिता सञ्जाता यत्तत्र स्वर्णमयः प्रासादो वर्तते। यदा काकः शयित्वा प्रबुद्धस्तदा तेन स्वर्णगवाक्षात्कथितं हंहो बाले! त्वमागता, तिष्ठ, अहं त्वत्कृते सोपानमवतारयामि, तत्कथय स्वर्णमयं रजतमयमुत ताम्रमयं वा? कन्या प्रावोचत् अहं निर्धनमातुर्दुहिताऽस्मि। ताम्रसोपानेनैव आगमिष्यामि। परं स्वर्णसोपानेन सा स्वर्ण-भवनमाससाद।

चिरकालं भवने चित्रविचित्रवस्तूनि सज्जितानि दृष्ट्वा सा विस्मयं गता। श्रान्तां तां विलोक्य काकः प्राह-पूर्वं लघुप्रातराशः क्रियताम्-वद त्वं स्वर्णस्थाल्यां भोजनं करिष्यसि किं वा रजतस्थाल्यामुत ताम्रस्थाल्याम्? बालिका व्याजहारताम्रस्थाल्यामेवाहं निर्धना भोजनं करिष्यामि। तदा सा कन्या चाश्चर्यचकिता सञ्जाता यदा स्वर्णकाकेन स्वर्णस्थाल्यां भोजनं पर्यवेषितम्। नैतादृक् स्वादु भोजनमद्यावधि बालिका खादितवती। काको ब्रूते-बालिके! अहमिच्छामि यत्त्वं सर्वदा चात्रैव तिष्ठ परं तव माता वर्तते चैकाकिनी। त्वं शीघ्रमेव स्वगृहं गच्छ।

इत्युक्त्वा काकः कक्षाभ्यन्तरात्तिस्रो मञ्जूषा निस्सार्य तां प्रत्यवदत्- बालिके! यथेच्छं गृहाण मञ्जूषामेकाम्। लघुतमां मञ्जूषां प्रगृह्य बालिकया कथितमियदेव मदीयतण्डुलानां मूल्यम्।

गृहमागत्य तया मञ्जूषा समुद्घाटिता, तस्यां महार्हाणि हीरकाणि विलोक्य सा प्रहर्षिता तद्दिनाद्धनिका च सज्जाता।

तस्मिन्नेव ग्रामे एकाऽपरा लुब्धा वृद्धा न्यवसत्। तस्या अपि एका पुत्री आसीत्। ईर्ष्या सा तस्य स्वर्णकाकस्य रहस्यमभिज्ञातवती। सूर्यातपे तण्डुलान्निक्षिप्य तयापि स्वसुता रक्षार्थं नियुक्ता। तथैव स्वर्णपक्षः काकः तण्डुलान् भक्षयन् तामपि तत्रैवाकारयत्। प्रातस्तत्र गत्वा सा काकं निर्भर्त्सयन्ती प्रावोचत्-भो नीचकाक! अहमागता, मह्यं तण्डुलमूल्यं प्रयच्छ। काकोऽब्रवीत्-अहं त्वत्कृते सोपानमुत्तारयामि। तत्कथय स्वर्णमयं रजतमयं ताम्रमयं वा। गर्वितया बालिकया प्रोक्तम्-स्वर्णमयेन सोपानेनाहमागच्छामि परं स्वर्णकाकस्तत्कृते ताम्रमयं सोपानमेव प्रायच्छत्। स्वर्णकाकस्तां भोजनमपि ताम्रभाजने ह्यकारयत्।

प्रतिनिवृत्तिकाले स्वर्णकाकेन कक्षाभ्यन्तरात्तिस्रो मञ्जूषाः तत्पुरः समुक्षिप्ताः। लोभाविष्टा सा बृहत्तमां मञ्जूषां गृहीतवती। गृहमागत्य सा तर्षिता यावद् मञ्जूषामुद्घाटयति तावत्तस्यां भीषणः कृष्णसर्पो विलोकितः। लुब्धया बालिकया लोभस्य फलं प्राप्तम्। तदनन्तरं सा लोभं पर्यत्यजत्।

❖ शब्दार्थः ❖

न्यवसत्	अवसत्	रहता था/रहती थी
दुहिता	सुता	पुत्री
स्थाल्याम्	स्थालीपात्रे	थाली में
पक्षिभ्यः	पक्षिभ्यः	पक्षियों से
समुड्डीय	उत्प्लुत्य	उड़कर
उपाजगाम	समीपम् आगतवान्	पास पहुँचा
स्वर्णपक्षः	स्वर्णमयः पक्षः	सोने का पंख
रजतचञ्चुः	रजतमयः चञ्चुः	चाँदी की चोंच
तण्डुलान्	अक्षतान्	चावलों को
निवारयन्ती	वारणं कुर्वन्ती	रोकती हुई
मा शुचः	शोकं मा कुरु	दुःख मत करो
प्रोवाच	अकथयत्	कहा
प्रहर्षिता	प्रसन्ना	खुश हुई
प्रासादः	भवनम्	महल
गवाक्षात्	वातायनात्	खिड़की से
सोपानम्	सोपानम्	सीढ़ी
अवतारयामि	अवतीर्णं करोमि	उतारता हूँ
आससाद	प्राप्नोत्	पहुँचा
विलोक्य	दृष्ट्वा	देखकर
प्राह	उवाच	कहा
प्रातराशः	कल्यवर्तः	सुबह का नाश्ता
व्याजहार	अकथयत्	कहा
पर्यवेषितम्	पर्यवेष्टुं कृतम्	परोसा गया
महार्हाणि	बहुमूल्यानि	बहुमूल्य
लुब्धा	लोभवशीभूता	लोभी
निर्भर्त्सयन्ती	भर्त्सनां कुर्वन्ती	निन्दा करती हुई
पर्यत्यजत्	अत्यजत्	छोड़ दिया

❖ अभ्यासः ❖

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत-

- (क) निर्धनायाः वृद्धायाः दुहिता कीदृशी आसीत्?
- (ख) बालिकया पूर्वं किं न दृष्टम् आसीत्?
- (ग) रुदन्तीं बालिकां काकः कथम् आश्वासयत्?
- (घ) बालिका किं दृष्ट्वा आश्चर्यचकिता जाता?
- (ङ) बालिका केन सोपानेन स्वर्णभवनम् आससाद?
- (च) सा ताम्रस्थालीं चयनाय किं तर्कं ददाति?
- (छ) गर्विता बालिका कीदृशं सोपानम् अयाचत् कीदृशं च अप्राप्नोत।

2. (क) अधोलिखितानां शब्दानां विलोमपदं पाठात् चित्वा लिखत-

- (i) पश्चात् - .....
- (ii) हसितुम् - .....
- (iii) अधः - .....
- (iv) श्वेतः - .....
- (v) सूर्यास्तः - .....
- (vi) सुप्तः - .....

(ख) सन्धिं कुरुत-

- (i) नि + अवसत् - .....
- (ii) सूर्य + उदयः - .....
- (iii) वृक्षस्य + उपरि - .....
- (iv) हि + अकारयत् - .....
- (v) च + एकाकिनी - .....
- (vi) इति + उक्त्वा - .....
- (vii) प्रति + अवदत् - .....
- (viii) प्र + उक्तम् - .....
- (ix) अत्र + एव - .....
- (x) तत्र + उपस्थिता - .....
- (xi) यथा + इच्छम् - .....

3. स्थूलपदान्यधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) ग्रामे निर्धना स्त्री अवसत्।
 (ख) स्वर्णकाकं निवारयन्ती बालिका प्रार्थयत्।
 (ग) सूर्योदयात् पूर्वमेव बालिका तत्रोपस्थिता।
 (घ) बालिका निर्धनमातुः दुहिता आसीत्।
 (ङ) लुब्धा वृद्धा स्वर्णकाकस्य रहस्यमभिज्ञातवती।

4. प्रकृति-प्रत्यय-संयोगं कुरुत (पाठात् चित्वा वा लिखत)-

- (क) हस् + शतृ - .....
 (ख) भक्ष् + शतृ - .....
 (ग) वि + लोक् + ल्यप् - .....
 (घ) नि + क्षिप् + ल्यप् - .....
 (ङ) आ + गम् + ल्यप् - .....
 (च) दृश् + क्त्वा - .....
 (छ) शी + क्त्वा - .....
 (ज) वृद्ध + टाप् - .....
 (झ) सुत + टाप् - .....
 (ञ) लघु + तमप् - .....

5. प्रकृतिप्रत्यय-विभागं कुरुत-

- (क) हसन्तम् - .....
 (ख) रोदितुम् - .....
 (ग) वृद्धा - .....
 (घ) भक्षयन् - .....
 (ङ) दृष्ट्वा - .....
 (च) विलोक्य - .....
 (छ) निक्षिप्य - .....
 (ज) आगत्य - .....
 (झ) शयित्वा - .....
 (ञ) सुता - .....
 (ट) लघुतमम् - .....

6. अधोलिखितानि कथनानि कः/का, कं/कां च कथयति-

कथनानि	कः/का	कं/काम्
(क) पूर्वं प्रातराशः क्रियाताम्	.....	.....
(ख) सूर्यातपे तण्डुलान् खगेभ्यो रक्ष	.....	.....
(ग) तण्डुलान् मा भक्षय	.....	.....
(घ) अहं तुभ्यं तण्डुलमूल्यं दास्यामि	.....	.....
(ङ) भो नीचकाक! अहमागता, मह्यं तण्डुलमूल्यं प्रयच्छ	.....	.....

7. उदाहरणमनुसृत्य कोष्ठकगतेषु पदेषु पञ्चमीविभक्तेः प्रयोगं कृत्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

यथा- मूषकः बिलाद् बहिः निर्गच्छति। (बिल)

- (क) जनः ..... बहिः आगच्छति। (ग्राम)
 (ख) नद्यः ..... निस्सरन्ति। (पर्वत)
 (ग) ..... पत्राणि पतन्ति। (वृक्ष)
 (घ) बालकः ..... विभेति। (सिंह)
 (ङ) ईश्वरः ..... त्रायते। (क्लेश)
 (च) प्रभुः भक्तं ..... निवारयति। (पाप)

लेखक परिचय - इस कथा के लेखक पद्म शास्त्री हैं। ये साहित्यायुर्वेदाचार्य, काव्यतीर्थ, साहित्यरत्न, शिक्षाशास्त्री और रसियन डिप्लोमा आदि उपाधियों से भूषित हैं। इन्हें विद्याभूषण व आशुकवि मानद उपाधियाँ भी प्राप्त हैं। इन्हें सोवियत भूमि नेहरू पुरस्कार समिति और राजस्थान साहित्य अकादमी द्वारा स्वर्णपदक प्राप्त है। इनकी अनेक रचनाएँ हैं, जिनमें कुछ प्रमुख निम्नलिखित हैं -

1. सिनेमाशतकम्	2. स्वराज्यम् खण्डकाव्यम्
3. लेनिनामृतम् महाकाव्यम्	4. मदीया सोवियत यात्रा
5. पद्यपञ्चतन्त्रम्	6. बङ्गलादेशविजयः
7. लोकतन्त्रविजयः	8. विश्वकथाशतकम्
9. चायशतकम्	10. महावीरचरितामृतम्

1. **भाषिक-विस्तार** - “किसी भी काम को करके” इस अर्थ में ‘क्त्वा’ प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है।

यथा- पठित्वा - पठ् + क्त्वा = पढ़कर

गत्वा - गम् + क्त्वा = जाकर

खादित्वा - खाद् + क्त्वा = खाकर

इसी अर्थ में अगर धातु (क्रिया) से पहले उपसर्ग होता है तो ल्यप् प्रत्यय का प्रयोग होता है। धातु से पूर्व उपसर्ग होने की स्थिति में कभी भी ‘क्त्वा’ प्रत्यय का प्रयोग नहीं हो सकता और उपसर्ग न होने की स्थिति में कभी भी ल्यप् प्रत्यय नहीं हो सकता है।

यथा- उप + गम् + ल्यप् = उपगम्य

सम् + पूज् + ल्यप् = सम्पूज्य

वि + लोकृ (लोक) + ल्यप् = विलोक्य

आ + दा + ल्यप् = आदाय

निर् + गम् + ल्यप् = निर्गत्य

2. **प्रश्नवाचक शब्दों को अनिश्चयवाचक बनाने के लिए चित् और चन निपातों का प्रयोग किया जाता है।** ये निपात जब सर्वनामपदों के साथ लगते हैं तो सर्वनाम पद होते हैं और जब अव्यय पदों के साथ प्रयुक्त होते हैं तो अव्यय होते हैं।

यथा- कः = कौन

कः + चन = कश्चन = कोई

के + चन = केचन कोई (बहुवचन में)

का + चन = काचन (कोई स्त्री)

काः + चन = काश्चन (कुछ स्त्रियाँ बहुवचन)

कः + चित् = कश्चित् = कोई

के + चित् = केचित् (बहुवचन में)

का + चित् = काचित् (कोई स्त्री)

काः + चित् = काश्चित् (कुछ स्त्रियाँ बहुवचन में)

किम् शब्द के सभी वचनों, लिंगों व सभी विभक्तियों में चित् और चन का प्रयोग किया जा सकता है और उसे अनिश्चयवाचक बनाया जा सकता है। जैसे -

1. किञ्चित्	प्रथमा में
2. केनचित्	तृतीया में
3. केषाञ्चित् (केषाम् + चित्)	षष्ठी में
4. कस्मिंश्चित्	सप्तमी में
5. कस्याञ्चित्	सप्तमी (स्त्रीलिङ्ग में)

इसी तरह चित् के स्थान पर चन का प्रयोग होता है। चित् और चन जब अव्ययपदों में लग जाते हैं तो वे अव्यय हो जाते हैं। जैसे -

क्वचित्	क्वचन
कदाचित्	कदाचन

3. संस्कृत में एक से चतुर (चार) तक संख्यावाची शब्द पुल्लिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग, तथा नपुंसक लिङ्ग में अलग-अलग रूपों में होते हैं पर पञ्च (पाँच) से उनका रूप सभी लिङ्गों में एक सा होता है।

पुल्लिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	नपुंसकलिङ्ग
एकः	एका	एकम्
द्वौ	द्वे	द्वे
त्रयः	तिस्रः	त्रीणि
चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि

4. वर्तमानकालिक क्रिया के अर्थ में धातु के साथ शतृ और शानच् प्रत्यय का प्रयोग होता है। शतृ प्रत्यय परस्मैपदी धातुओं के साथ व शानच् प्रत्यय आत्मनेपदी धातुओं के साथ प्रयुक्त होते हैं।

यथा- खाद् + शतृ - खादन्/खादत्	सेव् + शानच् - सेवमानः
गम् + शतृ - गच्छन्/गच्छत्	मुद् + शानच् - मोदमानः
पठ् + शतृ - पठन्/पठत्	लभ् + शानच् - लभमानः
हस् + शतृ - हसन्/हसत्	ब्रु + शानच् - ब्रुवाणः

इनके रूप इस प्रकार चलते हैं-

एकवचन	पुल्लिङ्ग	द्विवचन	बहुवचन
गच्छन्		गच्छन्तौ	गच्छन्तः
गच्छन्तम्		गच्छन्तौ	गच्छतः
गच्छता		गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भिः
गच्छते		गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः
गच्छतः		गच्छद्भ्याम्	गच्छद्भ्यः
गच्छतः		गच्छतोः	गच्छताम्
गच्छति		गच्छतोः	गच्छत्सु

स्त्रीलिङ्ग

गच्छन्ती	गच्छन्त्यौ	गच्छन्त्यः
गच्छन्तीम्	गच्छन्त्यौ	गच्छन्तीः
गच्छन्त्या	गच्छन्तीभ्याम्	गच्छन्तीभिः
गच्छन्त्यै	गच्छन्तीभ्याम्	गच्छन्तीभ्यः
गच्छन्त्याः	गच्छन्तीभ्याम्	गच्छन्तीभ्यः
गच्छन्त्याः	गच्छन्त्योः	गच्छन्तीनाम्
गच्छन्त्याम्	गच्छन्त्योः	गच्छन्तीषु

नपुंसक लिङ्ग में

गच्छत्	गच्छती	गच्छन्ति
गच्छत्	गच्छती	गच्छन्ति

शेष पुल्लिङ्गवत्

5. तरप् और तपम् प्रत्ययों में तर और तम शेष बचता है।

यथा - बलवत् + तरप् - बलवत्तर

लघु + तमप् - लघुतम

ये तुलनावाची प्रत्यय हैं। इनके उदाहरण देखें -

लघु	लघुतर	लघुतम
महत	महत्तर	महत्तम
श्रेष्ठ	श्रेष्ठतर	श्रेष्ठतम
मधुर	मधुरतर	मधुरतम
गुरु	गुरुतर	गुरुतम
तीव्र	तीव्रतर	तीव्रतम
प्रिय	प्रियतर	प्रियतम

अध्येतव्यः ग्रन्थः-

विश्वकथाशतकम् (भागद्वयम्, 1987, 1988 पद्म शास्त्री, देवनागर प्रकाशन, जयपुर)

तृतीयः पाठः सोमप्रभम्

प्रस्तुत पाठ प्रो. राधावल्लभ त्रिपाठी द्वारा रचित 'प्रेक्षणसप्तकम्' नामक नाट्य-संग्रह से सम्पादित कर लिया गया है। यहाँ दहेज प्रथा के निन्दनीय रूप का उल्लेख किया गया है। अपनी माता की रक्षा के लिए बालिका सोमप्रभा द्वारा किया गया प्रयास विशेष रूप से उल्लेखनीय है।

(ततः प्रतिशति करतलाभ्यां चक्षुषी मार्जयन्ती पञ्चवर्षदेशीया बालिका सोमप्रभा)

विमला - अये जागरिता! त्वरस्व तावत्। परिहीयते विद्यालयगमनवेला।

सोमप्रभा - अम्ब! अद्य न गमिष्यामि विद्यालयम्।

विमला - (हस्तेन सोमप्रभां गृहीत्वा) अये किमेतत् कथयसि। विद्यालयस्तु गन्तव्य एव प्रतिदिनम्।

(सोमप्रभायाः प्रस्थानम्)

श्वश्रूः - विमले! अयि दुष्टे! कुत्र मृतासि? कियतः कालात् शब्दापयामि?

विमला - (सकरुणं निशम्य) इयं मम श्वश्रूः सदैव मर्मघातिभिः कटुवचनैराक्षिपति माम्। (उच्चैः स्वरेण) अम्ब! इयमागच्छामि। किं करणीयम्? (परिक्रामति)।

(ततः प्रविशति साटोपं कोपं निरूपयन्ती श्वश्रूः)

विमला - अम्ब! किमादिशसि?

श्वश्रूः - (विडम्बयन्ती) किमादिशसि? किमिदानीमपि महादेव्याः प्रभातकालो न सञ्जातः?

विमला - प्रातःकालिकं कार्यजातमेव सम्पादयामि।

श्वश्रूः - प्रातःकालिकं कार्यजातं सम्पादयसि। इदानीमपि चायपेयस्य नास्ति कापि कथा। तव पिता आगत्य साधयिष्यति किं चायं ... येन काकिणी अपि न दत्ता ...

विमला - मम पितृपादम् किमर्थं कदर्थयसि अम्ब! यत्किमपि कथनीयं मां प्रत्येव कथय।

श्वश्रूः - (सभ्रूभङ्गं सभुजक्षेपं च) (अय् हय्) शृणुत अस्याः दुष्टायाः अधरोत्तरम्। एतावानेव प्रियो यदि पिता तर्हि तत्रैव गत्वा कथं न मृता पितुर्गृहे ...?

- विमला** - स तु मां नेतुमागतः श्रावणे विगते। भवतीभिरेव ...
- श्वश्रूः** - अयि दुष्टे! वेतनस्य गर्वमुद्वहसि? अतिमात्रं गर्वितासि त्रिचुतरः पणकानर्जयित्वा आनयसीत्येतेन। निष्ठीवनं करोमि तव पणकेषु। थुः! किं मन्यसे त्वम् अर्जयित्वा धनमानयसि? किं तव धनं तत्? तव पिता यावन्तं यौतकराशिं प्रतिज्ञातवान् तावतोऽर्धमेव समर्पितवान्।
- विमला** - अहो नृशंसता युष्माकम्। अहो लोलुपता ...
- श्वश्रूः** - अये! एतावांस्तव साहसम् त्वं मामाक्षिपसि। नेत्रे दर्शयसि माम्।
(श्वसुरः प्रविश्य)
- श्वसुरः** - किं जातम्? कोऽयं कलहाडम्बरः प्रातः कालादेव? प्रातःकालिकं चायमपीदानीं यावन्न लब्धम् ...
- श्वश्रूः** - का कथा चायपानस्य। त्रोटितानि अनया दुष्टया चायभाजनानि। न मया किमपि भणितम्, तथापि अधिक्षिपति मामियम्। वयं नृशंसाः, वयं लोलुपाः, वयं राक्षसाः।
- श्वसुरः** - एतत्सर्वं कथितमनया?
- विमला** - न मयैतत् कथितं पितः!
- श्वश्रूः** - पश्यत पश्यत अस्या दौरात्म्यं दुर्भगायाः। किं किं दुष्कृत्यमियं न करोति? सम्मुखमेव प्रत्युत्तरमपि ददाति, जिह्वां चालयतीयं मत्समक्षम्।
- श्वसुरः** - (सक्रोधम्) अहो अस्या दुस्साहसम्!
(श्वसुरः श्वश्रूश्च तां न पश्यतः उभौ सक्रौर्यं सहिंस्रभावं विमलां निभालयन्तौ तामुपसर्पतः। सोमप्रभा प्रविश्य एतत् पश्यति)
- विमला** - अम्ब! पितः! न मया किमपि अपराद्धं सत्येन शपामि। किमिति यूयं मामेवं पश्यथ? नहि, नहि, न मां ताडयितुमर्हन्ति भवन्तः ... । (उभौ जिघांसया बलाद् विमलां गृहीत्वा प्रधर्षयतः)
- सोमप्रभा** - (भयग्रस्तेनातिमन्दस्वरेण) - अम्ब ... अम्ब ...
(श्वसुरौ तामपश्यन्तौ विमलां कर्षतः)

श्वश्रूः

- नयत एनां महानसम् इयं तत्रैव ज्वलतु।
(सोमप्रभा सहसा प्रधावन्ती निष्क्रामति। विमला आत्मत्राणाय सप्राणपणं प्रयतते, नेपथ्ये गीयते)

क्षणे क्षणे प्रवर्धते धनाय हिंस्रता खलै-
र्विलोप्यतेऽतिनिर्दयं च जन्तुभिर्मनुष्यता।
विभाजितं जगद्विधा निहन्यते च घातकै-
रतीव दैन्यमागतास्ति साधुता मनुष्यता॥

(विमलायास्तीव्रशचीत्कारः। पुरुषनिरीक्षकेण सह सोमप्रभा प्रविशति)

पुरुषनिरीक्षकः

- (उपसृत्य) हे! किं क्रियते, किं प्रचलत्यत्र? मुञ्चत एनाम्।

श्वश्रूः

- (सम्भ्रमम्) महाभाग! न किमप्यत्याहितम्। इयमस्माकं साध्वी स्नुषा रुग्णा वर्तते। एनामुपचरामः।

निरीक्षकः - उपचारः क्रियते! युवयोरुपचारमहं करिष्ये। सर्वमहं जानामि। (सोमप्रभां निर्दिश्य)
सर्वं निवेदितमनया बालिकया।
(श्वश्रूः श्वसुरश्च विमलां मुञ्चतः)

विमला - (सकष्टं सोमप्रभामुपसृत्य) - पुत्रि! त्वम् ... कथं त्वमिह ...
सोमप्रभा - अम्ब! मम उपानहौ त्रुटितौ, पुस्तकमञ्जूषा च त्रुटितेति अध्यापिका मां कक्षाया निष्कासितवती। त्वया उक्तमासीत्-विद्यालयाद् गृहमेव अविलम्बमागन्तव्यम्। अतोऽहं गृहमागता (रोदिति)
विमला - मा रोदीः पुत्रि! सर्वमुपपन्नं भविष्यति।
सोमप्रभा - अत्रागत्य मया दृष्टं यत् पितामहः पितामही च त्वां मारयतः। अतोऽहं धावं धावं स्थानकं गता। पुरुष- निरीक्षकाय मया निवेदितम् ...
विमला - (सवाष्पं सगद्गदं कण्ठमालिङ्ग्य सोमप्रभाम्) त्वया अहं त्राता। महतः सङ्कटात् त्वं मामुद्धृतवती। प्रियं कृतं त्वया मे।

❖ शब्दार्थाः ❖

चक्षुषी	नेत्रे	दोनों आँखें
मार्जयन्ती	मार्जनं कुर्वन्ती	साफ करती हुई
त्वरस्व	शीघ्रतां कुरु	शीघ्रता करो
परिहीयते	विलम्बो भवति	देर हो रही है
श्वश्रूः		सास
श्वसुरः		श्वसुर
शब्दापयामि	आकारयामि	आवाज देती हूँ / देता हूँ
आक्षिपति	आक्षेपं करोति	ताना दे रही है
मर्मघातिभिः	मर्म हन्ति इति	मर्मभेदी (शब्दों से)
	मर्मघाती तैः मर्मघातिभिः	
साटोपम्	गर्वेण सहितम्	गर्व दिखाती हुई
कोपम्	क्रोधम्	क्रोध को।
कदर्थयसि	निन्दयसि	निन्दा करती हो
पणकान्		पैसे
निष्ठीवनम्	थूकृतम्	थूकना
यौतकराशिम्	कन्याशुल्कम्	दहेज की राशि
नृशंसता	निर्दयता	निर्दयता
लोलुपता	लोभप्रवृत्तिः	लोभ की प्रवृत्ति
त्रोटितानि	भञ्जितानि	तोड़ डाला गया
भाजनानि	पात्राणि	पात्र (बर्तन)
भणितम्	कथितम्	कहा गया
दौरात्म्यम्	दुष्टात्मत्वम्	दुष्टता
सक्रौर्यम्	सनृशंसत्वम्	क्रूरता के साथ
जिघांसया	हन्तुम् इच्छा जिघांसा	मारने की इच्छा से
	तया जिघांसया	
निभालयन्तौ	पश्यन्तौ	देखते हुए (दो)
प्रधर्षयतः	संघट्टयतः	खींचते हैं
कर्षतः	प्रसह्य नयतः	बलपूर्वक ले जाते हैं
महानसम्	पाकशालाम्	रसोई घर में

खलैः	दुष्टैः	दुष्टों द्वारा
मुञ्चत	त्यजत	छोड़ो
अत्याहितम्	अहितम् अकरवम्	अहित किया
स्नुषा	पुत्रवधूः	बहू
रुग्णा	अस्वस्था	बीमार
उपानहौ	पदत्राणे	जूते (दो)
मञ्जूषा	पिटकम्	पेटी (बैग)
उपपन्नम्	उचितम्	सही, ठीक-ठाक
पितामहः	पितृजनकः	दादा
पितामही	पितृजननी	दादी
स्थानकम्	रक्षिस्थानम्	थाना

❖ अभ्यासः ❖

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत-

- (क) अध्यापिका सोमप्रभां कक्षायाः किमर्थं निष्कासितवती?
- (ख) विद्यालयात् गृहम् आगत्य सा (सोमप्रभा) किम् अपश्यत्?
- (ग) विमलायाः श्वसुरः श्वश्रूः च ताम् कुत्र किमर्थञ्च नयतः?
- (घ) सोमप्रभा कथम् मातुः त्राणम् अकरोत्?
- (ङ) सोमप्रभायाः आयुः कति वर्षाणि आसीत्?
- (च) अस्मिन् नाटके पुरुषनिरीक्षकस्य (आरक्षणः) कर्तव्यपरायणता वर्णिताऽस्ति भ्रष्टाचारपरायणता वा?

2. निम्नलिखितस्य श्लोकस्य आशयं हिन्दीभाषया आङ्ग्लभाषया वा लिखत-

क्षणे-क्षणे प्रवर्धते धनाय हिंसाताखलै-
 विलोप्यतेऽतिनिर्दयं च जन्तुभिर्मनुष्यता।
 विभाजितं जगद्द्विधा निहन्यते च घातकै-
 रतीव दैन्यमागताऽस्ति साधुता मनुष्यता॥

3. (क) अधोलिखितानां पदानां पर्यायपदं पाठात् चित्वा लिखत-

- (i) पुत्रवधू - .....
- (ii) पदत्राणे - .....

(iii) पाकशालाम्	-	.....
(iv) शीघ्रं कुरु	-	.....
(v) पात्राणि	-	.....
(vi) हन्तुम् इच्छा	-	.....

(ख) सन्धिं कुरुत-

(i) कलह + आडम्बरः	-	.....
(ii) प्रचलति + अत्र	-	.....
(iii) न + अस्ति	-	.....
(iv) प्रति + एव	-	.....
(v) मया + एतत्	-	.....
(vi) तत्र + एव	-	.....

4. उदाहरणमनुसृत्य प्रकृतिप्रत्ययसंयोगं कुरुत-

यथा- आ + गम् + ल्यप्	-	आगत्य
सम् + पूज् + ल्यप्	-	सम्पूज्य
(क) अभि + गम् + ल्यप्	-	.....
(ख) वि + हा + ल्यप्	-	.....
(ग) निर् + गम् + ल्यप्	-	.....
(घ) वि + हस् + ल्यप्	-	.....
(ङ) प्र + क्लृप् (कृप्) + ल्यप्	-	.....
(च) सम् + बुध् + ल्यप्	-	.....

5. अधोलिखितेषु पदेषु उपसर्गपदं चिनुत-

(क) परिहीयते	-	.....	(ख) सञ्जातः	-	.....
(ग) अधिक्षिपति	-	.....	(घ) प्रत्युत्तरम्	-	.....
(ङ) प्रवर्धते	-	.....	(च) विलोप्यते	-	.....
(छ) उपचरामः	-	.....	(ज) उद्धृतवती	-	.....

6. स्थूलपदान्यधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) अद्य विद्यालयम् न गमिष्यामि।
- (ख) अनया दुष्टया चायभाजनानि त्रोटितानि।
- (ग) विमला आत्मत्राणाय प्रयतते।
- (घ) त्वम् सङ्क्रान्तात् माम् उद्धृतवती।
- (ङ) त्वम् वेतनस्य गर्वम् उद्वहसि।

7. घटनाक्रमानुसारं वाक्यानि पुनः लिखत -

- (क) सोमप्रभा आरक्षणः समीपम् अगच्छत्।
- (ख) विमलायाः श्वश्रूः ताम् कटुवचनैः आक्षिपति।
- (ग) सा आत्मत्राणाय प्रयत्नं करोति।
- (घ) विमलायाः श्वश्रूः श्वसुरः च ताम् ज्वालयितुम् महानसं नयतः।
- (ङ) पुरुषनिरीक्षकः सोमप्रभया सह आगच्छति तस्याः त्राणं करोति।

❖ योग्यताविस्तारः ❖

परिचय-अर्वाचीन संस्कृत साहित्य में अनेक रचनाकार अपनी रचनाओं के माध्यम से सामाजिक विसंगतियों का उद्घाटन करते हुए अन्याय, शोषण और दमन के प्रतिकार के लिए आह्वान कर रहे हैं। स्त्रियों पर होने वाले अत्याचार और नारी स्वातन्त्र्य के भाव का चित्रण अभिराज राजेन्द्र मिश्र के एकांकी नाटक 'वैधेयविक्रमम्' में मिलता है जो उनके एकांकी संग्रह 'चतुष्पथीयम्' में प्रकाशित है। हरिदत्त शर्मा का एकांकी 'वधूदहनम्' (त्रिपताकम्, 1987 में संकलित) भी इसी समस्या पर केन्द्रित है। राधावल्लभ त्रिपाठी की जनतालहरी, रोटिकालहरी आदि काव्य तथा प्रेक्षण- सप्तकम् के अन्य एकांकी भी इस दृष्टि से पठनीय हैं।

प्रो. राधावल्लभ त्रिपाठी का जन्म 15 फरवरी 1949 ई. को मध्यप्रदेश के राजगढ़ जनपद में हुआ। आप डॉ. हरीसिंह गौर विश्वविद्यालय के संस्कृत विभाग में आचार्य एवं विभागाध्यक्ष हैं। आधुनिक संस्कृत साहित्य में आपका महनीय योगदान है।

❖ भाषिकविस्तारः ❖

शब्दापयामि - "आकारयामि" - बुलाता हूँ - इस अर्थ में शब्दापयामि शब्द आया है। हिन्दी में इसका बड़ा अच्छा प्रयोग है - 'आवाज देता हूँ।'

पितृपादम् - पा धातु में तृच् प्रत्यय जुड़ने से पिता शब्द बना। पाति-रक्षति इति पिता अर्थात् जो रक्षा करता है वह पिता है। आदर के लिए पादम् शब्द जोड़कर पितृपादम् शब्द बनता है जिसका अर्थ है पूज्य पिताजी।

- नृशंसता** - नृ + शस् + अण् - नृशंस शब्द बना और इसकी भाववाचक संज्ञा नृशंसता है। इसका अर्थ है निर्दयता - कठोरता, क्रूरता।
- आत्मत्राणाय** - अपने त्राण के लिए - अपने बचाव के लिए। त्रै + क्त और 'त' का नत्व/णत्व होने पर त्राणम् शब्द बनता है। आत्मनः त्राणाय - यहाँ षष्ठी तत्पुरुष समास है।
- निरीक्षकेण** - निर् + ईक्ष् + ल्युट् में 'अ' करके निरीक्षक शब्द बनता है जिसका अर्थ है देखने वाला, विचार करने वाला, अवलोकन करने वाला। इसमें तृतीया विभक्ति का प्रयोग होने पर निरीक्षकेण शब्द बना।
- साध्वी** - साधु शब्द में डीप् प्रत्यय करके साध्वी शब्द निष्पन्न होता है। इसका अर्थ है-सती स्त्री या पतिव्रता स्त्री।
- उपचारः** - 'उप' उपसर्ग पूर्वक च् धातु से घञ् प्रत्यय करने पर उपचारः शब्द निष्पन्न होता है जिसका अर्थ है - सेवा - शुश्रूषा, सत्कार, चिकित्सा आदि।
- निष्कासितवती** - निस् उपसर्गपूर्वक 'कस्' धातु से णिच् और क्तवतु प्रत्यय से निष्कासितवान् शब्द बना। स्त्रीलिङ्ग में यही निष्कासितवती हो गया।
- साटोपम्** - (सह आटोपेन) - घमंड में भरा हुआ या फूला हुआ। हेकड़ी के साथ, अकड़कर, इठलाकर या रोब के साथ जब आडम्बरपूर्वक कोई बात कही जाती है तो उसे साटोप कथन कहते हैं।

1. निम्नप्रकार के उदाहरण देखें, समझें व याद करें-

हन्तुम्	इच्छा	जिघांसा
पातुम्	इच्छा	पिपासा
भोक्तुम्	इच्छा	बुभुक्षा
ज्ञातुम्	इच्छा	जिज्ञासा
कर्तुम्	इच्छा	चिकीर्षा
श्रोतुम्	इच्छा	शुश्रूषा
द्रष्टुम्	इच्छा	दिदृक्षा

2. विशेष:-

- स्वभाषायां समानार्थकप्रयोगमन्विष्यत-जिह्वां चालयति।
- चायपेयस्य नास्ति काऽपि कथा।
- किमिदानीं महादेव्याः प्रभातकालो न सज्जातः।
- अहो एतावांस्तव साहसः।

अध्येतव्यः ग्रन्थः-

चतुष्पथीयम्- अभिराज राजेन्द्रमिश्रः, वैजयन्त प्रकाशन, इलाहाबाद।

चतुर्थः पाठः

कल्पतरुः

प्रस्तुत पाठ 'वेतालपञ्चविंशतिः' नामक कथा संग्रह से लिया गया है, जिसमें मनोरञ्जक एवम् आश्चर्यजनक घटनाओं के माध्यम से जीवनमूल्यों का निरूपण किया गया है। इस कथा में जीमूतवाहन अपने पूर्वजों के काल से गृहोद्यान में आरोपित कल्पवृक्ष से सांसारिक द्रव्यों को न माँगकर संसार के प्राणियों के दुःखों को दूर करने का वरदान माँगता है क्योंकि धन तो पानी की लहर के समान चंचल है, केवल परोपकार ही इस संसार का सर्वोत्कृष्ट तथा चिरस्थायी तत्त्व है।

अस्ति हिमवान् नाम सर्वरत्नभूमिर्नगेन्द्रः। तस्य सानोरुपरि विभाति कञ्चनपुरं नाम नगरम्। तत्र जीमूतकेतुरिति श्रीमान् विद्याधरपतिः वसति स्म। तस्य गृहोद्याने कुलक्रमागतः कल्पतरुः स्थितः। स राजा जीमूतकेतुः तं कल्पतरुम् आराध्य तत्प्रसादात् च बोधिसत्त्वांशसम्भवं जीमूतवाहनं नाम पुत्रं प्राप्नोत्। स महान् दानवीरः सर्वभूतानुकम्पी च अभवत्। तस्य गुणैः प्रसन्नः स्वसचिवैश्च प्रेरितः राजा कालेन सम्प्राप्तयौवनं तं यौवराज्येऽभिषिक्तवान्। यौवराज्ये स्थितः स जीमूतवाहनः कदाचित् हितैषिभिः पितृमन्त्रिभिः उक्तः - “युवराज! योऽयं सर्वकामदः कल्पतरुः तवोद्याने तिष्ठति स तव सदा पूज्यः। अस्मिन् अनुकूले स्थिते शक्रोऽपि नास्मान् बाधितुं शक्नुयात्” इति।

आकर्ण्यैतत् जीमूतवाहनः अन्तरचिन्तयत् - “अहो बत! ईदृशममरपादपं प्राप्यापि पूर्वैः पुरुषैरस्माकं तादृशं फलं किमपि नासादितं किन्तु केवलं कैश्चिदेव कृपणैः कश्चिदपि अर्थोऽर्थितः। तदहमस्मात् मनोरथमभीष्टं साधयामि” इति। एवमालोच्य स पितुरन्तिकमागच्छत्। आगत्य च सुखमासीनं पितरमेकान्ते न्यवेदयत्- “तात! त्वं तु जानासि एव यदस्मिन् संसारसागरे आशरीरमिदं सर्वं धनं वीचिवच्चञ्चलम्। एकः परोपकार एवास्मिन् संसारेऽनश्वरः यो युगान्तपर्यन्तं यशः प्रसूते। तदस्माभिरीदृशः कल्पतरुः किमर्थं रक्ष्यते? यैश्च पूर्वैरयं ‘मम मम’ इति आग्रहेण रक्षितः, ते इदानीं कुत्र गताः? तेषां कस्यायम्? अस्य वा के ते? तस्मात् परोपकारैकफलसिद्धये त्वदाज्ञया इमं कल्पपादपम् आराधयामि।

अथ पित्रा 'तथा' इति अभ्यनुज्ञातः स जीमूतवाहनः कल्पतरुम् उपगम्य उवाच -
 "देव! त्वया अस्मत्पूर्वेषाम् अभीष्टाः कामाः पूरिताः, तन्ममैकं कामं पूरय। यथा पृथ्वीमदरिद्रां
 पश्यामि, तथा करोतु देव" इति। एवंवादिनि जीमूतवाहने "त्यक्तस्त्वया एषोऽहं यातोऽस्मि"
 इति वाक् तस्मात् तरोरुदभूत्।

क्षणेन च स कल्पतरुः दिवं समुत्पत्य भुवि तथा वसूनि अवर्षत् यथा न कोऽपि दुर्गत
 आसीत्। ततस्तस्य जीमूतवाहनस्य सर्वजीवानुकम्पया सर्वत्र यशः प्रथितम्।

शब्दार्थाः

अदरिद्राम्	दरिद्रहीनाम्	दरिद्रता से रहित अर्थात् सम्पन्न
हिमवान्	हिमालयः	हिमालय
नगेन्द्रः	पर्वतराजः	पर्वतों का राजा
सानोः	शिखरस्य	शिखर के, चोटी के
कुलक्रमागतः	कुलक्रमाद् आगतः	कुल-परम्परा से
	कुलपरम्परया सम्प्राप्तः	प्राप्त हुआ
यौवराज्ये	युवराजपदे	युवराज के पद पर
शक्रः	इन्द्रः	इन्द्र
अर्थितः	याचितः	माँगा
अन्तिकम्	समीपम्	पास में
वीचिवत्	तरङ्गवत्	तरङ्ग की तरह
अभ्यनुज्ञातः	अनुमतः	अनुमति पाया हुआ
अर्थिने	याचकाय	माँगने वाले के लिए, भिखारी के लिए
दिवम्	स्वर्गम्	स्वर्ग
वसूनि	धनानि	धन
उपगम्य	समीपं गत्वा	पास में जाकर
दुर्गतः	दुर्गतिम् आपन्नः	पीड़ित, निर्धन
सर्वजीवानुकम्पया	सर्वजीवेभ्यः कृपया	सभी जीवों के प्रति कृपा से
प्रथितम्	प्रसिद्धम्	प्रसिद्ध हो गया

अभ्यासः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत-

- क) कञ्चनपुरं नाम नगरं कुत्र विभाति स्म?
- ख) जीमूतकेतुः किं विचार्य जीमूतवाहनं यौवराज्ये अभिषिक्तवान्?
- ग) कल्पतरोः वैशिष्ट्यमाकर्ण्य जीमूतवाहनः किम् अचिन्तयत्?
- घ) पाठानुसारं संसारेऽस्मिन् किं किं नश्वरम् किञ्च अनश्वरम्?
- ङ) जीमूतवाहनस्य यशः सर्वत्र कथं प्रथितम्?

2. अधोलिखितवाक्येषु स्थूलपदानि कस्मै प्रयुक्तानि?

- (क) तस्य सानोरुपरि विभाति कञ्चनपुरं नाम नगरम्।
 (ख) राजा सम्प्राप्तयौवनं तं यौवराज्ये अभिषिक्तवान्?
 (ग) अयं तव सदा पूज्यः।
 (घ) तात! त्वं तु जानासि यत् धनं वीचिवच्चञ्चलम्।

3. अधोलिखितानां पदानां पर्यायपदं पाठात् चित्वा लिखत -

(क) पर्वतः	-	.....	(ख) भूपतिः	-	.....
(ग) इन्द्रः	-	.....	(घ) धनम्	-	.....
(ङ) इच्छितम्	-	.....	(च) समीपम्	-	.....
(छ) धरित्रीम्	-	.....	(ज) कल्याणम्	-	.....
(झ) वाणी	-	.....	(ञ) वृक्षः	-	.....

4. 'क' स्तम्भे विशेषणानि 'ख' स्तम्भे च विशेष्याणि दत्तानि। तानि समुचितं योजयत-

'क' स्तम्भ	'ख' स्तम्भ
कुलक्रमागतः	परोपकारः
दानवीरः	मन्त्रिभिः
हितैषिभिः	जीमूतवाहनः
वीचिवच्चञ्चलम्	कल्पतरुः
अनश्वरः	धनम्

5. (क) "स्वस्ति तुभ्यम्" स्वस्ति शब्दस्य योगे चतुर्थी विभक्तिः भवति। इत्यनेन नियमेन अत्र चतुर्थी विभक्तिः प्रयुक्ता। एवमेव (कोष्ठकगतेषु पदेषु) चतुर्थी विभक्तिं प्रयुज्य रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (i) स्वस्ति ..... (राजा)
 (ii) स्वस्ति ..... (प्रजा)
 (iii) स्वस्ति ..... (छात्र)
 (iv) स्वस्ति ..... (सर्वजन)

(ख) कोष्ठकगतेषु पदेषु षष्ठीं विभक्तिं प्रयुज्य रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (i) तस्य ..... उद्याने कल्पतरुः आसीत्। (गृह)
 (ii) सः ..... अन्तिकम् अगच्छत्। (पितृ)

- (iii) ..... सर्वत्र यशः प्रथितम् (जीमूतवाहन)
 (iv) अयं ..... तरुः? (किम्)

6. स्थूलपदान्यधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) तरोः कृपया सः पुत्रम् अप्राप्नोत्।
 (ख) सः कल्पतरवे न्यवेदयत्।
 (ग) धनवृष्ट्या कोऽपि दरिद्रः नातिष्ठत्।
 (घ) कल्पतरुः पृथिव्यां धनानि अवर्षत्।
 (ङ) जीवानुकम्पया जीमूतवाहनस्य यशः प्रासरत्।

7. (क) यथास्थानं समासं विग्रहं च कुरुत-

- (i) विद्याधराणां पतिः .....
 (ii) ..... गृहोद्याने
 (iii) नगानाम् इन्द्रः .....
 (iv) ..... परोपकारः
 (v) जीवानाम् अनुकम्पया .....

(ख) उदाहरणमनुसृत्य मतुप् (मत्, वत्) प्रत्ययप्रयोगं कृत्वा पदानि रचयत-

- यथा- हिम + मतुप् = हिमवान्
 श्री + मतुप् = श्रीमान्
 (i) शक्ति + मतुप् = ...
 (ii) धन + मतुप् = ...
 (iii) बुद्धि + मतुप् = ...
 (iv) धैर्य + मतुप् = ...
 (v) गुण + मतुप् = ...

- (क) ग्रन्थ परिचय - “वेतालपञ्चविंशतिका” पच्चीस कथाओं का संग्रह है। इस नाम की दो रचनाएँ पाई जाती हैं। एक शिवदास (13वीं शताब्दी) द्वारा लिखित ग्रन्थ है जिसमें गद्य और पद्य दोनों विधाओं का प्रयोग किया गया है। दूसरी जम्भलदत्त की रचना है जो केवल गद्यमयी है। इस कथा में कहा गया है कि राजा विक्रम को प्रतिवर्ष कोई तांत्रिक सोने का एक फल

देता है। उसी तांत्रिक के कहने पर राजा विक्रम श्मशान से शव लाता है। जिस पर सवार होकर एक वेताल मार्ग में राजा के मनोरञ्जन के लिए कथा सुनाता है। कथा सुनते समय राजा को मौन रहने का निर्देश देता है। कहानी के अन्त में वेताल राजा से कहानी पर आधारित एक प्रश्न पूछता है। राजा उसका सही उत्तर देता है। शर्त के अनुसार वेताल पुनः श्मशान पहुँच जाता है। इस तरह पच्चीस बार ऐसी ही घटनाओं की आवृत्ति होती है और वेताल राजा को एक-एक करके पच्चीस कथाएँ सुनाता है। ये कथाएँ अत्यन्त रोचक, भावप्रधान और विवेक की परीक्षा लेने वाली हैं।

(ख) क्त क्तवतु प्रयोगः-

क्त - इस प्रत्यय का प्रयोग सामान्यतः कर्मवाच्य में होता है।

क्तवतु - इस प्रत्यय का प्रयोग कर्तृवाच्य में होता है।

क्त प्रत्ययः-

- जीमूतवाहनः हितैषिभिः मन्त्रिभिः उक्तः।
- कृपणैः कश्चिदपि अर्थः अर्थितः।
- त्वया अस्मत्कामाः पूरिताः।
- तस्य यशः प्रथितम् (कर्तृवाच्य में क्त)

क्तवतु प्रत्ययः-

- सा पुत्रं यौवराज्यपदेऽभिषिक्तवान्।
- एतदाकर्ण्य जीमूतवाहनः चिन्तितवान्।
- स सुखासीनं पितरं निवेदितवान्।
- जीमूतवाहनः कल्पतरुम् उक्तवान्।

(ग) लोककल्याण-कामना-विषयक कतिपय श्लोक-

- सर्वे भवन्तु सुखिनः, सर्वे सन्तु निरामयाः।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु, मा कश्चिद् दुःखभागभवेत्॥
- सर्वस्तरतु दुर्गाणि, सर्वो भद्राणि पश्यतु।
सर्वः कामानवाप्नोतु, सर्वः सर्वत्र नन्दतु॥
- न त्वहं कामये राज्यं न स्वर्गं न पुनर्भवम्।
कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम्॥

अध्येतव्यः ग्रन्थः

वेतालपञ्चविंशतिकथा, अनुवादक, दामोदर झा, चौखम्भा विद्याभवन, वाराणसी, 1968

पञ्चमः पाठः
सूक्तिमौक्तिकम्

संस्कृत साहित्य में नीति-ग्रन्थों की समृद्ध परम्परा है। इनमें सारगर्भित और सरल रूप में नैतिक शिक्षाएँ दी गई हैं, जिनका उपयोग करके मनुष्य अपने जीवन को सफल और समृद्ध बना सकता है। ऐसे ही मनोहारी और बहुमूल्य सुभाषित यहाँ संकलित हैं, जिनमें सदाचरण की महत्ता, प्रियवाणी की आवश्यकता, परोपकारी पुरुष का स्वभाव, गुणार्जन की प्रेरणा, मित्रता का स्वरूप और उत्तम पुरुष के सम्पर्क से होने वाली शोभा की प्रशंसा और सत्संगति की महिमा आदि विषयों का प्रतिपादन किया गया है।

वृत्तं यत्नेन संरक्षेद् वित्तमेति च याति च।
अक्षीणो वित्ततः क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः॥

–मनुस्मृतिः

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम्।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्॥

–विदुरनीतिः

प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः।
तस्माद् तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता॥

–चाणक्यनीतिः

पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः
स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः।

नादन्ति सस्यं खलु वारिवाहाः
परोपकाराय सतां विभूतयः॥

–सुभाषितरत्नभाण्डागारम्

गुणेष्वेव हि कर्तव्यः प्रयत्नः पुरुषैः सदा।
गुणयुक्तो दरिद्रोऽपि नेश्वरैरगुणैः समः॥

– मृच्छकटिकम्

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण
लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात्।
दिनस्य पूर्वार्द्धपरार्द्धभिन्ना
छायेव मैत्री खलसज्जनानाम्॥

– नीतिशतकम्

यत्रापि कुत्रापि गता भवेयु-
र्हंसा महीमण्डलमण्डनाय।
हानिस्तु तेषां हि सरोवराणां
येषां मरालैः सह विप्रयोगः॥

– भामिनीविलासः

गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति
ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः।
आस्वाद्यतोयाः प्रवहन्ति नद्यः
समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः॥

– हितोपदेशः

शब्दार्थाः

वित्तम्
वृत्तम्
अक्षीणः
धर्मसर्वस्वम्
प्रतिकूलानि
तुष्यन्ति
वक्तव्यम्

धनम्
आचरणम्
न क्षीणः, सम्पन्नः
कर्तव्यसारः
विपरीतानि
तोषम् अनुभवन्ति
कथनीयम्

धन, ऐश्वर्य
आचरण, चरित्र
नष्ट न हुआ
धर्म (कर्तव्यबोध) का सब कुछ
अनुकूल नहीं
सन्तुष्ट होते हैं
कहना चाहिए

वारिवाहाः	मेघाः	जल वहन करने वाले बादल
विभूतयः	समृद्धयः	सम्पत्तियाँ
गुणयुक्तः	गुणवान्, गुणसम्पन्नः	गुणों से युक्त
अगुणैः	गुणरहितैः	गुणहीनों से
आरम्भगुर्वी	आदौ दीर्घा	आरम्भ में लम्बी
क्षयिणी	क्षयशीला	घटती स्वभाव वाली
वृद्धिमती	वृद्धिम् उपगता	लम्बी होती हुई, लम्बी हुई
पूर्वार्द्धपरार्द्धभिन्ना	पूर्वार्द्धेन परार्द्धेन च	पूर्वाह्न और अपराह्न (छाया)
	पृथग्भूता	की तरह अलग-अलग
खलसज्जनानाम्	दुर्जनसुजनानाम्	दुष्टों और सज्जनों की
महीमण्डलमण्डनाय	पृथिवीमण्डलालङ्करणाय	पृथ्वी को सुशोभित करने के लिए
मरालैः	हंसैः	हंसों से
विप्रयोगः	वियोगः	अलग होना
गुणज्ञेषु	गुणज्ञातृषु जनेषु	गुणों को जानने वालों में
आस्वाद्यतोयाः	स्वादनीयजलसम्पन्नाः	स्वादयुक्त जल वाली
आसाद्य	प्राप्य	पाकर
अपेयाः	न पेयाः, न पानयोग्याः	न पीने योग्य

❁ अभ्यासः ❁

1. अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत-

- (क) यत्नेन किं रक्षेत् वित्तं वृत्तं वा?
- (ख) अस्माभिः (किं न समाचरेत्) कीदृशम् आचरणं न कर्तव्यम्?
- (ग) जन्तवः केन विधिना तुष्यन्ति?
- (घ) पुरुषैः किमर्थं प्रयत्नः कर्तव्यः?
- (ङ) सज्जनानां मैत्री कीदृशी भवति?
- (च) सरोवराणां हानिः कदा भवति?
- (छ) नद्याः जलं कदा अपेयं भवति?

2. 'क' स्तम्भे विशेषणानि 'ख' स्तम्भे च विशेष्याणि दत्तानि, तानि यथोचितं योजयत-

'क' स्तम्भः

'ख' स्तम्भः

(क) आस्वाद्यतोयाः	(1) खलानां मैत्री
(ख) गुणयुक्तः	(2) सज्जनानां मैत्री
(ग) दिनस्य पूर्वार्द्धभिन्ना	(3) नद्यः
(घ) दिनस्य परार्द्धभिन्ना	(4) दरिद्रः

3. अधोलिखितयोः श्लोकद्वयोः आशयं हिन्दीभाषया आङ्ग्लभाषया वा लिखत-

- (क) आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण
लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात्।
दिनस्य पूर्वार्द्धपरार्द्धभिन्ना
छायेव मैत्री खलसज्जनानाम्॥
- (ख) प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः।
तस्मात्तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता॥

4. अधोलिखितपदेभ्यः भिन्नप्रकृतिकं पदं चित्वा लिखत-

- (क) वक्तव्यम्, कर्तव्यम्, सर्वस्वम्, हन्तव्यम्।
(ख) यत्नेन, वचने, प्रियवाक्यप्रदानेन, मरालेन।
(ग) श्रूयताम्, अवधार्यताम्, धनवताम्, क्षम्यताम्।
(घ) जन्तवः, नद्यः, विभूतयः, परितः।

5. स्थूलपदान्यधिकृत्य प्रश्नवाक्यनिर्माणं कुरुत-

- (क) वृत्ततः क्षीणः हतः भवति।
(ख) धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा अवधार्यताम्।
(ग) वृक्षाः फलं न खादन्ति।
(घ) खलानाम् मैत्री आरम्भगुर्वी भवति।

6. अधोलिखितानि वाक्यानि लोट्लकारे परिवर्तयत-

यथा- सः पाठं पठति।	-	सः पाठं पठतु।
(क) नद्यः आस्वाद्यतोयाः सन्ति।	-	.....
(ख) सः सदैव प्रियवाक्यं वदति।	-	.....
(ग) त्वं परेषां प्रतिकूलानि न समाचरसि।	-	.....

- (घ) ते वृत्तं यत्नेन संरक्षन्ति। - .....
 (ङ) अहम् परोपकाराय कार्यं करोमि। - .....

7. उदाहरणमनुसृत्य कोष्ठकेषु दत्तेषु शब्देषु उचितां विभक्तिं प्रयुज्य रिक्तस्थानानि पूरयत-

यथा- तेषां मरालैः सह विप्रयोगः भवति। (मराल)

- (क) ..... सह छात्रः शोधकार्यं करोति। (अध्यापक)
 (ख) ..... सह पुत्रः आपणं गतवान्। (पितृ)
 (ग) किं त्वम् ..... सह मन्दिरं गच्छसि? (मुनि)
 (घ) बालः ..... सह खेलितुं गच्छति। (मित्रम्)

परियोजनाकार्यम्

- (क) परोपकारविषयकं श्लोकद्वयम् अन्विष्य स्मृत्वा च कक्षायां सस्वरं पठ।
 (ख) नद्याः एकं सुन्दरं चित्रं निर्माय संकलय्य वा वर्णयत यत् तस्याः तीरे मनुष्याः पशवः
 खगाश्च निर्विघ्नं जलं पिबन्ति।

योग्यताविस्तारः

संस्कृत-साहित्य में सारगर्भित, लौकिक पारलौकिक एवं नैतिकमूल्यों वाले सुभाषितों की बहुलता है जो देखने में छोटे प्रतीत होते हैं किन्तु गम्भीर भाव वाले होते हैं। मानव-जीवन में इनका अतीव महत्त्व है।

भावविस्तारः

(क) आस्वाद्यतोयाः प्रवहन्ति नद्यः।

खारे समुद्र में मिलने पर स्वादिष्ट जलवाली नदियों का जल अपेय हो जाता है। इसी भावसाम्य के आधार पर कहा गया है कि “संसर्गजाः दोषगुणाः भवन्ति।”

(ख) छायेव मैत्री खलसज्जनानाम्।

दुष्ट व्यक्ति मित्रता करता है और सज्जन व्यक्ति भी मित्रता करता है। परन्तु दोनों की मैत्री, दिन के पूर्वार्द्ध एवं परार्द्ध कालीन छाया की भाँति होती है। वास्तव में दुष्ट व्यक्ति की मैत्री के लिए श्लोक का प्रथम चरण “आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेण” कहा गया है तथा सज्जन की मैत्री के लिए द्वितीय चरण ‘लघ्वीपुरा वृद्धिमती च पश्चात्’ कहा गया है।

❖ भाषिकविस्तार: ❖

- (1) **वित्ततः** - वित्त शब्द से तसिल् प्रत्यय किया गया है। पंचमी विभक्ति के अर्थ में लगने वाले तसिल् प्रत्यय का तः ही शेष रहता है। उदाहरणार्थ- सागर + तसिल् = सागरतः, प्रयाग + तसिल् = प्रयागतः, देहली + तसिल् = देहलीतः आदि। इसी प्रकार **वृत्ततः** शब्द में भी तसिल् प्रत्यय लगा करके वृत्ततः शब्द बनाया गया है।

समाचरेत् - सम् + आङ् + √चर् + विधिलिङ् + प्रथमपुरुष + एकवचन

तुष्यन्ति - √तुष् + लट्लकार + प्रथमपुरुष + बहुवचन

संरक्षेत् - सम् + √रक्ष् + विधिलिङ् + प्रथमपुरुष + एकवचन

हतः - √हन् + क्त प्रत्यय (पुल्लिङ्ग प्र.वि.ए.व.)

- (2) **उपसर्ग** - क्रिया के पूर्व जुड़ने वाले प्र, परा आदि शब्दों को उपसर्ग कहा जाता है। इन उपसर्गों के जुड़ने से क्रिया के अर्थ में परिवर्तन आ जाता है।

जैसे- 'ह' धातु से उपसर्गों का योग होने पर निम्नलिखित रूप बनते हैं

प्र + ह - प्रहरति, प्रहार (हमला करना)

वि + ह - विहरति, विहार (भ्रमण करना)

उप + ह - उपहरति, उपहार (भेंट देना)

सम् + ह - संहरति, संहार (मारना)

- (3) शब्दों को स्त्रीलिङ्ग में परिवर्तित करने के लिए स्त्री प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है। इन प्रत्ययों में टाप् व डीप् मुख्य हैं।

जैसे- बाल + टाप् - बाला

अध्यापक + टाप् - अध्यापिका

लघु + डीप् - लघ्वी

गुरु + डीप् - गुर्वी

साधु + डीप् - साध्वी

षष्ठः पाठः भ्रान्तो बालः

प्रस्तुत पाठ ‘संस्कृत प्रौढपाठावलिः’ नामक ग्रन्थ से सम्पादित कर लिया गया है। इस कथा में एक ऐसे बालक का चित्रण है, जिसका मन अध्ययन की अपेक्षा खेल-कूद में लगा रहता है। यहाँ तक कि वह खेलने के लिए पशु-पक्षियों तक का आवाहन (आह्वान) करता है किन्तु कोई उसके साथ खेलने के लिए तैयार नहीं होता। इससे वह बहुत निराश होता है। अन्ततः उसे बोध होता है कि सभी अपने-अपने कार्यों में व्यस्त हैं। केवल वही बिना किसी काम के इधर-उधर घूमता रहता है। वह निश्चय करता है कि अब व्यर्थ में समय गँवाना छोड़कर अपना कार्य करेगा।

भ्रान्तः कश्चन बालः पाठशालागमनवेलायां क्रीडितुं निर्जगाम। किन्तु तेन सह केलिभिः कालं क्षेप्तुं तदा कोऽपि न वयस्येषु उपलभ्यमान आसीत्। यतस्ते सर्वेऽपि पूर्वदिनपाठान् स्मृत्वा विद्यालयगमनाय त्वरमाणा बभूवुः। तन्द्रालुर्बालो लज्जया तेषां दृष्टिपथमपि परिहरन्नेकाकी किमप्युद्यानं प्रविवेश।

स चिन्तयामास-विरमन्त्वेते वराकाः पुस्तकदासाः। अहं पुनरात्मानं विनोदयिष्यामि। ननु भूयो द्रक्ष्यामि क्रुद्धस्य उपाध्यायस्य मुखम्। सन्त्वेते निष्कुटवासिन एव प्राणिनो मम वयस्या इति।

अथ स पुष्पोद्यानं व्रजन्तं मधुकरं दृष्ट्वा तं क्रीडाहेतोरहवयत्। स द्विस्त्रिरस्याह्वानमेव न मानयामास। ततो भूयो भूयः हठमाचरति बाले सोऽगायत्-वयं हि मधुसंग्रहव्यग्रा इति।

तदा स बालः ‘कृतमनेन मिथ्यागर्वितेन कीटेन’ इत्यन्यतो दत्तदृष्टिश्चटकमेकं चञ्च्वा तृणशलाकादिकमाददानमपश्यत्। उवाच च-“अयि चटकपोत! मानुषस्य मम मित्रं भविष्यसि। एहि क्रीडावः। त्यज शुष्कमेतत् तृणम् स्वादूनि भक्ष्यकवलानि ते दास्यामि” इति। स तु ‘नीडः कार्यो बटद्रुशाखायां तद्यामि कार्येण’ इत्युक्त्वा स्वकर्मव्यग्रो बभूव।

तदा खिन्नो बालकः एते पक्षिणो मानुषेषु नोपगच्छन्ति। तदन्वेषयाम्यपरं मानुषोचितं विनोदयितारमिति परिक्रम्य पलायमानं कमपि श्वानमवालोकयत्। प्रीतो बालस्तमित्थं

संबोधयामास – रे मानुषाणां मित्र! किं पर्यटसि अस्मिन् निदाघदिवसे? आश्रयस्वेदं प्रच्छायशीतलं तरुमूलम्। अहमपि क्रीडासहायं त्वामेवानुरूपं पश्यामीति। कुक्कुरः प्रत्याह-

यो मां पुत्रप्रीत्या पोषयति स्वामिनो गृहे तस्य।
रक्षानियोगकरणान्न मया भ्रष्टव्यमीषदपि॥ इति।

सर्वैरेवं निषिद्धः स बालो विञ्चितमनोरथः सन्-‘कथमस्मिन् जगति प्रत्येकं स्व-स्वकृत्ये निमग्नो भवति। न कोऽप्यहमिव वृथा कालक्षेपं सहते। नम एतेभ्यः यैर्मे तन्द्रालुतायां कुत्सा समापादिता। अथ स्वोचितमहमपि करोमि इति विचार्य त्वरितं पाठशालामुपजगाम।

ततः प्रभृति स विद्याव्यसनी भूत्वा महतीं वैदुषीं प्रथां सम्पदं च लेभे।

❖ शब्दार्थः ❖

भ्रान्तः	भ्रमयुक्तः	भ्रमित
क्रीडितुम्	खेलितुम्	खेलने के लिए
निर्जगाम	निष्क्रान्तः	निकल गया
केलिभिः	क्रीडाभिः	खेल द्वारा
कालं क्षेप्तुम्	समयं यापयितुम्	समय बिताने के लिए
त्वरमाणाः	त्वरां कुर्वन्तः, त्वरयन्तः	शीघ्रता करते हुए
तन्द्रालुः	अलसः, अक्रियः	आलसी
दृष्टिपथम्	दृष्टिम्	निगाह
चिन्तयामास	अचिन्तयत्	सोचा
पुस्तकदासाः	पुस्तकानां दासाः	पुस्तकों के गुलाम
उपाध्यायस्य	आचार्यस्य	गुरु के
निष्कुटवासिनः	वृक्षकोटरनिवासिनः	वृक्ष के कोटर में रहने वाले
क्रीडाहेतोः	केलिनिमित्तम्	खेलने के निमित्त
आह्वानम्	आमन्त्रणम्	बुलावा
हठमाचरति	आग्रहपूर्वकं व्यवहारं कुर्वति सति	हठ करने पर
मधुसंग्रहव्यग्राः	पुष्परससंकलनतत्पराः	पुष्प के रस के संग्रह में लगे हुए
भूयो भूयः	पुनः पुनः	बार-बार
मिथ्यागर्वितेन	व्यर्थाहङ्कारयुक्तेन	झूठे गर्व वाले
चटकम्	पक्षी	चिड़िया
चञ्च्वा	चञ्चुपुटेन	चोंच से
आददानम्	गृह्णन्तम्	ग्रहण करते हुए को
स्वादूनि	स्वादिष्टानि	स्वादयुक्त
भक्ष्यकवलानि	भक्षणीयग्रासाः	खाने के लिए उपयुक्त कौर
स्वकर्मव्यग्रः	स्वकीयकार्येषु तत्परः	अपने कार्यों में संलग्न
अन्वेषयामि	अन्वेषणं करोमि	खोजता हूँ
विनोदयितारम्	मनोरञ्जनकारिणम्	मनोरंजन करने वाले को
पलायमानम्	धावन्तम्	भागते हुए

अवलोकयत्	अपश्यत्	देखा
बटद्रुशाखायां	वटवृक्षस्य शाखायां	बरगद के पेड़ की शाखा पर
संबोधयामास	संबोधितवान्	संबोधित किया
निदाघदिवसे	ग्रीष्मदिने	गर्मी के दिन में
केलीसहायम्	क्रीडासहायकम्	खेल में सहयोगी
अनुरूपम्	योग्यम्	उपयुक्त
कुक्कुरः	श्वा	कुत्ता
रक्षानियोगकरणात्	सुरक्षाकार्यवशात्	रक्षा के कार्य में लगे होने से
भ्रष्टव्यम्	पतितव्यम्	हटना चाहिए
ईषदपि	अल्पमात्रम् अपि	थोड़ा-सा भी
निषिद्धः	अस्वीकृतः	मना किया गया
विघ्नितमनोरथः	खण्डितकामः	टूटी इच्छाओं वाला
कालक्षेपम्	समयस्य यापनम्	समय बिताना
तन्द्रालुतायाम्	तन्द्रालुजनस्य भावे,	आलस्य में
	अलसत्वे	
कुत्सा	घृणा, भर्त्सना	घृणाभाव
विद्याव्यसनी	अध्ययनरतः	विद्या में रत रहने वाला
प्रथाम्	प्रसिद्धिम्	ख्याति, प्रसिद्धि

❖ अभ्यासः ❖

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत-

- बालः कदा क्रीडितुं निर्जगाम?
- बालस्य मित्राणि किमर्थं त्वरमाणा बभूवुः?
- मधुकरः बालकस्य आह्वानं केन कारणेन न अमन्यत?
- बालकः कीदृशं चटकम् अपश्यत्?
- बालकः चटकाय क्रीडनार्थं कीदृशं लोभं दत्तवान्?
- खिन्नः बालकः श्वानं किम् अकथयत्?
- विघ्नितमनोरथः बालः किम् अचिन्तयत्?

2. निम्नलिखितस्य श्लोकस्य भावार्थं हिन्दीभाषया आङ्ग्लभाषया वा लिखत-
 यो मां पुत्रप्रीत्या पोषयति स्वामिनो गृहे तस्य।
 रक्षानियोगकरणान्न मया भ्रष्टव्यमीषदपि॥
3. “भ्रान्तो बालः” इति कथायाः सारांशं हिन्दीभाषया आङ्ग्लभाषया वा लिखत।
4. स्थूलपदान्याधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत -
 (क) स्वादूनि भक्ष्यकवलानि ते दास्यमि।
 (ख) चटकः स्वकर्मणि व्यग्रः आसीत्।
 (ग) कुक्कुरः मानुषाणां मित्रम् अस्ति।
 (घ) स महतीं वैदुषीं लब्धवान्।
 (ङ) रक्षानियोगकरणात् मया न भ्रष्टव्यम् इति।
5. “एतेभ्यः नमः” - इति उदाहरणमनुसृत्य नमः इत्यस्य योगे चतुर्थी विभक्तेः प्रयोगं कृत्वा पञ्चवाक्यानि रचयत।
6. ‘क’ स्तम्भे समस्तपदानि ‘ख’ स्तम्भे च तेषां विग्रहः दत्तानि, तानि यथासमक्षं लिखत-
 ‘क’ स्तम्भ ‘ख’ स्तम्भ
 (क) दृष्टिपथम् (1) पुष्पाणाम् उद्यानम्
 (ख) पुस्तकदासाः (2) विद्यायाः व्यसनी
 (ग) विद्याव्यसनी (3) दृष्टेः पन्थाः
 (घ) पुष्पोद्यानम् (4) पुस्तकानां दासाः
7. (क) अधोलिखितेषु पदयुग्मेषु एकं विशेष्यपदम् अपरञ्च विशेषणपदम्। विशेषणपदम् विशेष्यपदं च पृथक्-पृथक् चित्वा लिखत-
		विशेषणम्	विशेष्यम्
(i) खिन्नः बालः	-	.....	.....
(ii) पलायमानं श्वानम्	-	.....	.....
(iii) प्रीतः बालकः	-	.....	.....
(iv) स्वादूनि भक्ष्यकवलानि	-	.....	.....
(v) त्वरमाणाः वयस्याः	-	.....	.....

(ख) कोष्ठकगतेषु पदेषु सप्तमीविभक्तेः प्रयोगं कृत्वा रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत-

- (i) बालः ..... क्रीडितुं निर्जगाम। (पाठशालागमनवेला)
- (ii) ..... जगति प्रत्येकं स्वकृत्ये निमग्नो भवति। (इदम्)
- (iii) खगः ..... नीडं करोति। (शाखा)
- (iv) अस्मिन् ..... किमर्थं पर्यटसि? (निदाघदिवस)
- (v) ..... हिमालयः उच्चतमः। (नग)

परियोजनाकार्यम्

- (क) एकस्मिन् स्फोरकपत्रे (chart-paper) एकस्य उद्यानस्य चित्रं निर्माय संकलय्य वा पञ्चवाक्येषु तस्य वर्णनं कुरुत।
- (ख) “परिश्रमस्य महत्त्वम्” इति विषये हिन्दी भाषया आङ्ग्लभाषया वा पञ्च वाक्यानि लिखत।

भाषिकविस्तारः

(1) क्रिया के निम्नलिखित रूपों को ध्यानपूर्वक देखें समझें व अभ्यास करें-

पठति (पढ़ता/पढ़ती है)   पाठयति (पढ़ाता/पढ़ाती है)   पाठयामास (पढ़ाया)

यथा- सः पुस्तकं पठति।

शिक्षकः छात्रान् पाठयति।

आचार्यः वेदान् पाठयामास।

इसी प्रकार कुछ अन्य रूप भी प्रस्तुत हैं-

बोधति	बोधयति	बोधयामास
करोति	कारयति	कारयामास
लिखति	लेखयति	लेखयामास
गच्छति	गमयति	गमयामास
हसति	हासयति	हासयामास
शृणोति	श्रावयति	श्रावयामास
धावति	धावयति	धावयामास
गृह्णाति	ग्राहयति	ग्राहयामास
ददाति	दापयति	दापयामास

हरति	हारयति	हारयामास
नयति	नाययति	नाययामास

(2) यस्य च भावेन भावलक्षणम्-जहाँ एक क्रिया के होने से दूसरी क्रिया के होने का ज्ञान हो तो पहली क्रिया के कर्त्ता में सप्तमी विभक्ति होती है। इसे 'सति सप्तमी' या 'भावे सप्तमी' भी कहते हैं।

यथा- उदिते सवितरि कमलं विकसति।

गर्जति मेघे मयूरः अनृत्यत्।

नृत्यति शिवे नृत्यन्ति शिवगणाः।

हठमाचरति बाले भ्रमरः अगायत्।

उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः।

(3) अन्यपदार्थ प्रधानो बहुव्रीहिः-जिस समास में पूर्व और उत्तर पदों से भिन्न किसी अन्य पद के अर्थ का प्राधान्य होता है वह बहुव्रीहि समास कहलाता है।

यथा- पीताम्बरः - पीतम् अम्बरं यस्य सः (विष्णुः)।

नीलकण्ठः - नीलः कण्ठः यस्य सः (शिवः)।

अनुचिन्तितपूर्वदिनपाठाः - अनुचिन्तिताः पूर्वदिनस्य पाठाः यैः ते।

विघ्नितमनोरथः - विघ्नितः मनोरथः यस्य सः।

दत्तदृष्टिः - दत्ता दृष्टिः येन सः।

सप्तमः पाठः
प्रत्यभिज्ञानम्

प्रस्तुत पाठ भासरचित 'पञ्चरात्रम्' नामक नाटक से सम्पादित कर लिया गया है। दुर्योधन आदि कौरव वीरों ने राजा विराट की गायों का अपहरण कर लिया। विराट-पुत्र उत्तर बृहन्नला (छद्मवेषी अर्जुन) को सारथी बनाकर कौरवों से युद्ध करने जाता है। कौरवों की ओर से अभिमन्यु (अर्जुन-पुत्र) भी युद्ध करता है। युद्ध में कौरवों की पराजय होती है। इसी बीच विराट को सूचना मिलती है, वल्लभ (छद्मवेषी भीम) ने रणभूमि में अभिमन्यु को पकड़ लिया है। अभिमन्यु भीम तथा अर्जुन को नहीं पहचान पाता और उनसे उग्रतापूर्वक बातचीत करता है। दोनों अभिमन्यु को महाराज विराट के समक्ष प्रस्तुत करते हैं। अभिमन्यु उन्हें प्रणाम नहीं करता। उसी समय राजकुमार उत्तर वहाँ पहुँचता है जिसके रहस्योद्घाटन से अर्जुन तथा भीम आदि पाण्डवों के छद्मवेष का उद्घाटन हो जाता है।

भटः - जयतु महाराजः।

राजा - अपूर्व इव ते हर्षो ब्रूहि केनासि विस्मितः?

भटः - अश्रद्धेयं प्रियं प्राप्तं
सौभद्रो ग्रहणं गतः॥

राजा - कथमिदानीं गृहीतः?

भटः - रथमासाद्य निश्शङ्कं
बाहुभ्यामवतारितः।
(प्रकाशम्) इत इतः
कुमारः।

अभिमन्युः - भोः को नु खल्वेषः? येन भुजैकनियन्त्रितो बलाधिकेनापि न पीडितः
अस्मि।

- बृहन्नला - इत इतः कुमारः।
- अभिमन्युः - अये! अयमपरः कः विभात्युमावेषमिवाश्रितो हरः।
- बृहन्नला - आर्य, अभिभाषणकौतूहलं मे महत्। वाचाल- यत्वेनमार्यः।
- भीमसेनः - (अपवार्य) बाढम् (प्रकाशम्) अभिमन्यो!
- अभिमन्युः - अभिमन्युर्नाम?
- भीमसेनः - रुष्यत्येष मया त्वमेवैनमभिभाषय।
- बृहन्नला - अभिमन्यो!
- अभिमन्युः - कथं कथम्। अभिमन्युर्नामाहम्। भोः! किमत्र विराटनगरे क्षत्रियवंशोद्भूताः नीचैः अपि नामभिः अभिभाष्यन्ते अथवा अहं शत्रुवशं गतः। अतएव तिरस्क्रियते।
- बृहन्नला - अभिमन्यो! सुखमास्ते ते जननी?
- अभिमन्युः - कथं कथम्? जननी नाम? किं भवान् मे पिता अथवा पितृव्यः? कथं मां पितृवदाक्रम्य स्त्रीगतां कथां पृच्छसे?
- बृहन्नला - अभिमन्यो! अपि कुशली देवकीपुत्रः केशवः?
- अभिमन्युः - कथं कथम्? तत्रभवन्तमपि नाम्ना। अथ किम् अथ किम्?
(उभौ परस्परमवलोकयतः)
- अभिमन्युः - कथमिदानीं सावज्ञमिव मां हस्यते?
- बृहन्नला - न खलु किञ्चित्।
पार्थ पितरमुद्दिश्य मातुलं च जनार्दनम्।
तरुणस्य कृतास्त्रस्य युक्तो युद्धपराजयः॥
- अभिमन्युः - अलं स्वच्छन्दप्रलापेन! अस्माकं कुले आत्मस्तवं कर्तुमनुचितम्। रणभूमौ हतेषु शरान् पश्य, मदृते अन्यत् नाम न भविष्यति।
- बृहन्नला - एवं वाक्यशौण्डीर्यम्। किमर्थं तेन पदातिना गृहीतः?
- अभिमन्युः - अशस्त्रं मामभिगतः। पितरम् अर्जुनं स्मरन् अहं कथं हन्याम्। अशस्त्रेषु मादृशाः न प्रहरन्ति। अतः अशस्त्रोऽयं मां वञ्चयित्वा गृहीतवान्।
- राजा - त्वर्यतां त्वर्यतामभिमन्युः।

- बृहन्नला - इत इतः कुमारः। एष महाराजः। उपसर्पतु कुमारः।
- अभिमन्युः - आः। कस्य महाराजः?
- राजा - एह्येहि पुत्र! कथं न मामभिवादयसि? (आत्मगतम्) अहो! उत्सिक्तः खल्वयं क्षत्रियकुमारः। अहमस्य दर्पप्रशमनं करोमि। (प्रकाशम्) अथ केनायं गृहीतः?
- भीमसेनः - महाराज! मया।
- अभिमन्युः - अशस्त्रेणेत्यभिधीयताम्।
- भीमसेनः - शान्तं पापम्। धनुस्तु दुर्बलैः एव गृह्यते। मम तु भुजौ एव प्रहरणम्।
- अभिमन्युः - मा तावद् भोः! किं भवान् मध्यमः तातः यः तस्य सदृशं वचः वदति।
- भगवान् - पुत्र! कोऽयं मध्यमो नाम?
- अभिमन्युः - योक्त्रयित्वा जरासन्धं कण्ठशिलष्टेन बाहुना। असह्यं कर्म तत् कृत्वा नीतः कृष्णोऽतदर्हताम्॥
- राजा - न ते क्षेपेण रुष्यामि, रुष्यता भवता रमे। किमुक्त्वा नापराद्धोऽहं, कथं तिष्ठति यात्विति॥
- अभिमन्युः - यद्यहमनुग्राह्यः -
पादयोः समुदाचारः क्रियतां निग्रहोचितः।
बाहुभ्यामाहतं भीमः बाहुभ्यामेव नेष्यति॥
(ततः प्रविशत्युत्तरः)
- उत्तरः - तात! अभिवादये!
- राजा - आयुष्मान् भव पुत्र। पूजिताः कृतकर्माणो योधपुरुषाः।
- उत्तरः - पूज्यतमस्य क्रियतां पूजा।
- राजा - पुत्र! कस्मै?
- उत्तरः - इहात्रभवते धनञ्जयाय।
- राजा - कथं धनञ्जयायेति?
- उत्तरः - अथ किम्
श्मशानाद्धनुरादाय तूणीराक्षयसायके।
नृपा भीष्मादयो भग्ना वयं च परिरक्षिताः॥

राजा - एवमेतत्।

उत्तरः - व्यपनयतु भवाञ्छङ्काम्। अयमेव अस्ति धनुर्धरः धनञ्जयः।

बृहन्नला - यद्यहं अर्जुनः तर्हि अयं भीमसेनः अयं च राजा युधिष्ठिरः।

अभिमन्युः - इहात्रभवन्तो मे पितरः। तेन खलु ...

न रुष्यन्ति मया क्षिप्ता हसन्तश्च क्षिपन्ति माम्।

दिष्ट्या गोग्रहणं स्वन्तं पितरो येन दर्शिताः॥

(इति क्रमेण सर्वान् प्रणमति, सर्वे च तम् आलिङ्गन्ति।)

❖ शब्दार्थाः ❖

प्रत्यभिज्ञानम्	पुनः ज्ञानम्, संस्कार-जन्यं ज्ञानम्, पुनः स्मृतिः	पहचान
अपूर्वः	अविद्यमान् पूर्वः	जो पहले न हुआ हो
अश्रद्धेयम्	न श्रद्धेयम्	श्रद्धा के अयोग्य
सौभद्रः	सुभद्रायाः पुत्रः, अभिमन्युः	अभिमन्यु
आसाद्य	प्राप्य	पाकर, पहुँचकर
निशङ्कम्	शङ्कया रहितम्	बिना किसी हिचक के
भुजैकनियन्त्रितः	एकेन एव बाहुना संयतः	एक ही हाथ से पकड़ा गया
विभाति	शोभते	सुशोभित होता है
कौतूहलम्	जिज्ञासा	जानने की उत्कण्ठा
अपवार्य	दूरीकृत्य	हटाकर
रुध्यति	क्रुद्धः भवति	क्रोधित होता है
वाचालयतु	वक्तुं प्रेरयतु	बोलने को प्रेरित करें
तिरस्क्रियते	उपेक्ष्यते	उपेक्षा की जाती है
पितृव्यः	पितुः भ्राता	चाचा
अवलोकयतः	पश्यतः	देखते हैं (द्विवचन)
सावज्ञम्	अपमानेन सहितम्	उपेक्षा करते हुए
वाक्शौण्डीर्यम्	वाचिकं वीरत्वम्	वाणी की वीरता
पदातिः	पादाभ्याम् अतति	पैदल चलने वाला
उपसर्पतु	समीपं गच्छतु	पास जाओ
एहि	आगच्छ	आओ
उत्सिक्तः	गर्वोद्धतः, अहङ्कारी	गर्व से युक्त
दर्प-प्रशमनम्	गर्वस्य शमनम्	घमंड को शान्त करना
गृहीतः	ग्रहणे कृतः	पकड़ा गया
प्रहरणम्	शस्त्रम्	हथियार
योक्त्रयित्वा	बद्ध्वा	बाँधकर
क्षेपेण	निन्दावचनेन	निन्दा से
रमे (√ रम्)	प्रीतो भवामि	प्रसन्न होता हूँ

यातु	गच्छतु	जाओ
समुदाचारः	शिष्टाचारः	सभ्य आचरण
अनुग्राह्यः	अनुग्रहस्य योग्यम्	कृपा के योग्य
निग्रहोचितम्	बन्धनोचित	उचित दण्ड
तूणीर	बाणकोशः	तरकस
व्यपनयतु	दूरीकरोतु	दूर करें
क्षिप्ताः	व्यङ्ग्येन सम्बोधिताः	आक्षेप किये जाने पर
दिष्ट्या	भाग्येन	भाग्य से
गोग्रहणम्	धेनूनाम् अपहरणम्	गायों का अपहरण
स्वन्तम् (सु + अन्तम्)	सुखान्तम्	सुखान्त

अभ्यासः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत-

- (क) भटः कस्य ग्रहणम् अकरोत्?
- (ख) अभिमन्युः कथं गृहीतः आसीत्?
- (ग) भीमसेनेन बृहन्नलया च पृष्टः अभिमन्युः किमर्थम् उत्तरं न ददाति?
- (घ) अभिमन्युः स्वग्रहणे किमर्थम् वञ्चितः इव अनुभवति?
- (ङ) कस्मात् कारणात् अभिमन्युः गोग्रहणं सुखान्तं मन्यते?

2. अधोलिखितवाक्येषु प्रकटितभावं चिनुत-

- (क) भोः को नु खल्वेषः? येन भुजैकनियन्त्रितो बलाधिकेनापि न पीडितः अस्मि। (विस्मयः, भयम्, जिज्ञासा)
- (ख) कथं कथं! अभिमन्युर्नामाहम्। (आत्मप्रशंसा, स्वाभिमानः, दैन्यम्)
- (ग) कथं मां पितृवदाक्रम्य स्त्रीगतां कथां पृच्छसे? (लज्जा, क्रोधः, प्रसन्नता)
- (घ) धनुस्तु दुर्बलैः एव गृह्यते मम तु भुजौ एव प्रहरणम्। (अन्धविश्वासः, शौर्यम्, उत्साहः)
- (ङ) बाहुभ्यामाहतं भीमः बाहुभ्यामेव नेष्यति। (आत्मविश्वासः, निराशा, वाक्संयमः)
- (च) दिष्ट्या गोग्रहणं स्वन्तं पितरो येन दर्शिताः। (क्षमा, हर्षः, धैर्यम्)

3. यथास्थानं रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत-

- (क) खलु + एषः = ...
- (ख) बल + ... + अपि = बलाधिकेनापि

(ग) विभाति + ...	=	बिभात्युमावेषम्
(घ) ..... + एनम्	=	वाचालयत्वेनम्
(ङ) रुष्यति + एष	=	रुष्यत्येष
(च) त्वमेव + एनम्	=	.....
(छ) यातु + ...	=	यात्विति
(ज) ..... + इति	=	धनञ्जयायेति

4. अधोलिखितानि वचनानि कः कं प्रति कथयति-

यथा -	कः	कं प्रति
आर्य, अभिभाषणकौतूहलं मे महत्	बृहन्नला	भीमसेनम्
(क) कथमिदानीं सावज्ञमिव मां हस्यते	.....	.....
(ख) अशस्त्रेणेत्यभिधीयताम्	.....	.....
(ग) पूज्यतमस्य क्रियतां पूजा	.....	.....
(घ) पुत्र! कोऽयं मध्यमो नाम	.....	.....
(ङ) शान्तं पापम्! धनुस्तु दुर्बलैः एव गृह्यते	.....	.....

5. अधोलिखितानि स्थूलानि सर्वनामपदानि कस्मै प्रयुक्तानि-

- (क) वाचालयतु एनम् आर्यः।
- (ख) किमर्थं तेन पदातिना गृहीतः।
- (ग) कथं न माम् अभिवादयसि।
- (घ) मम तु भुजौ एव प्रहरणम्।
- (ङ) अपूर्वं इव ते हर्षो ब्रूहि केन विस्मितः?

6. श्लोकानाम् अपूर्णः अन्वयः अधोदत्तः। पाठमाधृत्य रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) पार्थ पितरम् मातुलं ..... च उद्दिश्य कृतास्त्रस्य तरुणस्य ..... युक्तः।
- (ख) कण्ठशिलष्टेन ..... जरासन्धं योक्त्रयित्वा तत् असह्यं ..... कृत्वा (भीमेन) कृष्णः अतदर्हतां नीतः।
- (ग) रुष्यता ..... रमे। ते क्षेपेण न रुष्यामि, किं ..... अहं नापराद्धः, कथं (भवान्) तिष्ठति, यातु इति।
- (घ) पादयोः निग्रहोचितः समुदाचारः ..... । बाहुभ्याम् आहतम् (माम्) ..... बाहुभ्याम् एव नेष्यति।

7. (क) अधोलिखितेभ्यः पदेभ्यः उपसर्गान् विचित्य लिखत-

पदानि	उपसर्गः
यथा-आसाद्य	आ
(i) अवतारितः	- .....
(ii) विभाति	- .....
(iii) अभिभाषय	- .....
(iv) उद्भूताः	- .....
(v) तिरस्क्रियते	- .....
(vi) प्रहरन्ति	- .....
(vii) उपसर्पतु	- .....
(viii) परिरक्षिताः	- .....
(ix) प्रणमति	- .....

(ख) उदाहरणमनुसृत्य कोष्ठकदत्तपदेषु पञ्चमीविभक्तिं प्रयुज्य वाक्यानि पूरयत-

यथा- श्मशानाद् धनुरादाय अर्जुनः आगतः। (श्मशान)

(i) पाठान् पठित्वा सः ..... आगतः। (विद्यालय)

(ii) ..... पत्राणि पतन्ति। (वृक्ष)

(iii) गङ्गा ..... निर्गच्छति। (हिमालय)

(iv) क्षमा ..... फलानि आनयति। (आपणम्)

(v) ..... बुद्धिनाशो भवति। (स्मृतिनाश)

कवि परिचय

संस्कृत नाटककारों में “महाकवि भास” का नाम अग्रगण्य है। भास रचित तेरह रूपक निम्नलिखित हैं-

दूतवाक्यम्, कर्णभारम्, दूतघटोत्कचम्, उरुभङ्गम्, मध्यमव्यायोगः, पञ्चरात्रम्, अभिषेकनाटकम्, बालचरितम्, अविमारकम्, प्रतिमानाटकम्, प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्, स्वप्नवासवदत्तम् तथा चारुदत्तम्।

ग्रन्थ परिचय

पञ्चरात्रम् की कथावस्तु महाभारत के विराट पर्व पर आधारित है। पाण्डवों के अज्ञातवास के समय दुर्योधन एक यज्ञ करता है और यज्ञ की समाप्ति पर आचार्य द्रोण को गुरुदक्षिणा देना चाहता है। द्रोण गुरुदक्षिणा के रूप में पाण्डवों का राज्याधिकार चाहते हैं। दुर्योधन कहता है कि यदि गुरु द्रोणाचार्य

पाँच रातों में पाण्डवों का पता लगा दें तो उनकी पैतृक सम्पत्ति का भाग उन्हें दिया जा सकता है। इसी आधार पर इस नाटक का नाम 'पञ्चरात्रम्' है।

भावविस्तारः

तरुणस्य कृतास्त्रस्य युक्तो युद्धपराजयः

अज्ञातवास में बृहन्नला के रूप में अर्जुन को बहुत समय के बाद पुत्र-मिलन का अवसर प्राप्त हुआ। वह अपने पुत्र से बात करना चाहता है परन्तु (अपने अपहरण से) क्षुब्ध अभिमन्यु उनके साथ बात करना ही नहीं चाहता। तब अर्जुन उसे उत्तेजित करने की भावना से इस प्रकार के व्यङ्ग्यात्मक वचन कहते हैं—

तुम्हारे पिता अर्जुन हैं, मामा श्री कृष्ण हैं तथा तुम शस्त्रविद्या से सम्पन्न होने के साथ ही साथ तरुण भी हो, तुम्हारे लिए युद्ध में परास्त होना उचित है।

मम तु भुजौ एव प्रहरणम्

अभिमन्यु क्षुब्ध है कि उसे धोखे से शस्त्रविहीन भीम ने निगृहीत किया है। भीम इसका स्पष्टीकरण करता है कि अस्त्र-शस्त्र तो दुर्बल व्यक्तियों द्वारा ग्रहण किये जाते हैं। मेरी तो भुजा ही मेरा शस्त्र है। अतः मुझे किसी अन्य आयुध की आवश्यकता नहीं। इस प्रकार का भाव अन्य नाटकों में भी उपलब्ध है, जैसे —

(क) अयं तु दक्षिणो बाहुरायुधं सदृशं मम।	(मध्यमव्यायोगः)
(ख) भीमस्यानुकरिष्यामि शस्त्रं बाहुर्भविष्यति।	(मृच्छकटिकम्)
(ग) वयमपि च भुजायुद्धप्रधानाः।	(अविमारकम्)

नीतः कृष्णोऽतदहंताम्

श्री कृष्ण ने जरासन्ध के जामाता (दामाद) कंस का वध किया था। इससे क्रुद्ध जरासन्ध ने यदुवंशियों के विनाश की प्रतिज्ञा की थी। इसलिए उसने बार-बार मथुरा पर आक्रमण भी किया था। उसने श्री कृष्ण को कई बार पकड़ा भी परन्तु किसी न किसी प्रकार श्री कृष्ण वहाँ से निकल गये। वस्तुतः उचित अवसर पाकर श्री कृष्ण जरासन्ध को मारना चाहते थे परन्तु भीम ने जरासन्ध का वध करके उनकी पात्रता स्वयं ले ली। जो कार्य श्री कृष्ण द्वारा करणीय था उसे भीमसेन ने कर दिया और श्री कृष्ण को जरासन्ध के वध का अवसर ही नहीं दिया।

कोऽयं मध्यमो नाम?

यहाँ मध्यम शब्द का प्रयोग भास द्वारा भीम के लिए किया गया है। भास के नाटकों में सर्वत्र भीम के लिए 'मध्यम' शब्द का प्रयोग किया गया है। उन्होंने 'मध्यमव्यायोग' रूपक की रचना की जिसमें मध्यम पाण्डव अर्थात् भीम को नायक बनाया गया है।

❖ भाषिकविस्तार: ❖

(क) निषेधार्थ में अलम् के योग में तृतीया विभक्ति प्रयुक्त होती है।

यथा- अलं स्वच्छन्दप्रलापेन।
अलं विवादेन।
अलं प्रमादेन।
अलं कोलाहलेन।

(ख) 'पर्याप्त' अर्थ में अलम् का प्रयोग होने पर चतुर्थी विभक्ति होती है।

यथा- भीमः दुर्योधनाय अलम्।
अर्जुनः कर्णाय अलम्।
रामः रावणाय अलम्।
इदं दुग्धं मह्यम् अलम्।

वाच्य के तीन भेद हैं- (i) कर्तृवाच्य (ii) कर्मवाच्य (iii) भाववाच्य
कर्तृवाच्य के कर्ता में प्रथमा विभक्ति, कर्म में द्वितीया विभक्ति तथा क्रिया कर्तृपद के पुरुष और वचन के अनुसार होती है।

यथा- रामः पाठं पठति।

कर्मवाच्य में कर्मपद प्रथमा में होता है, कर्ता तृतीया में तथा क्रिया कर्म के पुरुष और वचन के अनुसार होती है।

यथा - रामेण पाठः पठ्यते।

भाववाच्य अकर्मक क्रिया से होता है। इसमें कर्ता तृतीया में होता है तथा क्रिया प्रथमपुरुष एकवचन में रहती है।

यथा - बालैः हस्यते।

कर्तृ, कर्म तथा भाववाच्य में क्रियारूप

कर्तृवाच्य	कर्मवाच्य/भाववाच्य
पठति	पठ्यते
लिखति	लिख्यते
खादति	खाद्यते
पिबति	पीयते
गायति	गीयते
शृणोति	श्रूयते

विशेष - धातु से 'य' प्रत्यय लगाकर कर्मवाच्य/भाववाच्य के रूप 'सेव्' (आत्मनेपदी) धातु के समान बनाये जाते हैं।

क्त/क्तवतु प्रत्यय

'क्त' प्रत्यय कृत् प्रत्यय है। यह भूतकाल का द्योतक है। इसका प्रयोग तीनों लिङ्गों में होता है। इस प्रत्यय से बने शब्द विशेषण के रूप में भी प्रयुक्त होते हैं।

यथा-	धातु	प्रत्यय	मूल शब्द	पुं.	स्त्री.	नपुं.
	पठ्	क्त	पठित	पठितः	पठिता	पठितम्
	गम्	क्त	गत	गतः	गता	गतम्
	दृश्	क्त	दृष्ट	दृष्टः	दृष्टा	दृष्टम्

'क्तवतु' भी भूतकालिक प्रत्यय है। इसका प्रयोग सदैव कर्तृवाच्य में होता है। क्तवतु प्रत्ययान्त शब्द भी तीनों लिङ्गों में होते हैं।

यथा- पठ् + क्तवतु = पठितवत्

		एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पु.	प्र. वि.	पठितवान्	पठितवन्तौ	पठितवन्तः
स्त्री.	प्र. वि.	पठितवती	पठितवत्यौ	पठितवत्यः
नपुं.	प्र. वि.	पठितवत्	पठितवती	पठितवन्ति

वाच्यपरिवर्तनम्

(क) येन	पितरः	दर्शिताः। (कर्मवाच्य)
यः	पितृन्	दर्शितवान्। (कर्तृवाच्य)
(ख) भवद्भिः	वयं	परिरक्षिताः। (कर्मवाच्य)
भवन्तः	अस्मान्	परिरक्षितवन्तः। (कर्तृवाच्य)
(ग) केन	अयं	गृहीतः? (कर्मवाच्य)
कः	इमं	गृहीतवान्? (कर्तृवाच्य)

अष्टमः पाठः

लौहतुला

प्रस्तुत पाठ विष्णुशर्मा द्वारा रचित 'पञ्चतन्त्रम्' नामक कथाग्रन्थ के 'मित्रभेद' नामक तन्त्र से सङ्कलित है। इसमें विदेश से लौटकर जीर्णधन नामक व्यापारी अपनी धरोहर (तराजू) को सेठ से माँगता है। 'तराजू चूहे खा गये हैं' ऐसा सुनकर जीर्णधन उसके पुत्र को स्नान के बहाने नदी तट पर ले जाकर गुफा में छिपा देता है। सेठ द्वारा अपने पुत्र के विषय में पूछने पर जीर्णधन कहता है कि 'पुत्र को बाज उठा ले गया है।' इस प्रकार विवाद करते हुए दोनों न्यायालय पहुँचते हैं जहाँ धर्माधिकारी उन्हें समुचित न्याय प्रदान करते हैं।

आसीत् कस्मिंश्चिद् अधिष्ठाने जीर्णधनो नाम वणिक्पुत्रः। स च विभवक्षयादेशान्तरं गन्तुमिच्छन् व्यचिन्तयत्-

यत्र देशेऽथवा स्थाने भोगा भुक्ताः स्ववीर्यतः।

तस्मिन् विभवहीनो यो वसेत् स पुरुषाधमः॥

तस्य च गृहे लौहघटिता पूर्वपुरुषोपार्जिता तुलासीत्। तां च कस्यचित् श्रेष्ठिनो गृहे निक्षेपभूतां कृत्वा देशान्तरं प्रस्थितः। ततः सुचिरं कालं देशान्तरं यथेच्छया भ्रान्त्वा पुनः स्वपुरमागत्य तं श्रेष्ठिनमुवाच-"भोः श्रेष्ठिन्! दीयतां मे सा निक्षेपतुला।" स आह-"भोः! नास्ति सा, त्वदीया तुला मूषकैर्भक्षिता" इति।

जीर्णधन आह-"भोः श्रेष्ठिन्! नास्ति दोषस्ते, यदि मूषकैर्भक्षितेति। ईदृगेवायं संसारः। न किञ्चिदत्र शाश्वतमस्ति। परमहं नद्यां स्नानार्थं गमिष्यामि। तत् त्वमात्मीयं शिशुमेनं धनदेवनामानं मया सह स्नानोपकरणहस्तं प्रेषय" इति।

स श्रेष्ठी स्वपुत्रमुवाच-"वत्स! पितृव्योऽयं तव, स्नानार्थं यास्यति, तद् गम्यतामनेन सार्धम्" इति।

अथासौ वणिक्शिशुः स्नानोपकरणमादाय प्रहृष्टमनाः तेन अभ्यागतेन सह प्रस्थितः। तथानुष्ठिते स वणिक् स्नात्वा तं शिशुं गिरिगुहायां प्रक्षिप्य, तद्द्वारं बृहच्छिलयाच्छाद्य सत्त्वरं गृहमागतः।

पृष्टश्च तेन वणिजा-“भोः! अभ्यागत! कथ्यतां कुत्र मे शिशुर्यस्त्वया सह नदीं गतः”? इति।

स आह-“नदीतटात्स श्येनेन हतः” इति। श्रेष्ठ्याह - “मिथ्यावादिन्! किं क्वचित् श्येनो बालं हर्तुं शक्नोति? तत् समर्पय मे सुतम् अन्यथा राजकुले निवेदयिष्यामि।” इति।

स आह-“भोः सत्यवादिन्! यथा श्येनो बालं न नयति, तथा मूषका अपि लौहघटितां तुलां न भक्षयन्ति। तदर्पय मे तुलाम्, यदि दारकेण प्रयोजनम्।” इति।

एवं विवदमानौ तौ द्वावपि राजकुलं गतौ। तत्र श्रेष्ठी तारस्वरेण प्रोवाच-“भोः! अब्रह्मण्यम्! अब्रह्मण्यम्! मम शिशुरनेन चौरैणापहतः” इति।

अथ धर्माधिकारिणस्तमूचुः-“भोः! समर्प्यतां श्रेष्ठिसुतः”।

स आह-“किं करोमि? पश्यतो मे नदीतटाच्छ्येनेन अपहतः शिशुः”। इति।

तच्छ्रुत्वा ते प्रोचुः-भोः! न सत्यमभिहितं भवता-किं श्येनः शिशुं हर्तुं समर्थो भवति?

स आह-भोः भोः! श्रूयतां मद्वचः-

तुलां लौहसहस्रस्य यत्र खादन्ति मूषकाः।

राजन्तत्र हरेच्छ्येनो बालकं, नात्र संशयः॥

ते प्रोचुः-“कथमेतत्”।

ततः स श्रेष्ठी सभ्यानामग्रे आदितः सर्वं वृत्तान्तं निवेदयामास। ततस्तैर्विहस्य द्वावपि तौ परस्परं संबोध्य तुला-शिशु-प्रदानेन सन्तोषितौ।

❖ शब्दार्थाः ❖

अधिष्ठाने	स्थाने	स्थान पर
विभवक्षयात्	धनाभावात्	धन के अभाव के कारण
स्ववीर्यतः	स्वपराक्रमेण	अपने पराक्रम से
लौहघटिता तुला	लौहनिर्मिता तुला	लोहे से बनी हुई तराजू
निक्षेपः	न्यासः	धरोहर
भ्रान्त्वा	भ्रमणं कृत्वा (देशाटनं कृत्वा)	पर्यटन करके
त्वदीया	तव, भवदीया	तुम्हारी
ईदृक्	एतादृशः	ऐसा ही
एनम्	एतम्/एनम् च पुंसि द्वितीयैकवचने उभे एव रूपे भवतः।	इसे, एतत् शब्द पुं. द्वि. वि. ए. व. में एतत्/एनम् दोनों ही रूप होते हैं।
आत्मीयम्	आत्मसम्बन्धि	अपना
स्नानोपकरणहस्तम्	स्नानसामग्री हस्ते यस्य	स्नान की सामग्री से युक्त हाथ वाला।
वणिजा	सः, तम् व्यापारिणा	व्यापारी के द्वारा
श्येनः	हिंसकप्रवृत्तिकः पक्षिविशेषः	बाज
अब्रह्मण्यम्	अन्यायरूपम् अनुचितम्	घोर अन्याय

समर्पय	देहि	दो
विवदमानौ	कलहं कुर्वन्तौ	झगड़ा करते हुए
तारस्वरेण	उच्चस्वरेण	जोर से
ऊचुः	अवदन्	बोले
अभिहितम्	कथितम्	कहा गया
मद्वचः	मम वचनानि	मेरी बातें
आदितः	प्रारम्भतः	आरम्भ से
निवेदयामास	निवेदनमकरोत्	निवेदन किया
विहस्य	हसित्वा	हँसकर
संबोध्य	बोधयित्वा	समझा बुझा कर

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत-

- (क) देशान्तरं गन्तुमिच्छन् वणिक्पुत्रः किं व्यचिन्तयत्?
- (ख) स्वतुलां याचमानं जीर्णधनं श्रेष्ठी किम् अकथयत्?
- (ग) जीर्णधनः गिरिगुहाद्वारं कया आच्छाद्य गृहमागतः?
- (घ) स्नानानन्तरं पुत्रविषये पृष्टः वणिक्पुत्रः श्रेष्ठिनं किम् उवाच?
- (ङ) धर्माधिकारिभिः जीर्णधनश्रेष्ठिनौ कथं सन्तोषितौ?

2. स्थूलपदान्यधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) जीर्णधनः विभवक्षयात् देशान्तरं गन्तुमिच्छन् व्यचिन्तयत्।
- (ख) श्रेष्ठिनः शिशुः स्नानोपकरणमादाय अभ्यागतेन सह प्रस्थितः।
- (ग) श्रेष्ठी उच्चस्वरेण उवाच-भोः अब्रह्मण्यम् अब्रह्मण्यम्।
- (घ) सभ्यैः तौ परस्परं संबोध्य तुला-शिशु-प्रदानेन सन्तोषितौ।

3. अधोलिखितानां श्लोकानाम् अपूर्णोऽन्वयः प्रदत्तः पाठमाधृत्य तम् पूरयत-

- (क) यत्र देशे अथवा स्थाने ..... भोगाः भुक्ता ..... विभवहीनः यः .....
स पुरुषाधमः।
- (ख) राजन्! यत्र लौहसहस्रस्य ..... मूषकाः ..... तत्र श्येनः ..... हरेत्
अत्र संशयः न।

4. तत्पदं रेखाङ्कितं कुरुत यत्र-

- (क) ल्यप् प्रत्ययः नास्ति
विहस्य, लौहसहस्रस्य, संबोध्य, आदाय
- (ख) यत्र द्वितीया विभक्तिः नास्ति
श्रेष्ठिनम्, स्नानोपकरणम्, सत्त्वरम्, कार्यकारणम्
- (ग) यत्र षष्ठी विभक्तिः नास्ति
पश्यतः, स्ववीर्यतः, श्रेष्ठिनः सभ्यानाम्

5. सन्धिना सन्धिविच्छेदेन वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) श्रेष्ठ्याह = ... + आह
- (ख) ..... = द्वौ + अपि
- (ग) पुरुषोपार्जिता = पुरुष + ...
- (घ) ..... = यथा + इच्छया
- (ङ) स्नानोपकरणम् = ... + उपकरणम्
- (च) ..... = स्नान + अर्थम्

6. समस्तपदं विग्रहं वा लिखत-

विग्रहः	समस्तपदम्
(क) स्नानस्य उपकरणम्	= .....
(ख)	= गिरिगुहायाम्
(ग) धर्मस्य अधिकारी	= .....
(घ)	= विभवहीनाः

7. यथापेक्षम् अधोलिखितानां शब्दानां सहायतया “लौहतुला” इति कथायाः सारांशं संस्कृतभाषया लिखत-

वणिक्पुत्रः	स्नानार्थम्
लौहतुला	अयाचत्
वृत्तान्तं	ज्ञात्वा
श्रेष्ठिनं	प्रत्यागतः
गतः	प्रदानम्

❖ योग्यताविस्तार: ❖

ग्रन्थ परिचय

महाकवि **विष्णुशर्मा** (200 ई. से 600 ई. के मध्य) ने राजा अमरशक्ति के पुत्रों को राजनीति में पारंगत करने के उद्देश्य से '**पञ्चतन्त्रम्**' नामक सुप्रसिद्ध कथाग्रन्थ की रचना की थी। यह ग्रन्थ पाँच भागों में विभाजित है। इन्हीं भागों को 'तन्त्र' कहा गया है। पञ्चतन्त्र के पाँच तन्त्र हैं—मित्रभेदः, मित्रसंप्राप्तिः, काकोलूकीयम्, लब्धप्रणाशः और अपरीक्षितकारकम्। इस ग्रन्थ में अत्यन्त सरल शब्दों में लघु कथाएँ दी गयी हैं। इनके माध्यम से ही लेखक ने नीति के गूढ़ तत्त्वों का प्रतिपादन किया है।

❖ भावविस्तार: ❖

'लौहतुला' नामक कथा में दी गयी शिक्षा के सन्दर्भ में इन सूक्तियों को भी देखा जाना चाहिए।

1. न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद् रिपुः।
व्यवहारेण जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा॥
2. आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्।

❖ भाषिकविस्तार: ❖

1.

धातुः	क्तः	क्तवतु पु.	क्तवतु स्त्री.	अनीयर्	तव्यत्	यत्	ल्युट्	तृच्	ण्वुल्
√नी	नीतः	नीतवान्	नीतवती	×	नेतव्यम्	नेयम्	नयनम्	नेता	नायकः
√प्रच्छ्	पृष्टः	पृष्टवान्	पृष्टवती	×	प्रष्टव्यम्	×	×	प्रष्टा	×
√दा	दत्तः	दत्तवान्	दत्तवती	दानीयम्	दातव्यम्	देयम्	दानम्	दाता	×

2. **तसिल् प्रत्यय**—पञ्चमी विभक्ति के अर्थ में तसिल् प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है।

यथा— ग्रामात् - ग्रामतः (ग्राम + तसिल्)
आदेः - आदितः (आदि + तसिल्)

यथा— छात्रः विद्यालयात् आगच्छति।
छात्रः विद्यालयतः आगच्छति।

इसी प्रकार - गृह + तसिल् - गृहतः - गृहात्।

तन्त्र + तसिल् - तन्त्रतः - तन्त्रात्।

प्रथम + तसिल् - प्रथमतः - प्रथमात्।

आरम्भ + तसिल् - आरम्भतः - आरम्भात्।

3. अभितः परितः उभयतः, सर्वतः, समया, निकषा, 'हा' और प्रति के योग में द्वितीया विभक्ति का प्रयोग होता है।

यथा- गृहम् अभितः वृक्षाः सन्ति।

विद्यालयम् परितः द्रुमाः सन्ति।

ग्रामम् उभयतः नद्यौ प्रवहतः।

हा दुराचारिणम्।

क्रीडाक्षेत्रम् निकषा तरणतालम् अस्ति।

बालकः विद्यालयम् प्रति गच्छति।

नगरम् समया औषधालयः विद्यते।

ग्रामम् सर्वतः गोचारणभूमिः अस्ति।

नवमः पाठः
सिकतासेतुः

प्रस्तुत नाट्यांश **सोमदेवरचित कथासरित्सागर** के सप्तम लम्बक (अध्याय) पर आधारित है। यहाँ तपोबल से विद्या पाने के लिए प्रयत्नशील तपोदत्त नामक एक बालक की कथा का वर्णन है। उसके समुचित मार्गदर्शन के लिए वेष बदलकर इंद्र उसके पास आते हैं और पास ही गंगा में बालू से सेतुनिर्माण के कार्य में लग जाते हैं। उन्हें वैसा करते देख तपोदत्त उनका उपहास करता हुआ कहता है-‘अरे! किसलिए गंगा के जल में व्यर्थ ही बालू से पुल बनाने का प्रयत्न कर रहे हो?’ इंद्र उन्हें उत्तर देते हैं-यदि पढ़ने, सुनने और अक्षरों की लिपि के अभ्यास के बिना तुम विद्या पा सकते हो तो बालू से पुल बनाना भी संभव है। इंद्र के अभिप्राय को जानकर तपोदत्त तपस्या करना छोड़कर गुरुजनों के मार्गदर्शन में विद्या का ठीक-ठीक अभ्यास करने के लिए गुरुकुल चला जाता है।

(ततः प्रविशति तपस्यारतः तपोदत्तः)

तपोदत्तः - अहमस्मि तपोदत्तः। बाल्ये पितृचरणैः क्लेश्यमानोऽपि विद्यां नाऽधीतवानस्मि।
तस्मात् सर्वैः कुटुम्बिभिः मित्रैः ज्ञातिजनैश्च गर्हितोऽभवम्।

(ऊर्ध्वं निःश्वस्य)

हा विधे! किमिदम्मया कृतम्? कीदृशी दुर्बुद्धिरासीत्तदा! एतदपि न चिन्तितं
यत्-

परिधानैरलङ्कारैर्भूषितोऽपि न शोभते।

नरो निर्मणिभोगीव सभायां यदि वा गृहे॥१॥

(किञ्चिद् विमृश्य)

भवतु, किमेतेन? दिवसे मार्गभ्रान्तः सन्ध्यां यावद् यदि गृहमुपैति तदपि वरम्।
नाऽसौ भ्रान्तो मन्यते। एष इदानीं तपश्चर्यया विद्यामवाप्तुं प्रवृत्तोऽस्मि।

(जलोच्छलनध्वनिः श्रूयते)

अये कुतोऽयं कल्लोलोच्छलनध्वनिः? महामत्स्यो मकरो वा भवेत्। पश्यामि तावत्।

(पुरुषमेकं सिकताभिः सेतुनिर्माण-प्रयासं कुर्वाणं दृष्ट्वा सहासम्)

हन्त! नास्त्यभावो जगति मूर्खाणाम्! तीव्रप्रवाहायां नद्यां मूढोऽयं सिकताभिः सेतुं निर्मातुं प्रयतते!

(साट्टहासं पार्श्वमुपेत्य)

भो महाशय! किमिदं विधीयते! अलमलं तव श्रमेण। पश्य,
रामो बबन्ध यं सेतुं शिलाभिर्मकरालये।

विदधद् बालुकाभिस्तं यासि त्वमतिरामताम्॥२॥

चिन्तय तावत्। सिकताभिः क्वचित्सेतुः कर्तुं युज्यते?

- पुरुषः** - भोस्तपस्विन्! कथं मामुपरुणत्सि। प्रयत्नेन किं न सिद्धं भवति? कावश्यकता शिलानाम्? सिकताभिरेव सेतुं करिष्यामि स्वसंकल्पदृढतया।
- तपोदत्तः** - आश्चर्यम्! सिकताभिरेव सेतुं करिष्यसि? सिकता जलप्रवाहे स्थास्यन्ति किम्? भवता चिन्तितं न वा?
- पुरुषः** - (सोत्प्रासम्) चिन्तितं चिन्तितम्। सम्यक् चिन्तितम्। नाहं सोपानमार्गैरट्टमधिरोढुं विश्वसिमि। समुत्प्लुत्यैव गन्तुं क्षमोऽस्मि।
- तपोदत्तः** - (सव्यङ्ग्यम्)
साधु साधु! आज्जनेयमप्यतिक्रामसि!
- पुरुषः** - (सविमर्शम्)
कोऽत्र सन्देहः? किञ्च,
विना लिप्यक्षरज्ञानं तपोभिरेव केवलम्।
यदि विद्या वशे स्युस्ते, सेतुरेष तथा मम॥३॥
- तपोदत्तः** - (सर्वैलक्ष्यम् आत्मगतम्)
अये! मामेवोद्दिश्य भद्रपुरुषोऽयम् अधिक्षिपति! नूनं सत्यमत्र पश्यामि। अक्षरज्ञानं विनैव वैदुष्यमवाप्तुम् अभिलषामि! तदियं भगवत्याः शारदाया अवमानना। गुरुगृहं गत्वैव विद्याभ्यासो मया करणीयः। पुरुषार्थैरेव लक्ष्यं प्राप्यते।
(प्रकाशम्)
भो नरोत्तम! नाऽहं जाने यत् कोऽस्ति भवान्। परन्तु भवद्भिः उन्मीलितं मे नयनयुगलम्। तपोमात्रेण विद्यामवाप्तुं प्रयतमानोऽहमपि सिकताभिरेव सेतुनिर्माणप्रयासं करोमि। तदिदानीं विद्याध्ययनाय गुरुकुलमेव गच्छामि।
(सप्रणामं गच्छति)

सिकता
सेतुः
तपस्यारतः

बालुका
जलबन्धः
तपःकुर्वन्

रेत
पुल
तपस्या में लीन

पितृचरणैः	तातपादैः	पिताजी के द्वारा
क्लेश्यमानः	संताप्यमानः	व्याकुल किया जाता हुआ
अधीतवान्	अध्ययनं कृतवान्	पढ़ा
कुटुम्बिभिः	परिवारजनैः	कुटुम्बियों द्वारा
ज्ञातिजनैः	बन्धुबान्धवैः	बन्धु-बान्धवों द्वारा
गर्हितः	निन्दितः	अपमानित
निःश्वस्य	दीर्घश्वासं गृहीत्वा	लम्बी साँस लेकर
दुर्बुद्धिः	दुर्मतिः	दुष्ट बुद्धिवाला
परिधानैः	वस्त्रैः	कपड़ों से, पहनावों से
मार्गभ्रान्तः	पथभ्रष्टः	राह से भटका हुआ
उपैति	प्राप्नोति, समीपं गच्छति	जाता है, समीप जाता है
तपश्चर्यया	तपसा	तपस्या के द्वारा
जलोच्छलनध्वनिः	जलोर्ध्वगतेः शब्दः	पानी के उछलने की आवाज
कल्लोलोच्छलनध्वनिः	तरङ्गोच्छलनस्य शब्दः	तरंगों के उछलने की ध्वनि
कुर्वाणम्	कुर्वन्तम्	करते हुए
सहासम्	हासपूर्वकम्	हँसते हुए
सोत्प्रासम्	उपहासपूर्वकम्	खिल्ली उड़ाते हुए, चुटकी लेते हुए
साट्टहासम्	अट्टहासपूर्वकम्	जोर से हँसकर
अट्टम्	अट्टालिकाम्	अटारी को
अधिरोढुम्	उपरि गन्तुम्	चढ़ने के लिए
उपरुणत्सि	अवरोधं करोषि	रोकते हो
आञ्जनेयम्	हनुमन्तम्	अञ्जनिपुत्र हनुमान् को
सविमर्शम्	विचारसहितम्	सोच-विचार कर
सवैलक्ष्यम्	सलज्जम्	लज्जापूर्वक
वैदुष्यम्	पाण्डित्यम्	विद्वत्ता
उन्मीलितम्	उद्घाटितम्	खोल दी

❖ अभ्यासः ❖

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत-

- (क) अनधीतः तपोदत्तः कैः गर्हितोऽभवत्?
- (ख) तपोदत्तः केन प्रकारेण विद्यामवाप्तुं प्रवृत्तोऽभवत्?
- (ग) तपोदत्तः पुरुषस्य कां चेष्टां दृष्ट्वा अहसत्?
- (घ) तपोमात्रेण विद्यां प्राप्तुं तस्य प्रयासः कीदृशः कथितः?
- (ङ) अन्ते तपोदत्तः विद्याग्रहणाय कुत्र गतः?

2. भिन्नवर्गीयं पदं चिनुत-

यथा- अधिरोढुम्, गन्तुम्, सेतुम्, निर्मातुम्।

- (क) निःश्वस्य, चिन्तय, विमृश्य, उपेत्य।
- (ख) विश्वसिमि, पश्यामि, करिष्यामि, अभिलषामि।
- (ग) तपोभिः, दुर्बुद्धिः, सिकताभिः, कुटुम्बिभिः।

3. (क) रेखाङ्कितानि सर्वनामपदानि कस्मै प्रयुक्तानि?

- (i) अलमलं तव श्रमेण।
- (ii) न अहं सोपानमार्गैरट्टमधिरोढुं विश्वसिमि।
- (iii) चिन्तितं भवता न वा।
- (iv) गुरुगृहं गत्वैव विद्याभ्यासो मया करणीयः।
- (v) भवद्भिः उन्मीलितं मे नयनयुगलम्।

(ख) अधोलिखितानि कथनानि कः कं प्रति कथयति?

कथनानि	कः	कम्
(i) हा विधे! किमिदं मया कृतम्?	.....	.....
(ii) भो महाशय! किमिदं विधीयते।	.....	.....
(iii) भोस्तपस्विन्! कथं माम् उपरुणत्सि।	.....	.....
(iv) सिकताः जलप्रवाहे स्थास्यन्ति किम्?	.....	.....
(v) नाहं जाने कोऽस्ति भवान्?	.....	.....

4. स्थूलपदान्यधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) तपोदत्तः तपश्चर्यया विद्यामवाप्तुं प्रवृत्तोऽस्ति।
- (ख) तपोदत्तः कुटुम्बिभिः मित्रैः गर्हितः अभवत्।

- (ग) पुरुषः नद्यां सिकताभिः सेतुं निर्मातुं प्रयतते।
 (घ) तपोदत्तः अक्षरज्ञानं विनैव वैदुष्यमवाप्तुम् अभिलषति।
 (ङ) तपोदत्तः विद्याध्ययनाय गुरुकुलम् अगच्छत्।
 (च) गुरुगृहं गत्वैव विद्याभ्यासः करणीयः।

5. उदाहरणमनुसृत्य अधोलिखितविग्रहपदानां समस्तपदानि लिखत-

विग्रहपदानि	समस्तपदानि
यथा- संकल्पस्य सातत्येन	संकल्पसातत्येन
(क) अक्षराणां ज्ञानम्	.....
(ख) सिकतायाः सेतुः	.....
(ग) पितुः चरणैः	.....
(घ) गुरोः गृहम्	.....
(ङ) विद्यायाः अभ्यासः	.....

6. उदाहरणमनुसृत्य अधोलिखितानां समस्तपदानां विग्रहं कुरुत-

समस्तपदानि	विग्रहः
यथा- नयनयुगलम्	नयनयोः युगलम्
(क) जलप्रवाहे	.....
(ख) तपश्चर्यया	.....
(ग) जलोच्छलनध्वनिः	.....
(घ) सेतुनिर्माणप्रयासः	.....

7. उदाहरणमनुसृत्य कोष्ठकात् पदम् आदाय नूतनं वाक्यद्वयं रचयत-

(क) यथा- अलं	चिन्तया।	(‘अलम्’ योगे तृतीया)
(i)	.....	(भय)
(ii)	.....	(कोलाहल)
(ख) यथा- माम् अनु स गच्छति।		(‘अनु’ योगे द्वितीया)
(i)	.....	(गृह)
(ii)	.....	(पर्वत)

- (ग) यथा- अक्षरज्ञानं विनैव वैदुष्यं प्राप्तुमभिलषसि। ('विना' योगे द्वितीया)
 (i) ..... (परिश्रम)
 (ii) ..... (अभ्यास)
 (घ) यथा- सन्ध्यां यावत् गृहमुपैति। ('यावत्' योगे द्वितीया)
 (i) ..... (मास)
 (ii) ..... (वर्ष)

❖ योग्यताविस्तारः ❖

- (क) कवि परिचय - कथासरित्सागर के रचयिता कश्मीर निवासी श्री सोमदेव भट्ट हैं। ये कश्मीर के राजा श्री अनन्तदेव के सभापण्डित थे। कवि ने रानी सूर्यमती के मनो-विनोद के लिए कथासरित्सागर नामक ग्रन्थ की रचना की। इस ग्रन्थ का मूल महाकवि गुणादय की बृहत्कथा (प्राकृत ग्रन्थ) है।
- (ख) ग्रन्थ परिचय - कथासरित्सागर अनेक कथाओं का महासमुद्र है। इस ग्रन्थ में अठारह लम्बक हैं। मूलकथा की पुष्टि के लिए अनेक उपकथाएँ वर्णित की गई हैं। प्रस्तुत कथा रत्नप्रभा नामक लम्बक से सङ्कलित की गई है। ज्ञान-प्राप्ति केवल तपस्या से नहीं, बल्कि गुरु के समीप जाकर अध्ययनादि कार्यों के करने से होती है। यही इस कथा का सार है।

(ग) पर्यायवाचिनः शब्दाः-

- इदानीम् - अधुना, साम्प्रतम्, सम्प्रति।
 जलम् - वारि, उदकम्, सलिलम्।
 नदी - सरित्, तटिनी, तरङ्गिणी।
 पुरुषार्थः - उद्योगः, उद्यमः, परिश्रमः।

(घ) विलोमशब्दाः-

- दुर्बुद्धिः - सुबुद्धिः
 गर्हितः - प्रशंसितः
 प्रवृत्तः - निवृत्तः
 अभ्यासः - अनभ्यासः
 सत्यम् - असत्यम्

(ड) तुमुन्-प्रत्यय-प्रयोग:-

(‘तुमुन्’ प्रत्यय में ‘तुम्’ शेष बचता है। ‘तुमुन्’ इत्येतस्य ‘तुम्’ इत्येव भागोऽवशिष्यते)

यथा-

✦ $\sqrt{\text{कृ}} + \text{तुमुन्} = \text{कर्तुम्}$	✦ $\sqrt{\text{गम्}} + \text{तुमुन्} = \text{गन्तुम्}$
✦ अधि + $\sqrt{\text{रुह्}} + \text{तुमुन्} = \text{अधिरोढुम्}$	✦ निर् + $\sqrt{\text{मा}} + \text{तुमुन्} = \text{निर्मातुम्}$
✦ अव + $\sqrt{\text{आप्}} + \text{तुमुन्} = \text{अवाप्तुम्}$	

(च) आत्मगतम् - नाटकों में प्रयुक्त यह एक पारिभाषिक शब्द है। जब नट या अभिनेता रंगमञ्च पर अपने कथन को दूसरों को सुनाना नहीं चाहता, मन में ही सोचता है तब उसके कथन को ‘आत्मगतम्’ कहा जाता है।

(छ) प्रकाशम् - जब नट या अभिनेता के संवाद रंगमञ्च पर दर्शकों के सामने प्रकट किये जाते हैं, तब उन संवादों को ‘प्रकाशम्’ शब्द से सूचित किया जाता है।

(ज) अतिरामता - राम से आगे बढ़ जाने की स्थिति को ‘अतिरामता’ कहा गया है-रामम् अतिक्रान्तः = अतिरामः, तस्य भावः = अतिरामता। राम ने शिलाओं से समुद्र में सेतु का निर्माण किया था। विप्र-रूपधारी इन्द्र को सिकता-कणों से सेतु बनाते देख तपोदत्त उनका उपहास करते हुए कहता है कि तुम राम से आगे बढ़ जाना चाहते हो।

निम्नलिखित कहावतों को पाठ में आए हुए संस्कृत वाक्यांश में पहचानिये-

(i) सुबह का भूला शाम को घर लौट आये, तो भूला नहीं कहलाता है।

(ii) मेरी आँखें खुल गईं।

(झ) आज्ञनेयम् - आज्ञना के पुत्र होने के कारण हनुमान् को आज्ञनेय कहा जाता है। हनुमान् उछलकर कहीं भी जाने में समर्थ थे। इसलिए इन्द्र के यह कहने पर कि मैं सीढ़ी से जाने में विश्वास नहीं करता हूँ अपितु उछलकर ही जाने में समर्थ हूँ, तपोदत्त फिर से उपहास करते हुए कहता है कि पहले आपने पुल निर्माण में राम को लाँघ लिया और अब उछलने में हनुमान् को भी लाँघने की इच्छा कर रहे हैं।

(ञ) अक्षरज्ञानस्य माहात्म्यम्-

(i) विद्याधनं सर्वधनप्रधानम्।

(ii) किं किं न साधयति कल्पलतेव विद्या।

(iii) यः पठति लिखति पश्यति परिपृच्छति पण्डितानुपाश्रयते।

तस्य दिवाकरकिरणैः नलिनीदलमिव विकास्यते बुद्धिः॥

अध्येतव्यः ग्रन्थः-

कथासरित्सागर (संक्षिप्त हिन्दी रूपान्तर) राधावल्लभ त्रिपाठी, नेशनल बुक ट्रस्ट, नई दिल्ली।

दशमः पाठः
जटायोः शौर्यम्

प्रस्तुत पाट्यांश आदिकवि वाल्मीकि-प्रणीत रामायणम् के अरण्यकाण्ड से उद्धृत किया गया है जिसमें जटायु और रावण के युद्ध का वर्णन है। पंचवटी कानन में सीता का करुण विलाप सुनकर पक्षिश्रेष्ठ जटायु उनकी रक्षा के लिए दौड़े। वे रावण को परदाराभिमर्शनरूप निन्द्य एवं दुष्कर्म से विरत होने के लिए कहते हैं। रावण की अपरिवर्तित मनोवृत्ति को देख वे उस पर भयावह आक्रमण करते हैं। महाबली जटायु अपने तीखे नखों तथा पञ्जों से रावण के शरीर में अनेक घाव कर देते हैं तथा पञ्जों के प्रहार से उसके विशाल धनुष को खंडित कर देते हैं। टूटे धनुष, मारे गये अश्वों और सारथी वाला रावण विरथ होकर पृथ्वी पर गिर पड़ता है। कुछ ही क्षणों बाद क्रोधांध रावण जटायु पर प्राणघातक प्रहार करता है परंतु पक्षिश्रेष्ठ जटायु उससे अपना बचाव कर उस पर चञ्चु-प्रहार करते हैं, उसके बायें भाग की दशों भुजाओं को क्षत-विक्षत कर देते हैं।

सा तदा करुणा वाचो विलपन्ती सुदुःखिता।
वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शायतलोचना ॥1॥

जटायो पश्य मामार्य ह्रियमाणामनाथवत्।
अनेन राक्षसेन्द्रेण करुणं पापकर्मणा ॥2॥

तं शब्दमवसुप्तस्तु जटायुरथ शुश्रुवे।
निरीक्ष्य रावणं क्षिप्रं वैदेहीं च ददर्श सः ॥3॥

ततः पर्वतशृङ्गाभस्तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः।
वनस्पतिगतः श्रीमान्व्याजहार शुभां गिरम् ॥4॥

निवर्तय मतिं नीचां परदाराभिमर्शनात्।
न तत्समाचरेद्धीरो यत्परोऽस्य विगर्हयेत् ॥5॥

वृद्धोऽहं त्वं युवा धन्वी सरथः कवची शरी।
 न चाप्यादाय कुशली वैदेहीं मे गमिष्यसि ॥6॥
 तस्य तीक्ष्णनखाभ्यां तु चरणाभ्यां महाबलः।
 चकार बहुधा गात्रे व्रणान्पतगसत्तमः ॥7॥

ततोऽस्य सशरं चापं मुक्तामणिविभूषितम्।
 चरणाभ्यां महातेजा बभञ्जास्य महद्भुजः ॥8॥
 स भग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः।
 अङ्गेनादाय वैदेहीं पपात भुवि रावणः ॥9॥

संपरिष्वज्य वैदेहीं वामेनाङ्गेन रावणः।
 तलेनाभिजघानाशु जटायुं क्रोधमूर्च्छितः ॥10॥
 जटायुस्तमतिक्रम्य तुण्डेनास्य खगाधिपः।
 वामबाहून्दश तदा व्यपाहरदरिन्दमः ॥11॥

शब्दार्थः

हियमाणाम्	नीयमानाम्	ले जाई जाती/अपहरण की जाती हुई
राक्षसेन्द्रेण	दानवपतिना	राक्षसों के राजा द्वारा
परदाराभिमर्शनात्	परस्त्रीस्पर्शात्	पराई स्त्री के स्पर्श से
विगर्हयेत्	निन्द्यात्	निन्दा करनी चाहिए
धन्वी	धनुर्धरः	धनुर्धर
कवची	कवचधारी	कवच धारण किए हुए
शरी	बाणधरः	बाण को लिए हुए
व्याजहार	अकथयत्	कहा
निवर्तय	वारणं कुरु	मना करो, रोको
व्यपाहरत्	उत्खातवान्	उखाड़ दिया
वैदेहीम्	सीताम्	सीता को
व्रणान्	प्रहारजनितस्फोटान्	प्रहार (चोट) से होने वाले घावों को
बभञ्ज	भग्नं कृतवान्	तोड़ दिया
पतगेश्वरः	जटायुः	जटायु (पक्षिराज)
विधूय	अपसार्य	दूर हटाकर
भग्नधन्वा	भग्नं धनुः यस्य सः	टूटे हुए धनुष वाला
हताश्वः	हताः अश्वाः यस्य सः	मारे गए घोड़ों वाला
आदाय	गृहीत्वा	लेकर
अभिजघान	हतवान्	मार डाला
आशु	शीघ्रम्	शीघ्र ही
तुण्डेन	मुखेन, चञ्च्वा	चोंच के द्वारा
खगाधिपः	पक्षिराजः	पक्षियों का राजा
अरिन्दमः	शत्रुदमनः, शत्रुनाशकः	शत्रुओं को नष्ट करने वाला

4. सन्धि/सन्धिविच्छेदं वा कुरुत-

यथा- च	+	आदाय	=	चादाय
(क) हत	+	अश्वः	=	.....
(ख) तुण्डेन	+	अस्य	=	.....
(ग)	+	.....	=	बभञ्जास्य
(घ)	+	.....	=	अङ्केनादाय
(ङ)	+	.....	=	खगाधिपः

5. 'क' स्तम्भे लिखितानां पदानां पर्यायाः 'ख' स्तम्भे लिखिताः। तान् यथासमक्षं योजयत-

क	ख
कवची	अपतत्
आशु	पक्षिश्रेष्ठः
विरथः	पृथिव्याम्
पपात	कवचधारी
भुवि	शीघ्रम्
पतगसत्तमः	रथविहीनः

6. अधोलिखितानां पदानां/विलोमपदानि मञ्जूषायां दत्तेषु पदेषु चित्वा यथासमक्षं लिखत-

मन्दम्	पुण्यकर्मणा	हसन्ती	अनार्य	अनतिक्रम्य
प्रदाय	देवेन्द्रेण	प्रशंसेत्	दक्षिणेन	युवा

पदानि	विलोमशब्दाः
(क) विलपन्ती	.....
(ख) आर्य	.....
(ग) राक्षसेन्द्रेण	.....
(घ) पापकर्मणा	.....
(ङ) क्षिप्रम्	.....
(च) विगर्हयेत्	.....
(छ) वृद्धः	.....
(ज) आदाय	.....
(झ) वामेन	.....
(ञ) अतिक्रम्य	.....

7. (क) अधोलिखितानि विशेषणपदानि प्रयुज्य संस्कृतवाक्यानि रचयत-

(i) शुभाम्	.....	(iv) खगाधिपः	.....
(ii) हतसारथिः	.....	(v) वामेन	.....
(iii) कवची	.....		

(ख) उदाहरणमनुसृत्य समस्तं पदं रचयत-

यथा- त्रयाणां लोकानां समाहारः	-	त्रिलोकी
(i) पञ्चानां वटानां समाहारः	-	.....
(ii) सप्तानां पदानां समाहारः	-	.....
(iii) अष्टानां भुजानां समाहारः	-	.....
(iv) चतुर्णां मुखानां समाहारः	-	.....

योग्यताविस्तारः

(क) कवि परिचय

महर्षि वाल्मीकि आदिकाव्य रामायण के रचयिता हैं। कहा जाता है कि वाल्मीकि का हृदय, एक व्याध द्वारा क्रीडारत क्रौञ्चयुगल (पक्षियों के जोड़े) में से एक के मार दिये जाने पर उसकी सहचरी के विलाप को सुनकर द्रवित हो गया तथा उनके मुख से शाप के रूप में जो वाणी निकली वह श्लोक के रूप में थी। वही श्लोक लौकिक संस्कृत का आदिश्लोक माना जाता है-

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्॥

(ख) भाव विस्तार

जटायु-सूर्य के सारथी अरुण के दो पुत्र थे-सम्पाती और जटायु। जटायु पञ्चवटी वन के पक्षियों का राजा था जहाँ अपने पराक्रम एवं बुद्धिकौशल से शासन करता था। पञ्चवटी में रावण द्वारा अपहरण की गयी सीता के विलाप को सुनकर जटायु ने सीता की रक्षा के लिए रावण के साथ युद्ध किया और वीरगति पाई। इस प्रकार राज-धर्म की रक्षा में अपने प्राणों का उत्सर्ग करने वाले जटायु को भारतीय संस्कृति का महान् नायक माना जाता है।

(ग) सीता विषयक सूचना देते हुए जटायु ने राम से जो वचन कहे वे इस प्रकार हैं-

यामोषधीमिवायुष्मन्नन्वेषसि महावने।
सा च देवी मम प्राणाः रावणेनोभयं हृतम्॥

भाषिकविस्तारः

(घ) वाक्य प्रयोग

- गिरम् - छात्रः मधुरां गिरम् उवाच।
- पतगेश्वरः - पक्षिराजः जटायुः पतगेश्वरः अपि कथ्यते।
- शरी - शरी रावणः निःशस्त्रेण जटायुना आक्रान्तः।
- विधूय - वीरः शत्रुप्रहारान् विधूय अग्रे अगच्छत्।
- ब्रणान् - चिकित्सकः औषधेन ब्रणान् विरोपितान् अकरोत्।
- पपात - वृक्षः कुठारेण छिन्नः सन् भूमौ पपात।
- तुण्डेन - शुकाः तुण्डेन तण्डुलान् खादन्ति।
- व्यपाहरत् - जटायुः रावणस्य बाहून् व्यपाहरत्।
- आशु - स्वकार्यम् आशु सम्पादय।
- अभिजघान - रामः वने अनेकान् राक्षसान् अभिजघान।

(ङ) स्त्रीप्रत्यय-

टाप् प्रत्यय-करुणा, दुखिता, शुभा, निम्ना, रक्षणीया

ङीप् प्रत्यय-विलपन्ती, यशस्विनी, वैदेही, कमलपत्राक्षी

ति प्रत्यय-युवतिः

पुल्लिङ्ग शब्दों से स्त्रीलिङ्ग पद निर्माण में टाप्-ङीप्-ति प्रत्यय प्रयुक्त होते हैं। टाप् प्रत्यय का 'आ' तथा ङीप् प्रत्यय का 'ई' शेष रहता है।

यथा-

- मूषक + टाप् = मूषिका
- बालक + टाप् = बालिका
- अश्व + टाप् = अश्वा
- वत्स + टाप् = वत्सा
- हसन् + ङीप् = हसन्ती
- मानुषः + ङीप् = मानुषी
- मानिन् + ङीप् = मानिनी
- राजन् + ङीप् = राज्ञी

एकादशः पाठः

पर्यावरणम्

प्रस्तुत पाठ्यांश पर्यावरण को ध्यान में रखकर लिखा गया एक लघु निबन्ध है। वर्तमान युग में प्रदूषित वातावरण मानव-जीवन के लिए भयङ्कर अभिशाप बन गया है। नदियों का जल कलुषित हो रहा है, वन वृक्षों से रहित हो रहे हैं, मिट्टी का कटाव बढ़ने से बाढ़ की समस्याएँ बढ़ती जा रही हैं। कल-कारखानों और वाहनों के धुँ से वायु विषैली हो रही है। वन्य-प्राणियों की जातियाँ भी नष्ट हो रही हैं। वैज्ञानिकों के अनुसार वृक्षों एवं वनस्पतियों के अभाव में मनुष्यों के लिए जीवित रहना असम्भव प्रतीत होता है। पत्र, पुष्प, फल, काष्ठ, छाया एवं औषधि प्रदान करने वाले पादपों एवं वृक्षों की उपयोगिता वर्तमान समय में पूर्वापेक्षया अधिक है। ऐसी परिस्थिति में हमारा कर्तव्य है कि हम पर्यावरण के संरक्षणार्थ उपाय करें। वृक्षों के रोपण, नदी-जल की स्वच्छता, ऊर्जा के संरक्षण, वापी, कूप, तड़ाग, उद्यान आदि के निर्माण और उनको स्वच्छ रखने में प्रयत्नशील हों ताकि जीवन सुखमय एवं उपद्रव रहित हो सके।

प्रकृतिः समेषां प्राणिनां संरक्षणाय यतते। इयं सर्वान् पुष्पाति विविधैः प्रकारैः, तर्पयति च सुखसाधनैः। पृथिवी, जलं, तेजो, वायुः, आकाशश्चास्याः प्रमुखानि तत्त्वानि। तान्येव मिलित्वा पृथक्तया वाऽस्माकं पर्यावरणं रचयन्ति। आव्रियते परितः समन्तात् लोकोऽनेनेति पर्यावरणम्। यथाऽजातशिशुः मातृगर्भे सुरक्षितस्तिष्ठति तथैव मानवः पर्यावरणकुक्षौ। परिष्कृतं प्रदूषणरहितं च पर्यावरणमस्मभ्यं सांसारिकं जीवनसुखं, सद्विचारं, सत्यसङ्कल्पं माङ्गलिकसामग्रीञ्च प्रददाति। प्रकृतिकोपैः आतङ्कितो जनः किं कर्तुं प्रभवति? जलप्लावनैः, अग्निभयैः, भूकम्पैः, वात्याचक्रैः, उल्कापातादिभिश्च सन्तप्तस्य मानवस्य क्व मङ्गलम्?

अतएव प्रकृतिरस्माभिः रक्षणीया। तेन च पर्यावरणं रक्षितं भविष्यति। प्राचीनकाले लोकमङ्गलाशांसिन ऋषयो वने निवसन्ति स्म। यतो हि वने एव सुरक्षितं पर्यावरणमुपलभ्यते स्म। विविधा विहगाः कलकूजितैस्तत्र श्रोत्ररसायनं ददति।

सरितो गिरिनिर्झराश्च अमृतस्वादु निर्मलं जलं प्रयच्छन्ति। वृक्षा लताश्च फलानि पुष्पाणि इन्धनकाष्ठानि च बाहुल्येन समुपहरन्ति। शीतलमन्दसुगन्धवनपवना औषधकल्पं प्राणवायुं वितरन्ति।

परन्तु स्वार्थान्धो मानवस्तदेव पर्यावरणमद्य नाशयति। स्वल्पलाभाय जना बहुमूल्यानि वस्तूनि नाशयन्ति। यन्त्रागाराणां विषाक्तं जलं नद्यां निपात्यते येन मत्स्यादीनां जलचराणां च क्षणेनैव नाशो जायते। नदीजलमपि तत्सर्वथाऽपेयं जायते। वनवृक्षा निर्विवेकं छिद्यन्ते व्यापारवर्धनाय, येन अवृष्टिः प्रवर्धते, वनपशवश्च शरणरहिता ग्रामेषु उपद्रवं विदधति। शुद्धवायुरपि वृक्षकर्तनात् सङ्कटापन्नो जातः। एवं हि स्वार्थान्धमानवैर्विकृतिमुपगता प्रकृतिरेव तेषां विनाशकर्त्री सञ्जाता। पर्यावरणे विकृतिमुपगते जायन्ते विविधा रोगा भीषणसमस्याश्च। तत्सर्वमिदानीं चिन्तनीयं प्रतिभाति।

धर्मो रक्षति रक्षितः इत्यार्षवचनम्। पर्यावरणरक्षणमपि धर्मस्यैवाङ्गमिति ऋषयः प्रतिपादितवन्तः। तत एव वापीकूपतडागादिनिर्माणं देवायतनविश्रामगृहादिस्थापनञ्च

धर्मसिद्धेः स्रोतोरूपेणाङ्गीकृतम्। कुक्कुरसूकरसर्पनकुलादिस्थलचरा, मत्स्यकच्छपमकरप्रभृतयो जलचराश्चापि रक्षणीयाः, यतस्ते स्थलमलापनोदिनो जलमलापहारिणश्च। प्रकृतिरक्षयैव सम्भवति लोकरक्षेति न संशयः।

शब्दार्थः

पुष्पाति	पोषणं करोति	पुष्ट करता है
अजातः शिशुः	अनुत्पन्नजातकः	अजन्मा शिशु
कुक्षौ	गर्भे	गर्भ में
जलप्लावनैः	जलौघैः	बाढ़ से
वात्याचक्रैः	वातचक्रैः	आँधी, बवंडर
लोकमङ्गलाशंसिनः	समाजकल्याणकामाः	जनता के कल्याण को चाहने वाले
श्रोत्ररसायनम्	कर्णामृतम्	कान को अच्छा लगने वाला
गिरिनिर्झराः	पर्वतानां प्रपाताः	पहाड़ों से निकलने वाले झरने
यन्त्रागाराणाम्	यन्त्रालयानाम्	कारखानों के
अपेयम्	पातुम् अयोग्यम्	न पीने योग्य
वृक्षकर्तनात्	वृक्षाणाम् उच्छेदात्	पेड़ों के काटने से
देवायतनम्	देवालयः, मन्दिरम्	मन्दिर
स्थलमलापनोदिनः	भूमिमलापसारिणः	भूमि की गन्दगी को दूर करने वाले

अभ्यासः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानामुत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत-

- प्रकृतेः प्रमुखतत्त्वानि कानि सन्ति?
- स्वार्थान्धः मानवः किं करोति?
- पर्यावरणे विकृते जाते किं भवति?
- अस्माभिः पर्यावरणस्य रक्षा कथं करणीया?
- लोकरक्षा कथं संभवति?
- परिष्कृतं पर्यावरणम् अस्मभ्यं किं किं ददाति?

2. स्थूलपदान्यधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) वनवृक्षाः निर्विवेकं छिद्यन्ते।
 (ख) वृक्षकर्तृनात् शुद्धवायुः न प्राप्यते।
 (ग) प्रकृतिः जीवनसुखं प्रददाति।
 (घ) अजातशिशुः मातृगर्भे सुरक्षितः तिष्ठति।
 (ङ) पर्यावरणरक्षणं धर्मस्य अङ्गम् अस्ति।

3. उदाहरणमनुसृत्य पदरचनां कुरुत-

- (क) यथा- जले चरन्ति इति - जलचराः
 स्थले चरन्ति इति - .....
 निशायां चरन्ति इति - .....
 व्योम्नि चरन्ति इति - .....
 गिरौ चरन्ति इति - .....
 भूमौ चरन्ति इति - .....
 (ख) यथा- न पेयम् इति - अपेयम्
 न वृष्टि इति - .....
 न सुखम् इति - .....
 न भावः इति - .....
 न पूर्णः इति - .....

4. उदाहरणमनुसृत्य पदनिर्माणं कुरुत-

- यथा-वि + कृ + क्तिन् = विकृतिः
 (क) प्र + गम् + क्तिन् = ...
 (ख) दृश् + क्तिन् = ...
 (ग) गम् + क्तिन् = ...
 (घ) मन् + क्तिन् = ...
 (ङ) शम् + क्तिन् = ...
 (च) भी + क्तिन् = ...
 (छ) जन् + क्तिन् = ...
 (ज) भज् + क्तिन् = ...
 (झ) नी + क्तिन् = ...

5. निर्देशानुसारं परिवर्तयत-

यथा-स्वार्थान्धो मानवः अद्य पर्यावरणं नाशयति (बहुवचने)।

स्वार्थान्धाः मानवाः अद्य पर्यावरणं नाशयन्ति।

- (क) सन्तप्तस्य मानवस्य मङ्गलं कुतः? (बहुवचने)
 (ख) मानवाः पर्यावरणकुक्षौ सुरक्षिताः भवन्ति। (एकवचने)
 (ग) वनवृक्षाः निर्विवेकं छिद्यन्ते। (एकवचने)
 (घ) गिरिनिर्झराः निर्मलं जलं प्रयच्छन्ति। (द्विवचने)
 (ङ) सरित् निर्मलं जलं प्रयच्छति। (बहुवचने)

6. पर्यावरणरक्षणाय भवन्तः किं करिष्यन्ति इति विषये पञ्च वाक्यानि लिखत।

यथा- अहं विषाक्तम् अवकरं नदीषु न पातयिष्यामि।

- (क) .....
 (ख) .....
 (ग) .....
 (घ) .....
 (ङ) .....

7. (क) उदाहरणमनुसृत्य उपसर्गान् पृथक्कृत्वा लिखत-

यथा- संरक्षणाय	-	सम्
(i) प्रभवति	-	.....
(ii) उपलभ्यते	-	.....
(iii) निवसन्ति	-	.....
(iv) समुपहरन्ति	-	.....
(v) वितरन्ति	-	.....
(vi) प्रयच्छन्ति	-	.....
(vii) उपगता	-	.....
(viii) प्रतिभाति	-	.....

(ख) उदाहरणमनुसृत्य अधोलिखितानां समस्तपदानां विग्रहं लिखत-

यथा- तेजोवायुः	-	तेजः वायुः च।
गिरिनिर्झराः	-	गिरयः निर्झराः च।
(i) पत्रपुष्पे	-	.....
(ii) लतावृक्षौ	-	.....
(iii) पशुपक्षी	-	.....
(iv) कीटपतङ्गौ	-	.....

परियोजनाकार्यम्

- (क) विद्यालयप्राङ्गणे स्थितस्य उद्यानस्य वृक्षाः पादपाश्च कथं सुरक्षिताः स्युः तदर्थं प्रयत्नः करणीयः इति सप्तवाक्येषु लिखत।
- (ख) अभिभावकस्य शिक्षकस्य वा सहयोगेन एकस्य वृक्षस्य आरोपणं करणीयम्। (यदि स्थानम् अस्ति।) तर्हि विद्यालय-प्राङ्गणे, नास्ति चेत् स्वस्मिन् प्रतिवेशे, गृहे वा।) कृतं सर्वं दैनन्दिन्यां लिखित्वा शिक्षकं दर्शयत।

(क) च्वि प्रत्यय का प्रयोग -

अभूततद्भावे च्वि - जो वस्तु पहले न हो उसके हो जाने में च्वि प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है। च्वि प्रत्यय का प्रयोग केवल भू तथा कृ धातुओं के साथ होता है। शब्द के अन्तिम स्वर का 'ई' हो जाता है।

यथा- अङ्गीकृतम्	-	अनङ्गस्य (अस्वीकृतस्य) अङ्गं कृतम् अङ्गीकृतम् (स्वीकृतम्)
कृष्णीक्रियते	-	अकृष्णस्य कृष्णः क्रियते
ब्रह्मीभवति	-	अब्रह्मणः ब्रह्म भवति
द्रवीक्रियते	-	अद्रवस्य द्रवः क्रियते

(ख) निम्नलिखित शब्दयुग्मों के भेद देखने योग्य हैं-

सङ्कल्पः	-	सत्सङ्कल्पः
आचारः	-	सदाचारः
जनः	-	सज्जनः
सङ्गतिः	-	सत्सङ्गतिः
मतिः	-	सन्मतिः

- (ग) **आर्षवचन** - ऋषि के द्वारा कहा गया वचन 'आर्षवचन' कहलाता है।
 (घ) **पञ्चतत्त्व** - पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु और आकाश। इन पाँच तत्त्वों से ही यह शरीर बनता है।

समानान्तर श्लोक व सूक्तियाँ

पर्यावरण से सम्बन्धित निम्न उक्तियाँ एवं श्लोक पढ़ने योग्य तथा याद करने योग्य हैं-

- हमारी संस्कृति में वृक्ष वन्दनीय हैं इसलिए वृक्षों को काटना, उखाड़ना वर्जित है।
दशकूपसमा वापी दशवापीसमो हृदः।
दशहृदसमः पुत्रो दशपुत्रसमो द्रुमः॥ (मत्स्यपुराणम्)
- तुलसी का पौधा भारतीय संस्कृति का एक महत्वपूर्ण अङ्ग है। न केवल धार्मिक अपितु चिकित्सा की दृष्टि से भी यह रक्षा करने योग्य है। इसीलिए घर के आँगन में इसके रोपण का महत्व है। पुराण और वैद्यक ग्रन्थों के अनुसार तुलसी का पौधा वायुप्रदूषण को दूर करता है। कहा गया है-
'तुलसी' कानने चैव गृहे यस्यावतिष्ठते।
तद्गृहं तीर्थमित्याहुः नायान्ति यमकिङ्कराः॥
तुलसीगन्धमादाय यत्र गच्छति मारुतः।
दिशो दश पुनात्याशु भूतग्रामाश्चतुर्विधान्॥ (पद्मोत्तरखण्डम्)
- तुलसी का रस तीव्रज्वर को नष्ट करता है। कहा गया है-
पीतो मरीचिचूर्णेन तुलसीपत्रजो रसः।
द्रोणपुष्परसोप्येवं निहन्ति विषमं ज्वरम्॥ (शाङ्गधर)
- वृक्षारोपण का महत्व-
तारयेद् वृक्षरोपी तु तस्माद् वृक्षान् प्ररोपयेत्।
तस्य पुत्रा भवन्त्येव पादपा नात्र शंसयः॥

द्वादशः पाठः

वाङ्मनःप्राणस्वरूपम्

प्रस्तुत पाठ छान्दोग्योपनिषद् के छठे अध्याय के पञ्चम खण्ड पर आधारित है। इसमें मन, प्राण तथा वाक् (वाणी) के संदर्भ में रोचक विवरण प्रस्तुत किया गया है। उपनिषद् के गूढ़ प्रसंग को बोधगम्य बनाने के उद्देश्य से इसे आरुणि एवं श्वेतकेतु के संवादरूप में प्रस्तुत किया गया है। आर्ष-परंपरा में ज्ञान-प्राप्ति के तीन उपाय बताए गए हैं जिनमें परिप्रश्न भी एक है। यहाँ गुरुसेवापरायण शिष्य वाणी, मन तथा प्राण के विषय में प्रश्न पूछता है और आचार्य उन प्रश्नों के उत्तर देते हैं।

श्वेतकेतुः - भगवन्! श्वेतकेतुरहं
वन्दे।

आरुणिः - वत्स! चिरञ्जीव।

श्वेतकेतुः - भगवन्!
किञ्चित्प्रष्टुमिच्छामि।

आरुणिः - वत्स! किमद्य त्वया
प्रष्टव्यमस्ति?

श्वेतकेतुः - भगवन्! प्रष्टुमिच्छामि
किमिदं मनः?

आरुणिः - वत्स! अशितस्यान्नस्य
योऽणिष्ठः तन्मनः।

श्वेतकेतुः - कश्च प्राणः?

आरुणिः - पीतानाम् अपां
योऽणिष्ठः स प्राणः।

श्वेतकेतुः - भगवन्! केयं वाक्?

- आरुणिः** - वत्स! अशितस्य तेजसा योऽणिष्ठः सा वाक्। सौम्य! मनः अन्नमयं, प्राणः आपोमयः वाक् च तेजोमयी भवति इत्यप्यवधार्यम्।
- श्वेतकेतुः** - भगवन्! भूय एव मां विज्ञापयतु।
- आरुणिः** - सौम्य! सावधानं शृणु। मथ्यमानस्य दध्नः योऽणिमा, स ऊर्ध्वः समुदीषति। तत्सर्पिः भवति।
- श्वेतकेतुः** - भगवन्! व्याख्यातं भवता घृतोत्पत्तिरहस्यम्। भूयोऽपि श्रोतुमिच्छामि।
- आरुणिः** - एवमेव सौम्य! अशयमानस्य अन्नस्य योऽणिमा, स ऊर्ध्वः समुदीषति। तन्मनो भवति। अवगतं न वा?
- श्वेतकेतुः** - सम्यगवगतं भगवन्!
- आरुणिः** - वत्स! पीयमानानाम् अपां योऽणिमा स ऊर्ध्वः समुदीषति स एव प्राणो भवति।
- श्वेतकेतुः** - भगवन्! वाचमपि विज्ञापयतु।
- आरुणिः** - सौम्य! अशयमानस्य तेजसो योऽणिमा, स ऊर्ध्वः समुदीषति। सा खलु वाग्भवति। वत्स! उपदेशान्ते भूयोऽपि त्वां विज्ञापयितुमिच्छामि यदन्नमयं भवति मनः, आपोमयो भवति प्राणास्तेजोमयी च भवति वागिति। किञ्च यादृशमन्नादिकं गृह्णाति मानवस्तादृशमेव तस्य चित्तादिकं भवतीति मनुपदेशसारः। वत्स! एतत्सर्वं हृदयेन अवधारय।
- श्वेतकेतुः** - यदाज्ञापयति भगवन्। एष प्रणमामि।
- आरुणिः** - वत्स! चिरञ्जीव। तेजस्वि नौ अधीतम् अस्तु।

❖ शब्दार्थाः ❖

प्रष्टुम्	प्रश्नं कर्तुम्	प्रश्न करने/पूछने के लिए
प्रष्टव्यम्	प्रष्टुं योग्यम्	पूछने योग्य
अशितस्य	भक्षितस्य	खाये हुए का
अणिष्ठः	लघिष्ठः, लघुतमः	अत्यन्त लघु अथवा सर्वाधिक लघु
अन्नमयम्	अन्नविकारभूतम्	अन्न से निर्मित

आपोमयः	जलमयः	जल में परिणत
तेजोमयः	अग्निमयः	अग्नि का परिणामभूत
अवधार्यम्	अवगन्तव्यम्	समझने योग्य
विज्ञापयतु	प्रबोधयत	समझाइये
भूयोऽपि	पुनरपि	एक बार और
समुदीषति	समुत्तिष्ठति, समुद्याति, समुच्छलति	ऊपर उठता है
सर्पिः	घृतम्, आज्यम्	घी
अश्यमानस्य	भक्ष्यमाणस्य, निगीर्यमाणस्य	खाये जाते हुए का
उपदेशान्ते	प्रवचनान्ते	व्याख्यान के अन्त में
तेजस्वि	तेजोयुक्तम्	तेजस्विता से युक्त
नौ अधीतम्	आवयोःपठितम्	हम दोनों द्वारा पढा हुआ

❖ अभ्यासः ❖

1. अधोलिखितानां प्रश्नानामुत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत-

- (क) श्वेतकेतुः सर्वप्रथमम् आरुणिं कस्य स्वरूपस्य विषये पृच्छति?
- (ख) आरुणिः प्राणस्वरूपं कथं निरूपयति?
- (ग) मानवानां चेतांसि कीदृशानि भवन्ति?
- (घ) सर्पिः किं भवति?
- (ङ) आरुणेः मतानुसारं मनः कीदृशं भवति?

2. (क) 'अ' स्तम्भस्य पदानि 'ब' स्तम्भेन दत्तैः पदैः सह यथायोग्यं योजयत-

अ	ब
मनः	अन्नमयम्
प्राणः	तेजोमयी
वाक्	आपोमयः

(ख) अधोलिखितानां पदानां विलोमपदं पाठात् चित्वा लिखत-

- (i) गरिष्ठः .....
- (ii) अधः .....
- (iii) एकवारम् .....

- (iv) अनवधीतम् .....
 (v) किञ्चित् .....

3. उदाहरणमनुसृत्य निम्नलिखितेषु क्रियापदेषु 'तुमुन्' प्रत्ययं योजयित्वा पदनिर्माणं कुरुत-

यथा- प्रच्छ् + तुमुन्	=	प्रष्टुम्
(क) श्रु + तुमुन्	=	.....
(ख) वन्द् + तुमुन्	=	.....
(ग) पठ् + तुमुन्	=	.....
(घ) कृ + तुमुन्	=	.....
(ङ) वि + ज्ञा + तुमुन्	=	.....
(च) वि + आ + ख्या + तुमुन्	=	.....

4. निर्देशानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) अहं किञ्चित् प्रष्टुम् .....। (इच्छ - लट्लकारे)
 (ख) मनः अन्नमयं .....। (भू - लट्लकारे)
 (ग) सावधानं .....। (श्रु - लोट्लकारे)
 (घ) तेजस्विनावधीतम् .....। (अस् - लोट्लकारे)
 (ङ) श्वेतकेतुः आरुणेः शिष्यः .....। (अस् - लङ्लकारे)

5. उदाहरणमनुसृत्य वाक्यानि रचयत-

यथा- अहं स्वदेशं सेवितुम् इच्छामि।	
(क)	उपदिशामि।
(ख)	प्रणमामि।
(ग)	आज्ञापयामि।
(घ)	पृच्छामि।
(ङ)	अवगच्छामि।

6. (क) सन्धिं कुरुत-

- (i) अशितस्य + अन्नस्य = ...
 (ii) इति + अपि + अवधार्यम् = ...
 (iii) का + इयम् = ...
 (iv) नौ + अधीतम् = ...
 (v) भवति + इति = ...

(ख) स्थूलपदान्याधिकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (i) मथ्यमानस्य दध्नः अणिमा ऊर्ध्वं समुदीषति।
- (ii) भवता घृतोत्पत्तिरहस्यं व्याख्यातम्।
- (iii) आरुणिम् उपगम्य श्वेतकेतुः अभिवादयति।
- (iv) श्वेतकेतुः वाग्विषये पृच्छति।

7. पाठस्य सारांशं पञ्चवाक्यैः लिखत।

योग्यताविस्तारः

ग्रन्थ परिचय- छान्दोग्योपनिषद् उपनिषत्साहित्य का प्राचीन एवं प्रसिद्ध ग्रन्थ है। यह सामवेद के उपनिषद् ब्राह्मण का मुख्य भाग है। इसकी वर्णन पद्धति अत्यधिक वैज्ञानिक और युक्तिसंगत है। इसमें आत्मज्ञान के साथ-साथ उपयोगी कार्यो और उपासनाओं का सम्यक् वर्णन हुआ है। छान्दोग्योपनिषद् आठ अध्यायों में विभक्त है। इसके छठे अध्याय में 'तत्त्वमसि' का विस्तार से विवेचन प्राप्त होता है।

भावविस्तारः

आरुणि अपने पुत्र श्वेतकेतु को उपदेश देते हैं कि खाया हुआ अन्न तीन प्रकार का होता है। उसका स्थिरतम भाग मल होता है, मध्यम मांस होता है, और सबसे लघुतम मन होता है। पिया हुआ जल भी तीन प्रकार का होता है- उसका स्थविष्ठ भाग मूत्र होता है, मध्यभाग लोहित (रक्त) होता है और अणिष्ठ भाग प्राण होता है। भोजन से प्राप्त तेज भी तीन तरह का होता है - उसका स्थविष्ठ भाग अस्थि होता है, मध्यम भाग मज्जा (चर्बी) होती है और जो लघुतम भाग है वह वाणी होती है।

जो खाया जाता है वह अन्न है। अन्न ही निश्चित रूप से मन है। न्याय और सत्य से अर्जित किया हुआ अन्न सात्विक होता है। उसे खाने से मन भी सात्विक होता है। दूषित भावना और अन्याय से अर्जित अन्न तामस होता है। कथ्य का सारांश यह है कि सात्विक भोजन से मन सात्विक होता है। राजसी भोजन से मन राजस होता है और तामस भोजन से मन की प्रवृत्ति भी तामसी हो जाती है।

इस संसार में जल ही जीवन है, और प्राण जलमय होता है। तैल (तेल), घृत आदि के भक्षण से वाणी विशद होती है और भाषणादि कार्यो में सामर्थ्य की वृद्धि करती है। इसलिए वाणी को तेजोमयी कहा जाता है।

छान्दोग्योपनिषद् के अनुसार मन अन्नमय है, प्राण जलमय है और वाणी तेजोमयी है।

❖ भाषिकविस्तार: ❖

1. मयट् प्रत्यय प्राचुर्य के अर्थ में प्रयुक्त होता है।

यथा-	पुंल्लिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
शान्ति + मयट्	शान्तिमयः	शान्तिमयी
आनन्द + मयट्	आनन्दमयः	आनन्दमयी
सुख + मयट्	सुखमयः	सुखमयी
तेजः + मयट्	तेजोमयः	तेजोमयी

2. मयट् प्रत्यय का प्रयोग विकार अर्थ में भी किया जाता है।

यथा-	पुंल्लिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
मृत् + मयट्	मृण्मयः	मृण्मयी
स्वर्ण + मयट्	स्वर्णमयः	स्वर्णमयी
लौह + मयट्	लौहमयः	लौहमयी

3. जल को जीवन कहा गया है। “जीवयति लोकान् जलम्” यह पञ्चभूतों के अन्तर्गत भूतविशेष है। इसके पर्यायवाची शब्द हैं-

वारि, पानीयम्, उदकम्, उदम्, सलिलम्, तोयम्, नीरम्, अम्बु, अम्भस्, पयस् आदि।

जल की उपयोगिता के विषय में निम्नलिखित श्लोक द्रष्टव्य है-

पानीयं प्राणिनां प्राणस्तदायत्वं हि जीवनम्।
तोयाभावे पिपासार्तः क्षणात् प्राणैः विमुच्यते॥

4. मनस् (नपुंसक लिङ्ग) शब्द का रूप

प्र.	मनः	मनसी	मनांसि
द्वि	”	”	”
तृ.	मनसा	मनोभ्याम्	मनोभिः
च.	मनसे	”	मनोभ्यः
पं.	मनसः	”	”
ष.	”	मनसोः	मनसाम्
स.	मनसि	”	मनस्सु
सम्बोधन	हे मनः!	हे मनसी!	हे मनांसि!

- अम्भस्, पयस्, यशस्, तेजस्, नभस्, आदि शब्दों के रूप भी मनस् की तरह होते हैं।

अध्येतव्यः ग्रन्थः-

उपनिषदों की कहानियाँ- डॉ. भगवानसिंह, नेशनल बुक ट्रस्ट, नई दिल्ली।

विषयानुक्रमणिका

	पुरोवाक्	v
	भूमिका	ix
	मङ्गलम्	1
प्रथमः पाठः	शुचिपर्यावरणम्	3
द्वितीयः पाठः	गुणवती कन्या	13
तृतीयः पाठः	शिशुलालनम्	21
चतुर्थः पाठः	व्यायामः सर्वदा पथ्यः	31
पञ्चमः पाठः	बुद्धिर्बलवती सदा	39
षष्ठः पाठः	सुभाषितानि	48
सप्तमः पाठः	भूकम्पविभीषिका	56
अष्टमः पाठः	प्रश्नत्रयम्	64
नवमः पाठः	प्राणेभ्योऽपि प्रियः सुहृद्	73
दशमः पाठः	अन्योक्तयः	82
एकादशः पाठः	विचित्रः साक्षी	90
द्वादशः पाठः	जीवनं विभवं विना	99

मङ्गलम्

ॐ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् ।
पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ।
शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतम् ।
अदीनाः स्याम शरदः शतम्। भूयश्च शरदः शतात् ॥1॥

(यजुर्वेद 36.24)

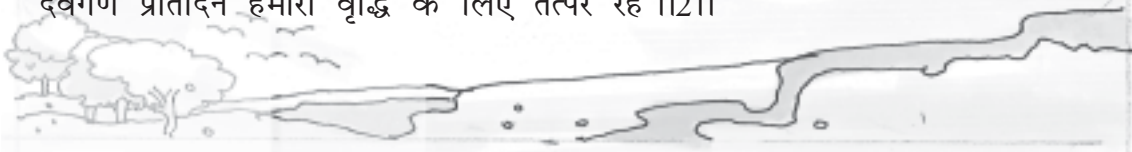
आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतो-
ऽदब्धासो अपरीतास उद्भिदः ।
देवा नो यथा सदमिद् वृधेऽसन्-
अप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥2॥

(ऋग्वेद 1.89.1)

भावार्थः

देवों द्वारा निरूपित यह शुक्ल वर्ण का नेत्र रूप (सूर्य) पूर्व दिशा में ऊपर उठ चुका है। हम सब सौ वर्षों तक देखते रहें, सौ वर्षों तक जीते रहें। सौ वर्षों तक सुनते रहें, सौ वर्षों तक शुद्ध रूप से बोलते रहें। सौ वर्षों तक स्वावलम्बी (अदीन) बने रहें। और यह सब सौ वर्षों से भी अधिक चलता रहे ॥1॥

हमारे पास चारों ओर से ऐसे कल्याणकारी विचार आते रहें जो किसी से न दबें, उन्हें कहीं से बाधित न किया जा सके (अपरीतासः) एवम् अज्ञात विषयों को प्रकट करने वाले (उद्भिदः) हों। प्रगति को न रोकने वाले (अप्रायुवः) तथा सदैव रक्षा में तत्पर देवगण प्रतिदिन हमारी वृद्धि के लिए तत्पर रहें ॥2॥

प्रथम पाठः

शुचिपर्यावरणम्

प्रस्तुत पाठ आधुनिक संस्कृत कवि हरिदत्त शर्मा के रचना संग्रह 'लसल्लतिका' से संकलित है। इसमें कवि ने महानगरों की यांत्रिक-बहुलता से बढ़ते प्रदूषण पर चिन्ता व्यक्त करते हुए कहा है कि यह लौहचक्र तन-मन का शोषक है, जिससे वायुमण्डल और भूमण्डल दोनों मलिन हो रहे हैं। कवि महानगरीय जीवन से दूर, नदी-निर्झर, वृक्षसमूह, लताकुञ्ज एवं पक्षियों से गुञ्जित वनप्रदेशों की ओर चलने की अभिलाषा व्यक्त करता है।

दुर्वहमत्र जीवितं जातं प्रकृतिरेव शरणम्।

शुचि-पर्यावरणम्॥

महानगरमध्ये चलदनिशं कालायसचक्रम्।

मनः शोषयत् तनुः पेषयद् भ्रमति सदा वक्रम्॥

दुर्दान्तैर्दशनैरमुना स्यान्नैव जनग्रसनम्। शुचि...॥1॥

कज्जलमलिनं धूमं मुञ्चति शतशकटीयानम्।

वाष्पयानमाला संधावति वितरन्ती ध्वानम्॥

यानानां पङ्क्तयो ह्यनन्ताः कठिनं संसरणम्। शुचि...॥2॥

वायुमण्डलं भृशं दूषितं न हि निर्मलं जलम्।
 कुत्सितवस्तुमिश्रितं भक्ष्यं समलं धरातलम्॥
 करणीयं बहिरन्तर्जगति तु बहु शुद्धीकरणम्। शुचि...॥३॥

कञ्चित् कालं नय मामस्मान्नगराद् बहुदूरम्।
 प्रपश्यामि ग्रामान्ते निर्झर-नदी-पयःपूरम्॥
 एकान्ते कान्तारे क्षणमपि मे स्यात् सञ्चरणम्। शुचि...॥४॥

हरिततरूणां ललितलतानां माला रमणीया।
 कुसमावलिः समीरचालिता स्यान्मे वरणीया॥
 नवमालिका रसालं मिलिता रुचिरं संगमनम्। शुचि...॥५॥

अयि चल बन्धो! खगकुलकलरव गुञ्जितवनदेशम्।
 पुर-कलरव सम्भ्रमितजनेभ्यो धृतसुखसन्देशम्॥
 चाकचिक्यजालं नो कुर्याज्जीवितरसहरणम्। शुचि...॥६॥

प्रस्तरतले लतातरुगुल्मा नो भवन्तु पिष्टाः।
 पाषाणी सभ्यता निसर्गे स्यान् समाविष्टा॥
 मानवाय जीवनं कामये नो जीवन्मरणम्। शुचि...॥७॥

शब्दार्थः

दुर्वहम्	-	दुष्करम्	-	कठिन, दूभर
जीवितम्	-	जीवनम्	-	जीवन
अनिशम्	-	अहर्निशम्	-	दिन-रात
कालायसचक्रम्	-	लौहचक्रम्	-	लोहे का चक्र
शोषयत्	-	शुष्कीकुर्वत्	-	सुखाते हुए
तनुः	-	शरीरम्	-	शरीर
पेषयद्	-	पिष्टीकुर्वत्	-	पीसते हुए
वक्रम्	-	कुटिलम्	-	टेढ़ा
दुर्दान्तैः	-	भयङ्करैः	-	भयानक (से)
दशनैः	-	दन्तैः	-	दाँतों से
अमुना	-	अनेन	-	इससे
जनग्रसनम्	-	जनभक्षणम्	-	मानव विनाश
कज्जलमलिनम्	-	कज्जलेन मलिनम्	-	काजल-सा मलिन (काला)
धूमः	-	वाष्पः	-	धुआँ
मुञ्चति	-	त्यजति	-	छोड़ता है
शतशकटीयानम्	-	शकटीयानानां शतम्	-	सैकड़ों मोटर गाड़ियाँ
वाष्पयानमाला	-	वाष्पयानानां पंक्तिः	-	रेलगाड़ी की पंक्ति
वितरन्ती	-	ददती	-	देती हुई
ध्वानम्	-	ध्वनिम्	-	कोलाहल
संसरणम्	-	सञ्चलनम्	-	चलना
भृशं	-	अत्यधिकम्	-	अत्यधिक
भक्ष्यम्	-	खाद्यपदार्थ	-	भोज्य पदार्थ
समलम्	-	मलेन युक्तम्	-	मलयुक्त, गन्दगी से युक्त
ग्रामान्ते	-	ग्रामस्य सीमायाम् (सीम्नि)	-	गाँव की सीमा पर
पयःपूरम्	-	जलाशयम्	-	जल से भरा हुआ तालाब

कान्तारे	-	वने	-	जंगल में
कुसुमावलिः	-	कुसुमानां पंक्तिः	-	फूलों की पंक्ति
समीरचालिता	-	वायुचालिता	-	हवा से चलायी हुई
रसालम्	-	आम्रम्	-	आम
रुचिरम्	-	सुन्दरम्	-	सुन्दर
खगकुलकलरव	-	खगकुलानां कलरवः (पक्षिसमूहध्वनिः)	-	पक्षियों के समूह की ध्वनि
चाकचिक्वजालम्	-	कृत्रिमं प्रभावपूर्णं जगत्	-	चकाचौंध भरी दुनिया
प्रस्तरतले	-	शिलातले	-	पत्थरों के तल पर
लतातरुगुल्माः	-	लताश्च तरवश्च गुल्माश्च	-	लता, वृक्ष और झाड़ी
पाषाणी	-	पर्वतमयी	-	पथरीली
निसर्गे	-	प्रकृत्याम्	-	प्रकृति में

अभ्यासः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत-

- (क) कविः किमर्थं प्रकृतेः शरणम् इच्छति?
- (ख) कस्मात् कारणात् महानगरेषु संसरणं कठिनं वर्तते?
- (ग) अस्माकं पर्यावरणे किं किं दूषितम् अस्ति?
- (घ) कविः कुत्र सञ्चरणं कर्तुम् इच्छति?
- (ङ) स्वस्थजीवनाय कीदृशे वातावरणे भ्रमणीयम्?
- (च) अन्तिमे पद्यांशे कवेः का कामना अस्ति?

2. सन्धिं/सन्धिविच्छेदं कुरुत-

- (क) प्रकृतिः + ... = प्रकृतिरेव
- (ख) स्यात् + ... + ... = स्यान्नैव
- (ग) ..... + अनन्ताः = ह्यनन्ताः

- (घ) वहिः + अन्तः + जगति = ...
- (ङ) ..... + नगरात् = अस्मान्नगरात्
- (च) सम् + चरणम् = ...
- (छ) धूमम् + मुञ्चति = ...

3. अधोलिखितानाम् अव्ययानां सहायतया रिक्तस्थानानि पूरयत-

भृशम्, यत्र, तत्र, अत्र, अपि, एव, सदा, बहिः

- (क) इदानीं वायुमण्डलं ..... प्रदूषितमस्ति।
- (ख) ..... जीवनं दुर्वहम् अस्ति।
- (ग) प्राकृतिक-वातावरणे क्षणं सञ्चरणम् ..... लाभदायकं भवति।
- (घ) पर्यावरणस्य संरक्षणम् ..... प्रकृतेः आराधना।
- (ङ) ..... समयस्य सदुपयोगः करणीयः।
- (च) भूकम्पित-समये ..... गमनमेव उचितं भवति।
- (छ) ..... हरीतिमा ..... शुचि पर्यावरणम्।

4. उदाहरणमनुसृत्य अधोलिखित-पदेषु प्रकृतिप्रत्ययविभागं/संयोगं कुरुत-

यथा-जातम् = जन् + क्त

- (क) प्र + कृ + क्तिन् = ...
- (ख) नि + सृ + क्त + टाप् = ...
- (ग) ..... + क्त = दूषितम्
- (घ) ..... + ... = करणीयम्
- (ङ) ..... + यत् = भक्ष्यम्
- (च) रम् + ... + ... = रमणीया
- (छ) ..... + ... + ... = वरणीया
- (ज) पिप् + ... = पिष्टाः

5. अधोलिखितानां पदानां पर्यायपदं लिखत-

(क) सलिलम्	.....
(ख) आम्रम्	.....
(ग) वनम्	.....
(घ) शरीरम्	.....
(ङ) कुटिलम्	.....
(च) पाषाणम्	.....

6. उदाहरणमनुसृत्य पाठात् चित्वा च समस्तपदानि लिखत-

यथा-विग्रह पदानि	समस्तपद	समासनाम
(क) मलेन सहितम्	समलम्	अव्ययीभाव
(ख) हरिताः च ये तरवः (तेषां)	.....	कर्मधारय
(ग) ललिताः च याः लताः (तासाम्)	.....	कर्मधारय
(घ) नवा मालिका	.....	कर्मधारय
(ङ) धृतः सुखसन्देशः येन (तम्)	.....	बहुब्रीहि
(च) कज्जलम् इव मलिनम्	.....	कर्मधारय
(छ) दुर्दान्तैः दशनैः	.....	कर्मधारय

7. रेखाङ्कित-पदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) शकटीयानम् कज्जलमलिनं धूमं मुञ्चति।
 (ख) उद्याने पक्षिणां कलरवं चेतः प्रसादयति।
 (ग) पाषाणीसभ्यतायां लतातरुगुल्माः प्रस्तरतले पिष्टाः सन्ति।
 (घ) महानगरेषु वाहनानाम् अनन्ताः पङ्क्तयः धावन्ति।
 (ङ) प्रकृत्याः सन्निधौ वास्तविकं सुखं विद्यते।

योग्यताविस्तारः

समास - समसनं समासः

समास का शाब्दिक अर्थ होता है-संक्षेप। दो या दो से अधिक शब्दों के मिलने से जो तीसरा नया और संक्षिप्त रूप बनता है वह समास कहलाता है। समास के मुख्यतः चार भेद हैं—

1. अव्ययीभाव समास	2. तत्पुरुष
3. बहुव्रीहि	4. द्वन्द्व

1. अव्ययीभाव

इस समास में पहला पद अव्यय होता है और वही प्रधान होता है।

यथा-निर्मक्षिकम् मक्षिकाणाम् अभावः।

यहाँ प्रथमपद निर् है और द्वितीयपद मक्षिकम् है। यहाँ मक्षिका की प्रधानता न होकर मक्षिका का अभाव प्रधान है, अतः यहाँ अव्ययीभाव समास है। कुछ अन्य उदाहरण देखें—

(i) उपग्रामम्	-	ग्रामस्य समीपे	-	(समीपता की प्रधानता)
(ii) निर्जनम्	-	जनानाम् अभावः	-	(अभाव की प्रधानता)
(iii) अनुरथम्	-	रथस्य पश्चात्	-	(पश्चात् की प्रधानता)
(iv) प्रतिगृहम्	-	गृहं गृहं प्रति	-	(प्रत्येक की प्रधानता)
(v) यथाशक्ति	-	शक्तिम् अनतिक्रम्य	-	(सीमा की प्रधानता)
(vi) सचक्रम्	-	चक्रेण सहितम्	-	(सहित की प्रधानता)

2. **तत्पुरुष** - 'प्रायेण उत्तरपदप्रधानः तत्पुरुषः' इस समास में प्रायः उत्तरपद की प्रधानता होती है और पूर्व पद उत्तरपद के विशेषण का कार्य करता है। समस्तपद में पूर्वपद की विभक्ति का लोप हो जाता है।

यथा- राजपुरुषः अर्थात् राजा का पुरुष। यहाँ राजा की प्रधानता न होकर पुरुष की प्रधानता है, और राजा शब्द पुरुष के विशेषण का कार्य करता है।

(i) ग्रामगतः	-	ग्रामं गतः।
(ii) शरणागतः	-	शरणम् आगतः।
(iii) देशभक्तः	-	देशस्य भक्तः।

- (iv) सिंहभीतः - सिंहात् भीतः।
 (v) भयापन्नः - भयम् आपन्नः।
 (vi) हरित्रातः - हरिणा त्रातः।
 तत्पुरुष समास के दो भेद हैं-कर्मधारय और द्विगु।

(i) **कर्मधारय** - इस समास में एक पद विशेष्य तथा दूसरा पद पहले पद का विशेषण होता है।

यथा-

- पीताम्बरम् - पीतं च तत् अम्बरम्।
 महापुरुषः - महान् च असौ पुरुषः।
 कज्जलमलिनम् - कज्जलम् इव मलिनम्।
 नीलकमलम् - नीलं च तत् कमलम्।
 मीननयनम् - मीन इव नयनम्।
 मुखकमलम् - कमलम् इव मुखम्।

(ii) **द्विगु** - 'संख्यापूर्वो द्विगुः' इस समास में पहला पद संख्यावाची होता है और समाहार (अर्थात् एकत्रीकरण या समूह) अर्थ की प्रधानता होती है।

यथा- त्रिभुजम् - त्रयाणां भुजानां समाहारः।

इसमें पूर्वपद 'त्रि' संख्यावाची है।

- पंचपात्रम् - पंचानां पात्राणां समाहारः।
 पंचवटी - पंचानां वटानां समाहारः।
 सप्तर्षिः - सप्तानां ऋषीणां समाहारः।
 चतुर्युगम् - चतुर्णां युगानां समाहारः।

3. **बहुब्रीहि** - 'अन्यपदप्रधानः बहुब्रीहिः'

इस समास में पूर्व तथा उत्तर पदों की प्रधानता न होकर किसी अन्य पद की प्रधानता होती है।

यथा-

- पीताम्बरः - पीतम् अम्बरम् यस्य सः (विष्णुः)। यहाँ न तो पीतम् शब्द की प्रधानता है और न अम्बरम् शब्द की अपितु पीताम्बरधारी किसी अन्य व्यक्ति (विष्णु) की प्रधानता है।

नीलकण्ठः	- नीलः कण्ठः यस्य सः (शिवः)।
दशाननः	- दश आननानि यस्य सः (रावणः)।
अनेककोटिसारः	- अनेककोटिः सारः (धनम्) यस्य सः।
विगलितसमृद्धिम्	- विगलिता समृद्धिः यस्य तम्।
प्रक्षालितपादम्	- प्रक्षालितौ पादौ यस्य तम्।

4. **द्वन्द्व** - 'उभयपदप्रधानः द्वन्द्वः' इस समास में पूर्वपद और उत्तरपद दोनों की समान रूप से प्रधानता होती है। पदों के बीच? में 'च' का प्रयोग विग्रह में होता है।

यथा-

रामलक्ष्मणौ	- रामश्च लक्ष्मणश्च।
पतरौ	- माता च पिता च।
धर्मार्थकाममोक्षाः	- धर्मश्च, अर्थश्च, कामश्च, मोक्षश्च।
वसन्तग्रीष्मशिशिराः	- वसन्तश्च ग्रीष्मश्च शिशिरश्च।

कविपरिचय - प्रो. हरिदत्त शर्मा सम्प्रति इलाहाबाद केन्द्रीय विश्वविद्यालय में संस्कृत के आचार्य हैं। इनके कई संस्कृत काव्य प्रकाशित हो चुके हैं। जैसे-गीतकंदलिका, त्रिपथगा, उत्कलिका, बालगीताली, आक्रन्दनम्, लसल्लतिका इत्यादि। इनकी रचनाओं में समाज की विसंगतियों के प्रति आक्रोश तथा स्वस्थ वातावरण के प्रति दिशानिर्देश के भाव प्राप्त होते हैं।

भावविस्तारः

पृथिवी, जलं, तेजो वायुराकाशश्चेति पञ्चमहाभूतानि प्रकृतेः प्रमुखतत्त्वानि। एतैः तत्त्वैरेव पर्यावरणस्य रचना भवति। आव्रियते परितः समन्तात् लोकोऽनेनेति पर्यावरणम्। परिष्कृतं प्रदूषणरहितं च पर्यावरणमस्मभ्यं सर्वविधजीवनसुखं ददाति। अस्माभिः सदैव तथा प्रयतितव्यं यथा जलं स्थलं गगनञ्च निर्मलं स्यात्। पर्यावरणसम्बद्धाः केचन श्लोकाः अधोलिखिताः सन्ति-

यथा-

पृथिवीं परितो व्याप्य तामाच्छद्य स्थितं च यत्
जगदाधाररूपेण, पर्यावरणमुच्यते॥

प्रदूषणविषये-

सृष्टौ स्थितौ विनाशे च नृविज्ञैर्बहुनाशकम्।
पञ्चतत्त्वविरुद्धं यत्साधितं तत्प्रदूषणम्॥

वायुप्रदूषणविषये-

प्रक्षिप्तो वाहनैर्धूमः कृष्णो बह्वपकारकः।
दुष्टैरसायनैर्युक्तो घातकः श्वासरुग्वहः॥

जलप्रदूषणविषये-

यन्त्रशाला परित्यक्तैर्नगरेदूषितद्रवैः।
नदीनदौ समुद्राश्च प्रक्षिप्तैर्दूषणं गताः॥

प्रदूषण निवारणाय संरक्षणाय च -

शोधनं रोपणं रक्षावर्धनं वायुवारिणः।
वनानां वन्यवस्तूनां भूमेः संरक्षणं वरम्॥

एते श्लोकाः पर्यावरणकाव्यात् संकलिताः सन्ति।

तत्सम-तद्भव-शब्दानामध्ययनम्-

अधोलिखितानां तत्समशब्दानां तदुद्भूतानां च तद्भवशब्दानां परिचयः करणीयः-

तत्सम		तद्भव
प्रस्तर	-	पत्थर
वाष्प	-	भाप
दुर्वह	-	दूभर
वक्र	-	बाँका
कज्जल	-	काजल
चाकचिक्य	-	चकाचक, चकाचौंध
धूमः	-	धुआँ
शतम्	-	सौ (100)
बहिः	-	बाहर

छन्दः परिचयः

अस्मिन् गीते शुचि पर्यावरणम् इति ध्रुवकं (स्थायी) वर्तते। तदतिरिक्तं सर्वत्र प्रतिपङ्क्ति 26 मात्राः सन्ति। इदं गीतिकाच्छन्दसः रूपमस्ति।

द्वितीयः पाठः

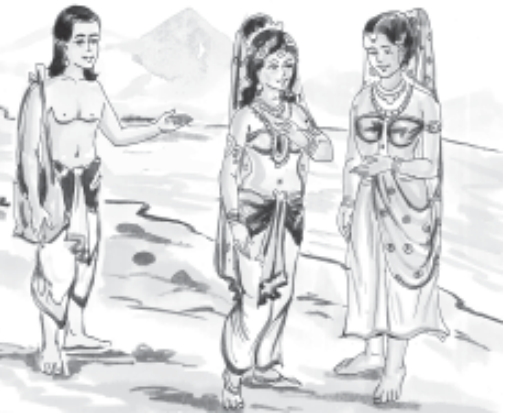
गुणवती कन्या

प्रस्तुत पाठ महाकवि दण्डी द्वारा रचित दशकुमारचरित नामक गद्यकाव्य के षष्ठ उच्छ्वास से सम्पादित कर संकलित है। यहाँ मित्रगुप्त अपने विचित्र वृत्तान्त के अन्तर्गत गोमिनी नामक कन्या की कथा सुनाता है जो एक प्रस्थ (32 पलों के बराबर) धान से एक व्यक्ति को सम्पूर्ण भोजन कराने का प्रबन्ध करती है।

अस्ति द्रविडेषु काञ्ची नाम नगरी। तस्यामनेककोटिसारः श्रेष्ठिपुत्रः शक्तिकुमारो नामासीत्। सोऽष्टादशवर्षदेशीयः चिन्तामापन्नः-‘नास्त्यदाराणाम् अननुगुणदाराणां वा सुखम्। तत्कथं नु गुणवद् विन्देयं कलत्रम्।’ स वस्त्रान्तपिनद्धशालिप्रस्थो दारग्रहणाय भुवमभ्रमत्। यां कामपि लक्षणवतीं कन्यां विलोक्य स पृच्छति-‘भद्रे! शक्नोषि किमनेन शालिप्रस्थेन गुणवदन्नम् अस्मान् भोजयितुम्?’ एवं कृते स हसितावधूतः गृहाद् गृहं प्रविश्याभ्रमत्।

एकदा स कावेरीतीरपत्तने विगलितसमृद्धिं विरलभूषणां कुमारीमपश्यत्। तस्या अतुलितरूपसम्पदाभिभूतः शक्तिकुमारोऽचिन्तयत्-सेयमाकृतिर्न शीलविरोधिनी। आसज्जति मे हृदयमस्यामेव। तदेनां परीक्ष्योद्वहामि। स्नेहपूर्णदृष्टिः स आह-‘अस्ति ते कौशलं शालिप्रस्थेनानेन सम्पन्नमाहारम् अस्मान् भोजयितुम्?’

ततस्तया वृद्धदासी साभिप्रायमालोकिता। तस्य हस्तात् प्रस्थमात्रं धान्यमादाय स्वगृहस्य चत्वरे तं प्रक्षालितपादम् उपावेशयत्। ततस्तान् सुरभीन् शालीनातपे किञ्चिद्

विशोष्य मुहुर्मुहुः परिवर्त्य समायां भूमौ अधवृत्तम्। तुषेभ्यस्तण्डुलान्पृथक् कृत्वा धात्रीमुक्तवती-‘मातः! इमान् भूषणमार्जनसमर्थान् तुषान् स्वर्णकारेभ्यो देहि। तेभ्यो लब्धाभिः काकिणीभिः काष्ठानि स्थालीं शरावद्वयं चाहर’ ततः सा तान् तण्डुलान् उलूखले मुसलेनावहत्य शूर्पेण शोधयित्वाऽसकृद् जलेन प्रक्षाल्य क्वथितजले प्राक्षिपत्। सिद्धेषु च तण्डुलेषु मण्डनिःसारणाय स्थालीमधोमुखीं कृतवती। इन्धनानि पुनरम्भसा शमयित्वा कृष्णाङ्गारानपि तदर्थिभ्यः प्रेषितवती। विक्रीतैरङ्गारैर्यत् मूल्यं लब्धं तेन शाकं घृतं दधि तैलं चिञ्चाफलं च क्रीतम्। ततो व्यञ्जनादिकं च तया सम्पादितम्।

अथ सा कन्या धात्रीमुखेनातिथिं स्नानाय प्रेरितवती। स्नानशुद्ध्यातिथये तैलमामलकं चायच्छत्। फलकमारुह्य प्राङ्गणकदलीदलं लवित्वा तत्रासनं भोजनाधारं च कृतवती। पेयोपहारपूर्वं भोजनं घृतसहितोदनं व्यञ्जनं च तस्मै दत्तवती।

मध्ये मध्ये च विविधभोज्यादि प्रकारान् वर्णयित्वा रुचिमपि वर्धितवती। अन्ततः शिशिरवारिणा पेयमाचमनं च प्रदत्तवती। भुक्ते तु तस्मिन् तयास्य शयनव्यवस्थापि कृता।

एवं कन्यागुणसम्पदा समाकृष्टः शक्तिकुमारस्तां विधिवदुपयम्य नीतवान्। अतएवोक्तम्-

‘किं गृहिणः प्रियहिताय? दारगुणाः।’

शब्दार्थः

अनेककोटिसारः	- अनेककोटिः सारः (धनम्) यस्य	- जिसके पास अनेक करोड़ धन हो
विन्देयम्	- प्राप्तव्यम्	- प्राप्त करना चाहिए
कलत्रम्	- पत्नी	- पत्नी
शालिः	- कलमः/तण्डुल-विशेषः	- धान (चावल)
प्रस्थः	- द्वात्रिंशत् पलात्मकः मापः	- एक विशिष्ट माप (32 पलों के बराबर)
गुणवदन्नम्	- स्वादिष्टम् अन्नम्	- स्वादिष्ट और पौष्टिक आहार
हसितावधूतः	- हसितेन अवधूतः/उपहासेन तिरस्कृतः	- उपहास द्वारा तिरस्कृत
तीरम्	- तटम्	- तट
पत्तनम्	- नगरम्	- नगर, कस्बा
विगलितसमृद्धिम्	- विगलिता समृद्धिः यस्याः ताम्	- निर्धन
आसज्जति	- आकृष्टो भवति	- आकृष्ट हो रहा है
परीक्ष्य	- परीक्षां कृत्वा	- परीक्षा करके
उद्वहामि	- विवाहं करोमि	- विवाह करता हूँ
साभिप्रायम्	- अभिप्रायेण सहितम्	- अभिप्रायपूर्वक
चत्वरे	- प्रांगणे	- आँगन में
प्रक्षालितपादम्	- प्रक्षालितौ पादौ यस्य तम्	- धुले हुए पैर वाले का
उपावेशयत्	-	- बैठाया
सुरभीन्	- सुरभिसहितान्	- सुगन्धित
आतपे	- घर्मे	- धूप में
विशोष्य	- शुष्कीकृत्य	- सुखाकर
मुहुर्मुहुः	- वारम्वारम्	- बार-बार
परिवर्त्य	- परिवर्तनं विधाय	- उलट-पुलट कर

समायाम् भूमौ	-	समतल-भूमौ	-	समतल भूमि पर
अघट्टयत्	-	घट्टनम् अकरोत्	-	कूटा
तुषेभ्यः	-	शालित्वग्भिः	-	धान की भूसी से
काकिणीभिः	-	पणकैः	-	पैसों से, कौड़ी से
स्थालीम्	-	पात्रविशेषम्	-	थाली
शरावद्वयम्	-	कंसद्वयम्/वर्धमानकद्वयम्	-	दो प्याले, दो कटोरे
आहर	-	आनय	-	लाओ
उलूखले	-	लोकभाषायाम् ओखल इति प्रसिद्धे पात्रे	-	ओखली में
मुसलेन	-	कुट्टनयन्त्रविशेषेण	-	मूसल से
शोधयित्वा	-	स्वच्छीकृत्य	-	साफ करके
असकृत्	-	वारम्वारम्	-	बार-बार
प्रक्षाल्य	-	निर्मलीकृत्य	-	साफ करके
क्वथितजले	-	उष्णजले	-	गरम जल में
अम्भसा	-	जलेन	-	जल से
शमयित्वा	-	शान्तं कृत्वा, निर्वापयित्वा	-	ठंढा करके
कृष्णाङ्गारान्	-	अदग्धकाष्ठान्	-	कोयलों को
चिञ्चाफलम्	-	तिन्तिणी	-	इमली
व्यञ्जनादिकम्	-	शाकादिकम्	-	सब्जी आदि
आमलकम्	-	आमलकेन निर्मितम्	-	आँवले का
फलकम्	-	काष्ठासनम्	-	चौकी पीढ़ा
आरुह्य	-	अधिरुह्य	-	चढ़कर
लवित्वा	-	कर्तयित्वा	-	काटकर
भोजनाधारम्	-	भोजनस्य आधारम्	-	भोजन का आधार
पेयोपहारपूर्वम्	-	पेयोपहारपूर्वकम्	-	भोजन से पहले पीने वाला पेय पदार्थ के साथ

घृतसहितोदनम्	-	घृतयुक्तम् ओदनम्	-	घृतयुक्त भात
शिशिरवारिणा	-	शीतलेन जलेन	-	शीतल जल से
उपयम्य	-	परिणीय	-	विवाह करके
गृहिणः	-	गृहस्थस्य	-	गृहस्थ का
दारगुणाः (दारा-पत्नी)	-	स्त्रीगुणाः	-	स्त्रियों के गुण

अभ्यासः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत-

- (क) शक्तिकुमारः कस्यां चिन्तायाम् आपन्नः आसीत्?
- (ख) कावेरीतीरपत्तने स्थिता कुमारी कीदृशी आसीत्?
- (ग) कुमारीं विलोक्य शक्तिकुमारः किम् अचिन्तयत्?
- (घ) अङ्गारम् विक्रीय तया कुमार्या किं क्रीतम्?
- (ङ) कुमारी अतिथये भोजनार्थं किं दत्तवती?
- (च) इयं कथा कस्मात् ग्रन्थात् उद्धृता कश्च अस्याः प्रणेता?

2. स्थूलपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) इमान् तुषान् स्वर्णकारेभ्यो देहि।
- (ख) तया वृद्धदासी साभिप्रायम् आलोकिता।
- (ग) तान् तण्डुलान् क्वथितजले प्राक्षिपत्।
- (घ) सा कन्या अतिथिं स्नानाय प्रेरितवती।

3. 'क' स्तम्भे दत्तानां पदानां समानार्थकं पदं 'ख' स्तम्भे दत्तम्। तौ यथोचितं योजयत-

'क'	'ख'
(क) कलत्रम्	वारम्बारम्
(ख) पत्तनम्	तिन्तिणी

(ग) अम्भसा	पत्नी
(घ) मुहुर्मुहुः	जलेन
(ङ) चिञ्चाफलम्	नगरम्

4. कोष्ठकात् उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) सः विगलितसमृद्धिं विरलभूषणां ..... अपश्यत्। (कुमारीम्/कुमारम्)
 (ख) अस्ति द्रविडेषु ..... नाम नगरी। (कञ्चनपुरं/काञ्ची)
 (ग) इन्धनानि अम्भसा ..... कृष्णाङ्गारानपि प्रेषितवती। (शमयित्वा/प्रज्वाल्य)
 (घ) सा कन्या धात्रीमुखेनातिथिं ..... प्रेरितवती। (स्नानाय/शयनाय)
 (ङ) शिशिरवारिणा पेयमाचमनं च .....। (कृतवती/दत्तवती)

5. उदाहरणमनुसृत्य पाठात् चित्वा च समस्तपदानि लिखत-

यथा- प्र + विश् + ल्यप्	=	प्रविश्य
(क) वि + शुष् + ल्यप्	=	.....
(ख) परि + वृत् + ल्यप्	=	.....
(ग) उप + यम् + ल्यप्	=	.....
(घ) प्र + क्षाल् + ल्यप्	=	.....
(ङ) पा + ण्यत्	=	.....
(च) कृ + ण्यत्	=	.....

6. रेखाङ्कितानि सर्वनामपदानि कस्य कृते प्रयुक्तानि तानि लिखत-

- (क) सः अष्टादशवर्षदेशीयः चिन्तामापन्नः।
 (ख) तस्याः अतुलितरूपसम्पदाभिभूतः शक्तिकुमारः अचिन्तयत्।
 (ग) आसज्जति मे हृदयम् अस्याम् एव।
 (घ) तथा अस्य शयनस्य व्यवस्थापि कृता।

7. (क) सन्धिं कुरुत-

- (i) न + अस्ति + अदाराणाम् = ...
 (ii) गुणवत् + अन्नम् = ...

(iii) सा +	इयम्	=	.....
(iv) परीक्ष्य +	उद्वहामि	=	.....
(v) पुनः +	अम्भसा	=	.....

(ख) निम्नलिखितशब्दानां सहायतया वाक्यप्रयोगं कुरुत-

प्रक्षाल्य, अम्भसा, पत्तने, मुहुर्मुहुः, चत्वरे

परियोजनाकार्यम्

शक्तिकुमारः परिणयाय स्त्रियां यत्कौशलम् अपेक्षते स्म तत् वर्तमानदेशकालदृष्ट्या समीचीनम् अस्ति न वा इति स्वविचारं स्वभाषया प्रकाशयत।

योग्यताविस्तारः

1. ण्यत् प्रत्यय - 'योग्य' अर्थ में ण्यत् प्रत्यय का प्रयोग किया जाता है।

पीने योग्य -	पेयम् (पा + ण्यत्)
करने योग्य -	कार्यम् (कृ + ण्यत्)
चुराने योग्य -	चौर्यम् (चुर् + ण्यत्)
हरने योग्य -	हार्यम् (हृ + ण्यत्)

2. अम्भस् (पानी) नपुंसकलिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	अम्भः	अम्भसी	अम्भांसि
द्वितीया	अम्भः	अम्भसी	अम्भांसि
तृतीया		अम्भसा	अम्भोभ्याम् अम्भोभिः
चतुर्थी	अम्भसे	अम्भोभ्याम्	अम्भोभ्यः
पंचमी	अम्भसः	अम्भोभ्याम्	अम्भोभ्यः
षष्ठी	अम्भसः	अम्भसोः	अम्भसाम्
सप्तमी	अम्भसि	अम्भसोः	अम्भस्सु

पयस् नभस् आदि शब्दों के रूप अम्भस् के समान ही चलते हैं।

3. **साभिप्रायमालोकिता**-अभिप्राय के साथ देखी गयी। सामान्य रूप से देखने तथा अभिप्रायपूर्वक देखने में अन्तर होता है। यहाँ कुमारी ने दासी को अभिप्राय के साथ देखा है ताकि दासी उनके अभिप्राय को समझ ले। दासी ने कुमारी की उस दृष्टि के अभिप्राय को भलीभाँति समझ लिया है। यहाँ कुमारी का दासी को देखने का अभिप्राय था कि वणिक्पुत्र को यह उत्तर देना कि मुझमें इस कार्य को करने का कौशल है अर्थात् मैं यह काम कर सकती हूँ इसलिए तुम इनके हाथ से धान की पोटली ले लो।
4. **सेयमाकृतिर्न शीलविरोधिनी**-यह आकृति शीलविरोधिनी नहीं है। अर्थात् यह शीलवती बालिका है, इसके चेहरे तथा भावभंगिमा को देखकर इसकी सच्चरित्रता का आभास हो जाता है फिर भी केवल मन की आवाज पर आँखें मूँद कर विश्वास करना ठीक नहीं।
5. **लवित्वा** √लूम् छेदने + क्त्वा (सेट्) गुण अवादेशः।

तृतीयः पाठः

शिशुलालनम्

प्रस्तुत पाठ संस्कृतवाङ्मय के प्रसिद्ध नाटक 'कुन्दमाला' के पंचम अङ्क से सम्पादित कर लिया गया है। इसके रचयिता प्रसिद्ध नाटककार दिङ्नाग हैं। इस नाटकांश में राम कुश और लव को सिंहासन पर बैठाना चाहते हैं किन्तु वे दोनों अतिशालीनतापूर्वक मना करते हैं। सिंहासनारूढ राम कुश और लव के सौन्दर्य से आकृष्ट होकर उन्हें अपनी गोद में बैठा लेते हैं और आनन्दित होते हैं। पाठ में शिशु स्नेह का अत्यन्त मनोहारी वर्णन किया गया है।

(सिंहासनस्थः रामः। ततः प्रविशतः विदूषकेनोपदिश्यमानमार्गौ तापसौ कुशलवौ)

विदूषकः - इत इत आयौ!

कुशलवौ - (रामस्य समीपम् उपसृत्य प्रणम्य च) अपि कुशलं महाराजस्य?

रामः - युष्मद्दर्शनात् कुशलमिव। भवतोः किं वयमत्र कुशलप्रश्नस्य भाजनम् एव, न पुनरतिथिजनसमुचितस्य कण्ठाश्लेषस्य। (परिष्वज्य) अहो हृदयग्राही स्पर्शः।

(आसनार्धमुपवेशयति)

- उभौ - राजासनं खल्वेतत्, न युक्तमध्यासितुम्।
- रामः - सव्यवधानं न चारित्रलोपाय। तस्मादङ्क - व्यवहितमध्यास्यतां सिंहासनम्।
(अङ्कमुपवेशयति)
- उभौ - (अनिच्छां नाटयतः) राजन्!
अलमतिदाक्षिण्येन।
- रामः - अलमतिशालीनतया।
भवति शिशुजनो वयोऽनुरोधाद्
गुणमहतामपि लालनीय एव।
व्रजति हिमकरोऽपि बालभावात्
पशुपति-मस्तक-केतकच्छदत्वम्॥
- रामः - एष भवतोः सौन्दर्यावलोकजनितेन कौतूहलेन पृच्छामि-क्षत्रियकुल-
पितामहयोः सूर्यचन्द्रयोः को वा भवतोर्वशस्य कर्त्ता?
- लवः - भगवन् सहस्रदीधितिः।
- रामः - कथमस्मत्समानाभिजनौ संवृत्तौ?
- विदूषकः - किं द्वयोरप्येकमेव प्रतिवचनम्?
- लवः - भ्रातरावावां सोदर्यौ।
- रामः - समरूपः शरीरसन्निवेशः। वयसस्तु न किञ्चिदन्तरम्।
- लवः - आवां यमलौ।
- रामः - सम्प्रति युज्यते। किं नामधेयम्?
- लवः - आर्यस्य वन्दनायां लव इत्यात्मानं श्रावयामि (कुशं निर्दिश्य) आर्योऽपि
गुरुचरणवन्दनायाम् .....
- कुशः - अहमपि कुश इत्यात्मानं श्रावयामि।
- रामः - अहो! उदात्तरम्यः समुदाचारः।
किं नामधेयो भवतोर्गुरुः?

- लवः - ननु भगवान् वाल्मीकिः।
- रामः - केन सम्बन्धेन?
- लवः - उपनयनोपदेशेन।
- रामः - अहमत्रभवतोः जनकं नामतो वेदितुमिच्छामि।
- लवः - न हि जानाम्यस्य नामधेयम्। न कश्चिदस्मिन् तपोवने तस्य नाम व्यवहरति।
- रामः - अहो माहात्म्यम्।
- कुशः - जानाम्यहं तस्य नामधेयम्।
- रामः - कथ्यताम्।
- कुशः - निरनुक्रोशो नाम....
- रामः - वयस्य, अपूर्वं खलु नामधेयम्।
- विदूषकः - (विचिन्त्य) एवं तावत् पृच्छामि निरनुक्रोश इति क एवं भणति?
- कुशः - अम्बा।
- विदूषकः - किं कुपिता एवं भणति, उत प्रकृतिस्था?
- कुशः - यद्यावयोर्बालभावजनितं कञ्चिदविनयं पश्यति तदा एवम् अधिक्षिपति-
निरनुक्रोशस्य पुत्रौ, मा चापलम् इति।
- विदूषकः - एतयोर्यदि पितुर्निरनुक्रोश इति नामधेयम् एतयोर्जननी तेनावमानिता
निर्वासिता एतेन वचनेन दारकौ निर्भर्त्सयति।
- रामः - (स्वगतम्) धिङ् मामेवंभूतम्। सा तपस्विनी मत्कृतेनापराधेन स्वापत्यमेवं
मन्युगर्भैरक्षरैर्निर्भर्त्सयति।
- (सवाष्पमवलोकयति)
- रामः - अतिदीर्घः प्रवासोऽयं दारुणश्च। (विदूषकमवलोक्य जनान्तिकम्)
कुतूहलेनाविष्टो मातरमनयोर्नामतो वेदितुमिच्छामि। न युक्तं च
स्त्रीगतमनुयोक्तुम्, विशेषतस्तपोवने। तत् कोऽत्राभ्युपायः?

- विदूषकः - (जनान्तिकम्) अहं पुनः पृच्छामि। (प्रकाशम्) किं नामधेया युवयोर्जननी?
- लवः - तस्याः द्वे नामनी।
- विदूषकः - कथमिव?
- लवः - तपोवनवासिनो देवीति नाम्नाह्वयन्ति, भगवान् वाल्मीकिर्वधूरिति।
- रामः - अपि च इतस्तावद् वयस्य!
- मुहूर्त्तमात्रम्।
- विदूषकः - (उपसृत्य) आज्ञापयतु भवान्।
- रामः - अपि कुमारयोरनयोरस्माकं च सर्वथा समरूपः कुटुम्बवृत्तान्तः?
- (नेपथ्ये)
- इयती वेला सञ्जाता रामायणगानस्य नियोगः किमर्थं न विधीयते?
- उभौ - राजन्! उपाध्यायदूतोऽस्मान् त्वरयति।
- रामः - मयापि सम्माननीय एव मुनिनियोगः। तथाहि-
- भवन्तौ गायन्तौ कविरपि पुराणो व्रतनिधिर्
- गिरां सन्दर्भोऽयं प्रथममवतीर्णो वसुमतीम्।
- कथा चेयं श्लाघ्या सरसिरुहनाभस्य नियतं,
- पुनाति श्रोतारं रमयति च सोऽयं परिकरः॥
- वयस्य! अपूर्वोऽयं मानवानां सरस्वत्यवतारः, तदहं सुहृज्जनसाधारणं
- श्रोतुमिच्छामि। सन्निधीयन्तां सभासदः, प्रेष्यतामस्मदन्तिकं सौमित्रिः,
- अहमप्येतयोश्चिरासनपरिखेदं विहरणं कृत्वा अपनयामि।
- (इति निष्क्रान्ताः सर्वे)

शब्दार्थः

उत्थाय	-	उत्थितो भूत्वा	-	उठकर
अलङ्क्रियते	-	विभूष्यते	-	सुशोभित होता है
पितामहः	-	पितुःपिता	-	पिता के पिता
सहस्रदीधितिः	-	सूर्यः	-	सूर्य
कण्ठाश्लेषस्य	-	कण्ठे आश्लेषस्य	-	गले लगाने का
परिष्वज्य	-	आलिङ्गनं कृत्वा	-	आलिङ्गन करके
विचिन्त्य	-	विचार्य	-	विचार करके
अनभिज्ञः	-	अपरिचितः	-	नहीं जानने वाला/अनजान
अध्यासितुम्	-	उपवेष्टुम्	-	बैठने के लिए
सव्यवधानम्	-	व्यवधानेन सहितम्	-	रुकावट सहित
अध्यास्यताम्	-	उपविश्यताम्	-	बैठिये
अलमतिदाक्षिण्येन	-	अलमतिकौशलेन	-	अत्यधिक दक्षता, अधिक कुशलता नहीं करें
अङ्कम्	-	क्रोडम्	-	गोद में
हिमकरः	-	चन्द्रः	-	चन्द्रमा
पशुपतिः	-	शिवः	-	शिव
केतक-छदत्वम्	-	केतकस्य छदत्वम्	-	केतकी (केवड़े) के पुष्प से बना मस्तक का शेखर (जूड़ा)
आत्मगतम्	-	स्वगतम्	-	मन ही मन
समानाभिजनौ	-	समानकुलोत्पन्नौ	-	एक कुल में पैदा होने वाले
संवृत्तौ	-	संजातौ	-	हो गये
प्रतिवचनम्	-	उत्तरम्	-	उत्तर
सोदर्यौ	-	सहोदरौ	-	सहोदर/सगे भाई

यमलौ	-	युगलौ	-	जुड़वा
शरीरसन्निवेशः	-	अङ्ग रचनाविन्यासः	-	शरीर की बनावट
उदात्तरम्यः	-	अत्यन्त रमणीयः	-	अत्यधिक मनोहर
समुदाचारः	-	शिष्टाचारः	-	शिष्टाचार
उपनयनोपदेशेन	-	उपनयनस्य उपदेशेन (उपनयन-संस्कारदीक्षया)	-	उपनयन की दीक्षा के कारण
नामधेयम्	-	नाम	-	नाम
निरनुक्रोशः	-	निर्दयः	-	दया रहित
वयस्य	-	मित्र	-	मित्र
भणति	-	कथयति	-	कहता है
अम्बा	-	जननी	-	माता
उत	-	अथवा	-	अथवा
प्रकृतिस्था	-	सामान्य मनस्थिति	-	स्वाभाविक रूप से
अधिक्षिपति	-	अधिक्षेपं करोति	-	फटकारती है
चापलम्	-	चपलताम्	-	चंचलता
अवमानिता	-	तिरस्कृता	-	अपमानित
दारकौ	-	पुत्रौ	-	पुत्र
निर्भर्त्सयति	-	तर्जयति	-	धमकाती है
निःश्वस्य	-	दीर्घ श्वासं गृहीत्वा	-	दीर्घ श्वास लेकर
स्वापत्यम्	-	स्वसन्ततिम्	-	अपनी सन्तान की

अन्वय - गुणमहताम् अपि वयोऽनुरोधात् शिशुजनः लालनीयः एव भवति। बालभावात् हि हिमकरः अपि पशुपति-मस्तक-केतकच्छदत्वम् व्रजति।

भाव - अत्यधिक गुणी लोगों के लिए भी छोटी उम्र के कारण बालक लालनीय ही होता है। चन्द्रमा बालभाव के कारण ही शङ्कर के मस्तक का आभूषण बनकर केतकी पुष्पों से निर्मित चूड़ा की भाँति शोभित होता है।

- अन्वय - भवन्तौ गायन्तौ, पुराणः व्रतनिधिः कविः अपि, वसुमतीम् प्रथमं अवतीर्णः गिराम् अयं सन्दर्भः, सरसिरुहनाभस्य च इयं श्लाघ्या कथा, सः च अयं परिकरः नियतं श्रोतारं पुनाति रमयति च।
- भाव - भगवान् वाल्मीकि द्वारा निबद्ध पुराणपुरुष की कथा, कुश लव द्वारा श्री राम को सुनायी जानी थी, उसी की सूचना देते हुए नेपथ्य से कुश और लव को बिना समय नष्ट किये अपने कर्तव्य का पालन करने का निर्देश दिया जाता है। दोनों राम से आज्ञा लेकर जाना चाहते हैं तब श्री राम उपर्युक्त श्लोक के माध्यम से उस रचना का सम्मान करते हैं।

आप दोनों (कुश और लव) इस कथा का गान करने वाले हैं, तपोनिधि पुराण मुनि (वाल्मीकि) इस रचना के कवि हैं, धरती पर प्रथम बार अवतरित होने वाला स्फुट वाणी का यह काव्य है और इसकी कथा कमलनाभि विष्णु से सम्बद्ध है इस प्रकार निश्चय ही यह संयोग श्रोताओं को पवित्र और आनन्दित करने वाला है।

अभ्यासः

- अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत-
  - (क) रामाय कुशलवयोः कण्ठाश्लेषस्य स्पर्शः कीदृशः आसीत्?
  - (ख) रामः लवकुशौ कुत्र उपवेशयितुम् कथयति?
  - (ग) बालभावात् हिमकरः कुत्र विराजते?
  - (घ) कुशलवयोः वंशस्य कर्त्ता कः?
  - (ङ) केन सम्बन्धेन वाल्मीकिः कुशलवयोः गुरुः आसीत्?
  - (च) कुशलवयोः मातरं वाल्मीकिः केन नाम्ना आह्वयति?
- रेखाङ्कितेषु पदेषु विभक्तिकारणं निर्दिशत-
  - (क) राजन्! अलम् अतिदाक्षिण्येन।
  - (ख) रामः लवकुशौ आसनार्धम् उपवेशयति।
  - (ग) धिङ् माम् एवंभूतम्।
  - (घ) अङ्गव्यवहितम् अध्यास्यतां सिंहासनम्।
  - (ङ) अलम् अतिविस्तरेण।

3. मञ्जूषातः पर्यायद्वयं चित्वा पदानां समक्षं लिखत-

शिवः शिष्टाचारः शशिः चन्द्रशेखरः सुतः इदानीम्
अधुना पुत्रः सूर्यः सदाचारः निशाकरः भानुः

(क) हिमकरः	-	.....	.....
(ख) सम्प्रति	-	.....	.....
(ग) समुदाचारः	-	.....	.....
(घ) पशुपतिः	-	.....	.....
(ङ) तनयः	-	.....	.....
(च) सहस्रदीधितिः	-	.....	.....

4. उदाहरणमनुसृत्य अधोलिखितेषु पदेषु प्रयुक्त-प्रकृति-प्रत्ययञ्च लिखत-

यथा- आसनम्	-	आस्	+	ल्युट् प्रत्ययः
पदानि		प्रकृतिः		प्रत्ययः
(क) युक्तम्	-	.....	+	.....
(ख) भाजनम्	-	.....	+	.....
(ग) शालीनता	-	.....	+	.....
(घ) लालनीयः	-	.....	+	.....
(ङ) छदत्वम्	-	.....	+	.....
(च) सन्निहितः	-	.....	+	.....
(छ) सम्माननीया	-	.....	+	.....

5. विशेषण-विशेष्यपदानि योजयत-

यथा- विशेषण पदानि		विशेष्य पदानि
श्लाघ्या	-	कथा
(1) उदात्तरम्यः		(क) समुदाचारः
(2) अतिदीर्घः		(ख) स्पर्शः

- (3) समरूपः (ग) कुशलवयोः
 (4) हृदयग्राही (घ) प्रवासः
 (5) कुमारयोः (ङ) कुटुम्बवृत्तान्तः

6. (क) अधोलिखितपदेषु सन्धिं कुरुत

- (क) द्वयोः + अपि - .....
 (ख) द्वौ + अपि - .....
 (ग) कः + अत्र - .....
 (घ) अनभिज्ञः + अहम् - .....
 (ङ) इति + आत्मानम् - .....

(ख) अधोलिखितपदेषु विच्छेदं कुरुत

- (क) अहमप्येतयोः - .....
 (ख) वयोऽनुरोधात् - .....
 (ग) समानाभिजनौ - .....
 (घ) खल्वेतत् - .....

7. अधोलिखितानि वाक्यानि कः कं प्रति कथयति-

	कः	कम्
(क) सव्यवधानं न चारित्र्यलोपाय।	.....	.....
(ख) किं कुपिता एवं भणति, उत प्रकृतिस्था?	.....	.....
(ग) जानाम्यहं तस्य नामधेयम्।	.....	.....
(घ) तस्या द्वे नाम्नी।	.....	.....

योग्यताविस्तारः

नाट्य-प्रसङ्गः

कुन्दमाला के लेखक दिङ्नाग ने प्रस्तुत नाटक में रामकथा के करुण अवसाद भरे उत्तरार्ध की नाटकीय सम्भावनाओं को मौलिकता से साकार किया है। इसी कथानक पर प्रसिद्ध नाटककार

भवभूति का उत्तररामचरित भी आश्रित है। कुन्दमाला के छहों अङ्कों का दृश्यविधान वाल्मीकि-तपोवन के परिसर में ही केन्द्रित है। प्रस्तुत नाटकांश पञ्चम अङ्क से सम्पादित कर सङ्कलित किया गया है। लव और कुश से मिलने पर राम के हृदय में उनसे आलिंगन की लालसा होती है। उनके स्पर्शसुख से अभिभूत हो राम, उन्हें अपने सिंहासन पर, अपनी गोद में बिठाकर लाड़ करते हैं। इसी भाव की पुष्टि में नाटक में यह श्लोक उद्धृत है-

भवति शिशुजनो वयोऽनुरोधाद्
गुणमहतामपि लालनीय एव ।
व्रजति हिमकरोऽपि बालभावात्
पशुपति-मस्तक-केतकच्छदत्वम् ॥

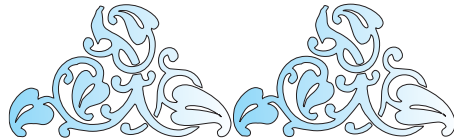
शिशुस्नेहसमभावश्लोकाः-

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण
स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।
कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्याद्
यस्यायमङ्कात् कृतिनः प्ररूढः ॥ (कालिदासस्य)

अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् ।
आनन्दग्रन्थिरेकोऽयमपत्यमिति पठ्यते ॥ (भवभूतेः)

धूलीधूसरतनवः
क्रीडाराज्ये स्वके च रममाणाः ।
कृतमुखवाद्यविकाराः
क्रीडन्ति सुनिर्भरं बालाः ॥ (कस्यचित्)

अनियतरुदित स्मित विराजत्
कतिपयकोमलदन्तकुङ्कुमलाग्रम् ।
वदनकमलकं शिशोः स्मरामि
स्खलदसमञ्जसमञ्जुजल्पितं ते ॥

चतुर्थः पाठः

व्यायामः सर्वदा पथ्यः

प्रस्तुत पाठ आयुर्वेद के प्रसिद्ध ग्रन्थ 'सुश्रुतसंहिता' के चिकित्सा स्थान में वर्णित 24वें अध्याय से संकलित है। इसमें आचार्य सुश्रुत ने व्यायाम की परिभाषा बताते हुए उससे होने वाले लाभों की चर्चा की है। शरीर में सुगठन, कान्ति, स्फूर्ति, सहिष्णुता, नीरोगता आदि व्यायाम के प्रमुख लाभ हैं।

शरीरायासजननं कर्म व्यायामसंज्ञितम् ।
तत्कृत्वा तु सुखं देहं विमृद्नीयात् समन्ततः ॥1॥

शरीरोपचयः कान्तिर्गात्राणां सुविभक्तता ।
दीप्ताग्नित्वमनालस्यं स्थिरत्वं लाघवं मृजा ॥2॥
श्रमक्लमपिपासोष्ण-शीतादीनां सहिष्णुता ।
आरोग्यं चापि परमं व्यायामादुपजायते ॥3॥
न चास्ति सदृशं तेन किञ्चित्स्थौल्यापकर्षणम् ।
न च व्यायामिनं मर्त्यमर्दयन्त्यरयो बलात् ॥4॥

न चैनं सहसाक्रम्य जरा समधिरोहति ।
स्थिरीभवति मांसं च व्यायामाभिरतस्य च ॥5॥

व्यायामस्विन्नगात्रस्य पद्भ्यामुद्वर्तितस्य च ।
व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः
वयोरूपगुणैर्हीनमपि कुर्यात्सुदर्शनम् ॥6॥

व्यायामं कुर्वतो नित्यं विरुद्धमपि भोजनम् ।
विदग्धमविदग्धं वा निर्दोषं परिपच्यते ॥7॥

व्यायामो हि सदा पथ्यो बलिनां स्निग्धभोजिनाम् ।
स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥8॥

सर्वेष्वृतुष्वहरहः पुम्भिरात्महितैषिभिः ।
बलस्यार्धेन कर्त्तव्यो व्यायामो हन्त्यतोऽन्यथा ॥9॥

हृदिस्थानास्थितो वायुर्यदा वक्त्रं प्रपद्यते ।
व्यायामं कुर्वतो जन्तोस्तद्बलार्धस्य लक्षणम् ॥10॥

वयोबलशरीराणि देशकालाशनानि च ।
समीक्ष्य कुर्याद् व्यायाममन्यथा रोगमाप्नुयात् ॥11॥

शब्दार्थाः

आयासः	-	प्रयत्नः, प्रयासः, श्रमः	-	परिश्रम
विमृद्नीयात्	-	मर्दयेत्	-	मालिश करनी चाहिए
समन्ततः	-	सर्वतः	-	पूरी तरह से
उपचयः	-	अभिवृद्धिः	-	वृद्धि

कान्तिः	-	आभा	-	चमक
गात्रम्	-	शरीरम्	-	शरीर
सुविभक्तता	-	शारीरिकं सौष्ठवम्	-	शारीरिक सौन्दर्य
दीप्ताग्नित्वम्	-	जठराग्नेः प्रवर्धनम्	-	जठराग्नि का प्रदीप्त होना अर्थात् भूख लगना
मृजा	-	स्वच्छीकरणम्	-	स्वच्छ करना
क्लमः	-	श्रमजनितं शैथिल्यम्	-	थकान
पिपासा	-	पातुम् इच्छा	-	प्यास
उष्णः	-	तापः	-	गर्मी
स्थौल्यम्	-	अतिमांसलत्वं, पीनता	-	मोटापा
अपकर्षणम्	-	दूरीकरणम्	-	दूर करना, कम करना
अर्दयन्ति	-	अर्दनं कुर्वन्ति	-	कुचल डालते हैं
अरयः	-	शत्रवः	-	शत्रुगण
आक्रम्य	-	आक्रमणं कृत्वा	-	हमला करके
जरा	-	वार्धक्यम्	-	बुढ़ापा
अभिरतस्य	-	संलग्नस्य	-	तल्लीन होने वाले का
स्विन्नगात्रस्य	-	स्वेदेन सिक्तस्य शरीरस्य	-	पसीने से लथपथ शरीर का
पद्भ्याम् उद्वर्तितस्य	-	पद्भ्याम् उन्नमितस्य	-	दोनों पैरों से ऊपर उठने वाले व्यायाम
वैनतेयः	-	गरुडः	-	गरुड़
उरगः	-	सर्पः	-	साँप
विदग्धम्	-	सुपक्वम्	-	भली प्रकार पके हुए
परिपच्यते	-	जीर्यते	-	पच जाता है
अहन्	-	दिवसः	-	दिन
पथ्यं	-	अनुकूलम्	-	उचित
अहरहः	-	प्रतिदिनम्	-	हर रोज
पुम्भिः	-	पुरुषैः	-	पुरुषों के द्वारा
अशनानि	-	आहाराः/भोजनानि	-	भोजन

अभ्यासः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत-
  - (क) कीदृशं कर्म व्यायामसंज्ञितम् कथ्यते?
  - (ख) व्यायामात् किं किमुपजायते?
  - (ग) जरा कस्य सकाशं सहसा न समधिरोहति?
  - (घ) कियता बलेन व्यायामः कर्तव्यः?
  - (ङ) अर्धबलस्य लक्षणम् किम्?
2. उदाहरणमनुसृत्य कोष्ठकगतेषु पदेषु तृतीयाविभक्तिं प्रयुज्य रिक्तस्थानानि पूरयत-

यथा - व्यायामः ..... हीनमपि सुदर्शनं करोति (गुण)

व्यायामः गुणैः हीनमपि सुदर्शनं करोति।

  - (क) ..... व्यायामः कर्तव्यः। (बलस्यार्थ)
  - (ख) ..... सदृशं किञ्चित् स्थौल्यापकर्षणं नास्ति। (व्यायाम)
  - (ग) ..... विना जीवनं नास्ति। (विद्या)
  - (घ) सः ..... खञ्जः अस्ति। (चरण)
  - (ङ) सूपकारः ..... भोजनं जिघ्रति। (नासिका)
3. स्थूलपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-
  - (क) शरीरस्य आयासजननं कर्म व्यायामः इति कथ्यते।
  - (ख) अरयः व्यायामिनं न अर्दयन्ति।
  - (ग) आत्महितैषिभिः सर्वदा व्यायामः कर्तव्यः।
  - (घ) व्यायामं कुर्वतः विरुद्धं भोजनम् अपि परिपच्यते।
  - (ङ) गात्राणां सुविभक्तता व्यायामेन संभवति।

4. निम्नलिखितानाम् अव्ययानाम् रिक्तस्थानेषु प्रयोगं कुरुत-

सहसा, अपि, सदृशं, सर्वदा, यदा, सदा, अन्यथा

(क) ..... व्यायामः कर्तव्यः।

(ख) ..... मनुष्यः सम्यक् रूपेण व्यायामं करोति तदा सः ..... स्वस्थः तिष्ठति।

(ग) व्यायामेन असुन्दराः ..... सुन्दराः भवन्ति।

(घ) व्यायामिनः जनस्य सकाशं वार्धक्यं ..... नायाति।

(ङ) व्यायामेन ..... किञ्चित् स्थौल्यापकर्षणं नास्ति।

(च) व्यायामं समीक्ष्य एव कर्तव्यम् ..... व्याधयः आयान्ति।

5. (क) अधोलिखितेषु तद्धितपदेषु प्रकृतिं/प्रत्ययं च पृथक् कृत्वा लिखत-

	मूलशब्दः (प्रकृतिः)	प्रत्ययः
(क) पथ्यतमः =	..... +	.....
(ख) सहिष्णुता =	..... +	.....
(ग) अग्नित्वम् =	..... +	.....
(घ) स्थिरत्वम् =	..... +	.....
(ङ) लाघवम् =	..... +	.....

(ख) अधोलिखितकृदन्तपदेषु मूलधातुं प्रत्ययं च पृथक् कृत्वा लिखत-

	मूलशब्दः	+	प्रत्ययः
(क) कर्तव्यः	.....	+	.....
(ख) भोजनम्	.....	+	.....
(ग) आस्थितः	आ + ...	+	.....
(घ) स्मृतः	.....	+	.....
(ङ) समीक्ष्य	सम् + ...	+	.....
(च) आक्रम्य	आ + ...	+	.....
(छ) जननम्	.....	+	.....

6. अधोलिखितेभ्यः पदेभ्यः उपसर्गान् पृथक् कृत्वा लिखत-

यथा- सुदर्शनम् -	सु	+	दर्शनम्
(क) उपजायते	.....	+	.....
(ख) अपकर्षणम्	.....	+	.....
(ग) अधिरोहति	.....	+	.....
(घ) प्रपद्यते	.....	+	.....
(ङ) सुविभक्तता	.....	+	.....

7. (क) षष्ठ श्लोकस्य भावमाश्रित्य रिक्तस्थानानि पूरयत-

यथा- ..... समीपे उरगाः न ..... एवमेव व्यायामिनः जनस्य समीपं
..... न गच्छन्ति। व्यायामः वयोरुपगुणहीनम् अपि जनम् ..... करोति।

(ख) उदाहरणमनुसृत्य वाच्यपरिवर्तनं कुरुत-

कर्मवाच्यम्	कर्तृवाच्यम्
यथा-आत्महितैषिभिः व्यायामः क्रियते	आत्महितैषिणः व्यायामं कुर्वन्ति।
(1) बलवता विरुद्धमपि भोजनं पच्यते	.....
(2) जनैः व्यायामेन कान्तिः लभ्यते	.....
(3) मोहनेन पाठः पठ्यते	.....
(4) लतया गीतं गीयते	.....

(ग) 'व्यायामस्य लाभाः' इति विषयमधिकृत्य पञ्चवाक्येषु एकम् अनुच्छेदं लिखत।

योग्यताविस्तारः

- (क) सुश्रुतः आयुर्वेदस्य, 'सुश्रुतसंहिता' इत्याख्यस्य ग्रन्थस्य रचयिता। अस्मिन् ग्रन्थे शल्यचिकित्सायाः प्राधान्यमस्ति। सुश्रुतः शल्यशास्त्रज्ञस्य दिवोदासस्य शिष्यः आसीत्। दिवोदासः सुश्रुतं वाराणस्याम् आयुर्वेदम् अपाठयत्। सुश्रुतः दिवोदासस्य उपदेशान् स्वग्रन्थेऽलिखत्।
- (ख) उपलब्धासु आयुर्वेदीय-संहितासु 'सुश्रुतसंहिता' सर्वश्रेष्ठः शल्यचिकित्साप्रधानो ग्रन्थः। अस्मिन् ग्रन्थे 120 अध्यायेषु क्रमेण सूत्रस्थाने मौलिकसिद्धान्तानां शल्यकर्मोपयोगि-यन्त्रादीनां, निदानस्थाने

प्रमुखाणां रोगाणां, शरीरस्थाने शरीरशास्त्रस्य चिकित्सास्थाने, शल्यचिकित्सायाः कल्पस्थाने च विषाणां प्रकरणानि वर्णितानि। अस्य उत्तरतन्त्रे 66 अध्यायाः सन्ति।

- (ग) **वैनतेयमिवोरगाः** – कश्यप ऋषि की दो पत्नियाँ थीं— कद्रु और विनता। विनता का पुत्र गरुड़ था और कद्रु का पुत्र सर्प। विनता का पुत्र होने के कारण गरुड़ को वैनतेय कहा जाता है। (विनतायाः अयम् वैनतेयः, अण् प्रत्यये कृते)। गरुड़ सर्प से अधिक ताकतवर होता है, भयवश साँप गरुड़ के पास जाने का साहस नहीं करता। यहाँ व्यायाम करने वाले मनुष्य की तुलना गरुड़ से तथा व्याधियों की तुलना साँप से की गई है। जिस प्रकार गरुड़ के समक्ष साँप नहीं जाता। उसी प्रकार व्यायाम करने वाले व्यक्ति के पास रोग नहीं फटकते।

भाषिकविस्तारः

गुणवाचक शब्दों से भाव अर्थ में ष्यञ् अर्थात् य प्रत्यय लगाकर भाववाची पदों का निर्माण किया जाता है। शब्द के प्रथम स्वर में वृद्धि होती है और अन्तिम अ का लोप होता है।

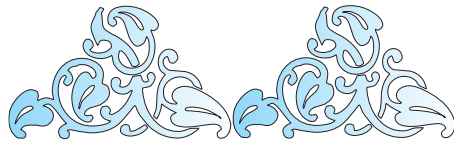
(क) शूरस्य भावः शौर्यम्	-	शूर	+	ष्यञ्
(ख) सुन्दरस्य भावः सौन्दर्यम्	-	सुन्दर	+	ष्यञ्
(ग) सुखस्य भावः सौख्यम्	-	सुख	+	ष्यञ्
(घ) विदुषः भावः वैदुष्यम्	-	विद्वस्	+	ष्यञ्
(ङ) मधुरस्य भावः माधुर्यम्	-	मधुर	+	ष्यञ्
(च) स्थूलस्य भावः स्थौल्यम्	-	स्थूल	+	ष्यञ्
(छ) अरोगस्य भावः आरोग्यम्	-	अरोग	+	ष्यञ्
(ज) सहितस्य भावः साहित्यम्	-	सहित	+	ष्यञ्

थाल्-प्रत्ययः— ‘प्रकार’ अर्थ में थाल् प्रत्यय का प्रयोग होता है।

जैसे- तेन प्रकारेण	-	तथा
येन प्रकारेण	-	यथा
अन्येन प्रकारेण	-	अन्यथा
सर्व प्रकारेण	-	सर्वथा
उभय प्रकारेण	-	उभयथा

भावविस्तारः

- (क) शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्
 (ख) लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्थैर्यं क्लेशसहिष्णुता।
 दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते॥
 (ग) यथा शरीरस्य रक्षायै उचितं भोजनम्, उचितश्च व्यवहारः आवश्यकोऽस्ति तथैव शरीरस्य
 स्वास्थ्याय व्यायामः अपि आवश्यकः।
 (घ) युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु।
 युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा॥
 (ङ) पक्षिणः आकाशे उड्डियन्ते तेषाम् उड्डयनमेव तेषां व्यायामः। पशवोऽपि इतस्ततः पलायन्ते,
 पलायनमेव तेषां व्यायामः। शैशवे शिशुः स्वहस्तपादौ चालयति, अयमेव तस्य व्यायामः।
 वि+आ+यम् धातोः घञ् प्रत्ययात् निष्पन्नः व्यायाम शब्दः विस्तारस्य विकासस्य च
 वाचकः। यतो हि व्यायामेन अङ्गानां विकासः भवति। अतः सुखपूर्वकं जीवनं यापयितुं
 मनुष्यैः नित्यं व्यायामः करणीयः।

पञ्चमः पाठः

बुद्धिर्बलवती सदा

प्रस्तुत पाठ शुकसप्ततिः नामक प्रसिद्ध कथाग्रन्थ से सम्पादित कर लिया गया है। इसमें अपने दो छोटे-छोटे पुत्रों के साथ जंगल के रास्ते से पिता के घर जा रही बुद्धिमती नामक नारी के बुद्धिकौशल को दिखाया गया है जो सामने आए हुए शेर को डरा कर भगा देती है। इस कथाग्रन्थ में नीतिनिपुण शुक और सारिका की कहानियों के द्वारा अप्रत्यक्ष रूप से सद्वृत्ति का विकास कराया गया है।

अस्ति देउलाख्यो ग्रामः। तत्र राजसिंहः नाम राजपुत्रः वसतिस्म। एकदा केनापि आवश्यककार्येण तस्य भार्या बुद्धिमती पुत्रद्वयोपेता पितुर्गृहं प्रति चलिता। मार्गे गहनकानने सा एकं व्याघ्रं ददर्श। सा व्याघ्रमागच्छन्तं दृष्ट्वा धाष्टर्यात् पुत्रौ चपेटया प्रहृत्य जगाद—“कथमेकैकशो व्याघ्रभक्षणाय कलहं कुरुथः? अयमेकस्तावद्विभज्य भुज्यताम्। पश्चाद् अन्यो द्वितीयः कश्चिल्लक्ष्यते।”

इति श्रुत्वा व्याघ्रमारी काचिदियमिति मत्वा व्याघ्रो भयाकुलचित्तो नष्टः।

निजबुद्ध्या विमुक्ता सा भयाद् व्याघ्रस्य भामिनी।

अन्योऽपि बुद्धिमाँल्लोके मुच्यते महतो भयात्॥

भयाकुलं व्याघ्रं दृष्ट्वा कश्चित् धूर्तः शृगालः हसन्नाह- “भवान् कुतः भयात् पलायितः?”

व्याघ्रः- गच्छ, गच्छ जम्बुक! त्वमपि किञ्चिद् गूढप्रदेशम्। यतो व्याघ्रमारीति या शास्त्रे श्रूयते तयाहं हन्तुमारब्धः परं गृहीतकरजीवितो नष्टः शीघ्रं तदग्रतः।

शृगालः- व्याघ्र! त्वया महत्कौतुकम् आवेदितं यन्मानुषादपि बिभेषि?

व्याघ्रः- प्रत्यक्षमेव मया सात्मपुत्रावेकैकशो मामत्तुं कलहायमानौ चपेटया प्रहरन्ती दृष्टा।

जम्बुकः- स्वामिन्! यत्रास्ते सा धूर्ता तत्र गम्यताम्। व्याघ्र! तव पुनः तत्र गतस्य सा सम्मुखमपीक्षते यदि, तर्हि त्वया अहं हन्तव्यः इति।

व्याघ्रः- शृगाल! यदि त्वं मां मुक्त्वा यासि तदा वेलाप्यवेला स्यात्।

जम्बुकः- यदि एवं तर्हि मां निजगले बद्ध्वा चल सत्वरम्। स व्याघ्रः तथाकृत्वा काननं ययौ। शृगालेन सहितं पुनरायान्तं व्याघ्रं दूरात् दृष्ट्वा बुद्धिमती

चिन्तितवती-जम्बुककृतोत्साहाद् व्याघ्रात् कथं मुच्यताम्? परं

प्रत्युत्पन्नमतिः सा जम्बुकमाक्षिपन्त्यङ्गुल्या तर्जयन्त्युवाच-

रे रे धूर्त त्वया दत्तं मह्यं व्याघ्रत्रयं पुरा।

विश्वास्याद्यैकमानीय कथं यासि वदाधुना॥

इत्युक्त्वा धाविता तूर्णं व्याघ्रमारी भयङ्करा।

व्याघ्रोऽपि सहसा नष्टः गलबद्धशृगालकः॥

एवं प्रकारेण बुद्धिमती व्याघ्रजाद् भयात् पुनरपि मुक्ताऽभवत्। अत एव उच्यते-

बुद्धिर्बलवती तन्वि सर्वकार्येषु सर्वदा॥

शब्दार्थः

भार्या	-	पत्नी	-	पत्नी
पुत्रद्वयोपेता	-	पुत्रद्वयेन सहिता	-	दोनों पुत्रों के साथ
उपेता	-	युक्ता	-	युक्त
कानने	-	वने	-	जंगल में
ददर्श	-	अपश्यत्	-	देखा
धाष्ट्यात्	-	धृष्टभावात्	-	ढिठाई से
चपेटया	-	करप्रहारेण	-	थप्पड़ से
प्रहत्य	-	चपेटिकां दत्वा	-	थप्पड़ मारकर
जगाद	-	उक्तवती	-	कहा
कलहम्	-	विवादम्	-	झगड़ा
विभज्य	-	विभक्तं कृत्वा	-	अलग-अलग करके (बाँटकर)
लक्ष्यते	-	अन्विष्यते	-	देखा जाएगा, ढूँढ़ा जाएगा
व्याघ्रमारी	-	व्याघ्रं मारयति (हन्ति) इति	-	बाघ को मारने वाली
नष्टः	-	मृतः, पलायितः	-	भाग गया
भामिनी	-	भामिनी, रूपवती स्त्री	-	रूपवती स्त्री

जम्बुकः	-	शृगालः	-	सियार
गूढप्रदेशम्	-	गुप्तप्रदेशम्	-	गुप्त प्रदेश में
गृहीतकरजीवितः	-	हस्ते प्राणानीत्वा	-	हथेली पर प्राण लेकर
आवेदितम्	-	विज्ञापितम्	-	बताया
प्रत्यक्षम्	-	समक्षम्	-	सामने
सात्मपुत्रौ	-	सा आत्मनः पुत्रौ	-	वह अपने दोनों पुत्रों को
एकैकशः	-	एकम् एकं कृत्वा	-	एक एक करके
अत्तुम्	-	भक्षयितुम्	-	खाने के लिए
कलहायमानौ	-	कलहं कुर्वन्तौ	-	झगड़ा करते हुए (दो) को
प्रहरन्ती	-	प्रहारं कुर्वन्ती	-	मारती हुई
ईक्षते	-	पश्यति	-	देखती है
वेला	-	समयः	-	शर्त
आक्षिपन्ती	-	आक्षेपं कुर्वन्ती	-	आक्षेप करती हुई, झिड़कती हुई, भर्त्सना करती हुई
तर्जयन्ती	-	तर्जनं कुर्वन्ती	-	धमकाती हुई, डाँटती हुई
विश्वास्य	-	समाश्वस्य	-	विश्वास दिलाकर
तूर्णम्	-	शीघ्रम्	-	जल्दी, शीघ्र
भयङ्करा	-	भयं करोति इति	-	भयोत्पादिका
गलबद्ध-शृगालकः	-	गले बद्ध शृगालः	-	गले में बंधे हुए शृगाल
		यस्य सः		वाला

अन्तिमस्य श्लोकस्य अन्वयः-

रे रे धूर्त! त्वया मह्यं पुरा व्याघ्रत्रयं दत्तम्। विश्वास्य (अपि) अद्य एकम् आनीय कथं यासि इति अधुना वद। इति उक्त्वा भयङ्करा व्याघ्रमारी तूर्णं धाविता। गलबद्धशृगालकः व्याघ्रः अपि सहसा नष्टः। हे तन्वि! सर्वदा सर्वकार्येषु बुद्धिर्बलवती।

अभ्यासः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत—

- (क) बुद्धिमती केन उपेता पितृगृहं प्रति चलिता?
 (ख) व्याघ्रः किं विचार्य पलायितः?
 (ग) लोके महतो भयात् कः मुच्यते?
 (घ) जम्बुकः किं वदन् व्याघ्रस्य उपहासं करोति?
 (ङ) बुद्धिमती शृगालं किम् उक्तवती?

2. स्थूलपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत—

- (क) तत्र राजसिंहो नाम राजपुत्रः वसतिस्म।
 (ख) बुद्धिमती चपेटया पुत्रौ प्रहतवती।
 (ग) व्याघ्रं दृष्ट्वा धूर्तः शृगालः अवदत्।
 (घ) त्वम् मानुषात् विभेषि।
 (ङ) पुरा त्वया मह्यं व्याघ्रत्रयं दत्तम्।

3. उदाहरणमनुसृत्य कर्तरि प्रथमा विभक्तेः क्रियायाञ्च 'क्तवतु' प्रत्ययस्य प्रयोगं कृत्वा वाच्यपरिवर्तनं कुरुत—

यथा-तया अहं हन्तुम् आरब्धः	-	सा मां हन्तुम् आरब्धवती।
(क) मया पुस्तकं पठितम्।	-	.....
(ख) रामेण भोजनं कृतम्।	-	.....
(ग) सीतया लेखः लिखितः।	-	.....
(च) अश्वेन तृणं भुक्तम्।	-	.....
(ङ) त्वया चित्रं दृष्टम्।	-	.....

4. अधोलिखितानि वाक्यानि घटनाक्रमेण संयोजयत—

- (क) व्याघ्रः व्याघ्रमारी इयमिति मत्वा पलायितः।
 (ख) प्रत्युत्पन्नमतिः सा शृगालं आक्षिपन्ती उवाच।

- (ग) जम्बुककृतोत्साहः व्याघ्रः पुनः काननम् आगच्छत्।
 (घ) मार्गे सा एकं व्याघ्रं अपश्यत्।
 (ङ) व्याघ्रं दृष्ट्वा सा पुत्रौ ताडयन्ती उवाच-अधुना एकमेव व्याघ्रं विभज्य भुज्यत।
 (च) बुद्धिमती पुत्रद्वयेन उपेता पितुर्गृहं प्रति चलिता।
 (छ) 'त्वं व्याघ्रत्रयं आनयितुं' प्रतिज्ञाय एकमेव आनीतवान्।
 (ज) गलबद्धशृगालकः व्याघ्रः पुनः पलायितः।

5. सन्धि/सन्धिविच्छेदं वा कुरुत-

- (क) पितुर्गृहम् - ..... + ...
 (ख) एकैकः - ..... + ...
 (ग) ..... - अन्यः + अपि
 (घ) ..... - इति + उक्त्वा
 (ङ) ..... - यत्र + आस्ते

6. (क) अधोलिखितानां पदानाम् अर्थः कोष्ठकात् चित्वा लिखत-

- (क) ददर्श - (दर्शितवान्, दृष्टवान्)
 (ख) जगाद - (अकथयत्, अगच्छत्)
 (ग) ययौ - (याचितवान्, गतवान्)
 (घ) अत्तुम् - (खादितुम्, आविष्कर्तुम्)
 (ङ) मुच्यते - (मुक्तो भवति, मग्नो भवति)
 (च) ईक्षते - (पश्यति, इच्छति)

(ख) पाठात् चित्वा पर्यायपदं लिखत-

- (क) वनम् - .....
 (ख) शृगालः - .....
 (ग) शीघ्रम् - .....
 (घ) पत्नी - .....
 (ङ) गच्छसि - .....

7. प्रकृतिप्रत्ययविभागं कुरुत-

(क) चलितः	-	.....
(ख) नष्टः	-	.....
(ग) आवेदितः	-	.....
(घ) दृष्टः	-	.....
(ङ) गतः	-	.....
(च) हतः	-	.....
(छ) पठितः	-	.....
(ज) लब्धः	-	.....

परियोजनाकार्यम्

बुद्धिमत्याः स्थाने आत्मानं परिकल्प्य तद्भावनां स्वभाषया लिखत।

योग्यताविस्तारः

भाषिकविस्तारः

ददर्श-दृश् धातु, लिट् लकार, प्रथम पुरुष, एकवचन	
विभेषि 'भी' धातु, लट् लकार, मध्यम पुरुष, एकवचन।	
प्रहरन्ती	- प्र + ह धातु, शतृ प्रत्यय, स्त्रीलिङ्ग।
गम्यताम्	- गम् धातु, कर्मवाच्य, लोट् लकार, प्रथमपुरुष, एकवचन।
ययौ	- 'या' धातु, लिट् लकार, प्रथमपुरुष, एकवचन।
यासि	- गच्छसि।

समास

गलबद्ध शृगालकः	- गले बद्धः शृगालः यस्य सः।
प्रत्युत्पन्नमतिः	- प्रत्युत्पन्ना मतिः यस्य सः।
जम्बुकृतोत्साहात्	- जम्बुकेन कृतः उत्साहः - जम्बुकृतोत्साहः तस्मात्।
पुत्रद्वयोपेता	- पुत्रद्वयेन उपेता।
भयाकुलचित्तः	- भयेन आकुलः चित्तम् यस्य सः।

व्याघ्रमारी	-	व्याघ्रं मारयति इति।
गृहीतकरजीवितः	-	गृहीतं करे जीवितं येन सः।
भयङ्करा	-	भयं करोति या इति।

ग्रन्थ-परिचय – शुकसप्ततिः के लेखक और काल के विषय में यद्यपि भ्रान्ति बनी हुई है, तथापि इसका काल 1000 ई. से 1400 ई. के मध्य माना जाता है। हेमचन्द्र ने (1088-1172) में शुकसप्ततिः का उल्लेख किया है। चौदहवीं शताब्दी में फारसी भाषा में 'तूतिनामह' नाम से अनूदित हुआ था।

शुकसप्ततिः का ढाँचा अत्यन्त सरल और मनोरंजक है। हरिदत्त नामक सेठ का मदनविनोद नामक एक पुत्र था। वह विषयासक्त और कुमार्गगामी था। सेठ को दुःखी देखकर उसके मित्र त्रिविक्रम नामक ब्राह्मण ने अपने घर से नीतिनिपुण शुक और सारिका लेकर उसके घर जाकर कहा-इस सपत्नीक शुक का तुम पुत्र की भाँति पालन करो। इसका संरक्षण करने से तुम्हारा दुख दूर होगा। हरिदत्त ने मदनविनोद को वह तोता दे दिया। तोते की कहानियों ने मदनविनोद का हृदय परिवर्तन कर दिया और वह अपने व्यवसाय में लग गया।

व्यापार प्रसंग में जब वह देशान्तर गया तब शुक ने अपनी मनोरंजक कहानियों से उसकी पत्नी का तब तक विनोद करता रहा जब तक उसका पति वापस नहीं आ गया। संक्षेप में शुकसप्ततिः अत्यधिक मनोरंजक कथाओं का संग्रह है।

हन् (मारना) धातोः रूपम्।

लट्लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	हन्ति	हतः	घ्नन्ति
मध्यमपुरुषः	हन्सि	हथः	हथ
उत्तमपुरुषः	हन्मि	हन्वः	हन्मः

लृट्लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	हनिष्यति	हनिष्यतः	हनिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	हनिष्यसि	हनिष्यथः	हनिष्यथ
उत्तमपुरुषः	हनिष्यामि	हनिष्यावः	हनिष्यामः

लङ्लकारः

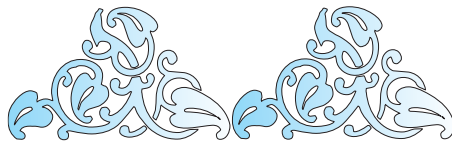
	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अहन्	अहताम्	अहत
मध्यमपुरुषः	अहः	अहतम्	अहत
उत्तमपुरुषः	अहनम्	अहन्व	अहन्म

लोट्लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	हन्तु	हताम्	घन्तु
मध्यमपुरुषः	जहि	हतम्	हत
उत्तमपुरुषः	हनानि	हनाव	हनाम

विधिलिङ्लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	हन्यात्	हन्याताम्	हन्युः
मध्यमपुरुषः	हन्याः	हन्यातम्	हन्यात
उत्तमपुरुषः	हन्याम्	हन्याव	हन्याम

षष्ठः पाठः

सुभाषितानि

संस्कृत कृतियों के जिन पद्यों या पद्यांशों में सार्वभौम सत्य को बड़े मार्मिक ढंग से प्रस्तुत किया गया है। उन पद्यों को सुभाषित कहते हैं। प्रस्तुत पाठ ऐसे 10 सुभाषितों का संग्रह है जो संस्कृत के विभिन्न ग्रंथों से संकलित हैं। इनमें परिश्रम का महत्त्व, क्रोध का दुष्प्रभाव, सभी वस्तुओं की उपादेयता और बुद्धि की विशेषता आदि विषयों पर प्रकाश डाला गया है।

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः ।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति ॥1॥

गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणो,
बली बलं वेत्ति न वेत्ति निर्बलः ।
पिको वसन्तस्य गुणं न वायसः,
करी च सिंहस्य बलं न मूषकः ॥2॥

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति,
ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति ।
अकारणद्वेषि मनस्तु यस्य वै,
कथं जनस्तं परितोषयिष्यति ॥3॥

उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते,
 हयाश्च नागाश्च वहन्ति बोधिताः ।
 अनुक्तमप्यूहति पण्डितोजनः,
 परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्ध्यः ॥4॥

क्रोधो हि शत्रुः प्रथमो नराणां,
 देहस्थितो देहविनाशनाय ।
 यथास्थितः काष्ठगतो हि वह्निः,
 स एव वह्निर्दहते शरीरम् ॥5॥

मृगा मृगैः सङ्गमनुव्रजन्ति,
 गावश्च गोभिः तुरगास्तुरङ्गैः ।
 मूर्खाश्च मूर्खैः सुधियः सुधीभिः,
 समान-शील-व्यसनेषु सख्यम् ॥6॥

सेवितव्यो महावृक्षः फलच्छायासमन्वितः ।
 यदि दैवात् फलं नास्ति छाया केन निवार्यते ॥7॥

अमन्त्रमक्षरं नास्ति, नास्ति मूलमनौषधम् ।
 अयोग्यः पुरुषः नास्ति योजकस्तत्र दुर्लभः ॥8॥

संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ।
 उदये सविता रक्तो रक्तश्चास्तमये तथा ॥9॥

विचित्रे खलु संसारे नास्ति किञ्चिन्निरर्थकम् ।
 अश्वश्चेद् धावने वीरः भारस्य वहने खरः ॥10॥

शब्दार्थः

अवसीदति	-	दुःखम् अनुभवति	-	दुःखी होता है
वेत्ति	-	जानाति	-	जानता है
वायसः	-	काकः	-	कौआ
करी	-	गजः	-	हाथी
निमित्तः	-	कारणम्	-	कारण
प्रकुप्यति	-	अतिकोपं करोति	-	अत्यधिक क्रोध करता है
ध्रुवं	-	निश्चितम्	-	निश्चित रूप से
अपगमे	-	समाप्ते	-	समाप्त होने पर
प्रसीदति	-	प्रसन्नः भवति	-	प्रसन्न होता है
अकारणद्वेषिभ्यः	-	अकारणं द्वेषं करोति इति अकारणद्वेषि तद्वद्भ्यः यस्य सः	-	अकारण ही द्वेष करने वाला मन है जिसका
परितोषयिष्यति	-	परितोषं दास्यति	-	सन्तुष्ट करेगा
उदीरितः	-	उक्तः कथितः	-	कहा हुआ
गृह्यते	-	प्राप्यते	-	प्राप्त किया जाता है
हयाः	-	अश्वाः	-	घोड़े
नागाः	-	हस्तिनः	-	हाथी
ऊहति	-	निर्धारयति	-	अंदाजा लगाता है
इङ्गितज्ञानफलाः	-	इङ्गितं ज्ञानम्, इङ्गितज्ञानमेव फलं यस्याः सा, ताः	-	सङ्केतजन्य ज्ञान रूपी फल वाले
पण्डितः	-	विद्वान्, बुद्धिमान्	-	बुद्धिमान्
वह्निः	-	अग्निः	-	आग
दहते	-	ज्वालयति	-	जलाता है
अनुव्रजन्ति	-	पश्चात् गच्छन्ति	-	पीछे-पीछे जाते हैं, अनुसरण करते हैं
तुरगाः	-	अश्वाः	-	घोड़े

सुधियः	-	विद्वांसः	-	विद्वान् मनीषी
व्यसनेषु	-	स्वभावे	-	आदत, स्वभाव में
सख्यम्	-	मैत्री	-	मित्रता
सेवितव्यः	-	आश्रयितव्यः	-	आश्रय लेना चाहिए
दैवात्	-	भाग्यात्	-	भाग्य से
निवार्यते	-	निवारणं क्रियते	-	रोका जाता है
अमन्त्रम्	-	न मन्त्रं, अमन्त्रमक्षरं इति	-	मन्त्रहीन
मन्त्र	-	मननयोग्यम्	-	मनन योग्य/सार्थक/सारवान्
मूलम्	-	अधःभागम्	-	जड़
औषधम्	-	औषधि+अण् (वनस्पति निर्मितम्)	-	दवा, जड़ी-बूटी
योजकः	-	(युज् +ण्वल्)	-	जोड़ने वाला
सविता	-	सूर्यः	-	सूर्य
रक्तः	-		-	लाल
खरः	-	गर्दभः	-	गधा

श्लोकानाम् अन्वयः-

1. मनुष्याणां शरीरस्थः महान् शत्रुः आलस्यम्। उद्यमसमः बन्धुः न अस्ति यं कृत्वा (मनुष्यः) न अवसीदति।
2. गुणी गुणं वेत्ति, निर्गुणः (गुणं) न वेत्ति, बली बलं वेत्ति, निर्बलः (बलं) न वेत्ति, वसन्तस्य गुणं पिकः (वेत्ति), वायसः न (वेत्ति), सिंहस्य बलं करी (वेत्ति), मूषकः न।
3. यः निमित्तम् उद्दिश्य प्रकुप्यति सः तस्य अपगमे ध्रुवं प्रसीदति यस्य मनः अकारणद्वेषि (अस्ति) तं जनः कथं परितोषयिष्यति।
4. पशुना अपि उदीरितः अर्थः गृह्यते, हयाः नागाः च बोधिताः (भारं) वहन्ति, पण्डितः जनः अनुक्तम् अपि ऊहति बुद्धयः परेङ्गितज्ञानफलाः भवन्ति।
5. नराणां देहविनाशनाय प्रथमः शत्रुः देहस्थितः क्रोधः। यथा काष्ठगतः स्थितः वह्निः काष्ठम् एव दहते (तथैव शरीरस्थः क्रोधः) शरीरं दहते ।

6. मृगाः मृगैः सह, गावश्च गोभिः सह, तुरगाः तुरङ्गैः सह, मूर्खाः मूर्खैः सह, सुधियः सुधीभिः सह अनुव्रजन्ति। सख्यम् समानशीलव्यसनेषु (भवति)।
7. फलच्छाया समन्वितः महावृक्षः सेवितव्यः। दैवात् यदि फलं नास्ति (वृक्षस्य) छाया केन निवार्यते।
8. अमन्त्रम् अक्षरं नास्ति, अनौषधम् मूलं नास्ति, अयोग्यः पुरुषः नास्ति, तत्र योजकः दुर्लभः।
9. महताम् संपत्तौ विपत्तौ च एकरूपता भवति।
यथा- सविता उदये रक्तः भवति, तथा अस्तमये च रक्तः भवति।
10. विचित्रे संसारे खलु किञ्चित् निरर्थकं नास्ति। अश्वः चेत् धावने वीरः, (तर्हि) भारस्य वहने खरः (वीरः) अस्ति।

अभ्यासः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत-

- (क) केन समः बन्धुः नास्ति?
- (ख) वसन्तस्य गुणं कः जानाति।
- (ग) बुद्धयः कीदृश्यः भवन्ति?
- (घ) नराणां प्रथमः शत्रुः कः?
- (ङ) सुधियः सख्यं केन सह भवति?
- (च) अस्माभिः कीदृशः वृक्षः सेवितव्यः?

2. अधोलिखिते अन्वयद्वये रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत-

- (क) यः ..... उद्दिश्य प्रकुप्यति तस्या ..... सः ध्रुवं प्रसीदति। यस्य मनः अकारणद्वेषि अस्ति, तं कथं ..... परितोषयिष्यति?
- (ख) ..... खलु संसारे ..... निरर्थकम् नास्ति। अश्वः चेत् ..... वीरः, खरः ..... (वीरः) (भवति)

3. अधोलिखितानां पदानां विलोमपदानि पाठात् चित्वा लिखत-

- (क) प्रसीदति .....
- (ख) मूर्खः .....
- (ग) बली .....

- (घ) सुलभः .....
 (ङ) संपत्तौ .....
 (च) अस्ते .....
 (छ) सार्थकम् .....

4. अधोलिखितानां वाक्यानां कृते समानार्थकान् श्लोकांशान् पाठात् चित्वा लिखत-

- (क) विद्वान् स एव भवति यः अनुक्तम् अपि तथ्यं जानाति।
 (ख) मनुष्यः समस्वभावैः जनैः सह मित्रतां करोति।
 (ग) परिश्रमं कुर्वाणः नरः कदापि दुःखं न प्राप्नोति।
 (घ) महान्तः जनाः सर्वदैव समप्रकृतयः भवन्ति।

5. यथानिर्देशं परिवर्तनं विधाय वाक्यानि रचयत-

- (क) गुणी गुणं जानाति। (बहुवचने)
 (ख) पशुः उदीरितं अर्थं गृह्णाति। (कर्मवाच्ये)
 (ग) मृगाः मृगैः सह अनुव्रजन्ति। (एकवचने)
 (घ) कः छायां निवारयति। (कर्मवाच्ये)

6. सन्धिं/सन्धिविच्छेदं कुरुत-

(क) न	+	अस्ति	+	उद्यमसमः	-	.....
(ख)	.....	+	.....		-	तस्यापगमे
(ग)	अनुक्तम्	+	अपि	+	ऊहति	.....
(घ)	.....	+	.....		-	गावश्च
(ङ)	.....	+	.....		-	नास्ति
(च)	रक्तः	+	च	+	अस्तमये	.....
(छ)	.....	+	.....		-	योजकस्तत्र

7. संस्कृतेन वाक्यप्रयोगं कुरुत-

- (क) वायसः .....
 (ख) निमित्तम् .....

(ग) सूर्यः	.....
(घ) पिकः	.....
(ङ) वह्निः	.....

परियोजनाकार्यम्

(क) उद्यमस्य महत्त्वं वर्णयतः पञ्चश्लोकान् लिखत।

अथवा

कापि कथा या भवखिः पठिता स्यात् यस्यां उद्यमस्य महत्त्वं वर्णितम् तां स्वभाषया लिखत।

(ख) निमित्तमुद्दिश्य यः प्रकुप्यति ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति। यदि भवता कदापि ईदृशः अनुभवः कृतः तर्हि स्वभाषया लिखत।

योग्यताविस्तारः

1. तत्पुरुष समास

शरीरस्थः	-	शरीरे स्थितः
गृहस्थः	-	गृहे स्थितः
मनस्थः	-	मनसि स्थितः
तटस्थः	-	तटे स्थितः
कूपस्थः	-	कूपे स्थितः
वृक्षस्थः	-	वृक्षे स्थितः
विमानस्थः	-	विमाने स्थितः

2. अव्ययीभाव समास

निर्गुणम्	-	गुणानाम् अभावः
निर्मक्षिकम्	-	मक्षिकाणाम् अभावः

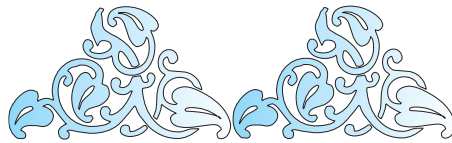
निर्जलम्	-	जलस्य अभावः
निराहारम्	-	आहारस्य अभावः

3. पर्यायवाचिपदानि-

शत्रुः	-	रिपुः, अरिः, वैरिः
मित्रम्	-	सखा, बन्धुः, सुहृद्
वह्निः	-	अग्निः, दाहकः, पावकः
सुधियः	-	विद्वांसः, विज्ञाः, अभिज्ञाः
अश्वः	-	तुरगः, हयः, घोटकः
गजः	-	करी, हस्ती, दन्ती, नागः।
वृक्षः	-	द्रुमः, तरुः, महीरुहः।
सविता	-	सूर्यः, मित्रः, दिवाकरः, भास्करः।

मन्त्रः 'मननात् त्रायते इति मन्त्रः।'

अर्थात् वे शब्द जो सोच-विचार कर बोले जाएँ। सलाह लेना, मन्त्रणा करना। मन्त्र+अच् (किसी भी देवता को सम्बोधित) वैदिक सूक्त या प्रार्थनापरक वैदिक मन्त्र, वेद का पाठ तीन प्रकार का है- यदि छन्दोबद्ध और उच्च स्वर से बोला जाने वाला है तो 'ऋक्' है, यदि गद्यमय और मन्दस्वर में बोला जाने वाला है तो 'यजुस्' है, और यदि छन्दोबद्धता के साथ गेयता है तो 'सामन्' है (प्रार्थनापरक) यजुस् जो किसी देवता को उद्दिष्ट करके बोला गया हो- 'ओं नमः शिवाय' आदि। पंचतंत्र में भी मन्त्रणा, परामर्श, उपदेश तथा गुप्त मन्त्रणा के अर्थ में इस शब्द का प्रयोग हुआ है।

सप्तमः पाठः

भूकम्पविभीषिका

हमारे वातावरण में भौतिक सुख साधनों के साथ-साथ अनेकों आपदाएँ भी लगी रहती हैं। प्राकृतिक आपदाएँ जीवन को अस्त-व्यस्त कर देती हैं। कभी किसी महामारी की आपदा, बाढ़ तथा सूखे की आपदा या तूफान के रूप में भयङ्कर प्रलय— ये सब हम अपने जीवन में देखते तथा सुनते रहते हैं। भूकम्प भी ऐसी ही आपदा है। जिसके बारे में यहाँ दृष्टिपात किया गया है। इस पाठ के माध्यम से यह बताया गया है कि किसी भी आपदा में बिना किसी घबराहट के, हिम्मत के साथ किस प्रकार हम अपनी सुरक्षा स्वयं कर सकते हैं।

एकोत्तर द्विसहस्रख्रीष्टाब्दे (2001 ईस्वीये वर्षे) गणतन्त्र-दिवस-पर्वणि यदा समग्रमपि भारत राष्ट्रं नृत्य-गीतवादित्राणाम् उल्लासे मग्नमासीत् तदाकस्मादेव गुर्जर- राज्यं पर्याकुलं, विपर्यस्तम्, क्रन्दनविकलं, विपन्नञ्च जातम्। भूकम्पस्य दारुण- विभीषिका समस्तमपि गुर्जरक्षेत्रं विशेषेण च कच्छजनपदं ध्वंसावशेषु परिवर्तितवती। भूकम्पस्य केन्द्रभूतं भुजनगरं तु मृत्तिकाक्रीडनकमिव खण्डखण्डम् जातम्। बहुभूमिकानि भवनानि क्षणेनैव धराशायीनि जातानि। उत्खाता विद्युद्दीपस्तम्भाः। विशीर्णाः गृहसोपान- मार्गाः। फालद्वये विभक्ता भूमिः। भूमिगर्भादुपरि निस्सरन्तीभिः दुर्वार जलधाराभिः-

महाप्लावनदृश्यम् उपस्थितम्। सहस्रमिताः प्राणिनस्तु क्षणेनैव मृताः। ध्वस्तभवनेषु सम्पीडिता सहस्रशोऽन्ये सहायतार्थं करुणकरुणं क्रन्दन्ति स्म। हा दैव! क्षुत्क्षामकण्ठाः मृतप्रायाः केचन शिशवस्तु ईश्वरकृपया एव द्वित्राणि दिनानि जीवनं धारितवन्तः।

इयमासीत् भैरवविभीषिका कच्छ भूकम्पस्य। पञ्चोत्तर द्विसहस्रख्रीष्टाब्दे (2005 ईस्वीये वर्षे) अपि कश्मीर प्रान्ते पाकिस्तान देशे च धरायाः महत्कम्पनं जातम्। यस्मात्कारणात् लक्षपरिमिताः जनाः अकालकालकवलिताः। पृथ्वी कस्मात्प्रकम्पते वैज्ञानिकाः इति विषये कथयन्ति यत् पृथिव्या अन्तर्गर्भे विद्यमानाः बृहत्यः पाषाण-शिला यदा संघर्षणवशात् त्रुट्यन्ति तदा जायते भीषणं संस्खलनम्, संस्खलनजन्यं कम्पनञ्च। तदैव भयावहकम्पनं धराया उपरितलमप्यागत्य महाकम्पनं जनयति येन महाविनाशदृश्यं समुत्पद्यते।

ज्वालामुखपर्वतानां विस्फोटैरपि भूकम्पो जायत इति कथयन्ति भूकम्पविशेषज्ञाः। पृथिव्याः गर्भे विद्यमानोऽग्निर्यदा खनिजमृत्तिकाशिलादिसञ्चयं क्वथयति तदा तत्सर्वमेव लावारसताम् उपेत्य दुर्वारगत्या धरां पर्वतं वा विदार्य बहिर्निष्क्रामति। धूमभस्मावृतं जायते तदा गगनम्। सेल्सियस-ताप-मात्राया अष्टशताङ्कतामुपगतोऽयं लावारसो यदा नदीवेगेन प्रवहति तदा पार्श्वस्थग्रामा नगराणि वा तदुदरे क्षणेनैव समाविशन्ति।

निहन्यन्ते च विवशाः प्राणिनः। ज्वालामुद्गिरन्त एते पर्वता अपि भीषणं भूकम्पं जनयन्ति।

यद्यपि दैवः प्रकोपो भूकम्पो नाम, तस्योपशमनस्य न कोऽपि स्थिरोपायो दृश्यते। प्रकृति समक्षमद्यापि विज्ञानगर्वितो मानवः वामनकल्प एव तथापि भूकम्परहस्यज्ञाः कथयन्ति यत् बहुभूमिकभवननिर्माणं न करणीयम्। तटबन्धं निर्माय बृहन्मात्रं नदीजलमपि नैकस्मिन् स्थले पुञ्जीकरणीयम् अन्यथा असन्तुलनवशाद् भूकम्पस्सम्भवति। वस्तुतः शान्तानि एव पञ्चतत्त्वानि क्षितिजलपावकसमीरगगनानि भूतलस्य योगक्षेमाभ्यां कल्पन्ते। अशान्तानि खलु तान्येव महाविनाशम् उपस्थापयन्ति।

शब्दार्थाः

पर्याकुलम्	— परितः व्याकुलम्	— चारों ओर से बेचैन
विपर्यस्तम्	— अस्तव्यस्तम्	— अस्तव्यस्त
विपन्नम्	— विपत्तियुक्तम्	— (विपत्तिग्रस्त) मुसीबत में
दारुणविभीषिका	— भयङ्करत्रासः	— भययुक्त
ध्वंसावशेषेषु	— नाशोपरान्तम् अवशिष्टेषु	— विनाश के बाद बची हुई वस्तु
मृत्तिकाक्रीडनकमिव	— मृत्तिकायाः क्रीडनकम् इव	— मिट्टी के खिलौने के समान
बहुभूमिकानि भवनानि	— बहव्यः भूमिकाः येषु तानि भवनानि	— बहुमंजिले मकान
उत्खाताः	— उत्पाटिताः	— उखड़ गये
विशीर्णाः	— नष्टाः	— बिखर गये
फालद्वये	— खण्डद्वये	— दो खण्डों में
निस्सरन्तीभिः	— निर्गच्छन्तीभिः	— निकलती हुई
दुर्वार	— दुःखेन निवारयितुं योग्यम्	— जिनको हटाना कठिन है
महाप्लावनम्	— महत् प्लावनम्	— विशाल बाढ़
क्षुत्क्षामकण्ठः	— क्षुधा क्षामः कण्ठाः येषाम् ते	— भूख से दुर्बल कण्ठ वाले
कालकवलिताः	— दिवंगताः	— मृत्यु को प्राप्त हुए
संघर्षणवशात् संस्खलनम्	— विचलनम्	— स्थान से हटना
जनयति	— उत्पन्नं करोति	— उत्पन्न करती है
भूकम्पविशेषज्ञाः	— भुवः कम्पनरहस्यस्य ज्ञातारः	— भूमि के कम्पन के रहस्य को जानने वाले
खनिज	— उत्खननात् प्राप्तं द्रव्यम्	— भूमि को खोदने से प्राप्त वस्तु
क्वथयति	— उत्तप्तं करोति	— उबालती है, तपाती है
विदार्य	— विदीर्णं कृत्वा, भित्त्वा	— फाड़कर
पार्श्वस्थ-ग्रामाः	— निकटस्थ ग्रामाः	— समीप के गाँव
उदरे	— कुक्षौ	— पेट में
समाविशन्ति	— अन्तः गच्छन्ति	— समा जाती हैं

उद्गिरन्तः	—	प्रकटयन्तः	—	प्रकट करते हुए
उपशमनस्य	—	शान्तेः	—	शान्त करने का
वामनकल्प	—	वामनसदृशः	—	बौना
निर्माय	—	निर्माणं कृत्वा	—	बनाकर
पुञ्जीकरणीयम्	—	संग्रहणीयम्	—	इकट्ठा करना चाहिए
योगक्षेमाभ्याम्	—	अप्राप्तस्य प्राप्तिः योगः	—	अप्राप्त की प्राप्ति योग है
		प्राप्तस्य रक्षणं क्षेमः ताभ्याम्	—	प्राप्त की रक्षा क्षेम है

अभ्यासः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत -

- (क) समस्तराष्ट्रं कीदृक् उल्लासे मग्नम् आसीत्?
- (ख) भूकम्पस्य केन्द्रबिन्दुः कः जनपदः आसीत्?
- (ग) पृथिव्याः स्खलनात् किं जायते?
- (घ) समग्रो विश्वः कैः आतंकितः दृश्यते?
- (ङ) केषां विस्फोटैरपि भूकम्पो जायते?
- (च) कीदृशानि भवनानि धराशायीनि जायन्ते?

2. सन्धि/सन्धिविच्छेदं च कुरुत -

(अ) परसवर्णसन्धिनियमानुसारम् -

- (क) किञ्च = ... + च
- (ख) ..... = नगरम् + तु
- (ग) विपन्नञ्च = ... + ...
- (घ) ..... = किम् + नु
- (ङ) भुजनगरन्तु = ... + ...
- (च) ..... = सम् + चयः

(आ) विसर्गसन्धिनियमानुसारम्-

(क) शिशवस्तु	=	.....	+	.....
(ख)	=	विस्फोटैः	+	अपि
(ग) सहस्रशोऽन्ये	=	.....	+	अन्ये
(घ) विचित्रोऽयम्	=	विचित्रः	+	.....
(ङ)	=	भूकम्पः	+	जायते
(च) वामनकल्प एव	=	.....	+	.....

3. (अ) 'क' स्तम्भे पदानि दत्तानि 'ख' स्तम्भे विलोमपदानि, तयोः संयोगं कुरुत-

क	ख
सम्पन्नम्	प्रविशन्तीभिः
ध्वस्तभवनेषु	सुचिरेणैव
निस्सरन्तीभिः	विपन्नम्
निर्माय	नवनिर्मित भवनेषु
क्षणेनैव	विनाश्य

(आ) 'क' स्तम्भे पदानि दत्तानि 'ख' स्तम्भे समानार्थकपदानि तयोः संयोगं कुरुत -

क	ख
पर्याकुलम्	नष्टाः
विशीर्णाः	क्रोधयुक्ताम्
उद्गिरन्तः	संत्रोद्य
विदार्य	व्याकुलम्
प्रकुपिताम्	प्रकटयन्तः

4. (अ) उदाहरणमनुसृत्य प्रकृति-प्रत्यययोः विभागं कुरुत-

यथा- परिवर्तितवती	-	परि	+	वृत्	+	क्तवतु	+	डीप् (स्त्री)
धृतवान्	-	.....	+	.....				
हसन्	-	.....	+	.....				

विशीर्णा	-	वि	+	शृ	+	क्त	+	.....
प्रचलन्ती	-	.....	+	.....	+	शतृ	+	डीप् (स्त्री)
हतः	-	.....	+	.....				

(आ) पाठात् विचित्य समस्तपदानि लिखत-

महत् च तत् कम्पनं	=	.....
दारुणा च सा विभीषिका	=	.....
ध्वस्तेषु च तेषु भवनेषु	=	.....
प्राक्तने च तस्मिन् युगे	=	.....
महत् च तत् राष्ट्रं तस्मिन्	=	.....

5. स्थूलपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) भूकम्पविभीषिका विशेषेण कच्छजनपदं ध्वंसावशेषेषु परिवर्तितवती।
 (ख) वैज्ञानिकाः कथयन्ति यत् पृथिव्याः अन्तर्गर्भे, पाषाणशिलानां संघर्षणेन कम्पनं जायते।
 (ग) विवशाः प्राणिनः आकाशे पिपीलिकाः इव निहन्यन्ते।
 (घ) एतादृशी भयावहघटना गढ़वालक्षेत्रे घटिता।
 (ङ) तदिदानीम् भूकम्पकारणं विचारणीयं तिष्ठति।

6. 'भूकम्पविषये' पञ्चवाक्यमितम् अनुच्छेदं लिखत।

7. कोष्ठकेषु दत्तेषु धातुषु निर्देशानुसारं परिवर्तनं विधाय रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) समग्रं भारतं उल्लासे मग्नः ..... (अस् + लट् लकारे)
 (ख) भूकम्पविभीषिका कच्छजनपदं विनष्टं ..... (कृ + क्तवतु + डीप्)
 (ग) क्षणेनैव प्राणिनः गृहविहीनाः ..... (भू + लङ्, प्रथम पुरुष बहुवचन)
 (घ) शान्तानि पञ्चतत्त्वानि भूतलस्य योगक्षेमाभ्यां ..... (भू + लट्, प्रथम पुरुष बहुवचन)
 (ङ) मानवाः ..... यत् बहुभूमिकभवननिर्माणं करणीयम् न वा? (पृच्छ् + लट्, प्रथम पुरुष बहुवचन)
 (च) नदीवेगेन ग्रामाः तदुदरे ..... (सम् + आ + विश् + विधिलिङ्, प्रथम पुरुष एक वचन)

योग्यताविस्तारः

भूकम्प परिचय – भूमि का कम्पन भूकम्प कहलाता है। वह बिन्दु भूकम्प का उद्गम केन्द्र कहा जाता है, जिस बिन्दु पर कम्पन की उत्पत्ति होती है। कम्पन तरंग के रूप में विविध दिशाओं में आगे चलता है। ये तरंगें सभी दिशाओं में उसी प्रकार फैलती हैं जैसे किसी शान्त तालाब में पत्थर के टुकड़ों को फेंकने से तरंगें उत्पन्न होती हैं।

धरातल पर कुछ स्थान ऐसे हैं जहाँ भूकम्प प्रायः आते ही रहते हैं। उदाहरण के अनुसार- प्रशान्त महासागर के चारों ओर के प्रदेश, हिमाचल प्रदेश, गङ्गा, ब्रह्मपुत्र का तटीय भाग इन क्षेत्रों में अनेक भूकम्प आए जिनमें से कुछ तो अत्यधिक भयावह और विनाशकारी थे। सुनामी भी एक प्रकार का भूकम्प ही है जिसमें भूमि के भीतर अत्यन्त गहराई से तीव्र कम्पन उत्पन्न होता है। यही कम्पन समुद्र के जल को काफी ऊँचाई तक तीव्रता प्रदान करता है। फलस्वरूप तटीय क्षेत्र सर्वाधिक प्रभावित होते हैं। **सुनामी का भीषण प्रकोप 20 सितम्बर 2004** को हुआ। जिसकी चपेट में भारतीय प्रायद्वीप सहित अनेक देश आ गये। क्षिति, जल, पावक, गगन और समीर इन पञ्चतत्वों में सन्तुलन बनाए रखकर प्राकृतिक आपदाओं से बचा जा सकता है। इसके विपरीत असन्तुलित पञ्चतत्वों से सृष्टि विनष्ट हो सकती है?

भूकम्पविषये प्राचीनमतम्

प्राचीनैः ऋषिभिः अपि स्वस्वग्रन्थेषु भूकम्पोल्लेखः कृतः येन स्पष्टं भवति यत् भूकम्पाः प्राचीनकालेऽपि आयान्ति स्म।

यथा-

वराहसंहितायाम्-

क्षितिकम्पमाहुरेके मह्यन्तर्जलनिवासित्वकृतम्

भूभारखिन्नदिग्गजनिःश्वास समुद्भवं चान्ये।

अनिलोऽनिलेन निहितः क्षितौ पतन् सस्वनं करोत्यन्ये

केचित् त्वदृष्टकारितमिदमन्ये प्राहुराचार्याः॥

मयूरचित्रे

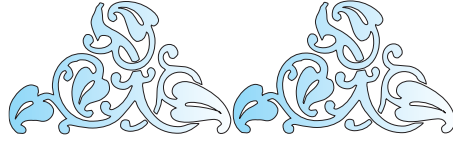
कदाचित् भूकम्पः श्रेयसेऽपि कल्पते। एतादृशाः अपि उल्लेखाः अस्माकं साहित्ये समुपलभ्यन्ते यथा वारुणमण्डलमौशनसे -

प्रतीच्यां यदि कम्पेत वारुणे सप्तके गणे,
 द्वितीययामे रात्रौ तु तृतीये वारुणं स्मृतम् ।
 अत्र वृष्टिश्च महती शस्यवृद्धिस्तथैव च,
 प्रज्ञा धर्मरताश्चैव भयरोगविवर्जिताः ॥

उल्काभूकम्पदिग्दाहसम्भवः शस्यवृद्धये ।

क्षेमरोग्यसुभिक्षायै वृष्टये च सुखाय च ।

भूकम्पसमा एव अग्निकम्पः, वायुकम्पः, अम्बुकम्पः इत्येवमऽन्येऽपि भवन्ति।

अष्टमः पाठः

प्रश्नत्रयम्

प्रस्तुत कथा रूसी कथाकार लियो टाल्स्टाय की प्रसिद्ध कहानी के अंग्रेजी अनुवाद का संक्षिप्त रूप में पुनराख्यान है। यहाँ सेवा तथा परोपकार पर बल देते हुए कहा गया है कि इसके द्वारा कठोर से भी कठोर मनुष्य का हृदय-परिवर्तित हो सकता है जिसकी वर्तमान समय में मानव समाज के लिए महती आवश्यकता है।

कश्चिद् राजा स्वमनसि निरन्तरं प्रवर्तमानायाजिज्ञासायाः समाधानाय कस्मिँश्चिदाश्रमे निवसतो मुनेः पार्श्वमुपागच्छत्। तदानीं मुनिः स्वकार्यसंलग्न एव राजानं यथेष्टमभ्यनन्दत्। राजा तं मुनिं प्रश्नत्रयमपृच्छत्- कः समयः श्रेष्ठः? कः पुरुषः श्रेष्ठः? किं कर्म च श्रेष्ठम्? इति। मुनिस्तु राजानं प्रति न ध्यात्वा स्वकार्यमेवाकरोत्।

तत्राश्रमे राज्ञो निवासादिव्यवस्थामपि निर्धार्य मुनिर्न किमप्यवोचत् प्रत्युत स्वकीयानि कार्याणि यथापूर्वमाचरत्। राजा पुनः पुनः तानेव प्रश्नानुपस्थाप्य मुनेरुत्तरं प्रतीक्षितवान्।

किन्तु मुनिर्न किमपि वक्तुमुत्सुकः। स च निरन्तरमाश्रमस्य कर्षणं, मार्जनं, सेचनं, तथान्यानि कार्याणि कर्तुं व्यापृतः। राजा निराशो भूत्वा प्रत्यावर्तनस्य विचारं चकार।

अथापरेद्युः राज्ञो राजधानीं प्रति प्रस्थानोत्सुकस्य पुरतः कश्चित् शस्त्राहतः श्रमक्लान्तः पुरुषः आश्रममागतः। तस्य कष्टं विलोक्य दयाद्रो मुनिर्यथासाध्यं तस्योपचारे प्रवृत्तः। राजापि तादृशस्य आतुरस्य दशया विकल इव मुनेस्तस्मिन् कार्ये तदादेशेन सहायतां चकार। कतिपयैरेव दिवसैरागन्तुको मुनेः राज्ञश्चोपचारेण स्वस्थो जातः।

स च राजानमुवाच— मया केनापि कारणेन क्रोधाविष्टेन राजैव हन्तव्य आसीत् किन्तु मद्विचारस्य प्रकाशनाद् राजपुरुषाः मां भृशमताडयन् बन्दीकृतवन्तश्च। यथाकथमपि अत्र निरापदमाश्रममागतोऽस्मि पलायमानो बन्धनात्। अधुना भवतो व्यवहारेण कोपो मे गलितः। क्षन्तव्योऽयं वराको जनः। आज्ञापयतु महाराजः।

अथ राजानं मुनिरुवाच—“मन्ये भवदीयस्य प्रश्नत्रयस्य समाधानमस्य जनस्य परिवर्तितमानसस्य सेवयैव जातम्। मुनिः पुनरपि विशदीकुर्वन्नकथयत्— अयमेव श्रेष्ठः समयः यत्र मानवः परोपकारे कस्मिन्नपि कर्मणि वा व्यापृतः। समक्षं वर्तमानः पुरुष एव श्रेष्ठः कस्यापि सहायतां कामयमानः। सेवैव श्रेष्ठं कर्म येन हृदयपरिवर्तनमपि जायते।” राजा मुनेरुत्तरप्रदानपद्धत्या प्रमुदितः भूत्वा स्वनगरं गतः।

शब्दार्थाः

प्रवर्तमानायाः	—	चलायमानाः	—	चलती हुई का
उपागच्छत्	—	समीपं गतवान्	—	निकट गया
यथेष्टम्	—	इच्छानुसारम्	—	स्वेच्छा से
अभ्यनन्दन्	—	अभिनन्दनं कृतवान्	—	स्वागत किया
प्रतीक्षितवान्	—	प्रतीक्षाम् अकरोत्	—	प्रतीक्षा की
निर्धार्य	—	निश्चितं कृत्वा	—	निश्चित करके
प्रत्यावर्तनस्य	—	प्रति+आवर्तनस्य	—	लौटने का
अपरेद्युः	—	अपरस्मिन् दिने	—	अगले दिन
पुरतः	—	समक्षम्	—	सामने

विलोक्य	—	दृष्ट्वा	—	देखकर
यथासाध्यम्	—	यथासंभवम्	—	जितना संभव था
भृशम्	—	अत्यधिकम्	—	अत्यधिक
निरापदम्	—	आपदविहीनम्	—	विपत्ति रहित
गलितः	—	समाप्तः	—	नष्ट हो गया
वराको	—	विवशः	—	बेचारा
विशदीकुर्वन्	—	विस्तारं कुर्वन्	—	विस्तार करते हुए
क्षन्तव्यः	—	क्षमा योग्यः	—	क्षमा करने योग्य
प्रवृत्तः	—	संलग्नः	—	लगा हुआ
प्रमुदितः	—	प्रकर्षेण मुदितः	—	अतीव प्रसन्न
व्यापृतः	—	कर्मणि निरतः	—	काम में लगा हुआ
चकार	—	अकरोत्	—	किया

अभ्यासः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानामुत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत—

- (क) राजा किमर्थं मुनेः पार्श्वमुपागच्छत्?
- (ख) राजा मुनिं कान् प्रश्नान् अपृच्छत्?
- (ग) अपरेद्युः कीदृशः पुरुषः आश्रममागतः?
- (घ) पुरुषः कथं स्वस्थः जातः?
- (ङ) श्रेष्ठः समयः कः?
- (च) श्रेष्ठं कर्म किम्?

2. स्थूलपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत—

- (क) राजा मुनिं प्रश्नत्रयमपृच्छत्।
- (ख) मुनिः स्वकार्यसंलग्न एव राजानम् अभ्यनन्दत्।
- (ग) राजा जिज्ञासायाः समाधानाय मुनेः पार्श्वमगच्छत्।

(घ) राजा प्रश्नान् उपस्थाप्य मुनेः उत्तरं प्रतीक्षितवान्।

(ङ) राजा शस्त्राहतस्य सहायताम् अकरोत्।

3. 'क' स्तम्भे दत्तानां विशेषणपदानां 'ख' स्तम्भे दत्तैः विशेष्यैः सह संयोजनं कुरुत—

(क)	(ख)	उत्तराणि
प्रवर्तमानायाः	मुनिः	.....
शस्त्राहतः	आश्रमम्	.....
दयार्द्रः	जिज्ञासायाः	.....
वराकः	दिवसैः	.....
कतिपयैः	पुरुषः	.....
निरापदम्	जनः	.....
स्वकीयानि	कर्म	.....
श्रेष्ठम्	कार्याणि	.....

4. पाठात् समस्तपदं चित्वा विग्रह-वाक्य-समक्षं लिखत—

(क) पूर्वम् अनतिक्रम्य	-	.....
(ख) शस्त्रेण आहतः	-	.....
(ग) राज्ञः पुरुषः	-	.....
(घ) महान् चासौ राजा	-	.....
(ङ) श्रमेण क्लान्तः	-	.....
(च) आपदानाम् अभावः	-	.....

5. पाठात् चित्वा अव्ययपदैः रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत—

(क) ..... भवतो व्यवहारेण कोपो मे गलितः।

(ख) राजा आश्रमे मुनेः ..... आगच्छत्।

(ग) मुनिः ..... आश्रमे राज्ञो निवासादिव्यवस्थामपि अकरोत्।

(घ) राजा ..... तानेव पश्चात् उपस्थापितवान्।

6. अधोलिखितानि सर्वनामपदानि कस्मै प्रयुक्तानि इति वाक्यसमक्षे लिखत-

- (क) राजा तं प्रश्नत्रयमपृच्छत्।
 (ख) तस्य कष्टं विलोक्य मुनिः तस्योपचारे प्रवृत्तः।
 (ग) स निराशो भूत्वा प्रत्यावर्तनस्य विचारमकरोत्।
 (घ) स स्वकार्यसंलग्न एव राजानं-यथेष्टमभ्यनन्दत्।

7. सन्धिविच्छेदं कुरुत-

- (क) यथेष्टम् - ..... + ...
 (ख) प्रत्यावर्तनम् - ..... + ...
 (ग) तथान्यानि - ..... + ...
 (घ) कश्चित् - ..... + ...
 (ङ) सेवयैव - ..... + ...
 (च) तस्योपचारे - ..... + ...

परियोजनाकार्यम्

‘सेवापरमोधर्मः’ इति भावं वर्णयन् कामपि सत्यघटनां कथां वा लिखत-

योग्यताविस्तारः

भाषिक विस्तारः-

प्रवर्तमानायाः	-	प्र	+	वृत्	+	शानच् (स्त्री.)	षष्ठी वि. एकवचनम्
उपागच्छत्	-	उप	+	आ	+	गम् लङ् लकार प्र. पु.	एकवचनम्
अभ्यनन्दत्	-	अभि	+	√नन्द्	+	लङ् लकार प्र. पु.	एकवचनम्
प्रतीक्षितवान्	-	प्रति	+	ईक्ष्	+	√क्तवतु प्र. पु.	एकवचनम्
निर्धार्य	-	निर्	+	√धृ (धारणे)		ल्यप् प्रत्यय	
अवोचत्	-	वच्	+	लुङ् लकार प्र. पु.		एकवचनम्	
प्रत्यावर्तनस्य	-	प्रति	+	आ	+	वृत् + ल्युट् प्रत्यय	षष्ठी वि. एकवचनम्

अपरेद्युः - (अव्यय शब्द) अपर + एद्युस्
 व्यापृतः - वि + आपृ + क्त
 कतिपय - (विशेषणपदम्) कुछ, कति + अयच्, पुक् च
 कतिपय शब्द के रूप अकारान्त पुँ. 'नर' शब्द के समान होंगे। इस शब्द का प्रयोग केवल बहुवचन में होता है।

चकार - √कृ लिट् लकार प्रथम पु. एकवचनम्

‘कृ’ धातु के लिट् लकार का रूप

‘परोक्षे लिट्’

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	चकार	चक्रतुः	चक्रुः
मध्यमपुरुषः	चकर्थ	चक्रथुः	चक्र
उत्तमपुरुषः	चकार, चकर	चकृव	चकृम

लकार

छात्र पाँच लकारों का प्रयोग जानते हैं। किन्तु संस्कृत भाषा में दस लकार होते हैं। दसों लकारों के ज्ञान के लिए ‘गम्’ धातु का उदहारण देखें-

गम् धातु लट्लकारः (वर्तमानकाल)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति
मध्यमपुरुषः	गच्छसि	गच्छथः	गच्छथ
उत्तमपुरुषः	गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः

गम् धातु लङ्लकारः (अनद्यतनभूत)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अगच्छत्	अगच्छताम्	अगच्छन्
मध्यमपुरुषः	अगच्छः	अगच्छतम्	अगच्छत
उत्तमपुरुषः	अगच्छम्	अगच्छाव	अगच्छाम

गम् धातु लृट्लकारः (सामान्य भविष्य)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	गमिष्यति	गमिष्यतः	गमिष्यन्ति
मध्यमपुरुषः	गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ
उत्तमपुरुषः	गमिष्यामि	गमिष्यावः	गमिष्यामः

गम् धातु लोट्लकारः (आज्ञा)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	गच्छतु	गच्छताम्	गच्छन्तु
मध्यमपुरुषः	गच्छ	गच्छतम्	गच्छत
उत्तमपुरुषः	गच्छानि	गच्छाव	गच्छाम

गम् धातु विधिलिङ्लकारः

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	गच्छेत्	गच्छेताम्	गच्छेयुः
मध्यमपुरुषः	गच्छेः	गच्छेतम्	गच्छेत
उत्तमपुरुषः	गच्छेयम्	गच्छेव	गच्छेम

गम् धातु (आशीर्लिङ्ग)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	गम्यात्	गम्यास्ताम्	गम्यासुः
मध्यमपुरुषः	गम्याः	गम्यास्तम्	गम्यास्त
उत्तमपुरुषः	गम्यासम्	गम्यास्व	गम्यास्म

गम् धातु परोक्षेभूत (लिट्)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	जगाम	जगमस्तुः	जग्मुः
मध्यमपुरुषः	जगमिथ, जगन्थ	जगमथुः	जगम
उत्तमपुरुषः	जगाम, जगम	जगिमव	जगिमम

गम् धातु (अनद्यतनभविष्य लुट्)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	गन्ता	गन्तारौ	गन्तारः
मध्यमपुरुषः	गन्तासि	गन्तास्थः	गन्तास्थ
उत्तमपुरुषः	गन्तास्मि	गन्तास्वः	गन्तास्मः

गम् धातु (सामान्यभूत-लुङ्)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अगमत्	अगमताम्	अगमन्
मध्यमपुरुषः	अगमः	अगमतम्	अगमत
उत्तमपुरुषः	अगमम्	अगमाव	अगमाम

गम् धातु (क्रिया विपत्ति-लुङ्)

	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अगमिष्यत्	अगमिष्यताम्	अगमिष्यन्
मध्यमपुरुषः	अगमिष्यः	अगमिष्यतम्	अगमिष्यत
उत्तमपुरुषः	अगमिष्यम्	अगमिष्याव	अगमिष्याम

विसर्ग सन्धि में विसर्ग के पश्चात् स् या त् आने पर विसर्ग के स्थान पर स् हो जाता है। यथा—

सर्पः + सर्पति = सर्पस्सर्पति

कः + त्वम् = कस्त्वम्

मुनिः + तु = मुनिस्तु

इस सन्धि में पद के अन्तिम स् को रु आदेश होता है तथा रु के उ का लोप हो जाता है।

मुनिः + न = मुनिर्न

मुनेः + उत्तरम् = मुनेरुत्तरम्

विसर्ग के पूर्व अ हो और बाद में भी अ हो तो विसर्ग का ओ तथा बाद के अकार का पूर्व रूप (ऽ) हो जाता है।

यथा—

कः + अपि = कोऽपि

सः + अपि = सोऽपि

लेखक परिचयः

विश्वकथा-साहित्य में रूसी लेखक लियो टाल्स्टाय की अत्यधिक प्रसिद्धि है। सात्विकता से पूर्ण एवं धरती से जुड़ी हुई कहानियों के लेखक के रूप में टाल्स्टाय ने विश्व-कथा जगत् को बहुत प्रभावित किया था। इनका महान् उपन्यास 'वार एण्ड पीस' उन्नीसवीं शताब्दी के क्रीमिया-युद्ध के कथानक पर आधारित है जो युद्ध की निरर्थकता और शान्ति के पक्ष में वातावरण प्रस्तुत करता है। टाल्स्टाय के विचारों का महात्मा गान्धी पर बहुत प्रभाव पड़ा था। दोनों में पत्राचार भी होता था। विश्व की प्रमुख भाषाओं में भी टाल्स्टाय की रचनाओं के अनुवाद हुए हैं। संस्कृत में भी उनकी रचनाएँ अनूदित हैं जो 'टाल्स्टाय कथा संग्रहः' के नाम से प्रसिद्ध हैं।

प्रस्तुत कथा प्रसिद्ध रूसी कथाकार लियो टाल्स्टाय की एक बहुप्रचलित कहानी के अंग्रेजी शीर्षक 'Three question' का अनूदित संक्षिप्त पुनराख्यान है। यह कहानी सेवा एवं परोपकारपरक होने के अतिरिक्त हृदय परिवर्तनकारी है। कहानी में मानव की महत्ता भी प्रतिपादित है। इस कथा का पुनराख्यान प्रो. उमाशंकर शर्मा 'ऋषि' के द्वारा किया गया है। प्रो. ऋषि न केवल प्रसिद्ध समीक्षक हैं अपितु विदग्ध रचनाकार के रूप में भी प्रसिद्ध हैं। संस्कृत में आपकी एक मौलिक कथा 'एकाकित्वम्' साहित्य अकादमी नयी दिल्ली से प्रकाशित 'संस्कृत लघुकथा संग्रह' में संकलित है।

नवमः पाठः

प्राणेभ्योऽपि प्रियः सुहृद्

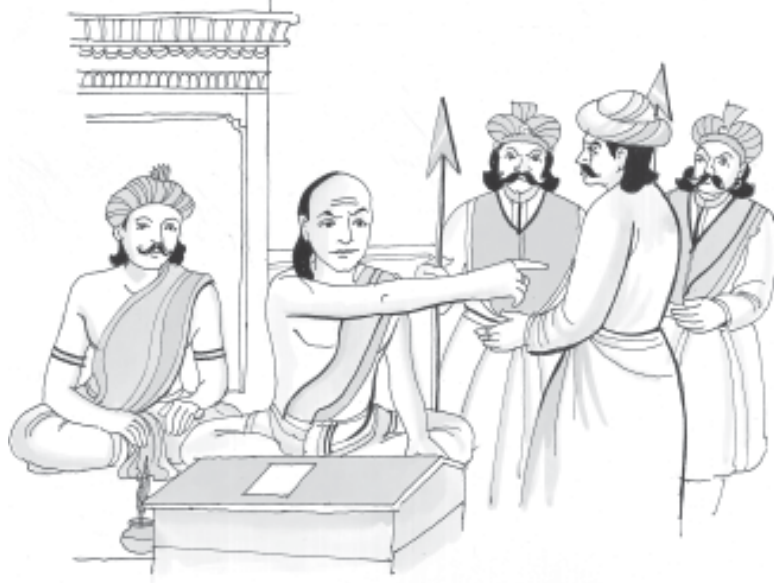
प्रस्तुत नाट्यांश महाकवि विशाखदत्त द्वारा रचित 'मुद्राराक्षसम्' नामक नाटक के प्रथम अङ्क से उद्धृत किया गया है। नन्दवंश का विनाश करने के बाद उसके हितैषियों को खोज-खोजकर पकड़वाने के क्रम में चाणक्य, अमात्य राक्षस एवं उसके कुटुम्बियों की जानकारी प्राप्त करने के लिए चन्दनदास से वार्तालाप करता है किन्तु चाणक्य को अमात्य राक्षस के विषय में कोई सुराग न देता हुआ चन्दनदास अपनी मित्रता पर दृढ़ रहता है। उसके मैत्री भाव से प्रसन्न होता हुआ भी चाणक्य जब उसे राजदण्ड का भय दिखाता है, तब चन्दनदास राजदण्ड भोगने के लिये भी सहर्ष प्रस्तुत हो जाता है। इस प्रकार अपने सुहृद् के लिए प्राणों का भी उत्सर्ग करने के लिये तत्पर चन्दनदास अपनी सुहृद्-निष्ठा का एक ज्वलन्त उदाहरण प्रस्तुत करता है।

- चाणक्यः - वत्स! मणिकारश्रेष्ठिनं चन्दनदासमिदानीं द्रष्टुमिच्छामि।
- शिष्यः - तथेति (निष्क्रम्य चन्दनदासेन सह प्रविश्य) इतः इतः श्रेष्ठिन्
(उभौ परिक्रामतः)
- शिष्यः - (उपसृत्य) उपाध्याय! अयं श्रेष्ठी चन्दनदासः।
- चन्दनदासः - जयत्वार्यः
- चाणक्यः - श्रेष्ठिन्! स्वागतं ते। अपि प्रचीयन्ते संव्यवहाराणां वृद्धिलाभाः?
- चन्दनदासः - (आत्मगतम्) अत्यादरः शङ्कनीयः। (प्रकाशम्) अथ किम्। आर्यस्य प्रसादेन अखण्डिता मे वणिज्या।
- चाणक्यः - भो श्रेष्ठिन्! प्रीताभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रतिप्रियमिच्छन्ति राजानः।
- चन्दनदासः - आज्ञापयतु आर्यः, किं कियत् च अस्मज्जनादिष्यते इति।

- चाणक्यः - भो श्रेष्ठिन्! चन्द्रगुप्तराज्यमिदं न नन्दराज्यम्। नन्दस्यैव अर्थसम्बन्धः प्रीतिमुत्पादयति। चन्द्रगुप्तस्य तु भवतामपरिक्लेश एव।
- चन्दनदासः - (सहर्षम्) आर्य! अनुगृहीतोऽस्मि।
- चाणक्यः - भो श्रेष्ठिन्! स चापरिक्लेशः कथमाविर्भवति इति ननु भवता प्रष्टव्याः स्मः।
- चन्दनदासः - आज्ञापयतु आर्यः।
- चाणक्यः - राजनि अविरुद्धवृत्तिर्भव।
- चन्दनदासः - आर्य! कः पुनरधन्यो राज्ञो विरुद्ध इति आर्येणावगम्यते?
- चाणक्यः - भवानेव तावत् प्रथमम्।
- चन्दनदासः - (कर्णौ पिधाय) शान्तं पापम्, शान्तं पापम्। कीदृशस्तृणानामग्निना सह विरोधः?
- चाणक्यः - अयमीदृशो विरोधः यत् त्वमद्यापि राजापथ्यकारिणोऽमात्यराक्षसस्य गृहजनं स्वगृहे रक्षसि।
- चन्दनदासः - आर्य! अलीकमेतत्। केनाप्यनार्येण आर्याय निवेदितम्।
- चाणक्यः - भो श्रेष्ठिन्! अलमाशङ्क्या। भीताः पूर्वराजपुरुषाः पौराणामिच्छतामपि गृहेषु गृहजनं निक्षिप्य देशान्तरं व्रजन्ति। ततस्तत्प्रच्छादनं दोषमुत्पादयति।
- चन्दनदासः - एवं नु इदम्। तस्मिन् समये आसीदस्मद्गृहे अमात्यराक्षसस्य गृहजन इति।
- चाणक्यः - पूर्वम् 'अनृतम्', इदानीम् "आसीत्" इति परस्परविरुद्धे वचने।
- चन्दनदासः - आर्य! तस्मिन् समये आसीदस्मद्गृहे अमात्यराक्षसस्य गृहजन इति।
- चाणक्यः - अथेदानीं क्व गतः?
- चन्दनदासः - न जानामि।
- चाणक्यः - कथं न ज्ञायते नाम? भो श्रेष्ठिन्! शिरसि भयम्, अतिदूरं तत्प्रतिकारः।

चन्दनदासः - आर्य! किं मे भयं दर्शयसि? सन्तमपि गेहे अमात्यराक्षस्य गृहजनं न समर्पयामि, किं पुनरसन्तम्?

चाणक्यः - चन्दनदास! एष एव ते निश्चयः?

चन्दनदासः - बाढम्, एष एव मे निश्चयः।

चाणक्यः - (स्वगतम्) साधु! चन्दनदास साधु।

सुलभेष्वर्थलाभेषु परसंवेदने जने।

क इदं दुष्करं कुर्यादिदानीं शिविना विना॥

शब्दार्थाः

मणिकार श्रेष्ठिनम्	-	रत्नकारं वणिजं	-	मणि का व्यापारी
निष्क्रम्य	-	बहिर्गत्वा	-	निकलकर
उपसृत्य	-	समीपं गत्वा	-	पास जाकर
परिक्रामतः	-	परिभ्रमणं कुर्वतः	-	(दोनों) परिभ्रमण करते हैं

प्रचीयन्ते	-	वृद्धिं प्राप्नुवन्ति	-	बढ़ते हैं
संव्यवहारानाम्	-	व्यापारानाम्	-	व्यापारों का
आत्मगतम्	-	स्वगतम्	-	मन ही मन
शङ्कनीयः	-	सन्देहास्पदम्	-	शंका करने योग्य
अखण्डिता	-	निर्बाधा	-	बाधारहित
वणिज्या	-	वाणिज्यम्	-	व्यापार
प्रीताभ्यः	-	प्रसन्नाभ्यः	-	प्रसन्न जनों के प्रति
प्रतिप्रियम्	-	प्रत्युपकारम्	-	उपकार के बदले किया गया उपकार
अपरिक्लेशः	-	दुःखाभावः	-	दुख का अभाव
आज्ञापयतु	-	आदिशतु	-	आदेश दें
अर्थसम्बन्धः	-	धनस्य सम्बन्धः	-	धन का सम्बन्ध
परिक्लेशः	-	दुःखम्	-	दुःख
प्रष्टव्याः	-	प्रष्टुंयोग्याः	-	पूछने योग्य
अवगम्यते	-	ज्ञायते	-	जाना जाता है
अविरुद्धवृत्तिः	-	अविरुद्धस्वभावः	-	विरोधरहित स्वभाव वाला
पिधाय	-	आच्छाद्य	-	बन्द कर
राजापथ्यकारिणः	-	नृपापकारकारिणः	-	राजाओं का अहित करने वाले
अलीकम्	-	असत्यम्	-	झूठ
अनार्येण	-	दुष्टेन	-	दुष्ट के द्वारा
पौराणाम्	-	नगरवासिनाम्	-	नगर के लोगों के
निक्षिप्य	-	स्थापयित्वा	-	रखकर
व्रजन्ति	-	गच्छन्ति	-	जाते हैं
प्रच्छादनम्	-	आच्छादनम्	-	छिपाना
अमात्यः	-	मन्त्री	-	मन्त्री
असन्तम्	-	न निवसन्तम्	-	न रहने वाले
बाढम्	-	आम्	-	हाँ
संवेदने	-	समर्पणे कृते सति	-	समर्पण पर
जने	-	लोके	-	संसार में

अंतिम श्लोक का अन्वय

अन्वयः परस्य संवेदने अर्थलाभेषु सुलभेषु इदं दुष्करं कर्म जने (लोके) शिविना विना कः कुर्यात्।

परस्य परकीयस्य अर्थस्य संवेदने समर्पणे कृते सति अर्थलाभेषु सुलभेषु सत्सु स्वार्थं तृणीकृत्य परसंरक्षणरूपमेवं दुष्करं कर्म जने (लोके) एकेन शिविना विना त्वदन्यः कः कुर्यात्। शिविरपि कृते युगे कृतवान् त्वं तु इदानीं कलौ युगे करोषि इति ततोऽप्यतिशयित-सुचरितत्वमिति भावः।

अर्थ—दूसरों की वस्तु को समर्पित करने पर बहुत धन प्राप्त होने की स्थिति में भी दूसरों की वस्तु की सुरक्षा रूपी कठिन कार्य को एक शिवि को छोड़कर तुम्हारे अलावा दूसरा कौन कर सकता है?

आशय— इस श्लोक के द्वारा महाकवि विशाखदत्त ने बड़े ही संक्षिप्त शब्दों में चन्दनदास के गुणों का वर्णन किया है। इसमें कवि ने कहा है कि दूसरों की वस्तु की रक्षा करनी कठिन होती है। यहाँ चन्दनदास के द्वारा अमात्य राक्षस के परिवार की रक्षा का कठिन काम किया गया है। न्यासरक्षण को महाकवि भास ने भी दुष्कर कार्य मानते हुए स्वप्नवासवदत्तम् में कहा है— दुष्करं न्यासरक्षणम्।

चन्दनदास अगर अमात्य राक्षस के परिवार को राजा को समर्पित कर देता, तो राजा उससे प्रसन्न भी होता और बहुत-सा धन पारितोषिक के रूप में देता, पर उसने भौतिक लाभ व लोभ को दरकिनार करते हुए अपने प्राणप्रिय मित्र के परिवार की रक्षा को अपना कर्तव्य माना और इसे निभाया भी। कवि ने चन्दनदास के इस कार्य की तुलना राजा शिवि के कार्यों से की है जिन्होंने अपने शरणागत कपोत की रक्षा के लिए अपने शरीर के अंगों को काटकर दे दिया था। राजा शिवि ने तो सत्ययुग में ऐसा किया था, पर चन्दनदास ने ऐसा कार्य इस कलियुग में किया है, इसलिए वे और अधिक प्रशंसा के पात्र हैं।

अभ्यासः

1. अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत—

(क) चन्दनदासः कस्य गृहजनं स्वगृहे रक्षति स्म?

(ख) तृणानां केन सह विरोधः अस्ति?

- (ग) कः चन्दनदासं द्रष्टुमिच्छति?
 (घ) पाठेऽस्मिन् चन्दनदासस्य तुलना केन सह कृता?
 (ङ) प्रीताभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रतिप्रियं के इच्छन्ति?
 (च) कस्य प्रसादेन चन्दनदासस्य वाणिज्या अखण्डिता?

2. स्थूलाक्षरपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) शिविना विना इदं दुष्करं कार्यं कः कुर्यात्।
 (ख) प्राणेभ्योऽपि प्रियः सुहृत्।
 (ग) आर्यस्य प्रसादेन में वाणिज्या अखण्डिता।
 (घ) प्रीताभ्यः प्रकृतिभ्यः राजानः प्रतिप्रियमिच्छन्ति।
 (ङ) तृणानाम् अग्निना सह विरोधो भवति।

3. निर्देशानुसारं सन्धि/सन्धिविच्छेदं कुरुत-

- (क) यथा- कः + अपि - कोऽपि
 प्राणेभ्यः + अपि - .....
 ..... + अस्मि - सज्जोऽस्मि।
 आत्मनः + ... - आत्मनोऽधिकारसदृशम्
 (ख) यथा- सत् + चित् - सच्चित्
 शरत् + चन्द्रः - .....
 कदाचित् + च - .....

4. अधोलिखितवाक्येषु निर्देशानुसारं परिवर्तनं कुरुत-

यथा- प्रतिप्रियमिच्छन्ति राजानः।

(एकवचने)

प्रतिप्रियमिच्छति राजा।

- (क) सः प्रकृतेः शोभां पश्यति (बहुवचने)
 (ख) अहं न जानामि। (मध्यमपुरुषैकवचने)
 (ग) त्वं कस्य गृहजनं स्वगृहेरक्षसि? (उत्तमपुरुषैकवचने)
 (घ) कः इदं दुष्करं कुर्यात्? (प्रथमपुरुषबहुवचने)
 (ङ) चन्दनदासं द्रष्टुमिच्छामि। (प्रथमपुरुषैकवचने)
 (च) राजपुरुषाः देशान्तरं व्रजन्ति। (प्रथमपुरुषैकवचने)

5. कोष्ठकेषु दत्तयोः पदयोः शुद्धं विकल्पं विचित्य रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) ..... विना इदं दुष्करं कः कुर्यात्। (चन्दनदासस्य / चन्दनदासेन)
 (ख) ..... इदं वृत्तान्तं निवेदयामि। (गुरवे / गुरोः)
 (ग) आर्यस्य ..... अखण्डिता मे वणिज्या। (प्रसादात् / प्रसादेन)
 (घ) अलम् ..... । (कलहेन / कलहात्)
 (ङ) वीरः ..... बालं रक्षति। (सिंहेन / सिंहात्)
 (च) ..... भीतः मम भ्राता सोपानात् अपतत्। (कुक्कुरेण / कुक्कुरात्)
 (छ) छात्रः ..... प्रश्नं पृच्छति। (आचार्यम् / आचार्येण)

6. अधोदत्तमञ्जूषातः समुचितपदानि गृहीत्वा विलोमपदानि लिखत-

आदरः असत्यम् गुणः पश्चात् तदानीम् तत्र
--

- (क) अनादरः .....
 (ख) दोषः .....
 (ग) पूर्वम् .....
 (घ) सत्यम् .....
 (ङ) इदानीम् .....
 (च) अत्र .....

7. उदाहरणमनुसृत्य अधोलिखितानि पदानि प्रयुज्य पञ्चवाक्यानि रचयत-

यथा निष्क्रम्य- शिक्षिका पुस्तकालयात् निष्क्रम्य कक्षां प्रविशति।

- (क) उपसृत्य .....
 (ख) प्रविश्य .....
 (ग) द्रष्टुम् .....
 (घ) इदानीम् .....
 (ङ) अत्र .....

योग्यताविस्तारः

कविपरिचयः

‘मुद्राराक्षसम्’ इति नाम्नः नाटकस्य प्रणेता विशाखदत्त आसीत्। सः राजवंशे उत्पन्नः आसीत्। तस्य पिता भास्करदत्तः महाराजस्य पदवीं प्राप्नोत्। विशाखदत्तः राजनीतेः न्यायस्य ज्योतिषविषयस्य च विद्वान् आसीत्। वैदिकधर्मावलम्बी भूत्वाऽपि सः बौद्धधर्मस्य अपि आदरमकरोत्।

ग्रन्थपरिचयः

‘मुद्राराक्षसम्’ एकम् ऐतिहासिकं नाटकम् अस्ति। दशाङ्केषु विरचिते अस्मिन्नाटके चाणक्यस्य राजनीतिककौशलस्य बुद्धिवैभवस्य राष्ट्रसञ्चालनार्थम् कूटनीतिनाम् निदर्शनमस्ति। अस्मिन्नाटके चाणक्यस्यामात्यराक्षसस्य च कूटनीत्योः संघर्षः।

भावविस्तारः

चाणक्य- चाणक्यः एकः विद्वान् ब्राह्मणः आसीत्। तस्य पितृप्रदत्तं नाम विष्णुगुप्तः आसीत्। अयमेव ‘कौटिल्य’ इति नाम्ना प्रसिद्धः। केषाञ्चित् विदुषाम् इदमपि मतमस्ति यत् राजनीतिशास्त्रे कुटिलनीतेः प्रतिष्ठापनाय तस्याः स्व-जीवने उपयोगाय च अयं ‘कौटिल्यः’ इत्यपि कथ्यते।

चणकनामकस्य कस्यचित् आचार्यस्य पुत्रत्वात् ‘चाणक्यः’ इति नाम्ना स प्रसिद्धः जातः। नन्दानां राज्यकालः शतवर्षाणि पर्यन्तम् आसीत्। तेषु अन्तिमेषु द्वादशवर्षेषु एतेन सुमाल्यादीनाम् अष्टनन्दानां संहारः कारितः तथा च चन्द्रगुप्तमौर्यः नृपत्वेन राजसिंहासने स्थापितः। अयमेकः महान् राजनीतिज्ञः आसीत्। एतेन भारतीयशासनव्यवस्थायाः प्रामाणिकतत्त्वानां वर्णनेन युक्तं “अर्थशास्त्रम्” इति अतिमहत्त्वपूर्णः ग्रन्थः रचितः।

चन्द्रगुप्तमौर्यः- चन्द्रगुप्तः महापद्मनन्दस्य मुरायाः च पुत्रः आसीत्। चाणक्यस्य मार्गदर्शने अनेन चतुर्विंशतिवर्षपर्यन्तं राज्यं कृतम्।

राक्षसः- नन्दराज्ञः स्वामिभक्तः चतुरः प्रधानामात्यः आसीत्।

चन्दनदासः- कुसुमपुर नाम्नि नगरे महामात्यस्य राक्षसस्य प्रियतमं पात्रं मित्रञ्च आसीत्। स मणिकारः श्रेष्ठी च आसीत्। अस्यैव गृहात् राक्षसः सपरिवारं नगरात् बहिरगच्छत्।

भाषिक विस्तारः

1. पृथक् और विना शब्दों के योग में द्वितीया तृतीया और पंचमी तीनों विभक्तियों का प्रयोग-
यथा-जलं विना जीवनं न सम्भवति। द्वितीया

जलेन विना जीवनं न सम्भवति।	तृतीया
जलात् विना जीवनं न सम्भवति।	पंचमी
परिश्रमं पृथक् नास्ति सुखम्।	द्वितीया
परिश्रमेण पृथक् नास्ति सुखम्।	तृतीया
परिश्रमात् पृथक् नास्ति सुखम्।	पंचमी

2. अनीयर् प्रत्ययप्रयोगः

अत्यादरः	शङ्कनीयः
जन्तुशाला	दर्शनीया
याचकेभ्यः दानं	दानीयम्
वेदमन्त्राः	स्मरणीयाः

पुस्तकमेलापके पुस्तकानि क्रयणीयानि।

(क) अनीयर् प्रत्ययस्य प्रयोगः योग्यार्थे भवति।

(ख) अनीयर् प्रत्यये 'अनीय' इति अवशिष्यते।

(ग) अस्य रूपाणि त्रिषु लिङ्गेषु चलन्ति।

यथा -	पुँल्लिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे
	पठनीयः	पठनीया	पठनीयम्

इनके रूप क्रमशः देववत्, लतावत् तथा फलवत् चलेगें।

3. उभ सर्वनामपदम्

पुँल्लिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे
उभौ	उभे	उभे
उभौ	उभे	उभे
उभाभ्याम्	उभाभ्याम्	उभाभ्याम्
उभाभ्याम्	उभाभ्याम्	उभाभ्याम्
उभाभ्याम्	उभाभ्याम्	उभाभ्याम्
उभयोः	उभयोः	उभयोः
उभयोः	उभयोः	उभयोः

दशमः पाठः

अन्योक्तयः

अन्योक्ति अर्थात् किसी की प्रशंसा अथवा निन्दा अप्रत्यक्ष रूप से अथवा किसी बहाने से करना। जब किसी प्रतीक या माध्यम से किसी के गुण की प्रशंसा या दोष की निन्दा की जाती है, तब वह पाठकों के लिए अधिक ग्राह्य होती है। प्रस्तुत पाठ में ऐसी ही सात अन्योक्तियों का सङ्कलन है जिनमें राजहंस, कोकिल, मेघ, मालाकार, सरोवर तथा चातक के माध्यम से मानव को सद्वृत्तियों एवं सत्कर्मों के प्रति प्रवृत्त होने का संदेश दिया गया है।

एकेन राजहंसेन या शोभा सरसो भवेत् ।
न सा बकसहस्रेण परितस्तीरवासिना ॥1॥

भुक्ता मृणालपटली भवता निपीता
न्यम्बूनि यत्र नलिनानि निषेवितानि ।
रे राजहंस! वद तस्य सरोवरस्य,
कृत्येन केन भवितासि कृतोपकारः ॥2॥

तोयैरल्पैरपि करुणया भीमभानौ निदाघे,
मालाकार! व्यरचि भवता या तरोरस्य पुष्टिः ।
सा किं शक्या जनयितुमिह प्रावृषेण्येन वारां,
धारासारानपि विकिरता विश्वतो वारिदेन ॥3॥

आपेदिरेऽम्बरपथं परितः पतङ्गाः,
भृङ्गा रसालमुकुलानि समाश्रयन्ते ।
सङ्कोचमञ्चति सरस्त्वयि दीनदीनो,
मीनो नु हन्त कतमां गतिमभ्युपैतु ॥4॥

एक एव खगो मानी वने वसति चातकः ।
पिपासितो वा म्रियते याचते वा पुरन्दरम् ॥5॥

आश्वास्य पर्वतकुलं तपनोष्णतप्त-
मुद्दामदावविधुराणि च काननानि ।
नानानदीनदशतानि च पूरयित्वा,
रिक्तोऽसि यज्जलद! सैव तवोत्तमा श्रीः ॥6॥

रे रे चातक! सावधानमनसा मित्र क्षणं श्रूयता-
मम्भोदा बहवो हि सन्ति गगने सर्वेऽपि नैतादृशाः ।
केचिद् वृष्टिभिरार्द्रयन्ति वसुधां गर्जन्ति केचिद् वृथा,
यं यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतो मा ब्रूहि दीनं वचः ॥7॥

शब्दार्थाः

सरसः	-	तडागस्य	-	तालाब का
बकसहस्रेण	-	बकानां सहस्रेण	-	हजारों बगुलों से
परितः	-	सर्वतः	-	चारों ओर
तीरवासिना	-	तटनिवासिना	-	तटवासी के द्वारा
मृणालपटली	-	कमलनालसमूहः	-	कमलनाल का समूह
निपीतानि	-	निः शेषेण पीतानि	-	भलीभाँति पीया गया
अम्बूनि	-	जलानि	-	जल
नलिनानि	-	कमलानि	-	कमलों को
निषेवितानि	-	सेवितानि	-	सेवन किये गये
भविता	-	भविष्यति	-	होगा
कृत्येन	-	कार्येण	-	कार्य से
कृतोपकारः	-	कृतः उपकारः येन सः	-	उपकार किया हुआ(प्रत्युपकार करने वाला)

तोयैः	-	जलैः	-	जल से
भीमभानौ	-	भीमःभानुः यस्मिन् सः भीमभानुः तस्मिन्	-	ग्रीष्मकाल में (सूर्य के अत्यधिक तपने पर)
निदाघे	-	ग्रीष्मकाले	-	ग्रीष्मकाल में
मालाकार	-	हे मालाकार!	-	हे माली!
पुष्टिः	-	पुष्टता, वृद्धिः	-	पोषण
जनयितुम्	-	उत्पादयितुम्	-	उत्पन्न करने के लिए
प्रावृषेण्येन	-	वर्षाकालिकेन	-	वर्षाकालिक
वारिदेन	-	जलदेन	-	बादल के द्वारा
धारासारान्	-	धाराणां आसारान्	-	धाराओं का प्रवाह
वाराम्	-	जलानाम्	-	जलों के
विकिरता	-	(जलं)वर्षयता	-	(जल) बरसाते हुए
आपेदिरे	-	प्राप्तवन्तः	-	प्राप्त कर लिए
अम्बरपथम्	-	आकाशमार्गम्	-	आकाश-मार्ग को
पतङ्गाः	-	खगाः	-	पक्षी
भृङ्गाः	-	भ्रमराः	-	भौरै, भँवरे
रसालमुकुलानि	-	रसालानां मुकुलानि	-	आम की मञ्जरियों को
सङ्कोचम् अञ्चति	-	सङ्कोचं गच्छति	-	संकुचित होने पर
मीनः	-	मत्स्यः	-	मछली
पुरन्दरम्	-	इन्द्रम्	-	इन्द्र को
मानी	-	स्वाभिमानी	-	स्वाभिमानी
अभ्युपैतु	-	प्राप्नोतु	-	प्राप्त करें
आश्वास्य	-	समाश्वास्य	-	संतुष्ट करके
पर्वतकुलम्	-	पर्वतानां कुलम्	-	पर्वतों के समूह को
तपनोष्णतप्तम्	-	तपनस्य उष्णेन तप्तम्,	-	सूर्य की गर्मी से तपे हुए को
उद्दामदावविधुराणि	-	उन्नतकाष्ठरहितानि	-	ऊँचे काष्ठों (वृक्षों) से रहित को

नानानदीनदशतानि	-	नाना नद्यः, नदानां शतानि च	-	अनेक नदियों और सैकड़ों नदों को
काननानि	-	वनानि	-	वन
पूरयित्वा	-	पूर्ण कृत्वा	-	पूर्ण करके (भरकर)
पिपासितः	-	तृषितः	-	प्यासा
सावधानमनसा	-	ध्यानेन	-	ध्यान से
अम्भोदाः	-	मेघाः	-	बादल
गगने	-	आकाशे	-	आकाश में
आर्द्रयन्ति	-	जलेन क्लेदयन्ति	-	जल से भिगो देते हैं
वसुधाम्	-	पृथ्वीम्	-	पृथ्वी को
गर्जन्ति	-	गर्जनं (ध्वनिम्) कुर्वन्ति	-	गर्जना करते हैं
पुरतः	-	अग्रे	-	आगे, सामने

सर्वासाम् अन्योक्तीनाम् अन्वयाः—

1. एकेन राजहंसेन सरसः या शोभा भवेत्। परितः तीरवासिना बकसहस्रेण सा (शोभा) न (भवति)॥
2. यत्र भवता मृणालपटली भुक्ता, अम्बूनि निपीतानि नलिनानि निषेवितानि। रे राजहंस! तस्य सरोवरस्य केन कृत्येन कृतोपकारः भविता असि, वद॥
3. हे मालाकार! भीमभानौ निदाघे अल्पैः तोयैः अपि भवता करुणया अस्य तरोः या पुष्टिः व्यरचि। वाराम् प्रावृषेण्येन विश्वतः धारासारान् अपि विकिरता वारिदेन इह जनयितुम् सा (पुष्टिः) किम् शक्या॥
4. पतङ्गाः परितः अम्बरपथम् आपेदिरे, भृङ्गाः रसालमुकुलानि समाश्रयन्ते। सरः त्वयि सङ्कोचम् अञ्चति, हन्त दीनदीनः मीनः नु कतमां गतिम् अभ्युपैतु॥
5. एक एव मानी खगः चातकः वने वसति। वा पिपासितः म्रियते पुरन्दरम् याचते वा॥
6. तपनोष्णतप्तम् पर्वतकुलम् आशवास्य उद्दामदावविधुराणि काननानि च (आशवास्य) नानानदीनदशतानि पूरयित्वा च हे जलद! यत् रिक्तः असि तव सा एव उत्तमा श्रीः॥

7. रे रे मित्र चातक! सावधानमनसा क्षणं श्रूयताम्, गगने हि बहवः अम्भोदाः सन्ति, सर्वे अपि एतादृशाः न (सन्ति) केचित् धरिणीं वृष्टिभिः आर्द्रयन्ति, केचिद् वृथा गर्जन्ति, (त्वम्) यं पश्यसि तस्य तस्य पुरतः दीनं वचः मा ब्रूहि॥

अभ्यासः

- अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत—
  - सरसः शोभा केन भवति?
  - चातकः कं याचते?
  - मीनः कदा दीनां गतिं प्राप्नोति?
  - कानि पूरयित्वा जलदः रिक्तः भवति?
  - वृष्टिभिः वसुधां के आर्द्रयन्ति?
- अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत—
  - मालाकारः तोयैः तरोः पुष्टिं करोति।
  - भृङ्गाः रसालमुकुलानि समाश्रयन्ते।
  - पतङ्गाः अम्बरपथम् आपेदिरे।
  - जलदः नानानदीनदशतानि पूरयित्वा रिक्तोऽस्ति।
  - चातकः वने वसति।
  - अम्भोदाः वृष्टिभिः वसुधां आर्द्रयन्ति।
- उदाहरणमनुसृत्य सन्धिं/सन्धिविच्छेदं वा कुरुत—
  - यथा - अन्य+ उक्तयः = अन्योक्तयः

(क)	.....	+	.....	=	निपीतान्यम्बूनि
(ख)	.....	+	उपकारः	=	कृतोपकारः
(ग)	तपन	+	.....	=	तपनोष्णतप्तम्
(घ)	तव	+	उत्तमा	=	.....
(ङ)	न	+	एतादृशाः	=	.....

(ii) यथा - पिपासितः + अपि = पिपासितोऽपि

- (क) ..... + ... = कोऽपि
 (ख) ..... + ... = रिक्तोऽसि
 (ग) मीनः + अयम् = ...
 (घ) ..... + आर्द्रयन्ति = वृष्टिभिरार्द्रयन्ति

(iii) यथा - सरसः + भवेत् = सरसोभवेत्

- (क) खगः + मानी = ...
 (ख) ..... + नु = मीनो नु

(iv) यथा - मुनिः + अपि = मुनिरपि

- (क) तोयैः + अल्पैः = ...
 (ख) ..... + अपि = अल्पैरपि
 (ग) तरोः + अपि = ...

4. उदाहरणमनुसृत्य अधोलिखितैः विग्रहपदैः समस्तपदानि रचयत-

विग्रहपदानि

समस्त पदानि

यथा - पीतं च तत् पङ्कजम् = पीतपङ्कजम्

- (क) राजा च असौ हंसः = ...
 (ख) भीमः च असौ भानुः = ...
 (ग) अम्बरम् एव पन्थाः = ...
 (घ) उत्तमा च इयम् श्रीः = ...
 (ङ) सावधानं च तत् मनः, तेन = ...

5. उदाहरणमनुसृत्य निम्नलिखिताभिः धातुभिः सह यथानिर्दिष्टान् प्रत्ययान् संयुज्य शब्दरचनां कुरुत-

धातुः	क्त्वा	क्तवतु	तव्यत्	अनीयर्
(क) पठ्	पठित्वा	पठितवान्	पठितव्यः	पठनीयः
(ख) गम्	.....	.....	.....	.....

(ग) लिख्	.....	.....	.....	.....
(घ) कृ	.....	.....	.....	.....
(ङ) ग्रह्	.....	.....	.....	.....
(च) नी	.....	.....	.....	.....

6. पाठमनुसृत्य अधोलिखितानां मूलशब्दानां यथानिर्दिष्टेषु विभक्तिवचनेषु रूपाणि लिखत-

मूलशब्दाः	विभक्तिवचने	शब्दरूपाणि
यथा - राजहंस	तृतीयैकवचने	राजहंसेन
(क) एक (पुँल्लिङ्ग)	तृतीयैकवचने	.....
(ख) तरु	षष्ठ्यैकवचने	.....
(ग) वन	सप्तम्यैकवचने	.....
(घ) पुरन्दर	द्वितीयैकवचने	.....
(ङ) करुणा	तृतीयैकवचने	.....
(च) जलद	सम्बोधनैकवचने	.....
(छ) सरस् (सरः)	षष्ठ्यैकवचने	.....

7. अधोलिखितयोः श्लोकयोः भावार्थं हिन्दीभाषया आंग्लभाषया वा लिखत-

- (क) आपेदिरे ..... कतमां गतिमभ्युपैति।
 (ख) आश्वास्य ..... सैव तवोत्तमा श्रीः॥

योग्यताविस्तारः

पाठपरिचयः

अन्येषां कृते या उक्तयः कथ्यन्ते ता उक्तयः (अन्योक्तयः) अत्र पाठे सङ्कलिता वर्तन्ते। अस्मिन् पाठे षष्ठश्लोकम् सप्तमश्लोकम् च अतिरिच्य ये श्लोकाः सन्ति ते पण्डितराजजगन्नाथस्य 'भामिनीविलास' इति गीतिकाव्यात् सङ्कलिताः सन्ति। षष्ठः श्लोकः महाकवि माघस्य 'शिशुपालवधम्' इति महाकाव्यात् गृहीतः अस्ति। सप्तमः श्लोकः महाकविभर्तृहरेः नीतिशतकात् उद्धृतः अस्ति।

कविपरिचयः

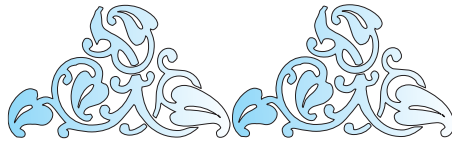
पण्डितराजजगन्नाथः संस्कृतसाहित्यस्य मूर्धन्यः सरसश्च कविः आसीत्। सः शाहजहाँ नामकेन मुगल शासकेन स्वराजसभायां सम्मानितः। पण्डितराजजगन्नाथस्य त्रयोदश कृतयः प्राप्यन्ते। (1) गङ्गालहरी (2) अमृतलहरी (3) सुधालहरी (4) लक्ष्मीलहरी (5) करुणालहरी (6) आसफविलासः (7) प्राणाभरणम् (8) जगदाभरणम् (9) यमुनावर्णनम् (10) रसगङ्गाधरः (11) भामिनीविलासः (12) मनोरमाकुचमर्दनम् (13) चित्रमीमांसाखण्डनम्। एतेषु ग्रन्थेषु 'भामिनीविलासः' इति तस्य विविधपद्यानां सङ्ग्रहः।

महाकविमाघः— महाकविमाघस्य एकमेव महाकाव्यं प्राप्यते “शिशुपालवधम्” इति।

भर्तृहरिः— महाकविभर्तृहरेः त्रीणि शतकानि सन्ति, नीतिशतकम्, शृङ्गारशतकम्, वैराग्यशतकं च।

अधोदत्ताः विविधविषयकाः श्लोकाः अपि पठनीयाः स्मरणीयाश्च—

हंसः	—	हंसः श्वेतः बकः श्वेतः को भेदो बकहंसयोः । नीरक्षीरविभागे तु हंसो हंसः बको बकः ॥
एकमेव पर्याप्तम्	—	एकेनापि सुपुत्रेण सिंही स्वपिति निर्भयम् । सहैव दशभिः पुत्रैः भारं वहति रासभी ॥
पिकः	—	काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः । वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥
चातक वर्णनम्	—	यद्यपि सन्ति बहूनि सरांसि, स्वादुशीतल सुरभिः पर्याप्ति । चातकपोतस्तदपि च तानि, त्यक्त्वा याचति जलदजलानि ॥

एकादशः पाठः

विचित्रः साक्षी

प्रस्तुत पाठ श्री ओमप्रकाश ठाकुर द्वारा रचित कथा का सम्पादित अंश है। यह कथा बंगला के प्रसिद्ध साहित्यकार बंकिमचन्द्र चटर्जी द्वारा न्यायाधीश-रूप में दिये गये फैसले पर आधारित है। सत्यासत्य के निर्णय हेतु न्यायाधीश कभी-कभी ऐसी युक्तियों का प्रयोग करते हैं जिससे साक्ष्य के अभाव में भी न्याय हो सके। इस कथा में भी विद्वान् न्यायाधीश ने ऐसी ही युक्ति का प्रयोग कर न्याय करने में सफलता पाई है।

कश्चन निर्धनो जनः भूरि परिश्रम्य किञ्चिद् वित्तमुपार्जितवान्। तेन स्वपुत्रं एकस्मिन् महाविद्यालये प्रवेशं दापयितुं सफलो जातः। तत्तनयः तत्रैव छात्रावासे निवसन् अध्ययने संलग्नः समभूत्। एकदा स पिता तनूजस्य रुग्णतामाकर्ण्य व्याकुलो जातः पुत्रं द्रष्टुं च प्रस्थितः। परमर्थकार्श्येन पीडितः स बसयानं विहाय पदातिरेव प्राचलत्।

पदातिक्रमेण संचलन् सायं समयेऽप्यसौ गन्तव्याद् दूरे आसीत्। निशान्धकारे प्रसृते विजने प्रदेशे पदयात्रा न शुभावहा। एवं विचार्य स पार्श्वस्थिते ग्रामे रात्रिनिवासं कर्तुं किञ्चिद् गृहस्थमुपागतः। करुणापरो गृही तस्मै आश्रयं प्रायच्छत्।

विचित्रा दैवगतिः। तस्यामेव रात्रौ तस्मिन् गृहे कश्चन चौरः गृहाभ्यन्तरं प्रविष्टः। तत्र निहितामेकां मञ्जूषाम् आदाय पलायितः। चौरस्य पादध्वनिना प्रबुद्धोऽतिथिः चौरशङ्कया तमन्वधावत् अगृह्णाच्च, परं विचित्रमघटत। चौरः एव उच्चैः क्रोशितुमारभत “चौरोऽयं चौरोऽयम्” इति। तस्य तारस्वरेण प्रबुद्धाः ग्रामवासिनः स्वगृहाद् निष्क्रम्य तत्रागच्छन् वराकमतिथिमेव च चौरं मत्वाऽभर्त्सयन्। यद्यपि ग्रामस्य आरक्षी एव चौर आसीत्। तत्क्षणमेव रक्षापुरुषः तम् अतिथिं चौरोऽयम् इति प्रख्याप्य कारागृहे प्राक्षिपत्।

अग्रिमे दिने स आरक्षी चौर्याभियोगे तं न्यायालयं नीतवान्। न्यायाधीशो बंकिमचन्द्रः उभाभ्यां पृथक्-पृथक् विवरणं श्रुतवान्। सर्वं वृत्तमवगत्य स तं निर्दोषम् अमन्यत आरक्षिणं च दोषभाजनम्। किन्तु प्रमाणाभावात् स निर्णेतुं नाशक्नोत्। ततोऽसौ तौ अग्रिमे दिने उपस्थातुम् आदिष्टवान्। अन्येद्युः तौ न्यायालये स्व-स्व-पक्षं पुनः स्थापितवन्तौ। तदैव कश्चिद् तत्रत्यः कर्मचारी समागत्य न्यवेदयत् यत् इतः क्रोशद्वयान्तराले कश्चिज्जनः केनापि हतः। तस्य मृतशरीरं राजमार्गं निकषा वर्तते। आदिश्यतां किं करणीयमिति। न्यायाधीशः आरक्षिणम् अभियुक्तं च तं शवं न्यायालये आनेतुमादिष्टवान्।

आदेशं प्राप्य उभौ प्राचलताम्। तत्रोपेत्य काष्ठपटले निहितं पटाच्छादितं देहं स्कन्धेन वहन्तौ न्यायाधिकरणं प्रति प्रस्थितौ। आरक्षी सुपुष्टदेह आसीत्, अभियुक्तश्च अतीव कृशकायः। भारवतः शवस्य स्कन्धेन वहनं तत्कृते दुष्करम् आसीत्। स भारवेदनया क्रन्दति स्म। तस्य क्रन्दनं निशम्य मुदित आरक्षी तमुवाच-‘रे दुष्ट! तस्मिन् दिने त्वयाऽहं चोरिताया मञ्जूषाया ग्रहणाद् वारितः। इदानीं निजकृत्यस्य फलं भुङ्क्ष्व। अस्मिन् चौर्याभियोगे त्वं वर्षत्रयस्य कारादण्डं लप्स्यसे’ इति प्रोच्य उच्चैः अहसत्। यथाकथञ्चिद् उभौ शवमानीय एकस्मिन् चत्वरे स्थापितवन्तौ।

न्यायाधीशेन पुनस्तौ घटनायाः विषये वक्तुमादिष्टौ। आरक्षिणि निजपक्षं प्रस्तुतवति

आश्चर्यमघटत् स शवः प्रावारकमपसार्य न्यायाधीशमभिवाद्य निवेदितवान्- मान्यवर! एतेन आरक्षिणा अध्वनि यदुक्तं तद् वर्णयामि ‘त्वयाऽहं चोरितायाः मञ्जूषायाः

ग्रहणाद् वारितः, अतः निजकृत्यस्य फलं भुङ्क्ष्व। अस्मिन् चौर्याभियोगे त्वं वर्षत्रयस्य कारादण्डं लप्स्यसे' इति।

न्यायाधीशः आरक्षिणे कारादण्डमादिश्य तं जनं ससम्मानं मुक्तवान्।

अतएवोच्यते - दुष्कराण्यपि कर्माणि मतिवैभवशालिनः।

नीतिं युक्तिं समालम्ब्य लीलयैव प्रकुर्वते॥

शब्दार्थाः

भूरि	-	पर्याप्तम्	-	अत्यधिक
उपार्जितवान्	-	अर्जितवान्	-	कमाया
निवसन्	-	वासं कुर्वन्	-	रहते हुए
प्रसृते	-	विस्तृते	-	फैलने पर
विजने प्रदेशे	-	एकान्तप्रदेशे	-	एकान्त प्रदेश में
शुभावहा	-	कल्याणप्रदा	-	कल्याणकारी
गृही	-	गृहस्वामी	-	गृहस्थ
दैवगतिः	-	भाग्यस्थितिः	-	भाग्य की लीला
पलायितः	-	वेगेन निर्गतः/पलायनमकरोत्	-	भाग गया, चला गया
प्रबुद्धः	-	जागृतः	-	जागा हुआ
त्वरितम्	-	शीघ्रम्	-	शीघ्रगामी
प्रस्थितः	-	गतः	-	चला गया
अर्थकार्श्येन	-	धनस्य अभावेन	-	धनाभाव के कारण
पदातिरेव	-	पादाभ्याम् एव	-	पैदल ही
पुंसः	-	पुरुषस्य	-	मनुष्य का
निहिताम्	-	स्थापिताम्	-	रखी हुई
अन्वधावत्	-	अन्वगच्छत्	-	पीछे-पीछे गया
क्रोशितुम्	-	चीत्कर्तुम्	-	जोर जोर से कहने/चिल्लाने

तारस्वरेण	- उच्चस्वरेण	- ऊँची आवाज में
अभर्त्सयन्	- भर्त्सनाम् अकुर्वन्	- भला-बुरा कहा
प्रख्याप्य	- स्थाप्य	- स्थापित करके
चौर्याभियोगे	- चौरकर्मणि चौर्यदोषारोपे	- चोरी के आरोप में
नीतवान्	- अनयत्	- ले गया
अवगत्य	- ज्ञात्वा	- जानकर
दोषभाजनम्	- दोषपात्रम्	- दोषी
उपस्थातुम्	- उपस्थापयितुम्	- उपस्थित होने के लिए
आरक्षणम्	- सैनिकम् (रक्षक पुरुष)	- सैनिक
आदिष्टवान्	- आज्ञां दत्तवान्	- आज्ञा दी
स्थापितवन्तौ	- स्थापनां कृतवन्तौ	- स्थापना करके
तत्रत्यः	- तत्र भवः	- वहाँ का
न्यवेदयत्	- प्रार्थयत्	- प्रार्थना की
क्रोशद्वयान्तराले	- द्वयोः क्रोशयोः मध्ये	- दो कोस के मध्य
आदिश्यताम्	- आदेशं दीयताम्	- आज्ञा दीजिए
उपेत्य	- समीपं गत्वा	- पास जाकर
काष्ठपटले	- काष्ठस्य पटले	- लकड़ी के तख्ते पर
निहितम्	- स्थापितम्	- रखा गया
पटाच्छादितम्	- वस्त्रेणावृतम्	- कपड़े से ढका हुआ
वहन्तौ	- धारयन्तौ	- धारण करते हुए, वहन करते हुए
कृशकायः	- दुर्बलं शरीरम्	- कमजोर शरीरवाला
भारवतः	- भारवाहिनः	- भारवाही
भारवेदनया	- भारपीडया	- भार की पीड़ा से
क्रन्दनम्	- रोदनम्	- रोने को

निशम्य	-	श्रुत्वा	-	सुन करके
मुदितः	-	प्रसन्नः	-	प्रसन्न
भुङ्क्ष्व	-	अनुभवतु	-	अनुभव करो
चत्वरे	-	चतुर्मागे/चतुस्थे	-	चौराहे पर
लप्स्यसे	-	प्राप्स्यसे	-	प्राप्त करोगे
प्रावारकम्	-	उत्तरीयवस्त्रम्	-	लबादा
अपसार्य	-	अपवार्य	-	दूर करके
अभिवाद्य	-	अभिवादनं कृत्वा	-	अभिवादन करके
अध्वनि	-	मार्गे	-	रास्ते में
यदुक्तम्	-	यत् कथितम्	-	जो कहा गया
वारितः	-	निवारितः	-	रोका गया
मुक्तवान्	-	अत्यजत्	-	छोड़ दिया
समालम्ब्य	-	आश्रयं गृहीत्वा	-	सहारा लेकर
लीलयैव	-	कौतुकेन (सुगमतया)	-	खेल-खेल में
आदिश्य	-	आदेशं दत्वा	-	आदेश देकर

अभ्यासः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत-

- (क) निर्धनः जनः कथं वित्तम् उपार्जितवान्?
- (ख) जनः किमर्थं पदातिः गच्छति?
- (ग) प्रसृते निशान्धकारे स किम् अचिन्तयत्?
- (घ) वस्तुतः चौरः कः आसीत्?
- (ङ) जनस्य क्रन्दनं निशम्य आरक्षी किमुक्तवान्?
- (च) मतिवैभवशालिनः दुष्कराणि कार्याणि कथं साधयन्ति?

2. रेखाङ्कितपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) पुत्रं द्रष्टुं सः प्रस्थितः।
 (ख) करुणापरो गृही तस्मै आश्रयं प्रायच्छत्।
 (ग) चौरस्य पादध्वनिना अतिथिः प्रबुद्धः।
 (घ) न्यायाधीशः बंकिमचन्द्रः आसीत्।
 (ङ) स भारवेदनया क्रन्दति स्म।
 (च) उभौ शवं चत्वरे स्थापितवन्तौ।

3. सन्धि/सन्धिविच्छेदं च कुरुत-

- (क) पदातिरेव - ..... + ...
 (ख) निशान्धकारे - ..... + ...
 (ग) अभि + आगतम् - .....
 (घ) भोजन + अन्ते - .....
 (ङ) चौरोऽयम् - ..... + ...
 (च) गृह + अभ्यन्तरे - .....
 (छ) लीलयैव - ..... + ...
 (ज) यदुक्तम् - ..... + ...
 (झ) प्रबुद्धः + अतिथिः - .....

4. अधोलिखितानि पदानि भिन्न-भिन्नप्रत्ययान्तानि सन्ति। तानि पृथक् कृत्वा निर्दिष्टानां प्रत्ययानामधः लिखत-

परिश्रम्य, उपार्जितवान्, दापयितुम्, प्रस्थितः, द्रष्टुम्, विहाय, पृष्टवान्, प्रविष्टः, आदाय, क्रोशितुम्, नियुक्तः, नीतवान्, निर्णेतुम्, आदिष्टवान्, समागत्य, निशम्य, प्रोच्य, अपसार्य।

ल्यप्	क्त	क्तवतु	तुमुन्
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....
.....	.....	.....	.....

5. भिन्नप्रकृतिकं पदं चिनुत-

- (क) विचित्रा, शुभावहा, शङ्कया, मञ्जूषा
- (ख) कश्चन, किञ्चित्, त्वरितं, यदुक्तम्
- (ग) पुत्रः, तनयः, व्याकुल, तनूजः
- (घ) करुणापरः, अतिथिपरायणः, प्रबुद्धः, जनः

6. (क) 'निकषा' 'प्रति' इत्यनयोः शब्दयोः योगे द्वितीया-विभक्तिः भवति। उदाहरणमनुसृत्य द्वितीया-विभक्तेः प्रयोगं कृत्वा रिक्तस्थानपूर्तिं कुरुत-

यथा- राजमार्गं निकषा मृतशरीरं वर्तते।

- (क) ..... निकषा नदी वहति (ग्राम)।
- (ख) ..... निकषा औषधालयं वर्तते। (नगर)
- (ग) तौ ..... प्रति प्रस्थितौ। (न्यायाधिकारिन्)
- (घ) मोहनः ..... प्रति गच्छति। (गृह)

(ख) कोष्ठकेषु दत्तेषु पदेषु यथानिर्दिष्टां विभक्तिं प्रयुज्य रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) सः ..... निष्क्रम्य बहिरगच्छत्। (गृह शब्दे पंचमी)
- (ख) चौरशंकया अतिथिः ..... अन्वधावत्। (चौरशब्दे द्वितीया)
- (ग) गृहस्थः ..... आश्रयं प्रायच्छत्। (अतिथि शब्दे चतुर्थी)
- (घ) तौ ..... प्रति प्रस्थितौ। (न्यायाधीश शब्दे द्वितीया)

7. अधोलिखितानि वाक्यानि बहुवचने परिवर्तयत-

- (क) स बसयानं विहाय पदातिरेव गन्तुं निश्चयं कृतवान्।
- (ख) चौरः ग्रामे नियुक्तः राजपुरुषः आसीत्।
- (ग) कश्चन चौरः गृहाभ्यन्तरं प्रविष्टः।
- (घ) अन्येद्युः तौ न्यायालये स्व-स्व-पक्षं स्थापितवन्तौ।

योग्यताविस्तारः

(क) विचित्रः साक्षी

न्यायो भवति प्रमाणाधीनः। प्रमाणं विना न्यायं कर्तुं न कोऽपि क्षमः सर्वत्र। न्यायालयेऽपि न्यायाधीशः यस्मिन् कस्मिन्नपि विषये प्रमाणाभावे न समर्थाः भवन्ति। अतएव, अस्मिन् पाठे चौर्याभियोगे न्यायाधीशः प्रथमतः साक्ष्यं (प्रमाणम्) विना निर्णेतुं नाशक्नोत्। अपरेद्युः यदा स शवः न्यायाधीशं सर्वं निवेदितवान् सप्रमाणं तदा सः आरक्षिणे कारादण्डमादिश्य तं जनं ससम्मानं मुक्तवान्। अस्य पाठस्य अयमेव सन्देशः।

(ख) मतिवैभवशालिनः

बुद्धिसम्पत्ति सम्पन्नाः। ये विद्वांसः बुद्धिस्वरूपविभवयुक्ताः ते मतिवैभवशालिनः भवन्ति। ते एव बुद्धिचातुर्यबलेन असम्भवकार्याणि अपि सरलतया कुर्वन्ति।

(ग) स शवः

न्यायाधीश बंकिमचन्द्रमहोदयैः अत्र प्रमाणस्य अभावे किमपि प्रच्छन्नः जनः साक्ष्यं प्राप्तुं नियुक्तः जातः। यद् घटितमासीत् सः सर्वं सत्यं ज्ञात्वा साक्ष्यं प्रस्तुतवान्। पाठेऽस्मिन् शवः एव 'विचित्रः साक्षी' स्यात्।

भाषिकविस्तारः

उपार्जितवान् - उप + √ अर्ज् + ल्युट्, युच् वा

दापयितुम् - √ दा + णिच् + तुमुन्

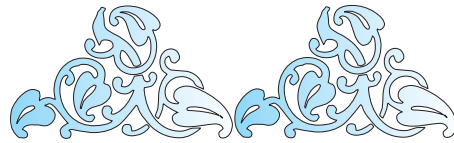
अदस् (यह) पुँल्लिङ्ग सर्वनाम शब्द

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	असौ	अमू	अमी
द्वितीया	अमुम्	अमू	अमून्

तृतीया	अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः
चतुर्थी	अमुष्मै	अमूभ्याम्	अमीभ्यः
पंचमी	अमुष्मात्	अमूभ्याम्	अमीभ्यः
षष्ठी	अमुष्य	अमुयोः	अमीषाम्
सप्तमी	अमुष्मिन्	अमुयोः	अमीषु

अध्वन् (मार्ग) नकारान्त पुँल्लिङ्ग

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	अध्वा	अध्वानौ	अध्वानः
द्वितीया	अध्वानम्	अध्वानौ	अध्वनः
तृतीया	अध्वना	अध्वभ्याम्	अध्वभिः
चतुर्थी	अध्वने	अध्वभ्याम्	अध्वभ्यः
पंचमी	अध्वनः	अध्वभ्याम्	अध्वभ्यः
षष्ठी	अध्वनः	अध्वनोः	अध्वनाम्
सप्तमी	अध्वनि	अध्वनोः	अध्वसु
सम्बोधन	हे अध्वन्!	हे अध्वानौ!	हे अध्वनः!

द्वादशः पाठः

जीवनं विभवं विना

प्रस्तुत पाठ जनजीवन से सम्बद्ध कुछ रोचक एवं मार्मिक पद्यों का संकलन है। इनमें जनसामान्य विशेषतः दरिद्र लोगों की पीड़ा से द्रवीभूत कवियों के उद्गार हैं। इन श्लोकों में दरिद्रता का अत्यन्त मर्मस्पर्शी चित्रण किया गया है।

सक्तून् शोचति सम्प्लुतान् प्रतिकरोत्याक्रन्दतो बालकान्
प्रत्युत्सिञ्चति कर्परेण सलिलं शय्यातृणं रक्षति।
दत्त्वा मूर्धनि शीर्णशूर्पशकलं जीर्णे गृहे व्याकुला
किं तद् यन्न करोति दुःखगृहिणी देवे भृशं वर्षति ॥१॥

अद्याशनं शिशुजनस्य बलेन जातं
श्वो वा कथं नु भवितेति विचिन्तयन्ती।
इत्यश्रुपातमलिनीकृतगण्डदेशा
नैच्छद् दरिद्रगृहिणी रजनीविरामम् ॥२॥

प्रायो दरिद्रशिशवः परमन्दिराणां
 द्वारेषु दत्तकरपल्लवलीनदेहाः।
 लज्जानिगूढवचसो बत भोक्तुकामा
 भोक्तारमर्धनयनेन विलोकयन्ति ॥३॥

कन्थाखण्डमिदं प्रयच्छ यदि वा स्वाङ्गे गृहाणार्भकं,
 रिक्तं भूतलमत्र नाथ भवतः पृष्ठे पलालोच्चयः।
 दम्पत्योर्निशिजल्पतोरितिवचः श्रुत्वैव चौरस्तदा
 लब्धं कर्पटमन्यतस्तदुपरि क्षिप्त्वा रुदन्निर्गतः ॥४॥

हसति हसति स्वामिन्युच्चै रुदत्यपि रोदिति
 कृतपरिकरः स्वेदोद्गारं प्रधावति धावति।
 गुणसमुदितं दोषोपेतं प्रनिन्दति निन्दति
 धनलवपरिक्रीतो भृत्यः प्रनृत्यति नृत्यति ॥५॥

रात्रौ जानुर्दिवा भानुः कृशानुः सन्ध्ययोर्द्वयोः
 इत्थं शीतं मया नीतं जानुभानुकृशानुभिः ॥६॥

शब्दार्थः

सक्तून्	- भूर्जितस्य चणकस्य चूर्णम्	- सक्तू को
शोचति	- चिन्तयति	- चिन्ता करती है
सम्प्लुतान्	- आर्द्रान्	- भीगे हुए को
आक्रन्दतो	- क्रन्दनं कुर्वत्	- रोते हुए को
प्रतिकरोति	- शाम्यति	- चुप कराती है
कर्परेण	- भग्न पात्रेण	- टूटे बर्तन के टुकड़े से
प्रत्युत्सिञ्चति	- शोषयति	- सुखाती है/उलीच रही है
सलिलम्	- जलम्	- जल को
शय्यातृणम्	- तृणैः निर्मितां शय्याम्	- पुआल का बना बिस्तर
मूर्धनि	- शिरसि	- सिर पर
शीर्णशूर्पशकलम्	- जीर्णशूर्पखण्डम्	- टूटे-फूटे सूप के टुकड़े को
जीर्णे	- प्राचीने	- पुराने
भृशं	- अत्यन्तम्	- अत्यधिक
अशनम्	- भोजनम्	- भोजन
मलिनीकृतगण्डदेशा	- मलिनकपोलप्रदेशाः	- जिसके गाल मलिन हो गए हैं।
रजनीविरामम्	- रात्र्याः अन्ते	- रात्रि की समाप्ति
परमन्दिराणाम्	- परभवनानाम्	- दूसरों के घरों का
दत्तकरपल्लनलीनदेहाः	- निहितकरकिसलयगोपितकायाः	- हथेली से मुख छिपाए हुए
लज्जानिगूढवचसः	- लज्जाविवृतशब्दाः	- लज्जावश जिसके वचन नहीं निकल रहे
अर्धनयनेन	- अर्धनिमीलितनेत्रेण	- अधमुँदी आँखों से
भोक्तारम्	- भोजनं कुर्वाणं	- भोजन करने वालों को
विलोकयन्ति	- पश्यन्ति	- देखते हैं

कन्था	-	जीर्णवस्त्रेण निर्मितं आस्तरणम्	-	कथरी
प्रयच्छ	-	देहि	-	दो
स्वाङ्गे	-	स्वक्रोडे	-	अपनी गोद में
अर्भकम्	-	बालम्	-	बच्चे को
भूतलम्	-	भूमितलम्	-	धरती
पलालोच्चयः	-	पलालसंग्रहः	-	पुआल का ढेर
दम्पत्योः	-	पति-पत्न्योः	-	पति-पत्नी की
निशि	-	रात्रौ	-	रात में
जल्पतोः	-	गल्पतोः	-	बात करते हुए (दो को)
कर्पटम्	-	जीर्णवस्त्रम्	-	चादर, जीर्णशीर्ण कपड़ा
निर्गतः	-	बहिर्गतः	-	निकल गया
परिकरः	-	कटिभागम्	-	कमर
स्वेदोद्गारम्	-	स्वेदस्य श्रमविन्दोः उद्गारम्	-	पसीने का निकलना
दोषोपेतम्	-	दोषसहितम्/निर्गमनम्	-	दोषमुक्त
धनलवपरिक्रीतः	-	अल्पधनेनक्रीतः	-	थोड़े धन से खरीदा हुआ
भृत्यः	-	परिचारकः	-	नौकर
जानुः	-	शरीरावयवविशेषः	-	घुटना
भानुः	-	रविः	-	सूर्य
कृशानुः	-	पावकः	-	अग्नि

अन्वयाः

1. देवे भृशं वर्षति (सति) जीर्णे गृहे व्याकुला दुःखगृहिणी शीर्णशूर्पशकलं मूर्धनि दत्वा तत् किं यत् न करोति—
सम्प्लुतान् सक्तून् शोचति आक्रन्दतः बालकान् प्रतिकरोति कर्परेण सलिलं प्रत्युत्सिञ्चति शय्यातृणं (च) रक्षति।
2. अद्य बलेन शिशुजनस्य अशनं जातम् श्वः कथं वा नु भविता इति विचिन्तयन्ती अश्रुपातमलिनीकृतगण्डदेशा दरिद्रगृहिणी रजनीविरामं न ऐच्छत्।

3. बत् प्रायः परमन्दिराणां द्वारेषु दत्तकरपल्लवलीनदेहाः लज्जानिगूढवचसः भोक्तुकामा दरिद्रशिशवः भोक्तारम् अर्धनयनेन विलोकयन्ति।
4. हे नाथ! इदं कन्थाखण्डं प्रयच्छ, यदि वा स्वाङ्गे (स्वस्य क्रोडे) अर्भकं (शिशुं) गृहाण, अत्र भूतलं रिक्तं भवतः पृष्ठे पलालोच्चयः। निशि जल्पतोः दम्पत्योः इति वचः श्रुत्वा एव तदा अन्यतः लब्धं कर्पटम् तदुपरि क्षिप्त्वा रुदन् चौरः निर्गतः।
5. धनलवपरिक्रीतः भृत्यः स्वामिनि हसति हसति (स्वामिनि), रुदति उच्चैः रोदिति, धावति कृतपरिकरः स्वेदोद्गारं प्रधावति गुणसमुदितं दोषोपेतं (वा) निन्दति प्रनिन्दति, नृत्यति प्रनृत्यति।
6. रात्रौ जानुः दिवा भानुः द्वयोः सन्ध्ययोः (प्रातः सायञ्च) कृशानुः – इत्थं जानु भानुकृशानुभिः मया शीतं नीतम्।

हिन्दी अर्थ

1. इन्द्र देव के अत्यधिक वर्षा करने पर परेशान गृहिणी टूटे सूप के टूकड़े को सिर पर लेकर क्या ऐसा है जो नहीं करती। (विकलतावश सबकुछ करती है)–भीगे हुए सतू की चिंता करती है, रोते हुए बच्चों को चुप कराती है, टूटे बर्तन के टुकड़े से पानी उलीचकर बाहर फेंकती है, तृण के बने बिस्तर (पुआल के बिस्तर) की रक्षा करती है।
2. आज तो प्रयत्नपूर्वक बच्चों का भोजन हो गया, कल किस प्रकार उनका भोजन हो पाएगा, यह सोचती हुई, रोने से जिसके गाल मलिन हो गए हैं ऐसी गरीब की पत्नी नहीं चाहती है कि रात बीते।
3. प्रायः दूसरों के घरों के दरवाजे पर दोनों हाथ रखकर जिसके कारण उनका शरीर छिप गया है और वचन लज्जावश निगूढ़ हो गए हैं (छिप गए हैं), आवाज नहीं निकल पाती। खेद है भोजन की इच्छा रखने वाले गरीबों के ऐसे बच्चे (खाने वालों को) अधखुली आँखों से अर्थात् टकटकी लगा कर देख रहे हैं।
4. मुझे यह कन्थाखंड (कथरी का टुकड़ा) दे दो या अपनी गोद में (मेरे) बच्चे को ले लो (क्योंकि) यहाँ धरती खाली है (जमीन पर बिस्तर नहीं है) तुम्हारी पीठ के नीचे पुआल का ढेर है—इस प्रकार रात्रि में पति-पत्नी की बातचीत सुनकर दूसरे (घर) से प्राप्त चादर को उसके ऊपर फेंककर रोता हुआ चोर निकल गया।

5. अत्यल्प धन से खरीदे हुए नौकर मालिक के हँसने पर हँसते हैं, रोने पर जोर से रोते हैं, स्वामी के दौड़ने पर जोर से कमर पर हाथ रख कर पसीना निकालते हुए दौड़ते हैं, गुणवान् हो या दोषरहित (स्वामी के) निन्दा करने पर अधिक निन्दा करते हैं, (उनके) नाचने पर जोर से नाचते हैं।
6. मेरे द्वारा रात घुटनों के सहारे, दिन सूर्य (की गर्मी) के सहारे दोनों सन्ध्यायें अग्नि के सहारे बिताई गई। इस प्रकार घुटने, सूर्य और अग्नि के सहारे जाड़े के दिन बिताए।

अभ्यासः

1. अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि संस्कृतभाषया लिखत—
  - (क) दरिद्रगृहिणी रजनीविरामं किमर्थं नेच्छति?
  - (ख) परमन्दिराणां द्वारेषु के विलोकयन्ति?
  - (ग) चौरः किं श्रुत्वा रुदन्निर्गतः?
  - (घ) स्वामिनि हसति कः हसति?
  - (ङ) देवे भृशं वर्षति सति दुःखः गृहिणी किं करोति?
2. रेखाङ्कितपदमाधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत—
  - (क) भृत्यः स्वामिनि रोदिति रोदिति।
  - (ख) शिशुजनस्य अद्य अशनं जातम्।
  - (ग) शिशवः अर्धनयनेन विलोकयन्ति।
  - (घ) माता आक्रन्दतः बालकान् प्रतिकरोति।
  - (ङ) चौरः कर्पटम् क्षिप्त्वा निर्गतः।
3. संधिं/विच्छेदं वा कुरुत—
  - (क) यत्र ..... + ... ।
  - (ख) नेच्छत् ..... + ... ।

- (ग) ..... - स्व + अङ्के।
 (घ) ..... - श्रुत्वा + एव।
 (ङ) दोषोपेतम् - ..... + ... ।

4. अनेकेषां शब्दानां कृते समुचितम् एकपदं (समस्तपदं) लिखत-

- (क) धनलवेन परिकीतः - .....
 (ख) लज्जया निगूढाः वचांसि येषाम् तेषाम् - .....
 (ग) अश्रुपातेन मलिनीकृतः गण्डदेशः यस्याः सा - .....
 (घ) कृतः परिकरः येन सः - .....

5. पाठमाधृत्य अधोलिखितान्वये रिक्तस्थानानि पूरयत-

धनलवपरिकीतः भृत्यः स्वामिनि ..... हसति (स्वामिनि) रोदिति ..... धावति
 ..... स्वेदोद्गारं प्रधावति गुणसमुदितं दोषोपेतं वा निन्दति ..... नृत्यति .....

6. अधोलिखितान् पदान् प्रयुज्य संस्कृतेन वाक्यरचनां कुरुत-

- (क) शिशवः .....
 (ख) भानुः .....
 (ग) सलिलम् .....
 (घ) रजनी .....
 (ङ) गृहिणी .....

7. मूलधातुं पुरुषं वचनं च लिखत-

	धातु	पुरुष	वचन
(क) शोचति	.....	.....	.....
(ख) वर्षति	.....	.....	.....
(ग) रोदिति	.....	.....	.....
(घ) धावति	.....	.....	.....
(ङ) नृत्यति	.....	.....	.....

परियोजनाकार्यम्

1. दारिद्र्यं पीडादायकं भवति इति मत्वा दारिद्र्यनिवारणाय प्रयत्नः कर्तव्यः दारिद्र्यम् निन्दनीयम् वा?—स्वविचारान् स्वभाषया लिखत।
2. त्वं कस्यापि निर्धनछात्रस्य सहायतां कथं करिष्यसि—स्वभाषया लिखत।

योग्यताविस्तारः

संस्कृत साहित्य की विकास यात्रा में वेद से लेकर अद्यावधि एक सक्रिय काव्यपरंपरा चल रही है, जिसे हम लोकधर्मी काव्य कहते हैं। यह काव्य परंपरा राजसभा की संकरी दुनिया के बाहर भारतीय जनता के विराट संसार से उपजी थी। कुछ अनाम और अनजाने कवि दरबार की विलासिता और चाकचिक्य कामिनी का सौंदर्यविलास या भक्ति की शान्त सरिता में अवगाहन से अलग हटकर सामान्य जन-जीवन में आने वाली समस्याएँ, उनसे जूझते लोगों की दुरवस्थाओं का यथार्थ वर्णन करते रहे हैं और उनके माध्यम से तत्कालीन सामाजिक और सांस्कृतिक स्थितियों का यथातथ्य चित्रण करते रहे हैं। इस तरह के कुछ श्लोक पठितव्य हैं—

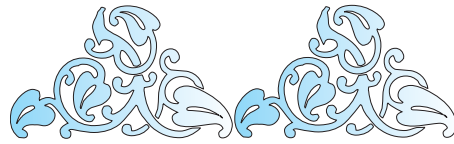
1. कदाचित् कष्टेन द्रविणमधमाराधनवशा -
न्मया लब्धं स्तोकं निहितमवनौ तस्करवशात्
ततो नित्ये कश्चिद्दधदपि तदाखुर्बिलगृहे
नयल्लब्धोऽप्यर्थो न भवति यदा कर्मविषमम् ॥
2. एते दरिद्रशिशवस्तनुजीर्णकन्थां
स्कन्धे निधाय मलिनां पुलकाकुला
सूर्यस्फुरत्करकदम्बितभित्तिदेश
लाभाय शीतसमये कलिमाचरन्ति ।
3. लग्नः शृङ्गयुगे गृही सतनयो वृध्दौ गुरुपाश्वर्योः ।
पुच्छाग्रे गृहिणी खुरेषु शिशवो लग्नः वधूः कम्बले ।
एकः शीर्णजरद्गवो विधिवशात् सर्वस्वभूतो गृहे
सर्वैरेव कुटुम्बकेन रुदता सुप्तः समुत्थाप्यते ॥

4. सुखं हि दुःखान्ननुभूयशोभते
 घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम्
 सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां
 धृतः शरीरेण मृतः स जीवति॥

ध्यातव्य – महाकवि शूद्रक कृत प्रसिद्ध सामाजिक प्रकरण 'मृच्छकटिकम्' छात्रों को अवश्य पढ़ना चाहिए जिसमें दारिद्र्य के सहज चित्रण के अतिरिक्त समाजिक परिस्थितियों/विसंगतियों का यथार्थ चित्रण है।

तत्सम-तद्भव शब्द

तत्सम	तद्भव
कन्था	कथरी
अश्रु	आँसू
गण्ड	गाल
लज्जा	लाज
पलाल	पुआल
चौरः	चोर

विषयानुक्रमणिका

पृष्ठाङ्काः

पुरोवाक्

iii

भूमिका

vii

मङ्गलम्

1

प्रथमः पाठः

कुशलप्रशासनम्

3

द्वितीयः पाठः

सौवर्णो नकुलः

9

तृतीयः पाठः

सूक्तिसुधा

15

चतुर्थः पाठः

ऋतुचर्या

20

पञ्चमः पाठः

वीरः सर्वदमनः

26

षष्ठः पाठः

शुकशावकोदन्तः

32

सप्तमः पाठः

भव्यः सत्याग्रहाश्रमः

39

अष्टमः पाठः

सङ्गीतानुरागी सुब्बण्णः

45

नवमः पाठः

वस्त्रविक्रयः

51

दशमः पाठः

यद्भूतहितं तत्सत्यम्

57

परिशिष्ट

64

प्रथमः पाठः

कुशलप्रशासनम्

प्रस्तुत अंश वाल्मीकिरामायण के अयोध्याकाण्ड के सौवें सर्ग से संकलित है। भगवान् श्रीराम चित्रकूट में वनवास कर रहे हैं। भ्रातृविरह से पीड़ित भरत श्रीराम से मिलने आए हैं। श्रीराम भरत से मिलने के बाद उनसे कुशल-प्रश्न करते हैं। इस प्रकरण में भरत राम से राज्यव्यवस्था संचालन संबंधी ऐसे अनेक प्रश्न करते हैं जिनसे राजनीति विज्ञान पर महत्वपूर्ण प्रकाश पड़ता है।

श्रीराम ने भरत से प्रश्न किया है कि क्या उन्होंने मन्त्रियों की नियुक्ति शास्त्रोक्त अपेक्षाओं के अनुरूप की है? क्या वे मन्त्रणा शास्त्रविधि से करते हैं? क्या उनका वेतन भुगतान समय से किया जाता है? यह पाठ्यांश प्रशासनिक व्यवस्था की दृष्टि से अत्यंत महत्वपूर्ण है। इन्हीं बिंदुओं पर प्रस्तुत पाठ्यांश में विशद विवेचन किया गया है।

जटिलं चीरवसनं प्राञ्जलिं पतितं भुवि।
ददर्श रामो दुर्दर्शं युगान्ते भास्करं यथा॥1॥

कथञ्चिदभिविज्ञाय विवर्णवदनं कृशम्।
भ्रातरं भरतं रामः परिजग्राह पाणिना॥2॥

आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिष्वज्य च राघवम्।
अङ्के भरतमारोप्य पर्यपृच्छत सादरम्॥3॥

कच्चिदात्मसमाः शूराः श्रुतवन्तो जितेन्द्रियाः।
कुलीनाश्चेङ्गितज्ञाश्च कृतास्ते तात मन्त्रिणः॥4॥

मन्त्रो विजयमूलं हि राज्ञां भवति राघव॥
सुसंवृतो मन्त्रिधुरैरमात्यैः शास्त्रकोविदैः॥5॥

कच्चिन्निद्रावशं नैषि कच्चित्कालेऽवबुध्यसे।
 कच्चिच्चापररात्रेषु चिन्तयस्यर्थनैपुणम्॥6॥
 कच्चिन्मन्त्रयसे नैकः कच्चिन्न बहुभिः सह।
 कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो राष्ट्रं न परिधावति॥7॥
 कच्चिदर्थं विनिश्चित्य लघुमूलं महोदयम्।
 क्षिप्रमारभसे कर्म न दीर्घयसि राघव॥8॥
 कच्चित्सहस्रान्मूर्खाणामेकमिच्छसि पण्डितम्।
 पण्डितो ह्यर्थकृच्छ्रेषु कुर्यान्निःश्रेयसं महत्॥9॥
 एकोऽप्यमात्यो मेधावी शूरो दक्षो विचक्षणः।
 राजानं राजपुत्रं वा प्रापयेन्महतीं श्रियम्॥10॥
 कच्चिन्मुख्या महत्स्वेव मध्यमेषु च मध्यमाः।
 जघन्याश्च जघन्येषु भृत्यास्ते तात योजिताः॥11॥
 अमात्यानुपधातीतान्यितृपैतामहाञ्छुचीन्।
 श्रेष्ठाञ्छ्रेष्ठेषु कच्चित्त्वं नियोजयसि कर्मसु॥12॥
 कच्चिद्दृष्टश्च शूरश्च धृतिमान्मतिमाञ्छुचिः।
 कुलीनश्चानुरक्तश्च दक्षः सेनापतिः कृतः॥13॥
 कच्चिद्बलस्य भक्तं च वेतनं च यथोचितम्।
 सम्प्राप्तकालं दातव्यं ददासि न विलम्बसे॥14॥
 कालातिक्रमणाच्चैव भक्तवेतनयोर्भृताः।
 भर्तुरप्यतिकुप्यन्ति सोऽनर्थः सुमहान्स्मृतः॥15॥

— शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च —

जटिलम्	- जटाः सन्ति यस्य सः तम्, जटा + इलच्, जटा धारण किये हुए।
चीरवसनम्	- चीरं वसनं यस्य सः तम्, पेड़ के छाल के बने वस्त्र पहने हुए।
प्राञ्जलिम्	- नमस्कार करने वाले।
ददर्श	- दृश् + लिट् लकार, प्र० पु० ए० व०, देखा।

दुर्दर्शम्	-	द्रष्टुम् अशक्यम्, दुःखपूर्वक देखा जाने योग्य।
अभिविज्ञाय	-	अभि + वि उपसर्ग ज्ञा धातु + क्त्वा > ल्यप्, पहचानकर।
विवर्णवदनम्	-	विवर्ण वदनं यस्य सः तम्, फीकेमुख वाला।
परिजग्राह	-	परि + ग्रह् + लिट्, प्र० पु० ए० व०, ग्रहण किया।
परिष्वज्य	-	परि + ष्वज् + क्त्वा > ल्यप्, आलिङ्गन करके।
आघ्राय	-	आ + घ्रा + क्त्वा > ल्यप्, सूँघकर।
आरोष्य	-	आ + रुह् + णिच् + क्त्वा > ल्यप्, बैठाकर।
पर्यपृच्छत	-	परि + पृच्छ् + लङ् (आत्मनेपद, आर्षप्रयोग), पूछा।
आत्मसमाः	-	आत्मना समाः, अपने समान।
श्रुतवन्तः	-	श्रुत + मतुप् पुं० प्र० पु० ब० व०, शास्त्र पढ़े हुए।
जितेन्द्रियाः	-	जितानि इन्द्रियाणि यैः ते, इन्द्रियों को वश में करने वाले।
मन्त्रः	-	मन्त्रणा।
विजयमूलम्	-	विजयः मूले यस्य तत्, विजय प्रदान करने वाला।
शास्त्रकोविदैः	-	शास्त्रस्य कोविदैः, षष्ठी-तत्पुरुष, शास्त्र के ज्ञाताओं के द्वारा।
अवबुध्यसे	-	जागते हो।
मन्त्रयसे	-	मन्त्रणा करते हो।
विनिश्चित्य	-	वि + निस् + चि + क्त्वा > ल्यप्, निश्चय करके।
दीर्घयसि	-	विलम्ब करते हो।
अर्थकृच्छ्रेषु	-	अर्थस्य कृच्छ्रेषु, षष्ठी-तत्पुरुष, धन की कठिनाइयों में।
निःश्रेयसम्	-	निःशेषेण श्रेयांसि यस्मिन् तत्, कल्याण।
अमात्यः	-	मन्त्री।
विचक्षणः	-	निपुण।
प्रापयेत्	-	प्र + आप् + णिच्, विधिलिङ्, प्र० पु० ए० व०, प्राप्त कराए।
जघन्यः	-	निंदनीय।
एषि	-	प्राप्त होते हो।
नियोजयसि	-	नियुक्त करते हो।
दक्षः	-	चतुर, निपुण।
भक्तवेतनयोः	-	भोजन और वेतन के।
उपधातीतान्	-	उपधायाः अतीतान्, राजाओं के द्वारा किये गये मंत्रियों के परीक्षण से शुद्ध होकर निकले हुए।
धृष्टः	-	किसी के दबाव में न आने वाला।

सन्धिविच्छेदः

रामो दुर्दर्शम्	=	रामः + दुर्दर्शम्।
युगान्ते	=	युग + अन्ते।
कथञ्चिदभिविज्ञाय	=	कथम् + चित् + अभिविज्ञाय।
रामस्तम्	=	रामः + तम्।
पर्यपृच्छत	=	परि + अपृच्छत (आर्षप्रयोग)।
कश्चिदात्मसमाः	=	कः + चित् + आत्मसमाः।
कुलीनाश्चेङ्गितज्ञाश्च	=	कुलीनाः + च + इङ्गितज्ञाः + च
मन्त्रिधुरैरमात्यैः	=	मन्त्रिधुरैः + अमात्यैः।
कच्चिन्निद्रावशम्	=	कत् + चित् + निद्रावशम्।
नैषि	=	न + एषि।
नैकः	=	न + एकः।
ह्यर्थकृच्छ्रेषु	=	हि + अर्थकृच्छ्रेषु।
कुर्यान्निःश्रेयसम्	=	कुर्यात् + निःश्रेयसम्।
कच्चिद्धृष्टश्च	=	कच्चित् + धृष्टः + च।
मतिमाञ्छुचिः	=	मतिमान् + शुचिः।
कुलीनाश्च	=	कुलीनाः + च।
भृत्याश्च	=	भृत्याः + च।
कालातिक्रमणाच्चैव	=	काल + अतिक्रमणात् + च + एव।
भर्तुरप्यतिकुप्यन्ति	=	भर्तुः + अपि + अतिकुप्यन्ति
सोऽनर्थः	=	सः + अनर्थः

अभ्यासः

1. संस्कृतेन उत्तरं देयम्

- अयम् पाठः कस्माद् ग्रन्थात् सङ्कलितः?
- जटिलः चीरवसनः भुवि पतितः कः आसीत्?
- रामः कम् पाणिना परिजग्राह?
- भरतम् कः अपृच्छत्?
- राज्ञां विजयमूलं किं भवति?
- राज्ञः कृते कीदृशः अमात्यः क्षेमकरः भवेत्?
- सेनापतिः कीदृग् गुणयुक्तः भवेत्?

- (ज) बलेभ्यः यथाकालम् किं दातव्यम्?
 (झ) मन्त्रः कीदृशः भवति?
 (ञ) मेधावी अमात्यः राजानं काम् प्रापयेत्?

2. रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम्

- (क) रामः ददर्श दुर्दर्शं युगान्ते ..... यथा।
 (ख) अङ्के ..... आरोप्य रामः सादरं पर्यपृच्छत।
 (ग) कच्चित् काले ..... ?
 (घ) पण्डितः हि अर्थकृच्छ्रेषु ..... कुर्यात्।
 (ङ) श्रेष्ठाञ्छ्रेष्ठेषु कच्चित् एवं ..... नियोजयसि।

3. सप्रसङ्गं मातृभाषया व्याख्यायेताम्

- (क) मन्त्रो विजयमूलं हि राज्ञां भवति राघव!
 (ख) कच्चित्ते मन्त्रितो मन्त्रो राष्ट्रं न परिधावति!

4. प्रथमनवमश्लोकयोः स्वमातृभाषया अनुवादः क्रियताम्

5. अधोलिखितपदानां उचितमर्थं कोष्ठकात् चित्वा लिखत

- (क) दुर्दर्शम् = ...
 (ख) परिष्वज्य = ...
 (ग) आम्राय = ...
 (घ) मूर्ध्नि = ...
 (ङ) निःश्रेयसम् = ...
 (च) विचक्षणः = ...
 (छ) बलस्य = ...
 (आर्लिगन करके), (सूँघकर), (कठिनाई से देखने योग्य), (निपुण),
 (सेना का), (शिर में), (कल्याण को)

6. विपरीतार्थमेलनं क्रियताम्

एकः	शनैः
क्षिप्रम्	मूर्खः
पण्डितः	लघु
महत्	बहु

7. सन्धिविच्छेदः क्रियताम्

यथा- कुलीनश्च	=	कुलीनः + च
भृत्याश्च	=	.....

धृष्टश्च	=	.....
अनुरक्तश्च	=	.....
शूरश्च	=	.....

8. अधोलिखितेषु शब्देषु प्रकृतिं प्रत्ययं च पृथक् कुरुत

पतितम्, आघ्राय, मन्त्रिणः, पण्डिताः, मेधावी, दातव्यम्, स्मृतः।

योग्यताविस्तारः

(क) रामायण-परिचयः

महर्षिवाल्मीकिविरचिते रामायणाख्ये महाकाव्ये अयोध्यानृपतेः दशरथस्य पुत्रस्य रामस्य चरित्रं विस्तरेण वर्णितम्। महाकाव्यमिदं सप्तकाण्डेषु विभक्तम्। यथा – बालकाण्डम्, अयोध्याकाण्डम्, अरण्यकाण्डम्, किष्किन्धाकाण्डम्, सुन्दरकाण्डम्, युद्धकाण्डम् उत्तरकाण्डञ्चेति।

(ख) भावविस्तारः

राजा

कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः।

कुरुते धर्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः॥

यस्य प्रसादे पद्मा श्रीविजयश्च पराक्रमे।

मृत्युश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः॥

(मनुस्मृतिः 7/10, 11)

मन्त्री

मौलाञ्छास्त्रविदः शूरांल्लब्धलक्षान्कुलोद्भवान्।

सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान्॥

(मनुस्मृतिः 7/54)

अमात्यः

अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम्।

स्थापयेदासने तस्मिन्निन्नः कार्ये क्षणे नृणाम्॥

(मनुस्मृतिः 7/141)

वेतनम्

कति दत्तं हि भृत्येभ्यो वेतने पारितोषिकम्।

तत्प्राप्तिपत्रं गृह्णीयात् दद्याद्वेतनपत्रकम्॥

सैनिकाः शिक्षिता ये ये तेषु पूर्णा भृतिः स्मृताः।

व्यूहाभ्यासे नियुक्ता ये तेष्वर्धाम्भृतिमावहेत्॥

(शुक्रनीतिः)

द्वितीयः पाठः
सौवर्णो नकुलः

प्रस्तुत पाठ महर्षि व्यास विरचित महाभारत के आश्वमेधिक पर्व (अध्याय 91-93) से सङ्कलित है। महाभारत के युद्ध के अनन्तर महाराज युधिष्ठिर अश्वमेध यज्ञ का आयोजन करते हैं। यज्ञ के सम्पन्न होने पर एक नकुल (नेवला) यज्ञभूमि में आता है, जिसका आधा शरीर सोने का है। वह यज्ञभूमि में उपस्थित याज्ञिकों से कहता है कि यह अश्वमेध यज्ञ भी उस ब्राह्मण के सक्तुप्रस्थ यज्ञ के तुल्य नहीं है, जिसमें मेरा आधा शरीर स्वर्णमय हो गया था। उस नकुल की ऐसी आश्चर्यजनक वार्ता को सुनकर याज्ञिकों द्वारा सक्तुप्रस्थ यज्ञ के विषय में जिज्ञासा करने पर नकुल याज्ञिकों के समक्ष प्रस्तुत कथा को सुनाता है।

श्रूयतां राजशार्दूल महदाश्चर्यमुत्तमम्।
अश्वमेधे महायज्ञे निवृत्ते यदभूद्विभो!॥१॥

बिलान्निष्क्रम्य नकुलो रुक्मपाश्वस्तदानघः।
 मानुषं वचनं प्राह धृष्टो बिलशयो महान्॥2॥
 सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो नराधिपाः।
 उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः॥3॥
 धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे धर्मज्ञैर्बहुभिवृते।
 उञ्छवृत्तिर्द्विजः कश्चित्कापोतिरभवत्पुरा॥4॥
 सभार्यः सह पुत्रेण सन्नुषस्तपसि स्थितः।
 वधूचतुर्थो वृद्धः स धर्मात्मा नियतेन्द्रियः॥5॥
 षष्ठे काले कदाचिच्च तस्याहारो न विद्यते॥
 भुङ्क्तेऽन्यस्मिन्कदाचित्स षष्ठे काले द्विजोत्तमः॥6॥
 कपोतधर्मिणस्तस्य दुर्भिक्षे सति दारुणे।
 क्षीणौषधिसमवायो द्रव्यहीनोऽभवत्तदा॥7॥
 अथ षष्ठे गते काले यवप्रस्थमुपार्जयत्।
 यवप्रस्थं च ते सक्तूनकुर्वन्त तपस्विनः॥8॥
 कृतजप्याह्निकास्ते तु हुत्वा वह्निं यथाविधि।
 कुडवं कुडवं सर्वे व्यभजन्त तपस्विनः॥9॥
 अथागच्छद्विजः कश्चिदतिथिर्भुञ्जतां तदा।
 ते तं दृष्ट्वातिथिं तत्र प्रहृष्टमनसोऽभवन्॥10॥
 कुटीं प्रवेशयामासुः क्षुधार्तमतिथिं तदा।
 इदमर्घ्यं च पाद्यं च बृसी चेयं तवानघ।
 शुचयः सक्तवश्चेमे नियमोपार्जिताः प्रभोः।
 प्रतिगृहीष्व भद्रं ते मया दत्ता द्विजोत्तमः॥11॥
 इत्युक्त्वा तानुपादाय सक्तून्प्रादाद्विजातये।
 ततस्तुष्टोऽभवद्विप्रस्तस्य साधोर्महात्मनः॥12॥

प्रीतात्मा स तु तं वाक्यमिदमाह द्विजर्षभम्।
वाग्मी तदा द्विजश्रेष्ठो धर्मः पुरुषविग्रहः॥13॥

शुद्धेन तव दानेन न्यायोपात्तेन यत्नतः।
यथाशक्ति विमुक्तेन प्रीतोऽस्मि द्विजसत्तम॥14॥

ब्रह्मचर्येण यज्ञेन दानेन तपसा तथा।
अगह्वरेण धर्मेण तस्माद्गच्छ दिवं द्विज॥15॥

तस्मिन्विप्रे गते स्वर्गं ससुते ससुषे तदा।
भार्याचतुर्थे धर्मज्ञे ततोऽहं निःसृतो बिलात्॥16॥

ततस्तु सक्तुगन्धेन क्लेदेन सलिलस्य च।
दिव्यपुष्पावमर्दाच्च साधोर्दानलवैश्च तैः।
विप्रस्य तपसा तस्य शिरो मे काञ्चनीकृतम्॥17॥

ततो मयोक्तं तद्वाक्यं प्रहस्य द्विजसत्तमाः॥
सक्तुप्रस्थेन यज्ञोऽयं सम्मितो नेति सर्वथा॥18॥

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

राजशार्दूल!	-	हे नृपश्रेष्ठ!
अश्वमेधे	-	अश्वमेध यज्ञ में।
निवृत्ते	-	सम्पन्न होने पर।
रुक्मपाश्वर्यः	-	सुवर्णमय बगल वाला/पाश्वर्भाग वाला।
अनघ!	-	हे पापरहित!
बिलशयः	-	बिले शेते यः सः, बिल में रहने वाला।
उञ्छवृत्तेः	-	उञ्छेन वृत्तिर्यस्य सः, तस्य। किसान द्वारा अपने खेतों से अन्न संगृहीत कर लेने पर वहाँ से छूटे हुए अनाज के दानों को चुन कर लाना और उन्हीं से आजीविका करना उञ्छवृत्ति कहलाती है, इसी वृत्ति से आजीविका करने वाले के।
वदान्यस्य	-	दानी के।

कापोतिः	-	कपोतवृत्ति वाला, जिस प्रकार कबूतर इधर-उधर से जो कुछ मिल जाये उससे जीवनयापन करता है, वैसी वृत्तिवाला।
सस्नुषः	-	पुत्रवधू सहित।
दुर्भिक्षे सति	-	अकाल पड़ने पर।
दारुणे	-	भयानक में।
यवप्रस्थम्	-	एक प्रस्थ जौ (सेर भर)।
सक्तून्	-	सत्तुओं को।
कृतजप्याह्निकाः	-	कृतं जप्यम् आह्निकं च यैस्ते, वे जिन्होंने जप एवम् नित्यकर्म कर लिया हो।
हुत्वा	-	हवन करके।
यथाविधि	-	विधिम् अनतिक्रम्य, विधिपूर्वक।
कुडवम्	-	प्रस्थ का चतुर्थ भाग (पाव भर)।
प्रहृष्टमनसः	-	प्रहृष्टं मनो येषां ते, प्रसन्न मन वाले।
कुटीम्	-	कुटिया (के अन्दर)।
क्षुधार्तम्	-	भूख से पीड़ित।
अर्घ्यम्	-	पूजनार्थ जल।
पाद्यम्	-	पूजन के समय पादप्रक्षालनार्थ जल।
बृसी	-	आसन।
नियमोपार्जिताः	-	नियमपूर्वक प्राप्त।
प्रीतात्मा	-	प्रसन्नचित्त वाला।
द्विजर्षभम्	-	द्विजः ऋषभः इव तम्, श्रेष्ठ ब्राह्मण को।
वाग्मी	-	श्रेष्ठ वक्ता।
पुरुषविग्रहः	-	पुरुषस्य विग्रह इव विग्रहो यस्य सः पुरुष शरीर वाला।
न्यायोपात्तेन	-	न्यायेन उपात्तं तेन, धर्मपूर्वक प्राप्त से।
यथाशक्ति	-	शक्तिम् अनतिक्रम्य, सामर्थ्यानुसार।
अगह्वरेण	-	उत्तम।
दिवम्	-	स्वर्ग (को)।
निःसृतः	-	निकला।
सक्तुगन्धेन	-	सत्तुओं की गन्ध से।
दानलवैः	-	दान दिये हुए (सत्तुओं के कणों से)।
प्रहस्य	-	हँस कर।
सम्मितः	-	तुल्य।

1. अधोलिखितानां प्रश्नानामुत्तराणि संस्कृतभाषया देयानि

- (क) नकुलः कीदृशः आसीत्?
- (ख) बिलान्निष्क्रम्य नकुलः किं कथयति?
- (ग) उञ्छवृत्तिर्द्विजः कुत्र न्यवसत्?
- (घ) कपोतधर्मी द्विजः द्रव्यहीनः कथम् अभवत्?
- (ङ) यदा तस्य द्विजस्य परिवारः सक्तून् भोक्तुं प्रवृत्तः अभवत् तदा तत्र कः आगतः?
- (च) द्विजः सक्तून् कस्मै प्रादात्?

2. अधोऽङ्कितेषु सन्धिविच्छेदं दर्शयत

महदाश्चर्यम्, बिलान्निष्क्रम्य, उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य, भुङ्क्तेऽन्यस्मिन्, दानलवैश्च, क्षीणौषधिसमवायः।

3. अधोन्यस्तेषु सन्धिं कुरुत

तस्य + आहारः, यत् + अभूत् + विभो, उञ्छवृत्तिः + द्विजः, नियत + इन्द्रियः,
ततः + अहम्, न्याय + उपात्तेन।

4. अधोऽङ्कितयोः श्लोकयोः स्वमातृभाषया अनुवादः कार्यः

- (क) सक्तुप्रस्थेन वो नायं यज्ञस्तुल्यो नराधिपाः।
उञ्छवृत्तेर्वदान्यस्य कुरुक्षेत्रनिवासिनः।
- (ख) दिव्यपुष्पावमर्दाच्च साधोर्दानलवैश्च तैः।
विप्रस्य तपसा तस्य शिरो मे काञ्चनीकृतम्।

5. 'सौवर्णो नकुलः' इत्यस्य पाठस्य सारांशः मातृभाषया लेखनीयः

6. रिक्तस्थानानि पूरयत

- (क) राजशार्दूल! ..... श्रूयताम्।
- (ख) अयं वः यज्ञः ..... तुल्यः नास्ति।
- (ग) पुरा उञ्छवृत्तिर्द्विजः ..... अभवत्।
- (घ) तदा क्षुधार्तम् ..... कुटीं प्रवेशयामासुः।
- (ङ) तस्य विप्रस्य तपसा मे ..... काञ्चनीकृतम्।
- (च) सक्तुप्रस्थेनायं ..... सम्मितो नास्ति।

❧ योग्यताविस्तारः ❧

(क) महाभारतम् :- महर्षिव्यासप्रणीते महाभारतनामके महाकाव्ये लक्षाधिकाः श्लोकाः सन्ति। अस्मिन् महाकाव्ये अष्टादशपर्वणि सन्ति - आदिपर्व, सभापर्व, वनपर्व, विराट्पर्व, उद्योगपर्व, भीष्मपर्व, द्रोणपर्व, कर्णपर्व, शल्यपर्व, सौप्तिकपर्व, स्त्रीपर्व, शान्तिपर्व, अनुशासनपर्व, अश्वमेधिकपर्व, आश्रमवासिकपर्व, मौसलपर्व, महा-प्रस्थानपर्व स्वर्गारोहणपर्व च।

महाभारतम् वेदोत्तरकालिकाख्यानानां मतानां च विशालं भाण्डारं विद्यते। विषयस्यास्य व्यापकता अस्यान्तिमपर्वणः वचनेनानेन स्पष्टा भवति-

“यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित्।”

(ख) अश्वमेधयज्ञ :- अश्वमेधयज्ञः प्राचीनकाले राज्यविस्ताराय राष्ट्रसमृद्धये च करणीयः यज्ञः आसीत्। अस्मिन् राज्ञां बलस्य पराक्रमस्य च परीक्षा भवति स्म। यज्ञकर्ता नृपः स्वराष्ट्रियप्रतीकमश्वं सैन्यबलैः सह भूमण्डलभ्रमणाय प्रेषयति स्म। यो नृपः स्वराज्ये समागतमश्वं निर्बाधं गन्तुं प्रादिशत् सः यज्ञकर्त्रे राज्ञे करदेयतां स्वीकरोतिस्म। यः तमश्वमरुणत् सः आश्वमेधिकनृपस्याधीनतां नाङ्गीकरोति स्म। तदा उभयोर्बलयोर्मध्ये युद्धं भवति स्म तत्रैव च नृपाणां पराक्रमः परीक्ष्यते स्म।

शतपथब्राह्मणे अश्वपदं राष्ट्रार्थं प्रयुक्तम् - ‘राष्ट्रं वै अश्वः’ इति।

तृतीयः पाठः सूक्तिसुधा

प्रस्तुत पाठ चाणक्य द्वारा रचित चाणक्यनीति तथा नारायण पण्डित प्रणीत हितोपदेश से संकलित किया गया है। महर्षि चाणक्य द्वारा कहे गए मुक्तक पद्य जीवन को मूल्यवान् बनाने के लिए परम उपयोगी हैं। पद्य संख्या एक से तीन में – किस स्थान पर निवास करना चाहिए, कौन मनुष्य का सच्चा मित्र है तथा गुणों की उपयोगिता का वर्णन है। पद्य संख्या चार से आठ हितकारी उपदेशों को सूचित करते हैं यथा मूर्ख व्यक्ति का प्रवीण होना, मनस्वी व्यक्ति का व्यवहार, पुरुष के छह दोषों का वर्णन तथा सांसारिक जीवनसुखों के वर्णन। जीवन को मधुर तथा उद्देश्यपूर्ण बनाने के लिए कतिपय मूल्यों की आवश्यकता होती है और ये नीतिपरक पद्य तथा हितकारी उपदेश जीवन को सुसंस्कृत एवं सार्थक बनाने में उपयोगी तथा सहायक सिद्ध होंगे।

यस्मिन् देशे न सम्मानो न वृत्तिर्न च बान्धवाः।
न च विद्यागमः कश्चिद् वासं तत्र न कारयेत्॥1॥

आतुरे व्यसने प्राप्ते दुर्भिक्षे शत्रुसंकटे।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः॥2॥

कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम्।
को विदेशः सविद्यानां कोऽप्रियः प्रियवादिनाम्॥3॥

काचः काञ्चनसंसर्गाद् धत्ते मारकतीं द्युतिम्।
तथा सत्सन्निधानेन मूर्खो याति प्रवीणताम्॥4॥

कुसुमस्तबकस्येव द्वयी वृत्तिर्मनस्विनः।
सर्वेषां मूर्ध्नि वा तिष्ठेद् विशीर्येत वनेऽथवा॥5॥

धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत्।
सन्निमित्तं वरं त्यागो विनाशे नियते सति॥6॥

षड्दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता।
निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूत्रता॥7॥

अर्थागमो नित्यमरोगिता च प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च।
वश्यश्च पुत्रोऽर्थकरी च विद्या षड् जीवलोकस्य सुखानि राजन्॥8॥

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

विद्यागमः	- विद्यायाः आगमः, षष्ठी तत्पुरुष समास, विद्या की प्राप्ति।
वृत्तिः	- वृत् + क्तिन्, आजीविका।
शत्रुसंकटे	- शत्रोः संकटः तस्मिन्, षष्ठी तत्पुरुष, शत्रु का संकट होने पर।
व्यवसायिनाम्	- व्यवसाय + णिनि, ष० ब० व, उद्यमशीलों के लिए।
धत्ते	- धारण करता है।
सत्सन्निधानेन	- सतां सन्निधानम्, तेन, षष्ठी तत्पुरुष, सज्जनों की संगति से।
कुसुमस्तबकः	- कुसुमानां स्तबकः, षष्ठी तत्पुरुष, फूलों का गुच्छ।
विशीर्येत	- वि + शृ + कर्मवाच्य वि० लिङ्० प्र० पु० ए० व०, नष्ट होवे।
उत्सृजेत्	- त्याग दे।
सन्निमित्तं	- श्रेष्ठ लक्ष्य के लिए।
दीर्घसूत्रता	- दीर्घसूत्र + तल्, स्त्री० प्र० ए० व०, कार्य के विषय में अधिक समय तक सोचते रहना, समय पर कार्य न करना।
अर्थागमः	- अर्थस्य आगमः, षष्ठी तत्पुरुष, धन की प्राप्ति।
अर्थकरी	- धन उत्पन्न करने वाली।
प्रियवादिनी	- प्रिय बोलने वाली।
अरोगिता	- किसी प्रकार के रोग का न होना (नीरोग होना)।

अभ्यासः

1. संस्कृतेन उत्तरं देयम्

- (क) अयं पाठः काभ्यां ग्रन्थाभ्यां संकलितः?
(ख) कुत्र वासः न कर्तव्यः?

- (ग) बान्धवः कुत्र कुत्र तिष्ठति?
 (घ) काचः कस्य संसर्गात् मारकतीम् द्युतिं धत्ते।
 (ङ) प्राज्ञः परार्थं किम् किम् उत्सृजेत्?
 (च) मूर्खः कथम् प्रवीणताम् याति?
 (छ) परुषेण के षड् दोषाः हातव्याः?
 (ज) जीवलोकस्य षट् सुखानि कानि सन्ति?

2. रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम्

- (क) यः ..... तिष्ठति सः बान्धवः।
 (ख) जीवलोकस्य ..... षट् सुखानि भवन्ति।
 (ग) मनस्विनः ..... इव द्वयी वृत्तिः भवति।
 (घ) षड्दोषाः ..... हातव्याः।
 (ङ) सन्निमित्तं वरं त्यागो ..... सति।

3. अधोलिखितयोः पद्यांशयोः मातृभाषया भावार्थम् लिखत

- (क) कोऽप्रियः प्रियवादिनाम्।
 (ख) सन्निमित्तं वरं त्यागो विनाशे नियते सति।
 (ग) सर्वेषां मूर्ध्नि वा तिष्ठेद् विशीर्येत वनेऽथवा।

4. क-भागस्थपदैः सह ख-भागस्यार्थानां मेलनं क्रियताम्

क	ख
विद्यागमः	विदुषाम्
व्यसने	शोभाम्
सविद्यानाम्	विद्याप्राप्तिः
द्युतिम्	पुष्पगुच्छस्य
कुसुमस्तम्बकस्य	विपत्तौ
मूर्ध्नि	कल्याणम्
भूतिम्	शिरसि

5. उदाहरणानुसारं विग्रहपदानि आधृत्य समस्तपदानि रचयत

विग्रहपदानि	समस्तपदानि
यथा- विद्यायाः आगमः	= विद्यागमः
राज्ञः द्वारे	= .....
सतां सन्निधानेन	= .....

काञ्चनस्य संसर्गात्	=	.....
अर्थस्य आगमः	=	.....
जीविताय इदम्	=	.....
न रोगिता	=	.....
अर्थम् करोति या सा	=	.....

6. अधोलिखितेषु शब्देषु प्रकृतिप्रत्ययं विच्छेदं कुरुत
प्राप्ते, प्रवीणताम्, वृत्तिः, नियते, हातव्या।

योग्यताविस्तारः

समानान्तरश्लोकाः

- (1) पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यं निगूहयति गुणान्प्रकटीकरोति।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः॥
(नीतिशतकम्-73)
- (2) मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णाः
त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः।
परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः॥
(नीतिशतकम्-79)
- (3) महाजनस्य संसर्गः कस्य नोन्नतिकारकः।
पद्मपत्रस्थितं वारि धत्ते मुक्ताफलश्रियम्॥
(सुभाषितरत्नभाण्डागारम्-90/2)
- (4) संसारकटुवृक्षस्य द्वे फले ह्यमृतोपमे।
सुभाषितं च सुस्वादुः संगतिः सुजने जने॥
(चाणक्यनीतिदर्पणः)
- (5) संतप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न श्रूयते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते।
स्वात्यां सागरशुक्तिमध्यपतितं तज्जायते मौक्तिकम्
प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते॥
(भर्तृहरिनीतिशतकम्)

- (6) सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात्सत्यमप्रियम्।
प्रियं च नानृतं ब्रूयात् एष धर्मः सनातनः॥
(मनुस्मृतिः 4/138)
- (7) क्वचिद्भूमौ शय्या क्वचिदपि च पर्यङ्कशयनम्।
क्वचिच्छाकाहारी क्वचिदपि च शाल्योदनरुचिः।
क्वचित्कन्थाधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरो
मनस्वी कार्यार्थी गणयति न दुःखं न च सुखम्॥
- (8) आत्मार्थं जीवलोकेऽस्मिन् को न जीवति मानवः।
परं परोपकारार्थं यो जीवति स जीवति।
(सुभाषितरत्नभाण्डागारम्)
- (9) रविश्चन्द्रो घनाः वृक्षाः नद्यो गावश्च सज्जनाः।
एते परोपकाराय युगे दैवेन निर्मिताः॥
- (10) आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः।
नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति॥
(नीतिशतकम्)

चतुर्थः पाठः

ऋतुचर्या

यह पाठ महर्षि अग्निवेश द्वारा मूल रूप में लिखित तथा महर्षि चरक द्वारा प्रति-संस्कृत चरकसंहिता नामक आयुर्वेद के ग्रन्थ से संकलित किया गया है। इस ग्रन्थ के छठे अध्याय में विभिन्न ऋतुओं में आहार से संबंधित नियम बताए गए हैं। अपनी दिनचर्या में किंचित् परिवर्तन करके व्यक्ति दीर्घ आयु तथा स्वस्थ जीवन को प्राप्त करता है। संकलित पद्यों में हेमन्त, शिशिर, वसन्त, ग्रीष्म, वर्षा और शरद् इन छः ऋतुओं में मनुष्य को अपनी भोजनचर्या किस प्रकार की रखनी चाहिए, इसका विवेचन किया गया है।

हेमन्तः

गोरसानिक्षुविकृतीर्वसां तैलं नवौदनम्।
हेमन्तेऽभ्यस्यतस्तोयमुष्णं चायुर्न हीयते॥1॥

वर्जयेदन्नपानानि वातलानि लघूनि च।
प्रवातं प्रमिताहारमुदमन्थं हिमागमे॥2॥

शिशिरः

हेमन्तशिशिरौ तुल्यौ शिशिरेऽल्पं विशेषणम्।
रौक्ष्यमादानजं शीतं मेघमारुतवर्षजम्॥3॥

तस्माद्धैमन्तिकः सर्वः शिशिरे विधिरिष्यते।
निवातमुष्णं त्वधिकं शिशिरे गृहमाश्रयेत्॥4॥

कटुतिक्तकषायाणि वातलानि लघूनि च।
वर्जयेदन्नपानानि शिशिरे शीतलानि च॥5॥

वसन्तः

वसन्ते निचितः श्लेष्मा दिनकृद्भाभिरीरितः।
 कायाग्निं बाधते रोगांस्ततः प्रकुरुते बहून्॥6॥
 तस्माद्वसन्ते कर्माणि वमनादीनि कारयेत्।
 गुर्वम्लस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नं च वर्जयेत्॥7॥

ग्रीष्मः

मयूखैर्जगतः स्नेहं ग्रीष्मे पेपीयते रविः।
 स्वादु शीतं द्रवं स्निग्धमन्नपानं तदा हितम्॥8॥
 घृतं पयः सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सीदति।
 लवणाम्लकटूष्णानि व्यायामं च विवर्जयेत्॥9॥

वर्षा

भूवाष्पान्मेघनिस्यन्दात् पाकादम्लज्जलस्य च।
 वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः॥10॥
 व्यक्ताम्ललवणस्नेहं वातवर्षाकुलेऽहनि।
 विशेषशीते भोक्तव्यं वर्षास्वनिलशान्तये॥11॥

शरद्

वर्षाशीतोचिताङ्गानां सहसैवार्करश्मिभिः।
 तप्तानामाचितं पित्तं प्रायः शरदि कुप्यति॥12॥
 तथान्नपानं मधुरं लघु शीतं सतिक्तकम्।
 पित्तप्रशमनं सेव्यं मात्रया सुप्रकाङ्क्षितैः॥13॥
 शारदानि च माल्यानि वासांसि विमलानि च।
 शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चेन्दुरश्मयः॥14॥

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

गोरसान्	-	गाय का दूध, दही एवं छाछ।
नवौदनम्	-	नये चावल।
वसां	-	कोई तेल अथवा घी।
वातलानि	-	वातकारक वातं लान्ति यानि तानि उपपद तत्पुरुष।
प्रवातं	-	ताजा हवा, हवादार।
रौक्ष्यं	-	रूक्षस्य भावः, रूक्ष + ष्यञ्, रूखा।
निचितः	-	नि + चि + क्त, बढ़ा हुआ।
श्लेष्मा	-	कफ।
उदमन्थम्	-	जौ के पानी से निर्मित पदार्थ।
वमनादीनि	-	वमनम् आदिः येषां तानि (ब० स०) उल्टी आदि।
दिवास्वप्नम्	-	दिन में सोना।
मयूखैः	-	किरणों के द्वारा।
निवातम्	-	वायुरहित।
पेपीयते	-	पा + यङ्, लट्, प्र० पु० ए० व०, बार-बार अथवा अत्यधिक पीता है।
मात्रया	-	मात्रा के अनुसार।
सशाल्यन्नम्	-	शालिभिः सहितं, सशालि च तत् अन्नम्, धान सहित अन्न।
अनिलशान्तये	-	अनिलस्य शान्तये, वायु की शांति के लिए।
अर्करश्मिभिः	-	अर्कस्य रश्मिभिः, सूर्य की किरणों के द्वारा।
प्रदोषे	-	रात्रि में।
आदानजं	-	आदानात् जायते, लेने (खाने-पीने) से होने वाला।
सुप्रकाङ्क्षितैः	-	सु + प्र + कांश्च + क्त, तृ० ब० व०, चाहे हुए।

सन्धिविच्छेदः

नवौदनम्	=	नव + ओदनम्
चायुर्न	=	च + आयुः + न
शिशिरेऽल्पम्	=	शिशिरे + अल्पम्
विधिरिष्यते	=	विधिः + इष्यते
भाभिरीरितः	=	भाभिः + ईरितः
सशाल्यन्नम्	=	सशालि + अन्नम्
तस्माद्धैमन्तिके	=	तस्मात् + हैमन्तिके

रोगांस्ततः	=	रोगान् + ततः
वर्षास्वग्निबले	=	वर्षासु + अग्निबले
सहसैवार्करश्मिभिः	=	सहसा + एव + अर्करश्मिभिः
चेन्दुरश्मयः	=	च + इन्दुरश्मयः

❖ अभ्यासः ❖

1. संस्कृतेन उत्तराणि देयानि

- (क) अयं पाठः कस्माद् ग्रन्थात् सङ्कलितः कश्च तस्य प्रणेता?
- (ख) कति ऋतवः भवन्ति? कानि च तेषां नामानि?
- (ग) शिशिरे किं किं वर्जनीयम्?
- (घ) वसन्ते कायाग्निं कः बाधते?
- (ङ) ग्रीष्मे कीदृशम् अन्नपानं हितं भवति?
- (च) कस्मिन् ऋतौ पवनादयः कुप्यन्ति?
- (छ) शरदृतौ पित्तप्रशमनाय किं किं सेव्यम् अस्ति?
- (ज) हिमागमे कीदृशानि अन्नपानानि वर्जयेत्?
- (झ) शिशिरे कीदृशम् गृहमाश्रयेत्?
- (ञ) वसन्ते कानि कर्माणि कारयेत्?
- (ट) व्यायामं कदा वर्जयेत्?
- (ठ) इन्दुरश्मयः कदा प्रशस्यन्ते?

2. रिक्तस्थानपूर्तिः क्रियताम्

- (क) हिमागमे ..... लघूनि च अन्नपानानि वर्जयेत्।
- (ख) शिशिरे निवातम् ..... च गृहम् आश्रयेत्।
- (ग) ..... दिवास्वप्नं वर्जयेत्।
- (घ) ग्रीष्मे घृतं पयः ..... भजन् नरः न सीदति।
- (ङ) ..... विमलानि वासांसि प्रशस्यन्ते।

3. मातृभाषया व्याख्यायन्ताम्

- (क) हेमन्तशिशिरौ तुल्यौ शिशिरेऽल्पं विशेषणम्।
- (ख) मयूखैर्जगतः स्नेहं ग्रीष्मे पेपीयते रविः।
- (ग) शरत्काले प्रशस्यन्ते प्रदोषे चेन्दुरश्मयः।

4. ऋतुचर्यापाठम् अधिकृत्य प्रत्येकम् ऋतौ किं किं करणीयम् किं किं च न करणीयम् इति मातृभाषया सुस्पष्टयत

5. अधोलिखितानि विग्रहपदानि आधृत्य समस्तपदानि रचयत

यथा - नवम् ओदनम् नवौदनम् कर्मधारय समासः

विग्रहपदानि	समस्तपदानि	समास नाम
(क) अन्नानि च पानानि च	.....	द्वन्द्वः
(ख) हेमन्तः च शिशिरः च	.....	द्वन्द्वः
(ग) हिमस्य आगमे	.....	ष० तत्पुरुषः
(घ) कायस्य अग्निम्	.....	ष० तत्पुरुषः
(ङ) अर्कस्य रश्मिभिः	.....	ष० तत्पुरुषः

6. अधोलिखितपदानामर्थमेलनं क्रियताम्

पदानि	अर्थाः
(क) श्लेष्मा	हवारहित
(ख) रौक्ष्यम्	बढ़ा हुआ (जमा हुआ)
(ग) निवातम्	वात
(घ) निचितः	भारी
(ङ) पवनः	हल्का
(च) गुरुः	वस्त्र
(छ) लघु	रूखापन
(ज) वासांसि	कफ

7. अधोलिखितपदानाम् विपरीतार्थकपदैः सह मेलनं क्रियताम्

पदानि	विपरीतार्थकपदानि
उष्णम्	अधिकम्
सीदति	शीतानाम्
तप्तानाम्	प्रसीदति
गुरु	शीतम्
अल्पम्	लघु

8. प्रकृतिं प्रत्ययं च योजयित्वा पदनिर्माणं कुरुत

हेमन्त + ठक्, स्निह् + क्त, भुज् + तव्यत्, सेव् + यत्, शरद् + अण्।

योग्यताविस्तारः

(क) चरकसंहिता

चरकसंहिता आयुर्वेदशास्त्रस्य प्रसिद्धः ग्रन्थो विद्यते। ग्रन्थेऽस्मिन् अष्टस्थानानि सन्ति – सूत्रस्थानम्, निदानस्थानम्, विमानस्थानम्, शरीरस्थानम्, इन्द्रियस्थानम्, चिकित्सास्थानम्, कल्पस्थानम्, सिद्धिस्थानं चेति।

(ख) भावविस्तारः

- (1) युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा॥
आयुः सत्त्वबलारोग्य सुखप्रीतिविवर्धनाः।
रस्याः स्निग्धा स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः॥
(श्रीमद्भगवद्गीता 17-15,8)
- (2) आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः।
(छान्दोग्योपनिषद् 7/26/2)
- (3) अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम्।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत्॥
(मनुस्मृतिः 2/57)
- (4) भोजनं प्राणरक्षार्थं विद्यते नात्रसंशयः।
अधिकं हानये तस्मात् युक्ताहारपरो भवेत्॥
(चरकसंहिता व्याख्या)
- (5) मिताहारो नरः सोढुं शक्तः कष्टशतं सुखम्।
अनभ्यस्तो हि कष्टानामध्यशनो विपद्यते॥
(सुमनो वाटिका)
- (6) तस्याशिताद्यादाहारात् बलवर्णञ्च वर्धते।
तस्यर्तुसात्म्यं विदितं चेष्टाहारव्यपाश्रयम्॥
(सूत्रस्थान 6/3)
- (7) प्रातः काले व्यायामः नित्यं दन्तविशोधनम्।
स्वच्छजलेन सुस्नानं बुभुक्षायाञ्च भोजनम्॥

पञ्चमः पाठः

वीरः सर्वदमनः

प्रस्तुत पाठ कविकुलगुरु महाकवि कालिदास की अमर कृति जगत् प्रसिद्ध “अभिज्ञानशाकुन्तलम्” नाटक के सप्तम अङ्क से लिया गया है। इस नाटक की मूल कथा महाभारत के शाकुन्तलोपाख्यानम् से ली गई है। इस नाटक में राजा दुष्यन्त शकुन्तला से गान्धर्व विवाह करता है पर दुर्वासा ऋषि के शाप के कारण उसे भूल जाता है। उसके द्वारा ठुकराई गई शकुन्तला अपने पुत्र सर्वदमन के साथ महर्षि मरीचि के आश्रम में रह रही है। देवासुर संग्राम में विजय प्राप्त कर लौटते हुए दुष्यन्त मार्ग में मारीच ऋषि के आश्रम में विश्राम हेतु आते हैं वहीं पर उन्हें पुत्र एवं शकुन्तला की प्राप्ति होती है। रक्त का सम्बन्ध दुष्यन्त एवं सर्वदमन को मिलाता है। बालक सर्वदमन का शौर्यपूर्ण शैशव यहाँ चित्रित किया गया है।

दुष्यन्तः - (निमित्तं सूचयित्वा)

मनोरथाय नाशंसे किं बाहो स्पन्दसे वृथा।

पूर्वावधीरितं श्रेयो दुःखाय परिवर्तते ॥1॥

(नेपथ्ये)

मा खलु चापलं कुरु। कथं गत एवात्मनः प्रकृतिम्?

दुष्यन्तः - (कर्णं दत्त्वा)

अभूमिरियमविनयस्य। को नु खल्वेष निषिध्यते।

(शब्दानुसारेणावलोक्य सविस्मयम्) अये, को नु

खल्वयम् अनुबध्यमानस्तपस्विनीभ्याम् अबालसत्त्वो

बालः।

अर्धपीतस्तनं मातुरामर्दक्लिष्टकेसरम्।

प्रक्रीडितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कर्षति॥2॥

- बालः - जृम्भस्व सिंह! दन्तंस्ते गणयिष्ये।
- प्रथमा - अविनीत! किं नोऽपत्यनिर्विशेषाणि षत्त्वानि विप्रकरोषि? हन्त। वर्धते ते संरम्भः । स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्वदमन इति कृतनामधेयोऽसि।
- दुष्यन्तः - किं न खलु बालेऽस्मिन् औरस इव पुत्रे स्निह्यति मे मनः? नूनमनपत्यता मां वत्सलयति।
- द्वितीया - एषा खलु केसरिणी त्वां लङ्घयिष्यति यद्यस्याः पुत्रकं न मुञ्चसि।
- बालः - (सस्मितम्) अहो बलीयः खलुस्म्भीतोऽस्मि। (इत्यधरं दर्शयति)।
- प्रथमा - वत्स! एनं बालमृगेन्द्रं मुञ्च, अपरं ते क्रीडनकं दास्यामि।
- बालः - कुत्र, देहि तत् (इति हस्तं प्रसारयति)
- द्वितीया - सुव्रते! न शक्य एष वाचामात्रेण विरमयितुम्। गच्छ त्वम्। मदीये उटजे मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति। तमस्योपहर।

- बालः - अनेनैव तावत् क्रीडिष्यामि। (इति तापसीं विलोक्य हसति)।
- तापसी - भवतु। न मामयं गणयति (राजानमवलोक्य) भद्रमुख! मोचयानेन बाध्यमानं बालमृगेन्द्रम्।
- दुष्यन्तः - आकारसदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति। (आत्मगतम्)
अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण
स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम्।
कां निर्वृत्तिं चेतसि तस्य कुर्याद्
यस्यायमङ्गात् कृतिनः प्ररूढः॥३॥
(बालमुपलालयन्) प्रकाशम्
- दुष्यन्तः - अथ कोऽस्य व्यपदेशः?
- तापसी - पुरुवंशः।
- दुष्यन्तः - (आत्मगतम्) कथमेकान्वयो मम? (प्रविश्य)
- तापसी - वत्स सर्वदमन! शकुन्तलावण्यं प्रेक्षस्व।
- बालः - कुत्र वा ममाम्बा?
- दुष्यन्तः - (आत्मगतम्) किं वा शकुन्तलेत्यस्य मातुराख्या?
- बालः - रोचते मे एष मयूरः। (इति क्रीडनकमादत्ते)

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

- नाशंसे - न + आशंसे, संभावना नहीं करता हूँ।
- स्पन्दसे - फड़कती हो।
- वृथा - बेकार।
- पूर्वावधीरितं - पूर्वम् अवधीरितम् (कर्मधा० स०) पहले से त्यागा हुआ।
- आत्मनः - स्वयं की।
- प्रकृतिम् - प्र + कृ + क्तिन् द्वि० ए० व०, स्वभाव को।
- निषिध्यते - नि + सिध् + कर्मवाच्य लट् प्र० पु० ए० व०, रोका जाता है।
- अनुबध्यमानः - रोका जाता हुआ है।
- अबालसत्त्वो बालः - बालस्य सत्त्वम् इव सत्त्वं यस्य स बालसत्त्वः, न बालसत्त्व इति अबालसत्त्वः, जिसका प्रताप बच्चों जैसा न हो बड़े जैसा हो (महान् शूर)।

जृम्भस्व	- जम्भाई लो।
अपत्यनिर्विशेषाणि	- अपत्यैः निर्विशेषाणि, संतान जैसे।
सत्त्वानि	- प्राणियों को।
विप्रकरोषि	- कष्ट दे रहे हो।
संरम्भः	- हठ/क्रोध।
कृतनामधेयोऽसि	- नामकरण किया गया है।
औरस	- आत्मीय।
स्निह्यति	- स्नेह करता है।
अनपत्यता	- न अपत्यता, नञ् तत्पुरुष, निःसन्तानता।
वत्सलयति	- वत्सलं करोति (नामधातु) लट् पु० प्र० ए० व०, स्नेह से युक्त बनाता है।
क्रीडनकम्	- खिलौना।
वाचामात्रेण	- कहने मात्र से।
विरमयितुम्	- रोकने के लिए।
उपहर	- दे दो।
आकारसदृशम्	- आकारेण सदृशम् (तृ० तत्पु०), आकार के समान।
चेष्टितमेवास्य	- इसकी चेष्टा ही।
आत्मगतम्	- मन ही मन।
निर्वृतिम्	- आनन्द।
कृतिनः	- कृत + णिनि, षष्ठी ए० व०, बनाने वाले।
प्ररूढः	- प्र + रुह् + क्त, प्र० पु० ए० व०, उत्पन्न हुआ है।
व्यपदेशः	- वंश।
एकान्वयः	- एक एव अन्वयः यस्य सः, बहु० स०, एक ही वंश का।
शकुन्तलावण्यम्	- शकुन्तस्य लावण्यम् ष० तत्पु०, पक्षी की सुन्दरता।

❖ अभ्यासः ❖

1. संस्कृतभाषया उत्तरं देयम्

- (क) कस्य कवेः कस्मात् पुस्तकाद् गृहीतोऽयं पाठः?
- (ख) बालः कीदृशं सिंहशिशुं कर्षतिस्म?
- (ग) तापसी बालाय क्रीडार्थं किं दत्तवती?
- (घ) क्रीडापरस्य बालस्य मातुः किं नामधेयम्?
- (ङ) बालाय किं रोचते?

2. रिक्तस्थानानां पूर्तिः करणीया

- (क) अपत्यनिर्विशेषाणि ..... विप्रकरोषि।
 (ख) पुत्रे स्निह्यति मे ..... ।
 (ग) यद्यस्याः ..... न मुञ्चसि।
 (घ) अपरं क्रीडनकं ते ..... ।
 (ङ) ..... चेष्टितमेवास्य कथयति।

3. निम्नाङ्कितेषु सन्धिच्छेदो विधेयः

गतएवात्मनः, औरस इव, दन्तास्ते, यद्यस्याः, शकुन्तलेत्यस्य, खल्वयम्, बालेऽस्मिन्, भीतोऽस्मि, कस्यापि, एकान्वयः, एवास्य, तमस्योपहर, मैवम्, इत्यधरम्, ममाम्बा, अनेनैव।

4. अधोलिखितेषु विग्रहं कृत्वा समासनाम लिखत

पूर्वावधीरितम्, अभूमिः, अविनयस्य, शब्दानुसारेण, सविस्मयम्, अबालसत्त्वः, सिंहशिशुम्, अनपत्यता, सस्मितम्, मृत्तिकामयूरः, बालमृगेन्द्रम्, एकान्वयः, आकारसदृशम्, बालस्पर्शम्।

5. अधोलिखितानां पदानां संस्कृतवाक्येषु प्रयोगः करणीयः

सविस्मयम्, कर्षति, स्निह्यति, केसरिणी, उटजे, व्यपदेशः, प्रेक्षस्व, ममाम्बा।

6. प्रकृतिप्रत्ययपरिचयो देयः

सूचयित्वा, प्रक्रीडितुम्, अवलोक्य, अनुबध्यमानः, निष्क्रान्ता, उपलभ्य, उपलालयन्।

7. स्वमातृभाषया सप्रसङ्गं व्याख्यायताम्

- (क) मनोरथाय नाशंसे ..... दुःखाय परिवर्तते।
 (ख) अर्धपीतस्तनं ..... बलात्कारेण कर्षति।
 (ग) किं न खलु बालेऽस्मिन् ..... मां वत्सलयति।

8. स्वमातृभाषया आशयं स्पष्टीकुरुत

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण ..... यस्यायमङ्गात् कृतिनः प्ररूढः॥

योग्यताविस्तारः

नाटके समागतानां पारिभाषिकशब्दानां विवेचनम्-

1. अङ्कः

अङ्क इति रूढिशब्दो भावैः रसैश्च रोहयत्यर्थात्
 नानाविधानयुक्तो यस्मात् तस्माद् भवेदङ्कः॥

यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति संहारः।

किञ्चिदवलग्नबिन्दुः सोऽङ्क इति सदाऽवगन्तव्यः॥ (नाट्यशास्त्रम् 20/14-16)

संस्कृतनाटकेषु पञ्च प्रभृति दश पर्यन्तम् अङ्काः भवन्ति। एकस्मिन् अङ्के प्रायशः कथायाः भागः पूर्णतामेति अङ्कस्य समाप्तौ रङ्गमञ्चतः सर्वाणि पात्राणि निर्गच्छन्ति।

2. नेपथ्यम्

कुशीलवकुटुम्बस्य गृहं नेपथ्यमुच्यते।

यत्राभिनेतारः नाटकानुरूपं वेशं धारयन्ति तत्स्थानं नेपथ्यमिति कथ्यते।

3. आत्मगतम्

अश्राव्यं खलु यद्वस्तु तदिहात्मगतं मतम्।

यदा कश्चिदभिनेता स्वं प्रति (मनसि) वार्तां करोति

अपरान् जनान् स्ववार्तां श्रावयितुं न वाञ्छति तदा

संवादोऽयं स्वगतम्, आत्मगतमि' ति वोच्यते।

षष्ठः पाठः

शुकशावकोदन्तः

प्रस्तुत पाठ कविकुलशिरोमणि महाकवि बाणभट्ट की अद्वितीय कथात्मक रचना 'कादम्बरी' के कथामुख भाग का एक अंश है। महाराज शूद्रक के दरबार में एक चाण्डाल-कन्या स्वर्ण-पिञ्जर में बन्द तोते को उपहार स्वरूप प्रस्तुत करती है। विश्राम के क्षणों में वही तोता महाराज को आपबीती सुनाता है कि वह किस प्रकार घनघोर विन्ध्याटवी में स्थित पम्पा सरोवर के तट पर जीर्ण सेमल के वृक्ष के कोटर से वृद्ध शबर के द्वारा निकाल कर फेंके जाने पर भयंकर दुपहरी में जाबालि मुनि के पुत्र हारीत के द्वारा आश्रम में लाया गया। सम्पूर्ण कथा कुतूहलपूर्ण एवं रोचक है।

अस्ति मध्यदेशालङ्कारभूता मेखलेव भुवो विन्ध्याटवी नाम। तस्यां च पम्पाभिधानं पद्मसरः। तस्य पश्चिमे तीरे महाजीर्णः शाल्मलीवृक्षः। तस्यैवैकस्मिन् कोटरे निवसतः कथमपि पितुरहमेव सूनुरभवम्। ममैव जायमानस्य प्रसववेदनया जननी मे लोकान्तरमगमत्। तातस्तु सुतस्नेहादन्तर्निगृह्य शोकं मत्संवर्धनपर एवाभवत्। परनीडनिपतिताभ्यः शालिवल्लीभ्यस्तण्डुलकणान् शुककुलावदलितानि च फलशकलानि समाहृत्य मह्यमदात्। मदुपभुक्तशेषमेवाकरोदशनम्।

एकदा तु प्रत्युषसि सहसैव तस्मिन् वनेमृगयाकोलाहलध्वनिरुदचरत्। आकर्ण्य च तमहमुपजातवेपथुरर्भकतया भयविह्वलः पितुः पक्षपुटान्तरमविशम्। अचिराच्च प्रशान्ते तस्मिन् क्षोभितकानने मृगयाकलकले पितुरुत्सङ्गादीषदिव निष्क्रम्य कोटरस्थ एव शिरोधरां प्रसार्य किमिदमिति दिवृक्षुरभिमुखमापतच्छबरसैन्यमद्राक्षम्। मध्ये च तस्य प्रथमे वयसि वर्तमानं शबरसेनापतिमपश्यम्।

आसीच्च मे मनसि-‘अहो मोहप्रायमेतेषां जीवितम्। आहारो मधुमांसादिः, श्रमो मृगया, शास्त्रं शिवारुतं, प्रज्ञा शकुनिज्ञानम्। यस्मिन्नेव कानने निवसन्ति तदेवोत्खातमूलमशेषतः कुर्वन्ति। इति चिन्तयत्येव मयि शबरसेनापतिः स आगत्य तस्यैव तरोरधश्छायायां परिजनोपनीतपल्लवासने समुपाविशत्। आपीतसलिलो भुक्तमृणालिक-श्चोत्थायापगतश्रमः सकलेन सैन्येन सहाभिमतं दिशमयासीत्।

एकतमस्तु जरच्छबरस्तस्मिन्नेव तरुतले मुहूर्तमिव व्यलम्बत। अन्तरिते च सेनापतौ स सुचिरमारुरुक्षुस्तं वनस्पतिमामूलादपश्यत्। उत्क्रान्तमिव तस्मिन् क्षणे तदालोकनभीतानां शुककुलानामसुभिः। किमिव हि दुष्करमकरुणानाम्। यतः स तमयत्नेनैव पादपमारुह्य फलानीव तस्य वनस्पतेः कोटरेभ्यः शुकशावकानग्रहीत्। अपगतासूश्च कृत्वा क्षितावपातयत्।

तातस्तु तदवलोक्य विषादशून्यामश्रुजलप्लुतां दृशमितस्ततो विक्षिपन् पक्षसंपुटेनाच्छाद्य मां स्नेहपरवशो मद्रक्षणाकुलोऽभवत्। असावपि पापः क्रमेण शाखान्तरैः सञ्चरमाणो मत्कोटरद्वारमागत्य भुजङ्गभीषणं प्रसार्य बाहुं मुहुर्मुहुर्दत्तचञ्चुप्रहारमुत्कूजन्तमाकृष्य तात-मपगतासुमकरोत् मां तु स्वल्पत्वात् कथमपि नालक्षयत्। उपरतं च तमवनितलेऽमुञ्चत्। अहमपि तच्चरणान्तराले प्रवेशितशिरोधरो निभृतमङ्कनिलीनस्तेनैव सह पवनवशसम्पुञ्जितस्य शुष्कपत्रराशेरुपरि पतितमात्मानमपश्यम्। यावच्चासौ तरुशिखरान्नावतरति तावदहं पितरमुपरतमुत्सृज्य नृशंस इव स्नेहरसानभिज्ञो भयेनैव केवल-मभिभूयमानो लुठन्तस्ततो नातिदूरवर्तिनस्तमालपादपस्य मूलदेशमविशम्।

अजातपक्षतया च मुहुर्मुहुर्मुखेन पततः स्थूलस्थूलं श्वसतो धूलि धूसरितस्य संसर्पतो मम समभून्मनसि-नास्ति जीवितादन्यदभिमततरमिह जगति सर्वजन्तूनाम्। एवमुपरतेऽपि ताते यदहं जिजीविषामि। धिङ्मामकरुणमतिनिष्ठुरमकृतज्ञम्। खलं हि खलु मे हृदयम्। तातेन यत्कृतं सर्वं तदेकपदे मया विस्मृतम्। सर्वथा न कञ्चिन्न खलीकरोति जीवनाशा यदीदृगवस्थमपि मामायासयति जलाभिलाषः। दिवसस्य चेयमतिकष्टा दशा वर्तते। आतपसन्तप्तपांसुला भूमिः। पिपासावसन्नानि

गन्तुमनल्पमपि मे नालमङ्गकानि। अप्रभुरस्म्यात्मनः। सीदति मे हृदयम्।
अन्धकारतामुपयाति मे चक्षुः। अपि नाम खलो विधिरनिच्छतोऽपि मे
मरणमद्वैवोपपादयेत्।

इत्येवं चिन्तयत्येव मयि हारीतनामा जाबालमुनितनयः
सवयोभिरपरैर्मुनिकुमारकैः सह तेनैव पथा तदेव कमलसरः सिस्ना-
सुरुपागमत्। प्रायेणाकारणमित्राण्यतिकरुणाद्राणि च भवन्ति सतां
चेतांसि। यतः स तदवस्थमवलोक्य मां सरस्तीरमानाययत्, स्वयं
चादाय सलिलबिन्दूनपाययत्। समुपजातप्राणं मां छायायां
निधायाकरोत् स्नानविधिम्। अभिषेकावसाने सकलेन मुनिकुमार-
कदम्बकेनानुगम्यमानो मां गृहीत्वा तपोवनमगच्छत्।

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

मध्यदेशालङ्कारभूता	- मध्यश्चासौ देशश्च मध्यदेशः (कर्मधारय समास) तस्यालङ्कारभूता, (तत्पुरुष) मध्यदेश की शोभा बढ़ाने वाली।
विन्ध्याटवी	- विन्ध्यस्य अटवी, विन्ध्य पर्वत पर लगा घना जंगल।
महाजीर्णः	- महान् च असौ जीर्णः च (कर्मधारय) बड़ा पुराना
निवसतः	- नि + वस् + शतृ षष्ठी ए० व०, रहने वाले
जायमानस्य	- जन् + कर्मवाच्य + शानच् षष्ठी ए० व०, पैदा होते हुए।
अगमत्	- गम् धातु लुङ् लकार प्र० पु० ए० व०, गई।
निगृह्य	- नि + ग्रह् + क्त्वा > ल्यप्, रोककर।
परनीडनिपतिताभ्यः	- परेषां नीडेभ्यः पतिताभ्यः दूसरों के घोंसलों से गिरी हुई।
शुककुलावदलितानि	- शुकानां कुलैः अवदलितानि, तत्पुरुष, तोतों के झुण्ड द्वारा कतरे हुए।
फलशकलानि	- फलानां शकलानि-खण्डानि, तत्पुरुष, फलों के टुकड़े।
समाहृत्य	- सम् + आ + ह् + क्त्वा > ल्यप्, लाकर।
उपभुक्तशेषम्	- उप + भुज् + क्त, उपभोगात् शेषम्, खाने से बचा हुआ।
अशनम्	- अश् + ल्युट् > अन, भोजन।
प्रत्यूषसि	- ऊषसम् प्रति, अरुणोदय से पूर्वा।
मृगया	- आखेटः, शिकार।
उपजातवेपथुः	- उपजातः वेपथुः यस्य सः बहुव्रीहि, काँपता हुआ।
अर्भकतया	- शावक होने से, शुकशावक का विशेषण।
पक्षपुटान्तरम्	- पक्षयोः पुटस्यान्तरम्, तत्पुरुष, पंखों के पुटक के भीतर।
क्षोभितकानने	- क्षोभितं काननं येन सः तस्मिन्, जंगल को व्याकुल करने वाले
प्रसार्य	- प + सृ + णिच् + क्त्वा > ल्यप्, फैलाकर।
दिदृक्षुः	- दृश् + सन् + उ, द्रष्टुम् इच्छुः, देखने का इच्छुक।
शिवारुतम्	- शिवायाः - शृगाल्याः रुतम् शब्दम्, तत्पुरुष, सियारिनों का रोना।
शकुनिज्ञानम्	- शकुनीनां ज्ञानम्, तत्पुरुष, पक्षिविषयक ज्ञान।

उत्खातमूलम्	- उत्खातं मूलं यस्य तम् बहुव्रीहि, जिसकी जड़ें उखड़ गई हैं।
परिजनोपनीतम्	- परिजनैः - भृत्यैः उपनीतम्, तत्पुरुष, सेवकों द्वारा लाए गये।
आपीतसलिलः	- आपीतं सलिलं येन सः, पानी पीने पर।
अपगतश्रमः	- अपगतः श्रमः यस्य सः, श्रम समाप्त होने पर।
अभिमतम्	- अभि + मन् + क्त, स्वीकृतम्, प्रिय, इच्छित।
अन्तरिते	- चले जाने पर।
आरुरुक्षुः	- आ + रुह् + सन् + उपत्यय, चढ़ने की इच्छा से।
उत्क्रान्तम्	- उत् + क्रम् + क्त, निकल गये।
असुभिः	- प्राणैः, प्राणों से।
जरच्छबरः	- जरत् चासौ शबरः तम् भिल्लः, कर्मधारय, बूढ़ा भील।
अपगतासुम्	- अपगताः असवः यस्य सः तम् बहुव्रीहि, प्राणहीन, मृत।
अश्रुजलप्लुताम्	- अश्रूणां जलैः प्लुताम्, तत्पुरुष, आँसू के जल से भीगी हुई।
संचरमाणः	- सम् + चर् + शानच्, संचार करता हुआ, चलता हुआ।
प्रवेशितशिरोधरः	- प्रवेशिता स्थापिता शिरोधरा ग्रीवा येन सः, बहुव्रीहि, गर्दन को छिपाने वाला।
निभृतम्	- नि + भृ + क्त, निश्चल।
नृशंसः	- नरं शंसति हिनस्ति इति, क्रूर।
अभिभूयमानः	- अभि + भू + शानच्, प्रभावित होता हुआ, आक्रान्त होता हुआ।
अजातपक्षतया	- पंख उत्पन्न न होने से।
अभिमततरम्	- अभि, मन् + क्त + तरप्, प्रियतर, अभीष्टतर।
जिजीविषामि	- जीव् + सन् लट्, उ० पु०, ए० व०, जीना चाहता हूँ।
आतपसन्तप्त पांसुला	- आतपेन घर्मेण सन्तप्ता पांसुला च धूलिः, तत्पुरुष + कर्मधारय समास, धूप से तपी धूल वाली।
सिस्नासुः	- स्ना + सन् + उ, स्नातुमिच्छुः, नहाने की इच्छा रखने वाला।
मुनिकुमार कदम्बकेन	- मुनीनां कुमाराणां कदम्बकेन वर्गेण, तत्पुरुष समास, मुनिकमारों के समूह से।
अनुगम्यमानः	- अनु + गम् + कर्मवाच्य + शानच् पु० प्र० ए० व०, पीछा किया जाता हुआ।

अभ्यासः

1. निम्नलिखितप्रश्नानां उत्तरम् संस्कृतेन लिखत
  - (क) पम्पाभिधानं पद्मसरः कुत्रासीत्?
  - (ख) शुकः क्व निवसति स्म?
  - (ग) शबराणां कीदृशं जीवनं वर्तते?
  - (घ) हारीतः कस्य सुतः आसीत्?
  - (ङ) जीवनाशा किं करोति?
  - (च) शुकस्य पिता कीदृशानि फलशकलानि तस्मै अदात्?
  - (छ) मृगयाध्वनिमाकर्ण्य शुकः कुत्र अविशत्?
  - (ज) शबरसेनापतिः कस्मिन् वयसि वर्तमानः आसीत्?
  - (झ) केषां किम् दुष्करम्?
  - (ञ) कः शुकस्य तातम् अपगतासुमकरोत्?
2. पाठमाधृत्य बाणभट्टस्य गद्यशैल्याः विशेषताः लिखत
3. मातृभाषया शबरसेनापतेः चरित्रम् लिखत
4. अधोलिखितानां भावार्थं लिखत
  - (क) किमिव हि दुष्करमकरुणानाम्।
  - (ख) नास्ति जीवितादन्यदभिमततरमिह जगति सर्वजन्तूनाम्।
  - (ग) सर्वथा न कञ्चिन्न खलीकरोति जीवनाशा।
  - (घ) प्रायेण अकारणमित्राण्यतिकरुणाद्राणि च भवन्ति सतां चेतांसि।
5. शुकशावकस्य आत्मकथां संक्षेपेण लिखत
6. अधोलिखितेषु शब्देषु प्रकृतिप्रत्ययविभागं कुरुत
समाहत्य, आकर्ण्य, निष्क्रम्य, विक्षिपन्, उपरतम्, गृहीत्वा, अभिलाषः, संचरमाणः।
7. रिक्तस्थानानि पूरयत
  - (क) अस्ति भुवो मेखलेव ..... नाम।
  - (ख) ममैव जायमानस्य ..... मे जननी मृता।
  - (ग) अहो मोहप्रायम् ..... जीवितम्।
  - (घ) तातः ..... मद्रक्षणे आकुलः अभवत्।
  - (ङ) सर्वथा न ..... न खली करोति जीवनाशा।

8. सन्धिविच्छेदं कुरुत

तस्यैवैकस्मिन्, तातस्तु, प्रत्यूषसि, अचिराच्च, चिन्तयत्येव, फलानीव, तावदहम्, तेनैव, चादाय।

योग्यताविस्तारः

पम्पा :- पम्पाभिधानं प्रसिद्धं सरः यद् अद्यत्वे पेन्नसिर इति नाम्नाभिधीयते। सरसः समीप एव ऋष्यमूकपर्वतो वर्तते पम्पा इति नदी अस्माद् एव सरसः निर्गता।

विन्ध्याटवी :- एका पर्वतश्रेणी या उत्तरभारतं दक्षिणभारतात् विभजति। सप्तकुलपर्वतेषु इयं परिगण्यते। इयं पर्वतमाला मध्यदेशस्य दक्षिणसीम्नि वर्तते।

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्प्राग्विनशनादपि।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः॥ (मनुस्मृतिः 2/21)

एतासु पर्वतमालासु गहनानि वनानि सन्ति यानि 'विन्ध्याटवी' इति पदेनाभिधीयन्ते।

किमिव हि दुष्करमकरुणानाम्-इति अस्मिन् पाठे सूक्तिः। एतादृश्यः अन्याः सूक्तयोऽन्वेष्टव्याः।

सप्तमः पाठः

भव्यः सत्याग्रहाश्रमः

प्रस्तुत पाठ श्रीमती क्षमारावकृत-सत्याग्रहगीता के चतुर्थ अध्याय से उद्धृत किया गया है। आधुनिक कवयित्री ने साबरमती के आश्रम और महात्मा गाँधी के आदर्श आचरण का वर्णन इसमें किया है। संस्कृत कविता का वर्तमान प्रसंगों में प्रस्तुतीकरण लेखिका का उद्देश्य है। वस्तुतः आधुनिक युग में देश के कोने-कोने में जिस आतंकवाद की जड़ जमती जा रही है और अपने लक्ष्य (स्वार्थ) की सिद्धि में जिस तरह के नृशंस और निर्दय मार्ग अपनाये जा रहे हैं, वे राष्ट्र के लिए घातक हैं। आज उनके प्रतिरोध में प्रत्येक व्यक्ति को गाँधी बनना है, अन्याय के विरोध में खड़ा होना है और सत्य, अहिंसा तथा सदाचार का मार्ग अपनाना है। तभी संपूर्ण मानव का कल्याण होगा।

ततस्तीरे सबर्मत्या नाम्ना सत्याग्रहाश्रमः।

महात्मा स्थापयामास सदनं सानुयात्रिकः॥1॥

सत्यमेव प्रमाणं यन्मनोवाक्कायकर्मभिः।

तस्मिन् पुण्यनिवासे तद् यथार्थो हि स आश्रमः॥2॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ।

स्वदेशवस्तुनिष्ठा च निर्भीतरुचिसंयमः॥3॥

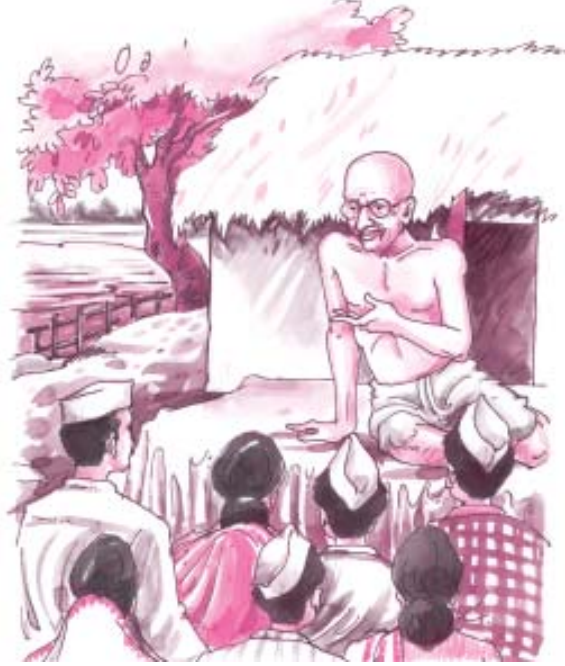
अन्त्यजानां समुद्धारो नवैतानि व्रतानि हि।

भारतोत्कर्षसिद्ध्यर्थमाश्रमस्य महात्मनः॥4॥

निर्ममो नित्यसत्त्वस्थो मिताशी सुस्मिताननः।

सुकलत्रः शिशुप्रेमी पितेवाश्रमवासिनाम्॥5॥

ध्यायन् क्लेशान् स्वबन्धूनां तद्धितैकपरायणः।
 विराजते मुनिर्बुद्धो बोधिद्रुमतले यथा॥6॥
 साक्षात्सत्यप्रदीपोऽयं दीप्यतेऽखिलभारते।
 स्वबन्धूनामपाकुर्वन् हृदयान्मोहजं तमः॥7॥
 बलं सर्वबलेभ्योऽपि सत्यमेवातिरिच्यते।
 सत्यवानबलः श्रेयान् सबलात् सत्यवर्जितात्॥8॥
 तद् ये चरन्ति धर्मेण प्रजा वा राज्यशासकाः।
 समृद्धिर्जायते तेषामन्येषां तु क्षयो ध्रुवः॥9॥
 इति तत्रभवान् गान्धीराख्याति सहवासिनः।
 अनुयायिजनांश्चान्यान् वचसा लेखतोऽपि वा॥10॥

महात्मा प्राह-

अधर्ममपि दृष्ट्वा यः प्रतिबद्धं न वाञ्छति।
 सत्ये सत्यपि यो भीत्या न च तत् प्रतिपद्यते॥11॥

क्लीबयोरुभयोश्चापि निष्फलं जीवनं तयोः।
स्वार्थनाशभयाद् यत् तौ रक्षतोऽनृतजीवनम्॥12॥

हिंसामपि समाश्रित्य वरं मृत्युमुखे गतम्।
न पुनः स्वात्मरक्षार्थं कृतं निन्द्यं पलायनम्॥13॥

करोति मनसा हिंसा स हि भीरुः पलायिता।
आत्मनो मृत्युकातर्यादात्महिंसा करोति च॥14॥

अत एव मया दत्तं नाम सत्याग्रहाश्रमः।
सत्यानुयायियुक्ताया विनीतवसतेर्मम॥15॥

इति सत्यादिधर्माणाममोघं बलमद्भुतम्।
वर्णयन् ग्राहयामास व्रतानि सुबहून् गुरुः॥16॥

अपराधे कृतेऽप्यन्यैः सत्यसारे तदाश्रमे।
स्वीकृत्य दोषसर्वस्वमुपवासैस्तपस्यति॥17॥

आश्रमाद् बहिरन्यत्र लोकानां कलहेऽपि सः।
स्वमेव कारणं मत्वा तत् कलङ्केन दूयते॥18॥

आत्मवत्सर्वभूतानि पश्यतोऽस्य पदानुगाः।
गुणैः परवशीभूता व्यवर्धन्त सहस्रशः॥19॥

सर्वदाप्याचरिष्यामः सत्यादिनवकं व्रतम्।
इति जातसमुत्साहैः सधैर्यं निश्चितं जनैः॥20॥

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

सबर्मत्या	- साबरमतीनामनद्याः, साबरमती नदी के।
सानुयात्रिकः	- अनुयायिभिः सहितः बहु० स०, अपने अनुयायियों के साथ।
अस्तेयम्	- अचौर्यम्, चोरी नहीं करना।
अपरिग्रहः	- धनसञ्चयाभाववृत्तिः, धनसञ्चय न करने का स्वभाव।
रुचिसंयमः	- रुचि-स्वाद पर नियन्त्रण रखना।
अन्त्यजानां समुद्धारः	- हरिजनोद्धारः, हरिजनों का उद्धार।

नित्यसत्त्वस्थः	- नित्यं सत्त्वे स्थितः सर्वदा सत्त्वगुण से युक्त।
मिताशी	- परिमितभोजनवान्, मितम् अश्नाति तच्छीलः, कम भोजन करने वाला।
मृत्युकातर्याद्	- मृत्योः कातर्यात् (दुःख) भयात्, मृत्यु के डर से।
सुस्मिताननः	- सुस्मितं आननं यस्य सः, प्रसन्न मुख वाला।
सुकलत्र	- शोभनं कलत्रं यस्य सः, बहु० स०, सुन्दर स्त्री वाला।
ध्यायन्	- ध्यै धातु शतृ० प्र० पु०, प्र० ए० व०, ध्यान करते हुए।
श्रेयान्	- प्रशस्य शब्द् ईयस् प्रत्यय, पु० प्र० ए० व०, अधिक कल्याणकारी।
विनीतवसतेः	- विनीता = वसतिः, विनीत वसतिः तस्याः, सज्जनों की वस्ती।
पदानुगाः	- पदानि अनुगच्छन्ति ये ते, उपपद तत्पुरुष, पीछे चलने वाले।
सधैर्यम्	- धैर्येण सह, अव्ययीभाव, धैर्यसहित।

❖ अभ्यासः ❖

1. अधोलिखितानां प्रश्नानामुत्तराणि संस्कृत भाषया देयानि

- (क) अयं पाठः कस्माद् ग्रन्थात् संकलितः।
- (ख) महात्मा (गाँधी) सत्याग्रहाश्रमं कस्याः (नद्याः) तीरे स्थापयामास?
- (ग) आश्रमवासिनां कृते महात्मा कीदृशः आसीत्?
- (घ) अस्मिन् पाठे महात्मनः तुलना केन सह कृता?
- (ङ) समृद्धिः केषां जायते?
- (च) सत्याग्रहाश्रमः इति नाम केन कथं च दत्तम्?
- (छ) अस्य पाठस्य रचयित्री का?
- (ज) महात्मनः व्रतानि कानि आसन्?
- (झ) महात्मा केषां दोषैः उपवासमकरोत्।
- (ञ) किम् पश्यतः गान्धिनः गुणैः जनाः तस्य पदानुगाः जाताः?

2. अधोलिखितश्लोकानां सान्वय मातृभाषया अर्थम् लिखत

- (क) अहिंसा सत्यमस्तेयं ..... निर्भीतरुचि संयमः॥
- (ख) साक्षात् सत्यप्रदीपोऽयं ..... हृदयान्मोहजं तमः॥
- (ग) अधर्ममपि दृष्ट्वा ..... तत् प्रतिपद्यते॥

3. अधोलिखितपदानां परिचयं दत्त

समुद्धारः, प्रतिबद्धम्, समृद्धिः, ध्यायन्, दृष्ट्वा, समाश्रित्य, दत्तम्, मत्वा

4. सविग्रहम् समासनाम लिखत

- (क) सत्याग्रहाश्रमम्
- (ख) महात्मा
- (ग) ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ
- (घ) सुकलत्रः
- (ङ) निष्फलम्

5. सत्याग्रहमहत्त्वमधिकृत्य मातृभाषया दश वाक्यानि लिखत

6. अधोलिखितशब्दानां सन्धिच्छेदं कुरुत

नवैतानि, मिताशी, मुनिर्बुद्धः, दीप्यतेऽखिलभारते, सत्यपि, पितेव, व्यवर्धन्त, सर्वदाप्याचरिष्यामः।

7. रिक्तस्थानानि पूरयत

- (क) ततस्तीरे ..... सत्याग्रहाश्रमः।
- (ख) अहिंसा ..... प्रतिग्रहौ।
- (ग) अधर्ममपि ..... वाञ्छति।
- (घ) सत्ये सत्यापि ..... प्रतिपद्यते।
- (ङ) आश्रमाद् ..... दूयते।

योग्यताविस्तारः

भावविस्तारः

- (1) ..... इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि। (यजुर्वेदः - 1/5)
- (2) सत्यमेवानृशंसं च राजवृत्तं सनातनम्।
तस्मात्सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः॥
- (3) सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद् विद्यते परम्।
सत्येन विधृतं सर्वं सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम्॥
- (4) सत्यार्जवं परं धर्ममाहुर्धर्मविदो जनः।
दुर्जेयः शाश्वतो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः॥

- (5) नासत्यवादिनः सख्यं पुण्यं न यशो भुवि।
दृश्यते नापि कल्याणं कालकूटमिवाशनतः॥
- (6) 'सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम्।' (योगदर्शनम् - 2/36)
- (7) सत्यस्य नावः सुकृतमपीपरन्। (ऋग्वेदः)
- (8) यः समुत्पतितं क्रोधं क्षमयैव निरस्यति।
यथोरगस्त्वचं जीर्णां स वै पुरुष उच्यते॥
(वाल्मीकिरामायणम् - 5/53/6)
- (9) अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः। (योगदर्शनम्, साधनपादः)
- (10) निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम्॥
(श्रीमद्भगवद्गीता-4/21)

अष्टमः पाठः

सङ्गीतानुरागी सुब्बण्णः

प्रस्तुत पाठ कन्नड़ भाषा के प्रख्यात साहित्यकार 'मास्ति वेङ्कटेश अय्यङ्गार विरचित' सुब्बण्ण शीर्षक उपन्यास के संस्कृत अनुवाद से संकलित किया गया है।

इसके अनुवादक हो. ना. वेङ्कटेश शर्मा हैं। इस उपन्यास का नायक सुब्बण्ण एक पौराणिक शास्त्री का पुत्र है। बचपन से ही उसकी संगीत में रुचि है। आगे चलकर वह महान् संगीतकार बनता है। प्रस्तुत अंश में उसके बचपन की एक घटना वर्णित है।

सुब्बण्णस्य सङ्गीते यः सहजाभिलाषः आसीत्, स एकदा राजभवने संवृत्तया सङ्गीत्या पुनरधिकं दृढी बभूव। एकस्मिन् दिने पुत्रेण साकं पुराणिकशास्त्री राजभवनमेत्य तत्रान्तः पुरस्त्रीजनसमक्षे पुराण-प्रवचनमारभमाण आदौ स्वपुत्रेण शुक्लाम्बरधरमित्यादिश्लोकं गापयामास। तच्छ्रुत्वा तत्रत्याः सर्वे पर्यनन्दन्। अथो किञ्चित्कालानन्तरं तत्र समागतो राजा समुपविश्य पुराणमाकर्णयति स्म। पितुः पार्श्वे उपविष्टः सुब्बण्णः पुराणप्रवचनं कुतूहलेन शृण्वन्नेव मध्ये महाराजमभिसविस्मयं पश्यति स्म। महाराजस्य सुन्दरं मुखम्, मुखे बृहत्तिलकालङ्कारः, तत्रापि विशालस्य गण्डस्थलस्य शोभावहं श्मश्रुकूर्चम् इत्यादि सर्वमपि तस्य विस्मयकारणमासीत्। राजापि तं बालकं द्वित्रिवारमभिवीक्ष्य चतुरोऽयं बाल इत्यमन्यत। एवमवसिते पुराणे राजा शास्त्रिणमुद्दिश्य भोः, एष बालः भवत्कुमारः किम्? इत्यपृच्छत्। आम्, महाप्रभो, इति शास्त्री प्रत्युवाच। पुनः स्मयपूर्वकं राजा बालं सम्बोध्य अये वत्स, किं भवानपि पितृवत् पुराणप्रवचनं करिष्यति! इति पर्यपृच्छत्। तदा स बालः - अहं पुराणप्रवचनं न करोमि। सङ्गीतं गायामीति व्याहरत्। तदा राजा-अह, तथा ननु। तर्हि एकं गानं

शृणुमस्तावत् इत्यवदत्। अनुपदमेव सुब्रह्मणः श्रीराघवं दशरथात्मज-
मित्यादिश्लोकं सङ्गीतमार्गेण अश्रावयत् तदन्ते पुनः सः कस्तूरी-
तिलकमित्यादिश्लोकोऽपि मम कण्ठस्थोऽस्तीत्यगदत्।

महाराजस्य बहु सन्तोषोऽभवत्। एवं परितुष्टो राजा पारितोषिकत्वेन
बालाय सताम्बूलमुत्तरीयवस्त्रं दत्त्वा, हे वत्स, त्वं मेधाव्यसि सुष्ठु
सङ्गीतं शिक्षित्वा सम्यग्गातुं भवान् अभ्यस्यतु। इतोऽप्यधिकं पारितोषिकं
भवते वयं दास्याम इति बालकमुक्त्वा पुनश्च शास्त्रिणमुद्दिश्य भोः
शास्त्रिणः कुमारः चतुरोऽस्ति। शिक्षणं सम्यक् क्रियताम्। प्रायः
महाकुशलो भविष्यतीत्यशंसत्। तदनन्तरं शास्त्री च पुत्रश्च स्वगृहाय
संन्यवर्तेताम्।

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

सङ्गीतानुरागी	- सङ्गीत + अनुरागी सङ्गीते अनुरागः यस्य सः (बहुव्रीहि स०) सङ्गीत में अनुराग रखने वाला।
अनुरागी	- अनुराग + णिनि प्रेमी।
सहजाभिलाषः	- सहज + अभिलाषः सहजः अभिलाषः (कर्मधारय स०) स्वाभाविकी इच्छा।
संवृत्तया	- सं + वृत् + क्त + स्त्रीलिंग तृतीया ए० व०, होने वाली।
सङ्गत्या	- सं + गम् + क्तिन् + स्त्री० लि० तृतीया एकवचन, सङ्गति से।
पुनरधिकम्	- पुनर् + अधिकम् (संयोग), फिर अधिक।
दृढीबभूव	- अदृढा दृढा बभूव दृढ + च्वि + भू लिट् लकार प्रथम पुरुष एकवचन, प्रबल हो गयी।
राजभवनमेत्य	- राजभवनम् + एत्य (सं.), राजभवन में आकर।
एत्य	- आ + इ + क्त्वा >ल्यप्; आकर।
तत्रान्तःपुरस्त्रीजनसमक्षे	- तत्र + अन्तःपुरस्त्रीजनसमक्षे, अन्तःपुर की स्त्रियों के सामने।
अन्तःपुरस्त्रीजन समक्षे	- अन्तःपुरस्त्रीणाम् समक्षे षष्ठी तत्पु०, अन्तःपुर की स्त्रियों के सम्मुख।

पुराणप्रवचनमारभमाण	- पुराणप्रवचनम् + आरभमाण (सं)
पुराणप्रवचनम्	- पुराणस्य प्रवचनम् षष्ठी तत्पु०, पुराण की कथा।
आरभमाण	- आ + रभ् + शानच्, आरंभ करते हुए।
गापयामास	- गै + णिच् + लिट् ल० प्रथम पुरुष एकवचन, गवाया।
तच्छ्रुत्वा	- तत् + श्रुत्वा, यह सुनकर।
तत्रत्याः	- तत्र + त्यप् प्रत्यय पुं० प्रथमा वि० बहु० व०, वहाँ उपस्थित।
पर्यनन्दन्	- परि + नन्द् + लङ् लकार प्रथम पुरुष बहुवचन, प्रसन्न हुए।
किञ्चित्कालानन्तरम्	- कश्चित् कालः इति किञ्चित्कालः कर्मधारय समास तस्य अनन्तरं षष्ठी तत्पुरुष, कुछ समय पश्चात्।
समागतः	- सम् + आ + गम् + क्त पुं० प्र० वि०, ए० व०, आया हुआ।
समुपविश्य	- सम् + उप + विश् + क्त्वा >ल्यप् पास बैठकर।
आकर्णयति स्म	- स्म के कारण लट्लकारार्थ भूतकाल, सुन रहा था।
उपविष्टः	- उप + विश् + क्त पु० प्र० वि० ए० व०, बैठा हुआ।
शृण्वन्नेव	- शृण्वन् + एव सुनते हुए ही।
सविस्मयम्	- विस्मयेन सह अव्ययीभाव समास, आश्चर्य सहित।
बृहत्तिलकालङ्कारः	- बृहत् तिलकम् इति बृहत्तिलकम् कर्मधारय समास बृहत्तिलकम् एव अलङ्कारः यस्य सः, विशाल तिलक धारण किये हुए।
गण्डस्थलस्य	- कपोल या गाल का।
शोभावहम्	- शोभाम् आवहति उप० तत्पु०, शोभा देने वाला।
श्मश्रुकूर्चम्	- श्मश्रवः च कूर्चं च तेषां समाहारः समाहारद्वन्द्व, दाढ़ी और मूँछ।
राजापि	- राजा + अपि, राजा भी।
अभिवीक्ष्य	- अभि + वि + ईक्ष् + क्त्वा >ल्यप्, देखकर।
चतुरोऽयम्	- चतुरः + अयम्, चतुर यह।
इत्यमन्यत	- इति + अमन्यत, ऐसा माना।
अवसिते	- अव + षो + क्त, सप्तमी वि० ए० व०, समाप्त होने पर।
उद्दिश्य	- उत् + दिश् + क्त्वा ल्यप्, लक्ष्य करके।
भवत्कुमारः	- भवतः कुमारः षष्ठी तत्पु०; आपका पुत्र।

इत्यपृच्छत्	- इति + अपृच्छत्, ऐसा पूछा।
प्रत्युवाच	- प्रति + उवाच, प्रति + ब्रू लिट् लकार प्र० पु०, ए० व०, कहा।
स्मयपूर्वकम्	- स्मयः पूर्व यस्मिन् तत् बहु० स०, मुस्कुराते हुए।
सम्बोध्य	- सम् + बुध् + णिच् + क्त्वा > ल्यप्, सम्बोधित करके।
पर्यपृच्छत	- परि + अपृच्छत, पूछा।
गायामीति	- गायामि + इति, गाता हूँ।
व्याहरत्	- वि + आ + ह + लङ् प्र० पु० ए० व०, कहा।
प्रगीय	- प्र + गै + क्त्वा > ल्यप्, गाकर।
तदन्ते	- तस्य अन्ते, ष० तत्पु०, उसके अन्त में।
श्लोकोऽपि	- श्लोकः + अपि, श्लोक भी।
कण्ठस्थः	- कण्ठे तिष्ठति, उपपद तत्पु, स्मरण।
अगदत्	- गद् + लङ् ल० प्र० पु० ए० व०, बोला।
सन्तोषोऽभवत्	- सन्तोषः + अभवत्, सन्तोष हुआ।
परितुष्टः	- परि + तुष् + क्त; पुं प्र० वि०, ए० व०, सन्तुष्ट हुआ।
सताम्बूलम्	- ताम्बूलेन सहितम्, बहुव्रीहि स०, (ताम्बूलेन सह वर्तमानम्), पान सहित।
मेधाव्यसि	- मेधावी + असि, बुद्धिमान् हो।
सम्यग्गातुम्	- सम्यक् + गातुम्, अच्छी तरह गाने के लिए।
अभ्यस्यतु	- अभि + अस् (दिवादिगण) लोट् ल०, प्र०, पु०, ए० व०, अभ्यास करो।
इतोऽप्यधिकम्	- इतः + अपि + अधिकम्, इससे भी अधिक।
उक्त्वा	- ब्रू + क्त्वा, बोलकर।
पुनश्च	- पुनः + च, और फिर।
क्रियताम्	- कृ + कर्म० लोट् लकार प्र० पु०, ए० व०।
भविष्यतीत्यशंसत्	- भविष्यति + इति + अशंसत्, होगा ऐसा कहा।
अशंसत्	- शंस् + लङ् प्र० पु० ए० व०, कहा।
तदनन्तरम्	- तस्मात् अनन्तरम् पञ्चमी तत्पु०, इसके बाद।
संन्यवर्तेताम्	- सम् + नि + वृत् : लङ् प्र० पु० द्वि० व०, लौट गए।

अभ्यासः

1. संस्कृतेन उत्तरं दीयताम्

- (क) सुब्बण्णस्य सहजाभिलाषः कस्मिन् आसीत्?
- (ख) पुराणिकशास्त्री केन सह राजभवनम् अगच्छत्?
- (ग) पुराणिकशास्त्री स्वपुत्रेण किं गापयामास?
- (घ) पुराणप्रवचनं शृण्वन् सुब्बण्णः महाराजं कथं पश्यति स्म?
- (ङ) महाराजस्य विस्मयकारणं किम् आसीत्?
- (च) राजा बालं कति वारम् अपश्यत्?
- (छ) राजा बालं किम् अपृच्छत्?
- (ज) स बालः राजानं किं व्याहरत्?
- (झ) परितुष्टः राज्ञ-बालाय किम् अयच्छत्?
- (ञ) राज्ञः कथनानन्तरं शास्त्री तत्पुत्रः च कुत्र अगच्छताम्?

2. रेखाङ्कितानि पदानि आश्रित्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत

- (क) सुब्बण्णस्य सङ्गीतेऽभिलाषः राजभवने संवृत्तया सङ्गत्या दृढीबभूव।
- (ख) तच्छ्रुत्वा तत्रत्या सर्वे पर्यनन्दन्।
- (ग) समागतो राजा पुराणम् आकर्णयति स्म।
- (घ) सुब्बण्णस्य पितुः पार्श्वे महाराजं सविस्मयं पश्यति स्म।
- (ङ) महाराजस्य मुखे तिलकालङ्कारः आसीत्।
- (च) राजा बालाय सताम्बूलम् उत्तरीयवस्त्रम् अयच्छत्।

3. विशेष्यैः सह विशेषणानि संयोज्य मेलयत

विशेषण	विशेष्य
संवृत्तया	श्मश्रुकूर्चम्
समागतः	श्लोकः
सविस्मयम्	मुखम्
सुन्दरम्	गण्डस्थलस्य
विशालस्य	सङ्गत्या
कण्ठस्थः	महाराजम्
शोभावहम्	राजा।

4. आशयं स्पष्टीकुरुत

- (क) अहं पुराणप्रवचनं न करोमि। सङ्गीतं गायामि।
- (ख) त्वं मेधावी असि सुष्ठु सङ्गीतं शिक्षित्वा सम्यक् गातुं भवान् अभ्यस्यत।

5. कोष्ठकशब्दैः सह विभक्तिं प्रयुज्य रिक्तस्थानानि पूरयत
 (क) ..... दिने पुराणिकशास्त्री राजभवनम् अगच्छत् (एक)
 (ख) ..... पार्श्वे उपविष्टः सुब्रह्मणः महाराजं सविस्मयं पश्यति स्म।
 (पितृ)
 (ग) राजा ..... सम्बोध्य पर्यपृच्छत्। (बाल)
 (घ) त्वं ..... असि। (मेघाविन्)
 (ङ) पारितोषिकं ..... वयं दास्यामः (भवत्)
6. अर्थं लिखित्वा संस्कृतवाक्येषु प्रयोगं कुरुत
 साकम्, पार्श्वे, पत्र, सुष्ठु, सम्यक्, पुनः।
7. पाठात् विलोमपदानि चित्वा लिखत
 आगत्य, अत्रत्याः, परागतः, दूरे, उदतरत्, प्रारब्धे, कदा, मूर्खः, असन्तोषः, अल्पम्।

योग्यताविस्तारः

- कस्तूरी तिलकं ललाटपटले वक्षःस्थलेकौस्तुभम्।
 नासाग्रे वरमौक्तिकं करतले वेणुः करे कङ्कणम्॥
 सर्वाङ्गे हरिचन्दनं सुललितं कण्ठे च मुक्तावली।
 गोपस्त्रीपरिवेष्टितो विजयते गोपालचूडामणिः॥
 अस्मिन् पाठे उल्लिखितस्य अस्य श्लोकस्य सस्वरं गायनस्य अभ्यासः करणीयः।
- अस्मिन् पाठे राज्ञः चरित्रे तेन कृते सुब्रह्मणस्य सत्कारे किं वैशिष्ट्यम् इति
 अन्विच्छत।

नवमः पाठः

वस्त्रविक्रयः

प्रस्तुत पाठ महामहोपाध्याय पं. मथुराप्रसाद दीक्षितकृत “भारत-विजयनाटकम्” के प्रथमाङ्क से संकलित है। अग्नि से जली हुई शाहजहाँ की कुमारी की ओषधि-चिकित्सा करने के पश्चात् विदेशी (अंग्रेज) भारत सम्राट् (शाहजहाँ) से बंगाल में निवास के लिए भूमि तथा वस्त्रों के क्रय और विक्रय के लिए राजमुद्राङ्कित प्रमाण-पत्र प्राप्त कर लेता है। भारतीय जुलाहे स्वनिर्मित वस्त्रों को बेचने के लिए बाजार में उपस्थित होते हैं। वहाँ वस्त्र व्यापारियों के साथ जुलाहों का वस्त्र-विक्रय हेतु वार्तालाप होता है। उसी समय विदेशी गौराङ्ग का प्रवेश होता है। उसके हाथ में राजकीय मुद्रा से अंकित प्रमाणपत्र है। वह प्रमाणपत्र दिखाकर बहुत कम मूल्य देकर वस्त्र खरीद लेता है। वह जुलाहों को बेत से पीटता है और उनके द्वारा निर्मित सभी वस्त्र स्वयं को देने का निर्देश देता है। यही प्रसंग इस पाठ में वर्णित है।

(ततः प्रविशन्ति पटं विक्रेतुं क्रेतुं च कश्चित्तन्तुवायः श्रेष्ठिनौ च)

- श्रेष्ठी - तन्तुवाय! किमस्य पटस्य मूल्यम्?
तन्तुवायः - विंशत्यधिकं शतम्।
श्रेष्ठी - नहि, नहि, किञ्चिदधिकमेतत्। शतं मूल्यं गृह्णीष्व
(ततः प्रविशति सानुचरो वैदेशिको गौराङ्गः। स
राजमुद्राङ्कितप्रमाणपत्रं दर्शयित्वा श्रेष्ठिनौ तन्तुवायञ्च
भर्त्सयति।)
वै०गौराङ्गः - तन्तुवाय! पश्य राजमुद्राङ्कितं प्रमाणपत्रम्। न त्वं
विक्रेतुं प्रभुः।

- तन्तुवायः - तर्हि किमहमेनं पटं कुर्याम्?
- वै०गौराङ्गः - इमं पटं मह्यं देहि, अहमेनं पटं विक्रेष्ये, गृह्णीष्व
इमाः पञ्चशन्मुद्राः। (इति पञ्चाशन्मुद्रा ददाति)।
- तन्तुवायः - (साश्चर्यमिव पश्यन्) किमिदं विधीयते? कथमेतेन
मम कुटुम्बस्य भरणपोषणे भविष्यतः। षड्भिर्मासैः
कथमपि रात्रिन्दिवं परिश्रम्य निष्पादितोऽयं पटः।
- वै०गौराङ्गः - इमा मुद्रा गृह्णीष्व, नाहं किमपि जानामि। मौनमास्व,
गच्छ। अपरञ्च पटं निर्माय मत्समीप एवानय।
युष्मत्कुटुम्बरक्षायै न प्रतिज्ञा कृता मया। कथं रक्षा
भवेदेतत् त्वं जानीहि ब्रजाधुना॥
(स मुद्रा न गृह्णाति अथापरस्तन्तुवायः पटविक्रयार्थं प्रविश्य
पटक्रयार्थं श्रेष्ठिनं लक्षयति।)

- तन्तुवायः - श्रेष्ठिन्। गृहाण पटम्।
 श्रेष्ठी - (भ्रूसंज्ञया) अयं क्रेष्यति। नाहं क्रेतुं शक्नोमि।
 तन्तुवायः - कस्मात्?
 श्रेष्ठी - अस्य समीपे राज्ञः प्रमाणपत्रम् अयमेव क्रेष्यति,
 नापरः।
 वै०गौराङ्गः - इत आगच्छ। (तन्तुवायमाहवयति, प्रमाणपत्रं दर्शयति।
 पटं गृह्णाति) गृहाणेमाश्चत्वारिंशन्मुद्राः। (इति मुद्रा
 ददाति।)
 तन्तुवायः - महाराज! किमिदं विधीयते? किमयमेव न्यायः?
 वै०गौराङ्गः - गच्छ गच्छ। नाहं न्यायमन्यायं वा जानामि। यन्मया
 निश्चीयते दीयते च तदेव मूल्यम्। (उभौ तद्दत्तं
 मूल्यं गृह्णीतः।)
 उभौ तन्तुवायौ - नातः परं पटं निर्मास्यावः (इत्युक्त्वा गच्छतः)
 वै०गौराङ्गः - (अनुचरमुद्दिश्य) पश्य। एताभ्यां बह्वीर्मुद्रा ग्रहीष्ये।
 अनिर्वचनीयम् एतत्पटयोः सौन्दर्यम्। अति-
 सूक्ष्मतरोऽयं पटः। पश्य, एतस्य पञ्चषैः पटलैः
 परिवेष्टितमप्यपटमेव - प्रतीयतेऽङ्गम्। आः
 कथमेतत्समक्षमस्मद्देशीयानां पटानां विक्रयो
 भविष्यति, इति हतमस्मद्देशीयं वाणिज्यम्।
 (पुनर्विचिन्त्य)
 एतत्सूक्ष्मपटस्य निर्मितिविधेरुन्मूलनेऽहं क्षमो
 निर्मातृनिह दण्डताडनपरस्तान् मोचयिष्याम्यतः।
 कौशल्यं ह्रियतामधस्तदधिकं वाणिज्यमत्युन्नतं
 देशस्यास्य समुन्नतिर्जनकथामात्रे समाधीयताम्॥
 दौवारिकः - (प्रविश्य) जयतु जयतु देवः।
 वै०गौराङ्गः - दौवारिक! सत्वरं त्रिचतुरांस्तन्तुवायान् समानय।
 दौवारिकः - यद्देव आज्ञापयति। (बहिर्गत्वा त्रीन् तन्तुवायान्
 समानीय प्रविशति।)

- वै०गौराङ्गः - (तन्तुवायानुद्दिश्य) भो भो! यूयं निर्मितान् पटान् मह्यं दत्त।
- तन्तुवायाः - न वयमयोग्यमूल्यत्वात् पटं निर्मामः।
- वै०गौराङ्गः - अस्तु शोभनं पटं निर्माय मह्यं दत्त, योग्यं मूल्यं भविष्यति। गृहाण इमाः मुद्राः (इति पञ्चदशमुद्रा ददाति, ते न गृह्णन्ति, हठात्तेषां वसने निबध्य गलहस्तेन निष्काशयति)।
- तन्तुवायाः - (द्वारि स्थिताः) महाराज! न वयं शतमूल्यं पटं पञ्चदशभिरेव मुद्राभिर्निर्मास्यामः।
- वै०गौराङ्गः - (साक्षेपम्) क इमे कोलाहलं कुर्वन्ति (द्वारि गत्वा सामर्षम्, कशया तांस्ताडयति।) गच्छत अपरं शोभनं पटं निर्माय समानयत (मुद्राः प्रक्षिप्य ते गच्छन्ति।)
- वै०गौराङ्गः - (अनुचरमुद्दिश्य) भो!भो! अपरांस्त्रिचतुरांस्तन्तु-वायानानयत। (स निर्गत्य चतुरस्तन्तुवायानानीय) महाराज! एते समागताः।
- वै०गौराङ्गः - (तन्तुवायानभिलक्ष्य) निर्मितान् कौशेयपटान् मह्यं दत्त।
- तन्तुवायाः - न वयं पटान्निर्मायः।
- वै०गौराङ्गः - मिथ्यैतत्। यूयं पटान्निर्माय श्रेष्ठिनां सविधे विक्रीणीध्वे । (सर्वान् कशया ताडयितुं भर्त्सयति)
- सर्वे - न वयं निर्मामः। (इति बद्धहस्तपुटाः कम्पन्ते।)
- (निष्क्रान्ताः सर्वे)

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

तन्तुवायः	-	जुलाहा।
वैदेशिकः	-	विदेशी।
भर्त्सयति	-	भर्त्स् + लट् प्रथम पुरुष एकवचन, डाँटता है।
रात्रिं दिवम्	-	दिन रात।
श्रेष्ठी	-	सेठ।
लक्षयति	-	दिखलाता है।

अनिर्वचनीयम्	-	अवर्णनीय (जिसका वर्णन करना सम्भव नहीं है।)
पञ्चषैः पटलैः	-	पाँच छः परतों से।
परिवेष्टितम्	-	ढका हुआ।
सूक्ष्मपटस्य	-	महीन वस्त्र के।
निर्मितिविधिः	-	निर्माण की रीति।
कौशल्यम्	-	निपुणता।
अयोग्यमूल्यत्वात्	-	अनुचित कीमत के कारण।
हठात्	-	बलपूर्वक।
कोलाहलम्	-	शोर।
कशया	-	कोड़े से।
कौशेयपटान्	-	रेशमी वस्त्रों को।
विक्रीणीध्वे	-	वि + क्री + लट् म० पु० बहुवचन, बेचते हो।

❧ अभ्यासः ❧

1. अधोलिखितानां प्रश्नानामुत्तराणि संस्कृतभाषया देयानि

- (क) अयं पाठः कस्मात् ग्रन्थात् सङ्कलितः, कश्च तस्य प्रणेता?
- (ख) वैदेशिको गौराङ्गः किं संदर्श्य श्रेष्ठिनौ तन्तुवायञ्च भर्त्सयति?
- (ग) तन्तुवायेन कथं पटः निष्पादितः?
- (घ) यन्मया निश्चीयते दीयते च तदेव मूल्यमिति कथनं कस्यास्ति?
- (ङ) तन्तुवायाः कीदृशस्य पटस्य निर्माणमकुर्वन्?
- (च) यूयं निर्मितान् पटान् मह्यं दत्त इति कः कान् प्रति कथयति?
- (छ) गौराङ्गः तन्तुवायान् कथं निष्काशयति?
- (ज) वैदेशिको गौराङ्गः तन्तुवायान् कया ताडयितुं भर्त्सयति?

2. रिक्तस्थानानि पूरयत

- (क) कथमेतेन मम कुटुम्बस्य ..... भविष्यतः।
- (ख) अनिर्वचनीयम् ..... सौन्दर्यम्।
- (ग) कथमेतत्समक्षमस्मद्देशीयानां ..... विक्रयो भविष्यति।
- (घ) शोभनं पटं निर्माय मह्यं ..... योग्यं ..... भविष्यति।
- (ङ) यूयं पटान् निर्माय ..... सविधे विक्रीणीध्वे।

3. सप्रसङ्गं व्याख्यायन्ताम्

- (क) युष्मत्कुटुम्बरक्षायै ..... जानीहि ब्रजाधुना।
 (ख) अनिर्वचनीयमेतत्पटयोः सौन्दर्यम्। अतिसूक्ष्मतरोऽयं पटः। पश्य, एतस्य पञ्चषैः पटलैः परिवेष्टितमप्यपटमेव प्रतीयतेऽङ्गम्।
 (ग) न वयमयोग्यमूल्यत्वात् पटं निर्मामः।

4. सन्धिविच्छेदः क्रियताम्

विंशत्यधिकम्, मुद्राङ्कितम्, विधेरुन्मूलनम्, मोचयिष्याम्यतः, सामर्षम्, मिथ्यैतत्।

5. 'एतत्सूक्ष्मपटस्येति' श्लोकस्य स्वमातृभाषया अनुवादः कार्यः

6. अधोलिखितेषु पदेषु धातुं प्रत्ययं च पृथक्कृत्य लिखत

विक्रेतुम्, अनिर्वचनीयम्, विचिन्त्य, गत्वा, निबध्य, निर्माय, अभिलक्ष्य।

योग्यताविस्तारः

अग्निदग्धायाः शाहजहाँकुमारिकायाः चिकित्सा गेवरियलवाऊटनेन विहिता। केषाञ्चित् ऐतिह्यविदां मतानुसारं सत्थामसमहोदयेन विहिता। अनन्तरमारोग्यं जातम्। पुनर्बङ्गाधिपतेः शाहजादाराजकुमारशुज्जापत्न्या अपि चिकित्सा अनेनैव कृता, आरोग्यं च प्राप्तम्। पुनः फरुखशियरसम्राज आरोग्यं सर्जनविलियमहेमिल्टनद्वारा जातम्।

दशमः पाठः

यद्भूतहितं तत्सत्यम्

प्रस्तुत कथा विश्वप्रसिद्ध संस्कृत कथाकार आचार्य केशवचन्द्र दाश लिखित कथासंग्रह से संकलित की गयी है। भारतवर्ष में प्राचीन काल से ही दादा-दादी और नाना-नानी की कहानियाँ प्रचलित हैं। परम्परागत रूप में लिखी हुई ये कथाएँ बालपाठकों के मानसिक संस्कार को बनाये रखने में सक्षम हैं।

प्रस्तुत कथा में उस सत्य की वास्तविक सत्यता प्रमाणित की गयी है जो सदैव विश्व के लिए श्रेयस्कर हो।

एकस्मिन् ग्रामोपान्ते पद्मिनी नाम्नी एका पुष्करिणी आसीत्। तत्र ग्रामस्य जनाः स्नानं कुर्वन्ति। वसनं क्षालयन्ति। तस्या एव जलमानीय पिबन्ति, पाकादिकर्म च कुर्वन्ति। तत्रैव गोमेषच्छागादीनां स्नानमपि सम्पादयन्ति। पुष्करिणीं परितः नाना वृक्षाः सन्ति। केचन वृक्षाः तटसंलग्नाश्च वर्तन्ते। पुष्करिण्याः अपरभागे एकः आश्रमः अस्ति। तत्र एको मुनिः निवसति। सोऽपि तर्पणादिकं कर्म तत्र करोति। सः जनान् अनुनयति। वारं वारमपि उपदिशति। परं न कोऽपि तस्य वचनं शृणोति।

एकदा मुनिः चिन्तामग्नः- केन प्रकारेण इमे जनाः बोधयितव्याः? पुष्करिणीतः पङ्कोद्धारो न भवति। प्रतिदिनं च जलं प्रदूषितं भवति। तत् प्रदूषितं जलं पीत्वा जना अपि रुग्णा भवन्ति। कथं च इमे वारणीयाः...?

सहसा कोलाहलः श्रुतः। मुनिः बहिरागत्य अपश्यत्। केचन जना एकं बालकं ताडयन्ति। तं च भर्त्सयन्ति। बालकः भयेन कम्पते क्रन्दति च। मुनिः तत्र उपस्थितः। जनान् वारयित्वा अपृच्छत्। किम्

अभवत्? किमर्थं भवन्तः एनं ताडयन्ति? जनाः अवदन्। एष मिथ्यावादी। सदैव मिथ्याभाषणं करोति। वृथा सर्वान् प्रतारयति। सद्यः अस्मान् प्रतारितवान्।

मुनिः बालकम् अपृच्छत्।

अरे! सत्यं न वदसि?

बालकः कम्पितकण्ठेन अवदत्।

सत्यं किम्?

मुनिः तमाश्वासितवान्।

- न जानासि? तर्हि मया सह आगच्छतु।

एवम् उक्त्वा तस्य करं धृत्वा मुनिः आश्रमं प्रति बालकम् आनीतवान्।

मुनिः अचिन्तयत् - अयमेव समुचितः समयः। अस्मिन्नवसरे ग्राम्यजनाः

अवश्यं शिक्षयितव्याः। ततः मुनिः बालकमपृच्छत्।

- किं तव नाम?

- नाम्नाऽहं कृष्णः।

- भवतु, केन प्रकारेण मिथ्या कथयसि?

- यथेच्छं वदामि।

- तर्हि इमां पुष्करिणीं दृष्ट्वा किमपि कथय।

बालकः कृष्णः प्रसन्नः सञ्जातः। सहर्षं च अवर्णयत्-

जलेऽस्मिन् एको महान् मत्स्यः अस्ति। भोः! जनाः

आगच्छत ..... पश्यत ....., कीदृशं सः खेलति।

मुनिः अवदत् : साधु ..... सम्यक् चिन्तितम्। तर्हि श्वः

प्रभाते ग्राम्यजनान् साधु एतावद् वद।

कृष्णः किञ्चित् कुण्ठितोऽभवत्।

- नहि, ते मां ताडयिष्यन्ति।

- अरे, नहि .....। अनन्तरं मामेव साक्षीकरिष्यसि।

अपरप्रभाते कृष्णः ग्रामस्य प्रतिमार्गं जनान् अवदत्-पुष्करिण्याम्

एको महान् मत्स्यो मया दृष्टः।

केचन अवदन्-

- अरे, त्वं मिथ्यावादी। तव वचने को विश्वासः?

तत् क्षणं कृष्णः उक्तवान्।

तदानीं मया सह मुनिः आसीत्। सोऽपि दृष्टवान्। आगच्छ .....तत्र पृच्छ .....।

मुनिं साक्षिरूपेण स्वीकृत्य ग्राम्यजनाः अपरदिने मत्स्यान्वेषणं कृतवन्तः।

अन्ततः सर्वे मिलित्वा पुष्करिणीं प्रविष्टाः। मत्स्यान् च धृतवन्तः।

किन्तु महामत्स्यस्य सन्धानं न प्राप्तम्। दिनपूर्णं ते अन्विष्टवन्तः।

सायंकाले नितरां विरक्ताः अभवन्। मुनिमुपगम्य सरोषमवदन्-

- किं भवानपि अस्मान् प्रतारयति?

मुनिः धीरभावेन अवदत्।

- अरे! महामत्स्यः किं सरलतया धर्तुं शक्यते?!

तदर्थं श्रमः आवश्यकः। श्वः

प्रभाते बन्धच्छेदं कृत्वा जलं निष्कासयत।

तद्वात्रौ ग्राम्यजनानां नेत्रयोः

निद्रा नास्ति। ते प्रातरागत्य

प्रथमतः तटवर्तिवृक्षाणां

छेदनं कृतवन्तः। बन्धच्छेदं

कृत्वा जलं च बहिष्कृतवन्तः।

एवं प्रकारेण कति दिनानि

व्यतीतानि। ततः पङ्कोद्धारं

कृत्वा पुष्करिणीं गभीरां

कृतवन्तः। पङ्कं च आनीय

शस्यक्षेत्रे प्रसारितवन्तः - इत्थं निदाघकालः उपगतः। सहसा वृष्टिरभवत्।

पुष्करिणी च पूर्णा संजाता। निर्मलं जलं दृष्ट्वा सर्वे प्रसन्नाः अभवन्।

तटानां परिष्करणेन सर्वत्र सौविध्यमनुभूतम्।

- इतः यदि कश्चित् जलं दूषयिष्यति सः दण्ड्यो भविष्यति।
एकदा मुनिः एकस्मिन् तटे कृष्णं दृष्ट्वा आकारितवान्। तम् आश्रम-
मानीय अपृच्छत्।
- अरे, कृष्ण! सत्यं किं ज्ञातं न वा?
- न ज्ञातम्।
- अरे! सत्यकथनेन केवलं सत्यं न भवति। यत् कल्याणकरं वचनं
तदपि सत्यम्।
- पितामही पुलोमजामबोधयत्। अत एव अस्माकं शास्त्रे वर्तते-
सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं भवेत्।
यद्भूतहितमत्यन्तमेतत् सत्यं मतं मम॥

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

ग्रामोपान्ते	- ग्रामस्य उपान्ते, गाँव के पास।
पुष्करिणी	- स्त्री० प्रथमा ए० व०, बावड़ी।
तस्या एव	- तस्याः + एव, उससे ही।
तत्रैव	- तत्र + एव, वहीं।
गोमेषच्छागादीनाम्	- गोमेष + छाग + आदीनाम्, गाय, भेड़, बकरी आदि के।
तटसंलग्नाश्च	- तटसंलग्नाः + च, किनारे के साथ लगे हुए।
सोऽपि	- सः + अपि, वह भी।
चिन्तामग्नः	- चिन्तायां मग्नः सप्तमी तत्पु० चिन्ता में डूबा हुआ।
बोधयितव्याः	- बुध् + णिच् + तव्यत्। पुं. प्र. वि. बहु. व., समझाया जाये।
पङ्कोद्धारः	- पङ्कस्य उद्धारः, षष्ठी तत्पु० कीचड़ को निकालना।
प्रदूषितम्	- प्र + दूष् + णिच् + क्त, नपुं०, प्र० वि०, ए० व०, गन्दा किया हुआ।
प्रतिदिनम्	- दिनं दिनं प्रति, अव्ययीभाव समास प्रतिदिन।
वारणीयाः	- वृ + णिच् + अनीयर्, पु० प्र० वि० बहु० व०, रोका जाये।
बहिरागत्य	- बहिः + आगत्य, बाहर आकर।

आगत्य	- आ + गम् + क्त्वा >ल्यप्, आकर।
भर्त्सयन्ति	- भर्त्स् - लट् ल०, प्र० पु० बहु० व०, डाँटते हैं।
उपस्थितः	- उप + स्था + क्त, पुं० प्र० वि० ए० व०, आया है।
वारयित्वा	- वृ + णिच् + क्त्वा >ल्यप् रोककर।
सदैव	- सदा + एव, सदैव।
सद्यः	- शीघ्र (अव्यय)।
प्रतारितवान्	- प्र + तृ + णिच् + क्तवतु, ठगा।
कम्पितकण्ठेन	- कम्पितः कण्ठः यस्य सः तेन, बहु० स०, डरे स्वर से।
आश्वासितवान्	- आ + श्वस् + णिच् + क्तवतु पुं० प्र० वि० ए० व०, आश्वासन दिया।
अस्मिन्नवसरे	- अस्मिन् + अवसरे, इस अवसर पर।
ग्राम्यजनाः	- ग्राम्याः जनाः, कर्मधारय, गाँव के लोग।
शिक्षयितव्या	- शिक्ष् + णिच् + तव्यत्। पुं० प्र० वि० बहु० व०, शिक्षित किये जाने चाहिए।
नाम्नाऽहम्	- नाम्ना + अहम्, नाम से मैं।
यथेच्छम्	- इच्छाम् अनतिक्रम्य, अव्ययीभाव, इच्छा के अनुसार।
दृष्ट्वा	- दृश् + क्त्वा, देखकर।
सज्जातः	- सम् + जन् + क्त० पुं० प्र० वि०, ए० व०, हो गया।
जलेऽस्मिन्	- जले + अस्मिन् इस पानी में।
सहर्षम्	- हर्षेण सह, अव्ययीभाव स० खुश होकर।
कुण्ठितोऽभवत्	- कुण्ठितः + अभवत् दुःखी हुआ।
साक्षीकरिष्यसि	- असाक्षिणं साक्षिणं करिष्यसि। साक्षिन् + च्वि + कृ + लृट् मध्यम पु० ए० व०, साक्षात् करोगे।
प्रतिमार्गम्	- मार्गं मार्गं प्रति, अव्ययीभाव, प्रत्येक मार्ग में।

❧ अभ्यासः ❧

1. अधोलिखितानां प्रश्नानामुत्तराणि संस्कृतभाषया देयानि

- (क) अस्याः कथायाः लेखकः कः अस्ति?
 (ख) पुष्करिण्याः नाम किमासीत्?

- (ग) मुनिः कैः कारणैः चिन्तितः आसीत्?
- (घ) मुनिः जनान् किम् अपृच्छत्?
- (ङ) बालकः कृष्णः पुष्करिण्याः विषये किम् अकथयत्?
- (च) महामत्स्यस्य सन्धानम् कुत्र न प्राप्तम्?
- (छ) वास्तविकम् सत्यम् किमस्ति?

2. मातृभाषया भावार्थं लिखत

- (क) पुष्करिणीतः पङ्कोद्धारो न भवति।
- (ख) ग्राम्यजनाः जलशोधनार्थम् अवश्यं शिक्षयितव्याः।

3. मातृभाषया आशयं स्पष्टीकुरुत

“सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं भवेत्।
यद्भूतहितमत्यन्तमेतत् सत्यं मतं मम॥”

4. अधोलिखितानां शब्दानां पदपरिचयं लिखत

आनीय, असंतुष्टः, वारयित्वा, प्रतारिवतान्, सम्यक्, आसीत्, प्रसन्नाः, श्रेयः, परिष्करणम्, प्रथमतः।

5. रिक्तस्थानानि पूरयत

- (क) पुष्करिणीम् ..... नाना वृक्षाः सन्ति।
- (ख) केन प्रकारेण ..... बोधयितव्याः।
- (ग) प्रदूषितं जलं ..... जनाः अपि रुग्णाः भवन्ति।
- (घ) जलेऽस्मिन् ..... अस्ति।
- (ङ) श्वः प्रभाते ..... कृत्वा जलं निष्कासयत।

6. सन्धिच्छेदं कुरुत

तत्रैव, सोऽपि, पङ्कोद्धारः, अस्मिन्नवसरे, यथेच्छम्, तद्वात्रौ।

7. सविग्रहं समासनाम लिखत

तटसंलग्नाः, असंतुष्टः, मिथ्यावादी, कम्पितकण्ठेन, ग्राम्यजनान्, बन्धच्छेदम्, निर्मलम्।

योग्यताविस्तारः

समानान्तरसूक्तयः

- (1) सत्यं नाम मनोवाक्कायकर्मभिः भूतहितार्थमभिभाषणम्।
(शाण्डिल्योपनिषद्)
- (2) अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्।
स्वाध्यायाध्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते॥ (श्रीमद्भगवद्गीता 17/15)
- (3) सत्यं च किं भूतहितं सदैव। (शङ्कराचार्यप्रश्नोत्तरी-22)
- (4) सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं वदेत्।
यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति कथ्यते॥ (व्याख्यानमाला 4/9)
- (5) नास्ति सत्यसमो धर्मो न सत्याद्विद्यते परम्।
न हि तीव्रतरं किञ्चिद् अनृतादिह विद्यते॥ (व्याख्यानमाला 4/2)

अनुशंसित ग्रन्थ

क्र.सं.	ग्रन्थनाम	लेखक	संपादक/प्रकाशक
1.	ऋग्वेद	.....	सं. प्र. एन. एस. सोनटक्के, वैदिक संशोधन मण्डल, पूना - 2
2.	यजुर्वेद	उव्वटमहीधरभाष्य	चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी, 1912
3.	अथर्ववेद	.....	सातवलेकर पारडी, 1957
4.	रामायण	वाल्मीकि	नाग पब्लिशर्स दिल्ली 1990 पुनर्मुद्रित संस्करण
5.	पञ्चरात्र	भास	भासनाटकचक्रम्, सं. सी. आर. देवधर, ओरिएण्टल बुक एजेन्सी, पूना - 1954
6.	महाभाष्य	पतंजलि	चारुदेव शास्त्री, मोतीलाल बनारसीदास, बंगलोरुड, दिल्ली - 7
7.	जातकमाला	आर्यशूर	सूर्यनारायण चौधरी, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली - 1971
8.	मृच्छकटिक	शूद्रक	निर्णयसागर प्रेस, मुम्बई।
9.	हितोपदेश	नारायणशर्मा	मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली - 7
10.	चरक संहिता	चरक	चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी।
11.	दशकुमारचरित	दण्डी	श्रीविश्वनाथ झा, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली - 7
12.	कथासरित्सागर	सोमदेव	मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली - 7
13.	संस्कृत नाटक	ए. बी. कीथ	उदयभानु सिंह, (हिन्दी अनुवाद) मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली - 7
14.	संस्कृत साहित्य का इतिहास	बलदेव उपाध्याय	शारदा मंदिर, वाराणसी।

15. वैदिक साहित्य और संस्कृति	बलदेव उपाध्याय	शारदा मंदिर, वाराणसी।
16. महाभारत	व्यास	मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली।
17. अभिज्ञान- शाकुन्तलम्	कालिदास	मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली।
18. कादम्बरी	बाणभट्ट	मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली - 7
19. सत्याग्रहगीता	क्षमाराव पण्डित	चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी।
20. भारतविजय नाटकम्	मथुराप्रसाद दीक्षित	मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली - 7
21. मृच्छकटिक	शूद्रक	हिन्दी अनुवाद मोहनराकेश, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 1962
22. कथासरित्सागर	शूद्रक	हिन्दिरूपान्तर प्रो. राधा वल्लभ त्रिपाठी, नेशनल बुक ट्रस्ट, नई दिल्ली।

❧ विषयानुक्रमणिका ❧

पृष्ठाङ्काः

पुरोवाक्	iii
भूमिका	vii
प्रथमः पाठः	वेदामृतम् 1
द्वितीयः पाठः	ऋतुचित्रणम् 6
तृतीयः पाठः	परोपकाराय सतां विभूतयः 13
चतुर्थः पाठः	मानो हि महतां धनम् 20
पञ्चमः पाठः	सौवर्णशकटिका 25
षष्ठः पाठः	आहारविचारः 31
सप्तमः पाठः	सन्ततिप्रबोधनम् 36
अष्टमः पाठः	दयावीर-कथा 43
नवमः पाठः	विज्ञाननौका 50
दशमः पाठः	कन्थामाणिक्यम् 56
एकादशः पाठः	ईशः कुत्रास्ति 68
द्वादशः पाठः	गान्धिनः संस्मरणम् 73
परिशिष्ट	
1. छन्द	78
2. अलङ्कार	82
3. अनुशंसित ग्रन्थ	86

प्रथमः पाठः

वेदामृतम्

भारतीय वैदिक वाङ्मय संपूर्ण विश्व का प्राचीनतम वाङ्मय होने के साथ मनुष्य की अंतश्चेतना से फूटी उदात्त कविता का भी प्रथम निदर्शन है। वैदिक काव्य में विश्वशान्ति, विश्वबन्धुत्व, लोकतान्त्रिक मूल्य, निर्भयता तथा राष्ट्रप्रेम का सन्देश भरा पड़ा है जो आज के वातावरण में पहले से भी अधिक प्रासंगिक प्रतीत होता है।

प्रस्तुत पाठ में वैदिक काव्य का अमृततत्त्व ऋग्वेद, यजुर्वेद तथा अथर्ववेद से संकलित किया गया है। इन कविताओं में अत्यन्त उदात्त एवं अनुकरणीय आदर्श विद्यमान है।

सङ्गच्छध्वं सं वदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।
देवा भागं यथा पूर्वे सञ्जानाना उपासते॥१॥ (ऋ. 10-191-2)

समाना व आकूतिः समाना हृदयानि वः।
समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति॥२॥ (ऋ. 10-191-4)

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः।
माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः॥३॥ (ऋ. 1-90-7)

यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं
तदु सुप्तस्य तथैवैति।
दूरङ्गमज्ज्योतिषां ज्योतिरेकं
तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु॥४॥ (यजु. 34.1)

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत्
 पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम्।
 शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतम्
 अदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च शरदः शतात्॥५॥

(यजु. 36-24)

जनं बिभ्रती बहुधा विवाचसम्
 नानाधर्माणं पृथिवी यथौकसम्।
 सहस्रं धारा द्रविणस्य मे दुहां
 ध्रुवेव धेनुरनुपस्फुरन्ती॥६॥

(अथर्ववेदः पृथिवीसूक्तम् 12.1.45)

● शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च ●

सङ्गच्छध्वम्	- सङ्गताः संभूताः भवत (सम् पूर्वक गम् धातु आत्मनेपद लोट् लकार म.पु., बहु.व.), साथ चलें।
संवदध्वम्	- परस्परं विरोधं परित्यज्य एकविधमेव वाक्यं ब्रूत इति, परस्पर विरोध छोड़कर समान स्वर से एक समान बोलें।
वः (युष्माकम्)	- तुम्हारा।
मनांसि	- मन।
संजानताम्	- समानमेकरूपमेवार्थम् अवगच्छन्तु, समान रूप से अर्थ बोध करें।
पूर्वे देवाः	- पुरातनाः देवाः, पूर्वकाल के देवगण।
सञ्जानानाः	- ऐकमत्यं प्राप्ताः, एकमत होकर।
भागम् उपासते	- हवि के भाग को स्वीकार करते हैं।
आकूतिः	- संकल्पः, अध्यवसायः, संकल्प।
समाना	- समानानि, एकविधानि, समान।
सुसह	- शोभनं साहित्यम्, संगति।
असति	- भवतु (तुम्हारी सुन्दर संगति हो जाए)।
मधु	- माधुर्योपेतम्, माधुर्य से भरी।
ऋतायते	- ऋतं (यज्ञं) आत्मनः इच्छते यजमानाय, अपने लिए यज्ञ की कामना करने वाले यजमान के लिए।

सिन्धवः	- नद्यः, समुद्राः वा, नदियाँ अथवा समुद्र।
ओषधीः	- फलपाकान्ता ओषधयः, फल के पकने पर जो पौधे नष्ट हो जाते हैं, उन्हें ओषधि कहते हैं।
जाग्रतः	- जागते हुए के।
दूरम् उदैति	- दूर भाग जाता है।
तदु दैवम् (मनः)	- तद् दिव्यज्ञानयुक्तं मनः, वही दिव्य विज्ञान युक्त मन।
ज्योतिषाम्	- इन्द्रियाणाम्, विषयों का प्रकाशन करने वाली इन्द्रियों में।
दूरं गमम्	- सर्वाधिक दूर तक पहुँचने वाली, एकमात्र प्रकाशक।
शिवसंकल्पम्	- शिवाः संकल्पाः यस्य तत्, मंगलमय, कल्याणकारी विचारवाला।
देवहितम्	- देवैः स्थापितम्, देवताओं द्वारा स्थापित।
शुक्रम्	- दिव्य, चमकीला।
चक्षुः	- नेत्र, सूर्य।
पुरस्तात्	- पूर्वदिशायाम्, पूर्व दिशा में समक्ष।
उच्चरत्	- वर्ष।
शरदः	- उदितः जातः, उदय हुआ है।
शतम्	- सौ (जीवित रहें)।
अदीनाः	- न दीनाः, दैन्यात् रहिताः, दीनता से रहित।
भूयश्च शरदः शतात्	- पुनः पुनः शतात् शरदः एवमेव भवेत्, बार-बार सौ वर्षों से भी अधिक यही स्थिति बनी रहे।
बिभ्रती	- धारण करती हुई।
विवाचसम्	- विभिन्न भाषा वाले।
यथौकसम्	- धारण करने वाले घर के समान।
दुहाम्	- दुहावे, बहा दे।
अनुपस्फुरन्ती	- कम्पन रहित।

❖ अभ्यासः ❖

1. संस्कृतभाषया उत्तरत

- (क) सङ्गच्छध्वम् इति मन्त्रः कस्मात् वेदात् संकलितः?
- (ख) अस्माकम् आकूतिः कीदृशी स्यात्?
- (ग) अत्र मन्त्रे 'यजमानाय' इति शब्दस्य स्थाने कः शब्दः प्रयुक्तः?
- (घ) अस्मभ्यम् इति कस्य शब्दस्य अर्थः?

- (ङ) ज्योतिषां ज्योतिः कः कथ्यते?
 (च) माध्वीः काः सन्तु?
 (छ) पृथिवीसूक्तम् कस्मिन् वेदे विद्यते?

2. अधोलिखितक्रियापदैः सह कर्तृपदानि योजयत

- (क) ..... सञ्जानानाः उपासते।
 (ख) ..... मधु क्षरन्ति।
 (ग) मे ..... शिवसंकल्पम् अस्तु।
 (घ) ..... शतं शरदःशृणुयाम।

3. शुद्धं विलोमपदं योजयत

जाग्रतः	वः
नः	अदीनाः
दीनाः	सुप्तस्य

4. अधोलिखितपदानाम् आशयं हिन्दी-भाषया स्पष्टीकुरुत

उपासते, सिन्धवः, सवितः, जाग्रतः, पश्येम।

5. (क) वेदे प्रकल्पितस्य समाजस्य आदर्श स्वरूपम् पञ्चवाक्येषु चित्रयत।
 (ख) मनसः किं वैशिष्ट्यम्?
 6. पश्येम, शृणुयाम, प्रब्रवाम, इति क्रियापदानि केन इन्द्रियेण सम्बद्धानि
 7. अधोलिखितवैदिकक्रियापदानां स्थाने लौकिकक्रियापदानि लिखित
 असति, उच्चरत्, दुहाम्।

● योग्यताविस्तारः ●

ऋग्वेदः मूलतः ज्ञानकाण्डं कथ्यते तत्र मुख्यतः देवतापरकमन्त्राः सन्ति-यथा अग्निः, इन्द्रः, रुद्रः, सविताप्रभृतयः। कतिपयानि सूक्तानि दार्शनिकानि सन्ति यथा नासदीयसूक्तम्, ज्ञानसूक्तम्, हिरण्यगर्भादिसूक्तम् कतिपयानि सामाजिकसूक्तानि अपि सन्ति येषु धनान्नदानसूक्तम् अक्षसूक्तम् संगठनसूक्तादयः। ऋग्वेदस्य साम्मनस्यसूक्तस्य पल्लवनम् उत्तरवर्तिषु उपनिषदादिशास्त्रेष्वपि उपलभ्यते। यथा- सह नाववतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै। तेजस्वि नावधीतमस्तु मा विद्विषावहै॥ तैत्तिरीय उप०

“सङ्गच्छध्वम्” ..... तथा “समानी” ..... इत्यादिमन्त्राणां भावः
गीतिरूपे हिन्द्याम् अपि प्राप्यते। यथा-

- (1) प्रेम से मिलकर चलो बोलो सभी ज्ञानी बनो।
पूर्वजों की भाँति तुम कर्त्तव्य के मानी बनो॥
- (2) हों विचार समान सबके चित्र मन सब एक हों।
ज्ञान देता हूँ बराबर भोग्य पा सब नेक हों॥

प्रकृतौ माधुर्यस्य प्रार्थना एवं पारिवारिकमधुरतायाः अर्चनस्य आधारः। अतः अथर्ववेदे
एतादृश्यः प्रार्थनाः उपलभ्यन्ते।

अनुव्रतः पिता पुत्रो मात्रा भवतु सम्मनाः।
जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शान्तिं वाम्॥ (अथर्व 3.3.2)
मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः
माध्वीर्गावो भवन्तु नः। (ऋग्वेदः 1.10.08)

यजुर्वेदः मुख्यतः कर्मकाण्डस्य वेदः अस्ति, परम् अस्मिन् अपि जीवनविषयकाः मन्त्राः
उपलब्धाः सन्ति। मनसः निग्रहणार्थं यजुर्वेदे अनेके मन्त्राः सन्ति। यथा-

यत्प्रज्ञानमुत चेतो धृतिश्च यज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु।
यस्मान्न ऋते किञ्चन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु॥
(यजु. 34/3)

यद्यपि ऋग्वेदस्यैव मन्त्राः सामवेदे सन्ति तथापि सामवेदमन्त्रेषु गेयता विद्यते।
अथर्ववेदः विज्ञानकाण्डं मन्यते। अस्मिन् वेदे विविधाः मन्त्राः सन्ति। यथा आयुर्वेदविषयकाः,
भौतिकविज्ञानविषयकाः, अर्थशास्त्रविषयकाः व्यवहारशास्त्रविषयकाः तथा च परं
राष्ट्रीयभावनायाः दृढीकरणं अस्य वेदस्य वैशिष्ट्यम् अस्ति। अथर्ववेदे पृथ्वी मातृवत्
स्पृहणीया निगदिता।

यस्यां समुद्र उत सिन्धुरापो
यस्यामन्नं कृष्टयः संबभूवुः।
यस्यामिदं जिन्वति प्राणदेजत्
सा नो भूमिः पूर्वपेये दधातु॥ (अथर्ववेदः 12.1.3)
ब्रह्मचर्येण राजा राष्ट्रं विरक्षति (अथर्ववेदः)

द्वितीयः पाठः ऋतुचित्रणम्

प्रस्तुत पाठ आदिकवि महर्षि वाल्मीकिकृत रामायण के किष्किन्धा, अरण्य तथा सुन्दर काण्डों से संकलित है। रामायण संस्कृत साहित्य का आदि महाकाव्य माना जाता है। इस ग्रन्थ का सांस्कृतिक महत्त्व बहुत अधिक है। इसमें महर्षि वाल्मीकि ने जीवन के आदर्शभूत और शाश्वत मूल्यों का निर्देश किया है। इसमें राजा, प्रजा, पुत्र, माता, पत्नी, पति, सेवक आदि के पारस्परिक संबंधों का एक आदर्श स्वरूप प्रस्तुत किया गया है। इस महाकाव्य में वाल्मीकि का प्रकृति-चित्रण अत्यन्त मनोरम एवं हृदयाकर्षक है।

इस पाठ में 1-3 श्लोकों में वसन्त ऋतु का, 4-6 श्लोकों में वर्षा ऋतु का, 7वें एवं 8वें श्लोक में शरद् ऋतु का, नवम में हेमन्त तथा दशम में शिशिर ऋतु का और एकादश में चन्द्रोदय का विशद एवं मनोहारी वर्णन किया गया है।

सुखानिलोऽयं सौमित्रे! कालः प्रचुरमन्मथः।

गन्धवान् सुरभिर्मासो जातपुष्पफलद्रुमः॥1॥

पुष्पभारसमृद्धानि शिखराणि समन्ततः।

लताभिः पुष्पिताग्राभिरुपगूढानि सर्वतः॥2॥

पतितैः पतमानैश्च पादपस्थैश्च मारुतः।

कुसुमैः पश्य सौमित्रे! क्रीडन्निव समन्ततः॥3॥

(वा.रा.किष्किन्धा. 1.10, 9, 13)

क्वचित्प्रकाशं क्वचिदप्रकाशं नभः प्रकीर्णाम्बुधरं विभाति।

क्वचित्क्वचित्पर्वतसन्निरुद्धं रूपं यथा शान्तमहार्णवस्य॥4॥

समुद्रहन्तः सलिलाऽतिभारं बलाकिनो वारिधरा नदन्तः।

महत्सु शृङ्गेषु महीधराणां विश्रम्य विश्रम्य पुनः प्रयान्ति॥5॥

वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति नृत्यन्ति समाश्वसन्ति।
नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवङ्गाः॥६॥

(वा.रा.किष्किन्धा. 28.17, 22, 26)

जलं प्रसन्नं कुसुमप्रहासं क्रौञ्चस्वनं शालिवनं विपक्वम्।
मृदुश्च वायुर्विमलश्च चन्द्रः शंसन्ति वर्षव्यपनीतकालम्॥७॥
लोकं सुवृष्ट्या परितोषयित्वा नदीस्तटाकानि च पूरयित्वा।
निष्पन्नशस्यां वसुधां च कृत्वा त्यक्त्वा नभस्तोयधराः प्रयाताः॥८॥

(वा.रा.किष्किन्धा. 30, 53, 57)

रविसङ्क्रान्तसौभाग्यस्तुषारारुणमण्डलः।
निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते॥९॥

वाष्पसञ्छन्नसलिला रुतविज्ञेयसारसाः।
हिमार्द्रबालुकास्तीरैः सरितो भान्ति साम्प्रतम्॥10॥

(वा.रा. अरण्य 16, 9, 13, 24)

हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः
सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः।
वीरो यथा गर्वितकुञ्जरस्थ-
श्चन्द्रोऽपि बभ्राज तथाम्बरस्थः॥11॥

(वा.रा. सुन्दर 5, 4)

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

रविसंक्रान्तसौभाग्यः	- रविणा सूर्येण संक्रान्तं ध्वस्तं सौभाग्यं प्रकाशः यस्य सः, सूर्य के द्वारा जिसका प्रकाश मलिन कर दिया गया है।
तुषारारुणमण्डलः	- तुषारेण हिमेन अरुणं अरुणवर्णं मण्डलं यस्य सः, तुषार के समान जिसका मण्डल अरुण वर्ण कर दिया गया है।
निःश्वासान्धः	- श्वास से मलिन किया गया।
आदर्शः	- दर्पण।
सुखानिलः	- आनन्द देने वाली हवा।
मन्मथः	- कामदेव।
गन्धवान्	- सुगन्ध देने वाली (गन्ध् + मतुप् प्र., ए.व.)।
सुरभिर्मासः	- वसन्त ऋतु।
समन्ततः	- चारों ओर से।
पुष्पिताग्राभिरुपगूढानि	- खिले हुए फूलों से भरी हुई।
पतितैः	- गिरे हुए।
पतमानैः	- गिरते हुए।
पादपस्थैः	- पेड़ों पर स्थित।
प्रकीर्णाम्बुधरम्	- आकाश जिसमें बादल फैले हैं।
विभाति	- शोभा दे रहा है (वि + भा + लट् प्र.पु.ए.व.)।
पर्वतसन्निरुद्धम्	- पर्वतों से घिरे हुए।
महार्णवस्य	- समुद्र का।
समुद्रहन्तः	- वहन करते हुए (सम् + उत् + वह् + शतृ प्र.ब.व.)।
बलाकिनः	- बगुलों से युक्त।

नदन्तः	-	गरजते हुए (नद् + शतृ + प्र.ब.व.)।
समाश्वसन्ति	-	प्रसन्न होते हैं (सम् + आ + श्वस् + लट् + प्र.ब.व.)।
वनान्ताः	-	वन प्रदेश के एक भाग में।
शिखिनः	-	मोर।
प्लवङ्गाः	-	मेंढक।
कुसुमप्रहासम्	-	खिले हुए फूलों से युक्त।
क्रौञ्चस्वनम्	-	क्रौंच पक्षी की आवाज।
शालिवनम्	-	धान का खेत।
विपक्वम्	-	पका हुआ।
शंसन्ति	-	सुशोभित कर रहे हैं (शंस् + लट् प्र.पु.ब.व.)।
वर्षव्यपनीतकालम्	-	वर्षा ऋतु बीतने के बाद का समय अर्थात् शरद् ऋतु।
तटाकानि	-	तालाब।
निष्पन्नशस्याम्	-	खेती-बाड़ी का कार्य संपन्न हो गया जिसका, वह।

● अभ्यासः ●

1. संस्कृतेन उत्तरं दीयताम्

- (क) अयं पाठः कस्मात् ग्रन्थात् सङ्कलितः?
- (ख) वसन्ते समन्ततः गिरिशिखराणि कीदृशानि भवन्ति?
- (ग) मारुतः कीदृशैः कुसुमैः क्रीडन्निव अवलोक्यते?
- (घ) प्रकीर्णाम्बुधरं नभः कथं विभाति?
- (ङ) कस्यातिभारं समुद्वहन्तः वारिधराः प्रयान्ति?
- (च) वर्षर्तौ मत्तगजाः किं कुर्वन्ति?
- (छ) शरदृतौ चन्द्रः कीदृशो भवति?
- (ज) कानि पूरयित्वा तोयधराः प्रयाताः?
- (झ) अस्मिन् पाठे 'तोयधराः', इत्यस्य के के पर्यायाः प्रयुक्ताः?
- (ञ) कीदृशः आदर्शः न प्रकाशते?
- (ट) शिशिरर्तौ सरितः केः भान्ति?

2. रिक्तस्थानानि पूरयत

- (क) समन्ततः ..... शिखराणि सन्ति।
- (ख) नभः ..... विभाति।
- (ग) वारिधराः महीधराणां शृङ्गेषु ..... प्रयान्ति।

(घ) तोयधराः ..... प्रयाताः।

(ङ) निःश्वासान्ध आदर्श इव ..... न प्रकाशते।

3. अधोलिखितानां सप्रसङ्गं व्याख्या कार्या

(क) मारुतः कुसुमैः पश्य सौमित्रे! क्रीडन्निव समन्ततः।

(ख) निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते॥

4. प्रकृतिं प्रत्ययं च योजयित्वा पदरचनां कुरुत

कृ+क्त्वा (त्वा), क्रीड्+शतृ, गन्ध+मतुप्, सम्+नि+रुध्+क्त,

5. प्रकृतिप्रत्ययविभागः क्रियताम्

त्यक्त्वा, विश्रम्य, समुद्वहन्तः, पतमानः, हिमवान्।

6. अधोलिखितान् शब्दान् आश्रित्य वाक्यरचनां कुरुत

क्रीडन्, गन्धवान्, विश्रम्य, पूरयित्वा, नभः, नदन्तः, त्यक्त्वा, साम्प्रतम्, शिखिनः, प्रयाति।

7. सन्धिं/सन्धिविच्छेदं वा कुरुत

(क) सुख + अनिलः + अयम् = ...

(ख) प्रकीर्णाम्बुधरम् = ... + ...

(ग) क्रीडन् + इव = ...

(घ) चन्द्रोऽपि = ... + ...

(ङ) निःश्वास + अन्धः = ...

8. अधोलिखितानां कर्तृक्रियापदानां समुचितं मेलनं कुरुत

(क) प्लवङ्गाः - नदन्ति

(ख) वनान्ताः - समाश्वसन्ति

(ग) शिखिनः - भान्ति

(घ) नद्यः - ध्यायन्ति

(ङ) मत्तगजाः - वर्षन्ति

(च) प्रियाविहीनाः - नृत्यन्ति

(छ) घनाः - वहन्ति

9. अधोलिखितयोः श्लोकयोः अन्वयं प्रदर्शयत

- (क) समुद्रवहन्तः सलिलातिभारं ..... प्रयान्ति।
 (ख) हंसो यथा ..... तथाम्बरस्थः।

10. अधोलिखितेषु श्लोकेषु प्रयुक्तालङ्काराणां निर्देशं कुरुत

- (क) पतितैः पतमानैश्च ..... क्रीडन्निव समन्ततः।
 (ख) वहन्ति वर्षन्ति ..... प्लवङ्गाः।
 (ग) रविसङ्क्रान्तसौभाग्यः ..... चन्द्रमा न प्रकाशते।

11. अधोलिखितश्लोकेषु छन्दो निर्देशः कार्यः

- (क) क्वचित्प्रकाशम् ..... शान्तमहार्णवस्य।
 (ख) हंसो यथा ..... तथाम्बरस्थः।
 (ग) रविसङ्क्रान्तसौभाग्यः ..... न प्रकाशते।

❖ योग्यताविस्तारः ❖

(क) भावविस्तारः

महाकविना कालिदासेन ऋतुसंहारमिति काव्ये षण्णाम् ऋतूनां क्रमेण वर्णनं विहितम्। यथा -

ग्रीष्मः

प्रचण्डसूर्यः स्पृहणीयचन्द्रमाः सदावगाहक्षतवारिसञ्चयः।
 दिनान्तरम्योऽभ्युपशान्तमन्मथो निदाघकालोऽयमुपागतः प्रिये॥

वर्षा

ससीकराम्भोधरमत्तकुञ्जरस्तडित्यताकोऽशनिशब्दमर्दलः।
 समागतो राजवदुद्धतद्युतिर्धनागमः कामिजनप्रियः प्रिये॥

शरत्

काशांशुका विकचपद्मनोज्ञवक्त्रा
 सोन्मादहंसरवनूपुरनादरम्या।
 आपक्वशालिरुचिरानतगात्रयष्टिः
 प्राप्ता शरन्नववधूरिव रूपरम्या।

हेमन्तः

नवप्रवालोद्गमसस्यरम्यः प्रफुल्ललोध्रः परिपक्वशालिः।
विलीनपद्मः प्रपतत्तुषारो हेमन्तकालः समुपागतोऽयम्॥

शिशिरः

न चन्दनं चन्द्रमरीचिशीतलम्
न हर्म्यपृष्ठं शरदिन्दुनिर्मलम्।
न वायवः सान्द्रतुषारशीतला
जनस्य चित्तं रमयन्ति साम्प्रतम्॥

वसन्तः

द्रुमाः सपुष्पाः सलिलं सपद्मं
स्त्रियः सकामाः पवनः सुगन्धिः।
सुखाः प्रदोषा दिवसाश्च रम्याः
सर्वं प्रिये चारुतरं वसन्ते॥

(ख) भाषिकविस्तारः

अधोलिखितानां शब्दानां रूपाणि साधनीयानि

शिखी - शिखिन् + प्रथमा एकवचन (शिखिनौ, शिखिनः)

करी - करिन् + प्रथमा एकवचन

गुणी - गुणिन् + प्रथमा एकवचन

बली - बलिन् + प्रथमा एकवचन

तृतीयः पाठः

परोपकाराय सतां विभूतयः

संस्कृत साहित्य में जातक कथाओं का अपना विशेष महत्त्व है। ये कथाएँ मूलतः पालि में हैं जिनकी संख्या 547 है। बोधिसत्त्व के कर्म दिव्य और अद्भुत हैं। उनका जीवन अलौकिक और आदर्श है। इसी से प्रेरणा लेकर आर्यशूर ने जातकमाला ग्रन्थ की रचना की। यह ग्रन्थ गद्य-पद्य मिश्रित संस्कृत में है। प्रस्तुत पाठ इसी ग्रन्थ के पन्द्रहवें जातक 'मत्स्यजातकम्' का संक्षेप है।

इसमें बताया गया है कि सत्य-तपोबल के आधार पर किस प्रकार मत्स्याधिपति के रूप में बोधिसत्त्व अपने साथी मत्स्यों की प्राण रक्षा करने में समर्थ होते हैं। वस्तुतः सत्त्वगुण से परिपूर्ण आचरण देवताओं को भी वश में कर सकता है।

बोधिसत्त्वः किल कस्मिंश्चित् नातिमहति कमलकुवलयदि-
विभूषितसलिले हंसचक्रवाकादिशोभिते तीरान्तरुकुसुमावकीर्णे सरसि
मत्स्याधिपतिः बभूव। बहुषु जन्मान्तरेषु परोपकाराभ्यासवशात् तत्रस्थः
अपि परहितसुखसाधने व्यापृतः अभवत्। इष्टानामिव च स्वेषाम्
अपत्यानाम् उपरि सौहार्दत्वाद् महासत्त्वः तेषां मीनानां दानप्रिय-
वचनादिक्रमैः परमनुग्रहं चकार।

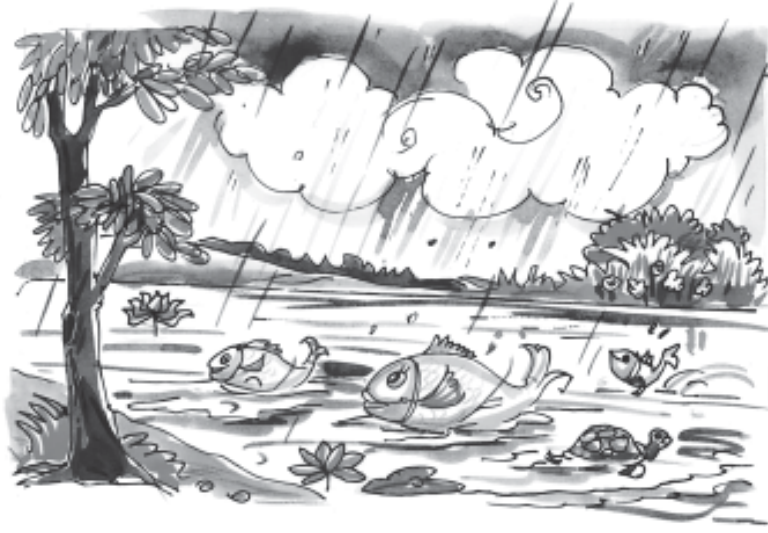
अथ कदाचित् सत्त्वानां भाग्यवैकल्यात् प्रमादाच्च सम्यग् देवो
न ववर्ष। वृष्टेः अभावे तत् सरः कदम्बकुसुमगौरेण नवसलिलेन
यथापूर्वम् न परिपूर्णम् जातम्। क्रमेण च उपगते निदाघकाले
दिनकरकिरणैः अभितप्तया धरण्या, ज्वालानुगतेनेव मारुतेन
पिपासावशादिव प्रत्यहम् आपीयमानं तत् सरः लघुपल्वलमिवाभवत्।
तत्रस्थिताः मीनाश्च जलाभावात् मृतप्रायाः इव संजाताः।
सलिलतीरवासिनः पक्षिणः वायसगणाः च यावत् तान् मत्स्यान् भक्षयितुं

चिन्तयन्ति स्म तावद् विषाददैन्यवशं मीनकुलमवेक्ष्य बोधिसत्त्वः
 करुणायमानः चिन्तामापेदे। कष्टा बत इयम् आपद् आपतिता मीनानाम्।
 प्रत्यहं क्षीयते तोयं स्पर्धमानमिवायुषा।
 अद्यापि च चिरेणैव लक्ष्यते जलदागमः॥
 अपयानक्रमो नास्ति नेताप्यन्यत्र को भवेत्।
 अस्मद्व्यसनसङ्कृष्टाः समायान्ति च नो द्विषः॥

तत्किमत्र प्राप्तकालं स्यादिति विमृशन् स महात्मा स्वकीय-
 सत्यतपोबलमेव तेषां रक्षणोपायम् अमन्यत। करुणया समापीड्यमानहृदयो
 दीर्घं निःश्वस्य नभः समुल्लोकयन् उवाच -

स्मरामि न प्राणिवधं यथाहं सञ्चिन्त्य कृच्छ्रे परमेऽपि कर्तुम्।
 अनेन सत्येन सरांसि तोयैरापूरयन् वर्षतु देवराजः॥

अथ तस्य महात्मनः पुण्योपचयात् सत्याधिष्ठानबलात् च समन्ततः
तोयपरिपूर्णाः गम्भीरमधुरनिर्घोषा अकाला अपि कालमेघाः
विद्युल्लताऽलङ्कृताः प्रादुरभवन्। बोधिसत्त्वः समन्ततोऽभिप्रसृतैः
सलिलप्रवाहैरपूर्यमाणे सरसि, धारानिपातसमकालेन विद्रुतवायसाद्ये
पक्षिगणे, लब्धजीविताशे च प्रमुदिते मीनगणे प्रीत्याभिसार्यमाणहृदयो
वर्षनिवृत्तिसाशङ्कः पुनः पुनः पर्जन्यमाबभाषे -

उद्गर्ज पर्जन्य गभीरधीरं प्रमोदमुद्भासय वायसानाम्।

रत्नायमानानि पयांसि वर्षन् संसक्तविद्युज्ज्वलितद्युतीनि॥

तदुपश्रुत्य देवानाम् इन्द्रः शक्रः परमविस्मितमनाः साक्षात् अभिगम्यैनम्
अभिसंराधयन् उवाच-

तवैव खल्वेष महानुभाव ! मत्स्येन्द्र ! सत्यातिशयप्रभावः।

आवर्जिता यत्कलशा इवेमे क्षरन्ति रम्यस्तनिताः पयोदाः॥

इत्येवं प्रियवचनैः संराध्य तत्रैवान्तर्दधे। तच्च सरः तोयसमृद्धिमवाप।
तदेवं शीलवताम् इह एव कल्याणाः अभिप्रायाः वृद्धिम् आप्नुवन्ति
प्रागेव परत्र च। अतः शीलविशुद्धौ प्रयतितव्यम्।

● शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च ●

कुवलयम्	- नीलकमलम्, नीला कमल।
चक्रवाकादिशोभिते	- चक्रवाक (चकवा) आदि पक्षी गणों से सुशोभित।
तत्रस्थः अपि	- वहाँ, उस जन्म में स्थित होते हुए भी।
भाग्यवैकल्यात्	- भाग्यस्य वैकल्यम् तस्मात्, भाग्य के अनुकूल न होने पर।
आपीयमानम्	- आ समन्तात् पीयमानम् पा कर्मवाच्य, शानच्, चारों ओर से पीया जाता हुआ।
लघुपल्वलमिव	- छोटे तालाब के समान।
विषाददैत्यवशगम्	- विषादः च दैन्यं च विषाददैत्ये, तयोः वशे गतम्, विषाद और दैन्य के वशीभूत।
अवेक्ष्य	- अव + ईक्ष् + क्त्वा >ल्यप्, देखकर।
आपेदे	- प्राप्त हुआ।
बत	- शोक को व्यक्त करने वाला अव्यय पद, हाय!
स्पर्धमानम्	- स्पर्धा कुर्वाणम् (स्पर्ध् + शानच्), स्पर्धा करता हुआ।
जलदागमः	- जलं ददाति इति जलदः तेषाम् आगमः, बादलों का आगमन।
चिरेण	- दूर ही (देर से)
अपयानक्रमः	- अपयानस्य क्रमः दूरगमनस्य मार्गः, बाहर जाने का रास्ता।
द्विषः	- शत्रवः, शत्रुगण।
प्राप्तकालम्	- प्राप्तः कालः यस्य तत्, समयोचित।
विमृशन्	- वि मृश्, शतृ पुं, प्र. ए.व., विचार करते हुए।
नभः	- आकाशम्, आकाश को।
आपूरयन्	- आ पृ-णिच्, शतृ, पु. प्र. ए.व., पूरते हुए, भरते हुए।
सत्याधिष्ठानबलात्	- सत्य पर दृढ़ रहने की शक्ति से।
अकालाः	- न कालः येषाम् ते, असमय प्रकट होने वाले।
कालमेघाः	- प्रलय काल के समान मेघ।
विद्रुते	- वि द्रु क्त सप्तमी, ए.व., भाग जाने पर।
अभिसार्यमाणहृदयः	- अभिसार्यमाणं प्रसाद्यमानं हृदयं यस्य सः, प्रसन्न किये जाते हुए हृदय वाला।

वर्षनिवृत्तिसाशङ्कः	- वर्षाणां निवृत्तिम् अधिकृत्य आशङ्कया सह विद्यमानः, वर्षा की समाप्ति की आशंका वाला।
पर्जन्यम्	- मेघम्, बादल को।
संसक्तविद्युज्ज्वलितद्युतीनि	- संसक्ताभाः विद्युतः ज्वलितेन द्युतिः येषां तानि, लगातार चमकती हुई बिजली के प्रकाश से युक्त।
रत्नायमानानि पर्यासि	- रत्नों के समान दिखाई पड़ने वाले जल।
उद्गासय	- उद् वस् णिच् लोट् मध्यम पु., ए.व., समाप्त कीजिए।
उपश्रुत्य	- उप श्रु + क्त्वा >ल्यप्, सुनकर।
अभिसंराधयन्	- अभि सम् राध् शतृ पुं, ए.व., स्तुति करते हुए।
सत्यातिशयप्रभावः	- सत्यस्य अतिशयः तस्य प्रभावः, सत्य का अलौकिक प्रभाव।
आवर्जिताः कलशा इव	- पलटायें गये घड़ों के समान।
अन्तर्दधे	- अन्तः धा, लिट्, प्र. पु., ए.व., अन्तर्धान हो गया।
अभिप्रायाः	- मनोरथ।
इह	- अस्मिन् लोके, इस लोक में।
परत्र	- परलोके, परलोक में।

● अभ्यासः ●

1. संस्कृतभाषया उत्तरत

- (क) जातकमालायाः लेखकः कः?
- (ख) कथायां वर्णिते जन्मनि बोधिसत्त्वः कः बभूव?
- (ग) महासत्त्वः मीनानां कैः परमनुग्रहम् अकरोत्?
- (घ) सरः लघुपल्लवमिव कथमभवत्?
- (ङ) बोधिसत्त्वः किमर्थं चिन्तामकरोत्?
- (च) तोयं प्रतिदिनं केन स्पर्धमानं क्षीयते स्म?
- (छ) आकाशे अकाला अपि के प्रादुरभवन्?
- (ज) कया आशङ्कया बोधिसत्त्वः पुनः पुनः पर्जन्यं प्रार्थितवान्?
- (झ) शक्रः केषां राजा आसीत्?
- (ञ) अस्माभिः कुत्र प्रयतितव्यम्?

2. रिक्तस्थानानि पूरयत

- (क) बोधिसत्त्वः परहितसुखसाधने ..... अभवत्।
 (ख) तत्रस्थिताः मीनाः जलाभावात् ..... इव संजाताः।
 (ग) विषाददैर्न्यवशगं मीनकुलमवेक्ष्य बोधिसत्त्वः ..... आपेदे।
 (घ) स महात्मा स्वकीयसत्यतपोबलमेव तेषां ..... अमन्यत।
 (ङ) तत् ..... तोयसमृद्धिमवाप।

3. सप्रसङ्गं व्याख्या कार्या

- (क) बहुषु जन्मान्तरेषु परोपकार-अभ्यासवशात् तत्रस्थः अपि परहितसुखसाधने व्यापृतः अभवत्।
 (ख) अस्मद्व्यसनसङ्कृष्टाः समायान्ति नो द्विषः।
 (ग) शीलवताम् इह एव कल्याणाः अभिप्रायाः वृद्धिम् आप्नुवन्ति।

4. अधोलिखितशब्दान् ल्यबन्तेषु शतृप्रत्ययान्तेषु शानच्प्रत्ययान्तेषु च विभज्य लिखत

आपीयमानम्, अवेक्ष्य, स्पर्धमानम्, समापीडयमानम्, निःश्वस्य, रत्नायमानानि, अभिगम्य, संराधयन्, विमृशन्, समुल्लोकयन्।

5. विशेषणानि विशेष्यैः सह योजयत

(क) सरसि	इष्टानाम्
(ख) धरण्या	कदम्बकुसुमगौरेण
(ग) अपत्यानाम्	हंसचक्रवाकादिशोभिते
(घ) नवसलिलेन	अभितप्तया
(ङ) पक्षिणः	ज्वालानुगतेन
(च) बोधिसत्त्वः	तत्रस्थाः
(छ) मीनः	सलिलतीरवासिनः
(ज) मारुतेन	करुणायमानः

6. अधोलिखितपदानि संस्कृतवाक्येषु प्रयुङ्ध्वम्

कस्मिंश्चित्, भाग्यवैकल्यात्, आपीयमानम्, लक्ष्यते, विमृशन्, अभिगम्य, प्रयतितव्यम्।

7. पर्यायवाचकं चिनुत

मीनः, पक्षी, प्रत्यहम्, आपद्, पर्जन्यः।

8. अधोलिखितवाक्येषु उपमानानि योजयत

- (क) ..... इव मीनानां परमनुग्रहं चकार।
 (ख) ..... इव तोयं प्रत्यहं क्षीयते।
 (ग) ..... इव इमे पयोदाः क्षरन्ति।
 (घ) ..... इव नवसलिलेन सरः परिपूर्णं न जातम्।
 (ङ) सरः ग्रीष्मकाले ..... इव सञ्जातम्।

● योग्यताविस्तारः ●

अधोलिखितानां सूक्तीनाम् अध्ययनं कृत्वा प्रस्तुतपाठेन भावसाम्यम् अवधत्त

- (1) पिबन्ति नद्यः स्वयमेव नाम्भः
 स्वयं न खादन्ति फलानि वृक्षाः।
 धाराधरो वर्षति नात्महेतोः
 परोपकाराय सतां विभूतयः।
- (2) अष्टादशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम्
 परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्॥
- (3) श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम्
 आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्।
- (4) छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे।
 फलान्यपि परार्थाय वृक्षाः सत्पुरुषा इव॥
- (5) ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे।
 परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्॥
- (6) भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः
 नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः।
 अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
 स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्॥
- (7) प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते सम्भ्रमविधिः,
 प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः।
 अनुत्सेको लक्ष्यामनभिभवगन्धाः परकथाः
 सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम्॥

चतुर्थः पाठः

मानो हि महतां धनम्

प्रस्तुत पाठ महर्षि वेदव्यास रचित महाभारत के उद्योग पर्व के 131, 134 अध्यायों से संकलित है। इसमें क्षात्र धर्म के कर्तव्यों का उपदेश देती हुई कुन्ती के पुरातन इतिहास का उल्लेख करते हुए विदुरा द्वारा सिन्धुराज से युद्ध में परास्त अपने पुत्र को, कायरता का त्याग कर, अपने स्वाभिमान को पुनः प्राप्त करने का उपदेश दिया गया है।

इस पाठ के श्लोकों में मानव के कुल के उत्थान, आत्मबल, परोपकार की महिमा एवं उसके उत्कृष्ट स्वरूप का वर्णन है।

कुन्ती उवाच -

क्षात्रधर्मरता धन्या विदुरा दीर्घदर्शिनी।

विश्रुता राजसंसत्सु श्रुतवाक्या बहुश्रुता॥1॥

विदुरा नाम वै सत्या जगर्हे पुत्रमौरसम्।

निर्जितं सिन्धुराजेन शयानं दीनचेतसम्।

अनन्दनमधर्मज्ञं द्विषतां हर्षवर्धनम्॥2॥

उत्तिष्ठ हे कापुरुष
मा शेष्णैवं पराजितः।
अमित्रान्नन्दयन्सर्वा-
न्निर्मानो बन्धुशोकदः॥3॥

उद्भावयस्व वीर्यं वा
तां वा गच्छ ध्रुवां गतिम्।
धर्मं पुत्राग्रतः कृत्वा
किं निमित्तं हि जीवसि॥4॥

कुरु सत्त्वं मानं च विद्धि पौरुषमात्मनः।
 उद्भावय कुलं मग्नं त्वत्कृते स्वयमेव हि॥5॥
 यस्य वृत्तं न जल्पन्ति मानवा महदद्भुतम्।
 राशिवर्धनमात्रं स नैव स्त्री न पुनः पुमान्॥6॥
 य आत्मनः प्रियसुखे हित्वा मृगयते श्रियम्।
 अमात्यानामथो हर्षमादधात्यचिरेण सः॥7॥

पुत्रः उवाच-

किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वथा।
 किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा॥8॥

माता उवाच -

यमाजीवन्ति पुरुषं सर्वभूतानि संजय।
 पक्वं द्रुममिवासाद्य तस्य जीवितमर्थवत्॥9॥
 स्वबाहुबलमाश्रित्य योऽभ्युज्जीवति मानवः।
 स लोके लभते कीर्तिं परत्र च शुभां गतिम्॥10॥

कुन्ती उवाच -

सदश्व इव स क्षिप्तः प्रणुन्नो वाक्यसायकेः।
 तच्चकार तथा सर्वं यथावदनुशासनम्॥11॥

(उद्योग पर्व, 131, 134 अध्याय)

❧ शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च ❧

क्षात्रधर्मरता	-	क्षात्रस्य धर्मः, क्षात्रधर्मः तस्मिन् रता, तत्पुरुष समास, क्षात्र धर्म का पालन करने वाली।
दीर्घदर्शिनी	-	दीर्घ द्रष्टुम् शीलं यस्याः सा, उपपद तत्पुरुष, भविष्य का चिन्तन करने वाली।
विश्रुता	-	प्रसिद्ध।
राजसंसत्सु	-	राज्ञः संसत्सु, सप्तमी तत्पुरुष राज्य सभाओं में।
श्रुतवाक्या	-	श्रुतानि वाक्यानि यया सा, न्याय पारंगत निपुणा।
बहुश्रुता	-	बहु श्रुतं यया सा, विदुषी

सत्या	- सत्य भाषण करने वाली।
जगहें	- गर्ह, लिट् लकार प्र.पु. ए.व., निन्दा की।
औरसम्	- उरसः जातम्, सगे बेटे को।
निर्जितम्	- परास्त, हारे हुए।
शयानम्	- शीङ् शानच्, द्वि., ए.व., सोते हुए, लेते हुए।
दीनचेतसम्	- दीनं चेतः यस्य सः तम् बहुव्रीहि, उदास हृदय वाले।
अनन्दनम्	- न नन्दनम्, दूसरों को अप्रसन्न करने वाले।
अधर्मज्ञम्	- धर्म जानाति धर्मज्ञः न धर्मज्ञः अधर्मज्ञः तम्, धर्म को न जानने वाले को।
द्विषताम्	- द्विष् + शतृ षष्ठी. ब.व., शत्रुओं के।
हर्षवर्धनम्	- हर्ष वर्धयति तम्, प्रसन्न करने वाले।
शेष्व	- शीङ् + लोट् लकार, म.पु. ए.व., सोओ।
अमित्रान्	- शत्रुओं को।
नन्दयन्	- नन्द् + णिच् + शतृ, प्र.पु. ए.व., प्रसन्न करते हुए।
निर्मानः	- निर्गतो मानो यस्य सः, सम्मान रहित।
उद्भावयस्व	- उद् + भू + णिच्(प्रेरणार्थक) लोट्लकार म.पु. ए.व., जानो, ज्ञात करो, प्रकट करो।
विद्धि	- विद् + लोट्लकार, म.पु. ए.व.।
मग्नम्	- मस्ज् + क्त, द्वि. ए.व., डूबे हुए (अवनत हुए कुल) को।
राशिवर्धनमात्रम्	- मात्र संख्या बढ़ाने वाले।
शौर्यम्	- शूर + ष्यञ्, शौर्यम् तस्मिन्, वीरता में।
हित्वा	- हा + क्त्वा, छोड़कर।
मृगयते	- खोजता है।
आदधाति + अचिरेण	- उत्पन्न करता है, धारण करता है, शीघ्र।
अपश्यन्त्याः	- न पश्यन्त्या, दृश + शतृ, स्त्री. षष्ठी ए.व., न देखते हुए।
आभरणकृत्यम्	- आलंकारिक कार्य।
आजीवन्ति	- आश्रय लेते हैं, सहारा लेते हैं।
पक्वम्	- पच् + क्त, पका हुआ।

आसाद्य	-	आ + सद् + णिच् + क्त्वा >ल्यप्, पाकर।
अर्थवत्	-	अर्थ + मतुप्, सफल।
अभ्युज्जीवति	-	जीवित रहता है।
परत्र	-	परलोक में।
सदश्वः	-	अच्छा घोड़ा।
प्रणुन्नः	-	प्र + नुद् + क्त, पु., प्र., ए.व., प्रेरित किया हुआ।
वाक्यसायकेः	-	वाणी के बाणों से।
तच्चकार	-	तत् + चकार, वह (सब) किया।

● अभ्यासः ●

- अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तरं संस्कृतेन देयम्
  - (क) मानो हि महतां धनम् इत्ययं पाठः कस्माद् ग्रन्थात् संकलितः?
  - (ख) विदुरा कुत्र विश्रुता आसीत्?
  - (ग) विदुरायाः पुत्रः केन पराजितः अभवत्?
  - (घ) कः स्त्री पुमान् वा न भवति?
  - (ङ) कः अमात्यानां हर्षं न आदधाति?
  - (च) अपुत्रया मात्रा किम् आभरणकृत्यं न भवति?
  - (छ) कस्य जीवितम् अर्थवत् भवति?
- ‘य आत्मनः ..... अचिरेण सः’ अस्य श्लोकस्य आशयं हिन्दी भाषया स्पष्टीकुरुत
- रिक्तस्थानानाम् पूर्तिः विधेया
  - (क) विदुरा औरसम् पुत्रं .....
  - (ख) हे कापुरुष ..... मा शेष्व।
  - (ग) त्वत्कृते स्वयमेव मग्नं ..... उद्भावय।
  - (घ) यः प्रियसुखे ..... श्रियम् मृगयते।
  - (ङ) मामपश्यन्त्याः ..... अपि सर्वथा किम्?
  - (च) सर्वभूतानि ..... यमाजीवन्ति।
  - (छ) स यथावत् ..... चकार।

4. अधोलिखितानां शब्दानां विलोमान् लिखत
विश्रुता, सत्या, अधर्मज्ञम्, अमित्रान्, कापुरुषः, अचिरेण, आसाद्य।
5. पञ्चभिः वाक्यैः विदुरायाः चरित्रम् वर्णयत
6. 'यमाजीवन्ति ..... जीवितमर्थतत्' अस्य श्लोकस्य अन्वयं लिखत
7. अधोलिखितपदानां संस्कृतवाक्येषु प्रयोगं कुरुत
विश्रुता, शयानम्, द्विषताम्, गतिम्, पक्वम्, क्षिप्तः।

❦ योग्यताविस्तारः ❦

अधोलिखितानां नारीचरित्राणां चरितमनुसन्धाय विदुरायाश्चरित्रेण तेषां तुलनां कुरुत-गार्गी, शकुन्तला, सावित्री।

पञ्चमः पाठः
सौवर्णशकटिका

महाकवि शूद्रक-प्रणीत **मृच्छकटिक** प्रकरण तत्कालीन समाज का दर्पण माना जाता है। अपने दानशील स्वभाव के कारण धनहीन ब्राह्मण सार्थवाह आर्य चारुदत्त तथा उज्जयिनी नगर की गणिका वसन्तसेना की प्रणयकथा पर आधारित यह नाट्यकृति उस युग की अराजकता, समाज में व्याप्त कुरीति, द्यूतव्यसन, चौर्यवृत्ति, न्यायालय में व्याप्त पक्षपात तथा राजा के सगे-संबन्धियों के स्वैराचार का प्रामाणिक वृत्त प्रस्तुत करती है।

प्रस्तुत नाट्यांश **मृच्छकटिक** के छठे अंक से लिया गया है। इसमें शिशु मन को उद्वेलित करने वाली बालसुलभ इच्छा को मार्मिक ढंग से व्यक्त किया गया है। धनीमानी पड़ोसी बच्चे की सोने की गाड़ी देख, धनहीन चारुदत्त का बेटा रोहसेन अशांत हो उठता है। दासी रदनिका उसे फुसलाने का प्रयत्न करती है - मिट्टी की गाड़ी देकर। परन्तु भोला शिशु अपनी जिद पर अड़ा रहता है। रदनिका उसे वसन्तसेना के पास ले जाती है। बच्चे का परिचय तथा उसके रोने का कारण जानकर वात्सल्यमयी वसन्तसेना अपने सारे आभूषण बच्चे को सौंप देती है और कहती है - इनसे तुम भी सोने की गाड़ी बनवा लेना।

इस प्रकार, प्रस्तुत नाट्यांश शिशुओं के निर्मल अन्तःकरण तथा स्नेहशीला नारी की वत्सलता को प्रकाशित करता है।

(ततः प्रविशति दारकं गृहीत्वा रदनिका)

रदनिका - एहि वत्स! शकटिकया क्रीडावः।

दारकः - (सकरुणम्)

रदनिके! किम्पम एतया मृत्तिकाशकटिकया? तामेव सौवर्णशकटिकां देहि।

- रदनिका - (सनिर्वेदं निःश्वस्य)
जात! कुतोऽस्माकं सुवर्णव्यवहारः? तातस्य पुनरपि
ऋद्ध्या सुवर्णशकटिकया क्रीडिष्यसि। (स्वगतम्)
तद्यावद् विनोदयाम्येनम्। आर्याया वसन्तसेनायाः
समीपमुपसर्पिष्यामि। (उपसृत्य) आर्ये! प्रणमामि।
- वसन्तसेना - रदनिके! स्वागतं ते। कस्य पुनरयं दारकः? अनलङ्कृत-
शरीरोऽपि चन्द्रमुख आनन्दयति मम हृदयम्।
- रदनिका - एष खलु आर्यचारुदत्तस्य पुत्रो रोहसेनो नाम।
- वसन्तसेना - (बाहू प्रसार्य)
एहि मे पुत्रक! आलिङ्ग।
(इत्यङ्के उपवेश्य)
अनुकृतमनेन पितुः रूपम्।
- रदनिका - न केवलं रूपं, शीलमपि तर्कयामि। एतेन आर्यचारुदत्त
आत्मानं विनोदयति।
- वसन्तसेना - अथ किन्निमित्तमेष रोदिति?
- रदनिका - एतेन प्रातिवेशिकगृहपतिदारकस्य सुवर्णशकटिकया
क्रीडितम्। तेन च सा नीता। ततः पुनस्तां मार्गयतो
मयेयं मृत्तिकाशकटिका कृत्वा दत्ता। ततो भणति
रदनिके! किम्मम एतया मृत्तिकाशकटिकया? तामेव
सौवर्णशकटिकां देहि इति।
- वसन्तसेना - हा धिक् हा धिक्! अयमपि नाम परसम्पत्त्या
सन्तप्यते? भगवन् कृतान्त। पुष्करपत्रपतित-
जलबिन्दुसदृशैः क्रीडसि त्वं पुरुषभागधेयैः। (इति
सास्त्रा)। जात! मा रुदिहि! सौवर्णशकटिकया
क्रीडिष्यसि।
- दारकः - रदनिके! का एषा?
- रदनिका - जात! आर्या ते जननी भवति।
- दारकः - रदनिके! अलीकं त्वं भणसि। यद्यस्माकमार्या जननी
तत् केन अलङ्कृता?
- वसन्तसेना - जात! मुग्धेन मुखेन अतिकरुणं मन्त्रयसि।

(नाट्येन आभरणान्यवतार्य रोदिति)

एषा इदानीं ते जननी संवृत्ता। तद् गृहाणैतमलङ्-
कारकम्,

सौवर्णशकटिकां घटय।

दारकः - अपेहि, न ग्रहीष्यामि। रोदिषि त्वम्।

वसन्तसेना - (अश्रूणि प्रमृज्य)

जात! न रोदिष्यामि। गच्छ, क्रीडा।

(अलङ्कारैर्मृच्छकटिकां पूरयित्वा)

जात! कारय सौवर्णशकटिकाम्।

(इति दारकमादाय निष्क्रान्ता रदनिका)

● शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च ●

दारकम्	-	बालकम्, पुत्रकम्, बच्चे को।
शकटिकया	-	वाहनविशेषेण, गाड़ी के द्वारा।
मृत्तिकाशकटिकया	-	मृत्तिकानिर्मितया गन्ध्या, मिट्टी की गाड़ी से।
सौवर्णशकटिकाम्	-	सुवर्णनिर्मितां गन्त्रीम्, सोने की गाड़ी को।
सुवर्णव्यवहारः	-	स्वर्णस्य आदानं प्रदानम्, सोने की लेन-देन।
विनोदयामि	-	अनुरञ्जयामि, बहलाती हूँ।
उपसर्पिष्यामि	-	पार्श्वमुपगमिष्यामि, पास पहुँचती हूँ।
किन्निमित्तम्	-	किमर्थम्, किस लिये, किस बात के लिये।
प्रातिवेशिकः	-	प्रतिवेशे निकटे स्थितः, पड़ोस में रहने वाला।
मार्गयतः	-	अन्विष्यतः, खोजने वाले का।
परसम्पत्त्या	-	अन्यस्य समृद्ध्या, पराई समृद्धि से।
सन्तप्यते	-	दुःखमनुभवति, सन्तप्त हो रहा है।
पुष्करपत्रम्	-	कमलपत्रम्, कमल का पत्र।
पुरुषभागधेयैः	-	मनुष्यस्य भाग्यैः, मनुष्य के भाग्य के साथ।
अलीकम्	-	असत्यम्, झूठ।
अलङ्कृता	-	विभूषिता, आभूषण पहने हुई।
मुखेन मुखेन	-	कोमलेन (निर्दोषेण) मुखेन, भोले मुख से।

आभरणानि	-	आभूषणानि, गहनों को।
घटय	-	निर्मापय, बनवा लो।
अपेहि	-	दूरीभव, दूर हटो।
प्रमृज्य	-	सारयित्वा, पोंछ कर।
निष्क्रान्ता	-	बहिर्गता, बाहर निकल गई।

● अभ्यास: ●

1. संस्कृतेन उत्तरं दीयताम्

- (क) मृच्छकटिकम् इति नाटकस्य रचयिता कः?
- (ख) दारकः (रोहसेनः) रदनिकां किमयाचत?
- (ग) वसन्तसेना दारकस्य विषये किं पृच्छति?
- (घ) रदनिका किमुक्त्वा दारकं तोषितवती?
- (ङ) रोहसेनः कस्य पुत्रः आसीत्?
- (च) आर्यचारुदत्तः केन आत्मानं विनोदयति?
- (छ) रोहसेनः कीदृशीं शकटिकां याचते?
- (ज) वसन्तसेना केः मृच्छकटिकां पूरयति?
- (झ) रोहसेनेन स्वपितुः किम् अनुकृतम्?
- (ञ) वसन्तसेना किमुक्त्वा दारकं सान्त्वयामास?

2. हिन्दीभाषया व्याख्यां लिखत

- (क) अनलङ्कृतशरीरोऽपि चन्द्रमुख आनन्दयति मम हृदयम्।
- (ख) न केवलं रूपं शीलमपि तर्कयामि।
- (ग) पुष्करपत्रपतितजलबिन्दसदृशैः क्रीडसि त्वं पुरुषभागधेयैः।
- (घ) जात! मुग्धेन मुखेन अतिकरुणं मन्त्रयसि।

3. अधोलिखितानां पदानां स्वसंस्कृतवाक्येषु प्रयोगं कुरुत

मृत्तिकाशकटिकया, सुवर्णव्यवहारः, अश्रूणि, विनोदयति, प्रातिवेशिकः ऋद्ध्या, रोदिति।

4. अधोलिखितानां क्रियापदानि वीक्ष्य समुचितं कर्तृपदं लिखत

- (क) ..... क्रीडावः।
- (ख) ..... विनोदयामि।
- (ग) ..... सुवर्णशकटिकया क्रीडिष्यसि।

- (घ) ..... अलीकं भणसि।
 (ङ) किं निमित्त ..... रोदिति।

5. अधोलिखितानां पदानां सन्धिविच्छेदं कुरुत

- (क) कुतोऽस्माकम् = ...
 (ख) पुनरपि = ...
 (ग) किन्निमित्तम् = ...
 (घ) पुनस्ताम् = ...
 (ङ) यद्यस्माकम् = ...
 (च) आभरणान्यवतार्य = ...

6. निर्दिष्टप्रकृतिप्रत्ययनिर्मितं पदं लिखत

- (क) निः + श्वस् + ल्यप् = ...
 (ख) अनु + कृ + क्त = ...
 (ग) अलम् + कृ + क्त + टाप् = ...
 (घ) अव + तृ + णिच् + ल्यप् = ...
 (ङ) पू + क्त्वा = ...
 (च) आ + दा + ल्यप् = ...
 (छ) ग्रह् + क्त्वा = ...
 (ज) उप + सू + ल्यप् = ...
 (झ) क्रीड् + क्त = ...
 (ञ) प्र + मृज् + ल्यप् = ...

7. अधोलिखितानां पदानां विलोमपदानि लिखत

- (क) सौवर्णशकटिका = ...
 (ख) अलीकम् = ...
 (ग) अलङ्कृता = ...
 (घ) निष्क्रान्ता = ...
 (ङ) अपेहि = ...
 (च) परसम्पत्त्या = ...

8. अधोलिखितानां पदानां पर्यायवाचिपदानि लिखत

दारकः, पितुः, तर्कयामि, जननी, नीता, भणति, अलीकम्

9. अधोलिखिताः पङ्क्तयः केन कं प्रति उक्ताः

- (क) एहि वत्स! शकटिकया क्रीडावः।
- (ख) आर्यायाः वसन्तसेनायाः समीपम् उपसर्पिष्यामि।
- (ग) एहि मे पुत्रक! आलिङ्ग।
- (घ) किं निमित्तं एष रोदिति।
- (ङ) रदनिके! का एषा।
- (च) जात! कारय सौवर्णशकटिकाम्।

10. पाठम् आश्रित्य सोदाहरणं वसन्तसेनायाः रोहसेनस्य च
चारित्रिकवैशिष्ट्यम् हिन्दीभाषायां लिखत

सौवर्णशकटिका इति पाठस्य साभिनयं नाट्यप्रयोगं कुरुत

षष्ठः पाठः

आहारविचारः

प्रस्तुत पाठ चरकसंहिता के 'विमानस्थानम्' प्रकरण के 'रसविमान' नामक प्रथम अध्याय से संकलित है। यहाँ प्रयुक्त विमान शब्द का तात्पर्य रोगात्मक दोषों एवं ओषधियों के विज्ञान से है। इसमें बताया गया है कि स्वास्थ्य का मूल आधार समुचित आहार है। भोजन के प्रकार, उसकी मात्रा तथा उचित समय आदि का विधान ही इस अंश का वर्ण्य विषय है।

उष्णमश्नीयात्, उष्णं हि भुज्यमानं स्वदत्ते, भुक्तं चाग्निमौदर्यमुदीरयति,
क्षिप्रं जरां गच्छति, वातमनुलोमयति, श्लेष्माणं च परिहासयति,
तस्मादुष्णमश्नीयात्।

स्निग्धमश्नीयात्, स्निग्धं हि भुज्यमानं स्वदते, क्षिप्रं जरां गच्छति, वातमनुलोमयति, शरीरमुपचिनोति, दृढीकरोतीन्द्रियाणि, बलाभिवृद्धि-मुपजनयति, वर्णप्रसादं चाभिनिर्वर्तयति; तस्मात् स्निग्धमश्नीयात्।

मात्रावदश्नीयात्, मात्रावद्धि भुक्तं वातपित्तकफानपीडयदायुरेव विवर्धयति केवलम् सुखं विपच्यते, न चोष्माणमुपहन्ति, अव्यथं च परिपाकमेति, तस्मान्मात्रावदश्नीयात्।

जीर्णेऽश्नीयात् अजीर्णे हि भुञ्जानस्याभ्यवहृतमाहारजातं पूर्वस्याहारस्य रसमपरिणतमुत्तरेणाहार-रसेनोपसृजत् सर्वान् दोषान् प्रकोपयत्याशु, जीर्णे तु भुञ्जानस्य स्वस्थानस्थेषु दोषेष्वग्नौ चोदीर्णे जातायां च बुभुक्षायां विवृतेषु च स्रोतसां मुखेषु विशुद्धे चोद्गारे हृदये विशुद्धे वातानुलोम्ये विसृष्टेषु च वातमूत्रपुरीषवेगेषु अभ्यवहृतमाहारजातं सर्वशरीरधातूनप्रदूषयदायुरेवाभिवर्धयति केवलम्, तस्माज्जीर्णेऽश्नीयात्।

वीर्याविरुद्धमश्नीयात्, अविरुद्धवीर्यमश्नन् हि विरुद्धवीर्याहार-जैर्विकारैर्नोपसृज्यते। तस्माद् वीर्याविरुद्धमश्नीयात्।

इष्टे देशे इष्टसर्वोपकरणं चाश्नीयात्। इष्टे हि देशे इष्टैः सर्वोपकरणैः सह भुञ्जानो नानिष्टदेशजैर्मनोविघातकरैर्भावैर्मनोविघातं प्राप्नोति। तस्मादिष्टे देशे तथेष्टसर्वोपकरणं चाश्नीयात्।

नातिद्रुतमश्नीयात्, अतिद्रुतं हि भुञ्जानस्योत्स्नेहनमवसादनं भोजनस्याप्रतिष्ठानं च भोज्यदोषः साद्गुण्योपलब्धिश्च न नियता, तस्मान्नातिद्रुतमश्नीयात्।

नातिविलम्बितमश्नीयात्, अतिविलम्बितं हि भुञ्जानो न तृप्तिमधिगच्छति, बहुभुक्तं शीतीभवत्याहारजातं विषमं च पच्यते, तस्मान्नातिविलम्बितमश्नीयात्।

अजल्पन्नहसन् तन्मना भुञ्जीत, जल्पतो हसतोऽन्यमनसो वा भुञ्जानस्य त एव दोषा भवन्ति य एवातिद्रुतमश्नतः, तस्माद-जल्पन्नहसन्तन्मना भुञ्जीत।

❧ शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च ❧

आहारः	- आ + ह + घञ् = भोजन।
औदर्यम्	- उदर + यत्, उदर्य + अण्, उदरे भवः, (उदर में होने वाला) पेट की अग्नि का विशेषण।
वर्णप्रसादं चाभिनिर्वर्तयति	- रंग रूप में, सौन्दर्य में निखार लाता है।
क्षिप्रं जरां गच्छति	- जल्दी पच जाता है।
स्निग्धम्	- स्निह् + क्त, चिकनाई घृत तैलादि से युक्त।
मात्रावत्	- मात्रा + मतुप्, उचित मात्रा में।
उपचिनोति	- उप् + चि + लट् + प्र.पु., ए.व., बढ़ाता है।
अव्यथम्	- व्यथया रहितं यथा स्यात् तथा, अव्ययीभाव, क्रियाविशेषण, बिना कष्ट के सरलता से।
परिपाकम्	- परि + पच् + घञ्, हाजमे को।
अजीर्णं	- जृ + क्त, न जीर्णं इति नञ् तत्पुरुष, न पचने पर।
अभ्यवहतम्	- अभि + अव + ह + क्त, खाया हुआ।
उपसृजत्	- उप् + सृज् + शतृ, मिलता हुआ।
बुभुक्षा	- भोक्तुम् इच्छा, भुज् + सन् + अ + टाप्, भोजन की इच्छा।
विवृतम्	- वि + वृ + क्त, खुला हुआ।
प्रकोपयत्याशु	- शीघ्रता से बढ़ाता है।
विसृष्टेषु	- वि + सृज् + क्त, सप्तमी बहुवचन, त्यागने पर, विसर्जन के उपरान्त।
उपसृज्यते	- उप + सृज् + कर्मवाच्य, लट् लकार, प्र.पु. ए.व., ग्रस्त होता है।
इष्टसर्वोपकरणम्	- इच्छित समस्त द्रव्य जैसे-चटनी, अचार आदि।
वातानुलोम्ये	- वायु के अनुकूल होने पर।
इष्टम्	- इष् + क्त, इच्छित।
अवसादनम्	- अव + सद् + णिच् + ल्युट्, कष्टकारक।
उत्स्नेहम्	- उल्टे मार्ग की ओर जाना, डकार आना, उल्टी होना।

अप्रतिष्ठानम्	-	न प्रतिष्ठानम्, नञ् तत्पुरुष, उचित स्थान न पहुँचना।
अजल्पत्	-	न जल्पत्, नञ् तत्पुरुष, बिना बोलते हुए।
मनोविधातम्	-	मनसः विधातम्, वि + हन् + घञ् द्वितीया एकवचन, तत्पुरुष, मानसिक कष्ट को।

● अभ्यासः ●

1. संस्कृतेन उत्तरत

- (क) एषः पाठः कस्मात् ग्रन्थात् उद्धृतः?
- (ख) चरकसंहितायाः रचयिता कः?
- (ग) कीदृशं भोजनम् इन्द्रियाणि दृढीकरोति?
- (घ) अजीर्णं भुञ्जानस्य कः दोषः भवति?
- (ङ) कीदृशं भोजनं श्लेष्माणं परिहासयति?
- (च) कीदृशं भोजनं बलाभिवृद्धिम् उपजनयति?
- (छ) इष्टसर्वोपकरणं भोजनं कुत्र अशनीयात्?
- (ज) कथं भुञ्जानस्य उत्सनेहस्य समाप्तिः न नियता?
- (झ) अतिविलम्बितं हि भुञ्जानः कां न अधिगच्छति?
- (ञ) जल्पतः हसतः अन्यमनसः वा भुञ्जानस्य के दोषाः भवन्ति?

2. उचितक्रियापदैः रिक्तस्थानानि पूरयत

- (क) बहु भुक्तं आहारजातम् .....
- (ख) अजल्पन् अहसन् .....
- (ग) उष्णं हि भुज्यमानं .....
- (घ) उष्णं भोजनं उदरस्य अग्निम् .....
- (ङ) स्निग्धं भुज्यमानं भोजनम् शरीरम् .....
- (च) मात्रावद् हि भुक्तं सुखं .....
- (छ) अतिद्रुतं हि न .....
- (ज) उष्णं भोजनं वातम् .....

3. अधोलिखितपदानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत

शीघ्रम्, उष्णम्, स्निग्धम्, तैलादियुक्तम्, विवर्धयति, अतिद्रुम्, अतिविलम्बितम्, पच्यते।

4. अधोलिखितप्रकृतिप्रत्ययविभागं योजयत

यथा- जृ + क्त नपुं., प्र. एकवचनम्	=	जीर्णम्।
अश् शतृ पुं. प्रथमा एकवचनम्	=	.....
अभि वृध् णिच् लट् प्र. पु. एकवचनम्	=	.....
उप + सृज् कर्मवाच्य, लट्, प्र. पु. एकवचनम्	=	.....
इष् + क्त पुं. सप्तमी एकवचनम्	=	.....
भुज् शानच्, पुं. षष्ठी, एकवचनम्	=	.....
न हसन् इति	=	.....
प्र + कुप् + णिच् लट्, प्र. पु. एकवचनम्	=	.....
जन् + क्त स्त्रीलिङ्गम्	=	.....
उप + चि + लट्, प्र. पु. एकवचनम्	=	.....
अभि + नि + वृत् + णिच्, लट्लकार,	=	.....
प्र. पु. एकवचनम्	=	.....

5. अधोलिखितानां पदानां सन्धिच्छेदं कुरुत

जीर्णेऽशनीयात्, चोष्माणं, पूर्वस्याहारस्य, प्रकोपयत्याशु, दोषेष्वग्नौ, अभ्यवहतम्, तस्माज्जीर्णे, चाशनीयात्।

6. अधोलिखितेषु पदेषु विभक्तिं वचनं च दर्शयत

मुखेषु, सर्वान्, हृदये, वृद्धिम्, जरम्, भुञ्जानस्य।

7. पाठात् चित्वा विलोमशब्दान् लिखत

यथा- विरुद्धम्	अविरुद्धम्
अतिविलम्बितम्	.....
जल्पन्	.....
हसन्	.....
जीर्णे	.....
इष्टम्	.....
तन्मनाः	.....
अतिद्रुतम्	.....

8. इष्टे देशे ..... चाशनीयात् इत्यस्य गद्यांशस्य आशयं हिन्दी भाषया स्पष्टं कुरुत

सप्तमः पाठः

सन्ततिप्रबोधनम्

प्रस्तुत पाठ महर्षि अरविन्द द्वारा संस्कृत में प्रणीत खण्डकाव्य 'भवानी भारती' से संकलित किया गया है। जीवन के प्रारम्भिक चरण में अरविन्द घोष महान क्रान्तिकारी तथा राष्ट्रभक्त के रूप में उभरे। वह सशस्त्र क्रान्ति के समर्थक थे। ब्रिटिश सरकार ने उन्हें अलीपुर बम केस का अपराधी मान कर 1906 ई. में अलीपुर कारागार में बन्दी बना दिया।

कारावास की इसी अवधि में एक रात स्वप्न में बन्दिनी भारतमाता का दर्शन कर, भावाविष्ट मनोदशा में कवि ने इस ओजस्वी तथा राष्ट्रीय भावना से ओत-प्रोत शतककाव्य का प्रणयन किया। इस रचना में महाकवि अरविन्द ने भारतमाता को महाकाली, महालक्ष्मी एवं महासरस्वती के रूप में निरूपित किया है।

जीवन के उत्तरार्ध में महर्षि अरविन्द वेदों के व्याख्याता, महायोगी, महाकवि, परमराष्ट्रभक्त एवं महादार्शनिक के रूप में विश्वमञ्च पर प्रतिष्ठित हुए।

प्रस्तुत पाठ में भारतजननी परतन्त्रता एवं अज्ञानरूपी अन्धकार के बन्धनों में जकड़ी, अवमानना ग्रस्त अपनी सन्ततियों को उनके पौरुषपूर्ण स्वर्णिम इतिहास का स्मरण कराते हुए, उन्हें प्रेरित करती है कि वे अपनी निद्रा का त्याग करें तथा अपने पराक्रम से राष्ट्र को पराधीनता के बन्धन से मुक्त करायें।

सान्द्रं तमिस्रावृतमार्तमन्धं
विलोक्य तद्भारतमार्यखण्डम्॥
गूढा रजन्यामरिभिर्विनष्टा
माता भृशं क्रन्दति भारतानाम्॥१॥

सनातनान्याहवय भारतानां
कुलानि युद्धाय, जयोऽस्तु नो भीः।
भो जागृतास्मि क्व धनुः क्व खड्गः।
उत्तिष्ठतोत्तिष्ठत सुप्तसिंहाः॥२॥

माताऽस्मि भो! पुत्रक! भारतानां
सनातनानां त्रिदशप्रियाणाम्।
शक्तो न यान्मुत्र विधिर्विपक्षः
कालोऽपि नो नाशयितुं यमो वा॥३॥
ते ब्रह्मचर्येण विशुद्धवीर्याः
ज्ञानेन ते भीमतपोभिरार्याः।
सहस्रसूर्या इव भासुरास्ते
समृद्धिमत्यां शुशुभुर्धरित्र्याम्॥४॥

उत्तिष्ठ भो जागृहि सर्जयाग्नीन्
साक्षाद्धि तेजोऽसि परस्य शौरेः।
वक्षःस्थितेनैव सनातनेन
शत्रून्हुताशेन दहन्नटस्व॥५॥

अस्त्येव लोहं निशितश्च खड्गः
क्रूरा शतघ्नी नदतीह मत्ता।
कथं निरस्त्रोऽसि, मृतोऽसि शेषे
रक्ष स्वजातिं परहा भवाऽर्यः॥६॥

भो भो अवन्त्यो मगधाश्च बङ्गा
अङ्गा कलिङ्गाः कुरुसिन्धवश्च।
भो दाक्षिणात्याः शृणुतान्ध्रचोलाः
शृण्वन्तु ये पञ्चनदेषु शूराः॥७॥

ये केचिदर्चन्ति ननु त्रिमूर्तिं
ये चैकमूर्तिं यवना मदीयाः।
माताऽऽह्वये वस्तनयान्हि सर्वान्
निद्रां विमुञ्चध्वमये शृणुध्वम्॥८॥

● शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च ●

सान्द्रम्	-	सघनम्; (सह अन्द्रेण), सघन, गहन।
तमिस्रावृतम्	-	तिमिरावृतम्; तमिस्रेण आवृतम् (तृ. तत्पु.), अन्धकार से ढका हुआ।
आर्तम्	-	पीडितम्; दुःखी।
गूढा	-	निक्षिप्ता, छिपी हुई, डूबी हुई।
भृशम्	-	अत्यधिकम्, बहुत अधिक।
भीः	-	भयम्, डर।
नो अस्तु	-	न भवतु, न हो।

खड्गः	- असिः, तलवार।
पुत्रक!	- हे बालक (पुत्र + कन्), हे पुत्र।
त्रिदशप्रियाणाम्	- देवप्रियाणाम् (त्रिदशाः सन्ति प्रियाः येषाम् तेषाम्), देवताओं के प्रियों का।
विपक्षः	- शत्रुपक्षः (विरुद्धः पक्षः यस्य सः), शत्रुपक्ष।
विधिः	- शासनम्; शासन।
विशुद्धवीर्याः	- परिष्कृतपराक्रमाः (विशुद्धं वीर्यं येषां ते), अत्यधिक पराक्रम वाले।
भीमतपोभिः	- घोरपरिश्रमैः, अत्यधिक परिश्रमों से।
आर्याः	- श्रेष्ठाः, श्रेष्ठ।
भासुरा	- भासमानाः (भास् + घुरच् प्रत्यय) दीप्तिमान।
समृद्धिमत्याम्	- समृद्धियुक्त्याम् समृद्धि + मतुप् + ङीप् स. ए.व., समृद्धिशाली पर।
शुशुभुः	- शोभायमानाः जाताः (शुभ् लिट् लकार); सुशोभित हुए।
शौरेः	- कृष्णस्य शौरि ष. ए. व. (शूर + इञ्), कृष्ण के।
हुताशेन	- अग्निना (हुतं अश्नाति) यः सः तेन, अग्नि के द्वारा।
सर्जय	- सर्जनं कुरु (सृज् लोट् लकार णिजन्त म. पु. ए. व.), उत्पन्न करो।
शतघ्नी	- तोपनामाख्यं अस्त्रम् (शतं हन्ति या सा), तोप।
क्रूरा	- निष्ठुरा, निष्करुणा, भयंकर।
निशितः	- उद्दीप्तः (नि + शी + क्त), पैना किया गया।
परहा	- शत्रुघ्नः (परान् हन्ति), शत्रुओं को मारने वाला।
त्रिमूर्तिम्	- ब्रह्मविष्णुमहेशाख्यानां देवानाम् मूर्तिम् (त्रयाणां देवानां मूर्तिम्), त्रिदेवों की मूर्ति को।
एकमूर्तिम्	- एकेश्वरम्, एक निराकार परमेश्वर को।
वः	- तव, तुम्हारे।
आहवये	- आकारयामि, पुकारती हूँ।

● अभ्यासः ●

1. संस्कृतेन उत्तरं दीयताम्

- (क) भारतानां माता कं विलोक्य भृशं क्रन्दति?
- (ख) रजन्यां गूढा माता कैः विनष्टा?
- (ग) के उत्तिष्ठन्तु?
- (घ) पुत्रक! केषां भारतानां माता अस्मि?
- (ङ) कः भारतपुत्रान् नाशयितुं शक्तः न?
- (च) ते (शूराः) केन विशुद्धवीर्याः आसन्?
- (छ) त्वं परस्य शौरैः किम् असि?
- (ज) कविना कुत्रत्याः कुत्रत्याः शूराः आह्वयन्ते?
- (झ) मदीया यवनाः कम् अर्चयन्ति?
- (ञ) सर्वान् तनयान् का आह्वयति?

2. हिन्दीभाषया आशयं लिखत

- (क) गूढा रजन्यामरिभिर्विनष्टा माता भृशं क्रन्दति भारतानाम्।
- (ख) भो जागृतास्मि क्व धनुः क्व खड्गः उत्तिष्ठतोत्तिष्ठत सुप्तसिंहाः॥

3. रिक्तस्थानानि पूरयत

- (क) भारतानां विनष्टा माता ..... ।
- (ख) भो पुत्रक! ..... माताऽस्मि।
- (ग) भो! उत्तिष्ठ ..... सर्जय।
- (घ) अहं माता ..... आह्वये।
- (ङ) ये ..... शृण्वन्तु।

4. अधोलिखितेषु विशेषणविशेष्ययोः समुचितं मेलनं कुरुत

विशेषणम्	विशेष्यम्
(क) क्रूरा	कुलानि
(ख) विनष्टा	धरित्र्याम्
(ग) सनातनानि	खड्गः
(घ) समृद्धिमत्याम्	माता
(ङ) निशितः	तनयान्
(च) सर्वान्	शतघ्नी

5. अधोलिखितानां पदानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत

उत्तिष्ठ, सर्जय, क्व, सुप्तसिंहा, माता, शत्रून्, रक्ष, बङ्गाः, अर्चन्ति, आह्वये।

6. विभक्तिं योजयित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत

- (क) बालिका ..... स्वपिति (रजनी, सप्तमी विभक्ति, एकवचन)
 (ख) हे वीर! ..... उत्तिष्ठ (युद्ध, चतुर्थी विभक्ति, एकवचन)
 (ग) ते ..... आर्याः जाताः। (तपस्, तृतीया विभक्ति, बहुवचन)
 (घ) माता ..... पुत्रान् आह्वयति (सर्व, द्वितीया विभक्ति, बहुवचन)
 (ङ) शूराः ..... वसन्ति। (पञ्चनद, सप्तमी विभक्ति, बहुवचन)

7. अधोलिखितेषु यथास्थानं सन्धि सन्धि-विच्छेदं वा कुरुत

- (क) सनातनानि + आह्वय = ...
 (ख) जयोऽस्तु = ... + ...
 (ग) भासुराः + ते = ...
 (घ) शुशुभुर्धरित्र्याम् = ... + ...
 (ङ) जागृतास्मि = ... + ...
 (च) स्थितेन + एव = ...
 (छ) अस्ति + एव = ...

8. अधोलिखितस्य श्लोकस्य अन्वयं कुरुत

माताऽस्मि भो! पुत्रक! भारतानां
 कुलानि युद्धाय जयोऽस्तु नो भीः।
 भो जागृतास्मि क्व धनुः क्व खड्गः
 उत्तिष्ठतोत्तिष्ठत सुप्तसिंहाः॥

9. अधोलिखितेषु अलङ्कारं निर्दिशत

- (क) सहस्रसूर्या इव भासुरास्ते
 समृद्धिमत्यां शुशुभुर्धरित्र्याम्।
 (ख) भो भो अवन्त्यो मगधाश्च बङ्गाः
 अङ्गाः कलिङ्गाः कुरुसिन्धवश्च॥

10. अधोलिखिते श्लोके प्रयुक्तस्य छन्दसः नाम लिखत

ते ब्रह्मचर्येण विशुद्धवीर्याः
ज्ञानेन ते भीमतपोभिरार्याः।
सहस्रसूर्या इव भासुरास्ते
समृद्धिमत्यां शुशुभुर्धरित्र्याम्॥

● योग्यताविस्तारः ●

अधोलिखितानां सूक्तीनां सन्ततिप्रबोधनम् इति पाठेन भावसाम्यम् अनुसन्धाय तुलना कार्या

- (क) उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत। **कठोपनिषद्**
- (ख) माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः। **अथर्ववेदः**
- (ग) शूरस्य मरणं तृणम्।
- (घ) अपि स्वर्णमयी लङ्का न मे लक्ष्मण रोचते।
जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी॥

महाभारते विदुरायाः सन्देशेन सन्ततिप्रबोधनस्य भावसाम्यं प्रतिपादयत।

अष्टमः पाठः

दयावीर कथा

प्रस्तुत पाठ मैथिली, संस्कृत और अपभ्रंश (अवहट्ठ) के प्रसिद्ध कवि विद्यापति द्वारा विरचित 'पुरुष-परीक्षा' नामक कथाग्रन्थ से सङ्कलित किया गया है। विद्यापति का जन्म चतुर्दश शताब्दी (1360-1448) में मिथिला क्षेत्र के विसफी ग्राम में हुआ था। 'विद्यापति-पदावली' इनकी लोकविश्रुत रचना है। इन्होंने संस्कृत में विविधविषयक 12 ग्रन्थों की रचना की है।

'पुरुष-परीक्षा' में सच्चे पुरुष की परख कैसे की जाये-यह बताने के लिए वासुकि नामक मुनि पारावार नामक राजा को अनेक कथाएँ सुनाते हैं। प्रस्तुत कथा में राजा हम्मीरदेव को दयावीर के रूप में चित्रित किया गया है। कथा के अनुसार राजा हम्मीरदेव ने सम्राट् अलाउद्दीन के कोप का भाजन बने शरणागत मुहम्मद शाह (सेनापति) की प्राणपण से रक्षा की है।

दयालुः पुरुषः श्रेष्ठः सर्वजन्तूपकारकः।

तस्य कीर्तनमात्रेण कल्याणमुपपद्यते॥

अस्ति कालिन्दीतीरे योगिनीपुरं नाम नगरम्। तत्र अलावदीनो नाम यवनराजो बभूव। स चैकदा केनापि निमित्तेन महिमासाहिनाम्ने सेनानिने अकुप्यत्। स च यवनस्वामिनं प्रकुपितं प्राणग्राहकं च ज्ञात्वा चिन्तयामास, सामर्थ्यं राजा विश्वसनीयो न भवति। तदिदानीं यावदनिरुद्धोऽस्मि तावदेवेतः क्वापि गत्वा निजप्राणरक्षां करोमीति परामृश्य सपरिवारः पलायितः। पलायमानोऽप्यचिन्तयत् यत्सपरिवारस्य दूरगमनमशक्यम्। परिवारं परित्यज्य पलायनमपि नोचितम्। यतः

जीवितार्थं कुलं त्यक्त्वा योऽतिदूरं जनो व्रजेत्।

लोकान्तरगतस्येव किं तस्य जीवितेन वा॥

तदिहैव दयावीरं हम्मीरदेवं समाश्रित्य तिष्ठामीति परामृश्य स यवनो हम्मीरदेवमुपगम्याह देव! विनापराधं हन्तुमुद्यतस्य स्वामिनस्त्रासेनाहं तव शरणमागतोऽस्मि। यदि मां रक्षितुं शक्नोषि तदा विश्वासं देहि। नो चेदितोऽन्यत्र गच्छामि।

राजोवाच-यवन! मम शरणागतं मयि जीवति यमोऽपि त्वां पराभवितुं न शक्नोति, किं पुनर्यवनराजः? तदभयं तिष्ठ।

ततस्तस्य राज्ञो वचनेन स यवनसचिवस्तस्मिन् रणस्तम्भनाम्नि दुर्गे निःशङ्कमुवास। क्रमेण यवनराजस्तत्रावस्थितं तं विदित्वा परमसामर्षः करितुरगपदाति- पदाघातैर्धरित्रीं चालयन् दुर्गद्वारमागत्य हम्मीरदेवेन साकं युद्धं कृतवान्, परं जयं न लब्धवान्।

प्रथमयुद्धानन्तरं यवनराजेन हम्मीरदेवं प्रति दूतः प्रहितः। दूत उवाच-राजन् हम्मीर! श्रीमान् यवनराजस्त्वामादिशति यन्ममापश्यकारिणं महिमासाहिं परित्यज्य देहि। यद्येनं न दास्यसि तदा श्वस्तने प्रभाते तव दुर्गं तुरगखुराघातैश्चूर्णावशेषं कृत्वा महिमासाहिना सह त्वामन्तकपुरं

नेष्यामि। हम्मीरदेव उवाच-रे दूत! त्वमवध्योऽसि। तवाहं किं करवाणि?
अस्योत्तरं तव स्वामिने खड्गधाराभिरेव दास्यामि न वचोभिः। मम
शरणागतं यमोऽपि विपक्षदृष्ट्या वीक्षितुं न शक्नोति किं पुनर्यवनराजः?

ततो निर्भर्त्सिते दूते गते सति यवनराजः कुपित्वा युद्धसमुद्धरो
बभूव। एवमुभयोरपि बलयोर्युद्धेऽर्धावशिष्टसुभटे यवनसैन्ये दुर्गे
ग्रहीतुमशक्ये यवनराजः परावृत्य निजनगरगमनाकाङ्क्षी बभूव। तञ्च
भग्नोद्यमं दृष्ट्वा रायमल्लरामपालनामानौ हम्मीरदेवस्य द्वौ सचिवौ
दुष्टौ यवनराजमागत्य मिलितौ। तावूचतुः यवनराज! भवता क्वापि न
गन्तव्यम्। दुर्गे दुर्भिक्षमापतितम्। श्वः परश्वो वा दुर्गं ग्राहयिष्यावः।
ततस्तौ दुष्टसचिवौ पुरस्कृत्य यवनराजेन दुर्गद्वाराण्यवरुद्धानि।

तथा सङ्कटं दृष्ट्वा हम्मीरदेवः स्वसैनिकान् प्रत्युवाच - रे रे
योद्धारः! परिमितबलोऽप्यहं शरणागतकरुणया प्रवृद्धबलेनापि यवनराजेन
समं योत्स्यामि। ततो यूयं सर्वे दुर्गाद्बहिः स्थानान्तरं गच्छत। त
ऊचुः-भवान् निरपराधो राजा (शरणागतस्य) यवनस्य करुणया
सङ्ग्रामे मरणमङ्गीकुरुते। वयं भवतो जीव्यभुजः कथमिदानीं भवन्तं
स्वामिनं परित्यज्य कापुरुषपदवीमनुसरिष्यामः? किञ्च श्वस्तने प्रभाते
देवस्य शत्रुं हत्वा प्रभोर्मनोरथं साधयिष्यामः। यवनस्त्वयं वराकः स्थानान्तरं
प्रहीयताम्। तेन रक्षणीयरक्षा सम्भवति। यवन उवाच-देव! किमर्थं
ममैकस्य विदेशिनो रक्षार्थं सपुत्रकलत्रं स्वकीयराज्यं विनाशयिष्यसि?
ततो मां परित्यज्य देहि। राजोवाच-यवन! मैवं ब्रूहि। यतः

भौतिकेन शरीरेण नश्वरेण चिरस्थितम्।

लप्स्यमानं यशः को वा परिहर्तुं समीहते॥

किञ्च यदि मन्यसे तदा निर्भयस्थानं त्वां प्रापयामि। यवन उवाच-
राजन् मैवं ब्रूहि। सर्वप्रथमं मयैव विपक्षशिरसि खड्गप्रहारः कर्तव्यः।

ततः प्रभाते युद्धे प्रवर्त्तमाने हम्मीरदेवः सत्वर-तुरगारूढो
निजसुभटसार्थसहितः पराक्रमं कुर्वाणो दुर्गान्निःसृत्य खड्गधारा-
प्रहारैर्विपक्षबलवाजिनः पातयन् कुञ्जरान् घातयन्, कबन्धान् नर्तयन्
रुधिरधाराप्रवाहेन मेदिनीमलङ्कृत्य शर-शल्लितसर्वाङ्गस्तुरगपृष्ठे
त्यक्तप्राणः सम्मुखः सङ्ग्रामभूमौ निपपात सूर्यमण्डलभेदी अभवत्।

● शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च ●

सर्वजन्तूपकारकः	- सर्वेषां जन्तूनाम् उपकारकः, ष. त., सभी प्राणियों का उपकार करने वाला।
चैकदा	- च + एकदा = एक समय।
प्रकुपितम्	- प्र + कुप् + क्त, अत्यन्त क्रोधित हुए।
चिन्तयामास	- चिन्तित हुआ।
सामर्षः	- क्रोधयुक्त।
अनिरुद्धः	- नि + रुध् + क्त = निरुद्धः, न निरुद्धः = अनिरुद्धः, (नञ्) न पकड़ गया।
तदिहैव	- तत् + इह + एव, अतः यहीं।
समाश्रित्य	- सम् + आ + श्रि + ल्यप्, आश्रय लेकर।
परामृश्य	- परा + मृश् + ल्यप्, विचार करके।
उपगम्य	- उप + गम् + ल्यप्, समीप जाकर।
करितुरगपदाघातैः	- करिणः तुरगाश्च-करितुरगाः, तेषां पदानाम् आघातः तैः, हाथियों, घोड़ों एवं पैदल सेना के पैरों के आघात से।
धरित्रीम्	- पृथ्वी को।
चालयन्	- चल् + णिच् + शतृ, कँपाते हुए।
प्रहितः	- प्र + हि + क्तः, भेजा।
ममापथ्यकारिणम्	- मेरे विरोधी का।
श्वस्तने	- आने वाले कल में।
तुरगखुराघातैः	- घोड़ों के खुरों के आघात (टाप) से।
चूर्णावशेषम्	- चूर चूर मात्र शेष।
अन्तकपुरम्	- यमलोक।
अवध्यः	- मारने योग्य नहीं।
वीक्षितुम्	- वि + ईक्ष् + तुमुन्, देखने के लिए।
निर्भर्त्सिते	- निर् + भर्त्स् + क्त, फटकारे गए।
बभूव	- भू + लिट् प्रथम पुरुष एकवचन (परोक्षभूत) हुआ।
बलयोः	- दोनों सेनाओं के।
अर्धाविशिष्टसुभटे	- आधे बचे सैनिकों वाले।

परावृत्य	- लौटकर।
भग्नोद्यमम्	- विफल पराक्रम का।
तावूचतुः	- तौ + ऊचतुः वच् + लिट् प्रथम पुरुष द्विवचन, उन दोनों ने कहा।
दुर्भिक्षम्	- अकाल।
परश्वः	- परसों (आने वाला)।
परिमितबलः	- कम सेना वाला।
प्रवृद्धबलेन	- बड़ी सेना वाले ने।
ऊचुः	- वच् + लिट् उत्तमपुरुष बहुवचन, कहा।
जीव्यभुजः	- जीविका का उपभोग करने वाले।
कापुरुषः	- कायर (नीच) पुरुष।
वराकः	- बेचारा, अभाग।
प्रहीयताम्	- भेज दीजिए।
सपुत्रकलत्रम्	- पुत्र और स्त्री के साथ।
लप्स्यमानम्	- प्राप्त होने वाले।
समीहते	- चाहता है।
विपक्षबलवाजिनः	- शत्रुओं की सेना के घोड़ों को।
कुञ्जरान्	- हाथियों को।
पातयन्	- पत् + णिच् + शतृ, गिराते हुए।
कबन्धान् नर्तयन्	- कं मुखं बध्नाति-कबन्धः, तान्, नृत् + णिच् + शतृ, कटे हुए शरीर के धड़ को नचाते हुए।
मेदिनीमलङ्कृत्य	- पृथ्वी को शोभित (रंग) करके।
शरशल्लितसर्वाङ्गः	- बाणों से खण्ड-खण्ड हुए सर्वाङ्ग शरीर वाले।
सूर्यमण्डलभेदी	- सूर्यमण्डल का भेदन करने वाला अर्थात् वीरगति को प्राप्त।

● अभ्यासः ●

1. संस्कृतभाषया उत्तरत

- (क) पुरुषपरीक्षायाः लेखकः कः?
- (ख) अलावदीनो नाम यवनराजः कस्मै अकुप्यत्?

- (ग) महिमासाहिसेनानी प्राणरक्षायै कुत्र अगच्छत्?
- (घ) हम्मीरदेवः यवनसेनानिनं प्रति किमवदत्?
- (ङ) हम्मीरदेवेन निर्भर्त्सिते दूते यवनराजः किमकरोत्?
- (च) भग्नोद्यमं यवनराजं दृष्ट्वा तमागत्य कौ मिलितौ?
- (छ) युद्धसङ्कटमवलोक्य हम्मीरदेवः स्वसैनिकान् प्रति किमकथयत्?
- (ज) 'मां परित्यज्य देहि' इत्युक्तवति यवनसचिवे हम्मीरदेवः तं प्रति किमवदत्?
- (झ) शरणागतरक्षायै कः वीरगतिमलभत्?

2. अधोलिखितानां पदानां वर्तमानकाले प्रचलिताः संज्ञाः लिखतः

अलावदीनः, रणस्तम्भदुर्गः, योगिनीपुरम्, यवनराजः।

3. आशयं स्पष्टीकुरुत

- (क) जीवितार्थं कुलं त्यक्त्वा योऽतिदूरं जनो व्रजेत्।
लोकान्तरगतस्येव किं तस्य जीवितेन वा॥
- (ख) वयं भवतो जीव्यभुजः कथमिदानीं भवन्तं स्वामिनं
परित्यज्य कापुरुषपदवीमनुसरिष्यामः।

4. प्रकृतिप्रत्ययविभागः क्रियताम्

ज्ञात्वा, दृष्ट्वा, हत्वा, परित्यज्य, पुरस्कृत्य, अलङ्कृत्य, घातयन्, पलायमानः।

5. प्रकृतिं प्रत्ययं च योजयित्वा पदरचनां कुरुत

विद् + क्त्वा, परा + मृश् + ल्यप्, निर् + सृ + ल्यप्, पत् + णिच् + (इ)
+ शतृ, कृ + शानच्, रक्ष् + तुमुन्।

6. अधोलिखितशब्दान् आश्रित्य वाक्यरचनां कुरुत

कुपित्वा, परामृश्य, अलङ्कृत्य, नर्तयन्, कुर्वाणः, गन्तव्यम्, पलायमानः, रक्षितुम्,
लब्धवान्।

7. सन्धिविच्छेदः क्रियताम्

सामर्षः, भग्नोद्यमम्, ममैकस्य, यमोऽपि, गतस्येव, मयैव, तुरगारूढः, इहैत,
चूर्णाविशेषम्।

8. अधोलिखिताव्ययपदान्याधृत्य संस्कृते वाक्यरचनां कुरुत

तत्र, यतः, इह, तदा, ततः, च, यदि, श्वः, परश्वः।

• योग्यताविस्तारः •

सत्याहिंसादयादयः सदगुणाः सदाचारस्य स्वरूपं निर्धारयन्ति। साधुभिः सदैव दयादयः गुणाः परिपालिताः। दयासदृशमिह परत्र च न किञ्चिदपि वर्तते। अतः सर्वेषु भूतेषु दया कर्तव्या।

नात्मनोऽपि प्रियतरः पृथिवीमनुसृत्य ह।
तस्मात् प्राणिषु सर्वेषु दयावानात्मवान् भवेत्॥

(महाभारतम्, अनु. 116-22)

आर्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागसि।

(अभिज्ञानशाकुन्तलम्-प्रथमाङ्कः)

आर्तानामिह जन्तूनामार्तिच्छेदं करोति यः।

शङ्खचक्रगदाहीनो द्विभुजः परमेश्वरः॥

नवमः पाठः विज्ञाननौका

प्रस्तुत पाठ 1933 में पुरी (उड़ीसा) में जन्मे कवि प्रो. श्रीनिवास रथ द्वारा रचित कविता-संग्रह **तदेव गगनं सैव धरा** से संगृहीत है। श्रीनिवास रथ बाल्यकाल से मध्यप्रदेश के विभिन्न नगरों में रहे तथा अपने पिता से पारम्परिक पद्धति द्वारा संस्कृत का अध्ययन करने के पश्चात् उच्चशिक्षा इन्होंने काशी हिन्दू विश्वविद्यालय में प्राप्त की। ये विक्रम विश्वविद्यालय उज्जैन में संस्कृत विभाग में प्राध्यापक एवं विभागाध्यक्ष रहे।

प्रायः 40 वर्षों से ये संस्कृत में गीत लिखते आ रहे हैं। इनके गीतों का उपर्युक्त संग्रह हिन्दी अनुवाद के साथ प्रकाशित हो चुका है।

प्रस्तुत पाठ में आधुनिक विश्व में यान्त्रिकता और कृत्रिमता के प्रति बढ़ते हुए मोह के प्रति सचेत किया जा रहा है कि जीवन मूल्यों को भुलाकर नई भौतिक तकनीकी से मानव को अभिभूत नहीं होना चाहिए।

विज्ञाननौका समानीयते
ज्ञानगङ्गा विलुप्तेति नालोक्यते॥

संस्कृतोद्यानदूर्वा दरिद्रीकृता
निष्कृटेषु स्वयं कण्टकिन्याहिता।
पुष्पितानां लतानां न रक्षा कृता
विस्तृता वाटिकायोजना निर्मिता॥

के कथं कुत्र वा क्रन्दनं कुर्वते
राजनीतिश्मशानेषु न ज्ञायते। विज्ञाननौका.....

वर्तमानस्थितिर्मानवानां कृते
प्रत्यहं दुर्निमित्तैव संलक्ष्यते।
यत्र कुत्रापि शान्तिः समुद्धीक्ष्यते
तत्र विध्वंसबीजं समायोज्यते॥

सर्वनाशार्थविद्यैव विद्योतते
स्वार्थरक्षावलम्बोऽपि नो चिन्त्यते। विज्ञाननौका.....

तारकायुद्धसम्भावनाऽधीयते
गोपनीयायुधानां कथा श्रूयते।
विश्वशान्तिप्रयत्नेषु संदृश्यते
विश्वसंहारनीतिर्यथोपास्यते॥

भूतले जीवरक्षा परिक्षीयते
जीवनाशाऽन्तरिक्षेऽनुसन्धीयते। विज्ञाननौका.....

विश्वबन्धुत्वदीक्षागुरुणां व्रतं
धर्मसंस्कारतत्त्वं बतास्तं गतम्।
लोककल्याणशिक्षासमाराधनं
हन्त! विक्रीयते काव्य-सङ्कीर्तनम्॥

यन्त्रमुग्धान्धताऽहर्निशं सेव्यते
संस्कृतिज्ञानरक्षा न सञ्चिन्त्यते। विज्ञाननौका.....

❧ शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च ❧

समानीयते	- सम् + आ + नी कर्मवाच्य, लट् प्र. पु. ए.व., लाई जा रही है।
विलुप्ता	- वि + लुप् + क्त + टाप् स्त्री., लुप्त हो गई है।
आलोक्यते	- आ + लोक् कर्मवाच्य, दिखाई दे रही है।
दूर्वा	- दूब, घास।
दरिद्रीकृता	- अदरिद्रा दरिद्रा कृता, दरिद्र + च्वि + कृ + क्त स्त्री. प्र.पु. ए.व., गरीब बना दी गई।
निष्कुटेषु	- घरेलू उद्यानों में, क्रीडोद्यान।
कण्टकिनी	- केक्टस (नागफनी)
आहिता	- आ + धा + क्त, स्त्री., लगाई।
वाटिकायोजना	- वाटिकानां योजना, बगीचियों का निर्माण।
निर्मिता	- निर् + मा + क्त, स्त्री. प्र.पु. ए.व., निर्माण किया गया, बनाई गई।
प्रत्यहं	- अहनि, अहनि, अव्ययीभाव समास, प्रतिदिन।
दुर्निमित्ता	- दुष्टं निमित्तं यस्याः सा, (बहुव्रीहिः), अमांगलिक।
संलक्ष्यते	- सम् + लक्ष् + कर्मवाच्य, लट्लकार, प्र.पु. ए.व., दिखाई दे रही है।
समुद्गीक्ष्यते	- सम् + उत् + वि + ईक्ष् कर्मवाच्य, लट्लकार, प्र.पु., दिखाई दे रही है।
विध्वंसबीजम्	- विध्वंसस्य बीजं, ष. तत्पुरुष, विनाश का बीज।

समायोज्यते	- सम् + आ + युज् + णिच् + कर्मवाच्य लट्, प्र.पु., ए.व. बोया जा रहा है।
सर्वनाशार्थविद्या	- सर्वनाश + अर्थविद्या सभी पदार्थों का विनाश करने वाली विद्या।
विद्योतते	- वि. उपसर्ग, द्युत् धातु, लट् लकार प्र.पु. ए.व., चमक रही है, दिखाई दे रही है।
स्वार्थरक्षावलम्बोऽपि	- स्वार्थरक्षा + अवलम्बः + अपि, स्वार्थस्य रक्षायाः अवलम्बः, ष. तत्पु., स्वार्थरक्षा का आश्रय भी।
तारकायुद्धसम्भावना	- तारकाणां युद्धस्य सम्भावना, मिसाइलों की लड़ाई की सम्भावना, (स्टार वार)।
आधीयते	- आ + धा + कर्मवाच्य, लट्, प्र.पु. ए.व., सिखाई जा रही है, की जा रही है।
गोपनीयायुधानां	- गोपनीय आणविक अस्त्र-शस्त्र आदि।
विश्वसंहारनीतिर्यथोपास्यते	- विश्वसंहारनीतिः + यथा + उपास्यते, जैसे विश्व के विनाश की नीति सिखाई जा रही है।
उपास्यते	- उप् + आस् लट् प्र.पु., उपासना की जा रही है।
परिक्षीयते	- परि + क्षि + कर्मवाच्य, लट्, प्र.पु. ए.व. क्षीण हो रही है।
जीवनाशाऽन्तरिक्षेऽनुसन्धीयते	- जीवन + आशा + अन्तरिक्षे + अनुसन्धीयते, जीवन की आशा आकाश में ढूँढ़ी जा रही है।
अनुसन्धीयते	- अनु + सम् + धा, कर्मवाच्य, लट्, प्र.पु. ए.व., अनुसन्धान किया जा रहा है।
बतास्तंगतम्	- बत + अस्तं गतम्, खेद है कि नष्ट हो गई।
विक्रीयते	- वि + क्री + कर्मवाच्य, लट्, प्र.पु. ए.व., बेचा जा रहा है।
यन्त्रमुग्धान्धता	- यन्त्रों के मोह का अन्धकार।
अहर्निशं	- अहः च निशा च, द्वन्द्व समास, दिन रात।
सञ्चिन्त्यते	- सम् + चिन्त् + कर्मवाच्य, लट् प्र.पु., ए.व., सोचा जा रहा है।

● अभ्यासः ●

1. संस्कृतेन उत्तरं दीयताम्

- (क) एषा गीतिका कस्मात् पुस्तकात् संगृहीता?
- (ख) अस्याः गीतिकायाः लेखकः कः?
- (ग) अत्र का दरिद्रीकृता?
- (घ) निष्कृष्टेषु का आहिता?
- (ङ) वाटिकायोजनायां केषां कासां च रक्षा न कृता?
- (च) राजनीति-श्मशानेषु किं न ज्ञायते?
- (छ) मानवानां कृते वर्तमान-स्थितिः कीदृशी संलक्ष्यते।
- (ज) आधुनिकयुगे कस्याः अवलम्बः न चिन्त्यते?
- (झ) विश्वशान्तिप्रयत्नेषु का उपास्यते?
- (ञ) जनैः अहर्निशं का सेव्यते?

2. रिक्तस्थानानि पूरयत

- (क) ज्ञानगङ्गा ..... नालोक्यते?
- (ख) के कथं कुत्र वा ..... कुर्वते?
- (ग) यत्र कुत्रापि ..... समुद्दीक्ष्यते।
- (घ) गोपनीयायुधानां ..... श्रूयते।
- (ङ) भूतले ..... परिक्षीयते।

3. 'संस्कृतोद्यानदूर्वा ..... निर्मिता' अस्य श्लोकस्य आशयः हिन्दीभाषया स्पष्टीक्रियताम्

4. अधोलिखितपदानां संस्कृतवाक्येषु प्रयोगं कुरुत

ज्ञानगङ्गा, ज्ञायते, शान्तिः, विद्योतते, संदृश्यते जीवरक्षा, विक्रीयते।

5. 'वर्तमान ..... समायोज्यते' अस्य श्लोकस्य अन्वयं कुरुत

6. अधोलिखितपदेषु सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कुरुत

विलुप्तेति, कण्टकिनी + आहिता, प्रत्यहं, बत + अस्तं, अन्तरिक्षे + अनुसन्धीयते, यथोपास्यते।

● योग्यताविस्तारः ●

- 1. विज्ञानं न केवलं सुखकरम् अस्ति अपितु दुःखस्य मूलम् अपि अस्ति। यथा श्रीरथमहोदयः कथयति-यानि उपकरणानि अन्तरिक्षमण्डले प्रक्षेपितानि सन्ति,

तेषु केचित् उपग्रहाः तु सन्देशवहनाय उपयुक्ताः भवन्ति परं अन्ये अनेके उपग्रहाः धूमकेतव इव खगोलकक्षासु भ्रमन्तः तिष्ठन्ति। लक्षाधिकाः कन्दुकाकाराः अवकरसमूहाः विविधेषु वलयेषु पृथ्वीं परितः भ्रमन्ति। क्वचित् क्रमशः कक्षान्तरं साधयित्वा गुरुत्वाकर्षणवशात् तादृशः अवकरः धूलिकणरूपेण भूमौ आपतति।

2. प्राचीनभारते विज्ञानम्

प्राचीनकाले समयस्य सूक्ष्मातिसूक्ष्मं स्वरूपं ज्ञातुं यन्त्राणां सहायता गृह्यते स्म। एतस्य कृते वेधशालानां निर्माणं क्रियते स्म। तत्कालीनानां यन्त्राणां उल्लेखः शास्त्रेषु उपलभ्यते। यथा

दिनगतकालावयवा ज्ञातुमशक्या यतो विना यन्त्रैः।
वक्ष्ये यन्त्राणि ततः स्फुटानि सङ्क्षेपतः कतिचित्।
गोलो नाडीबलयं यष्टिः शङ्कुर्घटी चक्रम्।
चापं तुर्यं फलकं धीरेकं पारमार्थिकं यन्त्रम्॥

सूर्यसिद्धान्तादिशास्त्रेषु भूगोल-खगोलविषयकं ज्ञानम् उपलभ्यते। यथा

भगवन्! किम्प्रमाणा भूः किमाकारा किमाश्रया।
किं विभागा कथं चात्र सप्तपातालभूमयः॥
अहोरात्रव्यवस्थां च विदधाति कथं रविः।
कथं पर्येति वसुधां भुवनानि विभावयन्॥
कथं पर्येति वसुधां भुवनानि विभावयन्।
भूमेरुपर्युपर्युर्ध्वाः किमुत्सेधाः किमन्तराः॥

न्यायवैशेषिकशास्त्रेषु अपि सप्तमौलिकपदार्थानाम् उल्लेखः पूर्वतः एव उपलभ्यते। तत्र द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवाय-अभावादीनां भेदप्रभेदादिक्रमः सविस्तरं वर्तते।

3. श्रीश्रीनिवासरथविरचितस्य अस्य गीतस्य तथैव अधोलिखितस्य अन्यस्य गीतस्यापि अभ्यासः श्रव्य-साधनैः कर्तुं शक्यते-

जीवनगतिरनुदिनमपरा
तदेव गगनं सैव धरा॥
पापपुण्यविधुरा धरणीयं
कर्मफलं भवताऽऽदरणीयम्।
नैतद्वचोऽधुना रमणीयम्
तथापि सदसद् विवेचनीयम्॥

दशमः पाठः

कन्थामाणिक्यम्

प्रस्तुत पाठ आधुनिककाल के प्रतिष्ठित संस्कृत साहित्यकार अभिराज राजेन्द्रमिश्र के एकांकी-संग्रह रूपरुद्रीयम् से संकलित है।

‘कन्थामाणिक्यम्’ का अर्थ है- गुदड़ी का लाल! नगर के जाने-माने हाईकोर्ट के वकील भवानीदत्त को स्वभावतः चिढ़ है गरीबों की बस्ती से। वह नहीं चाहते कि उनका बच्चा सिन्धु गन्दी बस्ती की ओर जाये। परन्तु संयोगवश सिन्धु का मित्र सोमधर उसी बस्ती में रहता है।

दुर्घटना में सिन्धु के आहत होने पर एक दिन वही सोमधर सिन्धु को रिक्शे पर बैठाकर घर लाता है। इधर सिन्धु के घर सब चिन्तित हैं कि बच्चा अभी तक घर क्यों नहीं लौटा? फोन पर फोन होते हैं। भवानीदत्त स्वयं पता लगाने जाना ही चाहते हैं कि एक रिक्शा घर के लॉन में आता है जिस पर सोमधर सिन्धु को गोद में सँभाले बैठा दीखता है।

सोमधर के इस सद्व्यवहार से भवानीदत्त की आँखें खुल जाती हैं। वह उसे गुदड़ी का लाल मान लेते हैं और उसकी शिक्षा का सारा भार अपने ऊपर ले लेते हैं। अब उन्हें गरीबों एवं उनकी बस्ती से बड़ी सहानुभूति हो जाती है।

(समुत्प्रेरकं शिशुजनैकाङ्कम्)

॥ प्रथमं दृश्यम् ॥

नगरस्य सघनवसतौ प्रख्याताधिवक्तुर्भवानीदत्तस्य भवनम्। भवनान्तरे परिजनानां वार्ताध्वनिः श्रूयते।

भवानीदत्तः - रामदत्त! अयि भो रामदत्त! हरण!

(सेवकौ रामदत्तहरणौ ससम्भ्रमं धावन्तावागच्छतः)

- हरणः - (अङ्गप्रच्छदेन हस्तौ मार्जयन्)
अन्नदातः! रसवत्यामासम्। किं कर्तुं युज्यते?
- रामदत्तः - (वचोभिः प्रसादयन्)
स्वामिन्! शीतलमानयानि किञ्चित् उष्णं वा?
आहोस्वित् पक्ववटिकादीनि खादितुमिच्छति भवान्?
- भवानीदत्तः - (रोषोत्तप्तां मुखाकृतिं किञ्चिन्मसृणयन्)
अलम् अलम्। सर्वेऽपि यूयं प्रियध्वे? आहूतोऽपि न
शृणोति कश्चित्? गृहमस्ति कस्यचित् भद्रपुरुषस्य
भग्नावशेषो वा प्रेतानाम्?
- रामदत्तः - (सापराधमुद्रम्)
स्! स्! स्वामिन् कार्यव्यापृतैरस्माभिर्न श्रुतम्।
तत्क्षमन्तामन्नदातारः।
- भवानीदत्तः - भवतु। अलं नाटकेन। गच्छ, सिन्धुमानय तावत्।
निषेधं नाटयेच्चेत् कर्णग्राहमानय।
- हरणः - (भयभीतस्सन्)
स्वामिन्! किं भर्तृदारकेण किञ्चिदपराद्धम्? इदानी-
मेव क्रीडित्वा सोऽपि समागतः। स्वामिन्याः पार्श्वे
भविष्यति।
- भवानीदत्तः - (कठोरस्वरेण)
हरण! कियद्दारं निर्दिष्टोऽसि यत् प्रवचनं न कार्यम्।
यदुच्यते तदेव शृणु! किमवगतम्?
- हरणः - (सनैराश्यम्)
युक्तमेतत् स्वामिन्! एष गच्छामि।
(हरणो गच्छति। रामदत्तोऽपि तमनुसरति। कति-
पयनिमेषानन्तरं द्वावपि भृत्यौ भवानीदत्तस्य पुस्तकाल-
यमागच्छतः। पश्चाच्चाधिवक्तुः पत्नी रत्नापि दारकेण
सार्धमायाति)
- रत्ना - किं वृत्तम्? अद्यागतप्राय एव वात्याचक्रमुत्थापयसि?
कस्मिंश्चिद् वादे पराजितोऽसि किम्?

- भवानीदत्तः - बाढम्। गृहेश्वरि! पराजितोऽस्मि तव न्यायालये।
(हरणरामदत्तौ मुखे करप्रोज्झनीं विन्यस्याऽट्टहासं रोद्धुं प्रयतेते)
- भवानीदत्तः - (सेवकौ प्रति)
भो युवां तत्र किमुपजपथः? पलायेथां ततः।
(भृत्यौ हसन्तौ गृहाभ्यन्तरं पलायेते)
- रत्ना - (सस्मितम्)
अवितथं भण, किं वृत्तम्? मनःस्थितिः कथमद्य संस्खलति?
- भवानीदत्तः - (प्रक्षालनद्रोण्यां मुखं प्रक्षाल्य, प्रच्छदेन च हस्तं मुखं मार्जयन्)
भणामि, भणामि। सिन्धो! इतस्तावत्।
- सिन्धुः - (सभयं कातरदृष्ट्या जननीं पश्यन्)
अम्ब!
- भवानीदत्तः - (कठोरदृष्ट्या पश्यन्)
सिन्धो! इतस्तावत् । तात आह्वयति नाम्बा। आगच्छ।
- रत्ना - (दारकं लालयन्ती सविस्मयम्)
भो किं कृतवान् सिन्धुः! कथमेवं व्यवहरसि, समागच्छन्नेव अग्निं वर्षयसि? अहमपि तावदाकर्णयानि।
- भवानीदत्तः - देवि! तदेव वच्मि यत्तव सिन्धुना समाचरितम्। कथं भोः, असभ्यानां वसतौ किमर्थं गतवानसि?
- सिन्धुः - (सभयम्) तात! मम सखा सोमधरस्तत्र निवसति। ततः स्वपुस्तकं ग्रहीतुं गतोऽस्मि।
- भवानीदत्तः - किं करोति तस्य पिता?
- सिन्धुः - तस्य पिता चतुश्चक्रे शकटे निधाय शाकान् फलानि च विक्रीणीते।
- भवानीदत्तः - तव पिता च किं करोति?
- सिन्धुः - स तु उच्चन्यायालयेऽधिवक्ताऽस्ति।

- भवानीदत्तः - कीदृशं तव भवनम्?
- सिन्धुः - अतिसुन्दरं विशालं मार्जितं च मम भवनम् ।
- भवानीदत्तः - सोमधरस्य च कीदृशम्?
- सिन्धुः - (हतप्रभः सन्?)
तस्य गृहं नातिदीर्घम्। अस्वच्छवीथिकायाञ्च स्थितम्।
न मार्जितं न चाप्यलकृतम्।
- भवानीदत्तः - (सक्रोधम्)
मूर्ख! तस्य गृहमपि नातिदीर्घम्। अस्वच्छवीथिकायां
स्थितम्!। तस्य पिताऽपि शाकफलविक्रेता, न तव
तात इव शिक्षितः। एवम्भूतेऽपि किमर्थं तत्राऽगमस्त्वम्?
- सिन्धुः - (सदैवम्)
तात! सोमधरः मम सुहृदस्ति। स पठनेऽपि तीक्ष्णः।
मय्यतितरां स्निह्यत्यसौ। तस्मादावयोः प्रगाढा मित्रता।
स गणिते मम साहाय्यं करोति।
- भवानीदत्तः - भोः पृच्छाम्यहं यत्तेन सह त्वया सख्यमेव कस्मात्कृतम्।
तस्मै स्वपुस्तकं कस्माद् दत्तम्? किमुच्चकुलोत्प-
न्नाश्छात्राः कक्षायां न सन्ति?
- सिन्धुः - (निरुत्तरस्सन्)
तात! सोमधरो मयि स्निह्यति। स मह्यमपि रोचते।
अन्ये छात्रास्तु दुष्टाः। ममाध्यापिका सोमधरं कक्षाया-
मान्यतरं (मानीटर) कृतवती।
- भवानीदत्तः - (सोद्वेगम्)
त्वं कथं न मान्यतरः कृतः? फलशाकविक्रेतुर्दारकः
कथं त्वामतिशेते?
(सिन्धोः कर्णं किञ्चित्कुब्जीकुर्वन्)
पश्य, इतोऽग्रे तस्यामसभ्यवसतौ न गमिष्यसि। अतः
परं शिक्षको भवन्तं गणितमध्यापयिष्यति। अवगतं
न वा? सोमधरेण साकं मैत्रीवर्धनस्य न काप्याव-
श्यकता।
(सिन्धुरस्फुटं रुदन् गृहाभ्यन्तरं प्रविशति)

रत्ना

- (सरोषम्)

साधु साधु! विलक्षणं पितृहृदयमवाप्तम्। कोमलहृदयं बालकं विद्वेषभावं शिक्षयति भवान्? अये, यो गुणवान् स एव सभ्यः स एव धनिकः, स एव आदरणीयः। तस्य गुणवतः पिता यदि शाकफलानि विक्रीय कुटुम्बं पालयति, तर्हि किमत्र पापम्? स्व-संकीर्णदृष्टिमपलपितुं वराकस्य दारकस्य कर्णमेव भञ्जयितुं प्रवृत्तोऽसि। (दुर्मनायमाना गृहाभ्यन्तरं प्रविशति)

॥ जवनिकापातः॥

॥ द्वितीयं दृश्यम्॥

सन्ध्याकालस्य चतुर्वादनवेला अधिवक्ता भवानीदत्तः स्वपुस्तकालये निषण्णो दूरभाषयन्त्रं बहुशः प्रवर्तयति। भार्या रत्नापि पार्श्वस्थामासन्दीमुपविश्य चिन्तां नाटयति।

भवानीदत्तः - (यन्त्रमुपयोजयन्)

भोः किमिदं भरद्वाजविद्यानिकेतनम्? का नु खलु भवती ब्रवीति? (श्रुतिं नाटयन्) प्राचार्या? शोभनं शोभनम्। अयमहं भवानीदत्तो ब्रवीमि। नमस्करोमि तावत्। श्रूयतां तावत्। चतुर्वदिनं जातम्। परन्तु मम दारकस्सिन्धुः इदानीं यावद् गृहं नोपावृत्तः। किं विद्यालयेऽद्य कश्चिन्महोत्सवो वर्तते?

(श्रुतिमभिनीय) किमुक्तम्? सपादत्रिवादन एवावकाशो जातः। सर्वेऽपि छात्रा गता! बाढम्। पश्यामि।

रत्ना

- (ससम्भ्रमम्!)

किमुक्तवती प्राचार्या? त्रिवादनेऽवकाशो जातः? भो मम हृदयं कम्पते। सिन्धुः क्व वर्तते? भवान् त्वरितमेव स्कूटरयानेन गच्छतु। पश्यतु तावन्मध्येमार्गं विद्यालय-वाहनं क्व वर्तते? हे परमेश्वर! रक्ष मम दारकम्!

(इति रोदिति)

- भवानीदत्तः - (सान्त्वयन्)
गच्छामि, गच्छामि। त्वं पुनः शिशुरिव धैर्यहीना जायसे।
कस्मान्मनसि अमङ्गलमेव चिन्तयसि?
- रत्ना - भवान्न जानाति राजपथवृत्तम्। मद्यपा वाहनचालका
झञ्झवेगेन यानं चालयन्ति। कोऽपि म्रियेत वा
जीवेद्वा। तेषां हतकानां किं जायते? एतत्सर्वं स्मारं
स्मारं निमज्जतीव मम हृदयम्।
- भवानीदत्तः - भवतु। शान्ता भव। त्वरितमागच्छामि।
(इति प्रस्थातुमुपक्रमते। अकस्मादेव रिक्शायानमेकं
भवनप्राङ्गणे प्रविशति। कश्चिद्बालकः सिन्धुमङ्के निधया
रिक्शायाने तिष्ठन्नास्ते)
- भवानीदत्तः - (सत्वरमुपसृत्य)
अये किमिदम्?
(सिन्धुं विलोक्य)
वत्स! सोमधरस्त्वमेवासि?
- सोमधरः - (सविनयम्)
पितृव्य! अहमेवास्मि सोमधरः सिन्धोर्मित्रम्। सिन्धो-
र्विद्यालयवाहनमद्य केनचित् ट्रकयानेन दृढमाहतम्।
ट्रकचालकस्त्वपक्रान्तः। सर्वेऽपि बालकाः क्षतविक्षता
जाताः।
- भवानीदत्तः - वत्स! त्वं पुनः कुत्राऽसीः?
- सोमधरः - पितृव्य! अहं पुनः प्रतिदिनमिव अद्यापि पदा-
तिरेवागच्छन्नासम्। दुर्घटनामनु पञ्चनिमेषानन्तरमेव
तत्रासादितवान्। महान् जनसम्मर्दस्तत्राऽसीत्। सिन्धुं
प्रत्यभिज्ञाय, अहं पुनस्तं रिक्शायानमधिरोप्य त्वरितं
प्रचलितः। पितृव्यः! नात्याहितं किमपि। सिन्धुः केवलं
मूर्च्छामुपगतः।
(वार्तालापं श्रुत्वा भृत्यौ रत्ना च बहिरायान्ति। रत्ना सिन्धुं
निस्संज्ञं दृष्ट्वा भृशं रोदिति)

- सोमधरः - अम्ब! अलं चेतनां खलीकृत्य। डॉक्टरधूलियामहोदय-
मानयामीदानीमेव। प्रतिवेश एव निवसत्यसौ।
- भवानीदत्तः - वत्स सोमधर! मा गाः कुत्रापि त्वम्। मातृसमीपमेव
तिष्ठ। अहं दूरभाषयंत्रेणैव भिषजमाह्वयामि।
(मध्य एव सिन्धुश्चेतनामनुभवति। सोऽम्बाह्वयति)
- सोमधरः - (सहर्षम्)
पितृव्यचरण! अलं भिषगाह्वानेन। सिन्धुश्चैतन्यमागतः।
(भवानीदत्तः दारकसमीपं गच्छति। रत्नानेत्रे आनन्दाश्रुपूरिते
जायेते)
- सिन्धुः - (अम्बां तातं सोमधरञ्च दृष्ट्वा)
अम्ब! कथमहं गृहमागतः? मम वाहनन्तु ट्रकयानेन
दृढमाहतमासीत्। वयं सर्वेऽपि तारस्वरेणाक्रोशाम।
वाहनमस्माकं विपर्यस्तमासीत्।
- रत्ना - (दारकं प्रचुम्बन्ती)
एवमेतत् वत्स! विपर्यस्तं तव वाहनम्। सोमधर-
स्त्वामानीतवान् रिक्शायां न।
- सिन्धुः - (सप्रणयम्)
सोमू?
(अकस्मादेव पितरमुपस्थितं दृष्ट्वा सिन्धुः शिथिलीभवति।
भवानीदत्तोऽग्रेसरीभूय सोमधरशीर्षे करतलं सारयति।
सिन्धुदृष्टिर्दीप्तिमुपगच्छति)
- सोमधरः - (सस्नेहम्)
सिन्धो! अलं भयेन। सर्वथानाहतोऽसि प्रभुकृपया।
श्व आवां पुनर्विद्यालयं गमिष्यावः। भवतु, पितृव्य!
गच्छामि इदानीम्। नमस्ते। अम्ब! नमस्ते!!
- भवानीदत्तः - (समादिशन्निव)
वत्स सोमधर! मित्रगृहान्नैवं गन्तव्यम्। तिष्ठ तावत्।
वयं सर्वेऽपि सहैवाल्पाहारं निर्वर्तयिष्यामः। सपीत्य-
नन्तरं गच्छसि।

- सोमधरः - पितृव्यचरण! स्वपितुः शाकशकट्याः सज्जा मयैव करणीया वर्तते। स मां प्रतीक्षमाणो भविष्यति।
- भवानीदत्तः - (हतप्रभः सन्)
वत्स सोमधर! सत्यमेवासि त्वं कन्थामाणिक्यम्।
सिन्धुस्त्वामतितरां प्रशंसति। इतः प्रभृति तव शिक्षण-
व्यवस्थामहं सम्पादयिष्यामि।
(भृत्यौ अल्पाहारमानयतः। सर्वेऽपि निषीदन्त्यशितुम्)
बाढम्। सोमधर! श्व एवाहं युवयोः कृते द्विचक्रिके
क्रेष्यामि। युवांद्वावपि सावधानं प्रवर्तयतम्। सहैवा-
गच्छतं सहैव गच्छतम्। वत्स! शुल्कमपि ददासि?
- सोमधरः - न खलु। शुल्कस्तु मुक्तः। निर्धनच्छात्रनिधितः पञ्च-
विंशतिरूप्यकाणि प्रतिमासं प्राप्यन्ते।
- भवानीदत्तः - शोभनम्। वत्स! तथापि यदि धनमपेक्ष्यते तर्हि मां
भणिष्यसि। (रत्ना पतिं सगर्वं पश्यति)
- सोमधरः - (चायपेयं परिसमाप्य समुत्तिष्ठन्)
पितृव्यचरण! गच्छामि तावत्। नमस्ते।
(रत्नां प्रति)
अम्ब! प्रणमामि।
(सिन्धुं लालयन्)
मित्र सिन्धो! श्वो मिलिष्यावः।
- भवानीदत्तः - (सहर्षं रत्नां प्रति)
रत्ने! उदघाटितं त्वयाऽद्य मम नेत्रयुगलम्। सत्यमेव
सम्प्रति सिन्ध्वभिरुचिं प्रशंसामि। सोमधरस्तु कन्था-
माणिक्यमेव वर्तते। इदानीमनुभूतम्मया यद्गुणवन्त
एव सभ्याः धनिकाः सम्माननीयाश्च। न मे द्वेषस्सम्प्रति
ग्राम्यवसतिं प्रति। पङ्केऽपि कमलं विकसति। रत्ने!
अद्यप्रभृत्यहं त्वन्नेत्राभ्यां संसारं द्रक्ष्यामि।

॥ शनैर्जवनिका पतति ॥

● शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च ●

रसवत्याम्	-	पाकशालयाम् (रसवती स.ए.व.), रसोई घर में।
प्रसादयन्	-	मोदयन् (प्र + सद् + शतृ), प्रसन्न करते हुए।
आहोस्वित्	-	अथवा (अव्यय), या।
पक्ववटिका	-	खाद्यपदार्थविशेषः, पकौड़ी।
मसृणयन्	-	मसृणं कुर्वन् (मसृणपदेन नामधातुप्रयोगः), कोमल बनाते हुए।
भग्नावशेषः	-	भग्नभवनम्, खंडहर।
कार्यव्यापृतैः	-	कार्येषु व्यापृतैः, कार्य में लगे (व्यस्त) होने से।
सनैराश्यम्	-	नैराश्येण सहितम्, निराशा से युक्त (होकर)।
दारकेणसार्धम्	-	पुत्रेण सहितम्, पुत्र के साथ।
वात्याचक्रम्	-	झंझावातः, तूफान।
करप्रोज्झनीम्	-	हस्तप्रोज्झनीम्, तौलिया को (हाथ पोंछने के वस्त्र को)।
उपजपथः	-	वार्तालापं कुरुथः, कानाफूसी कर रहे हो।
अवितथं भण	-	सत्यं वद; सच बताओ।
प्रक्षालनद्रोण्याम्	-	मुखप्रक्षालनपात्रे; प्रक्षालनाय द्रोणी तस्याम्, मुँह धोने के लिए पात्र परात, तसला आदि।
वच्मि	-	वदामि, बोलता हूँ।
निषण्णः	-	उपविष्टः (नि + सद् + क्त), बैठा हुआ।
आसन्दीम्	-	आसन्दि कायाम्, कुर्सी पर।
उपावृत्तः	-	प्रत्यागतः (उप + वृञ् + क्त), लौटा है।
प्रत्यभिज्ञाय	-	ज्ञात्वा अवबुद्ध्य, पहचानकर।
प्रतिवेशे	-	समीपस्थे गृहे, पड़ोस में।
भिषजम्	-	वैद्यम् (बिभेति अस्मात् रोगः भी + षुक् ह्रस्वश्च), वैद्य को।
विपर्यस्तम्	-	व्युत्क्रान्तम् दुर्घटितम् (वि + परि + अस् + क्त), उलट गया।
कन्थामाणिक्यम्	-	जीर्णवस्त्रेषु रत्नम्, गुदड़ी का लाल।

❧ अभ्यासः ❧

1. संस्कृतेन उत्तरं दीयताम्

- (क) रामदत्तः वचोभिः प्रसादयन् स्वामिनं किं पृच्छति?
- (ख) भवानीदत्तस्य स्वभावः कीदृशः वर्णितः?
- (ग) भवानीदत्तस्य पत्न्याः नाम किम् अस्ति?
- (घ) सोमधरस्य गृहं कीदृशम् आसीत्?
- (ङ) कयोः मध्ये प्रगाढा मित्रता आसीत्?
- (च) कस्य विलम्बेन आगमने रत्ना चिन्तिता?
- (छ) रत्ना राजपथविषये किं कथयति?
- (ज) कः प्रतिदिनं पदातिः गमनागमनं करोति स्म?
- (झ) कः वैद्यं दूरभाषेण आहवयति?
- (ञ) सोमधरः कथं धनहीनोऽपि सम्माननीयः?

2. हिन्दीभाषया आशयं व्याख्यां वा लिखत

- (क) किं वृत्तम्? अद्यागतप्राय एव वात्याचक्रम् उत्थापयसि? रत्नायाः अनेन वाक्येन भवानीदत्तस्य चरित्रं उद्घाटितं भवति।
- (ख) पश्य, इतोऽग्रे तस्यामसभ्यवसतौ न गमिष्यसि।
- (ग) भवान् न जानाति राजपथवृत्तम्।
- (घ) सिन्धो ! अलं भयेन। सर्वथानाहतोऽसि प्रभुकृपया।

3. अस्य पाठस्य शीर्षकस्य उद्देश्यं संक्षेपेण एकस्मिन् अनुच्छेदे हिन्दीभाषया लिखत

4. अधोलिखितेषु विशेष्यपदेषु विशेषणपदानि पाठात् चित्वा योजयत

- (क) ..... मुखाकृतिम्।
- (ख) ..... अस्माभिः।
- (ग) ..... भृत्यौ।
- (घ) ..... मित्रता।
- (ङ) ..... दारकस्य।
- (च) ..... बालकाः।

5. अधोलिखितपदानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत

मार्जयन्, आनय, पाशर्वे, दारकेण, प्रक्षालयति, सविस्मयम्, वच्मि, शकटे, स्निह्यति, आसन्दी

6. अधोलिखितानां पदानां सन्धिं सन्धिविच्छेदं च कुरुत

- (क) भग्नावशेषः = ...
 (ख) द्वौ + अपि = ...
 (ग) पश्चाच्च = ...
 (घ) पराजितः + असि = ...
 (ङ) चाप्यलङ्कृतम् = ...
 (च) कः + चित् = ...

7. पाठमाश्रित्य रत्नायाः सोमधरस्य च चारित्रिकवैशिष्ट्यम् सोदाहरणं हिन्दीभाषया लिखत

8. कोष्ठाङ्कितेषु पदेषु उपयुक्तपदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत

- (क) भवान्। पक्ववाटिकादीनि खादितुम् ..... (इच्छसि/इच्छन्ति/इच्छति)।
 (ख) ..... न श्रुतम्। (अहम्/अस्माभिः/माम्)
 (ग) हरणरामदत्तौ अट्टहासं रोद्धुं ..... । (प्रयतते/प्रयतेते/प्रयतसे)।
 (घ) नेत्राभ्यां संसारं ..... (दर्शिष्यामि/द्रक्ष्यामि)
 (ङ) सोमधरः त्वां ..... (आनीतः आनीतवान्/आनीतम्)।

9. अधोलिखितानां कथनानां वक्ता कः/का?

कथनम्	वक्ता
(क) तत्क्षमन्तामन्मदातारः	-
(ख) तात! सोमधरः मयि स्निह्यति	-
(ग) अये यो गुणवान् स एव सभ्यः स एव धनिकः स एव आदरणीयः	-
(घ) त्वं पुनः शिशुरिव धैर्यहीना जायसे	-
(ङ) पितृव्यचरण! स्वपितुः शाकशकट्याः सज्जा मयैव करणीया वर्तते।	-
(च) वत्स सोमधर! सत्यमेवासि त्वं कन्थामाणिक्यम्।	-

योग्यताविस्तारः

1. पाठगतस्य आशयस्य स्थिरीकरणाय अधोलिखितसूक्तयः दीयन्ते

- (क) सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता।
- (ख) आपत्सु मित्रं जानीयात्।
- (ग) उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे।
राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः॥
- (घ) न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः।
व्यवहारेण मित्राणि जायन्ते रिपवस्तथा॥
- (ङ) न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न चात्मजे।
विश्वासस्तादृशः पुंसां यादृङ्मित्रे स्वभावजे॥
- (च) मित्रं प्रीतिरसायनं नयनयोरानन्दनं चेतसः
पात्रं यत्सुखदुःखयोः सह भवेन्मित्रेण तददुर्लभम्।
ये चान्ये सुहृदः समृद्धिसमये द्रव्याभिलाषाकुला-
स्ते सर्वत्र मिलन्ति तत्त्वनिकषग्रावा तु तेषां विपत्॥

2. अस्य रूपकस्य संवादानां नाट्यप्रस्तुतये अभ्यासः कार्यः

एकादशः पाठः

ईशः कुत्रास्ति

प्रस्तुत पाठ नोबेल पुरस्कार विजेता कवीन्द्र रवीन्द्रनाथ टैगोर की विश्वविख्यात कृति **गीताञ्जलि** के संस्कृत अनुवाद से संकलित है। इसमें कवि ने ईश्वर की वास्तविक सत्ता को किसानों, मजदूरों और गरीबों में दर्शाया है। इसके अनुवादक को. ल. व्यासराय शास्त्री हैं।

देवागारे पिहितद्वारे
तमोवृतेऽस्मिन् भजसे कम् ?
त्यज जपमालां त्यज तव गानं
नास्त्यत्रेशः स्फुटय दृशम्॥

तत्रास्तीशः, कठिनां भूमिं
यत्र हि कर्षति लाङ्गलिकः।
यत्र च जनपदरथ्याकर्ता
प्रस्तरखण्डान् दारयते॥

ईशस्तिष्ठति वर्षातपयो-
स्ताभ्यां सार्धं मलिनवपुः।
दूरे क्षिप तव शुद्धां शाटी-
मेहि स इव पांसुरभूमिम्॥

मुक्तिः? क्वनु सा दृश्या मुक्तिः!
सलीलमीशः सृजति भुवम्।
तिष्ठति चास्मद्विताभिलाषी
सविधेऽस्माकं मिषन् सदा॥

ध्वानं हित्वा बहिरेहि त्वं
त्यज तव कुसुमं त्यज धूपम्।
पश्यंस्तिष्ठ स्वेदजलार्द्र-
स्तन्निकटे कार्यक्षेत्रे॥

यदि तव वसनं धूसरितं स्यात्
यदि च सहस्रच्छिद्रं स्यात्।
का वा क्षतिरिह तेन भवेत्ते
तत्त्वमिदं चिन्तय चित्ते॥

● शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च ●

देवागारे	-	देवस्य आगारे, देवमन्दिर में।
पिहितद्वारे	-	पिहितं द्वारं यस्य तत् तस्मिन्, बन्द दरवाजे वाले (में)।
तमोवृते	-	तमसावृते, अन्धकार से आच्छादित (में)।
जपमालाम्	-	जपाय मालाम्, मन्त्रादि के जपने की माला को।
नास्त्यत्रेशः	-	न + अस्ति + अत्र + ईशः, यहाँ ईश्वर नहीं है।
स्फुटय	-	खोलो।
दृशम्	-	दृष्टि (आँखें) को।
तत्रास्तीशः	-	तत्र+ अस्ति + ईशः, ईश्वर वहाँ है।

कर्षति	-	हल चलाता है।
लाङ्गलिकः	-	हलवाहा।
जनपदरथ्याकर्ता	-	जनपदस्य रथ्यायाः कर्ता, जनपद की सड़क बनाने वाला।
प्रस्तरखण्डान्	-	प्रस्तराणां खण्डान्, पत्थरों के टुकड़ों को।
दारयते	-	तोड़ता है।
ईशस्तिष्ठति	-	ईशः + तिष्ठति।
वर्षातपयोः	-	वर्षा च आतपश्च वर्षातपौ तयोः, वर्षा और धूप में।
मलिनवपुः	-	मलिनं वपुः यस्य सः अर्थात् दीनः, मैलयुक्त शरीर वाला अर्थात् दीन।
शुद्धाम्	-	साफ (स्वच्छ)।
शाटीम्	-	साड़ी को।
पांसुरभूमिम्	-	धूलिधूसरित, जमीन पर।
सलीलम्	-	लीलया सह, लीला (क्रीडा) के साथ।
चास्मद्भिताभिलाषी	-	च + अस्मद् + हित + अभिलाषी, अस्माकं हितस्य अभिलाषी, हमारा हित चाहने वाला।
सविधे	-	समीप में।
मिषन्	-	देखता हुआ।
बहिरेहि	-	बहिः एहि, बाहर आओ।
पश्यन्तिष्ठ	-	पश्यन् + तिष्ठ, देखते रहो।
स्वेदजलार्द्रः	-	स्वेदजलेन आर्द्रः, पसीने से लतपथ।
तन्निकटे	-	तत् + निकटे, उसके समीप में।
कार्यक्षेत्रे	-	कार्यस्य क्षेत्रे, कार्य करने की जगह पर।
वसनम्	-	वस्त्र।
सहस्रच्छिद्रम्	-	सहस्राणि छिद्राणि यस्मिन् तत्, हजारों छिद्रों वाला (फटा-पुराना)।
क्षतिः	-	हानि।
तत्त्वमिदम्	-	तत्त्वम् + इदम्, इस तत्त्व को।
चिन्तय	-	विचार करो।
चित्ते	-	चित्त में (मन में)।

❦ अभ्यासः ❦

1. संस्कृतभाषया उत्तरं दीयताम्
 (क) ईशः कुत्रास्ति? इति पाठः कस्माद् ग्रन्थात्सङ्कलितः?
 (ख) लाङ्गलिकः किं करोति?
 (ग) प्रस्तरखण्डान् कः दारयते?
 (घ) ईश्वरः काभ्यां सार्द्धं तिष्ठति?
 (ङ) कविः जनान् कुत्र गन्तुं प्रेरयति?
 (च) कविः किं चिन्तयितुं कथयति?
2. “तत्रास्तीशः कठिनां भूमिं ..... दारयते”। इत्यस्य काव्यांशस्य व्याख्या हिन्दीभाषया कर्तव्या
3. रिक्तस्थानानि पूरयत
 (क) अस्मिन् ..... कं भजसे।
 (ख) स्वेदजलार्द्रः ..... तिष्ठ।
 (ग) ध्यानं हित्वा ..... एहि ।
 (घ) यदि तव ..... धूसरितं स्यात् ।
4. अधोलिखितपदानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत
 सार्द्धम्, सविधे, हित्वा, एहि, धूसरितम्, भवेत् ।
5. अधोलिखितेषु सन्धिं कुरुत
 तमोवृते + अस्मिन् = ...
 ईशः + तिष्ठति = ...
 बहिः + एहि = ...
6. अधोऽङ्कितेषु सन्धिविच्छेदं कुरुत
 नास्त्यत्रेशः = ... + ...
 पश्यंस्तिष्ठ = ... + ...
 तन्निकटे = ... + ...
7. ईशस्तिष्ठति ..... पांसुरभूमिम्, इत्यस्य श्लोकस्य अन्वयं लिखत

योग्यताविस्तारः

पाठगतस्य आशयस्य स्थिरीकरणाय अधोलिखित - सूक्तयः दीयन्ते

मनः क्षोभं न कस्यापि
प्रकुर्वीत कथञ्चन।
आर्तोच्छ्वासैर्हि दीनानां
जगत् सर्वं प्रणश्यति॥1॥

बद्धाञ्जलिपुटा भृत्या
वित्तेशान् समुपासते।
तेभ्यस्तु ते महीयांसः
कुर्वते ये श्रमार्चनम्॥2॥

सम्भरणेन दीनानां
विपदाशु विलीयते।
ह्रियन्तेऽदात् - वित्तानि
हिंसकेर्दस्युभिर्बलात्॥3॥

दीनं प्रति घृणाभावः
कर्तव्यो न कदाचन।
कृपापात्रं स ते भक्तः
पापकर्मा भवन्नपि॥4॥

अशक्तमपि कार्येषु
अशक्तं मावगच्छ माम्।
समर्थ इति मत्वा मां
व्यवहारं कुरुष्व भोः॥5॥

पाठस्य भावं चेतसि प्रवर्धनाय कानिचित् समभावगीतानि अपि श्राव्यसाधनैः
श्रावयितव्यानि।

द्वादशः पाठः

गान्धिनः संस्मरणम्

राष्ट्रपिता महात्मा गाँधी ने 36 वर्ष की आयु में अपने संस्मरणों को एकत्रित कर अपनी आत्मकथा मातृभाषा गुजराती में लिखी। इसके अनन्तर विश्व की अनेक भाषाओं में इसका अनुवाद किया गया। स्वयं गाँधी जी ने श्रीनिवास शास्त्री के सहयोग से इसका परिशोधन किया। गाँधी जी के अनुसार उनकी आत्मकथा आत्मपरीक्षण के रूप में है।

पण्डित होसकेरे नागप्प शास्त्री जी ने गाँधी जी की आत्मकथा को संस्कृत भाषा में 'सत्यशोधनम्' नामक ग्रन्थ के रूप में अनूदित किया।

प्रस्तुत पाठ इसी ग्रन्थ से लिया गया है। इसमें यह वर्णित किया गया है कि बचपन में गाँधी जी किस प्रकार श्रवणकुमार की मातृ-पितृभक्ति एवं सत्यवादी राजा हरिश्चन्द्र की सत्यनिष्ठा से अभिभूत हुए।

मम पित्रा क्रीत्वा स्थापितस्य श्रवणपितृभक्त्याख्यनाटकग्रन्थस्योपरि
कथमपि मे दृष्टिरपतत्। तमेनं तत्परतयाहमपठम्। तत्कालमेव ग्रामाद्ग्रामं

पर्यटन्तः पुत्तलिकाप्रदर्शनोपजीविनः केचिदस्मद्ग्राममुपागमन्। तत्प्रदर्शित-
पुत्तलिकासु यात्रामुद्दिश्य स्कन्धावलम्बिवीवधेन स्वमातापितरौ वहमानस्य
श्रवणस्य प्रतिकृतिरेका अवलोकिता। एतत्पुस्तकं पुत्तलिका चेति द्वयं
मिलित्वा श्रवणकथां मे मनसः कदाप्यप्रमार्जनीयामकरोत्। श्रवणस्य
पितृभक्तिरादर्शरूपेण त्वया स्थापनीयेत्यात्मनात्मानमबोधयम्। श्रवणस्य
मरणेन सन्तप्यमानयोस्तत्पित्रोर्विलापोऽद्यापि मे मनसि पुनःपुनः श्रूयते
इव। मदर्थे पित्रा वितीर्णेन वाद्येन तमहमालापयम्। स रागो मे हृदयं
तन्मयमकरोत्।

नाटकान्तरसम्बन्धिन्यपरा तत्सदृशी घटनैका संवृत्ता। एतत्कालमेव
कयापि नाटकमण्डल्या प्रयुक्तं नाटकमवलोकयितुं पितुरनुज्ञाम्
अध्यगच्छम्। तन्नाटकं हरिश्चन्द्रचरितात्मकमासीत्। तदेतल्लोचनासेचनकं
मम मानसमकर्षत्। किन्त्वनुज्ञां कतिकृत्वः प्राप्य गन्तुं शक्येत।
तथाप्येतन्निमित्तं व्यसनं नैव माममुञ्चत्। निस्संख्यवारमिदं नाटकं मया
स्वयं मनसा प्रयुक्तं स्यात्। हरिश्चन्द्रेणैव सर्वैरपि कस्मात्स- त्यवदिर्भनं
भवितव्यम्। इत्येष प्रश्नो दिवानिशं मे मनसि पुनःपुनः अस्फुरत्
सत्यानुसरणं सत्यस्यार्थं हरिश्चन्द्रवन्निर्विकल्पेन मनसा क्लेशानामनुभवः।
इत्येष आदर्श एक एव मे मनस्याविरभूत्। हरिश्चन्द्रकथायामक्षरशः
सत्यत्वप्रतीतिरासीत्। सर्वस्यास्य स्मरणमनेकशो मे नेत्राभ्यामश्रूणि
निस्सारितानि। हरिश्चन्द्रश्रवणावुभावपि मम हृदये नित्यसंनिहितौ स्तः।
अद्यापि तन्नाटकपाठेन पूर्ववन्मे हृदयं विलीयत इत्यहं जाने॥

● शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च ●

क्रीत्वा	- खरीदी हुई।
स्थापितस्य	- रखी हुई, सुरक्षित।
श्रवणपितृभक्त्याख्य	- श्रवणपितृभक्ति इति आख्या यस्य तत् नाटकम्, 'श्रवणपितृभक्ति' नाम वाले।
पर्यटन्तः	- परि + अट् + शतृ प्र.वि.ब.व., घूमते हुए।

पुत्तलिका+प्रदर्शन+उपजीविनः	- कठपुतली का नाच दिखा कर जीविका चलाने वाले।
उपागमन्	- उप + आङ् + गम् + लुङ् प्र.पु. ब.व., आये।
स्कन्ध+अवलम्बि+वीवधेन	- कन्धे पर लटकी काँवड (बँहगी)।
वहमानस्य	- वह + शानच् षष्ठी ए. व., ढोते हुए, उठाते हुए, ले जाते हुए।
प्रतिकृतिः	- चित्र, फोटो।
अवलोकिता	- देखी।
कदापि+अप्रमार्जनीयाम्	- कभी न मिटने वाली (अमिट)।
स्थापनीया + इति + आत्मना	- स्थापित करना चाहिये ऐसा स्वयं को
+ आत्मानम् अबोधयम्	स्वयं से ही समझाया।
सन्तप्यमानयोः	- सम् + तप् धातु कर्मवाच्य + शानच्, तड़पते हुए (का) षष्ठी द्वि.व. दुखी होते हुए (का)।
तत्पित्रोः+विलापः+अद्यापि	- उसके माता-पिता का रोदन आज भी
वितीर्णया	- प्रदत्तया, दी गई।
आलापयम्	- (आङ् + लप् णिच् + उ.पु. ए.व.), गाया।
अनुज्ञाम्	- आज्ञा को (अनु + ज्ञा + अङ् टाप् द्वि. ए.व.)।
अध्यगच्छम्	- प्राप्त किया।
तत्+एतत्+लोचन+आसेचनकम्	- आँखों को शीतल करने वाले ऐसे उस नाटक को, नेत्रानन्ददायक उस नाटक को।
अकर्षत्	- आकृष्ट किया।
कतिकृत्वः	- कति + कृत्वस् अव्यय, कितनी बार।
गन्तुं शक्येत	- शक् + कर्मवाच्य + विधि प्र.पु.ए.व., जाया जा सकता है।
व्यसनम्	- लगन, आसक्ति।
निस्संख्यवारम्	- अनेक बार, बहुत बार।
दिवानिशम्	- दिवा च निशा च, तयोः समाहारः, द्वन्द्वसमासः, दिन-रात।

पुनःपुनः अस्फुरत्	- स्फुर् + लङ् (प्र.पु. ए.व.) बार-बार उभरता हुआ।
हरिश्चन्द्रवत् निर्विकल्पेन	- हरिश्चन्द्र के समान सच्चे (सत्यनिष्ठ)।
मनसि + आविरभूत्	- मन में प्रकट हुआ।
निस्सारितानि	- बहाये हैं।
विलीयते	- लीन हो रहा है।

❖ अभ्यासः ❖

1. संस्कृतेन उत्तरं दीयताम्

- (क) प्रस्तुतः पाठः कस्माद् ग्रन्थात् सङ्कलितः?
- (ख) गान्धिनः आत्मकथा मूलतः कस्यां भाषायां लिखिता ?
- (ग) गान्धिनः आत्मकथायाः संस्कृतभाषायाम् अनुवादकः कः?
- (घ) महात्मा गाँधी किन्नाम नाटकम् अपठत् ?
- (ङ) गान्धिनः ग्रामं के उपागच्छन्?
- (च) गान्धिनः मनसि कयोः विलापः पुनः पुनः श्रूयतेस्म?
- (छ) महात्मा गान्धी हरिश्चन्द्र नाटकं द्रष्टुं कस्य अनुज्ञाम् अध्यगच्छत्?
- (ज) कस्य कथायां सत्यत्वप्रतीतिः आसीत्?
- (झ) कौ गान्धिनः हृदये नित्यसन्निहितौ आस्ताम्?
- (ञ) कीदृशस्य श्रवणस्य प्रतिकृतिः गान्धिना अवलोकिता?
- (ट) गान्धिनः मनसा किं प्रयुक्तम् आसीत्?
- (ठ) कः प्रश्नः गान्धिनः मनसि पुनः पुनः स्फुरतिस्म?

2. रिक्त स्थानानि पूरयत

- (क) ग्रामात् ग्रामं ..... पुत्तलिका प्रदर्शनोपजीविनः उपागच्छन्?
- (ख) श्रवणस्य पितृभक्तिः ..... त्वया स्थापनीया।
- (ग) स रागः मे ..... तन्मयमकरोत्।
- (घ) अनेकशः मे नेत्रभ्याम् ..... विस्सारितानि।
- (ङ) हरिश्चन्द्रश्रवणौ ..... मम हृदये नित्यसन्निहितौ।

3. अधोलिखितेषु यथानिर्देशं पदचयनादिकं कुरुत

- (क) अस्मात् पाठात् अव्ययपदानि चिनुत।
- (ख) एतेषां शब्दानां संस्कृतवाक्ये प्रयोगं कुरुत
पर्यटनम्, उद्दिश्य, संवृत्ता, प्राप्य, भवितव्यम्
- (ग) अस्मिन् पाठे कर्मवाच्ये प्रयुक्तानि क्रियापदानि चिनुत।
- (घ) अधोलिखित शब्दानां समानार्थकं शब्दं लिखत
लोचनम्, पितरौ, मनः

4. अधोलिखितपदेषु सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत

(क) दृष्टिरपतत्	=	..... + ...
(ख) ग्रामात् + ग्रामम्	=	.....
(ग) कदा + अपि + अप्रमार्जनीयाम्	=	.....
(घ) घटनैका	=	..... + ...
(ङ) तत् + नाटकम्	=	.....
(च) इत्येष	=	..... + ...
(छ) मनसि + आविरभूत्	=	.....

5. हिन्दीभाषया आशयं स्पष्टीकुरुत

- (क) सत्यानुसरणं सत्यस्यार्थं हरिश्चन्द्रवन्निर्विकल्पेन मनसा क्लेशानामनुभवः।
 (ख) निस्संख्यवारमिदं नाटकं मया स्वयं मनसा प्रयुक्तं स्यात्।
 (ग) श्रवणस्य पितृभक्तिरादर्शरूपेण त्वया स्थापनीयेत्यात्मनात्मान- मबोधायम्।

❖ योग्यताविस्तारः ❖

गान्धिनः संस्मरणम् इति पाठम् अनुसृत्य मातृभक्तेः पितृभक्तेः एवं सत्यनिष्ठायाः भावं दृढीकरणाय इमे श्लोकाः प्रस्तूयन्ते।

- मातृमान् पितृमान् आचार्यवान् पुरुषो वेद। (शतपथब्राह्मणात्)
- उपाध्यायान् दशाचार्यः
आचार्याणां शतं पिता।
सहस्रं तु पितृन् माता
गौरवेणातिरिच्यते॥ (मनुस्मृतेः)
- मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, आचार्यदेवो भव। (उपनिषदः)
- माता गुरुतरा भूमेः पितोच्चतरस्तथा खात्। (महाभारतात्)
- सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः।
सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम्॥ (रामायणात्)
- भूमिः कीर्तिर्यशो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि।
सत्यं समनुवर्तन्ते सत्यमेव भजेत्ततः॥ (रामायणात्)
- बलं सर्वबलेभ्योऽपि सत्यमेवातिरिच्यते।
सत्यवानबलः श्रेयान् सबलात् सत्यवर्जितात्॥ (रामायणात्)

छन्द

छन्द

पद्य लिखते समय वर्णों की एक निश्चित व्यवस्था रखनी पड़ती है। यह व्यवस्था छन्द या वृत्त कहलाती है।

वृत्त के भेद

प्रायः प्रत्येक पद्य के चार भाग होते हैं, जो पाद या चरण कहलाते हैं। जिस वृत्त के चारों चरणों में बराबर वर्ण हों, वे समवृत्त कहलाते हैं। जिसके प्रथम और तृतीय तथा द्वितीय और चतुर्थ चरण वर्णों की दृष्टि से समान हों, वे अर्धसमवृत्त हैं। जिसके चारों चरणों में वर्णों की संख्या समान न हो, वे विषमवृत्त कहे जाते हैं।

गुरु लघु व्यवस्था

छन्द की व्यवस्था वर्णों पर आधारित रहती है, मुख्यतः स्वर वर्ण पर। ये वर्ण छन्द की दृष्टि से दो प्रकार के होते हैं- लघु और गुरु। सामान्यतः ह्रस्व स्वर लघु होता है और दीर्घ स्वर गुरु। किन्तु कुछ परिस्थितियों में ह्रस्व स्वर लघु न होकर गुरु माना जाता है। छन्द में गुरु-लघु व्यवस्था का नियम इस प्रकार है- अनुस्वारयुक्त, दीर्घ, विसर्गयुक्त, संयुक्तवर्ण के पूर्व का वर्ण गुरु होता है। शेष सभी वर्ण लघु होते हैं। छन्द के किसी पाद का अंतिम वर्ण लघु होने पर भी आवश्यकतानुसार गुरु मान लिया जाता है।

सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत्।

वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि च॥

गुरु एवं लघु के लिए अधोलिखित चिह्न प्रयुक्त होते हैं-

गुरु - 5

लघु - 1

यति व्यवस्था

छन्द में जिस-जिस स्थान पर किञ्चिद् विराम होता है, उसको 'यति' कहते हैं। विच्छेद, विराम, विरति आदि इसके नामान्तर हैं।

यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते।

सा विच्छेदविरामाद्यैः पदैर्वाच्या निजेच्छया॥

गण व्यवस्था

आदिमध्यावसानेषु भजसा यान्ति गौरवम्।

यरता लाघवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम्॥

तीन वर्णों का एक गण माना जाता है। गुरु-लघु के क्रम से गण आठ प्रकार के होते हैं।

भगण - १॥	जगण - ११
सगण - १११	यगण - १११
रगण - १११	तगण - १११
मगण - ११११	नगण - १११

क. वैदिक छन्द

वैदिक मन्त्रों में गेयता का समावेश करने के लिए जिन छन्दों का प्रयोग हुआ है उनमें गायत्री, अनुष्टुप् तथा त्रिष्टुप् प्रमुख हैं।

गायत्री लक्षण : जिस छन्द के तीन चरण हों, प्रत्येक चरण में आठ वर्ण हों वह गायत्री छन्द होता है। इसका पाँचवाँ वर्ण लघु तथा छठा वर्ण गुरु होता है। उदाहरण-

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती।

यज्ञं वष्टु धिया वसुः॥

(यजुर्वेदः -40/1)

अनुष्टुप् लक्षण : अनुष्टुप् छन्द में चार चरण होते हैं, प्रत्येक चरण में आठ वर्ण होते हैं।

सङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।

देवा भागं यथा पूर्वे सञ्जानाना उपासते ॥

त्रिष्टुप् लक्षण : जिस छन्द के चार चरण हों और प्रत्येक चरण में ग्यारह अक्षर हों वह त्रिष्टुप् छन्द होता है। उदाहरण-

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम्
समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि॥

(ऋग्वेदः 10/192/3)

ख. लौकिक छन्द

प्रस्तुत पुस्तक के पाठों में अनेक लौकिक छन्दों को भी संकलित किया गया है। अतः संकलित श्लोकों के छन्दों के लक्षण तथा उदाहरण प्रस्तुत हैं-

1. अनुष्टुप् लक्षण-आठ वर्णों वाला समवृत्त

अनुष्टुप् छन्द के सभी चारों चरणों का पाँचवाँ वर्ण लघु, छठा वर्ण गुरु तथा प्रथम एवं तृतीय चरण का सातवाँ वर्ण गुरु और द्वितीय एवं चतुर्थ चरण का सातवाँ वर्ण लघु होता है। इसे श्लोकछन्द भी कहते हैं। उदाहरण-

पतितैः पतमानैश्च, पादपस्थैश्च मारुतः।

कुसुमैः पश्य सौमित्रे! क्रीडन्निव समन्ततः॥

(रामायणम्)

2. इन्द्रवज्रा लक्षण- (ग्यारहवर्णों वाला समवृत्त)

जिस छन्द के प्रत्येक पाद में दो तगण, एक जगण और दो गुरु वर्ण क्रम से हों वह इन्द्रवज्रा छन्द होता है।

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः।

उदाहरण-

हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः, सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः।

वीरो यथा गर्वितकुञ्जरस्थश्चन्द्रोऽपि बभ्राज तथाम्बरस्थः॥

(रामायणम्)

3. उपेन्द्रवज्रा लक्षण- (ग्यारह वर्णों का समवृत्त)

जिस छन्द के प्रत्येक पाद में क्रमशः एक जगण, एक तगण, एक जगण और दो गुरु वर्ण हों वह उपेन्द्रवज्रा छन्द होता है।

उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ। उदाहरण-

त्वमेव माता च पिता त्वमेव
त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव
त्वमेव सर्वं मम देव-देव।

4. उपजाति लक्षण- (ग्यारह वर्णों वाला समवृत्त)

जिस छन्द में इन्द्रवज्रा तथा उपेन्द्रवज्रा के चरणों का मिश्रण होता है वह उपजाति छन्द होता है।

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः।

इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥

इस छन्द का प्रथम तथा तृतीय चरण उपेन्द्रवज्रा छन्दानुसार तथा द्वितीय एवं चतुर्थ चरण इन्द्रवज्रानुसार हैं। अतः इसे उपजाति छन्द कहा जा सकता है।

उदाहरण-

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा, (इन्द्रवज्रा)
हिमालयो नाम नगाधिराजः। (उपेन्द्रवज्रा)
पूर्वापरौ तोयनिधीवगाह्य,
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः॥ (कुमारसम्भवम्)

5. मालिनी लक्षण- (पन्द्रह वर्णों वाला समवृत्त)

जिस छन्द के प्रत्येक चरण में क्रमशः दो नगण, एक मगण तथा दो यगण हों वह मालिनी छन्द होता है। इसके प्रत्येक चरण में आठवें तथा तदनन्तर सातवें अर्थात् चरण के अन्तिम वर्ण पन्द्रहवें वर्ण के बाद यति (विराम) होती है। ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकेः।

उदाहरण-

मम हि पितृभिरस्य प्रस्तुतो ज्ञातिभेद-
स्तदिह मयि तु दोषो वक्तृभिः पातनीयः।
अथ च मम स पुत्रः पाण्डवानां तु पश्चात्
सति च कुलविरोधे नापराधयन्ति बालाः॥ (पञ्चरात्रम्)

अलङ्कार

लोक में जिस प्रकार आभूषण शरीर की शोभा बढ़ाने में सहायक होते हैं उसी प्रकार काव्य में उपमादि अलंकार उसकी चारुता की अभिवृद्धि करते हैं। वस्तुतः काव्य के शोभाधायक तत्व को ही अलंकार कहते हैं।

शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशयिनः।

रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्॥

शब्द तथा अर्थ को काव्य का शरीर कहा गया है। अतः काव्य-शरीर का अलंकरण भी शब्द तथा अर्थ दोनों रूपों में होता है। जो अलंकार शब्दों के द्वारा काव्य में चारुता की अभिवृद्धि करते हैं वे शब्दालंकार कहे जाते हैं जैसे अनुप्रास, यमक आदि। जो अलंकार अर्थ के द्वारा काव्य की चारुता की अभिवृद्धि करते हैं वे अर्थालंकार कहे जाते हैं, जैसे उपमा, रूपक आदि। इन दोनों प्रकार के अलंकारों का प्रस्तुत संकलन के पाठों में प्रयोग हुआ है। कुछ उदाहरण प्रस्तुत हैं-

अनुप्रासः

वर्णसाम्यमनुप्रासः। (काव्यप्रकाशः)

समान वर्णों की आवृत्ति को अनुप्रास अलंकार कहा जाता है।

उदाहरण -

वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति नृत्यान्ति समाश्वसन्ति।

नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवंगाः॥

(रामायणम्)

इस श्लोक में आए हुए वहन्ति, वर्षन्ति, नदन्ति, भान्ति, ध्यायन्ति, नृत्यान्ति तथा समाश्वसन्ति इन शब्दों में अनेक वर्णों की समान आवृत्ति है जो श्लोक की चारुता की अभिवृद्धि में सहायक है। अतः यहाँ पर अनुप्रास अलंकार है।

यमकः

सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते॥

(साहित्यदर्पणम्)

जब वर्ण समूह की उसी क्रम से पुनरावृत्ति की जाए किंतु आवृत्त वर्ण समुदाय या तो भिन्नार्थक हो या अंशतः अथवा पूर्णतः निरर्थक हो तो यमक अलंकार कहलाता है। उदाहरण—

प्रकृत्या हिमकोशाढ्यो दूरसूर्यश्च साम्प्रतम्।

यथार्थनामा सुव्यक्तं हिमवान् हिमवान् गिरिः॥

इस श्लोक में हिमवान् शब्द की आवृत्ति हुई है और दोनों पद भिन्नार्थक हैं। अतः यहाँ पर प्रयुक्त अलंकार यमक है जो श्लोक के सौंदर्य की अभिवृद्धि में सहायक है।

उपमाः

साधर्म्यमुपमा भेदे। (काव्यप्रकाशः, 10, 87)

दो वस्तुओं में, भेद रहने पर भी, जब उनका (समानता) प्रतिपादित किया जाता है तो वहाँ उपमा अलंकार होता है। उदाहरण—

रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारारुणमण्डलः।

निःश्वासान्ध इवादर्शश्चन्द्रमा न प्रकाशते॥

(रामायणम्)

यहाँ पर सूर्य के प्रकाश से मलिन चन्द्रमा की उपमा निःश्वासों से मलिन आदर्श (दर्पण) से दी गई है। यह उपमा श्लोक के अर्थ की चारुता की वृद्धि में सहायक है।

उपमा में चार तत्त्व होते हैं

1. उपमेय – जिसकी समानता बताई जाए
2. उपमान – जिससे समानता बताई जाए
3. साधारण धर्म – उक्त दोनों में समान गुण
4. वाचक शब्द – समानता प्रकट करने वाले शब्द— इव यथा आदि।

रूपकः

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः। (काव्यप्रकाशः, 10,93)

अतिशय सादृश्य के कारण जहाँ उपमेय को उपमान का रूप दे दिया जाये अथवा उपमेय पर उपमान का आरोप कर दिया जाये वहाँ रूपक अलंकार होता है। उदाहरण-

अनलंकृतशरीरोऽपि चन्द्रमुख आनन्दयति मम हृदयम्।

सौवर्णशकटिका पाठ के इस वाक्य में प्रयुक्त चन्द्रमुख शब्द में रूपक अलंकार है। यहाँ पर मुख पर चन्द्रमा का आरोप होने से रूपक अलंकार है।

उत्प्रेक्षाः

“भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना॥

(साहित्यदर्पणम्)

पर (उपमान) के द्वारा प्रकृत (उपमेय) की सम्भावना (उत्कट सन्देह) को उत्प्रेक्षा अलंकार कहते हैं।

उदाहरण-

पतितैः पतमानैश्च पादपस्थैश्च मारुतः।

कुसुमैः पश्य सौमित्रे! क्रीडन्निव समन्ततः॥ (रामायणम्)

यहां पर वायु के द्वारा पुष्पों के साथ की जाने वाली क्रीडा की सम्भावना में उत्प्रेक्षा अलंकार है।

अर्थान्तरन्यासः

भवेदर्थान्तरन्यासोऽनुषक्तार्थान्तराभिधा।

(चन्द्रालोकः, 5.66)

मुख्य अर्थ का समर्थन करने वाले अर्थान्तर (दूसरे वाक्यार्थ) का प्रतिपादन (न्यास) अर्थान्तरन्यास कहलाता है। उदाहरण-

यः स्वभावो हि यस्यास्ति स नित्यं दुरतिक्रमः।

एवा यदि क्रियते राजा तत्किं नाशनात्युपानहम्॥

यहाँ पर पूर्वार्द्ध के वाक्यार्थ का समर्थन उत्तरार्द्ध के वाक्यार्थ द्वारा किया गया है। अतः यहाँ अर्थान्तरन्यास अलंकार है।

अतिशयोक्तिः

सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते।

(साहित्यदर्पणम्, 10.46)

अध्यवसाय के सिद्ध उपमेय के लिए केवल उपमान का ही कथन होने पर अतिशयोक्ति अलंकार होता है। अध्यवसाय का तात्पर्य है- उपमेय के निगरण के साथ उपमान से अभेद का आरोप अर्थात् उपमेय तथा उपमान में अभेद की स्थापना ।

उदाहरण-

यूथेऽपयाते हस्तिग्रहणोद्यतेन केन कलभो गृहीतः।

यहाँ पर अर्जुन को हस्ती तथा अभिमन्यु को कलभ (हाथी का बच्चा) के रूप में प्रस्तुत किया गया है। इस प्रकार उपमेय अर्जुन व अभिमन्यु का निगरण कर उन्हें उपमान हस्ती तथा कलभ के रूप में प्रस्तुत किया गया है। अतः यहाँ अतिशयोक्ति अलंकार है।

अनुशंसित ग्रन्थ

क्र.सं.	ग्रन्थनाम	लेखक	सम्पादक/प्रकाशक
1.	ऋग्वेद		सं. प्र. एन. एस. सोनटक्के, वैदिक संशोधन मण्डल, पूना - 2, 1946
2.	यजुर्वेद	उव्वटमहीधरभाष्य	चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी, 1912
3.	अथर्ववेद		सातवलेकर, पारडी, 1957
4.	रामायण	वाल्मीकि	चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी, 1977
5.	महाभारतम्	व्यास	भण्डारकर प्राच्यविद्यासंशोधन संस्थानम् पुण्यपत्तनम् (पूना) 1975
6.	जातकमाला	आर्यशूर	सूर्यनारायण चौधरी, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, 1971
7.	मृच्छकटिकम्	शूद्रक	निर्णयसागर प्रेस, मुम्बई
8.	मृच्छकटिक	शूद्रक	मोहन राकेश (हिन्दी अनुवादक) राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 1962
9.	चरकसंहिता	चरक	चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, 1984
10.	भवानी भारती	अरविन्द	अरविन्दाश्रम, पाण्डिचेरी
11.	पुरुषपरीक्षा	विद्यापति	खेमराज श्रीकृष्णदास, मुम्बई
12.	सत्यशोधनम्	पं. होसकेरे नागप्पशास्त्री	गाँधी स्मारक निधि, नई दिल्ली (भारतीय विद्या भवन, मुम्बई, 1965)
13.	रूपरुद्रीयम्	प्रो. राजेन्द्र मिश्र	वैजयन्त प्रकाशन, इलाहाबाद
14.	तदेव गगनं सैवधरा	प्रो. श्रीनिवास रथ	राष्ट्रीय संस्कृत संस्थानम्, नई दिल्ली

15. गीताञ्जलि (संस्कृतानुवाद)	को.ल. व्यासराय शास्त्री	
16. Sanskrit Drama in its Origin, Development and Theory	A.B.Keith	Oxford Press, London, 1924
17. संस्कृत नाटक	ए.बी.कीथ	उदय भानु सिंह (हिन्दी अनुवाद), मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली,
18. संस्कृत साहित्य का इतिहास	बलदेव उपाध्याय	शारदा मन्दिर, वाराणसी, 1973
19. वैदिक साहित्य और संस्कृति	बलदेव उपाध्याय	शारदा मंदिर, वाराणसी, 1973
20. History of Classical Sanskrit Literature	M.Krishnamacharya	Moti Lal Banarsidas, Delhi
21. A History of Sanskrit Literature	A.A. Macdonell	Moti Lal Banarsidas, Delhi 1962
22. संस्कृत साहित्य का इतिहास	वाचस्पति गैरोला	चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, 1978
23. संस्कृत साहित्य का अभिनव इतिहास	राधावल्लभ त्रिपाठी	विश्वविद्यालय प्रकाशन, चौक, वाराणसी, 2001
24. संस्कृत और राष्ट्र की एकता		राधावल्लभ त्रिपाठी, अक्षयवट प्रकाशन बलरामपुर हाऊस इलाहाबाद, 1991
25. संस्कृत रवीन्द्रम्		वी. राघवन्, साहित्य अकादमी, रवीन्द्रभवन, नई दिल्ली, 1966

❀ विषयानुक्रमणिका ❀

पृष्ठाङ्काः

पुरोवाक्		V
भूमिका		IX
मङ्गलम्		1
प्रथमः पाठः	अनुशासनम्	3
द्वितीयः पाठः	न त्वं शोचितुमर्हसि	8
तृतीयः पाठः	मातुराज्ञा गरीयसी	16
चतुर्थः पाठः	प्रजानुरञ्जको नृपः	27
पञ्चमः पाठः	दौवारिकस्य निष्ठा	34
षष्ठः पाठः	सूक्ति-सौरभम्	43
सप्तमः पाठः	नैकेनापि समं गता वसुमती	52
अष्टमः पाठः	हल्दीघाटी	63
नवमः पाठः	मदालसा	72
दशमः पाठः	प्रतीक्षा	82
परिशिष्ट	अनुशंसित ग्रन्थ	87

मङ्गलम्

ॐ स्वस्ति पन्थामनुचरेम सूर्याचन्द्रमसाविव।
पुनर्ददताघ्नता जानता संगमेमहि ॥1॥

(ऋग्वेद - 5.51.15)

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान्।
युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेम ॥2॥

(यजुर्वेद - 5.36)

अभयं मित्रादभयममित्रादभयं ज्ञातादभयं पुरो यः।
अभयं नक्तमभयं दिवा नः सर्वा आशा मम मित्रं भवन्तु ॥3॥

(अथर्ववेद - 19.15.6)

भद्रमिच्छन्त ऋषयः स्वर्विदस्तपो दीक्षामुपनिषेदुरग्रे।
ततो राष्ट्रं बलमोजश्च जातं तदस्मै देवा उपसंनमन्तु ॥4॥

(अथर्ववेद - 19.41.1)

भावार्थः

सूर्य और चन्द्रमा के समान हम कल्याण के पथ का अनुगमन करें। निरन्तर दान करते हुए, टकराव/हिंसा को छोड़ कर परस्परिक तौर पर एक दूसरे को जानते/समझते हुए साथ-साथ चलें ॥1॥

हे अग्निदेव! हमें धन व ऐश्वर्य की प्राप्ति के लिए अच्छे मार्ग से ले चलें। आप सम्पूर्ण उत्तम मार्गों के ज्ञाता हैं। अतः हमें पापाचरण एवं कुटिल मार्ग से बचाएँ। हम आपको बहुत प्रकार से नमस्कार करते हैं ॥2॥

मित्रों, शत्रुओं तथा प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष अनिष्टों से हमें किसी प्रकार का भय न हो। हमें दिन और रात्रि में निर्भयता की प्राप्ति हो। अभय के लिए सभी दिशाएँ मित्रवत् कल्याणकारी हों ॥३॥

सबके हितचिन्तक आत्मज्ञानी ऋषि सृष्टि के प्रारम्भ में तप और दीक्षादि नियमों का पालन करने लगे। उसी से राष्ट्रीय भावना, बल और सामर्थ्य की उत्पत्ति हुई। अतएव ज्ञानी लोग उस (राष्ट्र) के समक्ष विनम्र हों (राष्ट्र सेवा करें) ॥४॥

प्रथमः पाठः

अनुशासनम्

प्रस्तुत अंश वैदिक वाङ्मय में अद्वितीय स्थान रखने वाले तैत्तिरीय उपनिषद् के ग्यारहवें अनुवाक (शिक्षावल्ली) से संकलित है। उपनिषदों का प्रादुर्भाव वैदिक ज्ञान के विकास रूप में हुआ है। उपनिषद् का अर्थ है (ज्ञानार्थ) गुरु के समीप बैठना। इस गुरुशिष्य परम्परा में अध्ययन के उपरान्त आचार्य के द्वारा शिष्य को जीवनोपयोगी यह उपदेश दिया गया। यह मनोरम उपदेश इतने सहजभाव से प्रस्तुत किया गया है कि सीधा हृदय को स्पर्श करता है।

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति। सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः। आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः। सत्यान्न प्रमदितव्यम्। धर्मान्न प्रमदितव्यम्। कुशलान्न प्रमदितव्यम्। भूतै न प्रमदितव्यम्। स्वाध्याय-प्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्। देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्। मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव। यान्यनवद्यानि कर्माणि, तानि सेवितव्यानि, नो इतराणि। यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि, नो इतराणि। अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात्। ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः, युक्ता आयुक्ताः, अलूक्षा धर्मकामाः स्युः, यथा ते तत्र वर्तेरन् तथा तत्र वर्तेथाः। एष आदेशः। एष उपदेशः। एषा वेदोपनिषत्। एतदनुशासनम्। एवमुपासितव्यम्। एवं चैतदुपास्यम्।

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

अनुशासनम्	-	अनु + शास् + ल्युट्, आदेश (शिक्षा)।
अनूच्य	-	अनु + वच् + ल्यप् (पढ़ाकर)।
अन्तेवासिनम्	-	गुरोरन्ते समीपे वसतीति अन्तेवासी सप्तमी अलुक् द्वितीया एकवचन, शिष्य को।
अनुशास्ति	-	अनु + शास् + लट् प्र.पु. एकवचन, उपदेश देता है।

स्वाध्यायात्	- स्व + अध्यायात्, पं. एकवचन, स्वाध्याय से।
मा प्रमदः	- आलस्य मत करो।
आहृत्य	- आ + हृ + ल्यप्, लाकर।
प्रजातन्तुम्	- प्रजायाः तन्तुः, द्वितीया एकवचन, वंशपरम्परा को।
मा व्यवच्छेत्सीः	- वि + अव् + छिद्, लुङ् म.पु. एकवचन, मत तोड़ो
भूत्यै	- भूति चतुर्थी एकवचन, ऐश्वर्य (धन) के लिए।
अनवद्यानि	- न + अवद्यानि, नञ् तत्पु., प्रथमा बहुवचन, अनिन्द्य।
इतराणि	- दूसरे।
सुचरितानि	- सत्कर्म।
उपास्यानि	- उपासितुं योग्यानि, प्रथमा बहुवचन, उपासना के योग्य।
श्रेयांसः	- कल्याण करने वाले, अधिक श्रेष्ठ।
आसनेन	- आसन के द्वारा।
प्रश्वसितव्यम्	- प्र + श्वस् + तव्यत्, उचित सम्मान करना चाहिए।
श्रद्धया	- श्रद्धा से।
संविदा	- सद्भाव से (कर्तव्यभाव से)।
कर्मविचिकित्सा	- कर्मणि विचिकित्सा, सप्तमी तत्पुरुष, उचित अनुचित कर्म के विषय में सन्देह।
संमर्शिनः	- विचारशील, सहनशील।
युक्ताः	- ज्ञान विज्ञान में तृप्त।
आयुक्तः	- स्वतन्त्र निर्णय में समर्थ।
अलूक्षाः	- अरूक्षाः, कोमल।
धर्मकामाः	- धर्मस्य कामाः, कर्तव्यपरायण।
वर्तेन्	- वृत् विधिलिङ्, प्र.पु. बहुवचन, व्यवहार करें।
वर्तेथाः	- वृत् विधिलिङ्, म.पु. एकवचन, व्यवहार करो।
आदेशः	- आज्ञा।
वेदोपनिषत्	- वेदस्य उपनिषत्, ष.त.समास, ज्ञान का सार।
उपासितव्यम्	- उप + आस् + तव्यत्, उपासना के योग्य।
उपास्यम्	- उप + आस् + यत्, उपासना करनी चाहिए।

सन्धिविच्छेदः

आचार्योऽन्तेवासिनम्	-	आचार्यः + अन्तेवासिनम्
स्वाध्यायान्मा	-	स्वाध्यायात् + मा
व्यवच्छेत्सीः	-	वि + अवच्छेत्सीः
सत्यान्न	-	सत्यात् + न
यान्यनवद्यानि	-	यानि + अनवद्यानि
यान्यस्माकम्	-	यानि + अस्माकम्
त्वयोपास्यानि	-	त्वया + उपास्यानि
चास्मच्छ्रेयांसः	-	च + अस्मत् + श्रेयांसः
त्वयाऽऽसनेन	-	त्वया + आसनेन
वेदोपनिषद्	-	वेद + उपनिषद्
चैतदुपास्यम्	-	च + एतत् + उपास्यम्

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरत-

- (क) अयं पाठः कस्माद् ग्रन्थात् संकलितः?
- (ख) सत्यात् किं न कर्तव्यम्?
- (ग) आचार्यः कम् अनुशास्ति?
- (घ) स्वाध्याय-प्रवचनाभ्यां किं न कर्तव्यम्?
- (ङ) अस्माकं कानि उपास्यानि?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

- (क) आचार्यस्य कीदृशानि कर्माणि सेवितव्यानि?
- (ख) शिष्यः किं कृत्वा प्रजातन्तुं न व्यवच्छेत्सीः?
- (ग) शिष्याः कर्मविचिकित्सा विषये कथं वर्तेरन्?
- (घ) काभ्यां न प्रमदितव्यम्?
- (ङ) ब्राह्मणाः कीदृशः स्युः?

3. रिक्तस्थानपूर्ति कुरुत-

- (क) वेदमनूच्याचार्यो ..... अनुशास्ति।
 (ख) सत्यं ..... धर्म .....।
 (ग) यान्यनवद्यानि ..... तानि सेवितव्यानि।
 (घ) यथा ते तत्र वर्तेरन् .....।
 (ङ) एषा .....।

4. मातृभाषया व्याख्यायेताम्-

- (क) देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्।
 (ख) यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि।

5. अधोनिर्दिष्टपदानां समानार्थकपदानि कोष्ठकात् चित्वा लिखत-

- (क) अनूच्य .....
 (ख) संविदा .....
 (ग) ह्रिया .....
 (घ) अलूक्षा .....
 (ङ) उपास्यम् .....

(सद्भावनया, सम्बोध्य, लज्जया, अनुपालनीयम्, अरुक्षा)

6. विपरीतार्थकपदैः योजयत-

- (क) सत्यम् ..... अलूक्षा
 (ख) धर्मम् ..... अश्रद्धया
 (ग) श्रद्धया ..... अनवद्यानि
 (घ) अवद्यानि ..... अधर्मम्
 (ङ) लूक्षा ..... असत्यम्

7. अधोनिर्दिष्टेषु पदेषु प्रकृति-प्रत्यय-विभागं कुरुत-

प्रमदितव्यम्, अनवद्यम्, उपास्यम्, अनुशासनम्

योग्यताविस्तारः

उपनिषद्

- मानवचिन्तनस्य परमोपलब्धिस्वरूपाः उपनिषदः निश्चितरूपेण भारतीयसंस्कृतेः अद्वितीया निधयः सन्ति। उपनिषत्सु संवादमाध्यमेन जीवजगद्ब्रह्मविषयकतत्त्वानां निरूपणमस्ति। एतासाम् उपनिषदां प्रादुर्भावः वैदिकज्ञानस्य विकासपरम्परायां जातः। अस्मात् कारणात् विविधवैदिकशाखानां दार्शनिकचिन्तनविकासक्रमे उपनिषदां विशिष्टं स्थानम् अस्ति।

चतुर्णां वेदानां पृथक् पृथक् उपनिषदः सन्ति। प्रमुखोपनिषदां परिगणनमित्थं कृतम्। ईश-केन- कठ-प्रश्न-मुण्डकमाण्डूक्यतित्तिरिः बृहदारण्यकछान्दोग्यं च। ईशावास्योपनिषद्, केनोपनिषद्, कठोपनिषद्, प्रश्नोपनिषद्, मुण्डकोपनिषद्, माण्डूक्योपनिषद्, तैत्तिरीयोपनिषद्, बृहदारण्यकोपनिषद्, छान्दोग्योपनिषद्, ऐतरेयोपनिषद्, श्वेताश्वतरोपनिषद् इति।

तैत्तिरीयोपनिषद्

- उपनिषदियं कृष्णयजुर्वेदस्य तैत्तिरीयसंहितायाः ब्राह्मणग्रन्थस्य अन्तिमो भागः तैत्तिरीयारण्यकमिति कथ्यते। अस्मिन् आरण्यके दशप्रपाठकाः सन्ति। एतेषु प्रपाठकेषु सप्तमतः नवमप्रपाठकपर्यन्तं यो भागः स एव तैत्तिरीयोपनिषद् इति कथ्यते। शिक्षावल्ली ब्रह्मानन्दवल्ली भृगुवल्ली च तेषां क्रमशः नामानि।

शिक्षावल्ली

- अयं पाठः शिक्षावल्लीतः संकलितोऽस्ति। शिक्षावल्ली प्रपाठके ओंकारस्य महत्त्व- वर्णनं धर्माचरणसम्बन्धिविचारश्च विशदरूपेण प्रस्तुतः।

ब्राह्मणः

- ब्रह्मशब्दात् निष्पन्नः। ब्रह्मशब्दो ज्ञानवाचकः। अतः ब्राह्मणः = ज्ञानी।

द्वितीयः पाठः

न त्वं शोचितुमर्हसि

संस्कृत साहित्य में अश्वघोष की गणना भास एवं कालिदास जैसे उच्छ्कोटि के महाकवियों में की जाती है। दार्शनिक महाकवि अश्वघोष की कृति बुद्धचरितम् का संस्कृत साहित्य में अद्वितीय स्थान है। अश्वघोष का लक्ष्य बुद्ध के उपदेशों को काव्य के माध्यम से जनसाधारण तक पहुँचाना था। प्रस्तुत पाठ बुद्धचरितम् के छठे सर्ग से संकलित है।

इसमें जब सिद्धार्थ महाभिनिष्क्रमण के लिए गृहत्याग करते हैं, तब सारथी छन्दक उन्हें भार्गव आश्रम तक पहुँचाता है। वे वहाँ से आगे अकेले जाने का ही निश्चय करते हैं। छन्दक को राजमहल की ओर जाने के लिए कहने से पूर्व वे उसकी स्वामिभक्ति की प्रशंसा करते हैं।

ततो मुहूर्ताभ्युदिते जगच्चक्षुषि भास्करे।
भार्गवस्याश्रमपदं स ददर्श नृणां वरः ॥1॥

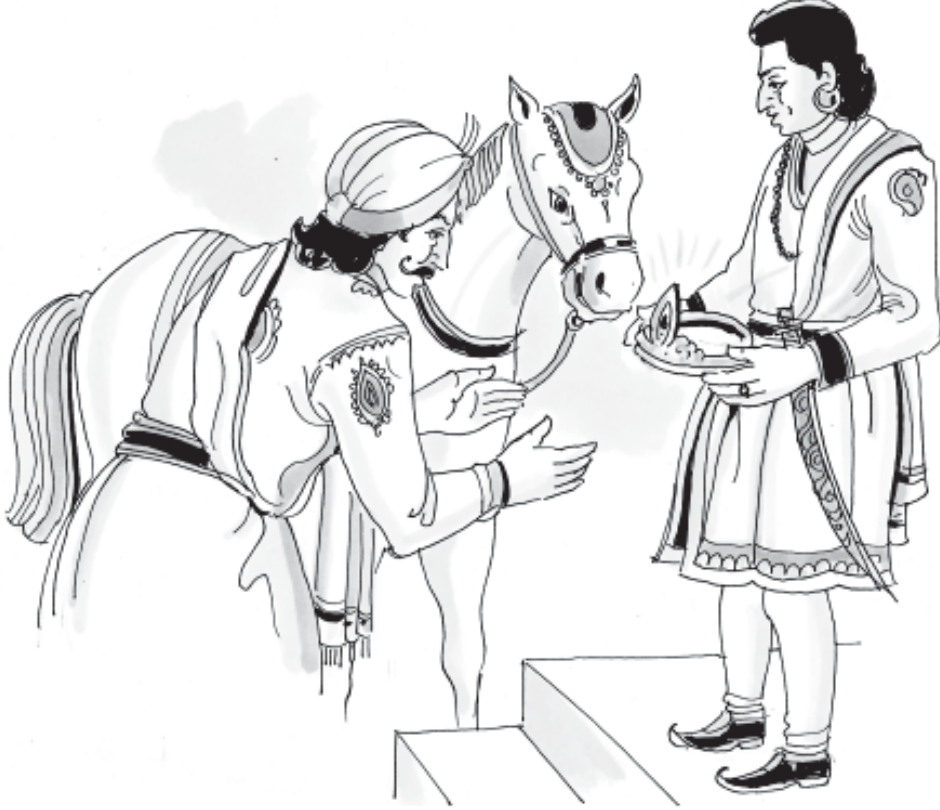
सुप्तविश्वस्तहरिणं स्वस्थस्थितविहङ्गमम्।
विश्रान्त इव यद्दृष्ट्वा कृतार्थ इव चाऽभवत् ॥2॥

स विस्मयनिवृत्त्यर्थं तपः पूजार्थमेव च।
स्वां चानुवर्तितां रक्षन्नश्वपृष्ठादवातरत् ॥3॥

अवतीर्य च पस्पर्श निस्तीर्णमिति वाजिनम्।
छन्दकं चाब्रवीत्प्रीतः स्नापयन्निव चक्षुषा ॥4॥

इमं ताक्षर्योपमजवं तुरङ्गमनुगच्छता।
दर्शिता सौम्य मद्भक्तिर्विक्रमश्चायमात्मनः ॥5॥

को जनस्य फलस्थस्य न स्यादभिमुखो जनः।
जनीभवति भूयिष्ठं स्वजनोऽपि विपर्यये ॥6॥

इत्युक्त्वा स महाबाहुरनुशंसचिकीर्षया।
भूषणान्यवमुच्यास्मै संतप्तमनसे ददौ ॥7॥

मुकुटाद्वीपकर्माणं मणिमादाय भास्वरम्।
ब्रुवन्वाक्यमिदं तस्थौ सादित्य इव मन्दरः ॥8॥

अनेन मणिना छन्द प्रणम्य हुशो नृपः।
विज्ञाप्योऽमुक्तविश्रम्भं संतापविनिवृत्तये ॥9॥

जरामरणनाशार्थं प्रविष्टोऽस्मि तपोवनम्।
 न खलु स्वर्गतर्षेण नास्नेहेन न मन्युना ॥10॥

तदेवमभिनिष्क्रान्तं न मां शोचितुमर्हसि।
 भूत्वापि हि चिरं श्लेषः कालेन न भविष्यति ॥11॥

ध्रुवो यस्माच्च विश्लेषस्तस्मान्मोक्षाय मे मतिः।
 विप्रयोगः कथं न स्याद्भूयोऽपि स्वजनादिति ॥12॥

यदपि स्यादसमये यातो वनमसाविति।
 अकालो नास्ति धर्मस्य जीविते चञ्चले सति ॥13॥

एवमादि त्वया सौम्य विज्ञाप्यो वसुधाधिपः।
 प्रयतेथास्तथा चैव यथा मां न स्मरेदपि ॥14॥

अपि नैर्गुण्यमस्माकं वाच्यं नरपतौ त्वया।
 नैर्गुण्यात्त्यज्यते स्नेहः स्नेहत्यागान्न शोच्यते ॥15॥

शब्दार्थाः

शोचितुम्	-	शुच् + तुमुन्, शोक करने के लिए।
अभ्युदिते	-	अभि + उद् + इ + क्त + सप्तमी एकवचन, उदय होने पर।
ददर्श	-	देखा।
विश्रान्त इव	-	थके हुए की तरह।
अनुवर्तितां	-	अनु + वृत् + इन् + तल्, अनुवर्तिनः भावः अनुवर्तिता (आचरण को)।
अवातरत्	-	अव + तल् + लङ्, प्र.पु. एकवचन, उतर गया।

न त्वं शोचितुमर्हसि

11

अवतीर्य	-	अव + त॒ + ल्यप्, उतरकर।
पस्पर्श	-	स्पृश् + लिट्, प्र. पु. एकवचन, स्पर्श किया।
निस्तीर्णम्	-	निस् + त॒ + क्त, पार लगाया।
तुरङ्गमनुगच्छता	-	घोड़े का अनुसरण करते हुए।
जनीभवति	-	अजनो जनः भवति इति, (विपरीत) स्वजन का सामान्य हो जाना।
भूयिष्ठं	-	अतिशयेन बहु + इष्टन् भ्वादेशे युक् च, अत्यधिक।
विपर्यये	-	विपरीत अवस्था में।
चिकीर्षया	-	करने की इच्छा से।
संतप्तमनसे	-	दुःखी मनवाले को (दानार्थे चतुर्थी)।
भास्वरमणिम्	-	चमकीली मणि को।
तस्थौ	-	स्थित हुए।
बहुशः	-	बार-बार।
स्वर्गतर्षेण	-	स्वर्ग की इच्छा से।
न मन्युना	-	क्रोध से नहीं।
श्लेषः	-	संयोग (मिलन)।
विप्रयोगः	-	वि + प्र + युज् + घञ्, वियोग।
यातः	-	या + क्त, गया।
जीविते	-	जीव् + क्त, सप्तमी एकवचन, जीवन।
विज्ञाप्यः	-	वि + ज्ञा + णिच् + पुक् + यत्, निवेदित (किया जाये)।
प्रयत्नेषु	-	प्र + यत् + विधिलङ्, म.पु. एकवचन, प्रयत्न करो।
नैर्गुण्यम्	-	निर् + गुण + ण्यत्, निर्गुणता।
न शोच्यते	-	शोक का पात्र नहीं।

सन्धिविच्छेदः

जगच्चक्षुषि	-	जगत् + चक्षुषि
चानुवर्तिताम्	-	च + अनुवर्तिताम्
रक्षन्श्वः	-	रक्षन् + अश्वः
स्नापयन्निव	-	स्नापयन् + इव
ताक्ष्योपम	-	ताक्ष्य + उपम
अभिमुखो जनः	-	अभिमुखः + जनः
स्वजनोऽपि	-	स्वजनः + अपि
इत्युक्त्वा	-	इति + उक्त्वा
भूषणान्यवमुच्य	-	भूषणानि + अवमुच्य
बहुशो नृपः	-	बहुशः + नृपः
प्रविष्टोऽस्मि	-	प्रविष्टः + अस्मि
तपोवनम्	-	तपः + वनम्
स्याद्भूयोऽपि	-	स्यात् + भूयः + अपि
वनमसाविति	-	वनमसौ + इति
प्रयतेथास्तथा	-	प्रयतेथाः + तथा

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरत-

- (क) अयं पाठः कस्मात् ग्रन्थात् संकलितः?
- (ख) बुद्धचरितस्य रचयिता कः अस्ति?
- (ग) नृणां वरः कः अस्ति?
- (घ) अश्वपृष्ठात् कः अवातरत्?
- (ङ) स्नापयन्निव चक्षुषा प्रीतः कम् अब्रवीत्?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

- (क) स्वजनस्य विपर्यये का स्थितिः भवति?
- (ख) महाबाहुः संतप्तमनसे किं ददौ?
- (ग) बुद्धः किमर्थं तपोवनं प्रविष्टः?
- (घ) त्वं कीदृशं मां न शोचितुमर्हसि?
- (ङ) कस्मिन् सति कस्य अकालः नास्ति?

3. अधोलिखितेषु सन्धिं कुरुत-

त्यागात् + न, च + एव, विश्लेषः + तस्मात्, न + अस्नेहेन, बहुशः + नृपः

4. अधोलिखितेषु प्रकृतिप्रत्ययविभागं कुरुत-

सुप्तः, विश्रान्तः, दृष्ट्वा, अवतीर्य, भूयिष्ठम्, आदाय, विज्ञाप्य, वाच्यम्

5. अधोलिखितश्लोकयोः हिन्दी आङ्ग्लभाषया अनुवादः कार्यः

- (क) मुकुटाद्दीपकर्माणं मणिमादाय भास्वरम्।
ब्रुवन्वाक्यमिदं तस्थौ सादित्य इव मन्दरः॥
- (ख) जरामरणनाशार्थं प्रविष्टोऽस्मि तपोवनम्।
न खलु स्वर्गतर्षेण नास्नेहेन न मन्युना॥

6. 'न त्वं शोचितुमर्हसि' इति पाठस्य सारांशः मातृभाषया लेखनीयः।

7. रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) न त्वं ..... अर्हसि।
- (ख) स ददर्श ..... आश्रमपदम्।
- (ग) स विस्मयनिवृत्यर्थं ..... च।
- (घ) जनीभवति भूयिष्ठम् ..... विपर्यये।
- (ङ) अकालः ..... धर्मस्य।

8. विशेष्य-विशेषणयोः योजनं कुरुत-

(क) भास्करे	(क) अभिमुखः
(ख) जनः	(ख) भास्वरम्
(ग) मणिम्	(ग) जगच्चक्षुषि
(घ) जीविते	(घ) अभिनिष्क्रान्तम्
(ङ) माम्	(ङ) चञ्चले

9. उदाहरणानुसारं विग्रहपदानि आधृत्य समस्तपदानि रचयत-

विग्रहपदानि	समस्तपदानि
न स्निग्धः	अस्निग्धः
आदित्येन सह	.....
स्वर्गाय तर्षः	.....
न कालः	.....
महान्तौ बाहू यस्य सः	.....
वसुधायाः अधिपः	.....

10. अधोलिखितपदानां विपरीतार्थकपदैः मेलनं कुरुत-

पदानि	विपरीतार्थकपदानि
(क) सुप्तः	(क) चञ्चलः
(ख) अवतीर्य	(ख) रंकः
(ग) स्वजनः	(ग) जागृतः
(घ) नृपः	(घ) आरुह्य
(ङ) ध्रुवः	(ङ) परजनः

योग्यताविस्तारः

अश्वघोषः

- अश्वघोषः संस्कृतसाहित्यस्य सुप्रसिद्धः कविः। अस्य कालः ईशायाः प्रथमशताब्दी स्वीक्रियते। अयं सम्राट् कनिष्कस्य समकालिकः आसीत्। अस्य कवेः सौन्दर्यनन्दम्। बुद्धचरितम् शारिपुत्रप्रकरणं च रचनात्रयं विद्यते। अस्य रचनासु बुद्धोपदेश एव प्रमुखरूपेण दृश्यते। महाकवेः अश्वघोषस्य रचनाः तिब्बते चीनदेशे च प्रसिद्धाः। सौन्दर्यनन्दम् अष्टादशसर्गात्मकं प्रथमं महाकाव्यम् उपलभ्यते। अस्मिन् महाकाव्ये बुद्धोपदेशस्य कथाया वर्णनम् अस्ति। बुद्धः विमातृजं स्वभार्याप्रेमपाशं बद्धं नन्दम् उपदिशति। नन्दः बुद्धोपदेशप्रभावेण सांसारिकसुखं परित्यज्य प्रव्रज्यां स्वीकरोति। शारिपुत्रप्रकरणम् इति नाटिका खण्डितावस्थायां लभ्यते।

बुद्धचरितम्

- बुद्धचरितम् अश्वघोषस्य प्रसिद्धं महाकाव्यम् अस्ति। अस्मिन् महाकाव्ये सप्तदश सर्गाः उपलभ्यन्ते। तत्र महात्मनः बुद्धस्य सर्वांगीणचरितं निबद्धमस्ति। यथा-अभिनिष्क्रमणं, तपोवनगमनं, यशोधराविलापः, मगध यात्रावर्णनम्, सिद्धार्थस्य बुद्धत्वप्रापणम्, धर्मप्रचारः, शिक्षाप्रसारः इत्यादयः विषयाः सरलया भावपरिपूर्णया हृदयावर्जकशैल्या वर्णिताः।

भाषाज्ञानम्

- न मां शोचितुमर्हसि-तुमुनन्तपेदन अर्हधातोः प्रयोगेण अनुरोधः निवेदनं वा प्रकटीभवति। एवमेव अन्यानि वाक्यानि रचनीयानि।
1. रात्रिर्जाता, अतः त्वं स्वप्नुम् अर्हसि।
2. गुरुः इमं मम अपराधं क्षन्तुमर्हति।
3. इदानीं यूयं गन्तुमर्हथ।

जगच्चक्षुषि भास्करे

- सूर्यः संसारस्य नेत्ररूपेण निरूपितः यथा श्रुतौ - “तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत्।”

तृतीयः पाठः

मातुराज्ञा गरीयसी

भारतीय संस्कृति माता-पिता तथा गुरु को देवता की तरह पूजनीय एवं देवतुल्य मानती है। उपनिषद् काल से ही इन की महत्ता प्रतिपादित की गई है। न केवल भारतीय संस्कृति अपितु समस्त विश्व में माता को अत्यन्त पूजनीय तथा उनके आज्ञापालन को परम धर्म के रूप में प्रतिपादित किया गया है। महाभारत के यक्षोपाख्यान में भी माता को जो भूमि से भी गुरुतर बतलाया गया है, उसके पीछे भी यही रहस्य है।

प्रस्तुत पाठ महाकवि भास विरचित प्रतिमा-नाटक से लिया गया है। संस्कृत के महान् नाटककार भास ने कैकेयी के प्रति जो राम की निष्ठा एवम् आदरभावना प्रस्तुत की है-वह इतिहास में अद्वितीय है। राम के राज्याभिषेक न होने देने में तथा उन्हें वनवास दिलाने में कैकेयी कारण है-यह जान कर भी राम कैकेयी माता की उस आज्ञा को भी हितकारिणी ही मानते हैं।

(प्रविश्य)

काञ्चुकीयः - परित्रायतां परित्रायतां कुमारः।

रामः - आर्य! कः परित्रातव्यः।

काञ्चुकीयः - महाराज!

रामः - महाराजः इति। आर्य! ननु वक्तव्यम्। एकशरीर-संक्षिप्ता पृथिवी रक्षितव्येति। अथ कुत उत्पन्नोऽयं दोषः?

काञ्चुकीयः - स्वजनात्।

रामः - स्वजनादिति। हन्त! नास्ति प्रतीकारः।

शरीरेऽरिः प्रहरति हृदये स्वजनस्तथा।

कस्य स्वजनशब्दो मे लज्जामुत्पादयिष्यति॥१॥

काञ्चुकीयः - तत्र भवत्याः कैकय्याः।

- रामः - किमम्बायाः, तेन हि उदकेण गुणेनात्र भवितव्यम्।
- काञ्चुकीयः - कथमिव?
- रामः - श्रूयताम्,
यस्याः शक्रसमो भर्ता मया पुत्रवती च या।
फले कस्मिन् स्पृहा तस्या येनाकार्यं करिष्यति॥2॥
- काञ्चुकीयः - कुमार! अलमुपहतासु स्त्रीबुद्धिषु स्वमार्जवमुपनिक्षेप्तुम्। तस्या एव
खलु वचनात् भवदभिषेको निवृत्तः।
- रामः - आर्य! गुणाः खल्वत्र।
- काञ्चुकीयः - कथमिव?
- रामः - श्रूयताम्,
वनगमननिवृत्तिः पार्थिवस्यैव ताव-
न्मम पितृपरवत्ता बालभावः स एव।
नवनृपतिविमर्शो नास्ति शङ्का प्रजाना-
मथ च न परिभोगैर्वञ्चिता भ्रातरो मे॥3॥
- काञ्चुकीयः - अथ च तयाऽनाहूतोपसृतया भरतोऽभिषिच्यतां राज्यं इत्युक्तम्
अत्राप्यलोभः?
- रामः - आर्यः! भवान् खल्वस्मत्पक्षपातादेव नार्थमवेक्षते। कुतः,
शुल्के विपणितं राज्यं पुत्रार्थे यदि याच्यते।
तस्या लोभोऽत्र नास्माकं भ्रातृराज्यापहारिणाम्॥
- काञ्चुकीयः - अथ.....
- रामः - अतः परं न मातुः परिवादं श्रोतुमिच्छामि। महाराजस्य वृत्तान्तस्तावद-
भिधीयताम्।
- काञ्चुकीयः - ततस्तदानीम्,
शोकादवचनाद् राज्ञा हस्तेनैव विसर्जितः।
किमप्यभिमतं मन्ये मोहं च नृपतिर्गतः॥5॥

रामः - कथं मोहमुपगतः।

(नेपथ्ये)

कथं कथं मोहमुपगत इति।

यदि न सहसे राज्ञो मोहं धनुः स्पृश मा दयाम्॥

रामः - (आकर्ण्य पुरतो विलोक्य)

अक्षोभ्यः क्षोभितः केन लक्ष्मणो धैर्यसागरः।

येन रुष्टेन पश्यामि शताकीर्णमिवाग्रतः॥६॥

(ततः प्रविशति धनुर्बाणपाणिर्लक्ष्मणः)

लक्ष्मणः - (सक्रोधम्) कथं कथं मोहमुपगत इति।

यदि न सहसे राज्ञो मोहं धनुः स्पृश मा दयां

स्वजननिभृतः सर्वोप्येवं मृदुः परिभूयते।

अथ न रुचितं मुञ्च त्वं मामहं कृतनिश्चयो

युवतिरहितं लोकं कर्तुं यतश्छलिता वयम्॥७॥

- सीता - आर्यपुत्र! रोदितव्ये काले सौमित्रिणा धनुर्गृहीतम्। अपूर्वः खल्वस्यायासः।
- रामः - सुमित्रामातः! किमिदम्?
- लक्ष्मणः - कथं कथं किमिदं नाम।
क्रमप्राप्ते हृते राज्ये भुवि शोच्यासने नृपे।
इदानीमपि सन्देहः किं क्षमा निर्मनस्विता॥8॥
- रामः - सुमित्रामातः! अस्मद्राज्यभ्रंशो भवत उद्योगं जनयति। आः अपण्डितः
खलु भवान्।
भरतो वा भवेद् राजा वयं वा ननु तत् समम्।
यदि तेऽस्ति धनुश्शलाघा स राजा परिपाल्यताम्॥9॥
- लक्ष्मणः - न शक्नोमि रोषं धारयितुम्। भवतु भवतु। गच्छामस्तावत्। (प्रस्थितः)
- रामः - त्रैलोक्यं दग्धुकामेव ललाटपुटसंस्थिता।
भृकुटिर्लक्ष्मणस्यैषा नियतीव व्यवस्थिता॥10॥
सुमित्रामातः! इतस्तावत्।
- लक्ष्मणः - आर्य! अयमस्मि॥
- रामः - भवतः स्थैर्यमुत्पादयता मयैवमभिहितम्। उच्यतामिदीनाम्।
ताते धनुर्न मयि सत्यमवेक्ष्यमाणे
मुञ्चानि मातरि शरं स्वधनं हरन्त्याम्।
दोषेषु बाह्यमनुजं भरतं हनानि
किं रोषणाय रुचिरं त्रिषु पातकेषु॥11॥
- लक्ष्मणः - (सवाष्पम्) हा धिक्! अस्मानविज्ञायोपालभसे।
यत्कृते महति क्लेशे राज्ये मे न मनोरथः।
वर्षाणि किल वस्तव्यं चतुर्दश वने त्वया॥12॥

- रामः - अत्र मोहमुपगतस्तत्रभवान्। हन्त! निवेदितमप्रभुत्वम्। मैथिलि!
मङ्गलार्थेऽनया दत्तान् वल्कलांस्तावदानय।
करोम्यन्यैर्नृपैर्धर्मं नैवाप्तं नोपपादितम्॥13॥
- सीता - गृह्णात्वार्यपुत्रः।
- रामः - मैथिलि! किं व्यवसितम्?
- सीता - ननु सहधर्मचारिणी खल्वहम्।
- रामः - मयैकाकिना किल गन्तव्यम्।
- सीता - अतो नु खल्वनुगच्छामि।
- रामः - वने खलु वस्तव्यम्।
- सीता - तत् खलु मे प्रासादः।
- रामः - श्वश्रूवशुरशुश्रूषापि च ते निर्वर्तयितव्या।
- सीता - एनामुद्दिश्य देवतानां प्रणामः क्रियते।
- रामः - लक्ष्मण! वार्यतामियम्।
- लक्ष्मणः - आर्य! नोत्सहे श्लाघनीये काले वारयितुमत्रभवतीम्।

शब्दार्थाः

मातुराज्ञा	-	मातुः + आज्ञा, मातुरादेशः = माता की आज्ञा।
गरीयसी	-	श्रेष्ठा, श्रेष्ठ है।
परित्रायताम्	-	रक्ष्यताम्, बचाओ।
परित्रातव्यः	-	रक्षणीयः रक्षा के योग्य।
वक्तव्यम्	-	कथयितव्यम्, कहना चाहिए।
एकशरीरसंक्षिप्ता	-	एकमात्रस्थिता, एक शरीर में स्थित।
स्वजनात्	-	स्वसदस्यात्, अपने (ही) व्यक्ति से।
प्रतीकारः	-	निवारणम्, निवारण (रोकथाम)।

शरीरेऽरिः	- शरीरे + अरिः।
शरीरे	- देहे, शरीर में।
अरिः	- शत्रुः, शत्रु।
प्रहरति	- प्रहारं करोति, प्रहार करता है।
उत्पादयिष्यति	- जनयिष्यति, उत्पन्न करेगा।
तत्रभवत्याः	- सम्मानयोग्यायाः, आदरणीया का/के।
कैकेय्याः	- कैकेयी का।
उदर्केण	- परिणाम वाले।
गुणेन	- अच्छे गुणवाले।
श्रूयताम्	- आकर्ण्यताम्, सुनिए।
शक्रसमः	- इन्द्रतुल्यः, इन्द्र के समान।
स्पृहा	- कामना।
आर्जवम्	- सारल्यम्, सीधापन।
उपनिक्षेप्तुं	- रक्षितुम्, रखना।
निवृत्तः	- अवरुद्ध, रुक गया।
पितृपरवत्ता	- पितुरधीनता, पिता की अधीनता।
अनाहूतोपसृतया	- अनाहूतप्राप्तया न + आहूतया + उपसृतया बिना बुलाए समीप पहुँची हुई।
इत्युक्तम्	- इति निगदितम्, इति उक्तम् = ऐसा कहा।
अत्राप्यलोभः	- अत्रापि लोभाभावः, अत्र + अपि + अलोभः, इसमें भी लोभ नहीं।
खल्वस्मत्पक्षपातादेव	- खलु + अस्मत् + पक्षपात से ही, यथार्थ न पश्यति।
नार्थमेक्षते	- न + अर्थम् + अवेक्षते (पश्यति) वास्तविकता को नहीं देखता।
विपणितम्	- दातुं प्रतिज्ञातम्, देने के निमित्त।
पुत्रार्थे	- पुत्रनिमित्तम्, पुत्र के निमित्त।
याच्यते	- अर्थ्यते, माँगा जा रहा है।
लोभोऽत्र	- लोभः + अत्र = यहाँ लोभ।

नास्माकम्	-	न + अस्माकम् = हमारा नहीं।
भ्रातृराज्यापहारिणम्	-	भ्रातृराज्यस्य अपहारिणम् भाई के राज्य का अपहरण करने वालों का।
परिवादम्	-	निन्दाम्, निन्दा को।
वृत्तान्तः	-	वार्ता, समाचार।
अभिधीयताम्	-	कथ्यताम्, कहिए।
तावत्	-	तो, अभी।
शोकात्	-	दुःखात्, दुख से।
अवचनात्	-	वचन राहित्यात्, न कहने से।
हस्तेनैव	-	हस्तेन + एव, करेणैव, हाथ से ही (इशारे से ही)।
विसर्जितः	-	निवर्तितः, विदा किया।
किमपि	-	किम् + अपि, कोई।
अभिमतम्	-	अभीष्टम्, अभीष्ट।
मन्ये	-	स्वीकरोमि, मैं (ऐसा) मानता हूँ।
मोहम्	-	मूर्च्छाम्, मूर्च्छा को।
गतः	-	प्राप्तः, प्राप्त हुआ।
उपगतः	-	अधिगतः, प्राप्त हुआ।
अक्षोभ्यः	-	क्षुब्ध न होने वाला।
धैर्यसागरः	-	धैर्यसमुद्रः, धैर्य का समुद्र।
रुष्टेन	-	क्रुद्धेन, क्रुद्ध से।
शताकीर्णम्	-	सैकड़ों लोगों से व्याप्त।
सहसे	-	सहनं करोषि, सहन करते हैं।
स्वजननिभृतः	-	आत्मीयजनों के प्रति विनययुक्त।
सर्वोऽप्येवम्	-	सर्वः + अपि + एवम्, सब ही ऐसा।
मृदुः	-	कोमल।
परिभूयते	-	तिरस्क्रियते, तिरस्कार को प्राप्त होता है।
कृतनिश्चयः	-	विहितनिश्चयः, कर लिया है निश्चय जिसने।

युवतिरहितम्	-	स्त्रीरहितम्, युवतियों से रहित।
छलिताः	-	वञ्चिताः, ठगाये गये।
अपूर्वः खल्वस्यायासः	-	खलु + अस्य + आयासः, इसका प्रयास निश्चय ही आश्चर्यजनक है।
क्रमप्राप्ते	-	क्रमशः प्राप्त।
शोच्यासने	-	शोकयुक्ते आसने शोक योग्य आसन पर।
निर्मनस्विता	-	निस्तेजस्विता, हृदयशून्यता।
अस्मद्राज्यभ्रंशः	-	हमारे राज्य का विनाश होगा।
धनुःश्लाघा	-	धनुर्विद्या में आत्मस्तुति।
परिपाल्यताम्	-	रक्षा कीजिए।
दग्धुकामेव	-	दग्धुकामा + इव, भस्मसात्कर्तुकामा, मानों जलाने की इच्छा वाली।
स्थैर्यम्	-	स्थिरता।
उत्पादयता	-	उत्पन्न करने वाले के द्वारा।
मयैवमभिहितम्	-	मया + एवम् + अभिहितम्, मैंने ऐसा कहा।
अविज्ञायोपालभसे	-	अविज्ञाय + उपालभसे, विना जाने उपालम्भ देते हो।
निवेदितम्	-	कथितम्, प्रकट कर दिया।
अप्रभुत्वम्	-	असामर्थ्य को।
नैवाप्तम्	-	न + एव + आप्तम्, नैव प्राप्तम्, प्राप्त नहीं किया।
नोपपादितम्	-	न उपपादितम्, न सम्पादितम् नहीं किया।
गृह्णात्वार्यपुत्रः	-	गृह्णातु + आर्यपुत्रः = आर्य पुत्र स्वीकार करें।
आर्यपुत्रः	-	पति के लिए सम्बोधन।
मयैकाकिना	-	मया + एकाकिना, मुझे अकेले के द्वारा।
निर्वर्तयितव्या	-	निर्वर्तनीया, करनी चाहिए।
वार्यताम्	-	निवार्यताम्, रोको।

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरत-

- (क) एकशरीरसंक्षिप्ता का रक्षितव्या?
- (ख) शरीरे कः प्रहरति?
- (ग) स्वजनः कुत्र प्रहरति?
- (घ) कैकेय्याः भर्ता केन समः आसीत्?
- (ङ) कः मातुः परिवादं श्रोतुं न इच्छति?
- (च) केन लोकं युवतिरहितं कर्तुं निश्चयः कृतः?
- (छ) प्रतिमा नाटकस्य रचयिता कः?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

- (क) रामस्य अभिषेकः कथं निवृत्तः?
- (ख) दशरथस्य मोहं श्रुत्वा लक्ष्मणेन रोषेण किम् उक्तम्?
- (ग) लक्ष्मणेन किं कर्तुं निश्चयः कृतः?
- (घ) रामेण त्रीणि पातकानि कानि उक्तानि?
- (ङ) रामः लक्ष्मणस्य रोषं कथं प्रतिपादयति?

3. रेखाङ्कितानि पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) मया एकाकिना गन्तव्यम्।
- (ख) दोषेषु बाह्यम् अनुजं भरतं हनानि।
- (ग) राज्ञा हस्तेन एव विसर्जितः।
- (घ) पार्थिवस्य वनगमननिवृत्तिः भविष्यति।
- (ङ) शरीरे अरिः प्रहरति।

4. अधोलिखितेषु संवादिषु कः कं प्रति कथयति इति लिखत-

संवादः

कः कथयति?

कं प्रति कथयति

(क) एकशरीरसंक्षिप्ता पृथिवी रक्षितव्या।

.....

.....

(ख) अलमुपहतासु स्त्रीबुद्धिषु स्वमार्जवमुपनिक्षेप्तुम्

.....

.....

(ग) नवनृपतिविमर्शो नास्ति शङ्का प्रजानाम्	.....	.....
(घ) रोदितव्ये काले सौमित्रिणा धनुर्गृहीतम्	.....	.....
(ङ) न शक्नोमि रोषं धारयितुम्	.....	.....
(च) एनामुद्दिश्य देवतानां प्रणामः क्रियते	.....	.....
(छ) यत्कृते महति क्लेशे राज्ये मे न मनोरथः	.....	.....

5. पाठमाश्रित्य 'रामस्य' 'लक्ष्मणस्य' च चारित्रिक-वैशिष्ट्यं हिन्दी/अंग्रेजी/संस्कृत भाषया लिखत-
6. पाठात् चित्वा अव्ययपदानि लिखत- उदाहरणानि ननु, तत्र .....।
7. अधोलिखितेषु पदेषु प्रकृति-प्रत्ययौ पृथक् कृत्वा लिखत-
परित्रातव्यः, वक्तव्यम्, रक्षितव्या, भवितव्यम्, पुत्रवती, श्रोतुम्, विसर्जितः, गतः, क्षोभितः, धारयितुम्।
8. अधोलिखितानां पदानां संस्कृत-वाक्येषु प्रयोगः करणीयः-
शरीरे, प्रहरति, भर्ता, अभिषेकः, पार्थिवस्य, प्रजानाम्, हस्तेन, धैर्यसागरः, पश्यामि, करेणुः, गन्तव्यम्।
9. अधोलिखितानां स्वभाषया भावार्थं लिखत-
(क) शरीरेऽरिः प्रहरति हृदये स्वजनस्तथा।
(ख) नवनृपतिविमर्शो नास्ति शङ्का प्रजानाम्।
(ग) यदि न सहसे राज्ञो मोहं धनुः स्पृश मा दयाम्।
(घ) यत्कृते महति क्लेशे राज्ये मे न मनोरथः।
10. अधोलिखितपदेषु सन्धिच्छेदः कार्यः-
रक्षितव्येति, गुणेनात्र, शरीरेऽरिः, स्वजनस्तथा, येनाकार्यम्, खल्वस्मत्, किमप्यभिमतम् हस्तेनैव, दग्धुकामेव।

योग्यताविस्तारः

‘काव्येषु नाटकं रम्यम्’ इत्यनुभूय महाकवि-भासेन रमणीयत्वं प्रतिपादयता नाटकानि एव रचितानि। नाटकीयायाः परम्परायाः प्रवर्तनं भासादेव प्राप्यते। यद्यपि भासस्य प्रामाणिकं जीवन-वृत्तं नैवोपलभ्यते तथापि केचन् विद्वांसः महाकविम् उज्जयिनीकम् मन्यन्ते। भासनाटकचक्रे-स्वप्नवासवदत्तम्, प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्, प्रतिमानाटकम्, अविमारकम्, बालचरितम्, अभिषेकम्, पञ्चरात्रम्, मध्यमव्यायोगः, ऊरुभङ्गम्, दूतघटोत्कचम्, कर्णभारम्, दूतवाक्यम्, चारुदत्तम् च त्रयोदश नाटकानि गण्यन्ते।

प्रतिमानाटकम् - एतन्नाटकम् सप्ताङ्कपरिमितम् विद्यते। अस्मिन् रामवनवासादारभ्य रावणवधपर्यन्तं कथा वर्णिता वर्तते। मातुलगृहात् निवर्तमानः भरतः यदा मार्गे अयोध्यायाः पार्श्वे प्रतिमा-मन्दिरे स्वदिवङ्गतेषु पूर्वजेषु महाराजस्य दशरथस्य प्रतिमां पश्यति तदा सः पितुः मरणविषये जानाति। तदैव रामरावणयोः युद्धस्य संदेशः प्राप्यते, भरतः रामस्य सहायतार्थं सैन्यबलं प्रेषयति। प्रतिमया नाटकेन पितुः मरणस्य सूचनायाः कारणात् अस्य नाटकस्याभिधानम् प्रतिमानाटकम् जातम्।

चतुर्थः पाठः

प्रजानुरञ्जको नृपः

प्रस्तुत पाठ महाकवि कालिदास विरचित रघुवंश के प्रथम सर्ग से लिया गया है। इन आरम्भिक श्लोकों में कालिदास महान् रघुकुल के राजाओं के गुणों के वर्णन के माध्यम से संसार को यह बताने की चेष्टा करते हैं कि शासकों में कौन-कौन से गुण होने चाहिए? राजा का मुख्य धर्म प्रजा का अनुरञ्जन करना है। राजा को प्रजा के कल्याण के लिए ही प्रजा से कर लेकर कोष एकत्रित करना चाहिये। कर-ग्रहण करने का उद्देश्य आपत्ति आने पर प्रजा का कष्टनिवारण करना होता है। राजा को विद्वान्, सत्यवादी, इन्द्रियनिग्रही तथा प्रजापालक होना चाहिए। इस संसार में वे ही राजवंश चिरकाल तक राज्य करते हैं, जिनमें रघुवंशी राजाओं के समान गुण पाए जाते हैं। कालिदास इस के माध्यम से न केवल भारत के अपितु विश्व के शासकों के समक्ष ये अनुकरणीय आदर्श प्रस्तुत करते हैं। प्रजापालन, प्रजानुरञ्जन ही शासक का प्रमुख धर्म है-यह ध्वनि इस से प्रकट होती है।

त्यागाय संभृतार्थानां सत्याय मितभाषिणाम्।
यशसे विजिगीषूणां प्रजायै गृहमेधिनाम् ॥1॥

शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्।
वार्द्धके मुनिवृत्तीनां योगेनान्ते तनुत्यजाम् ॥2॥

रघूणामन्वयं वक्ष्ये तनुवाग्विभवोऽपि सन्।
तद्गुणैः कर्णमागत्य चापलाय प्रचोदितः ॥3॥

वैवस्वतो मनुर्नाम माननीयो मनीषिणाम्।
आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव ॥4॥

तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः।
दिलीप इव राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥5॥

आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः।
आगमैः सदृशारम्भ आरम्भसदृशोदयः ॥6॥

प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत्।
सहस्रगुणमुत्स्रष्टुमादत्ते हि रसं रविः ॥7॥

ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागे श्लाघाविपर्ययः।
गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥8॥

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि।
स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥9॥

द्वेष्योऽपि संमतः शिष्टस्तस्यार्तस्य यथौषधम्।
त्याज्यो दुष्टः प्रियोऽप्यासीदङ्गुलीवोरगक्षता ॥10॥

स वेलावप्रवलयां परिखीकृतसागराम्।
अनन्यशासनामुर्वी शशासैकपुरीमिव ॥११॥

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

सम्भृतार्थानाम्	-	संभृतः अर्थः यैः तेषाम् बहुव्रीहि सञ्चिद्धनानाम्, धन इकट्ठा करने वाले (रघुवंशियों का)।
मितभाषिणाम्	-	मितं भाषन्ते ये ते तेषाम्, उपपद तत्पुरुष, सीमितभाषणकर्तृणाम्, सीमित बोलने वाले (रघुवंशियों का)।
विजगीषूणाम्	-	वि + जि + सन् + उ, ष.ब.व., विजयस्य-इच्छुकानाम्, विजय की इच्छा रखने वाले (रघुवंशियों का)।
गृहमेधिनाम्	-	गृह मेधन्ते तेषाम्, उपपद तत्पुरुष, दारपरिग्रहाणाम्, विवाह करने वाले (रघुवंशियों का)।
विषयैषिणाम्	-	विषयान् इच्छन्ति तेषाम्, उपपद तत्पुरुष, भोगाभिलाषिणां, भोग की इच्छा रखने वाले (रघुवंशियों का)।
तनुत्यजाम्	-	तनुं त्यजन्ति तेषाम्, उपपद तत्पुरुष, देहत्यागिनाम्, शरीर का त्याग करने वाले (रघुवंशियों का)।
अन्वयम्	-	वंशम्, वंश के विषय में।
तनुवाग्विभवः	-	तनु वाक् एव विभवः यस्य सः बहुव्रीहि, स्वल्पवाणीप्रसारः, वाणी का थोड़ा वैभव।
चापलाय	-	चपलस्यभावः, चपल + अण्, चापलम्, चपलता के लिए।
प्रचोदितः	-	प्र + चुद् + क्त पु.प्र.ए.व., प्रेरितः, प्रेरणा किया हुआ।
मनीषिणाम्	-	मनषः ईषिणः मनीषिणः तेषाम् विदुषाम्, विद्वानों में।
महीक्षिताम्	-	महीं क्षियन्ति इति महीक्षितः तेषाम् क्षितीश्वराणाम्, राजाओं में।
प्रणवः	-	ओङ्कारः, ओऽम् शब्द।
छन्दसाम्	-	वेदानाम्, वेदों में।
अन्वये	-	वंशे, वंश में।

शुद्धिमति	- शुद्धि + मतुप् पु. सप्तमी ए.व., शुद्धिरस्यास्ति इति शुद्धिमान् तस्मिन् (पवित्र वंश में)।
प्रसूतः	- प्र + सू + क्त, जातः, उत्पन्न हुआ।
राजेन्दुः	- राज्ञाम् इन्दुः, षष्ठी तत्पुरुष पु.प्र. ए.व., राजश्रेष्ठ, राजाओं में श्रेष्ठ।
इन्दुः	- चन्द्रमाः, चन्द्रमा।
क्षीरनिधौ	- क्षीरसमुद्रे, क्षीर सागर में।
आकारसदृशप्रज्ञः	- आकारेण सदृशी प्रज्ञा यस्य सः, आकार के समान बुद्धि वाले।
प्रज्ञया सदृशागमः	- प्रज्ञया सदृशाः आगमाः यस्य सः बहुव्रीहि, प्रज्ञया अनुरूपः शास्त्रपरिश्रमः, बुद्धि के अनुरूप शास्त्र का अभ्यास।
आगमैः सदृशारम्भः	- शास्त्रैः सदृश आरम्भः, शास्त्रों के अनुसार (कर्म) आचरण करने वाला।
आरम्भसदृशोदयः	- आरम्भेण सदृशः उदयः यस्य सः बहुव्रीहि, प्रारम्भ-सदृशसिद्धियुक्तः, प्रारम्भ के समान फल की सिद्धि वाला।
भूत्यर्थम्	- भूत्यै इति, अर्थ के योग में चतुर्थी तत्पुरुष, वृद्ध्यर्थम्, (उन्नति) भलाई के लिए।
बलिम्	- करम्, कर को (टैक्स को)।
सहस्रगुणमुत्त्रष्टुम्	- सहस्रधा दातुम्, हजार गुना देने के लिए।
उत्त्रष्टुम्	- उद् + सृज् + तुमुन्, देने के लिए।
आदत्ते	- आ + दा, लट् प्र.पु. ए.व. गृह्णाति, ग्रहण करता है।
श्लाघाविपर्ययः	- श्लाघाया विपर्ययः, षष्ठी तत्पुरुष, विकत्थनायाभावः, अपनी बड़ाई न करने वाला।
गुणानुबन्धित्वात्	- गुणान् अनुबन्धन्ति, गुणानुबन्धिनः, तेषां भावः तस्मात्, ज्ञानादिगुणानुसारित्वात्, ज्ञानादि गुणों के अनुकरण करने से।
सप्रसवा इव	- सोदरा इव, सहोदर के समान।
विनयाधानात्	- विनम्रताशिक्षणात्, विनम्रता आदि की शिक्षा देने से।
रक्षणात्	- त्राणात्, रक्षा करने के कारण से।

प्रजानुरञ्जको नृपः

31

भरणात्	-	पोषणात्, भरण-पोषण के हेतु से।
जन्महेतवः	-	जन्मनः एव हेतवः, जन्ममात्रकर्तारः, जन्म मात्र देने के कारण।
उरगक्षता	-	उरगेण क्षता, सर्प, साँप से काटी गई।
अङ्गुलीव	-	अङ्गुली के समान।
वेलावप्रवलयं	-	वेला एव वप्रवलयः यस्याः सा तां बहुब्रीहि, समुद्र- कूलप्राकारायां, समुद्र का किनारा ही जिस नगर की प्रमुख दीवार का परकोटा है।
परिखीकृतसागराम्	-	परितः खाताः परिखाः, परिखाः कृताः सागराः यस्याः सा ताम्, समुद्र की चहरदीवारी को।
अनन्यशासनाम्	-	न अस्ति अन्यस्य शासनं यस्यां सा ताम्, बहुब्रीहि समास न अन्यशासकेन शासिताम्, अन्य राजा के द्वारा शासन न की गई।
उर्वीम्	-	पृथिवीम्, पृथ्वी को।
शशास	-	शासनं कृतवान्, शासन किया।

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरत-

- (क) केषाम् अन्वयः कालिदासेन विवक्षितः?
- (ख) रघुवंशिनः अन्ते केन तनुं त्यजन्ति?
- (ग) महीक्षिताम् आद्यः कः आसीत्?
- (घ) कासां पितरः केवलं जन्महेतवः?
- (ङ) कः प्रियः अपि त्याज्यः?
- (च) दिलीपः प्रजानां भूत्यर्थं कम् अग्रहीत्?
- (छ) राजेन्दुः दिलीपः रघूणामन्वये क्षीरनिधौ कः इव प्रसूतः?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

- (क) महाकविकालिदासेन वैवस्वतो मनुः महीक्षिताम् कीदृशः निगदितः?
- (ख) कालिदासः तनुवाग्विभवः सन् अपि तद्गुणैः कथं प्रचोदितः?

- (ग) के तं (रघुवंशं) श्रोतुमर्हन्ति?
 (घ) दिलीपस्य कार्याणाम् आरम्भः कीदृशः आसीत्?
 (ङ) रविः रसं किमर्थम् आदत्ते?

3. रेखाङ्कितानि पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) सः प्रजानामेव भूत्यर्थं बलिम् अग्रहीत्।
 (ख) प्रजानां विनयाधानात् सः पिता आसीत्।
 (ग) मनीषिणां माननीयः मनुः आसीत्।
 (घ) शुद्धिमति अन्वये दिलीपः प्रसूतः।
 (ङ) पितरः जन्महेतवः आसन्।

4. अधोलिखितानां भावार्थं हिन्दी/आंग्ल/संस्कृत स्वभाषया लिखत-

- (क) प्रजानामेव भूत्यर्थं स ताभ्यो बलिमग्रहीत्।
 (ख) आगमैः सदृशारम्भः आरम्भसदृशोदयः।
 (ग) स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः।
 (घ) अनन्यशासनामुर्वी शशासैकपुरीमिव।

5. अधोलिखितेषु विपरीतार्थमेलनं कुरुत-

यौवने	चपलताम्
मौनम्	शासनम् न अकरोत्
त्याज्यः	अक्षता
शशास	ग्राह्यः
क्षता	वार्धके

6. अधोलिखितेषु प्रकृति-प्रत्यय-विभागः क्रियताम्-

आगत्य, उत्स्रष्टुम्, संमतः, त्याज्यः, शिष्टः

7. सन्धिम् सन्धि-विच्छेदं वा कुरुत-

तनुवाग्विभवोऽपि, योगेनान्ते, ताभ्यः + बलिम्, शशासैकपुरीमिव।

8. अधोलिखितस्य श्लोकद्वयस्य अन्वयं कुरुत-

प्रजानां विनयाधानाद्रक्षणाद्भरणादपि।

स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः॥

स वेलावप्रवल्यां परिखीकृतसागराम्।

अनन्यशासनामुर्वी शशासैकपुरीमिव॥

9. अधोलिखितेषु विशेषण-विशेष्ययोः मेलनं कुरुत-

माननीयः अङ्गली

राजेन्दुः आर्तस्य

जन्महेतवः मनुः

उरगक्षता दिलीपः

तस्य पितरः

योग्यताविस्तारः

‘रघुवंशम्’ महाकविकालिदासस्य रचनासु महाकाव्येषु गण्यते। साहित्यदर्पणे महाकाव्यस्य लक्षणमिदं प्राप्यते-‘सर्गबन्धो महाकाव्यम्’ एतस्मिन् देवः, उदात्तगुणयुक्तः, उच्चकुलोत्पन्नः क्षत्रियो वा नायको भवेत्। एकस्मिन् वंशे समुत्पन्नाः बहवो राजानोऽपि नायकाः भवितुम् अर्हन्ति। रसेषु शृङ्गारो, वीरः शान्तो वा रसः प्राधान्येन, शेषरसाः अङ्गरूपेण च प्रयुज्यन्ते। चतुर्विधपुरुषार्थानां धर्मार्थकाममोक्षाणां लाभः महाकाव्यस्य फलरूपेण स्वीकृतः। महाकाव्यस्य एकस्मिन् सर्गे एकस्यैव छन्दसः प्रयोगः, सर्गान्ते च छन्दसि परिवर्तनं इति महाकाव्यस्य लक्षणे निर्दिष्टम्। एतत् सर्वं रघुवंशमहाकाव्ये प्राप्यते। अनेन महाकविना प्रकृतेः चित्रणं स्वीये महाकाव्ये मुक्तभावेन मूर्तरूपेण कृतम्। अत्र आसूर्यात् अग्निवर्णं यावत् नृपाणां ग्राह्यगुणानां त्याज्यदोषाणां चोल्लेखः विद्यते। महाकाव्यमिदम् एकोनविंशतिसर्गेषु निबद्धमस्ति। कालिदासस्य द्वे महाकाव्ये रघुवंशम् कुमारसम्भवम्, नाटकत्रयं मालविकाग्निमित्रम्, विक्रमोर्वशीयम्, अभिज्ञानशाकुन्तलम् खण्डकाव्येषु च मेघदूतम्, ऋतुसंहारञ्च विश्रुतानि।

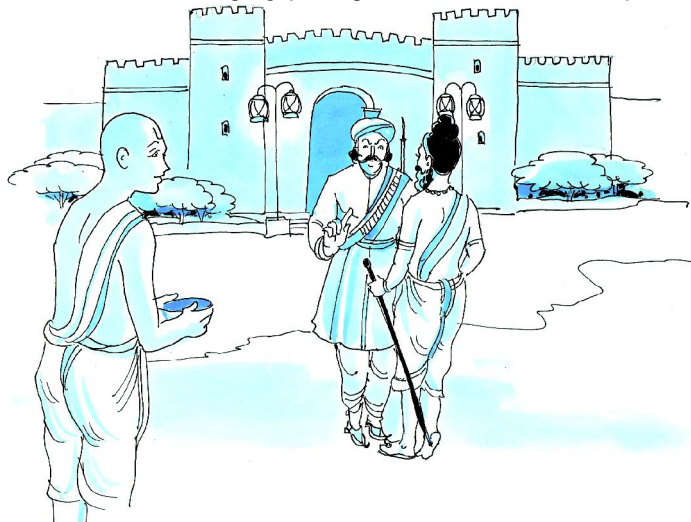

i×pe% i kB%

nkōkfjdL; fu"Bk

iLrŕ iB f'kojktfot; uked lāNŕ Hk"kk oē iFke miU;kl lsfy;k x;k gš ftl oē yš[kd ia vŕEcdknŪk;kl gā 0;kl th dk tle ml le; gŕk] tc Hkjr ijk/hurk dh cŕM;ka ea tdMk gŕk FkA 1857 dk LorUkrk lakte vliŪy gks pŕk Fk] turk fujk'k gks pŕh Fk] vaxtka oē vR;kpj c<rs tk jgs FkA ,š sle; ea LorUkrk&iŕ dh vy[k txkus oē fy, tgk jktuŕd ep ij urk lfŌ; Fk ogha rŕdkyhu yš[kd Hk bl dk;Z ea ihNs ugha jgā cakyhHk"kk eafy[ks x, miU;kl ka dh ykdfiz rk ls ij.k kk iŕ dj vŕEcdknŪk 0;kl us lāNŕHk"kk ea f'kojktfot; uked miU;kl dh jpuk dha blea yš[kd us f'kokth ,oe-vŕŕctc oē lāk'kz dks vk/kj cuk;k gā iLrŕ lāfŕ iB ea nŕZ oē }kjiky dh bēkunkjh rFk LokŕHkŕ dh egŪk ifriŕ djrs gŕ cMŕ gh ukVdh; <ŕ lsm dh ijh{kk inf'kŕ dh xbZ gā bl iB oē lŕkn cMŕ gh jŕpd gā rFk iBd dh mŕl ŕrk dks lrr v{ŕq.k cuk, j[krs gā

l ŕŪks fdf×pnŪ/dkjs Hkŕq Mha LdU/s fu/k; fui q ka fujh{kek.kŕ vŕxr&i R; kxra p fon/kuŕ iŕki nŕhŕkfjd% dL; kfi i kn{ŕi eŕfufeokJkŕrr rr% flFkjHkŕ

nk6kfjdL; fu"Bk

35

i j r % i ' ; u ~ l R ; f i n h i i d k ' k s d e l ; u o y k d ; u ~ x E H k h j L o j s k b e ~ v o k n h r & ^ d %
d k s = k H k k s \ d % d k s = k H k k s \ * * b f r A

v F k { k . k k u l r j a i u % l , o i k n e o f u j J k o h f r H k w % l k { k i e o k p r & ^ d , " k
e k e u u k j ; u ~ e e u u k l e k ; k f r c f / j % \

r r k s ^ n k 6 k f j d ! ' k k u r k s H k o f d f e f r 0 ; F k + e e u u k j f r c f e k j b f r p o n f l \ * *
b f r o D r k j e i ' ; r b k ; ; d f . k z e l u n l o j e n g k o k . k h A v F k ^ r r ~ d u k K k f ; v | k f i
H k o r k i H k p ; k z k k e k n s k k s ; n ~ n k 6 k f j o . k i g f j . k k o k f = k % " V k s f i i R ; u k j e n n n ~
g l u r 0 ; % b f r * * b R ; o a H k k " k e k . k s u } k % L F k s { k E ; r k e s k v k x P N k f e] v k x R ; p f u f [k y a
f u o n ; k f e * * b f r d F k ; u ~ } k n ' k o " k z k o o u k f i f H k { k k o V u k u x E ; e k u % d k s f i
d k " k k ; o k l k % / r r e i c h i k = k % H k 0 ; e f i r % l u ; k l h n " V % r r L r ; k j o e ~ v H k m k y k i % &
l u ; k l h & d F k e L e k u ~ l u ; k f l u k s f i d B k j H k k " k . k s L r j L d j k s " k \

n k 6 k f j d % & H k x o u ! l u ; k l h r j h ; k J e l o h f r i z k E ; r j i j u r q i H k w k k e k K k e y y a ;
f u t i f j p ; e n n n o k ; ; k r h R ; k o q ' ; r A

l u ; k l h & l R ; a { k k u r k s ; e i j k / % i j a l u ; k f l u k s c a p k f j . k % i f . M r k % f l = k ; k s
c k y k ' p u f d e f i i z V 0 ; k % v k R e k u e ~ v i f j p k ; ; U r k s f i i o s V 0 ; k %
n k 6 k f j d % & l u ; k f l u ! l u ; k f l u ! c g o r e } f o j e u o ; a n k 6 k f j d k c a . k s l ; k K k a
i r h { k k e g s o o y a e g k j k t f ' k o o h j L ; k K k a o ; a f ' k j l k o g k e % i k g ; k s
e g k j k t L ; l u e ; k i k l u l e ; s H k o k n ' k k u k a i o s k l e ; k s H k o f r] u r q
j k = k k s

l u ; k l h & r r ~ d d k s f i u i f o ' k f r j k = k k s

n k 6 k f j d % & (l k { k i e) d k s f i d F k a u i f o ' k f r \ i f j f p r k o k] i k l r i f j p ; i = k k
o k] v k g u r k o k i f o ' k f u r] u r q ; s o u f i l e k x r k H k o k n ' k k %

l u ; k l h & n k 6 k f j d ! b r v k ; k f g f d e f i d . k z d F k f ; " ; k f e A

n k 6 k f j d % & (r F k k N R O k) d F ; r k e A

I 0; kl h & ; fn Roa eka ifo' kura u ifr#U/% rn/ψδ ifj"ÑrikjnHKLē r0; a
n|ke~; Fkk Roa xq̄tkek=ks kkfi }ki xpk' kRl 4; kdr̄yki fjfera rkea
I ϕ. k±fo/krq 'kDuq k%

nk0kfjd%& ggk̄ di VI 0; kfl u! dFka fo' okl ?kkra Lokfeo×pua p f'k{k; fl \
rs o0pukl; s Hkoflur uhp̄k; s mRdkpyk̄ksu Lokfeua o×pf; Rok
vkRekue~vU/refl i kr; flur u o; a f'kox. kkLrkn' k%

I 0; kl h & vga rq Roka dL; kfi nšknksg. kks xw̄pja el; A (gLrekÑ";) rnkxPN
n0k̄; {kl ehi} I , okfHkKk; Ro; k ; Fkk̄pra 0; ogfj"; frA
rr% I 0; kl h rq ^R; t! ukga i 0jk; kL; kfe] ukga i 0jda dFk; "; kfe]
egk'k; k̄fl n; Lo bfr cgg'k vdFk; r} nk0kfjdLrqrekÑ"; u; Âo
ipfyr%

vFk nhi L; I ehi ekxR; I 0; kfl ukDre~ ^nk0kfjd! u eka
i R; fHktkukfl A** rr% i 0fu7 qka fujh{kek. kks nk0kfjdLra i ; 0pukr&
^v̄k% dFka Jheku~ xk̄l g% vk; 1 {kE; rkeufpr0; ogkj , rL;
xkE; ojkdL; A rnoekk; ZrL; i "Bs glra fol; L; u~I 0; kfl : i ks xk̄l g%
I eokpr&

^nk0kfjd! e; k n<a i jhf{krk̄fl] ; Fkk; k̄; , o i ns fu; 0rk̄fl]
Rokn{kk , o oLr̄% i jLdkj&Hkktukfu Hkoflur] yk̄d}; ap fot; UrA**

'kCnkFkk% fVli . ; 'p

I 00ks	&	gks i jA
fdf×pnU/dkjs	&	fdf×pr~\$ v̄lekdkjs oqN vj/gk (gks i j)A
Hkq̄ kq Mhe~	&	cUnid dka
LdUeks	&	dU/s i jA

nk6kfjdL; fu"Bk

37

fu/k;	&	j[kdj (fu mil xZ /k /krj Y; i~ iR; ;)A
fui q ke~	&	Hkyh&HkfrA
fujh{kek. k%	&	ns[krs gq (fu mil xZ bZk- /krj 'kkup~ iR; ;)A
vkxr&i R; kxra	&	vkuk&tkuA
fon/ku%	&	vPNh rjg tkur&le>rs gqA
irkinqzhk6kfjd%	&	irkinqZ dk }kjiky (irkinqZ; nk6kfjd%)A
dL; kfi	&	fdl h o6 (dL; \$ vfi)A
ikn{ki e6ofueokJkSkhr~	&	ikn{ki e6ofue~\$ bo \$ vJkSkhr} inkuke~{ki L; e6ofue~ ikn{ki e6ofue} i jka o6 j[kus tS h vkokt dks l qkA
rr%	&	rca
fLFkj hHkw	&	fLFkj gkdj (pk6duuk gkdj)A
i jr%	&	vkx6
i ' ; u~	&	ns[krs gq (n'k- /krq 'kr' iR; ;)A
I R; fi	&	I fr \$ vfi (dh fLFkfr e6)A
nhi iZdk'ks	&	nhi kuke~ iZdk'k3 nhi o6 iZdk'k e6
del; uoykd; u~	&	de~\$ vfi \$ vuoykd; u} fdl h dks u ns[krs gqA
voknhr~	&	ckylA
d% dk6k Hk66\	&	d% \$ d% \$ v=k] g6 dk6] dk6 gS ; gk\
vFk	&	bl o6 ckn (fi Qj)A
{k. kkulrje~	&	{k. kL; vuulrjeA
i q%	&	fi QjA
I , o	&	I % \$, o] oghA
ikne6ofujJkohfr	&	ikne6ofu% \$ vJkfo \$ bfr] in6ofu l qh x6A
I k{ki eokpr~	&	I k{ki e~\$ vokpr} Mk/rs gq dgkA
d , "k ekeu6kj; u~	&	d% \$, "k% \$ eke~\$ vu6kj; u} ; g dk6 e6s fcuk mUkj fn, A
e6k6%	&	eR; q dk bPN6A

l ek; kfr	&	pyk vk jgk gA
cf/j%	&	cgjKA
nkbfjd	&	gs }kikyA
'kkUrks Hko	&	'kkUr% Hko & 'kkUr gkb, A
fdfeFr	&	fde~ \$ bfr] ; g D; kA
0; FkZ~	&	0; FkZ ghA
onfl	&	dg jgs gkA
oDrkjei ' ; rskZdf. kZ	&	oDrkje~ \$ vi' ; rk \$, o \$ vkdf. kZ ckyus okys dks u nq[krs gq l qkA
vi ' ; rk	&	n'k- /krj 'kr iR; ;] rrrh; k , dopu] uxk- vFkZ ej u nq[krs gq ds }kjKA
oDrkje~	&	oDrk dka
vkdf. kZ	&	l qk x; kA
eUnLojengjk ok. kh	&	eUnLojsk engjk ok. kh] xEHkhj Loj l s ifjiwKA
ukKkf;	&	u \$ vKkf;] ugha igpkuk x; kA
f=k% i "Vksfi	&	f=k% i "V% \$ vfi] rhu ckj iNs tkus ij HkA
i R; qkjennn-	&	i R; qkje~ \$ vnnn} mUkj u fn, tkus okyKA
glUr0; %	&	oe; gA
bR; oe~	&	bfr \$, oe} bl izdkjA
Hkk"kek. ksu	&	Hkk"k- /krj 'kkup~ iR; ;] ckyrs gq (oA }kj)A
}k%LFksu	&	}kj ij fLFkr l } }kjs fLFkr% ; % l % rslA
{kE; rkešk%	&	{kE; rke~ \$, "k% {kek dj} ; gA
fHk{kkoVqkuqE; eku%	&	fHk{kkoVqk \$ vuqE; eku% fHk{kqd cāpkjh }kj vkueu fd; k tkrk gqKA
dk"kk; okl k%	&	dk"kk; kf. k okl hf l /kj; fr ; % l % dk"kk; oL=k èkjHA
rrLr; kj oeHkinkyki %	&	& rr% \$ r; k% \$, oe~ \$ vHkr~ \$ vkyki% rc mu nkska ea bl izdkj dk okrkzyki gqKA

nk6lfjdL; fu"Bk

39

l 0; kfl uk\$fi

& l 0; kfl u% \$ vfiA

dBk\$Hkk"k.k.kSLrjLdjks"k

& dBk\$Hkk"k.k.k% \$ frjLdjks"k] dBk\$kf.k p rkfu Hkk"k.k.kfu
r\$] dBk\$ Hkk"k.k.k.k l s frjLÑr dj jgs gkA

rgjh; kJel dhfr

& rgjh; k \$ vkJel dh \$ bfr] rgjh; % p vl k\$vkJe%
ra l òrs ; % l % prfz vkJe dk vuiky djust
okya

i Hkw kkekKkeYya;

& i Hkw kke~ \$ vkKke~ \$ mYya;] jktk dh vkKk dk
mYyaaku djoA

futi fjp; ennnok; khr; koq' ; rs &

futi fjp; e~ \$ vnnn~ \$, o \$ vk; kfr \$ bfr \$
vkoq' ; r] viuk ifjp; u nrs gq gh pys vk jgs
gks (vr%) Øk/ fd; k tk jgk gA

{kkUrks; ei jk/%

& {kkUr% \$ v; e~ \$ vijk/% ; g vijk/ {kek fd; k
x; kA

vkRekuei fjp; ; Urksfi

& vkRekue~ \$ vifjp; ; Ur% \$ vfi] viuk ifjp;
u fn, tkus ij HkA

i ò\$V0; k%

& izmil x] fo'k-/krqf.kp~iR; ; \$r0; r~iR; ;] ifo"V
djok nsuk plfg, A

cgDre~

& cgq \$ mDre} cgq cky fn; kA

i ò\$kl e; %

& i ò\$kl; l e; % i ò\$kl dk l e; A

iklri fjp; i=k%

& iklrkfu ifjp; i=kf.k ; % rsftUgk\$ ifjp; & i=k iklr
dj fy, gA

i fr#U/%

& jkclA

mRdkpyk\$ksu

& mRdkpL; yk\$ksu] ?k o\$ yk\$ks l A

i ; fpukr~

& igpku fy; kA

vH; kl %

1- ,dinsu mÜkjr&

(d) irkinghñkñkj d% dL; èofue~ bo vJkSkhr\

([k] dK"kk; okl k% /rrñchi k=k% HkO; efr% bfr , rs 'kCnk% dL; fo' kSk. kfu l fur\

(x) d% rjh; kJel oh vflr\

(?) egkjktL; l Uè; ki kl ul e; % dñk Hkofr\

(Ä) oñ mRdkpykñku Lokfeua o×p; fur\

(p) R; t! ukga i qjk; kL; kfe] ukga i qjpa dFkf; "; kfe] egk' k; kçfl] n; Lo bfr d% vonr\

(N) nkñkj dL; fu"Bk oñu ijhf{krk\

2- ,dokD; u mÜkje~ nh; rke&

(d) jk=Ks oñ oñ i fo' kfur\

([k] nhi L; l ehi exR; l ð; kfl uk fde~ mDre\

(x) egkjkt a iR; fHkKk; nkñkj d% fde~ vonr\

(?) d% de~ dBkjHk" k. k% frjLdjkr\

(Ä) ^nkñkj dL; fu"Bk* v; e~ i kB% dLekr~ xñFkr~ xghr%\

(p) f' kox. k% dhñ' k% vkl u\

(N) nkñkj d% l ð; kfl ue~ de~ vell; r\

3- i/ufuekZ ke~ jçkkñdri nkU; k/R; oñ#r&

(d) egkjktf' koohjL; vkKla o; a f' kjl k ogke%([k] uhpk mRdkpykñku Lokfeua o×pf; Rok vñReue~ vU/rel s i kr; furA(x) nqkè; {k% , o ; Fkçpre~ 0; ogfj"; frA(?) nkñkj d% l ð; kfl ue~ vkñ"; u; Uuo i pfyr%(Ä) nkñkj dL; i "Bs gLra fol; L; u~ l ð; kfl : i k xñçl g% vonrA(p) nhi L; l ehi exR; l ð; kfl uk mDreA(N) l ð; kl h rjh; kJel oh bfr izkè; rA(t) irkinghñkñkj d% dL; kfi i kn{ki èofue~ vJkSkhrA

nk6kfjdL; fu"Bk

41

4- I ekl foxg% fØ; rke&

(d) i rki nqzhk6kfjd%

([k] nhi i zdk'ks

(x) {k.kkUlrje~

(?k) i knèofu%

(Ä) }k%LFk

(p) dBkjhk"'.k.k%

(N) xEHkhjLojsk

5- I flékPNn% fØ; rke&

(d) fdfxpnU/dkjs

([k] 'kkUrk Hko

(x) v | kfi

(?k) bR; de~

(Ä) dls=k

(p) rn/ψδ

(N) {kkUrk; eijk/%

(t) cgDre~

6- mi l x&i Ñfr@i Ñfr&i R; ; &foHkkxa n'kz r&

(d) fu/k;

([k] i R; kxre~

(x) fon/ku%

(?k) fujh{kek.k%

(Ä) Hk"kek.k%

(p) vfHkKk;

(N) i ' ; u~

(t) vuϑkj; u~

7- fo'kšk.ka fo'kš; s l g ; kst; r&

xEHkhjsk

tu%

epm%

xw pj%

dBkj%

ikjnHkLe

ifj"Ñre~

Lojsk

diVh

Hk"'.k.k%

mRdkpykikh

vH; kxrk%

ns knšg.k%

I U; kfi u~

vkgrk%

uhp%

; kX; rkfoLrkj%

ykdskjkulnnkrk i zU/% dk0; ukeHkkoAA
n' ; a J0; febr }s/k rRdk0; a ifjdhrre~ AA1AA

dk0; L; i zdkj%&x|i|Hknsu vdkjHknsu p
x|a i |a rFkk x|i|a J0; febr f-k/kA
I UnHkZbFkHknsu i R; dA rn~ f}/k Hkor~ AA2AA

vYi% I UnHkZ bR; pR% i-ka ok;fi Lroks ; Fkka
xbFkLrq cgnkdjkjs ykAA i t;rdukeHkkoAA AA3AA

x| foz| kfrre ; r~ L; kn~ x| dk0; a rnhfjreA
xbFk: i a rnok; k J0; a fdfxpfuu: l; rs AA4AA

miU; kl insuk;fi rno ifjdF; rA
; Fkk dknEcjh ; }k f'kojktfot; ks ee AA5AA

brj' kq4x| dk0; yq[kdk%

vLekoA egkeU; k /U; k% I qU/&ck.k&nf. Muks egkdo; ks okl onUkkdknEcjhn' koqekjpfjrku
I qkeekj.k I nk I nuHk0; kfu x| dk0; kfu fojP; Hkjr0k'k I cgq ekueofoz~

v/kfyf[krkuka i nkuka I ekukFkzfu i nkfu i kBgUos'V0; kfu&

Vgydneh (taking round)

dku gs m/j (who is there)

i jla dh vlgV] inpki

षष्ठः पाठः

सूक्ति-सौरभम्

किसी भी भाषा की सूक्तियाँ उस समाज के मनीषियों द्वारा शताब्दियों तक अनुभूत उन के दैनिक जीवन के अनुभवों को प्रकट करती हैं। ये सूक्तियाँ कलेवर में स्वल्प होते हुए भी अपने में विशाल भाव-गाम्भीर्य को समेटे हुए होती हैं। वस्तुतः इन्हीं सुभाषितों तथा सूक्तियों से ही उस भाषा की समृद्धि द्योतित होती है। वैदिक काल से लेकर वर्तमान काल तक नाना कवियों ने इन में अपने दीर्घकालीन अनुभवों को शब्दबद्ध किया है। चाणक्य, भर्तृहरि, विष्णुशर्मा के सुभाषित जहाँ चिरकाल से प्रसिद्ध रहे हैं, वहीं आधुनिक लेखक भी इसके पीछे नहीं रहे। इस पाठ में प्राचीन एवम् अर्वाचीन दोनों कवियों की चुनी हुई कुछ सूक्तियों को उपनिबद्ध किया गया है। छात्रों को इन सूक्तियों को कण्ठस्थ करना चाहिये। वाद-विवाद, भाषण-प्रतियोगिता तथा दैनिक व्यवहार के लिए ये नितान्त उपयोगी तथा प्रभावोत्पादक होती हैं।

स्वायत्तमेकान्तगुणं विधात्रा
विनिर्मितं छादनमज्ञतायाः।
विशेषतः सर्वविदां समाजे
विभूषणं मौनमपण्डितानाम्॥१॥

(भर्तृहरिः)

रूपं प्रसिद्धं न बुधास्तदाहु-
र्विद्यावतां वस्तुत एव रूपम्।
अपेक्षया रूपवतां हि विद्या
मानं लभन्तेऽतितरां जगत्याम् ॥२॥

(मङ्गलदेव शास्त्री)

न दुर्जनः सज्जनतामुपैति शठः सहस्रैरपि शिक्ष्यमाणः।
चिरं निमग्नोऽपि सुधा-समुद्रे न मन्दरो मार्दवमभ्युपैति ॥3॥

(भट्टरामनाथ शास्त्री)

कर्णामृतं सूक्तिरसं विमुच्य दोषेषु यत्नः सुमहान् खलानाम्।
निरीक्षते केलिवनं प्रविश्य क्रमेलकः कण्टकजालमेव ॥4॥

(महाकवि विल्हण)

उत्साह-सम्पन्नमदीर्घसूत्रं क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तम्।
शूरं कृतज्ञं दृढसौहृदञ्च लक्ष्मीः स्वयं याति निवासहेतोः ॥5॥

(विष्णुशर्मा)

दीर्घप्रयासेन कृतं हि वस्तु निमेषमात्रेण भजेद् विनाशम्।
कर्तुं कुलालस्य तु वर्षमेकं भेत्तुं हि दण्डस्य मुहूर्तमात्रम् ॥6॥

(सूक्तिमुक्तावली)

आरभेत हि कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः।
कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ॥7॥

(कस्यचित्)

एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन साधुना।
आह्लादितं कुलं सर्वं यथा चन्द्रेण शर्वरी ॥8॥

(चाणक्यनीतिः)

गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणः
 बली बलं वेत्ति न वेत्ति निर्बलः।
 पिको वसन्तस्य गुणं न वायसः
 करी च सिंहस्य बलं न मूषकः ॥9॥

(चाणक्यनीतिः)

अजीर्णे भेषजं वारि जीर्णे वारि बलप्रदम्।
 भोजने चामृतं वारि भोजनान्ते विषापहम् ॥10॥

(वैद्यकीय सुभाषित संग्रह)

अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम्।
 सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥11॥

(हितोपदेश)

अल्पज्ञ एव पुरुषः प्रलपत्यजस्रं
 पाण्डित्यसम्भृतमतिस्तु मितप्रभाषी।
 कांस्यं यथा हि कुरुतेऽतितरां निनादं
 तद्वत् सुवर्णमिह नैव करोति नादम् ॥12॥

(सूक्तिः)

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

स्वायत्तम्	–	स्वाधीन।
विधात्रा	–	ईश्वर के द्वारा।
छादनम्	–	आवरण।
सर्वविदाम्	–	सर्व वेत्ति इति तेषाम्, सब कुछ जानने वालों के।
बुधाः	–	विद्वान् लोग।
आहुः	–	कहते हैं।
जगत्याम्	–	संसार में।

विमुच्य	-	छोड़कर के।
खलानाम्	-	दुष्टों का।
निरीक्षते	-	देखता है।
केलिवनम्	-	आमोद-प्रमोद का वन।
क्रमेलकः	-	ऊँट।
व्यसनेषु	-	विपत्तियों में।
असक्तम्	-	न लगा हुआ।
याति	-	जाता है।
प्रयासेन	-	प्रयत्न से।
निमेषणमात्रेण	-	क्षण मात्र से।
कुलालस्य	-	कुम्भकार का।
शर्वरी	-	रात।
वेत्ति	-	जानता है।
करी	-	हाथी।
भेषजम्	-	औषधि।
वारि	-	जल।
प्रलपति	-	बकता है।
अजस्रम्	-	निरन्तर।
सम्भृतमतिः	-	निश्चित बुद्धि वाला।
निनादम्	-	आवाज।

सन्धिविच्छेदः

स्वायत्तमेकान्तगुणम्	-	स्वायत्तम् + एकान्त + गुणम्
छादनमज्ञतायाः	-	छादनम् + अज्ञतायाः
मौनमपण्डितानाम्	-	मौनम् + अपण्डितानाम्
बुधास्तदाहुर्विद्यावताम्	-	बुधाः + तद् + आहुः + विद्यावताम्

सूक्ति-सौरभम्

लभन्तेऽतितराम्	-	लभन्ते + अतितराम्
सज्जनतामुपैति	-	सज्जनताम् + उपैति
सहस्रैरपि	-	सहस्रैः + अपि
निमग्नोऽपि	-	निमग्नः + अपि
मार्दवमभ्युपैति	-	मार्दवम् + अभि + उप + एति
उत्साहसम्पन्नमदीर्घसूत्रम्	-	उत्साह + सम्पन्नम् + अदीर्घसूत्रम्
व्यसनेष्वसक्तम्	-	व्यसनेषु + असक्तम्
दृढसौहृदञ्च	-	दृढसौहृदम् + च
कर्माण्यारम्भमाणम्	-	कर्माणि + आरम्भमाणम्
एकेनापि	-	एकेन + अपि

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरत-

- (क) कः कण्टकजालम् पश्यति?
- (ख) शर्वरी केन भाति?
- (ग) कः गुणं वेत्ति?
- (घ) अजीर्णे किं भेषजम् अस्ति?
- (ङ) सर्वस्य लोचनं किम् अस्ति?
- (च) कः निरन्तरं प्रलपति?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

- (क) केषां समाजे अपण्डितानां मौनं विभूषणम्?
- (ख) के सर्वलोकस्य दासाः सन्ति?
- (ग) केन कुलं विभाति?
- (घ) सिंहः केन विभाति?
- (ङ) भोजनान्ते किम् विषम्?

3. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) विधात्रा अज्ञतायाः छादनं विनिर्मितम्।
 (ख) विद्यावतां विद्या एव रूपम् अस्ति।
 (ग) लक्ष्मीः शूरं प्राप्नोति।
 (घ) बली बलं वेत्ति।
 (ङ) शास्त्रं परोक्षार्थस्य दर्शकम् अस्ति।
 (च) कांस्यम् अतितरां निनादं करोति।

4. उचितपदैः सह रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) ये ..... दासाः ते सर्वलोकस्य ..... (भवन्ति)। येषाम् आशा ..... (भवति)
 तेषां ..... दासायते।
 (ख) एकेन अपि ..... साधुना सुपुत्रेण ..... सर्व आह्लादितं यथा ..... शर्वरी।
 (ग) लक्ष्मीः उत्साह-सम्पन्नम् अदीर्घसूत्रं ..... व्यसनेषु असक्तं ..... कृतज्ञं .....
 च निवासहेतोः स्वयं याति।

5. प्रकृतिप्रत्ययविभागं कुरुत-

	शब्दः	प्रत्ययः	विभक्तिः
यथा- रूपवताम्	रूप	मतुप्	षष्ठी
(क) कृतम्	.....	.....	.....
(ख) प्रविश्य	.....	.....	.....
(ग) विमुच्य	.....	.....	.....
(घ) भेतुम्	.....	.....	.....
(ङ) कर्तुम्	.....	.....	.....

6. पर्यायवाचिभिः सह मेलनं कुरुत-

यथा- स्वायत्तम्	स्वाधीनम्
(क) विमुच्य	क्षणमात्रम्
(ख) क्रमेलकः	उष्ट्रः

(ग) याति	परित्यज्य
(घ) कुलालस्य	रात्रिः
(ङ) शर्वरी	जानाति
(च) वेत्ति	कुम्भकारस्य
(छ) करी	गजः
(ज) अजस्रम्	निरन्तरम्
(झ) प्रलपति	कथयति
(ञ) मुहूर्तमात्रम्	गच्छति

7. विलोमपदैः सह योजयत-

यथा- स्वायत्तम्	पण्डितानाम्
(क) अज्ञतायाः	सज्जनानाम्
(ख) अपण्डितानाम्	मूर्खाः
(ग) बुधाः	अपमानम्
(घ) मानम्	आयाति
(ङ) खलानाम्	अकृतज्ञम्
(च) याति	निराशायाः
(छ) कृतज्ञम्	विद्वत्तायाः
(ज) आशायाः	अनासक्तम्
(झ) आसक्तम्	अकृतम्
(ञ) कृतम्	अजीर्णे
(ट) जीर्णे	पराधीनम्

8. विशेषणं विशेष्येण सह योजयत

यथा- शूरम्	पुरुषम्
(क) एकेन	कुलम्
(ख) अल्पज्ञः	सुपुत्रेण

(ग) सर्वम्	पुरुषः
(घ) एकम्	यत्नः
(ङ) सुमहान्	लोकम्

9. कः केन विभाति

(क) गुणी	चन्द्रेण
(ख) शर्वरी	गुणेन
(ग) विद्वान्	बलेन
(घ) सिंह	सुपुत्रेण
(ङ) कुलम्	विद्यया

10. अधोलिखितानि पदानि उचितरूपेण संयोज्य वाक्यानि रचयत-

विधात्रा	सर्वविदाम्		अस्ति
लक्ष्मीः	आशायाः	भूषणम्	विभाति
मौनम्	कण्टकजालम्	एव	सन्ति
शर्वरी	शूरम्	सुपुत्रेण	पश्यति
गुणी		तु	शोभते
लोकाः			
क्रमेलकः			विनिर्मितम्
कुलम्	छादनम्	दासाः	भाति
		गुणेन	पश्यति

11. पाठस्य चित्रं दृष्ट्वा उचितां पंक्तिं चित्वा लिखत-

.....

.....

.....

.....

योग्यताविस्तारः

भावविस्तारः

1. वसामि नित्यं सुभगे प्रगल्भे
दक्षे नरे कर्मणि वर्तमाने
अक्रोधने देवपरे कृतज्ञे।
जितेन्द्रिये नित्यमुदीर्णसत्त्वे॥
2. वरमेको गुणी पुत्रो न च मूर्खशतान्यपि।
एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न च तारागणोऽपि च॥
3. सदा चरति खे भानुः सदा वहति मारुतः।
सदा धत्ते भुवं शेषः सदा धीरोऽविकल्थनः॥
4. रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः॥

I lre% i kB%

uðukfi I ea xrk ol ærh

iLrø iB cYyky I u jfpr HkkticU/ oð ^HkktjktL; jkT; iKfricU/* vâk dk I Eikfr
, oal f{klr : iKlrj.k gâ euð; oð eu ea tc ykâk Nk tkrk g\$ rc og fdlh idkj fu"Bj
gkdj ?kf.kr I s ?kf.kr dk; Z djus I s ugha fgpfdprk ; g bl dFkkud }jk ifrikfr fd;k
x;k gâ bl iB ea Hkkt oð pkpk eæt] ckyd Hkkt dks ejokus dk "kM; U-k cukrs gâ i jUrq
Hkkt ml eR; pky ea eæt oð uke , d I Unk nrs gâ ftl ea ekðekrk] jko.k vkfn dk
mnkj.k inf'kr djrs gq I â kj dh u'ojrk inf'kr dh xbZ gâ bl 'ykð dks i<dj u
oðoy Hkkt dk o/ djus okys dk eu ifjofrð gks x; k] vfirg eæt dks Hk o\$K; vk
x;k rFkk Hkrhts oð o/ I s nð[kh gkdj ik; f'pðkLo: i vfxu ea iðsk djuk pkgrk gâ
i jUrq oRl jkt rFkk cf¼l kj dh ; ktuk I s Hkkt ið% thfor ?kð'kr dj fn; k tkrk gâ
ekðekrk p eghifr% ; g 'ykð I ðÑr I kgr; dh veð; fuf/ oð : i ea ifl ¼ gks
x; k gâ

ijk /kj jkT; s fl U/ y&l Kks jktk fpja izt% i ; ð ky; rA rL; ok/D; s Hkkt bfr
ið% I etfuA I % ; nk i x pok'ð ð Lrnk fir k ákreus tjka Kðok eð; kekR; kukw kuð; a
eæt a egkcyekykð; i ðka p ckya I æh{; fopkj; kekl & ; I ga
jkT; y{ehHkj/kj.kl eFk± I gknjei gk; jkT; a iðk; iz PNkfe] rnk ykðki okn%
vFk ok ckya es iðka eætks jkT; ykðkfk} "kfnuk ekjf; "; fr rnk nðkefi jkT; a
oFkka iðgkfu oðkðNn' p bfr fopk; Z jkT; a eætks; nðok rnðl Äxs Hkkt ekRekua
eðkpa

rr% Øekn~jktfu fnoærs I â klr jkT; & I â fðk eætks eð; kekR; a cf¼l kxjukekua
0; ki kjemz; k njhÑR; rRi n\$U; a fu; kst; kekl A vFk dnkpu I Hkk; ka
T; kfr%&' kL=ki kjær% d'pu ckä.k% I ekxE; jktkue~vkg & nð! ykðk% eka

I oKa dFk; flurA rfrdefi ; FkPNa i PNA

rrks eęt% i kg&HkktL; tlei f=kdka fo/fg bfrA foi% tlei f=kdka fo/k;
mDroku&

i xpk' kRi xpo"kkf. k I lrekl fnu=k; eA
Hkktjktu HkkDr0; % I xk&ks nf{k. kki Fk%AA

Hkktfo"kf; . khe~beka Hkfo"; ok. kha fu' kE; eętks foPNk; onuks HkurA rrks jktk
ckã. ka l i ę; fu' khFs 'k; uekl k| 0; fpUr; r& fn jkty{ehHkkt oękja xfe"; fr]
rnkga thoĀfi er% rr'p vHkDr ,o l% ,dkdh fdefi fpUrf; Rok
cĀns kkekh'oja oRI jkta I ekdkfjrokuA oRI jkt'p /kjxujha I Eikl; jktkua
i f.ki R; ki fo""V% jktk p I k&ka futŁa fo/k; oRI jkta i kg&Ro; k Hkktks
Hkpušojh&fofi usjk=ks gUr0; % fNUua p rL; f'kj% eRi k'oš vUr% ĳe~vkur0; eA
, rflu' kE; oRI jkt% mRFkk; uia uRok i kokpr& ; | fi nokns k% i ek. ke} i ęjfi
dfpn~oDrpkeęfle] I kijk/efi es op% {kur0; eA no! i ęko/ks u dnkfi
fgrk; Hkorhfra

oRI jktL; bna opuekd. ; Z ofi rks jktk i kg&Roa ee I ndkşfl] e; k
; RdF; rs Ro; k rn~ fo/\$ eA i ę% oRI jkt% jktkKk i kyuh; ęfr eRok rŁ. kha
cHkDA vuUrje~vfupNUufi oRI jkt% HkktajFs fuoš; jk=ks oua uhrokuA r=k
vkReuks oęk; kstuka KkRok Hkkt% fdefi oRI jkta dFfkrokuA rnępu% oękX; eki Uuks
oRI jkt% ra u groku} vfi rq xgekxR; HkktaxgkH; Urjs HkneS fuf{kI; jj{kA
i ę% Īf=ke: isk HkktL; eLroĀ dkjf; Rok jktHkoua xRok oRI jktks jktkua
i kg&Jherk ; nkfn"Va rRI kfekrfefrA rrks jktk Hksto/a KkRok ra i "Voku&oRI jkt!
[kMxi gkI e; s ru fdeęre\

ekU/krk p eghi fr% Ñr; qkyÄkjHkurks xr%
 I r q ß egknëKS fojfr% Dokl KS n' kKL; kUrd%AA
 vU; s okfi ; ðekf" Bji Hkr; ks ; krk fnoa Hki r d
 ußukfi I ea xrk ol ærh uua Ro; k ; kL; frAA

'ykofeee~v/hr; 'kkaU lrlrks e&t% ik; f' pÜka drævkReuks oguks i ðs kua
 fuf' prokuA jkK% ofÉi ðs kdk; Øea Jðok oRI jkt% c¼l kxja uRok 'ku&' ku%
 i kg&rkr! e; k Hkktjktks jf{kr , okfLra i q% c¼l kxjs k rL; d. k fdefi
 dffkre} ; flu' kE; oRI jkt% rrks fu"Økur% i q% jkKks ofÉi ðs kdkys d' pu
 dki kfyd% I Hkka I ekxr% I Hkkekxra dki kfyod n. Mor~iz kE; e&t% i kokpn&gs
 ; kschun! egki kfi uks e; k grL; i æL; i k. knkus eka j{kfrA vFk dki kfydLra
 i kokpn&jktu! ek HkSkh% f' koid knu I thforks Hkfo"; frA rnk 'e' kkuHkneS
 dki kfydL; ; kstukuq kja Hkkt% r=k I ekuhr% ^; kfxuk Hkktks thfor% bfr dFkk
 ykð'kq i d rka i q% xtbnk: <ks Hkktks jktHkouexkrA I r q Vks jktk e&t% Hkkt a
 fut l gkl usfuos; futi ^jkKhfhk' p l g rikouHkie xRok i jari Lrs A Hkkt' pkfi

u5u1fi l eaxrk ol ęrh

55

fpja i ztk% i kf yrokuA

'kCnkFkk% fvli .; 'p

l etfu	&	mRiUu gę/kA
tjke~	&	cęki s dka
l ęh{;	&	nęk djoęA
vi gk;	&	NkM+ djoęA
oFkk	&	0; FkA
mPNn%	&	uk' kA
mRI Äxs	&	xkn eA
fnoęrs	&	eR; q dks iklr djus iJA
l i ę;	&	Hkst djoęA
foPNk; onu%	&	dkfUrghu eękokykA
fu' khFks	&	jkr eA
i f. ki R;	&	ueLdkj djoęA
l kŸe~	&	egyA
fofi us	&	ou eA
eRi k' oę	&	ejs ikl A
fo/s e~	&	djuk pkfg, A
l kf/re~	&	fd; kA
Ńr; ękyędkjHkır%	&	l R; ; ę oę vktHkk.k Lo: iA
v/hR;	&	i <ęj oęA
; krk%	&	pys x, gA
fnoe~	&	Loxl dka
fu' kE;	&	l ędjA
ek HkŸkt%	&	er Mjka
i ę rk	&	i ęyh gęA
vk: <%	&	p <ę gę/kA
n' kkl; kUrd%	&	n' kkl; L; jko.kL; vUrd% uk' kd% jko.k

dk uk'k djus okyA

I flU/foPNn%

i xpokf"kdLrnk	&	i xpokf"kd% \$ rnk
ákreus	&	fg \$ vkReu%
ed; kekR; kukgw kuqte~	&	ed; \$ veR; ku~ \$ vkgw \$ vuqte~
i qkgfuoa kPNn' p	&	i qkgfu% \$ oák \$ mPNn% \$ p
rnÄl Äs	&	rr~ \$ mRl Äxs
rRi ngU; e~	&	rrins \$ vU; e~
foPNk; onuksHkr~	&	foPNk; onu% \$ vHkr~
jkty{ehHkstoekje~	&	jkty{eh% \$ Hkstoekje~
rnkge~	&	rnk \$ vge~
thouufi	&	thou~ \$ vfi
i f. ki R; ki fo"V%	&	i f.ki R; \$ mi fo"V%
, rflu' kE;	&	, rr~ \$ fu' kE;
i kyuh; bfr	&	i kyuh; k \$, o
l r q u	&	l r q \$; u
n' kkl; klrd%	&	n' k \$ vkl; \$ vlrd%
uoukfi	&	u \$, ou \$ vfi
; flu' kE;	&	; r~ \$ fu' kE;
j{kfr	&	j{k \$ bfr
, okflr	&	, o \$ vflr
jktHkouexkr~	&	jktHkoue~ \$ vxkr~
riLris	&	ri% \$ ris

uſſuſfi l eaxrk ol ərh

57

Hkkt'pkfi & Hkkt% \$ p \$ vfi

vH; kl %

1- ,dinsu mÜkjr&

- (d) /kjkt;s dls jktk izt% i; ðky;r\
- ([k] fl U/y% dLeS jkt;e- v;PNr\
- (x) fl U/y% dL; mRI Äxs Hksta ep\
- (?k) e&t% oð ed; kekR; a njhÑroku\
- (Ä) d% foPNk; onu% vHkr\
- (p) e&t% oð l ekdkjroku\
- (N) oRI jkt% Hksta jFks fuoſ; oðk uhroku\
- (t) Ñr; ðky&kjHkr% d vkl hr\
- (>) egkn/ks l sð oðu jfpr%
- (×k) d% oBks izs ka fuf'proku\

2- i wkbkD; u mÜkjr&

- (d) Hkkt% dL; i&k% vkl hr\
- ([k] fl U/y% d fopkj; kekl \
- (x) l Hkk; ka dhn'k% ctã.k% vlxroku\
- (?k) d% HkktL; tleif=dkka fufeñroku\
- (Ä) e&t% fde- vfpllr; r\
- (p) oRI jkt% Hksta oðk uhroku\
- (N) oRI jkt% de- vuer\
- (t) e&t% dkifyoð fde- mDroku\

3- jſkkfÄrinkfu vk/R; izufuekl ka oð#r&

- (d) fl U/yL; Hkkt% i&k% vHkorA

- ([k] fl U/ɣ% jkT; a eɛtk; v;PNrA
 (x) ,dnk ,d% ckä.k% I Hkk; ke~ vlxPNrA
 (?k) eɛt% HkktL; tleif=dkla vn'kz rA
 (Ä) oRl jkt% Hkkt a xgkH; Urjs jj{KA
 (p) eɛt% ogukS i d'ska fuf'prokuA
 (N) eɛt% I Hkkexra dki kfyoñ n.Mor~ ik.kerA
 (t) Hkkt% fpja i ztk% ikfyrokuA

4- iÑfri R; ; foHkkxa oñ#r&

; Fkk &	KkRORk	mi l x%	/kr%	i R; ; %
	Kk	&	Kk	DRok

- (d) vkykD;
 ([k] l ðh{;
 (x) vigk;
 (?k) nũke~
 (Ä) fopk; l
 (p) njhÑR;
 (N) l ekxE;
 (t) fo/k;
 (>) HkDr0;
 (xk) l Eið;

5- iÑfr&i R; ; a fu; q̄; 'kCna fy[kr&

; Fkk & vk \$ l hn~ \$ Y; i~ ¾ vkl k|

- (d) tho~ \$ 'kr`
 ([k] e` \$ Dr
 (x) fpłr~ \$ DRok

- (?k) gu~ \$ r0; r~
- (Ä) vk \$ uh \$ r0; r~
- (p) fu \$ 'ke~ \$ Y; i~
- (N) ue~ \$ DRok
- (t) vk \$ d.kz \$ Y; i~
- (>) fu \$ f{ki~ \$ Y; i~
- (×k) eu~ \$ DRok
- (V) Kk \$ DRok
- (B) uh \$ Drorq
- (M) vk \$ in~ \$ Dr
- (<) gu~ \$ Drorq
- (.k) vk \$ fn'k~ \$ Dr

6- mfpr vFkk% lg esyua olørh

- ; Fkk& olørh & iFoh
- (d) fu'khFs & xfe"; fr
- ([k) if.kiR; & leqs
- (x) fu'kE; & jk=kS
- (?k) ik'oš & izkE;
- (Ä) fofi us & Jqok
- (p) n'kkL; kJrd% & lehis
- (N) fnoe~ & ous
- (t) v/hr; & jke%
- (>) egkn/kS & LoxE~
- (×k) ;kL; fr & ifBRok

7- ex^tttkk; ka inÜk% v0; ; 'kCn% fjDrLFkkukfu i^j; r&

rq	,o	rnk	fdeFkē~	i ^j k	fpje~
----	----	-----	---------	------------------	-------

----- fl U/y% uke jk^{tk} v^{kl} hrA l % ----- izk% i ; i^jky; rA o¼koLFkk; ka rL;
 ,d% i^qk% vHkorA ----- l % vfp^lr; r~ ----- u Loieka Hk^rq e^tL; mRI Äs
 l ei^z kfeA fl U/y% i^qka e^tL; mRI Äxs l el; l ----- i^jykde~ vxPNrA fl U/y^s
 fno^xrs e^tL; euf^l y^{kk}% l eiⁱUu% y^{kk}fo"V% l % ----- e^tL; fouk'kkFk[±]
 mik; a fpf^lrrokuA

8- mnkgj. kkud^l kja fy[kr&

(d) ; Fkk & i ; i^jky; r~

mi l x%	/kr ^q	ydkj%	i ^q "k%	opue~
ifj	iky~	yÄ~	iFke i ^q "k	,dopu

(1) iz PNkfe

(2) 0; fp^lr; r~

(3) ; kL; fr

(4) ekjf; "; fr

(5) dFk; fl^lr

(6) Hko^rfr

(7) vf^l

uSulfi l eaxrk ol eph

61

([k] ; Fkk & vkReu%

'kCn

fyÄö

foHkfDr

opue~

vkReu~

i q

"k"Bh

cgppue

(1) i qk;

(2) yk%

(3) op%

(4) Hk%

(5) Jherk

(6) egkn/k%

(7) oguk%

9- fo'kSk.ka fo'kS'; s k l g ; kst ; r&

; Fkk & egkcy~ epte~

(d) ckye~ jkT; e~

([k] nÜke~ i qe~

(x) fnoærs Hkfo"; ok.khe~

(?k) T; ksr%' kL=ikjær% jktfu

(Ä) beke~ oRl jkte~

(p) cÄns'kk/h'oje~ ckä.k%

(N) l UrIr% oRl jkte~

; kX; rkfoLrkj%

- 1- v/lšyf[krkuke~ vkHkk.kdkula lekukFkZdkfu okD; kfu ikBs vUošV0; kfu
 1- pgjk iŋhdk iM+ x; k   2- tš h vkidh vkKk   3- ykxla ea ckr iŋy xbz
- 2- iŋkf.kdijEijk; ka pRokj% ; qk% erk% rs ; Fkk&
 Ńr; q% (l R; ; q%)
 =rk; q%
 }ki j ; q%
 dfy; q%
- 3- ekU/krk l w žákL; irkih jktk vHkorA rsu iztk; k% ikyualE; oŋr; k ŃreA l % Lo; qL;
 vyÄkjHk% ui vkl hrA

अष्टमः पाठः

हल्दीघाटी

भारतभूमि शताब्दियों तक पराधीन रही, विदेशी आक्रान्ताओं के द्वारा दमन किये जाने पर भी भारतीयों की स्वतन्त्रता प्राप्ति की इच्छा सदैव बलवती रही। महाराणा प्रताप मुगल शासकों के साथ आजीवन संघर्ष करते रहे तथा अत्यधिक साधन-सम्पन्न न होने पर भी विशाल मुगल साम्राज्य से लोहा लेते रहे। राजस्थान में हल्दीघाटी नामक स्थान पर विशाल मुगल सेना को मुट्ठी भर महाराणा प्रताप के सैनिकों ने नाकों चने चबवाए- यह तथ्य इतिहास से परिपुष्ट है। हल्दीघाटी की लड़ाई को आधार बना कर लेखकों ने अनेक रचनाएँ प्रस्तुत कर उन शहीदों को श्रद्धाञ्जलि दी। प्रतापविजय नामक इस खण्डकाव्य में लेखक श्रीईशदत्तशास्त्री हल्दीघाटी के प्रत्येक कण को उस संघर्ष का साक्षी मानते हुए सुन्दर मनोरम श्लोकों में इस ऐतिहासिक कथानक को उपनिबद्ध करते हैं। यह पाठ निश्चित ही आज के युवकों को प्रेरणा देगा तथा उनमें स्वाभिमान की भावना भरेगा।

स्वाधीनताऽऽर्यभुवि मूर्तिमती समाना
 राणाप्रताप-बलवीर्यविभासमाना।
 आटीकते समुपमा नहि यां सुशोचिः
 शाटीव सा जयति काचन हल्दिघाटी ॥1॥

प्राची यदा हसति हे प्रिय! मन्दमन्दं
 वायुर्यदा वहति नन्दनजं मरन्दम्।
 या प्रत्यहं किल तदा मतिमाननीयां
 शोभां दधात्युषसि काञ्चनकाञ्चनीयाम् ॥2॥

मा कातराः! स्पृशत मां प्रिय-पारतन्त्र्याः!
 अद्यापि यन्न विहिता जननी स्वतन्त्रा।
 यत्रेदमेव गदतीव ततिस्तरूणां
 शाखाकदम्ब-कृत-मर्मरमातनोति ॥3॥

वीराग्रणीरभय-युद्धकलाकलापः
 क्वाऽस्तेऽद्य हा! स तनयः सनयः प्रतापी।
 अत्रत्य-निर्जनवनेऽथ यदा कदाचिद्
 मातेव रोदिति सखे! कुररी नु काचित् ॥4॥

पुष्पं फलं तदनु गन्धवहः समीरः
 खद्योत-पंक्तिरमला च पिकालि-गीतिः।
 अद्यापि यत्र सरल-प्रकृति-प्रणीतं
 पञ्चोपचारमिव पूजनमस्ति मातुः ॥5॥

नीलेन पक्ष-निवहेन खमाहसन्तः
 चञ्चूवा फलानि विमलानि समञ्चयन्तः।
 'श्रीराम' नाम मधुरं मधुरं क्वणन्तः
 अद्यापि यत्र सुशुका विलसन्ति सन्तः ॥6॥

अत्र प्रताप-नृपतेः प्रकट-प्रतापा
 एकाऽपि हन्त! शतधाऽभवदस्त्र-धारा।
 युद्धेऽधिकोशमपि शत्रुवधे क्रमेण
 ज्योत्स्ना तमः -सहचरी चपलेति चित्रम् ॥7॥

सैषा स्थली चकित-चेतकचङ्क्रमाणां
 सैषा स्थली कुटिलकुन्तपराक्रमाणाम्।
 सैषा स्थली प्रियतमाऽप्यसुतोऽमराणां
 सैषा स्थली भयकरी नर-पामराणाम् ॥8॥

वीक्ष्य प्रभा हसित-चारु-पुरन्दराणां
 सङ्गं स नृत्यममलं शिखिसुन्दराणाम्
 सम्भासते वरभुवः सुषमात्युदारः
 हर्षाङ्कितो हरितहीरक-कण्ठहारः ॥9॥

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

आर्यभुवि	-	आर्याणां भूः आर्यभूः तस्यां, आर्यभूमि, आर्यावर्त।
मूर्तिमती	-	मूर्ति + मतुप् स्त्री. प्र. ए. व., साक्षात्, साकार।
वलवीर्य-विभासमाना	-	वलेन वीर्येण च विभासमाना, शक्ति-पराक्रम-शोभमाना, शक्ति और पराक्रम से चमकती हुई।
आटीकते	-	आ + टीक्, लट्, प्र.पु.ए.व., वर्तते, दिखाई देती है।
समुपमां	-	समानी उपमा यस्याः सा ताम्, जिसके समान उपमा किसी की हो।
सुशोचिः	-	देदीप्यमान, चमकदार।
शाटी	-	साड़ी।
काचन	-	कोई (अव्यय)।
प्राची	-	पूर्व दिशा।
नन्दनजं	-	नन्दने जायते इति तत्, नन्दन वन में होने वाला।
मरन्दम्	-	पुष्परसम् - पराग।
प्रत्यहं	-	अहनि अहनि अव्ययीभाव समास, प्रतिदिन।
किल	-	(अव्यय) निश्चय से।
उषसि	-	उषस्, सप्तमी ए.व. प्रातःकाल।
मतिमाननीयां	-	मत्या माननीयां तृ. तत्पु. बुद्धिसम्पत्तां, विद्वानों से सम्मानित।
काञ्चन-काञ्चनीयाम्	-	काञ्चनम् इव कमनीयाम्, स्वर्णिम् सोने की तरह चमकने वाली।
कातराः	-	भीताः डरपोक, कायर।
प्रिय-पारतन्त्र्याः	-	प्रियम् पारतन्त्र्यम् येषां ते पराधीनताप्रियाः, पराधीनता में रुचि रखने वाले।
विहिता	-	वि + धा + क्त, कृता, की गई।
गदतीव	-	गदति + इव, कथयति, बोल रही है।
ततिः	-	समूहः, पंक्ति।

हल्दीघाटी

मर्मरम्	- शुष्कपत्र-ध्वनिः, सूखे पत्तों की आवाज।
आतनोति	- विस्तारयति, फैलाती है।
वीराग्रणीः	- वीरेषु अग्रणीः, वीरों में श्रेष्ठ।
युद्धकलापः	- युद्धस्य कलायां कलापः, युद्धकला में निपुण।
क्व	- कुत्र, कहाँ।
आस्ते	- अस्ति, है।
तनयः	- पुत्रः, पुत्र।
सनयः	- नयेन सहितः सनयः, नीतिज्ञ।
अत्रत्य	- यहाँ के।
कुररी	- क्रौञ्च पक्षी।
गन्धवहः	- गन्धम् वहति, उपपद तत्पु., वायु।
खद्योत	- जुगनू।
अमला	- शुद्धा, शुद्ध।
पिकालि	- पिकानां आलिः, ष. तत्पु., कोकिल-पंक्तिः, कोयल की पंक्ति।
पञ्चोपचारमिव	- पञ्चानां उपचाराणां समूहः, द्विगु स.।
उपचारः	- सत्कारविधिः, सत्कार सामग्री।
पक्षनिवहेन	- पक्षाणां निवहेन, ष. तत्पु., पंखों का समूह।
खम्	- आकाशम्, आकाश को।
आहसन्तः	- ईषत् हसन्तः, तिरस्कृत करते हुए।
समञ्चयन्तः	- सम् + अञ्च् + णिच् + शतृ, शोभयन्तः, चमकाते हुए।
क्वणन्तः	- क्वण् + शतृ, पु. प्र. ब. व., शब्दं कुर्वन्तः, शब्द करते हुए।
सुशुकाः	- सुन्दराः कीराः, सुन्दर तोते।
विलसन्ति	- शोभन्ते, सुशोभित होते हैं।
शतधा अस्त्रधारा	- सौ प्रकार की आँसुओं की धारा।
अधिकोशमपि	- कोशे इति, कोश (म्यान) में।
ज्योत्स्ना	- चन्द्रिका, चाँदनी।

सहचरी	-	युगपद् अनुगामिनी, साथ चलने वाली।
चपलेति	-	चपला इति, बिजली।
चङ्क्रमाणाम्	-	गति, घोड़े की टाप।
कुन्तः	-	भाला।
चित्रम्	-	विचित्रम्, आश्चर्य की बात।
कुटिलम्	-	वक्रम्, टेढ़ा।
असुतः	-	असुभ्यः इति असुतः, असु + तसिल्, प्राणों से बढ़कर।
अमराणां	-	देवानाम्, देवताओं का।
पामराणाम्	-	नीचानां, नीचों का।
वीक्ष्य	-	वि + ईक्ष् + क्त्वा > ल्यप्, दृष्ट्वा, देखकर।
पुरन्दराणां	-	इन्द्राणां, श्रेष्ठ।
हसितम्	-	उपहसितम्, उपहास करना।
नृत्यममलम्	-	नृत्यम् + अमलम्, पवित्र नाच।
सम्भासते	-	सम्यक् भासते, चमकती है।
वरभुवः	-	वरा भूः वरभूः तस्याः, श्रेष्ठ भूमिका।
सुषमाऽत्युदारः	-	सुषमया अत्युदारः इति सुषमात्युदारः।
हरितहीरकम्	-	हरितं हीरकम्, कर्मधारय, हरा हीरा।

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरं ददत -

- (क) आर्यभुवि शाटीतः का विराजते?
- (ख) उषसि हल्दीघाटी कीदृशीं शोभां दधाति?
- (ग) सनयः तनयः कः अस्ति?
- (घ) के नीलेन पक्षेण खम् आहसन्ति?
- (ङ) वरभुवः सुषमा कथं सम्भासते?

- (च) तमः सहचरी का कथिता?
 (छ) प्रतापनृपतेः अस्रधारा कतिधा अभवत्?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

- (क) मूर्तिमती हल्दीघाटी कथम् आटीकते?
 (ख) कदा हल्दीघाटी मतिमाननीयां शोभां दधाति?
 (ग) पिकालिगीतिः किमिव मातुः पूजनं करोति?
 (घ) कथं क्वणन्तः सुशुकाः विलसन्ति?
 (ङ) हल्दीघाटी केषां स्थली अस्ति?
 (च) वरभुवः अत्युदारा सुषमा कीदृशी भासते?
 (छ) प्रकृतिः केषां पञ्चपदार्थानामुपचारेण पूजनं करोति?

3. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) मूर्तिमती हल्दीघाटी जयति।
 (ख) या उषसि शोभां दधाति।
 (ग) तरूणां ततिः कदम्बकृतमर्मरम् आतनोति।
 (घ) निर्जनवने कुररी मातेव रोदिति।
 (ङ) मातुः पञ्चोपचारं पूजनं करोति।
 (च) अस्रधारा शतधा अभवत्।
 (छ) असुतः अपि प्रियतमा स्थली।

4. अधोलिखितपदेषु सन्धिं सन्धिच्छेदं वा कुरुत-

- (क) स्वाधीनतार्यभुवि
 (ख) दधाति + उषसि
 (ग) ततिस्तरूणाम्
 (घ) निर्जनवने + अथ
 (ङ) सुशुका विलसन्ति
 (च) तदनु

5. अधोलिखितपदेषु प्रकृतिं प्रत्ययं च पृथक् कुरुत-

- (क) ततिः
- (ख) भासमाना
- (ग) विहिता
- (घ) प्रतापी
- (ङ) हसन्तः
- (च) शिखी
- (छ) प्रणीतम्

6. अधः प्रदत्तं श्लोकं मञ्जूषाप्रदत्तपदैः रिक्तस्थानानि पूरयित्वा पुनः लिखत-

प्राची यदा हसति हे प्रिय .....

वायुर्यदा ..... नन्दनजं.....।

या ..... किल तदा मतिमाननीयां

.....दधात्युषसि .....काञ्चनीयाम्॥

मञ्जूषा

प्रत्यहम्, मन्दमन्दं, मरन्दं, वहति, शोभां, काञ्चन।

7. विशेषणानि विशेष्याणि च योजयित्वा पुनः लिखत-

<u>विशेषणानि</u>	<u>विशेष्याणि</u>
(क) सुशोचिः	तनयः
(ख) पारतन्त्र्याः	सुशुकाः
(ग) प्रतापी	शाटी
(घ) क्वणन्तः	अस्रधारा
(ङ) शतधा	कातराः
(च) नीलेन	खद्योतपङ्क्तिः
(छ) अमला	पक्षनिवहेन

8. अधोलिखितानां पदानां व्याकरणानुसारं पदपरिचयः दीयताम्-

स्वाधीनता, माननीया, सन्तः, तमः, सम्भासते, स्थली, माता

9. हल्दीघाटीयुद्धस्य ऐतिहासिकः परिचयः हिन्दी/आंग्ल/संस्कृतभाषया देयः।

10. महाराणाप्रतापस्य स्वातन्त्र्यसङ्घर्षं हिन्दी/आंग्ल/संस्कृतभाषया वर्णयत।

योग्यताविस्तारः

साहित्ये समाज प्रतिबिम्बितः भवति। कविः स्वपरिवेशेन एवाप्लावितो भवति। काव्यकर्म कर्तुं कविः कल्पनामाश्रयेत, ऐतिहासिकं वा वृत्तं परिवर्त्य चित्रयति। भारतं पराधीनतायाः मोचयितुं समये समये नैके वीराः स्वप्राणोत्सर्गं विहितवन्तः। एतादृशेषु महाभट्टेषु राणासांगा, महाराणाप्रतापः, लक्ष्मीबाई, तात्याटोपे, इत्यादयोऽग्रगण्याः सन्ति। बहुधा समये समयेऽनेके काव्यकर्तारः एतादृशां सेनानीनां कथाः आश्रित्य काव्यविधाः प्रणीतवन्तः। संस्कृतवाङ्मये विद्यते एतद्विधानां रचनानां महती परम्परा। यस्यां शिवराजविजयम्, भारतविजयम् इत्यादयः प्रमुखाः सन्ति। एतेषु स्वतन्त्रताया प्रेप्सा, हुतात्मवीरान् प्रति च श्रद्धा ससम्मानं प्रदर्शिता।

नवमः पाठः

मदालसा

प्रस्तुत पाठ जम्मूविश्वविद्यालय से अवकाश प्राप्त आचार्या वेदकुमारी घई द्वारा रचित 'पुरन्ध्रीपञ्चकम्' नामक रूपकसंग्रह से संकलित किया गया है। 'पुरन्ध्रीपञ्चकम्' आधुनिकनाट्यपरम्परा में एक सामयिक विषयों से सम्बन्धित रोचक एवं शिक्षाप्रद रूपकों का संग्रह है। प्रस्तुत पाठ में 'पुरन्ध्रीपञ्चकम्' के तृतीय-रूपक 'मदालसा' के कुछ अंशों का संकलन किया गया है जिसमें राजकुमार ऋतध्वज तथा मदालसा के संवाद के माध्यम से राजकुमारी मदालसा के स्वाभिमान एवं नारी अस्मिता का एक नए परिप्रेक्ष्य में सुन्दर चित्रण किया गया है।

(ततः प्रविशति प्रकृतिसौन्दर्यमवलोकयन् महाराजस्य शत्रुजितः पुत्रः ऋतध्वजः)

- ऋतध्वजः - अहो शोभनं गन्धर्वराजविश्वावसोः राजोद्यानम्। आम्रमञ्जरीणां परां शोभां दृष्ट्वा कोकिलानां च मधुरवचांसि श्रुत्वा कस्य यूनो हृदयं सहसा उत्कण्ठितं न भविष्यति?
- वामपाश्वे रमणीनामालाप इव श्रूयते। अत्रैव स्थित्वा श्रोष्यामि।
- कुण्डला - सखि मदालसे! त्वं तु केवलं विद्याध्ययने एव रता कियन्तं कालं यावत् ब्रह्मचर्यव्रतं धारयिष्यसि?
- मदालसा - ज्ञानोदधिस्तु अनन्तपारो गभीरश्च। मया सागरतटे स्थित्वा कतिपयबिन्दव एव प्राप्ता अद्यावधि।
- कुण्डला - विनयशीले! विद्या ददाति विनयम् अत एव एवं भणसि। कुलगुरु-तुम्बरुमहाभागैस्तु गन्धर्वराजाय अन्यदेव सूचितम्।
- मदालसा - किं श्रुतं त्वया यद् गुरुवर्यैः माम् अधिकृत्य पित्रे कथितम्?
- कुण्डला - अथ किम्। राजकुमारी मदालसा सर्वविद्यानिष्णाता जाता परं तया स्वयं वरः न प्राप्तः अतः तस्यै योग्यवरस्य अन्वेषणं कार्यम् इत्यासीद् गुरुपादानां मतम्।
- मदालसा - (हसित्वा) नहि जानन्ति ते यदहं तु विवाहबन्धनं स्वीकर्तुं न इच्छामि।
- कुण्डला - किं करिष्यसि तदा।
- मदालसा - ब्रह्मवादिनी भविष्यामि। आचार्येतिपदं प्राप्य शिष्येभ्यः जीवनकलां शिक्षयिष्यामि।
- कुण्डला - जाने तेऽभिरुचिम् अध्ययने अध्यापने च। परं यथा लतेयं सहकारमवलम्बते तथैव नारी जीवनयात्रायां कमपि सहचरम् अपेक्षते यः तस्याः अवलम्बनं स्यात्।
- मदालसा - नास्ति मत्कृते आवश्यकता अवलम्बनस्य। स्वयं समर्था जीवनपथे चलितुमहं न कस्यापि सङ्केतैः नर्तितुं पारयामि।
- कुण्डला - नर्तिष्यसि तदा एकाकिनी एव।

- मदालसा - (विहस्य) यदि त्वं शीघ्रमेव पतिगृहं गमिष्यसि तदा एकाकिनी भविष्यामि परं एकः उपायः अपि चिन्तितः मया।
- कुण्डला - कः उपायः?
- मदालसा - सङ्गीतसाहित्यमाध्यमेन ब्रह्मविद्यां सरसां विधाय बहुभ्यः शिशुभ्यः शिक्षणं प्रदास्यामि।
- कुण्डला - गृहस्थाश्रमं प्रविश्य स्वशिशूनां चरित्रनिर्माणं मातुरधीनम्। तत्र का विचारणा?
- मदालसा - यथाहं पश्यामि पुरुषः भार्यायां स्वाधिपत्यं स्थापयति। द्रौपदीं स्वीयां सम्पत्तिं मन्यमानः युधिष्ठिरः तां द्यूते हारितवान् यथा सा निर्जीवं वस्तु आसीत्।
- कुण्डला - निर्जीवं तु नासीत् परं युधिष्ठिरस्य एषा एव चिन्तनसरणिः आसीत् इति प्रतीयते।
- मदालसा - हरिश्चन्द्रः स्वपत्नीं शैव्यां, पुत्रं रोहितं च जनसङ्कुले आपणे विक्रीतवान्। नास्ति मे मनोरथः ईदृशं पत्नीपदमङ्गीकर्तुम्।
- कुण्डला - कटुसत्यं खल्वेतत्। परं सखि! अस्मिन् संसारे विभिन्नप्रकृतिकाः पुरुषा वसन्ति। स्वप्रकृत्यनुकूलः वरः अपि प्राप्यते। त्वं तु नवनवोन्मेषशालिन्या प्रतिभया विहितैः नूतनैः प्रयोगैः अस्मान् सर्वान् विस्मापयसि। गृहस्थाश्रमोऽपि एका प्रयोगशाला यस्यां त्वं स्वज्ञानविज्ञानयोः प्रयोगं कर्तुं शक्यसि।
- मदालसा - कुण्डले! दुर्लभो जनः ईदृशः यः गृहस्थप्रयोगशालायां स्वपत्यै स्वतन्त्रतां दद्यात्।
- ऋतध्वजः - (स्वगतम्) अवसरोऽयमात्मानं प्रकाशयितुम्। (प्रकाशम्) उपस्थितोऽहं शत्रुजितः पुत्रः ऋतध्वजः आज्ञा चेत् अहमपि अस्यां परिचर्चायां सम्मिलितो भवेयम्।
- कुण्डला - स्वागतम् अतिथये। अपि श्रुताः भवद्भिः मम सखीविचाराः?

- ऋतध्वजः - आम्! अत एव प्रष्टुमुत्सहे किं गन्धर्वराजविश्वावसुमहाभागाः अपि स्वपत्नीं युधिष्ठिर इव हारितवन्तः हरिश्चन्द्र इव विक्रीतवन्तः?
- कुण्डला - मदालसे तूष्णीं किमर्थं तिष्ठसि? देहि प्रत्युत्तरम्।
- ऋतध्वजः - एकस्य अपराधेन सर्वा जातिः दण्ड्या इति विचित्रो न्यायः तव सख्याः।
- मदालसा - अत्रभवन्तः नारीस्वाधीनतामधिकृत्य किं कथयन्ति?
- ऋतध्वजः - माता एव प्रथमा आचार्या इत्यस्ति मे अवधारणा। नारी एव समस्तसृष्टेः निर्मात्री। परं कथनेन किम्? परीक्ष्य एव ज्ञास्यति अत्रभवती। परीक्षा-
र्थमुद्यतोऽस्मि गृहस्थाश्रमप्रयोगशालायाम्।
- मदालसा - स्वीकृतः प्रस्तावः।
- कुण्डला - दिष्ट्या वर्धेथां युवाम्। मित्रवर, गन्धर्वकन्या मदालसा गान्धर्वविवाह-
विधिना वृणोति अत्रभवन्तम्। आकारये अहं कुलगुरुं तुम्बुरुम्। असौ
अग्निं साक्षीकृत्य आशीर्वचांसि वक्ष्यति।
- ऋतध्वजः - प्रथमं तु सखीवचनं श्रोष्यावः। तदनु स्वयमेव कुलगुरुं पितरौ च
सभाजयितुं गमिष्यावः।
- कुण्डला - परस्परप्रीतिमतोः भवतोः उपदेशस्य नास्ति कोऽपि अवकाशः तदापि
सखीस्नेहः मां भाषयति-भर्ता सदैव भार्या भर्तव्या रक्षितव्या च। यतो
हि धर्मार्थकामसंसिद्धये यथा भार्या भर्तुः सहायिनी भवति तथा न
कोऽपि अन्यः। परस्परमनुव्रतौ पतिपत्न्यौ त्रिवर्गं साधयतः। पतिः यदि
प्रभूतं धनम् अर्जयित्वा गृहमानयति तत् खलु पत्न्यभावे कुपात्रेषु दीयमानं
क्षयमेति।
- ऋतध्वजः - लक्ष्म्याः रक्षार्थं पत्न्याः सहयोगः अनिवार्यः।
- मदालसा - कुण्डले! लक्ष्मीपूजायां न मे प्रवृत्तिः। यदि लक्ष्मीः पूज्या प्रिया च
अतिथिवर्यस्य, तदा इदानीमेव मे नमस्कारः।
- ऋतध्वजः - स्वाभिमानिनि प्रिये! समक्षं ते कथं कापि सपत्नी स्थातुं शक्नोति?
लक्ष्मीस्तु तव दासी भविष्यति नैव सपत्नी। मद्गार्हस्थ्यं तु त्वदधीनं
भविष्यति। आत्मानं भाविसन्ततिं च ज्ञानविज्ञानानुसन्धात्र्या हस्ते
समर्पयितुमीहे। आगम्यताम् गुरुभ्यः पितृभ्यां च समाचारं श्रावयावः।

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

राजोद्यानम्	- राजा + उद्यानम्, राज्ञः उपवनम्, राजा का उद्यान।
आम्रमञ्जरीणाम्	- आम्रस्य मञ्जरीणाम् ष. तत्पु., आम की बौरों का।
मधुरवचांसि	- मधुराणि वचांसि, कर्मधारय, मधुरवचनों को।
यूनः	- युवन् शब्द, ष.ए.व., तरुणस्य, युवक का।
रमणीनाम्	- स्त्रीणाम्, युवतियों का।
आलापइव	- आलापः + इव, वार्तालाप सा।
रता	- रम् + क्त, स्त्री.प्र.ए.व., संलग्नाः, तत्पर।
श्रूयते	- श्रु + कर्म वा. लट्, प्र.पु.ए.व., सुना जाता है।
स्थित्वा	- स्था + क्त्वा, ठहरकर।
कियन्तं	- कियत् द्वि.ए.व., कुछ।
अनन्तपारो	- न अन्तपारौ यस्य सः, ब.व्री. समास, आदि अन्त रहित।
गभीरश्च	- गभीरः + च, गंभीर।
कतिपय बिन्दवः	- कतिपये बिन्दवः, कर्मधारय, कुछ अंश।
सूचितम्	- सूच् + क्त, निवेदितम्, सूचित किया।
सर्वविद्यानिष्णाता	- सर्वासु विद्यासु निष्णाता तत्पु., सभी विद्याओं में निपुण।
जाता	- जन् + क्त, स्त्री. प्र. ए.व. हो गई है।
अन्वेषणं	- अनु + इष् + ल्युट्, नपुं. प्र.ए.व., गवेषणम्, खोज।
ब्रह्मवादिनी	- ब्रह्मवदितुं शीलं यस्याः सा ब्रह्मन् + वद् + णिच् + णिनि स्त्री., प्र.ए.व., वेदान्त में निपुण।
प्राप्य	- प्र + आप् + क्त्वा + ल्यप्, अधिगत्य, पाकर।
शिक्षयिष्यामि	- शिक्ष + णिच्, लृट्, उ.पु., ए.व., शिक्षा दूंगी।
तेऽभिरुचिम्	- ते + अभिरुचिम्, तुम्हारी लगन को।
अध्ययने	- अधि + इ + ल्युट्, स.ए.व., पठने, पढ़ने में।
अध्यापने	- अधि + इ + णिच् + ल्युट्, स.ए.व., पाठने, पढ़ने में।
अपेक्षते	- अप + ईक्ष, लट् प्र.पु.ए.व., आवश्यकता का अनुभव करती है।

जीवनपथे	-	जीवनस्य पन्थाः जीवनपथः, ष.तत्पु., तस्मिन्, जीवन मार्गे, जीवन के रास्ते पर।
नर्तितुम्	-	नृत् + तुमुन्, नाचने के लिए।
एकाकिनी	-	एकाकिन्, स्त्री. प्र.ए.व., अकेली।
सरसां	-	रसेन सहितां, बहुव्रीहि समास, रसयुक्त।
विधाय	-	वि + धा + क्त्वा, ल्यप्, कृत्वा करके।
स्वाधिपत्यं	-	स्वस्य आधिपत्यम्, ष.तत्पु., अपना स्वामित्व।
हारितवान्	-	हृ + णिच् + क्तवत्, पु.प्र.ए.व., हरवा दिया।
युधिष्ठिरस्य	-	युधि + स्थिरः, युधिष्ठिरः अलुक् तत्पु., तस्य।
सरणिः	-	मार्गः, रास्ता।
प्रतीयते	-	प्रति + इ, कर्मवाच्य, लट् प्र.पु.ए.व. प्रतीतो भवति, प्रतीत होता है।
जनसङ्कुले	-	जनैः सङ्कुले, तृ.तत्पु., भीड़ से भरे हुए।
विभिन्न प्रकृतिकाः	-	विभिन्न प्रकृतिः येषां ते ब.व्री., भिन्नस्वभावः, भिन्न-भिन्न स्वभाव वाले।
स्वप्रकृत्यनुकूलः	-	स्वप्रकृति + अनुकूलः, स्वस्य प्रकृत्या अनुकूलः, अपने अनुकूल स्वभाव वाला।
नवनवोन्मेषशालिन्या	-	नवनवेन उन्मेषेण शालते या सा तया, नई नई चमकवाली।
विस्मापयसि	-	वि + स्मि + णिच् + लट्, म.पु., ए.व., चकितम् करोषि, आश्चर्यचकित कर रही हो।
शक्ष्यसि	-	शक् + लृट्, म.पु.ए.व., समर्थ होंगे।
प्रष्टुम्	-	प्रच्छ् + तुमुन्, पूछने के लिए।
अवधारणा	-	अव + धृ + णिच् + ल्युट्, धारणा, विचार धारा।
निर्मात्री	-	निर् + मा तृच् + स्त्री., निर्माण करने वाली।
आकारये	-	आ + कृ + णिच्, लट्, प्र.पु.ए.व., बुलाता हूँ।
पितरौ	-	माता च पिता च, द्वन्द्व, माता और पिता।
धर्मार्थकामसंसिद्धये	-	धर्मः च अर्थः च कामः च धर्मार्थकामाः, तेषां संसिद्धये, धर्म, अर्थ, काम की सिद्धि के लिए।

पतिपत्न्यौ	- पतिः च पत्नी च द्वन्द्व समास, पति पत्नी।
दीयमानम्	- दा + कर्मवाच्य, शानच्, नपुं.प्र.ए.व., दिया जाता हुआ।
समक्षम्	- अक्ष्णोः सम्मुखम्, अव्ययीभाव, समास।
सपत्नी	- समानः पतिः यस्याः सा, सौत।
त्वदधीनम्	- तव अधीनम् ष.तत्पु., तुम्हारे अधीन।
ज्ञानविज्ञानानुसन्धात्र्या	- ज्ञानस्य विज्ञानस्य च अनुसन्धात्र्याः, ष.तत्पु., ष.ए.व. ज्ञान विज्ञान की खोज करने वाली का।
ईहे	- ईह् धातु, लट् उ.पु., ए.व., चाहता हूँ।

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरत-

- (क) उद्यानं कस्य आसीत्?
- (ख) कः आम्रमञ्जरीणां शोभां दृष्ट्वा कूजति?
- (ग) का विद्याध्ययने रता आसीत्?
- (घ) का विनयं ददाति?
- (ङ) का सर्वविद्यानिष्णाता आसीत्।
- (च) मदालसा किं स्वीकर्तुं न इच्छति?
- (छ) शिशूनां चरित्रनिर्माणं कस्याः अधीनम्?
- (ज) कः भार्यायां स्वाधिपत्यं स्थापयति?
- (झ) युधिष्ठिरः कां द्यूते हारितवान्?
- (ञ) कः परिचर्चायां सम्मिलितः अभवत्?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरं ददत-

- (क) कुलगुरुतुम्बरुः मदालसायाः विषये किं कथितवान्?
- (ख) मदालसा विवाहबन्धनं तिरस्कृत्य किं कर्तुम् इच्छति?
- (ग) ऋतध्वजः स्वपरिचयं कथं ददाति?

- (घ) ऋतध्वजस्य नारीं प्रति का धारणा आसीत्?
- (ङ) कस्याः रक्षार्थं पत्न्याः सहयोगः अनिवार्यः अस्ति?
- (च) ऋतध्वजः लक्ष्म्याः वर्णनं कथं करोति?

3. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) यूनोः हृदयं उद्यानस्य शोभां दृष्ट्वा उत्कण्ठितं भवति।
- (ख) मदालसा ज्ञानस्य कतिपयबिन्दून् एव प्राप्तवती।
- (ग) कुलगुरुतुम्बरुमहाभागैः गन्धर्वराजाय सूचितम्।
- (घ) मदालसा शिष्यान् जीवनकलां पाठयितुम् इच्छति।
- (ङ) मदालसा जीवने सङ्केतैः नर्तितुं न इच्छति स्म।
- (च) पुरुषः भार्यायां स्वाधिपत्यं स्थापयति।
- (छ) युधिष्ठिरः द्रौपदीं द्यूते हारितवान्।
- (ज) हरिश्चन्द्रः पुत्रं जनसङ्कुले आपणे विक्रीतवान्।
- (झ) अस्मिन् संसारे विभिन्नप्रकृतिकाः पुरुषाः वसन्ति।
- (ञ) लक्ष्म्याः रक्षार्थं पत्न्याः सहयोगः अनिवार्यः।

4. विशेषणं विशेष्येण सह योजयत-

(क) गभीरः	धनम्
(ख) सर्वविद्यानिष्णाता	ऋतध्वजः
(ग) विभिन्नप्रकृतिकाः	आपणे
(घ) निर्जीवम्	ज्ञानोदधिः
(ङ) जनसङ्कुले	पुरुषाः
(च) शत्रुजितः	मदालसा
(छ) अनुव्रतौ	वस्तु
(ज) प्रभूतम्	पतिपत्न्यौ

5. प्रकृतिप्रत्यययोः विभागं कुरुत-

यथा - स्थातुम् = स्था + तुमुन्

- (क) दृष्ट्वा
- (ख) श्रुत्वा
- (ग) स्थित्वा
- (घ) अधिकृत्य
- (ङ) स्वीकर्तुम्
- (च) नर्तितुम्
- (छ) विधाय
- (ज) मन्यमानः
- (झ) कर्तुम्
- (ञ) रक्षितव्या

6. अधोलिखितानि वाक्यानि कः कं प्रति कथयति

	कः कथयति	कम् प्रति
यथा - त्वं तु केवलं विद्याध्ययने एव रता	मदालसा	कुण्डलाम्
(क) आचार्यापदं प्राप्य शिष्यान् जीवनकलां शिक्षयिष्यामि	.....	.....
(ख) नारी जीवनयात्रायां कमपि सहचरमपेक्षते	.....	.....
(ग) अहम् न कस्यापि सङ्केतैः नर्तितुं पारयामि	.....	.....
(घ) किं गन्धर्वराजविश्वावसुमहाभागाः अपि स्वपत्नीं युधिष्ठिरः इव हारितवन्तः हरिश्चन्द्र इव विक्रीतवन्तः?	.....	.....
(ङ) एकस्य अपराधेन सर्वा जातिः दण्ड्या इति विचित्रो न्याय तव सख्याः	.....	.....

7. हरिश्चन्द्रः समाजे कैः गुणैः प्रसिद्ध आसीत्।

8. नारीं प्रति ऋतध्वजस्य का धारणा आसीत्।

योग्यताविस्तारः

मदालसा पौराणिक कथासु आदर्शनार्या उदाहरणं प्रस्तौति।

तया स्वपुत्रस्य चरित्रनिर्माणाय महान् प्रयासः कृतः। तथाहि शैशवे पुत्राय कथितः तस्याः अयं श्लोकः
निद्रागीतेः (लोरी गीतेः) प्रसिद्धम् उदाहरणम्।

शुद्धोऽसि बुद्धोऽसि, निरञ्जनोऽसि।
संसारमाया परिवर्जितोऽसि।
संसारस्वप्नं त्यज मोहनिद्रां
मदालसा वाक्यमुवाच पुत्रम्॥

दशमः पाठः

प्रतीक्षा

आधुनिक उड़िया लेखकों में श्री रमाकान्त रथ का मूर्धन्य स्थान है। आप की अनेक कविताएँ देश-विदेश की भाषाओं में अनूदित हो चुकी हैं। संस्कृत भाषा में इनकी कविताओं का अनुवाद “श्रीराधा” के रूप में प्रकाशित हुआ है। इसके अनुवादक श्री गोविन्द चन्द्र उद्गाता हैं। गीतगोविन्द की भाँति इस में भी राधा एवं कृष्ण के सख्यभाव को रहस्यवाद की छाया में बहुत सुन्दर प्रकार से वर्णित किया गया है। राधा कृष्ण की प्रतीक्षा करती है और अत्यन्त व्याकुल हो जाती है। दिन-रात प्रतीक्षा में उसे विभिन्न रूपों की जो छवि दिखाई देती है, वह वस्तुतः अनिर्वचनीय है। उन के रूप का साकल्येन वर्णन करना असम्भव ही है। कण-कण में विद्यमान वह उपास्य, भक्त को विभिन्न रूपों में दिखाई देता है - यह तथ्य बड़े ही प्रतीकात्मक प्रकार से इस गीत में प्रतिपादित किया गया है।

प्रतीक्षेऽहं तव कृते दिनं दिनम्
 रजनीं रजनीं च
 न जातु दर्शनं ददासि मे,
 किं तावन्मे सा प्रतीक्षा?
 तस्यां मे चांचल्यपरिपूरितायां प्रतीक्षायाम्
 कुत्र वा विद्यते स्थानम्
 अवस्थानाय तव पूर्णतया?

यदा वा दृश्यते,
 रूपस्यार्धाधिकं तदा तव
 लोचनविषयातीतं भूत्वा तिष्ठति।
 यत् किञ्चिदपि दृश्यते
 तथापि न भजति स्पष्टरूपताम्
 यतस्तत् समाच्छन्नमेव भवति
 अशान्ति-प्रसूतैर्मे
 स्मृति-दृश्याभिलाषैर्बहुविधैः,

अथ वा दृश्यते स्फुरज्जलवक्षसि
 छायेव पादपानामुपकूलवर्तिनाम्।
 दृष्टे सति कस्यचिन्नाम्नो रूपे
 स्थाने तस्योपजायमानं दृश्यते
 अन्यच्चन किञ्चन रूपं नामान्तर-चिह्नितम्।
 एकमेव रूपं भूत्वा।

हन्त नाहं भाजनमभवमेतावताऽपि कालेन
 एकमेव रूपं कर्तुमात्मनः पूर्णतया।

कियान् पुनः कालो वर्तते शेषः
 यदहं चिन्तयिष्यामि
 यदसि त्वं तद्रूपतयाऽऽगत्य
 एकदा समुपस्थास्यसि मदन्तिके
 निर्जनवेलायां मे परमायुषः?

शब्दार्थाः टिपण्यश्च

प्रतीक्षे	-	प्रतीक्षा करती हूँ।
रजनीम्	-	रात्रिम्, रजनी, द्वि.वि.ए.व., रात को।
जातु	-	अव्ययम्, कभी भी।
ददासि	-	यच्छसि, दा, लट्, म.पु.एक व., देते हो।
प्रतीक्षायाम्	-	प्रतीक्षा शब्द, सप्तमी वि. ए. व. (स्त्री.), प्रतीक्षा में।
विद्यते	-	है (विद्यमान है)।
अवस्थानाय	-	अव + स्था + ल्युट् (अन), चतु. वि.एक.व., उठरने के लिए।
समाच्छन्नम्	-	सम् + आ + छद् + क्त, ढका हुआ।
प्रसूतैः	-	प्र + सू + क्त, तृ.वि.बहु व., उत्पन्नों से।
अन्तिके	-	समीपे, समीप।
वेलायाम्	-	वेला, स.वि.ए.व., (स्त्री.), समय में।

अभ्यासः

1. एकपदेन उत्तरत-

- (क) का प्रतीक्षां करोति?
- (ख) प्रतीक्षा कीदृशी अस्ति?
- (ग) कः दर्शनं न ददाति?
- (घ) 'प्रतीक्षा' पाठः कस्मात् ग्रन्थात् अनूदितः?

2. पूर्णवाक्येन उत्तरत-

- (क) अहं कथं प्रतीक्षे?
- (ख) राधा पूर्णतया आत्मनः किं कर्तुं वाञ्छति?
- (ग) एकदा कुत्र समुपस्थास्यसि?

- (घ) एकमेव रूपं भूत्वा कथं चिह्नितम्?
 (ङ) छायेव सः कुत्र दृश्यते?
 (च) यदा वा दृश्यते तदा कथं भूत्वा तिष्ठति?

3. रेखाङ्कितानि पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत -

- (क) तथापि न भजति स्पष्टरूपताम्।
 (ख) अथवा दृश्यते स्फुरज्जलवक्षसि।
 (ग) स्थाने तस्य उपजायमानं दृश्यते।
 (घ) निर्जनवेलायां मदन्तिके समुपस्थास्यसि।
 (ङ) पुनः कालो वर्तते शेषः।

4. विशेषण-विशेष्यपदानां समुचितं मेलनं कुरुत-

चाञ्चलपूरितायाम्	कालः
उपकूलवर्तिनाम्	रूपम्
नामान्तरचिह्नितम्	दृश्याभिलाषैः
शेषः	प्रतीक्षायाम्
बहुविधैः	पादपानाम्

5. अधोलिखितेषु सन्धिच्छेदं कुरुत-

अर्धाधिकम्, छायेव, तस्योपजायमानम्, अन्यच्चन, कस्यचिन्नाम्नः, तद्रूपतया, प्रतीक्षेऽहम्, तावन्मे।

6. अधोलिखितानां पदानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत-

भूत्वा, स्थाने, दृश्यते, विद्यते, प्रतीक्षा, दर्शनम्, अन्तिके।

7. अधोलिखितानां पदपरिचयो देयः।

ददासि, भूत्वा, दृष्टे, वक्षसि, आयुषः, आत्मनः, कर्तुम्, समाच्छन्नम्।

योग्यताविस्तारः

‘पाठ का उड़िया मूल’ श्री रमाकान्त रथ प्रणीत ‘श्री राधा’ पुस्तक से उद्धृत।

मुँ तमकु दिन दिन राति राति चाहैं रहे किन्तु
तमे जमा देखा दिअ नाहिँ।
मो चाहैं रहिबा कण? नाना चंचलता
पूर्ण चाहैं रहिबारे तमे पुरापुरि
रहिबाकु एते जागा काहिँ?
जेतेबेलेबा दिशुछ तम चेहेरार
अर्धाधिक रहे दृष्टि बहिर्भूत होइ,
याहा दिशे ताहा बि मो अशान्तिप्रसूत
नाना दृश्य नाना स्मृति नाना आकांक्षारे
आच्छादित होइ स्पष्ट देखायाए नाहिँ,

बा दिशुछि हलचल पाणिरे येपरि
कूले थिबा गछंकर छाड़।
गोटिए नाआँ रूप दिशिबा मात्र के
अन्य एक नाआँ थिबा अन्य रूपटिए
से जागारे दिशे एकमात्र रूप होइ।
गोटिए रूपरकु मध्य आपणार करिबा भाजन
एतेकाल धरि हेलि नाहिँ।

आउ केते काल बाकी अछि ये भाबिबि
तमे याहा सेपरि भाबरे
दिने आसि पहुँचिब मो परमायुर
आउ केहि नथिबा बेलरे?

अनुशंसित ग्रन्थ

क्र.सं.ग्रन्थनाम	लेखक	सम्पादक/प्रकाशक
1. अथर्ववेदः	-	सातवलेकर पारडी, 1957
2. अभिज्ञानशाकुन्तलम्	कालिदास	मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली-07
3. ऋग्वेदः	-	सं.प्र.एन.एस.सोनटक्के, वैदिक संशोधन मण्डल, पूना-महाराष्ट्र-02
4. कथासरित्सागर	सोमदेव	मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली-07
5. कथासरित्सागर	शूद्रक	हिन्दी रूपान्तर प्रो. राधावल्लभ त्रिपाठी, नेशनल बुक ट्रस्ट, नई दिल्ली-07
6. कादम्बरी	बाणभट्ट	मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली-07
7. चरकसंहिता	चरक	चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी
8. जातकमाला	आर्यशूर	सूर्यनारायण चौधरी, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली-07
9. दशकुमारचरितम्	दण्डी	श्री विश्वनाथ झा, मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली-07
10. पञ्चरात्रम्	भास	भासनाटकचक्रम, सं.सी.आर.देवधर, ओरिएण्टल बुक एजेन्सी, पूना-1945
11. पुरन्ध्रीपञ्चकम्	वेदकुमारी घई	राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, जनकपुरी, नई दिल्ली
12. प्रतापविजयः	ईशदत्तः	वाणीविलास, वाराणसी
13. बुद्धचरितम्	अश्वघोष	चौखम्बा सुरभारती, वाराणसी
14. भारत विजयनाटकम्	मथुराप्रसाद दीक्षित	मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली-07
15. भोजप्रबन्धः	बल्लालसेन	चौखम्बा संस्कृत संस्थान, नई दिल्ली
16. महाभारतम्	व्यास	मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली-07

17. महाभाष्यम्	पतञ्जलि	चारुदेव शास्त्री, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली-07
18. मृच्छकटिकम्	शूद्रक	निर्णयसागर प्रेस, मुम्बई
19. मृच्छकटिकम्	शूद्रक	हिन्दी अनुवाद मोहन राकेश, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली-1962
20. यजुर्वेदः	उव्वटमहीधर भाष्य	चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी, 1912
21. रघुवंशम्	कालिदास	मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली-07
22. रामायणम्	वाल्मीकि	नाग पब्लिशर्स, जवाहरनगर, दिल्ली-07
23. वैदिक साहित्य और संस्कृति	बलदेव उपाध्याय	शारदा मंदिर, वाराणसी
24. शिवराजविजयः	अम्बिकादत्त व्यास	साहित्य पुस्तक भण्डार, मेरठ
25. श्री राधा	रमाकान्त रथ	
26. संस्कृत नाटक	ए.बी.कीथ, उदयभानुसिंह	(हिन्दी अनुवाद), मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली-07
27. संस्कृत साहित्य का अभिनव इतिहास	डॉ. राधावल्लभ त्रिपाठी	विश्वविद्यालय प्रकाशन, चौक वाराणसी
28. संस्कृत साहित्य का इतिहास	बलदेव उपाध्याय	शारदा मन्दिर, वाराणसी
29. हितोपदेशः	नारायणशर्मा	मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली-07

❧ विषयानुक्रमणिका ❧

पृष्ठाङ्काः

पुरोवाक्		III
भूमिका		VII
मङ्गलम्		1
प्रथमः पाठः	विद्ययाऽमृतमश्नुते	2
द्वितीयः पाठः	रघुकौत्ससंवादः	11
तृतीयः पाठः	बालकौतुकम्	27
चतुर्थः पाठः	कर्मगौरवम्	38
पञ्चमः पाठः	शुकनासोपदेशः	47
षष्ठः पाठः	सूक्तिसुधा	57
सप्तमः पाठः	विक्रमस्यौदार्यम्	67
अष्टमः पाठः	भू-विभागाः	74
नवमः पाठः	कार्यं वा साधयेयं देहं वा पातयेयम्	78
दशमः पाठः	दीनबन्धुः श्रीनायारः	86
एकादशः पाठः	उद्भिज्ज-परिषद्	92
द्वादशः पाठः	किन्तोः कुटिलता	98
परिशिष्ट		
	1. छन्द	107
	2. अलङ्कार	112
	3. अनुशंसित ग्रन्थ	117

मङ्गलम्

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः
भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभि-
र्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥1॥

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः।
माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ॥2॥

मधु नक्तमुतोषसो मधुमत्पार्थिवं रजः।
मधु द्यौरस्तु नः पिता ॥3॥

मधुमान्नोवनस्पतिर्मधुमाँ अस्तु सूर्यः।
माध्वीर्गावो भवन्तुः नः ॥4॥

भावार्थः

हे देवगण! हम कानों से कल्याणकारी (वचन) सुनें, आँखों से कल्याणकारी (दृश्य) देखें। सभी स्थिर अङ्गों (स्वस्थ इन्द्रियों) से स्तुति करते हुए दिव्य आयु को प्राप्त करें ॥1॥

सुरभित वायु बहे। नदियाँ मधुर जल से युक्त हों। ओषधियाँ हमारे लिए मधुमय हों ॥2॥

रात्रियाँ मधुमय हों। प्रातः काल मधुर (सुप्रभात) हो। पृथिवी की धूल भी मधुमय अर्थात् मधुर अन्नप्रदायिनी हो। द्युलोक (नक्षत्रलोक) प्रकाशमय हो। परमेश्वर हमारे लिए कल्याणकारी हों ॥3॥

वनस्पतियाँ हमारे लिए मधुर होवें, सूर्य मधुर (अन्नादि देने वाले) होवें। गायेँ हमें मधुर (दूध देने वाली) हों ॥4॥

प्रथमः पाठः

विद्ययाऽमृतमश्नुते

प्रस्तुत पाठ ईशावास्योपनिषत् से संकलित है। 'ईशावास्यम्' पद से आरम्भ होने के कारण इसे ईशावास्योपनिषत् की संज्ञा दी गयी है। यह उपनिषत् यजुर्वेद की माध्यन्दिन एवं काण्व संहिता का 40वाँ अध्याय है, जिसमें 18 मन्त्र हैं।

इस संकलन के आद्य दो मन्त्रों में ईश्वर की सर्वत्र विद्यमानता को दर्शाते हुए, कर्तव्य भावना से कर्म करने एवं त्यागपूर्वक संसार के पदार्थों का उपयोग एवं संरक्षण करने का निर्देश है। आत्मस्वरूप ईश्वर की व्यापकता को जो लोग स्वीकार नहीं करते हैं उनके अज्ञान को तृतीय मन्त्र में दर्शाया है। चतुर्थ मन्त्र में चैतन्य स्वरूप, स्वयं प्रकाश एवं विभु सर्वव्यापक आत्म तत्त्व का निरूपण है। पञ्चम एवं षष्ठ मन्त्रों में अविद्या अर्थात् व्यावहारिक ज्ञान एवं विद्या अर्थात् आध्यात्मिक ज्ञान पर सूक्ष्म चिन्तन निहित है। अन्तिम मन्त्र व्यावहारिक ज्ञान से लौकिक अभ्युदय एवं अध्यात्मज्ञान से अमरता की प्राप्ति को बतलाता है।

इस पाठ्यांश से यह सन्देश मिलता है कि लौकिक एवं अध्यात्म विद्या एक दूसरे की पूरक है तथा मानव जीवन की परिपूर्णता एवं सर्वाङ्गीण विकास में समान रूप से महत्त्व रखती हैं।

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥1॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥2॥

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥3॥

अने॑ज॒देकं॑ मन॒सो जवी॑यो नैन॒ददे॑वा आ॒प्नुव॑न्पूर्व॒मर्ष॑त् ।
तद्भा॒वतो॑ऽन्या॒नत्ये॑ति तिष्ठ॒त्तस्मिन्॒नपो मा॑तरि॒श्वा द॑धाति ॥4॥

अ॒न्धन्त॑मः प्रवि॑शन्ति येऽवि॒द्यामु॑पास॒ते ।
ततो॑ भूय॑ इव ते त॒मो य उ॑ वि॒द्याया॑ रताः ॥5॥

अ॒न्यदे॒वाहुर्वि॑द्यया अ॒न्यदा॑हुरवि॒द्यया ।
इति॑ शुश्रु॒म धीरा॑णां ये न॒स्तद्वि॑च॒चक्षि॑रे ॥6॥

वि॒द्यां चावि॑द्यां च यस्तद्वे॒दोभयं॑ स॒ ह ।
अवि॑द्यया मृ॒त्युं ती॒र्त्वा वि॒द्ययाऽमृ॑तमश्नुते ॥7॥

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

ईशावास्यम्	-	ईशस्य ईशेन वा आवास्याम्। ईश के रहने योग्य अर्थात् ईश्वर से व्याप्ता।
जगत्	-	गच्छति इति जगत्। सततं परिवर्तमानः प्रपञ्चः। सतत परिवर्तनशील संसार।
भुञ्जीथाः	-	भोगं कुरु। भोग करो। विषय वस्तु का ग्रहण करो। भुज् (पालने अभ्यवहारे च) धातु, आत्मनेपदी, विधिलिङ्, मध्यम पुरुष, एकवचन।
मा गृधः	-	लोलुपः मा भव। लोलुप मत हो। लोभ मत करो। गृध् (अभिकांक्षायाम्) धातु। लङ् लकार, मध्यम पुरुषः एकवचन में 'अगृधः' रूप बनता है। व्याकरण नियमानुसार निषेधार्थक अव्यय 'माङ्' के योग में 'अगृधः' के आरम्भ में विद्यमान 'अ' कार का लोप होता है।
कस्यस्विद्	-	किसी का। इस के समानार्थक पद हैं-कस्यचित्, कस्यचन। अव्यय।
कुर्वन्नेव	-	करते हुए ही। कृ + शतृ पुलिङ्ग, प्रथमा विभक्ति, एकवचन कुर्वन् + एव।
जिजीविषेत्	-	जीवितुम् इच्छेत्। जीने की इच्छा करें। जीव (प्राणधारणे) धातु, इच्छार्थक सन् प्रत्यय से विधि लिङ्। जीव + सन् + विधिलिङ्।

कर्म न लिप्यते	- कर्म लिप्त नहीं होता। लिप (उपदेहे) धातु, लट्, कर्मणि प्रयोग। 'कर्म नरे न लिप्यते-यह एक विशिष्ट वैदिक प्रयोग है। तुलना कीजिये-'लिप्यते न स पापेन।' (भगवद्गीता-5.10)
असुर्याः	- प्रकाशहीन। अथवा असुर सम्बन्धी। अविद्यादि दोषों से युक्त, प्राणपोषण में निरत। असुर + य; असु + रा + या बहुवचन।
अन्धेन तमसा	- अत्यन्त अज्ञान रूपी अन्धकार से। 'तमः' शब्द अज्ञान का बोधक।
आवृताः	- आच्छादित। आ + वृ (वरणे) + क्त।
प्रेत्य	- मरणं प्राप्य, मरण प्राप्तकर। इण् (गतौ) धातु। प्र + इ + ल्यप्।
आत्महनः	- आत्मानं ये घ्नन्ति। आत्मा की व्यापकता को जो स्वीकार नहीं करते। 'आत्मानं = ईशं सर्वतः पूर्णं चिदानन्दं घ्नन्ति = तिरस्कुर्वन्ति (शाङ्करभाष्ये)।'
अनेजत्	- कम्पन रहित। विकार रहित, स्थिर, अचल। एजृ (कम्पने) धातु। न + एज् + शतृ। नपुंसक लिङ्ग, प्रथमा विभक्ति एकवचन।
जवीयः	- अतिशयेन जववत्। अधिक वेगवाला। जव + मतुप् + ईयस्। नपुंसक लिङ्ग, प्रथमा विभक्ति एकवचन।
न आप्नुवन्	- प्राप्त नहीं किया। आप्लु (व्याप्तौ), लङ् लकार प्रथम पुरुष बहुवचन।
अर्षत्	- गच्छत्। गमनशील। ऋषी (गतौ) धातु। शतृ प्रत्यय, नपुंसक लिङ्ग, प्रथमा विभक्ति एकवचन। अथवा ऋ (गतौ) धातु, लेट् लकार।
तिष्ठत्	- स्थिर रहने वाला। परिवर्तन रहित। स्था + शतृ, नपुंसक लिङ्ग, प्रथमा विभक्ति एकवचन।
मातरिश्वा	- वायु। प्राणवायु। मातरि = अन्तरिक्षे श्वयति = गच्छति इति मातरिश्वा। नकारान्त पुलिङ्ग, प्रथमा विभक्ति एकवचन।
प्रविशन्ति	- प्रवेश करते हैं। प्र + विश् (प्रवेशने) लट् लकार प्रथम पुरुष बहुवचन।
उपासते	- उपासना करते हैं। उप + आसते। आस् (उपवेशने) धातु लट् लकार प्रथम पुरुष बहुवचन। आस्ते आसाते आसते।
ततोभूय इव	- उससे अधिक। तीनों पद अव्यय हैं।
रताः	- रमण करते हैं। निरत हैं। रम् (क्रीडायां) + क्त। प्रथमा विभक्ति बहुवचन।
वेद	- जानता है। विद् (ज्ञाने) धातु, लट् लकार प्रथम पुरुष एकवचन।
उभयम्	- दोनों।

तीर्त्वा	-	तरणकर। तृ (प्लवनतरणयोः) + क्त्वा। अव्यय।
अमृतम्	-	अमरता को। जन्म-मृत्यु के दुःख से रहित अमरत्व को।
अश्नुते	-	प्राप्त करता है। अश् (भोजने) धातु। भोजनार्थक धातु इस सन्दर्भ में प्राप्ति के अर्थ में है। (अश्नुते प्राप्तिकर्मा; निघण्टुः 2.18)
आहुः	-	कहते हैं। ब्रू (व्यक्तायां वाचि) लट् लकार प्रथम पुरुष बहुवचन।
शुश्रुम	-	सुन चुके हैं। श्रु (श्रवणे) धातु, लिट् लकार उत्तम पुरुष बहुवचन।
विचक्षिरे	-	स्पष्ट उपदेश दिये थे। वि + चक्षिङ् (आख्याने) धातु, लिट् लकार प्रथम पुरुष बहुवचन। चक्षे चक्षते चक्षिरे।
विद्या	-	ज्ञान, अध्यात्म ज्ञान। विद् (ज्ञाने) + क्यप् + टाप्। यहाँ 'अध्यात्म विद्या' के अर्थ में 'विद्या' शब्द का प्रयोग हुआ है। इस चराचर जगत् में सर्वत्र व्याप्त आत्मस्वरूप ईश्वर के ज्ञान को 'अध्यात्मविद्या' की संज्ञा दी गयी है। यह यथार्थ ज्ञान 'विद्या' है। मोक्ष विद्या नाम से भी जाना जाता है।
अविद्या	-	अध्यात्मेतर विद्या, व्यावहारिक विद्या। अध्यात्म ज्ञान से भिन्न सभी ज्ञान। न + विद्या। 'न' का अर्थ है 'इतर' अथवा 'भिन्न'। अर्थात् 'आत्मविद्या से भिन्न' जो भी ज्ञानराशि है जैसे सृष्टिविज्ञान, यज्ञविद्या, भौतिक विज्ञान, आयुर्विज्ञान, प्रौद्योगिकी, सूचना-तन्त्र-ज्ञान आदि अविद्या पद में समाहित हैं।

अभ्यासः

1. संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत-

- (क) ईशावास्योपनिषद् कस्याः संहितायाः भागः?
- (ख) जगत्सर्वं कीदृशम् अस्ति?
- (ग) पदार्थभोगः कथं करणीयः?
- (घ) शतं समाः कथं जिजीविषेत्?
- (ङ) आत्महनो जनाः कीदृशं लोकं गच्छन्ति?
- (च) मनसोऽपि वेगवान् कः?

- (छ) तिष्ठन्नपि कः धावतः अन्यान् अत्येति?
- (ज) अन्धन्तमः के प्रविशन्ति?
- (झ) धीरेभ्यः ऋषयः किं श्रुतवन्तः?
- (ञ) अविद्यया किं तरति?
- (ट) विद्यया किं प्राप्नोति?
2. 'ईशावास्यम्.....कस्यस्विद्धनम्' इत्यस्य भावं सरलसंस्कृतभाषया विशदयत।
3. 'अन्धन्तमः प्रविशन्ति.....विद्यायां रताः' इति मन्त्रस्य भावं हिन्दीभाषया आंग्लभाषया वा विशदयत।
4. 'विद्यां चाविद्यां च.....ऽमृतमश्नुते' इति मन्त्रस्य तात्पर्यं स्पष्टयत।
5. रिक्तस्थानानि पूरयत-
- (क) इदं सर्वं जगत् .....।
- (ख) मा गृधः .....।
- (ग) शतं समाः ..... जिजीविषेत्।
- (घ) असुर्या नाम लोका ..... आवृताः।
- (ङ) अविद्योपासकाः ..... प्रविशन्ति।
6. अधोलिखितानां सप्रसङ्गं हिन्दीभाषया व्याख्या कार्या-
- (क) तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः।
- (ख) न कर्म लिप्यते नरे।
- (ग) तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति।
- (घ) अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते।
- (ङ) एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति।
- (च) तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः।
- (छ) अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत्।

7. उपनिषन्मन्त्रयोः अन्वयं लिखत-

अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदाहुरविद्यया ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् ।

तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥

8. प्रकृतिं प्रत्ययं च योजयित्वा पदरचनां कुरुत-

त्यज् + क्त; कृ + शतृ; तत् + तसिल्

9. प्रकृतिप्रत्ययविभागः क्रियताम्-

प्रेत्य, तीर्त्वा, धावतः, तिष्ठत्, जवीयः

10. अधोलिखितानि पदानि आश्रित्य वाक्यरचनां कुरुत-

जगत्यां, धनम्, भुञ्जीथाः, शतम्, कर्माणि, तमसा, त्वयि, अभिगच्छन्ति, प्रविशन्ति, धीराणां, विद्यायाम्, भूयः, समाः।

11. सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत-

(क) ईशावास्यम्	..... + ...
(ख) कुर्वन्नेवेह	..... + ... + ...
(ग) जिजीविषेत् + शतं	.....
(घ) तत् + धावतः	.....
(ङ) अनेजत् + एकं	.....
(च) आहुः + अविद्यया	.....
(छ) अन्यथेतः	..... + ...
(ज) तांस्ते	..... + ...

12. अधोलिखितानां समुचितं योजनं कुरुत-

धनम्	—	वायुः
समाः	—	आत्मानं ये घ्नन्ति
असुर्याः	—	श्रुतवन्तः स्म
आत्महनः	—	तमसाऽऽवृताः
मातरिश्वा	—	वर्षाणि
शुश्रुम	—	अमरतां
अमृतम्	—	वित्तम्

13. अधोलिखितानां पदानां पर्यायपदानि लिखत-

नरे, ईशः, जगत्, कर्म, धीराः, विद्या, अविद्या

14. अधोलिखितानां पदानां विलोमपदानि लिखत-

एकम्, तिष्ठत्, तमसा, उभयम्, जवीयः, मृत्युम्

योग्यताविस्तारः

समग्रेऽस्मिन् विश्वे ज्ञानस्याद्यं स्रोतो वेदराशिरिति सुधियः आमनन्ति। तादृशस्य वेदस्य सारः उपनिषत्सु समाहितो वर्तते। उपनिषदां 'ब्रह्मविद्या' 'ज्ञानकाण्डम्' 'वेदान्तः' इत्यपि नामान्तराणि विद्यन्ते। उप-नि इत्युपसर्गसहितात् सद् (षड्लृ) धातोः क्तिप् प्रत्यये कृते उपनिषत्-शब्दो निष्पद्यते, येन अज्ञानस्य नाशो भवति, आत्मनो ज्ञानं साध्यते, संसारचक्रस्य दुःखं शिथिलीभवति तादृशो ज्ञानराशिः उपनिषत्पदेन अभिधीयते। गुरोः समीपे उपविश्य अध्यात्मविद्याग्रहणं भवतीत्यपि कारणात् उपनिषदिति पदं सार्थकं भवति।

प्रसिद्धासु 108 उपनिषत्स्वपि 11 उपनिषदः अत्यन्तं महत्त्वपूर्णाः महनीयाश्च। ताः ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्डक-माण्डूक्य-ऐतरेय-तैत्तिरीय-छान्दोग्य-बृहदारण्यक-श्वेताश्वतराख्याः वेदान्ताचार्याणां टीकाभिः परिमण्डिताः सन्ति।

आद्यायाम् ईशावास्योपनिषदि 'ईशाधीनं जगत्सर्वम्' इति प्रतिपाद्य भगवदर्पणबुद्ध्या भोगो निर्दिश्यते। ईशोपनिषदि 'जगत्यां जगत्' इति कथनेन समस्तब्रह्माण्डस्य या गत्यात्मकता निरूपिता सा आधुनिकगवेषणाभिरपि सत्यापिता। सततं परिवर्तमाना ब्रह्माण्डगता चलनस्वभावा या सृष्टिः-पशूनां प्राणिनां, तेजःपुञ्जानां, नदीनां, तरङ्गाणां, वायोः वा; या च स्थिरत्वेन अवलोक्यमाना सृष्टिः-पर्वतानां,

वृक्षाणां, भवनादीनां वा सा सर्वा अपि सृष्टिः ईश्वराधीना सती चलत्स्वभावा एव। ईश्वरस्य विभूत्या सर्वा अपि सृष्टिः परिपूर्णा चलत्स्वभावा च चकास्ते। तदुक्तं भगवद्गीतायाम्-

**यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवम् ॥ इति ॥**

भगवद्गीता-10.41

उपनिषत्प्रस्थानरहस्यं विद्याया अविद्यायाश्च समन्वयमुखेन अत्र उद्घाटितमस्ति। ये जना अविद्यापदवाच्येषु यज्ञयागादिकर्मसु, भौतिक-शास्त्रेषु, लौकिकेषु ज्ञानेषु दैनन्दिनसुखसाधनसञ्चयनार्थं संलग्नमानसा भवन्ति ते लौकिकीम् उन्नतिं प्राप्नुवन्त्येव; किन्तु तेषां तेषां जनानाम् आध्यात्मिकं बलम्, अन्तस्सत्त्वं वा निस्सारं भवति। ये तु विद्यापदवाच्ये आत्मज्ञाने एव केवलं संलग्नमनसः भवन्ति, भौतिकज्ञानस्य साधनसामग्रीणां च तिरस्कारं कुर्वन्ति ते जीवननिर्वाहे, लौकिकेऽभ्युदये च क्लेशमनुभवन्ति।

अत एव अविद्याया भौतिकज्ञानराशिभिः मानवकल्याणकारीणि जीवनयात्रासम्पादकानि वस्तूनि सम्प्राप्य विद्याया आत्मज्ञानेन-ईश्वरज्ञानेन जन्ममृत्युदुःखरहितम् अमृतत्वं प्राप्नोति। विद्याया अविद्यायाश्च ज्ञानेन एव इह लोके सुखं परत्र च अमृतत्वमिति कल्याणीं वाचम् उपदिशति उपनिषत् 'अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते' इति।

पाठ्यांशेन सह भावसाम्यं पर्यालोचयत-

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायोऽह्यकर्मणः।

शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥

भगवद्गीता-3.8

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत्।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते॥ कठोपनिषत्-3.15

कठोपनिषदि प्रतिपादितं श्रेयः प्रेयश्च अधिकृत्य सङ्गृहीत-

दिङ्मात्रं यथा-

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ

संपरीत्य विविनक्ति धीरः।

श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते

प्रेयो मन्दो योगक्षेमात् वृणीते॥

कठोपनिषत्-2.2

विविधासु उपनिषत्सु प्रतिपादिताम् आत्मप्राप्तिविषयकजिज्ञासां विशदयत-

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो

न मेधया न बहुना श्रुतेन।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष

आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम्॥

कठोपनिषत्-2.23

वैदिकस्वराः

वैदिकमन्त्रेषु उच्चारणदृष्ट्या त्रिविधानां 'स्वराणां' प्रयोगो भवति। मन्त्राणाम् अर्थमधिकृत्य चिन्तनं प्रकृतिप्रत्यययोः योगं, समासं वाश्रित्य भवति। तत्र अर्थनिर्धारणे स्वरा महत्त्वूर्णा भवन्ति। 'उच्चैरुदात्तः' 'नीचैरनुदात्तः' 'समाहारः स्वरितः' इति पाणिनीयानुशासनानुरूपम् उदात्तस्वरः ताल्वादस्थानेषु उपरिभागे उच्चारणीयः, अनुदात्तस्वरः ताल्वादीनां नीचैः स्थानेषु, उभयोः स्वरयोः समाहाररूपेण (समप्रधानत्वेन) स्वरित उच्चारणीय इति उच्चारणक्रमः। वैदिकशब्दानां निर्वचनार्थं प्रवृत्ते निरुक्ताख्ये ग्रन्थे पाणिनीयशिक्षायां च स्वरस्य महत्त्वम् इत्थमुक्तम्-

मन्त्रो हीनस्स्वरतो वर्णतो वा

मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह।

स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रशत्रुस्स्वरतोऽपराधात्॥

मन्त्राः स्वरसहिताः उच्चारणीया इति परम्परा। अतः स्वरितस्वरः अक्षराणाम् उपरि चिह्नेन, अनुदात्तस्वरः अक्षराणां नीचैः चिह्नेन, उदात्तस्वरः किमपि चिह्नं विना च मन्त्राणां पठन-सौकर्यार्थं प्रदर्श्यते।

द्वितीयः पाठः

रघुकौत्ससंवादः

प्रस्तुत पाठ्यांश महाकवि कालिदास द्वारा विरचित रघुवंश महाकाव्य के पञ्चम सर्ग से संकलित है। इसमें महाराज रघु एवं वरतन्तु ऋषि के शिष्य कौत्स नामक ब्रह्मचारी के मध्य साकेत नगरी में हुआ संवाद वर्णित है।

कौत्स वेद, पुराण, वेदाङ्ग, दर्शन आदि 14 विद्याओं का अध्ययन समाप्त करके गुरुदक्षिणा देने की इच्छा से अपने गुरु वरतन्तु से बार-बार गुरुदक्षिणा लेने की प्रार्थना करता है। गुरु द्वारा गुरुभक्ति को ही गुरुदक्षिणा रूप में मानने पर भी कौत्स की निरन्तर प्रार्थना से रुष्ट होकर वरतन्तु उसे गुरुदक्षिणा के रूप में 14 करोड़ स्वर्णमुद्रायें देने की आज्ञा देते हैं।

कौत्स विश्वजित् नामक यज्ञ में सर्वस्व दान कर चुके महाराज रघु के पास गुरुदक्षिणा के लिए धन माँगने आता है। महाराज रघु धनपति कुबेर पर आक्रमण करने की योजना बनाते हैं। भयभीत कुबेर रघु के कोषागार में सुवर्ण-वृष्टि कर देते हैं। रघु कौत्स को धन प्रदान कर सन्तुष्ट होते हैं और कौत्स भी गुरु को देने के लिए गुरुदक्षिणा प्राप्त कर सन्तुष्ट हो जाते हैं।

प्रस्तुत पाठ्यांश से यह सन्देश मिलता है कि शासक को सर्वसाधारण जन के प्रति उदार एवं कल्याणकारी होना चाहिए तथा याचक को अपनी आवश्यकता से अधिक प्राप्त करने की इच्छा नहीं रखनी चाहिए।

तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं
 निःशेषविश्राणितकोषजातम् ।
 उपात्तविद्यो गुरुदक्षिणार्थी
 कौत्सः प्रपेदे वरतन्तुशिष्यः ॥1॥

स मृन्मये वीतहिरण्मयत्वात्
 पात्रे निधायार्घ्यमनर्घशीलः ।
 श्रुतप्रकाशं यशसा प्रकाशः
 प्रत्युज्जगामातिथिमातिथेयः ॥2॥

तमर्चयित्वा विधिवद्विधिज्ञः
 तपोधनं मानधनाग्रयायी ।
 विशांपतिर्विष्टरभाजमारात्
 कृताञ्जलिः कृत्यविदित्युवाच ॥3॥

अप्यग्रणीर्मन्त्रकृतामृषीणां
कुशाग्रबुद्धे कुशली गुरुस्ते ।
यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं
लोकेन चैतन्यमिवोष्णरश्मेः ॥4॥

तवार्हतो नाभिगमेन तृप्तं
मनो नियोगक्रिययोत्सुकं मे ।
अप्याज्ञया शासितुरात्मना वा
प्राप्तोऽसि सम्भावयितुं वनान्माम् ॥5॥

इत्यर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य
रघोरुदारामपि गां निशम्य ।
स्वार्थोपपत्तिं प्रति दुर्बलाश-
स्तमित्यवोचद्वरतन्तुशिष्यः ॥6॥

सर्वत्र नो वार्तमवेहि राजन्!
नाथे कुतस्त्वय्यशुभं प्रजानाम् ।
सूर्ये तपत्यावरणाय दृष्टेः
कल्पेत लोकस्य कथं तमिस्त्रा ॥7॥

शरीरमात्रेण नरेन्द्र तिष्ठन्
आभासि तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः ।
आरण्यकोपात्तफलप्रसूतिः
स्तम्बेन नीवार इवावशिष्टः ॥8॥

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो
गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये ।
स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं
शरद्घनं नार्दति चातकोऽपि ॥9॥

एतावदुक्त्वा प्रतियातुकामं
 शिष्यं महर्षेर्नृपतिर्निषिध्य ।
 किं वस्तु विद्वन्! गुरवे प्रदेयं
 त्वया कियद्वेति तमन्वयुङ्क्त ॥10॥

ततो यथावद्विहिताध्वराय
 तस्मै स्मयावेशविवर्जिताय ।
 वर्णाश्रमाणां गुरवे स वर्णी
 विचक्षणः प्रस्तुतमाचक्षे ॥11॥

समाप्तविद्येन मया महर्षि-
 विज्ञापितोऽभूद्गुरुदक्षिणायै ।
 स मे चिरायास्खलितोपचारां
 तां भक्तिमेवागणयत्पुरस्तात् ॥12॥

निर्बन्धसञ्जातरुषार्थकार्श्य-
 मचिन्तयित्वा गुरुणाहमुक्तः ।
 वित्तस्य विद्यापरिसंख्यया मे
 कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति ॥13॥

इत्थं द्विजेन द्विजराजकान्ति-
 रावेदितो वेदविदां वरेण ।
 एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिरेनं
 जगाद भूयो जगदेकनाथः ॥14॥

गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृशवा
 रघोः सकाशादनवाप्य कामम् ।
 गतो वदान्यान्तरमित्ययं मे
 मा भूत्परीवादनवावतारः ॥15॥

स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये
वसंश्चतुर्थोऽग्निरिवाग्न्यगारे ।
द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्-
यावद्यते साधयितुं त्वदर्थम् ॥16॥

तथेति तस्यावितथं प्रतीतः
प्रत्यग्रहीत्सङ्गरमग्रजन्मा ।
गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य
निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुबेरात् ॥17॥

प्रातः प्रयाणाभिमुखाय तस्मै
सविस्मयाः कोषगृहे नियुक्ताः ।
हिरण्मयीं कोषगृहस्य मध्ये
वृष्टिं शशंसुः पतितां नभस्तः ॥18॥

तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं
लब्धं कुबेरादभियास्यमानात् ।
दिदेश कौत्साय समस्तमेव
पादं सुमेरोरिव वज्रभिन्नम् ॥19॥

जनस्य साकेतनिवासिनस्तौ
द्वावप्यभूतामभिनन्द्यसत्त्वौ ।
गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहोऽर्थी
नृपोऽर्थिकामादधिकप्रदश्च ॥20॥

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

विश्वजिति अध्वरे	- विश्वजित् नामक यज्ञ में।
कोषजातम्	- धन समूह। सम्पूर्ण धनराशि।
विश्राणितम्	- प्रदत्त; दान में दिया हुआ। वि + श्रणु (दाने) + क्त; दत्तम्।
उपात्तविद्यः	- विद्या को प्राप्त किया हुआ। विद्यासम्पन्न।
गुरुदक्षिणार्थी	- गुरुदक्षिणा देने की इच्छा से प्रार्थना करने वाला।
प्रपेदे	- पहुँचा। प्र + पद् (गतौ) लिट् + प्र.पु. एकवचन
मृण्मये	- मिट्टी के बने हुए। मृत् + मयट्।
वीतहिरण्यमयत्वात्	- सोने के बने हुए पात्रों के न रहने से। हिरण्यस्य विकारः = हिरण्यमयम्। वि + इण् + क्त।
निधाय	- रखकर। संस्थाप्य। नि + धा + ल्यप्।
अर्घ्यम्	- अर्घ निमित्तक द्रव्य। अर्घार्थम् योग्यम् इदं द्रव्यम् अर्घ + यत्।
अनर्घशीलः	- असाधारण आचारवान्। महनीय स्वभाववाला। अमूल्यस्वभावः, असाधारण- स्वभावो वा। नञ् + अर्घः। अमूल्यम्।
श्रुतप्रकाशं	- वेदादि शास्त्रों के अध्ययन से प्रसिद्ध। श्रुत = शास्त्र। श्रुतेन प्रकाशः। तम्।
श्रुतम्	- वेदादि शास्त्र। श्रूयते इति श्रुतं-वेदादिशास्त्रम्। श्रु + क्त।
प्रत्युज्जगाम	- पास उठकर गया। प्रति + उत् + गम् + लिट्। प्रथमपुरुष एकवचन।
आतिथेयः	- अतिथि सत्कार करने वाला। अतिथये साधुः। अतिथि + ढञ्।
अर्चयित्वा	- पूजन करके। अर्च् (पूजायां) + णिच् + क्त्वा। स्वार्थे णिच्।
विधिवत्	- शास्त्रोक्त नियमों के अनुरूप। यथाशास्त्रम्। विधि + वत्।
विधिज्ञः	- शास्त्रज्ञ। शास्त्र नियमों के वेत्ता।
तपोधनं	- ऋषि को। जिसका तप ही धन है। तपः धनं यस्य। बहुब्रीहि समास।
मानधनाग्रयायी	- आत्म गौरव को ही धन मानने वालों में अग्रगण्य / अग्रेसर।
विशाम्पतिः	- राजा। विश् = प्रजा। पति = स्वामी।
विष्टरभाजाम्	- आसन पर / पीठ पर बैठे हुए। विष्टरम् = आसनम् अथवा पीठम्।

आरात्	- समीप में। दूर और समीप दोनों अर्थों में 'आरात्' पद का प्रयोग होता है। अव्यय।
कृत्यवित्	- अपने कर्तव्य एवं उत्तरदायित्व को समझने वाला। कृ + यत् + विद् + क्विप्।
उवाच	- वच (परिभाषणे) धातु, लिट्, प्रथम पुरुष, एकवचन।
मन्त्रकृताम्	- मन्त्रद्रष्टाओं में। मनन करने वालों में। चिन्तन करने वालों में। प्रथम अर्थ में कृ-धातु का अर्थ है 'दर्शन' न कि निर्माण। ऋषयो मन्त्रद्रष्टारः।
कुशाग्रबुद्धे	- हे सूक्ष्मदर्शी ! कुशस्य अग्र कुशाग्रं कुशाग्रमिव बुद्धिर्यस्य सः कुशाग्रीयम्। तत्सम्बोधनम्। कुश एक विशेष प्रकार की तीखी नोंक वाली घास होती है जिसका उपयोग यज्ञ-यागादि में किया जाता है।
अशेषम्	- सम्पूर्ण। अविद्यमानः शेषः यस्मिन् तत्। न + शेषम्। शेष न रहने तक।
लोकेन	- लोगों से। समूहवाची पद।
उष्णरश्मिः	- सूर्य। उष्णः रश्मिः यस्य सः। बहुव्रीहि समास।
आप्तम्	- प्राप्त किया गया। आप्लृ (व्याप्तौ) + क्त।
अर्हतः	- प्रशंसा के योग्य का। अर्ह (पूजायाम्) + शतृ, षष्ठी एकवचन। अर्ह-धातु से 'प्रशंसा' के अर्थ में ही शतृ प्रत्यय होता है।
अभिगमेन	- आगमन से।
तृप्तम्	- सन्तुष्ट। तृप् (प्रीणने) + क्त।
नियोगक्रियया	- आज्ञा से।
उत्सुकं	- उत्कण्ठित।
सम्भावयितुम्	- कृतार्थ करने के लिए। सम् + भू + णिच् + तुमुन्।
अर्घ्यपात्रानुमितव्ययस्य	- (मृण्मय) अर्घ्यपात्र से ही जिसके सम्पूर्ण धन के व्यय हो जाने का पता लगता है उसका। अर्घ्यस्य पात्रम्। अर्घ्यपात्रेण अनुमितः व्ययः यस्य सः। तस्य = रघोः।
गाम्	- वाणी को। गो शब्द अनेकार्थक है। इस स्थान पर वाणी का वाचक है।

निशम्य	- सुनकर। नि + शम् + ल्यप्।
स्वार्थोपपत्तिम्	- अपने प्रयोजन (कार्य) की सिद्धि को। यहाँ अर्थ शब्द प्रयोजन वाचक है।
दुर्बलाशः	- निराश होते हुए; शिथिल मनोरथ होते हुए। दुर्बला आशा यस्य सः।
अवोचत्	- बोला। वच् + (परिभाषणे) लङ् प्रथमपुरुष, एकवचन।
वार्तम्	- कुशलता, नीरोगता। 'वार्त, स्वास्थ्यम्, आरोग्यम्, अनामयम्' इति पर्यायपदानि।
अवेहि	- जानो। अव + इहि (इण् गतौ) लोट् मध्यमपुरुष एकवचन।
सूर्ये तपति (सति)	- सूर्य के प्रकाशमान होने पर। सती सप्तमी प्रयोग। तपति - तप + शतृ सप्तमी विभक्ति एकवचन (पुं.)
कथं कल्पेत	- कैसे पर्याप्त होगा (समर्थ नहीं होगा) क्लृप् (सामर्थ्ये) विधि लिङ्। प्रथम पुरुष एकवचन।
तमिस्रा	- अन्धकार समूह। 'तमिस्रा तु तमस्ततौ'।
शरीरमात्रेण	- केवल शरीर से। केवलं शरीरं शरीरमात्रम्। मात्रच् प्रत्यय।
आभासि	- सुशोभित हो रहे हो। आ + भा (दीप्तौ) लट् मध्यम पुरुष एकवचन।
तीर्थप्रतिपादितर्धिः	- सत्पात्रों को सारी सम्पत्ति दान करने वाले। तीर्थे-सत्पात्रे प्रतिपादिता-दत्ता ऋद्धिः-समृद्धिः (सम्पत्) येन सः।
आरण्यकाः	- अरण्य में निवास करने वाले मुनिजन आदि अरण्ये भवाः आरण्यकाः।
स्तम्बेन	- डांठ (डंठल) मात्र से। तृतीया विभक्ति एकवचन।
नीवारः	- धान्य विशेष। जंगल में स्वतः उत्पन्न हुआ धान्य विशेष।
अनन्यकार्यः	- जिसे निर्दिष्ट उद्देश्य के अतिरिक्त अन्य कार्य न हो। प्रयोजनान्तर-रहितः। न विद्यते अन्यकार्यं यस्य सः। अन्यच्च तत् कार्यञ्च अन्यकार्यम्।
आहर्तुम्	- ग्रहण करने के लिये। आ + ह् (हरणे) + तुम्।
यतिष्ये	- प्रयत्न करूँगा। यती (प्रयत्ने) + लृट् उत्तम पुरुष बहुवचन।

निर्गलिताम्बुगर्भ	- जिसके गर्भ से जल निकल चुका हो। अम्ब्वेव गर्भः अम्बुगर्भः। निर्गलितः अम्बुगर्भः यस्मात् सः।
शरद्धनम्	- शरत् कालिक मेघ।
नार्दति	- याचना नहीं करता है। न + अर्दति। अर्द् (गतौ याचने च) लट् प्रथम पुरुष एकवचन।
चातकः	- पपीहा (पक्षी विशेष) चातक पक्षी।
प्रतियातुकामम्	- लौट जाने की इच्छा वाले को। प्रतियातुं कामः यस्य सः तम्। प्रति + या (प्रापणे) + तुम्। 'तुंकाममनसोरपि' इस अनुशासन से 'तुम्' प्रत्यय के मकार का लोप होता है।
निषिध्य	- निवारण कर। निवार्य। नि + षिध् (गत्याम्) + ल्यप्।
प्रदेयम्	- देने योग्य। प्र + दा (दाने) + यत्।
कियत्	- कितना। किं परिमाणम्?।
अन्वयुङ्क्त	- पूछा। अनु + युज् + लङ् प्रथम पुरुष एकवचन। अयुङ्क्त अयुञ्जाताम् अयुञ्जत।
यथावत्	- विधिवत्। शास्त्रों के नियमानुरूप।
स्मयावेशविवर्जिताय	- जो गर्व के आवेश से वर्जित हो। गर्वाभिनिवेशशून्याय। स्मयः = गर्वः।
वर्णी	- ब्रह्मचारी। वर्ण + इन्।
आचक्षे	- कहने लगा था। आ + चक्षिङ् (व्यक्तायां वाचि) लिट् प्रथमपुरुष एकवचन।
गुरवे	- नियामक को। प्रजानां नियामकाय।
गुरुदक्षिणायै	- गुरुदक्षिणा स्वीकार करने हेतु।
चिराय	- चिरकाल से (बहुत वर्षों से/बहुत दिनों से)। यह एक अव्यय है जिस के अन्त में नाना विभक्तियों के रूप दिखाई पड़ते हैं। जैसे चिरम्, चिरात्, चिरस्य। ये सभी समानार्थक हैं।
अगणयत्	- गिन लिया। गण् (संख्याने) + णिच् + लङ्। चुरादि गण।
पुरस्तात्	- सब से पहले। अव्यय।
निर्बन्धेन	- बार बार प्रार्थना किये जाने से। प्रार्थनातिशयेन।

अर्थकार्श्यम्	- अर्थ संकट, दारिद्र्य।
अचिन्तयित्वा	- बिना सोचे। नञ् + चिती (संज्ञाने) + णिच् + त्वा।
विद्यापरिसङ्ख्यया	- विद्या की गणना (संख्या) के अनुसार।
आहर	- लाओ। आ + ह + लोट्। मध्यम पुरुष एकवचन।
एनोनिवृत्तेन्द्रियवृत्तिः	- जितेन्द्रिय। पापों से निवृत्त इन्द्रिय वृत्ति वाले। एनः = पाप, अपराध।
जगाद	- कहा। गद् (व्यक्तायां वाचि) + लिट्। प्रथमपुरुष एकवचन।
श्रुतपारदृश्व	- शास्त्रज्ञ, शास्त्रमर्मज्ञ। श्रुतस्य पारं दृष्टवान्। श्रुत + पार + दृश् + क्निप्।
सकाशात्	- पास से। अव्यय।
वदान्यान्तरम्	- दूसरे दाता। वदान्यः = दानी। अन्यः वदान्यः वदान्यान्तरम्।
माभूत्	- न होवे। माङ् + अभूत्।
परीवादः	- निन्दा। 'परिवाद' शब्द भी निन्दार्थक है।
वसन्	- रहते हुए। वस् (निवासे) + शतृ। प्रथमा विभक्ति, एकवचन।
चतुर्थः अग्निः इव	- चौथी अग्नि जैसा। दक्षिणाग्नि, गार्हपत्याग्नि और आहवनीयाग्नि नाम से अग्नि के तीन प्रकार हैं।
अग्न्यगारे	- अग्निशाला में। यज्ञशाला में।
त्वदर्थं साधयितुं यावद्यते	- तुम्हारा प्रयोजन पूरा करने के लिए यत्न करूँगा। तव + अर्थम्, = त्वदर्थम् यावत् + यते। 'यतिष्ये' इस अर्थ में 'यते' का प्रयोग। यती (प्रयत्ने) + लट्, आत्मनेपदी। उत्तमपुरुष एकवचन।
अवितथम्	- सत्य। वितथम् = मिथ्या, न वितथम् = अवितथम्।
सङ्गरम्	- प्रतिज्ञा को। 'सङ्गर' नानार्थक शब्द है।
गाम्	- भूमि को। अनेकार्थक शब्द।
चकमे	- इच्छा की। कम् (कान्तौ), लिट्, आत्मनेपदी, प्रथम पुरुष एकवचन।
कोषगृहे	- खजाने में। 'कोशगृह' पद भी प्रचार में है।
शशंसुः	- कहा था। कथयामासुः। शंस् + लिट् प्रथम पुरुष बहुवचन।
नभस्तः	- आकाश की ओर से। नभस् + तसिल्। अव्यय।

भास्वरम्	- चमकते हुए। चमकीला। भास्वरम्।
अभियास्यमानात्	- आक्रमण किये जाने वाले (कुबेर से)। अभि + या (प्रापणे) + लृट् (कर्मणि) यक् + शानच्। अभिगमिष्यमाणात्।
दिदेश	- दे दिया। दिश् (अतिसर्जने) लिट् प्रथम पुरुष एकवचन।
सुमेरोः	- सुमेरु पर्वत का। पुराणों के अनुसार यह स्वर्णमय पर्वत है।
वज्रभिन्नम्	- वज्रायुध से कटा हुआ। 'वज्र' इन्द्र का आयुध है। उसने वज्रायुध से पर्वतों के पंख काट दिये, ऐसी पौराणिक कथा है।
पादम्	- गिरिपादः। तलहटी। प्रत्यन्तपर्वतमिव स्थितम्।
अभिनन्द्यसत्त्वौ	- प्रशंसनीय व्यवहार वाले (दोनों)। अभिनन्द्यं सत्त्वं ययोः तौ।
गुरुप्रदेयाधिकनिःस्पृहः	- गुरु को देने से अधिक द्रव्य को लेने में इच्छा न रखने वाला (अर्थी)
अधिकप्रदः	- अधिक देने वाला। अधिकं प्रददाति इति।
साकेतनिवासिनः	- अयोध्या के निवासी लोग। साकेत + निवास + इन्। षष्ठी विभक्ति एकवचन।

अभ्यासः

1. संस्कृतभाषया उत्तरं लिखत-

- (क) कौत्सः कस्य शिष्य आसीत्?
- (ख) रघुः कम् अध्वरम् अनुतिष्ठति स्म?
- (ग) कौत्सः किमर्थं रघुं प्राप?
- (घ) मन्त्रकृताम् अग्रणीः कः आसीत्?
- (ङ) तीर्थप्रतिपादितर्द्धिः नरेन्द्रः कथमिव आभाति स्म?
- (च) चातकोऽपि कं न याचते?
- (छ) कौत्सस्य गुरुः गुरुदक्षिणात्वेन कियद्धनं देयमिति आदिदेश?
- (ज) रघुः कस्मात् परीवादात् भीतः आसीत्?
- (झ) कस्मात् अर्थं निष्क्रष्टुम् रघुः चकमे?
- (ञ) हिरण्मयीं वृष्टिं के शशंसुः?
- (ट) कौ अभिनन्द्यसत्त्वौ अभूताम्?

2. कोष्ठकात् समुचितं पदमादाय रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) यशसा ..... अतिथिं प्रत्युज्जगाम। (प्रकाशः, कृष्णः, आतिथेयः)
 (ख) मानधनाग्रयायी ..... तपोधनम् उवाच। (विशाम्पतिः, अकृताञ्जलिः, कौत्सः)
 (ग) कुशाग्रबुद्धे! ..... कुशली। (ते शिष्यः, ते गुरुः, अग्रणीः)
 (घ) हे राजन् सर्वत्र ..... अवेहि। (दुःखम्, वार्तम्, असुखम्)
 (ङ) स्तम्बेन अवशिष्टः ..... इव आभासि। (धान्यम्, नीवारः, वृक्षः)
 (च) हे विद्वन्! ..... गुरवे कियत् प्रदेयम्। (त्वया, मया, लोकेन)
 (छ) ..... अचिन्तयित्वा गुरुणा अहमुक्तः (शरीरक्लेशम्, अर्थकाश्यम्, रोगक्लेशम्)

3. अधोलिखितानां सप्रसङ्गं हिन्दीभाषया व्याख्या कार्या-

- (क) कोटीश्चतस्रो दश चाहर।
 (ख) माभूत्परीवादनवावतारः।
 (ग) द्वित्राण्यहान्यर्हसि सोढुमर्हन्।
 (घ) निष्क्रष्टुमर्थं चकमे कुबेरात्।
 (ङ) दिदेश कौत्साय समस्तमेव।

4. अधोलिखितेषु रिक्तस्थानेषु विशेष्य विशेषणपदानि पाठ्यांशात् चित्वा लिखत-

- (क) ..... अध्वरे।
 (ख) ..... कोषजातम्।
 (ग) ..... अनुमितव्ययस्य।
 (घ) ..... फलप्रसूतिः।
 (ङ) ..... विवर्जिताय।

5. विग्रह पूर्वकं समासनाम निर्दिशत-

(क) उपात्तविद्यः	(ख) तपोधनः
(ग) वरतन्तुशिष्यः	(घ) महर्षिः
(ङ) विहिताध्वराय	(च) जगदेकनाथः
(छ) नृपतिः	(ज) अनवाप्य

6. अधोलिखितानां पदानां समुचितं योजनं कुरुत-

(अ)

(आ)

(क) ते	(1) चतुर्दश
(ख) चतस्रः दश च	(2) गुरुदक्षिणार्थी
(ग) अस्खलितोपचारां	(3) अहानि
(घ) चैतन्यम्	(4) स्वस्ति अस्तु
(ङ) कौत्सः	(5) प्रबोधः प्रकाशो वा
(च) द्वित्राणि	(6) भक्तिम्

7. प्रकृतिप्रत्ययविभागः क्रियताम्-

- (क) अर्थी (ख) मृण्मयम् (ग) शासितुः (घ) अवशिष्टः (ङ) उक्त्वा (च) प्रस्तुतम्
(छ) उक्तः (ज) अवाप्य (झ) लब्धम् (ञ) अवेक्ष्य।

8. विभक्ति-लिङ्ग-वचनादिनिर्देशपूर्वकं पदपरिचयं कुरुत-

- (क) जनस्य (ख) द्वौ (ग) तौ (घ) सुमेरोः (ङ) प्रातः (च) सकाशात् (छ) मे
(ज) भूयः (झ) वित्तस्य (ञ) गुरुणा

9. अधोलिखितानां क्रियापदानाम् अन्येषु पुरुषवचनेषु रूपाणि लिखत-

- (क) अग्रहीत् (ख) दिदेश (ग) अभूत् (घ) जगाद (ङ) उत्सहते (च) अर्दति
(छ) याचते (ज) अवोचत्

10. अधोलिखितानां पदानां विलोम पदानि लिखत-

- (क) निःशेषम् (ख) असकृत् (ग) उदाराम् (घ) अशुभम् (ङ) समस्तम्

11. अधोलिखितानां पदानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत-

- (क) नृपः (ख) अर्थी (ग) भासुरम् (घ) वृष्टिः (ङ) वित्तम् (च) वदान्यः (छ) द्विजराजः
(ज) गर्वः (झ) घनः (ञ) वार्तम्

12. अधोलिखितानाम् अन्वयं कुरुत-

- (क) स मृण्मये वीतहिरण्मयत्वात् ..... आतिथेयः।
 (ख) समाप्तविद्येन मया महर्षिः ..... पुरस्तात्।
 (ग) स त्वं प्रशस्ते महिते मदीये ..... त्वदर्थम्।

13. अधोलिखितेषु प्रयुक्तानाम् अलङ्काराणां निर्देशं कुरुत-

- (क) 'यतस्त्वया ज्ञानमशेषमाप्तं लोकेन
 चैतन्यमिवोष्णरश्मेः'॥
 (ख) शरीरमात्रेण नरेन्द्र! तिष्ठन्न भासि ..... इवावशिष्टः॥
 (ग) तं भूपतिर्भासुरहेमराशिं ..... वज्रभिन्नम्॥

14. अधोलिखितेषु छन्दः निर्दिश्यताम्-

- (क) तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं ..... वरतन्तुशिष्यः॥
 (ख) गुर्वर्थमर्थी श्रुतपारदृश्वा ..... नवावतारः॥
 (ग) स त्वं प्रशस्ते महिते ..... त्वदर्थम्॥

15. 'रघु-कौत्ससंवाद' सरलसंस्कृतभाषया स्वकीयैः वाक्यैः विशदयत।

योग्यताविस्तारः

कालिदासीया काव्यशैली सहृदयानां मनो नितरां रञ्जयति। प्रतिमहाकाव्यं सुललितैः सुमधुरैः प्रसादगुणभरितैः च शब्दसन्दर्भैः मनोहारिणः संवादान् कविः समायोजयति। तत्र हृदयङ्गमाः परिसरसन्निवेशाः आश्रमोपवनादयः, लतागुल्मादयः, शुक-पिक-मयूर-मरन्द-हरिणादयः स्वभावरमणीयाः कविना चित्र्यन्ते। तादृशाः संवादाः कालिदासीयमहाकाव्ययोः सन्त्यनेके। यथा-रघुवंशे एव द्वितीयसर्गे सिंह-दिलीपयोः संवादे-

‘अलं महीपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्।
 न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य॥’

रघुवंशम् 2.34

सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहुर्वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्वनान्ते।
 तद्भूतनाथानुग! नार्हसि त्वं सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम्॥

रघुवंशम् 2.58

कालिदासः उपमालङ्कारप्रियः। तस्य सर्वेषु काव्येषु उपमायाः हृदयहारीणि उदाहरणानि लभ्यन्ते। यथा-

वन्यवृत्तिरिमां शश्वदात्मानुगमनेन गाम्।
विद्यामभ्यसनेनेव प्रसादयितुमर्हसि॥

रघुवंशम् 1.88

अर्घ्यम् - अर्घ्यम् इति पदेन अतिथिसत्कारार्थं सङ्ग्राह्यं द्रव्यम् अभिधीयते। भारतीयायाम् अतिथिसत्कार परम्परायाम् एतेषां द्रव्याणां नितरां महत्त्वं वर्तते। तानि द्रव्याणि दूरादागतस्य अतिथिजनस्य अघ्वश्रमम् अपनेतुं समर्थानि; अत एव तानि अर्घ्यद्रव्येषु स्थानं भजन्ते। अर्घ्यस्य, अर्घ्यस्य वा द्रव्याणि तु - दूर्वा, अक्षतानि, सर्षपाः, पुष्पाणि सुगन्धीनि, चन्दनादिसुगन्धिद्रव्याणि, स्वादु शीतलं जलञ्च। अर्घ्यः अर्घ्यं वा अतिथीनाम् उपचारार्थं, आदरार्थं वा विधीयत इति याज्ञवल्क्यः प्राह। तद्यथा-

‘दूर्वा सर्षपपुष्पाणां दत्त्वार्घ्यं पूर्णमञ्जलिम्’ इति।

विद्या - प्राचीनकाले चतुर्दश विद्याः पाठ्यन्ते स्म। ताः स्मृतिषु उल्लिखिताः सन्ति। तद्यथा

अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश॥

शिक्षा, व्याकरणं, छन्दः, निरुक्तं, ज्यौतिषं, कल्पः इति षट् वेदाङ्गानि; ऋक्, साम, यजुः, अथर्वण इति चत्वारो वेदाः। वेदार्थविचाराय प्रवृत्तं मीमांसाशास्त्रम्, न्यायविस्तरशब्देन ज्ञायमाना आन्वीक्षिकी, दण्डनीतिः, वार्ता, च; अष्टादश-पुराणानि; धर्मशास्त्रञ्च चतुर्दश-विद्यासु अन्तर्भवन्ति।

मन्त्रः - मन्त्र इति पदं ‘मन्त्रि’ (गुप्तभाषणे) धातोः घञ् प्रत्यये कृते निष्पन्नः, ऋषिभिः दृष्टानाम् आनुपूर्वाप्रधानानाम् ऋग्यजुस्सामाथर्वाख्यानां सामान्येन बोधकम्। प्रत्येकं वेदे अन्तर्गतानां मन्त्राणां बोधकतया भिन्नाः भिन्नाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते। केवलम् ऋङ्-मन्त्राणां कृते ‘ऋच’ इति साममन्त्राणां ‘सामानि’ इति, यजुर्मन्त्राणां ‘यजूषि’ इति अथर्वमन्त्राणां ‘आथर्वा’ इति च संज्ञा।

ज्ञानार्थकात् ‘मन्’ धातोः अपि मन्त्रशब्दस्य व्युत्पत्तिं प्रदर्शयन्ति। ध्यानावस्थायां मन्त्रान् ऋषयः अपश्यन् इति कारणात् ते ‘मन्त्रद्रष्टार’ इत्युच्यन्ते। सर्वदा मननं कुर्वन्ति, ध्यानमग्ना भवन्ति इति कारणात् ऋषयः मन्त्रकृत इत्यपि उच्यन्ते।

बहुभाषाज्ञानम् - अधोलिखितानाम् अन्यभाषाशब्दानां समानार्थकानि पदानि पाठे अन्वेष्टव्यानि
मेजबान (Host) अगवानी (to receive) जिद (insistance)

विशिष्टवाक्यनिर्माणकौशलम्

‘सूर्ये तपति कथं तमिस्रा’-एतत्सदृशानि वाक्यानि निर्मेयानि

1. सूर्ये अस्तम् ..... (गम्) चन्द्र उदेति।
2. मयि मार्गे ..... (स्था) यानम् आगतम्।
3. तस्मिन् ..... (प्रच्छ) अहम् उत्तरम् अयच्छम्।

अनेकार्थकशब्दः - पाठ्यांशे दृष्टानाम् अनेकार्थकशब्दानां सङ्ग्रहं कृत्वा नाना अर्थान् उल्लिखत।

काव्यसौन्दर्यबोधः - कालिदासस्य अन्येषु काव्येषु - ऋतुसंहार-मेघदूतयोः, मालविकाग्निमित्र-
विक्रमोर्वशीयाभिज्ञानशाकुन्तलेषु कुमारसम्भवे च भवद्भिः अवलोकिताः अलङ्कारैः
सुशोभिताः श्लोकाः सङ्ग्राह्याः, काव्यसौन्दर्यं च समुपस्थापनीयम्।

चित्रलेखनम् - कालिदासकृतं प्रकृतिचित्रणम्, आश्रमचित्रणं, वृक्षादीनां पशुपक्षिणां च चित्रणं
श्लोकोल्लेखनपूर्वकं फलकेषु पत्रेषु वा वर्णैः लेपनीयम्।

तृतीयः पाठः

बालकौतुकम्

प्रस्तुत पाठ करुण रस के अनुपम चितरे महाकवि भवभूति विरचित “उत्तररामचरितम्” नामक प्रसिद्ध नाटक के चतुर्थ अंक से संकलित किया गया है। राजा राम द्वारा निर्वासिता भगवती सीता के जुड़वाँ पुत्रों लव एवं कुश का महर्षि वाल्मीकि के द्वारा पालन-पोषण किया गया, उन्हें शस्त्रों एवं शास्त्रों की शिक्षा दी गयी तथा स्वरचित रामायण के सस्वर गान का अभ्यास कराया गया। महर्षि वाल्मीकि के आश्रम में अतिथि रूप में पधारे राजर्षि जनक, कौसल्या एवं अरुन्धती खेलते हुए बालकों के बीच एक बालक में राम एवं सीता की छाया देखते हैं। वे उन्हें बुलाकर गोद में बिठाकर वात्सल्य की वर्षा करते हैं। इतने में ही चन्द्रकेतु द्वारा रक्षित राजा राम का अश्वमेधीय अश्व आश्रम में प्रवेश करता है। नगरीय अश्व को देखकर आश्रम के बालकों में कौतूहल उत्पन्न होता है। वे उसे देखने के लिए लव को भी बुला लाते हैं। लव घोड़े को देखते ही जान जाते हैं कि यह अश्वमेधीय घोड़ा है। रक्षकों की घोषणा सुनकर बालक लव घोड़े को आश्रम में ले जाकर बाँधने का आदेश देते हैं। इसका अत्यन्त मार्मिक चित्रण इस पाठ में हुआ है।

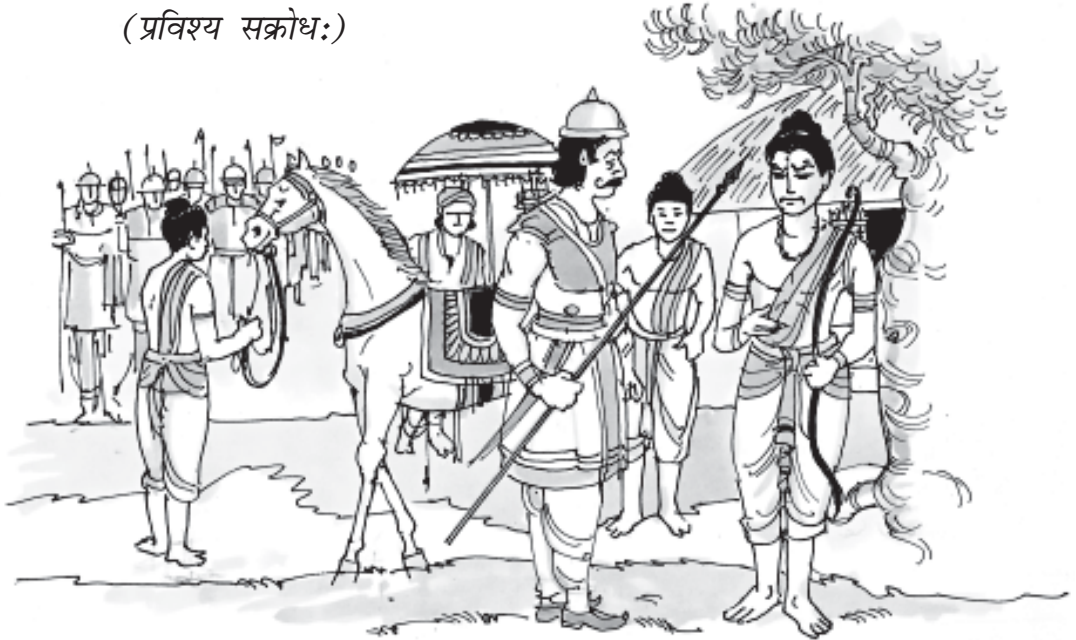
(नेपथ्ये कलकलः। सर्वे आकर्णयन्ति)

- जनकः : अये, शिष्टानध्याय इत्यस्खलितं खेलतां बटूनां कोलाहलः।
कौसल्या : सुलभसौख्यमिदानीं बालत्वं भवति। अहो, एतेषां मध्ये क एष रामभद्रस्य मुग्धललितैरङ्गैर्दारकोऽस्माकं लोचने शीतलयति?
अरुन्धती : कुवलयदलस्निग्धश्यामः शिखण्डकमण्डनो
वटुपरिषदं पुण्यश्रीकः श्रियैव सभाजयन् ।
पुनरपि शिशुर्भूतो वत्सः स मे रघुनन्दनो
झटिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम् ॥१॥
जनकः : (चिरं निर्वर्ण्य) भोः किमप्येतत्।
महिम्नामेतस्मिन् विनयशिशिरो मौग्ध्यमसृणो
विदग्धैर्निर्ग्राह्यो न पुनरविदग्धैरतिशयः ।
मनो मे संमोहस्थिरमपि हरत्येष बलवान्
अयोधातुं यद्वत्परिलघुरयस्कान्तशकलः ॥

- लवः : (प्रविश्य, स्वगतम्) अविज्ञातवयः क्रमौचित्यात् पूज्यानपि सतः कथमभिवादयिष्ये? (विचिन्त्य) अयं पुनरविरुद्धप्रकार इति वृद्धेभ्यः श्रूयते। (सविनयमुपसृत्य) एष वो लवस्य शिरसा प्रणामपर्यायः।
- अरुन्धतीजनकौ : कल्याणिन्! आयुष्मान् भूयाः।
- कौसल्या : जात! चिरं जीव।
- अरुन्धती : एहि वत्स! (लवमुत्सङ्गे गृहीत्वा आत्मगतम्) दिष्ट्या न केवल-मुत्सङ्गश्चिरान्मनोरथोऽपि मे पूरितः।
- कौसल्या : जात! इतोऽपि तावदेहि। (उत्सङ्गे गृहीत्वा) अहो, न केवलं मांसलोज्ज्वलेन देहबन्धेन, कलहंसघोष-घर्घरानुनादिना स्वरेण च रामभद्रमनुसरति। जात! पश्यामि ते मुखपुण्डरीकम्। (चिबुक-मुन्नमय्य, निरूप्य, सवाष्पाकृतम्) राजर्षे! किं न पश्यसि? निपुणं निरूप्यमाणो वत्साया मे वध्वा मुखचन्द्रेणापि संवदत्येव।
- जनकः : पश्यामि, सखि! पश्यामि। (निरूप्य)
वत्सायाश्च रघूद्वहस्य च शिशावस्मिन्नभिव्यज्यते,
संवृत्तिः प्रतिबिम्बतेव निखिला सैवाकृतिः सा द्युतिः ।
सा वाणी विनयः स एव सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ
हा हा देवि किमुत्पथैर्मम मनः पारिप्लवं धावति ॥
- कौसल्या : जात! अस्ति ते माता? स्मरसि वा तातम्?
- लवः : नहि।
- कौसल्या : ततः कस्य त्वम्?
- लवः : भगवतः सुगृहीतनामधेयस्य वाल्मीकेः।
- कौसल्या : अयि जात! कथयितव्यं कथय।
- लवः : एतावदेव जानामि।
(प्रविश्य सम्भ्रान्ताः)

- बटवः : कुमार! कुमार! अश्वोऽश्व इति कोऽपि भूतविशेषो जन-
पदेष्वनुश्रूयते, सोऽयमधुनाऽस्माभिः स्वयं प्रत्यक्षीकृतः।
- लवः : 'अश्वोऽश्व' इति नाम पशुसमाम्नाये सांग्रामिके च पठ्यते, तद्
ब्रूत-कीदृशः?
- बटवः : अये, श्रूयताम्—
पश्चात्पुच्छं वहति विपुलं तच्च धूनोत्यजस्रम्
दीर्घग्रीवः स भवति, खुरास्तस्य चत्वार एव ।
शष्पाण्यत्ति, प्रकिरति शकृत्पिण्डकानाम्रमात्रान्
किं व्याख्यानैर्व्रजति स पुनर्दूरमेह्येहि यामः ॥
(इत्यजिने हस्तयोश्चाकर्षन्ति)
- लवः : (सकौतुकोपरोधविनयम्।) आर्याः! पश्यत। एभिर्नीतोऽस्मि। (इति
त्वरितं परिक्रामति।)
- अरुन्धतीजनकौ : महत्कौतुकं वत्सस्य।
- कौसल्या : अरण्यगर्भरूपालापैर्युयं तोषिता वयं च। भगवति! जानामि तं
पश्यन्ती वञ्चितेव। तस्मादितोऽन्यतो भूत्वा प्रेक्षामहे तावत्
पलायमानं दीर्घायुषम्।
- अरुन्धती : अतिजवेन दूरमतिक्रान्तः स चपलः कथं दृश्यते? (प्रविश्य)
- बटवः : पश्यतु कुमारस्तावदाश्चर्यम्।
- लवः : दृष्टमवगतं च। नूनमाश्वमेधिकोऽयमश्वः।
- बटवः : कथं ज्ञायते?
- लवः : ननु मूर्खाः! पठितमेव हि युष्माभिरपि तत्काण्डम्। किं न पश्यथ?
प्रत्येकं शतसंख्याः कवचिनो दण्डिनो निषङ्गिणश्च रक्षितारः।
यदि च विप्रत्ययस्तत्पृच्छत।
- बटवः : भो भोः! किंप्रयोजनोऽयमश्वः परिवृतः पर्यटति?

- लवः : (सस्पृहमात्मगतम्) 'अश्वमेध' इति नाम विश्वविजयिनां क्षत्रियाणा-
मूर्जस्वलः सर्वक्षत्रपरिभावी महान् उत्कर्षनिकषः। (नेपथ्ये)
योऽयमश्वः पताकेयमथवा वीरघोषणा ।
सप्तलोकैकवीरस्य दशकण्ठकुलद्विषः ॥
- लवः : (सगर्वम्)। अहो! संदीपनान्यक्षराणि।
- बटवः : किमुच्यते? प्राज्ञः खलु कुमारः।
- लवः : भो भोः! तत्किमक्षत्रिया पृथिवी? यदेवमुद्घोष्यते? (नेपथ्ये)
रे, रे, महाराजं प्रति कः क्षत्रियः?
- लवः : धिग् जाल्मान्।
यदि नो सन्ति सन्त्येव केयमद्य विभीषिका ।
किमुक्तैरेभिरधुना तां पताकां हरामि वः ॥
हे बटवः! परिवृत्य लोष्ठैरभिघ्नन्त उपनयतैनमश्वम्। एष रोहितानां मध्येचरो
भवतु।
(प्रविश्य सक्रोधः)

- पुरुषः : धिक् चपल! किमुक्तवानसि? तीक्ष्णतरा ह्यायुधश्रेणयः शिशोरपि दृप्तां वाचं न सहन्ते। राजपुत्रश्चन्द्रकेतुर्दुर्दान्तः, सोऽप्यपूर्वारण्यदर्शनाक्षिप्तहृदयो न यावदायाति, तावत् त्वरितमनेन तरुगहनेनापसर्पत।
- बटवः : कुमार! कृतं कृतमश्वेन। तर्जयन्ति विस्फारितशरासनाः कुमार-मायुधीयश्रेणयः। दूरे चाश्रमपदम्। इतस्तदेहि। हरिणप्लुतैः पलायामहे।
- लवः : किं नाम विस्फुरन्ति शस्त्राणि?
(इति धनुरारोपयति)

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

- शिष्टानध्यायः - शिष्टेषु (आप्तेषु) अनध्यायः शिष्टागमनप्रयुक्तोऽनध्यायः। बड़े लोगों के आने पर अवकाश।
- अस्खलितम् - अनियन्त्रितम्, बेरोकटोक।
- सुलभसौख्यम् - सुलभं सौख्यमस्मिन्। इसमें (बचपन में) सुख सुलभ होता है।
- मुग्धललितैः - मुग्धैः मनोहरैः ललितैः-सुकुमारैः। मनोहर व सुकुमार।
- कुवलयदलस्निग्ध-श्यामः - कुवलयम्-नीलकमलम् तस्य दलम्-पत्रम्
- तस्य इव स्निग्धः-मसृणः श्यामः-कृष्णवर्णः। नील कमल-दल के समान स्निग्ध (चिकना) तथा श्यामवर्ण।
- शिखण्डकमण्डनः - काकपक्षशोभितः। काकपक्षों (घुँघराले बालों) से अलङ्कृत।
- पुण्यश्रीकः - पुण्या-अलौकिकी श्री शोभा यस्य। अलौकिक शोभा- सम्पन्न।
- दृशोरमृताञ्जनम् - दृशोः-नेत्रयोः, अमृताञ्जनम्-अमृतमयम् अञ्जनम्, आँखों में अमृतमय अञ्जन।
- विनयशिशिरः - विनयेन-विनम्रतया, शिशिरः-शीतलः। विनय से शीतल (महिम्नामतिशयः का विशेषण)।
- मौग्ध्यमसृणः - मौग्ध्येन-मधुरस्वभावतया, मसृणः-कोमलः सर्वभावुक- जनस्पृहणीयः। मधुर स्वभाव के कारण कोमल, स्पृहणीय।
- विदग्धैः - सूक्ष्ममतिभिः। विवेकियों के द्वारा।

सम्मोहस्थिरम्	- सम्मोहेन-शोकाघातेन, स्थिरम्-जडीभूतमिव, सीता निर्वासन के कारण शोकाघात से संज्ञाशून्य सा जड़।
अयस्कान्तशकलः	- अयस्कान्तधातोः-चुम्बकस्य शकलः-अवयवः (खण्डः), चुम्बक का छोटा-सा टुकड़ा।
अविज्ञातवयःक्रमौचित्यात्	- अविज्ञातम् वयः क्रमौचित्यम्-अवस्था क्रम (आयु में छोटे बड़े का क्रम) का ज्ञान न होने से।
प्रणामपर्यायः	- यथाक्रमं प्रणामपरंपरा। औचित्य क्रम के अनुसार प्रणाम।
उत्पङ्गे	- क्रोडे। गोद में।
मांसलोज्ज्वलेन	- मांसलेन-परिपुष्टेन बलवता उज्ज्वलेन-प्रकाशयुक्तेन, तेजस्विना। बलिष्ठ और तेजस्वी।
कलहंसघोषघर्घरानुनादिना	- कलहंसस्य यो घोषः-शब्दः तस्य अनुनादिना-अनुकारिणा। मधुर कण्ठवाले हंस के स्वर का अनुकरण करने वाले (स्वर से)।
मुखपुण्डरीकम्	- मुखमेव पुण्डरीकम्-श्वेतकमलम्, मुखरूपी कमल।
पुण्यानुभावः	- पुण्यश्चासौ अनुभावः = पवित्रः-प्रभावः, माहात्म्यम्, पुण्य प्रभाव। “अनुभावः प्रभावे च सतां च मतिनिश्चये।”
अभिव्यज्यते	- अभि + वि + अञ्च् धातु + लट् (कर्मवाच्य), प्रथम पुरुष एकवचन, अभिव्यक्त होता है।
उत्पथैः	- उन्मार्गैः। उन्मार्गों से।
पारिप्लवम्	- चञ्चलम्।
पशुसमाम्नाये	- पशुवर्गवर्णनपरे शास्त्रे, पशुशास्त्र में।
सांग्रामिके	- संग्राम वर्णनपरे शास्त्रे, संग्रामशास्त्र में।
धुनोति	- धूञ् + लट् + प्रथम पुरुष एकवचन (स्वादिगण, श्नुविकरण), हिलाता रहता है।
अजस्रम्	- निरन्तरम्, लगातार।
दीर्घग्रीवः	- दीर्घा ग्रीवा यस्य सः, जिसकी गर्दन लम्बी है।
प्रकिरति	- प्र + कृ + लट् + प्रथम पुरुष एकवचन (तुदादि, श विकरण), बिखेरता है। त्यागता है।
शकृत्	- पुरीषम्। मल।

आम्रमात्रान्	- आम्रफलतुल्यान्। आम के फलों जैसा।
सकौतुकोपरोधविनयम्	- कौतुकन, उपरोधेन, विनयेन च सहितम्, कौतूहल, आग्रह और विनय के साथ।
अरण्यगर्भरूपालापैः	- अरण्यगर्भणां-वननिवासिनां (बालकानां) रूपैः- शरीरसौष्टवैः, आलापैः-वार्ताभिः। वनवासी बालकों के शरीर सौन्दर्य और बातचीत से।
पलायमानम्	- परा + अय् + लट् - शानच् आदेश (धातु) “उपसर्गस्यायतो” परा के र् को ल् आदेश द्वितीया एकवचन, दौड़ते हुए को।
दीर्घायुषम्	- दीर्घम् आयुः यस्य सः दीर्घायुः, तम्। चिरायु को अश्वमेध यज्ञ सम्बन्धी।
निषङ्गिण	- निषङ्गाः सन्ति येषाम् ते निषङ्गिणः। निषङ्ग + इनि, (पुँ) प्रथमा विभक्ति बहुवचन। तरकसधारी।
विप्रत्ययः	- सन्देह, वि + प्रति + इण्धातु + अच् प्रत्यय।
ऊर्जस्वलः	- ऊर्जोऽस्यास्तीति ऊर्जस्वलः, ऊर्जस् + वलच्। शक्तिशाली।
सर्वक्षत्रपरिभावी	- समस्त (शत्रु) राजाओं को पराजित करने वाली।
उत्कर्षनिकषः	- उत्कर्षस्य निकषः, उत्कर्ष की कसौटी।
सप्तलोकैकवीरस्य	- सप्तलोकेषु एकवीरस्य, सातों लोकों में एकमात्र वीर का।
दशकण्ठकुलद्विषः	- दशकण्ठस्य कुलं द्वेष्टि इति दशकण्ठकुलद्विद्-तस्य। रावण के कुल के द्वेषी।
सन्दीपनान्यक्षराणि	- सन्दीपनानि + अक्षराणि। ये अक्षर (कथन) बड़े क्रोधोत्पादक हैं।
लोष्ठैः	- ढेलों से।
अभिघ्नन्तः	- अभि + हन् + लट् (शतृ), (पुँ) प्रथमा विभक्ति बहुवचन, मारते हुए।
रोहितानाम्	- मृगों के।
अपूर्वारण्यदर्शनाक्षिप्तहृदयः	- अपूर्वारण्यस्य दर्शनेन आक्षिप्तं हृदयं यस्य सः, बहुव्रीहि समास। अपूर्व वन की शोभा देखने में संलग्न मन वाले।
अपसर्पत	- अप + सर्प् + लोट् + मध्यम पुरुष बहुवचन। भाग जाओ।

विस्फारितशरासनाः	-	विस्फारितानि शरासनानि यैस्ते। बहुव्रीहि समास। धनुषों को ताने हुए।
हरिणप्लुतैः	-	हरिणानां प्लुतैरिव प्लुतैः। हरिणों की भाँति कूदते हुए।
पलायामहे	-	भाग जाएँ। परा + अय् धातु + लट् + उत्तम पुरुष बहुवचन “उपसर्गस्यायतो” से परा के र् को ल्, भाग चलें।
विस्फुरन्ति	-	वि + रफुर् + लट् + प्रथम पुरुष बहुवचन, चमक रहे हैं।
आरोपयति	-	(धनुष) चढ़ाता है।

अभ्यास

1. संस्कृतेन उत्तरं दीयताम्-

- (क) ‘उत्तररामचरितम्’ इति नाटकस्य रचयिता कः?
- (ख) नेपथ्ये कोलाहलं श्रुत्वा जनकः किं कथयति?
- (ग) लवः रामभद्रं कथमनुसरति?
- (घ) बटवः अश्वं कथं वर्णयन्ति?
- (ङ) लवः कथं जानाति यत् अयम् आश्वमेधिकः अश्वः?
- (च) राजपुरुषस्य तीक्ष्णतरा आयुधश्रेणयः किं न सहन्ते?

2. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) अश्वमेध इति नाम क्षत्रियाणाम् महान् उत्कर्षनिकषः।
- (ख) हे बटवः! लोष्टैः अभिघ्नन्तः उपनयत एनम् अश्वम्।
- (ग) रामभद्रस्य एष दारकः अस्माकं लोचने शीतलयति।
- (घ) उत्पथैः मम मनः पारिप्लवं धावति।
- (ङ) अतिजवेन दूरमतिक्रान्तः स चपलः दृश्यते।
- (च) विस्फारितशरासनाः आयुधीयश्रेणयः कुमारं तर्जयन्ति।
- (छ) निपुणं निरूप्यमाणः लवः मुखचन्द्रेण सीतया संवदत्येव।

3. हिन्दीभाषया सप्रसङ्गव्याख्यां कुरुत-

- (क) सर्वक्षत्रपरिभावी महान् उत्कर्षनिकषः।
 (ख) किं व्याख्यानैर्व्रजति स पुनर्दूरमेह्येहि यामः।
 (ग) सुलभसौख्यमिदानीं बालत्वं भवति।
 (घ) झटिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम्?

4. अधोलिखितानि कथनानि कः कं प्रति कथयति-

	कः	कं प्रति
(क) अस्ति ते माता? स्मरसि वा तातम्?	.....	.....
(ख) दिष्ट्या न केवलमुत्सङ्गः मनोरथोऽपि मे पूरितः।	.....	.....
(ग) वत्सायाश्च रघूद्वहस्य च शिशावस्मिन्नभिव्यज्यते।	.....	.....
(घ) सोऽयमधुनाऽस्माभिः स्वयं प्रत्यक्षीकृतः।	.....	.....
(ङ) इतोऽन्यतो भूत्वा प्रेक्षामहे तावत्पलायमानं दीर्घायुषम्।	.....	.....
(च) धिक् चपल! किमुक्तवानसि।	.....	.....

5. अधोलिखितवाक्यानां रिक्तस्थानानि निर्देशानुसारं पूरयत-

- (क) क एष ..... रामभद्रस्य मुग्धललितैरङ्गैर्दारकोऽस्माकं लोचने .....
 (क्रियापदेन)
 (ख) एष ..... मे सम्मोहनस्थिरमपि मनः हरति। (कर्तृपदेन)
 (ग) .....! इतोऽपि तावदेहि! (सम्बोधनेन)
 (घ) 'अश्वोऽश्व' ..... नाम पशुसमाम्नाये सांग्रामिके च पठ्यते। (अव्ययेन)
 (ङ) युष्माभिरपि तत्काण्डं ..... एव हि। (कृदन्तपदेन)
 (च) एष वो लवस्य ..... प्रणामपर्यायः (करणपदेन)

6. अधः समस्तपदानां विग्रहाः दत्ताः। उदाहरणमनुसृत्य समस्तपदानि रचयत, समासनामापि च लिखत।

उदाहरणम्- पशूनां समाम्नायः, तस्मिन् पशुसमाम्नाये-षष्ठी तत्पुरुषः

(क) विनयेन शिशिरः	.....	.....
(ख) अयस्कान्तस्य शकलः	.....	.....
(ग) दीर्घा ग्रीवा यस्य सः	.....	.....
(घ) मुखम् एव पुण्डरीकम्	.....	.....
(ङ) पुण्यः चासौ अनुभावः	.....	.....
(च) न स्वलितम्	.....	.....

7. अधोलिखितपारिभाषिकशब्दानां समुचितार्थेन मेलनं कुरुत-

(क) नेपथ्ये	(क) प्रकटरूप में
(ख) आत्मगतम्	(ख) देखकर
(ग) प्रकाशम्	(ग) पर्दे के पीछे
(घ) निरूप्य	(घ) अपने मन में
(ङ) उत्सङ्गे गृहीत्वा	(ङ) प्रवेश करके
(च) प्रविश्य	(च) अपने मन में
(छ) सगर्वम्	(छ) गोद में बिठा कर
(ज) स्वगतम्	(ज) गर्व के साथ

8. पाठमाश्रित्य हिन्दीभाषया लवस्य चारित्रिकवैशिष्ट्यं लिखत-

9. अधोलिखितेषु श्लोकेषु छन्दोनिर्देशः क्रियताम्-

- (क) महिम्नामेतस्मिन् विनयशिशिरो मौग्ध्यमसृणो।
 (ख) वत्सायाश्च रघूद्वहस्य च शिशावमिस्मन्नभिव्यज्यते।
 (ग) पश्चात्पुच्छं वहति विपुलं तच्च धुनोत्यजस्रम्।

10. पाठमाश्रित्य उत्प्रेक्षालङ्कारस्य उपमालङ्कारस्य च उदाहरणं लिखत-

योग्यताविस्तारः

(क) भवभूतिः संस्कृतसाहित्यस्य प्रमुखो महाकविः।

“कविर्वाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसेवितः।

जितो ययौ यशोवर्मा तद्गुणस्तुतिवन्दिताम्॥” इति कल्हणरचितराजतरङ्गिणीस्थश्लोकेन परिज्ञायते यदयम् अष्टमशताब्द्यां वर्तमानस्य कान्यकुब्जेश्वरस्य यशोवर्मणः समसामयिक आसीत्।

अनेन महाकविना त्रीणि नाटकानि रचितानि—

मालतीमाधवम्, महावीरचरितम् उत्तररामचरितं च।

उत्तररामचरितं भवभूतेः सर्वोत्कृष्टा रचनास्तीति विद्वत्समुदाये इयमुक्तिः प्रसिद्धा वर्तते

“उत्तरे रामचरिते भवभूतिर्विशिष्यते।”

अस्य नाटकस्य कथावस्तु रामायणाधारितमस्ति। अत्र श्रीरामस्य राज्याभिषेकानन्तरमुत्तरं चरितं वर्णितम्, पूर्वचरितन्तु भवभूतिरविरचिते महावीरचरिते प्रतिपादितम्। अत एव उत्तरं रामस्य चरितं यस्मिन् तत् उत्तररामचरितम्। अथवा उत्तरम् = उत्कृष्टं रामस्य चरितं यस्मिन् तत् उत्तररामचरितम् इति नाटकस्य नामकरणं समीचीनं वर्तते। सीतापरित्यागेनात्र रामस्योत्कृष्टराज्यधर्मपालनव्रतत्वं सूच्यते।

यद्यपि भवभूतिः करुणरसस्याभिव्यक्तये सविशेषं प्रशस्यते, परन्तु प्रस्तुते नाट्यांशे वात्सल्यस्य भावः मर्मस्पृशं प्रकटितः। तथैव हास्यरसस्यापि रुचिरा अभिव्यक्तिरत्र सञ्जाता।

(ख) अश्वमेधः – अश्वमेधयज्ञः प्राचीनकाले राज्यविस्ताराय राष्ट्र-समृद्धये च करणीयः यज्ञः आसीत्। अस्मिन् यज्ञे राज्ञां बलस्य पराक्रमस्य च परीक्षा भवति स्म। यज्ञकर्ता नृपः स्वराष्ट्रियप्रतीकमश्वं च सैन्यबलैः सह भूमण्डल-भ्रमणाय प्रेषयति स्म। यो नृपः स्वराज्ये समागतमश्वं निर्बाधं गन्तुं प्रादिशत्, स यज्ञकर्त्रे राज्ञे करदेयतां स्वीकरोति स्म। यः तमश्वमरुणत् स आश्वमेधिक-नृपस्याधीनतां नाङ्गीकरोति स्म। तदा उभयोर्बलयोर्मध्ये युद्धं भवति स्म तत्रैव च नृपाणां पराक्रमः परीक्ष्यते स्म। शतपथब्राह्मणे राष्ट्रार्थे प्रयुक्तम्—

‘राष्ट्रं वै अश्वः’ इति।

(ग) ‘बालकौतुकम्’ इतिपाठस्य साभिनयं नाट्यप्रयोगं कुरुत।

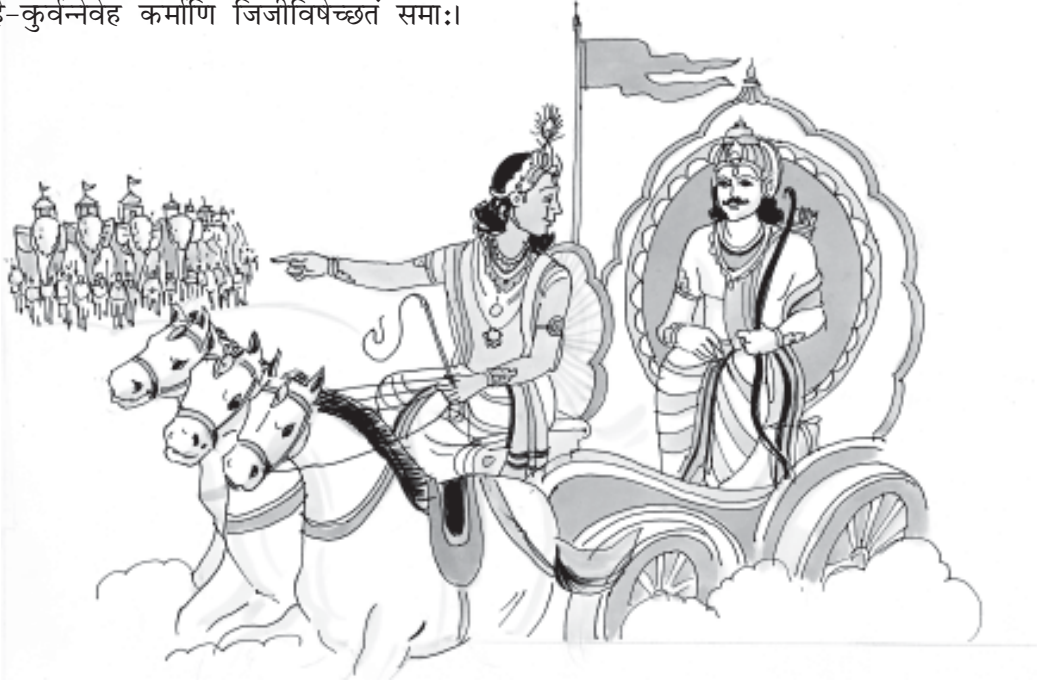
(घ) गुरुकुलपरम्परायां बालकानां कृते गुरुन् प्रति अभिवादनस्य कीदृशः शिष्टाचारः अत्र चित्रितः इति निरूप्यताम्। तथैव गुरवः कथम् आशीर्वचांसि अयच्छन् इत्यपि ज्ञेयम्।

(ङ) वार्तालापार्थं संस्कृतभाषायाः सुचारुप्रयोगस्य उदाहरणानि पाठात् अन्वेष्टव्यानि।

चतुर्थः पाठः

कर्मगौरवम्

प्रस्तुत पाठ, श्रीमद्भगवद्गीता के द्वितीय एवम् तृतीय अध्यायों से संगृहीत है। श्रीमद्भगवद्गीता वह विश्वप्रसिद्ध ग्रन्थरत्न है, जिसमें श्रीकृष्ण ने विषादग्रस्त अर्जुन को कर्तव्य का उपदेश देकर धर्मरक्षार्थ युद्ध के लिए प्रेरित किया था। कर्मों में कुशलता को ही योग बताया गया है। अतः सभी को निःसंगभाव से सदा सर्वहित के कार्यों में संलग्न रहना चाहिए। यही उपनिषदों का भी सन्देश है—कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः।

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥१॥
नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥२॥

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यम् पुरुषोऽश्नुते।
 न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥3॥
 न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्।
 कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥4॥
 तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर।
 असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥5॥
 कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः।
 लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कर्तुमर्हसि ॥6॥
 यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।
 स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥7॥
 न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम्।
 जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥8॥

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

जहातीह	- जहाति + इह, ह्य धातु + लट् + प्रथम पुरुष एकवचन, यहाँ, (इस लोक में) त्याग देता है।
सुकृतदुष्कृते	- सुकृतं च दुष्कृतं च, द्वन्द्व समास, पुण्य और पाप।
युज्यस्व	- युज् धातु (आत्मनेपद) + लोट् + मध्यम पुरुष एकवचन, प्रयत्न करो।
आस्थिताः	- आङ् + स्था धातु + क्त, प्रथम पुरुष बहुवचन, प्राप्त हुए थे।
लोकसंग्रहमेवापि	- लोकसंग्रहम् + एव + अपि, लोकसंग्रह को भी।
अर्हसि	- अर्ह् धातु + लट् + मध्यम पुरुष एकवचन, योग्य हो।

आचरति	- आङ् + चर् धातु + लट् + प्रथम पुरुष एकवचन, आचरण करता है।
इतरः	- अन्य लोग, सब लोग।
अनुवर्तते	- अनु + वृत् धातु + लट् + प्रथम पुरुष एकवचन, अनुसरण करता है।
न जनयेत्	- जन् धातु + णिच् + विधिलिङ् + प्रथम पुरुष एकवचन, उत्पन्न नहीं करना चाहिए।
कर्मसङ्गिनाम्	- कर्म मे आसक्त मनुष्यों का।
जोषयेत्	- जुष + धातु, णिच्, विधिलिङ् + प्रथम पुरुष एकवचन, करवाना चाहिए, लगना चाहिए।
कुरु	- डुकृञ् + (परस्मैपद) लोट् + मध्यम पुरुष एकवचन, करो।
ज्यायः	- प्रशस्य + ईयसुन्, नपुं + प्रथम विभक्ति एकवचन, श्रेष्ठ है।
ह्यकर्मणः	- हि + अकर्मणः, क्योंकि कर्म न करने से।
शरीरयात्रापि	- लौकिकव्यवहारः (शरीरयात्रा + अपि) शरीर—निर्वाह भी।
प्रसिद्ध्येदकर्मणः	- प्रसिद्ध्येत् + अकर्मणः, कर्म न करने से सिद्ध नहीं होगा।
कर्मणामनारम्भानैष्कर्म्यम्	- कर्मणाम् + अन् + आरम्भात् + नैष्कर्म्यम्, कर्मों का आरम्भ किये बिना निष्कर्मता को।
अश्नुते	- अश् लट् प्रथम पुरुष एकवचन, प्राप्त करता है।
समधिगच्छति	- सम् + अधि + गम् धातु + लट् + प्रथम पुरुष एकवचन, प्राप्त करता है।
जातु	- (अव्यय), कभी।
न तिष्ठत्यकर्मकृत्	- तिष्ठति + अकर्मकृत्, कर्म किये बिना नहीं रहता।
समाचर	- सम् + आङ् + चर् धातु + लोट् मध्यम पुरुष एकवचन, भलीभाँति करो।
असक्तः	- सञ्ज् धातु + क्त सक्तः न सक्तः असक्तः, नञ् तत्पुरुष समास, अनासक्त होकर।
आचरन्	- आङ् + चर् + शतृ, प्रथमा एकवचन, करता हुआ।
आप्नोति	- आप् धातु + लट् + प्रथम पुरुष एकवचन, प्राप्त करता है।

अभ्यासः

1. संस्कृतभाषया उत्तरत-

- (क) अयं पाठः कस्मात् ग्रन्थात् सङ्कलितः?
- (ख) अकर्मणः किं ज्यायः?
- (ग) जनकादयः केन सिद्धिम् आस्थिताः?
- (घ) लोकः कम् अनुवर्तते?
- (ङ) बुद्धियुक्तः अस्मिन् संसारे के जहाति?
- (च) केषाम् अनारम्भात् पुरुषः नैष्कर्म्यं प्राप्नोति?

2. नियतं कुरु कर्म त्वं ..... प्रसिद्धयेदकर्मणः अस्य श्लोकस्य आशयं हिन्दीभाषया स्पष्टीकुरुत।

3. 'यद्यदाचरति ..... लोकस्तदनुवर्तते' अस्य श्लोकस्य अन्वयं लिखत।

4. अधोलिखितानां शब्दानां विलोमान् पाठात् चित्वा लिखत-

यथा- वशः	-	अवशः
(क) बुद्धिहीनः	-	.....
(ख) दुष्कृतम्	-	.....
(ग) अकौशलम्	-	.....
(घ) न्यूनः	-	.....
(ङ) कर्मणः	-	.....
(च) दुर्गुणैः	-	.....
(छ) कदाचित्	-	.....
(ज) निकृष्टः	-	.....

5. अधोलिखितेषु पदेषु सन्धिविच्छेदं कुरुत-

जहातीह, ह्यकर्मणः, शरीरयात्रापि, पुरुषोऽश्नुते, तिष्ठत्यकर्मकृत्, प्रकृतिजैर्गुणैः, कर्मणैव, लोकस्तदनुवर्तते, जनयेदज्ञानाम्

6. अधोलिखितक्रियापदानां लकारपुरुषवचननिर्देशं कुरुत-
जहाति, युज्यस्व, कुरु, अश्नुते, समधिगच्छति, तिष्ठति, आप्नोति, अनुवर्तते, जनयेत्, जोषयेत्।
7. अधोलिखितवाक्येषु रेखाङ्कितपदानां विभक्तीनां निर्देशं कुरुत-
(क) योगः कर्मसु कौशलम्।
(ख) जीवने नियतं कर्म कुरु।
(ग) कर्मणा एव जनकादयः संसिद्धिम् आस्थिताः।
(घ) अकर्मणः कर्म ज्यायः।
(ङ) कर्मणाम् अनारम्भात् पुरुषः नैष्कर्म्यं न अश्नुते।
8. प्रदत्तमञ्जूषायाः समुचितपदानां चयनं कृत्वा अधोदत्तशब्दानां प्रत्येकपदस्य त्रीणि समानार्थकपदानि लिखन्तु।
अनारतम्, मनीषा, गात्रम्, दुष्कर्म, प्राज्ञः, कलुषम्, शेमुषी, अविरतम्, कोविदः, कायः, मतिः, पातकम्, देहः, मनीषी, अश्रान्तम्
(क) विद्वान् .....
(ख) शरीरम् .....
(ग) बुद्धिः .....
(घ) सततम् .....
(ङ) दुष्कृतम् .....
9. कर्म आश्रित्य संस्कृतभाषायां पञ्च वाक्यानि लिखत-
10. पाठे प्रयुक्तस्य छन्दसः नाम लिखत-
11. जनः कीदृशैः गुणैः कार्यं करोति? अधोलिखितं श्लोकमाधृत्य लिखत-
न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः॥

योग्यताविस्तारः

अधोलिखितानां सूक्तीनामध्ययनं कृत्वा प्रस्तुतपाठेन भावसाम्यम् अवधत्त-

(1) गच्छन् पिपीलको याति योजनानां शतान्यपि।
अगच्छन्वैनतेयोऽपि पदमेकं न गच्छति॥

(2) उद्यमेन हि सिध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः॥

पञ्चतन्त्रम् / मित्रसम्प्राप्ति - 129

(3) कर्मणा जायते सर्वं, कर्मैव गतिसाधनम्।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन, साधु कर्म समाचरेत्॥

विष्णुपुराण - 1/18/32

(4) चरन्वै मधु विन्दति, चरन् स्वादुमुदम्बरम्।
सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं, यो न तन्द्रयते चरन्॥

ऐतरेय ब्राह्मण - 33.3.5

(5) जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः।
स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च॥

चाणक्यनीति - 12/22

(6) दुष्कराण्यपि कार्याणि, सिध्यन्ति प्रोद्यमेन वै।
शिलापि तनुतां याति, प्रपातेनार्णसो मुहुः॥

बुद्धचरितम् - 26/63

(7) कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः।
एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति, न कर्म लिप्यते नरे॥

यजुर्वेद - 40/2 7

अधोनिर्मिततालिकां दृष्ट्वा समस्तपदैः सह विग्रहान् मेलयत-

1. बुद्धिः

2. न वशः

3. बुद्धेः भेदम्

4. सर्वाणि कर्माणि

5. कर्मणि रतः

6. (अ) न कर्मणः
(ब) न आरम्भात्

7. अनामकः

8. शरीरम्

9. लोकसंग्रहम्

10. अज्ञानम्

11. अचरन्

12. कर्मसङ्गिनाम्

13. सुकृतदुष्कृते

विग्रहाः

- (1) बुद्ध्या युक्तः (तृतीया तत्पुरुषः)
- (2) न वशः (नञ् तत्पुरुषः समास)
- (3) बुद्धेः भेदम् (षष्ठी तत्पुरुषः समास)
- (4) सर्वाणि कर्माणि (कर्मधारय समास)
- (5) कर्मणि रतः (सप्तमी तत्पुरुष समास)
- (6) (अ) न कर्मणः (नञ् तत्पुरुष)
(ब) न आरम्भात् (नञ् तत्पुरुष)

- (7) कर्मफलस्य हेतुः (षष्ठी तत्पुरुष समास)
 (8) शरीरस्य यात्रा (षष्ठी तत्पुरुष समास)
 (9) लोकाय संग्रहम् (चतुर्थी तत्पुरुष समास)
 (10) (अ) न सक्तः (नञ् तत्पुरुष)
       (ब) न ज्ञानानाम् (नञ् तत्पुरुष)
 (11) न चरन् (नञ् तत्पुरुष)
 (12) कर्मसु सङ्गिनाम् (सप्तमी तत्पुरुष)
 (13) सुकृतम् दृष्टकृतम् च (द्वन्द्व समास)

अधोलिखितादर्शवाक्यानि सम्बद्धसंस्थाभिः योजयत-

आदर्शवाक्यम्	संस्था
(क) सत्यमेव जयते	राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद्
(ख) विद्ययाऽमृतमश्नुते	भारतसर्वकारः
(ग) असतो मा सद्गमय	कतिपयविद्यालयेषु
(घ) सा विद्या या विमुक्तये	केन्द्रीयमाध्यामिक शिक्षा परिषद्
(ङ) योगः कर्मसु कौशलम्	राष्ट्रीय अध्यापक शिक्षा परिषद्
(च) गुरुः गुरुतमो धामः	भारतीय प्रशासनिक सेवा अकादमी, मसूरी
(छ) तत्त्वं पूषन्नपावृणु	डाकतारविभागः
(ज) अहर्निशं सेवामहे	केन्द्रीय विद्यालय संगठन
(झ) श्रम एव जयते	भारतस्य सर्वोच्च न्यायालयः
(ञ) यतो धर्मस्ततो जयः	श्रममंत्रालयः

श्रीमद्भगवद्गीता

श्रीमद्भगवद्गीता महाभारतस्य भीष्मपर्वणि विद्यते। अत्र सप्तशतश्लोकाः अष्टादशाध्यायेषु उपनिबद्धाः सन्ति। युद्धभूमौ विषादग्रस्तार्जुनाय निष्कामकर्मणः उपदेशं प्रयच्छता भगवता श्रीकृष्णेन अत्र ज्ञान-भक्ति-कर्मणां समन्वयः प्रस्तुतः।

पूर्ववर्तिनो अनेके मनीषिणः जीवने उदात्तगुणानां विकासार्थं गीताशास्त्रेण प्रेरणां प्राप्तवन्तः। तेषु विद्वत्सु लोकमान्यतिलकः, महर्षि अरविन्दः, महात्मागान्धी, विनोबाभावे इत्यादयः प्रमुखाः सन्ति। एतैः विद्वद्भिः गीताशास्त्रस्य स्वभावाभिव्यक्तिस्वरूपाः व्याख्याः विलिखिताः। गीताशास्त्रस्य ज्ञान-भक्ति-कर्मयोगान् स्वजीवने अवतारयन्तः उन्नतादर्शान् उदात्तजीवनमूल्यान् एते मनीषिणः चरितार्थयन्ति स्म।

श्रीमद्भगवद्गीतायाः केचन अन्येऽपि श्लोका उद्धरणीयाः। तद्यथा-

अनाश्रित्य कर्मफलं कार्यं कर्म करोतिः यः।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निरन चाक्रियः ॥6.1

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ।

ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥2.38

यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥4.22

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥6.29

अनेकैः कविभिः गीतायाः महत्त्वं प्रतिपादितम्। तन्महत्त्वं यत्र-तत्र अध्येतव्यम्। उदाहरणार्थम्-

मलनिर्मोचनं पुंसां जलस्नानं दिने दिने।

सकृद्गीताम्भसि स्नानं संसारमलनाशनम्॥

अधोलिखितानां पदानामाशयोऽन्वेष्टव्यः-

लोकसंग्रहम्, नैष्कर्म्यम्, प्रकृतिजः, सन्न्यसनम्

पञ्चमः पाठः

शुकनासोपदेशः

महाकवि बाणभट्ट संस्कृत के सर्वाधिक प्रतिभाशाली गद्यकार हैं। इन्होंने कान्यकुब्ज (कन्नौज) के राजा हर्षवर्धन के जीवन पर 'हर्षचरित' लिखा है। हर्षवर्द्धन का राज्यकाल 606 ई. से 648 ई. तक रहा। अतः बाणभट्ट का भी यही समय होना चाहिये। इनकी दो रचनाएँ सुप्रसिद्ध हैं— हर्षचरित और कादम्बरी।

हर्षचरित बाणभट्ट की प्रथम गद्य कृति है। स्वयं बाणभट्ट ने इसे आख्यायिका कहा है। कादम्बरी संस्कृत साहित्य का सर्वोत्कृष्ट गद्य काव्य है। यह 'कथा' श्रेणी का काव्य है। चन्द्रापीड-कादम्बरी तथा पुण्डरीक-महाश्वेता के प्रणय का चित्रण करने वाली कथा 'कादम्बरी' के दो भाग हैं। इसका कथानक जटिल होते हुए भी मनोरम है। इसमें कथा का प्रारम्भ राजा शूद्रक के वर्णन से होता है। शूद्रक के यहाँ चाण्डालकन्या वैशम्पायन नामक शुक को लेकर पहुँचती है। शुक सभा में आत्म-वृत्तान्त सुनाता है। इस ग्रन्थ में तीन-तीन जन्मों की घटनाएँ गुम्फित हैं।

प्रस्तुत पाठ 'कादम्बरी' के शुकनासोपदेश नामक गद्यांश से लिया गया है। इस अंश का नायक राजकुमार चन्द्रापीड है, जो सत्त्व, शौर्य और आर्जव भावों से युक्त है। शुकनास एक अनुभवी मन्त्री हैं जो राजकुमार चन्द्रापीड को राज्याभिषेक के पूर्व वात्सल्यभाव से उपदेश देते हैं। वे उसे युवावस्था में सुलभ रूप, यौवन, प्रभुता एवं ऐश्वर्य से उद्धूत दोषों के विषय में सावधान कर देना उचित समझते हैं। इसे युवावस्था में प्रवेश कर रहे समस्त युवकों को प्रदत्त 'दीक्षान्त भाषण' कहा जा सकता है।

एवं समतिक्रामत्सु दिवसेषु राजा चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकं चिकीर्षुः
प्रतीहारानुपकरण- सम्भारसंग्रहार्थमादिदेश। समुपस्थितयौवराज्याभिषेकं च तं कदाचिद्
दर्शनार्थमागतमारूढविनयमपि विनीततरमिच्छन् कर्तुं शुकनासः सविस्तरमुवाच—

“तात! चन्द्रापीड! विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति।
केवलं च निसर्गत एवातिगहनं तमो यौवनप्रभवम्। अपरिणामोपशमो दारुणो लक्ष्मीमदः।
अप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसन्निपातनिद्रा भवति, इत्यतः विस्तरेणाभिधीयसे।

गर्भे श्वरत्वमभिनवयौवनत्वम्, अप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वञ्चेति महतीयं
खल्वनर्थ- परम्परा। यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालन-निर्मलापि कालुष्यमुपयाति
बुद्धिः। नाशयति च पुरुषमत्यासङ्गो विषयेषु।

भवादृशा एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम्। अपगतमले हि मनसि विशन्ति सुखेनोपदेशगुणाः। हरति अतिमलिनमपि दोषजातं गुरूपदेशः गुरूपदेशश्च नाम अखिलमलप्रक्षालनक्षमम् अजलं स्नानम्। विशेषेण तु राज्ञाम्। विरला हि तेषामुपदेष्टारः। राजवचनमनुगच्छति जनो भयात्। उपदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति। अवधीरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरून्।

आलोकयतु तावत् कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम्। न ह्येवंविधमपरिचितमिह जगति किञ्चिदस्ति यथेयमनार्या। लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते। परिपालितापि प्रपलायते। न परिचयं रक्षति। नाभिजनमीक्षते। न रूपमालोकयते। न कुलक्रममनुवर्तते। न शीलं पश्यति। न वैदग्ध्यं गणयति। न श्रुतमाकर्णयति। न धर्ममनुरुध्यते। न त्यागमाद्रियते। न विशेषज्ञतां विचारयति। नाचारं पालयति। न सत्यमवबुध्यते। पश्यत एव नश्यति। सरस्वतीपरिगृहीतं नालिङ्गति जनम्। गुणवन्तं न स्पृशति। सुजनं न पश्यति। शूरं कण्टकमिव परिहरति। दातारं दुःस्वप्नमिव न स्मरति। विनीतं नोपसर्पति। तृष्णां संवर्धयति। लघिमानमापादयति। एवंविधयापि चानया कथमपि दैववशेन परिगृहीताः विक्लवाः भवन्ति राजानः, सर्वाविनयाधिष्ठानतां च गच्छन्ति।

अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैः दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयन्ति प्रतारणकुशलैर्धूर्तैः प्रतार्यमाणा वित्तमदमत्तचित्ता सर्वजनोपहास्यतामुपयान्ति। न मानयन्ति मान्यान्, जरावैक्लव्यप्रलपितमिति पश्यन्ति वृद्धोपदेशम्। कुप्यन्ति हितवादिने। सर्वथा तमभिनन्दन्ति, तं संवर्धयन्ति, तस्य वचनं शृण्वन्ति, तं बहु मन्यन्ते योऽहर्निशम् अनवरतं विगतान्यकर्त्तव्यः स्तौति, यो वा माहात्म्यमुद्गावयति।

तदतिकुटिलचेष्टादारुणे राज्यतन्त्रे, अस्मिन् महामोहकारिणि च यौवने कुमार! तथा प्रयतेथाः यथा नोपहस्यसे जनैः, न निन्द्यसे साधुभिः, न धिक्क्रियसे गुरुभिः, नोपालभ्यसे सुहृद्भिः, न वञ्च्यसे धूर्तैः, न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या, नाक्षिप्यसे विषयैः, नापह्रियसे सुखेन।

इदमेव च पुनः पुनरभिधीयसे-विद्वांसमपि सचेतसमपि, महासत्त्वमपि, अभिजातमपि, धीरमपि, प्रयत्नवन्तमपि पुरुषं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरित्येता-वदभिधायोपशशाम।

चन्द्रापीडस्ताभिरुपदेशवाग्भिः प्रक्षालित इव, उन्मीलित इव, स्वच्छीकृत इव, पवित्रीकृत इव, उद्भासित इव, प्रीतहृदयो स्वभवनमाजगाम।

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

चिकीर्षुः	— करने की इच्छावाला, कर्तुमिच्छुः, कृ + सन् + उ + प्रथमा विभक्ति एकवचन।
विनय	— विशिष्ट नय (नीति)
प्रतीहारान्	— द्वारपालों को
उपकरणसम्भारसंग्रहार्थम्	— आवश्यक सामग्री-समूह के संग्रह के लिए, उपक्रियन्ते एभिः इति उपकरणानि, उपकरणानाम् सम्भारः = उपकरणसम्भारः (षष्ठी तत्पुरुष) उपकरणसम्भारस्य संग्रहार्थम्। उप + कृ + ल्युट् = उपकरणम्, सम्भारः = सम् + भृ + घञ्।
निसर्गतः	— स्वाभाविक रूप से।
अपरिणामोपशमः	— वृद्धावस्था में भी न शान्त होने वाला। परिणामे उपशमः परिणामोपशमः। न परिणामोपशमः अपरिणामोपशमः (नञ् तत्पुरुष)।
विदितवेदितव्यस्य	— विदितम् वेदितव्यम् येन असौ विदितवेदितव्यः तस्य (बहुव्रीहि), विद् + क्त = विदितम्, विद् + तव्यत् = वेदितव्यम्।
गर्भेश्वरत्वम्	— जन्म से प्राप्त प्रभुत्व। गर्भतः एव ईश्वरः = गर्भेश्वरः तस्य भावः गर्भेश्वरत्वम्।
भवादृशा	— आप जैसे ही, भवत् + दृश् + क्तिप्, प्रथमा विभक्ति।
अपगतमले	— दोषरहित होने पर, अपगतः मलः यस्मात् तत् अपगतमलम् तस्मिन् अपगतमले (पञ्चमी तत्पुरुष)
उपदेष्टारः	— उपदेश देने वाले, उप + दिश् + तृच् प्रथमा विभक्ति बहुवचन।
अवधीरयन्तः	— तिरस्कृत करते हुए, अव + धीर + णिच् + शतृ प्रथमा विभक्ति बहुवचन।
कल्याणाभिनिवेशी	— मङ्गल के अभिलाषी, कल्याणे अभिनिवेश्त्वं शीलं यस्य स बहुव्रीहि।

परिपाल्यते	— रखी जा सकती है, परि + पाल + कर्मणि यक् लट् लकार प्रथम पुरुष एकवचन।
प्रपलायते	— भाग जाती है।
वैदग्ध्यम्	— पाण्डित्य को, विदग्धस्य भावो वैदग्ध्यम्, विदग्ध + घ्यञ्।
अनुरुध्यते	— अनुरोध करती है, अनु + रुध् + लट्, प्रथम पुरुष एकवचन।
अवबुध्यते	— जान जाती है।
नोपसर्पति	— समीप नहीं जाती, पार्श्वे न गच्छति।
संवर्धयति	— बढ़ाती है।
लघिमानमापादयति	— निम्नता प्रदान करती है, लघिमानम् = लघोर्भावः लघिमा (लघु + इमनिच्) तम् आपादयति = आ + पद् + णिच् + लट् प्रथम पुरुष एकवचन।
विक्लवाः	— विह्वल-विकल।
अध्यारोपयद्भिः	— आरोपित करने वाले।
प्रतारणकुशलैः	— ठगने में कुशल-निपुण, प्रतारणासु कुशलाः प्रतारणकुशलाः तैः, सप्तमी तत्पुरुष।
प्रतार्यमाणाः	— ठगे गये, प्र + तृ + कर्मणि यक् + शानच् + प्रथमा विभक्ति एकवचन।
जरावैक्लव्यप्रलपितम्	— वृद्धावस्था की विकलता से निरर्थक वचन के रूप में, जरसः वैक्लव्यं = जरावैक्लव्यम् (षष्ठी तत्पुरुष) तेन प्रलपितम्।
प्रयतेथाः	— प्रयत्न करिये। प्र + यत् + लिङ्, मध्यम पुरुष एकवचन।
अभिजातम्	— कुलीन को, अभि + जन + क्त, द्वितीया विभक्ति एकवचन। प्रशस्तंजातं यस्य स अभिजातः तम् अभिजातम्, बहुव्रीहि समास।
अभिधीयसे	— कहा जा रहा है अभि + धा + यक् + लट्, मध्यम पुरुष एकवचन।
खलीकरोति	— दुष्ट बना देती है। न खलम् अखलं, अखलं खलं करोति इति, खल + च्वि + कृ + लट्, प्रथम पुरुष एकवचन।
उपशशाम	— चुप हो गये, उप + शम् + लिट्, प्रथम पुरुष एकवचन।
प्रक्षालित इव	— पूर्णतया धोये हुए। प्र + क्षाल + क्त, प्रथम पुरुष एकवचन।

अहर्निशम्	—	दिन-रात।
उद्भावयति	—	प्रकट करता है। उद् + भू + णिच् + लट्, प्रथम पुरुष एकवचन।
नोपालभ्यसे	—	उलाहना न दिये जाओ।
नोपहस्यसे जनैः	—	लोगों के द्वारा उपहास के पात्र न बनो, उप + हस् + यक् + लट्, मध्यम पुरुष एकवचन, यहाँ 'उपहस्यसे' क्रिया में कर्मणि यक् प्रत्यय हुआ है। अतः 'जनाः' कर्ता के अनुक्त होने से अनुक्त कर्ता 'कर्तृकर्मणोस्तृतीया' से तृतीया विभक्ति हो गयी है।

अभ्यासः

1. संस्कृतेन उत्तरं दीयताम्-

- (क) लक्ष्मीमदः कीदृशः?
- (ख) चन्द्रापीडं कः उपदिशति?
- (ग) अनर्थपरम्परायाः किं कारणम्?
- (घ) कीदृशे मनसि उपदेशगुणाः प्रविशन्ति?
- (ङ) लब्धापि दुःखेन का परिपाल्यते?
- (च) केषाम् उपदेष्टारः विरलाः सन्ति?
- (छ) लक्ष्म्या परिगृहीताः राजानः कीदृशाः भवन्ति?
- (ज) वृद्धोपदेशं ते राजानः किमिति पश्यन्ति?

2. विशेषणानि विशेष्यैः सह योजयत-

विशेषणम्	विशेष्यम्
(क) समतिक्रामत्सु	ते
(ख) अधीतशास्त्रस्य	विद्वांसम्
(ग) दारुणो	दिवसेषु
(घ) गहनं तमः	दोषजातम्
(ङ) अतिमलिनम्	लक्ष्मीमदः
(च) सचेतसम्	यौवनप्रभवम्

3. अधोलिखितपदानि स्वरचित-संस्कृत-वाक्येषु प्रयुङ्ध्वम्-
संग्रहार्थम्, समुपस्थितम्, विनयम्, परिणमयति, शृण्वन्ति, स्पृशति।

4. अधोलिखितानां पदानां सन्धि-विच्छेदं कुरुत-

(क) एवातिगहनम्	.....	+	.....
(ख) गर्भेश्वरत्वम्	.....	+	.....
(ग) गुरूपदेशः	.....	+	.....
(घ) ह्येवम्	.....	+	.....
(ङ) नाभिजनम्	.....	+	.....
(च) नोपसर्पति	.....	+	.....

5. प्रकृति-प्रत्ययविभागः क्रियताम्-

शब्दः	प्रकृतिः	प्रत्ययः
(क) चिकीर्षुः	.....	.....
(ख) उपदेष्टव्यम्	.....	.....
(ग) ईक्षते	.....	.....
(घ) बुध्यते	.....	.....
(ङ) निन्द्यसे	.....	.....
(च) उपशशाम	.....	.....

6. समासविग्रहं कुरुत-

(क) अमानुषशक्तित्वम्	-	.....
(ख) अत्यासङ्गः	-	.....
(ग) अनार्या	-	.....
(घ) स्वार्थनिष्पादनपरैः	-	.....
(ङ) अहर्निशम्	-	.....
(च) वृद्धोपदेशम्	-	.....

7. रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) लक्ष्मीः ..... न रक्षति।
- (ख) ..... दुःस्वप्नमिव न स्मरति।
- (ग) सरस्वतीपरिगृहीतं ..... ।
- (घ) उपदिश्यमानमपि ..... न शृण्वन्ति।
- (ङ) अवधीरयन्तः ..... हितोपदेशदायिनो गुरुन्।
- (च) तथा प्रयतेथाः ..... नोपहस्यसे जनैः।
- (छ) चन्द्रापीडः प्रीतहृदयो ..... आजगाम।

8. सप्रसङ्गं हिन्दीभाषया व्याख्या कार्या-

- (क) गर्भेश्वरत्वभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वञ्चेति महतीयं खल्वनर्थपरम्परा।
- (ख) हरति अतिमलिनमपि दोषजातं गुरूपदेशः।
- (ग) विद्वांसमपि सचेतसमपि, महासत्त्वमपि, अभिजातमपि, धीरमपि, प्रयत्नवन्तमपि पुरुषं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति।

योग्यताविस्तारः

‘उप’ उपसर्गपूर्वकात् अतिसर्जनार्थकात् ‘दिश्’ धातोः ‘घञ्’ प्रत्यये उपदेशशब्दः निष्पद्यते। समुचितकार्येषु मित्रं, बन्धुं, आश्रितजनं, विद्यार्थिनं वा सन्मार्गे प्रवर्तयितुं केनचित् हितचिन्तकेन सुहृद्वरेण ज्ञानिना वा दीयमानः परामर्शः मार्गनिर्देशः हितवचनं वा ‘उपदेश’ इति उच्यते। संस्कृतवाङ्मये लोकप्रबोधकानि सदाचारप्रतिपादकानि च सूत्राणि नाना-ग्रन्थेषु, काव्येषु सुभाषितेषु च समुपलभ्यन्ते। तानि उपदेशसूत्राणि बालकान्, युवकान्, प्रौढान्, वृद्धान् विविधेषु क्षेत्रेषु कार्याणि कुर्वतः च अधिकृत्य सामान्येन प्रकारेण प्रणीतानि सन्ति।

अत्र उद्धृते भागे शुकनासोपदेशाख्ये राजकुमारं चन्द्रापीडं प्रति शुकनासस्य उपदेशः संगृहीतः। तथाहि-ऐश्वर्यं, यौवनं, सौन्दर्यं, शक्तिश्चेति प्रत्येकं अनर्थकारणमिति मत्वा चन्द्रापीडम् उपदेष्टुं प्रक्रान्तः शुकनासः। यद्यपि चन्द्रापीडः विनीतः गृहीतविद्यश्च तथापि ऐश्वर्यादिभिः अस्य मनः खलीकृतं न भवेत् इति धिया शुकनासः चन्द्रापीडम् उपदिशति। अतः उपदेशोऽयं न केवलं चन्द्रापीडं प्रति अपितु तन्माध्यमेन सर्वेषां जनानां कृतेऽपि।

पञ्चतन्त्रेऽपि यत्र-तत्र ईदृश एव हृदयङ्गमः उपदेशः प्राप्यते। यौवनादिकारणैः सम्भाव्यमानमनर्थं पञ्चतन्त्रम् एवमुल्लिखति-

यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता।
एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम्॥

महाभारतस्य उद्योगपर्वणः भागे विदुरनीतौ अपि एवमभिहितमस्ति-

अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयन्ति
प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च।
पराक्रमश्चाबहुभाषिता च
दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च॥
न क्रोधिनोऽर्थो न नृशंसमित्रं
क्रूरस्य न स्त्री सुखिनो न विद्या।
न कामिनो ह्रीरलसस्य न श्रीः
सर्वं तु न स्यादनवस्थितस्य॥

अन्यत्रापि हितोपदेश-नीतिशतकादौ च एवमुपदिष्टम् अस्ति। तत्र-तत्रापि योग्यता विस्तरार्थमवश्यं पठनीयम्।

1. बाणभट्टस्य रीतिः पाञ्चाली रीतिरिति कथ्यते। तस्याः लक्षणम् “शब्दार्थयोः समो गुम्फः पाञ्चालीरीतिरिष्यते”।
2. बाणभट्टस्य गद्ये या लयात्मकता वर्तते, पाठपुरस्सरं तस्याः सन्धानं कार्यम्।

बाणविषयकसूक्तयः प्रशस्तयश्च

1. बाणोच्छिष्टं जगत्सर्वम्।
2. केवलोऽपि स्फुरन् बाणः करोति विमदान् कवीन्।
किं पुनः क्लृप्तसन्धानः पुलिन्दकृतसन्निधिः॥ (धनपाल-तिलकमञ्जरी)
3. सुबन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इतित्रयः।
वक्रोक्तिमार्गनिपुणाश्चतुर्थो विद्यते न वा॥ (मङ्खक-श्रीकण्ठचरित)
4. श्लेषे केचन शब्दगुम्फविषये केचिद्रसे चापरेऽ-
लङ्कारे कतिचित्सदर्थविषये चान्ये कथावर्णने।
आः सर्वत्र गभीरधीरकविताविन्ध्याटवी चातुरी-
सञ्चारी कविकुम्भिकुम्भभिदुरां बाणस्तु पञ्चाननः॥ (चन्द्रदेव-शार्ङ्गधरपद्धति)

5. शब्दार्थयोः समो गुम्फः पाञ्चालीरीतिरिष्यते।
शीलाभट्टारिकावाचि बाणोक्तिषु च सा यदि॥ (राजशेखर-जल्हण-सूक्तिमुक्तावली)
6. रुचिरस्वरवर्णपदा रसभावती जगन्मनो हरति।
सा किं तरुणी? नहि नहि वाणी बाणस्य मधुरशीलस्य॥ (धर्मदास-विदग्धमुखमण्डन)
7. बाणः कवीनामिह चक्रवर्ती चकास्ति यस्योज्ज्वलवर्णशोभम्।
एकातपत्रं भुवि पुण्यभूमिवंशाश्रयं हर्षचरित्रमेव॥ (सोड्डल)
8. हृदि लग्नेन बाणेन यन्मन्दोऽपि पदक्रमः।
भवेत्कविकुरङ्गाणां चापलं तत्र कारणम्॥ (त्रिलोचन-शार्ङ्गधरपद्धतिः)
9. यस्याश्चौरश्चिकुरनिकरः कर्णपूरो मयूरो
भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः।
हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः
केषां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय॥ (जयदेवः प्रसन्नराघवः)

षष्ठः पाठः

सूक्तिसुधा

संस्कृत साहित्य में सूक्तियों का समृद्ध भण्डार है। सूक्ति का अर्थ है सुन्दर वचन, सुधा का अर्थ है अमृत, सूक्तिसुधा का अर्थ है सुन्दर वचन रूपी अमृत। इस पाठ में पण्डितराज जगन्नाथ, महाकवि माघ, भारवि, प्रसिद्ध नाटककार भवभूति तथा महाकवि भर्तृहरि की सूक्तियाँ संकलित हैं। ये सूक्तियाँ आज भी हमारे जीवन के लिए बहुमूल्य, उपयोगी एवं पथप्रदर्शक हैं। विभिन्न विषयों से सम्बद्ध सूक्तियाँ निश्चित रूप से छात्रों के लिए उपयोगी सिद्ध होंगी।

प्रस्तुत पाठ के प्रथम, द्वितीय एवं तृतीय श्लोक के रचयिता पण्डितराज जगन्नाथ, चतुर्थ श्लोक के महाकवि माघ, पंचम श्लोक के भवभूति, षष्ठ श्लोक के महाकवि भारवि एवं सप्तम, अष्टम, नवम, दशम, एकादश व द्वादश श्लोकों के रचयिता भर्तृहरि हैं।

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरज-राजितम्।
रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना ॥1॥

नीरक्षीरविवेके हंसालस्यं त्वमेव तनुषे चेत्।
विश्वस्मिन्नधुनान्यः कुलव्रतं पालयिष्यति कः ॥2॥

तावत् कोकिल विरसान् यापय दिवसान् वनान्तरे निवसन्।
यावन्मिलदलिमालः कोऽपि रसालः समुल्लसति ॥3॥

नालम्बते दैष्टिकतां न निषीदति पौरुषे।
शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते ॥4॥

न किञ्चिदपि कुर्वाणः सौख्यैर्दुःखान्यपोहति।
तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥5॥

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पदम्।
वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः॥६॥

स्वायत्तमेकान्तगुणं विधात्रा विनिर्मितं छादनमज्ञतायाः।
विशेषतः सर्वविदां समाजे विभूषणं मौनमपण्डितानाम् ॥७॥

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः।
यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्॥८॥

पापान्निवारयति योजयते हिताय,
गुह्यं निगूहति गुणान् प्रकटीकरोति।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले,
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥९॥

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा-
स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः।
परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य नित्यं,
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥१०॥

केयूराणि न भूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वलाः,
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालंकृता मूर्धजाः।
वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते,
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥ ११॥

यावत्स्वस्थमिदं कलेवरगृहं यावच्च दूरे जरा,
 यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत्क्षयो नायुषः।
 आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्,
 प्रोद्दीप्ते भवने च कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥12॥

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

नीरजराजितम्	कमलशोभितम्	कमलों से सुशोभित
मरालस्य	हंसस्य	हंस का
मानसम्	मनः मानसरोवरं च	मन एवं मानसरोवर
तनुषे (तन् + आत्मने. लट्, मध्यम पुरुष एकवचन)	विस्तारयसि	विस्तृत कर रहे हो
विरसान्	रसरहितान्	रसरहित (शुष्क)
यापय	व्यतीतं कुरु	व्यतीत करो
निवसन् (नि + वस् + शतृ)	वासं कुर्वन्	निवास करते हुए
रसालः	आम्रपादपः	आम का वृक्ष
दैष्टिकतां	भाग्यत्वं	भाग्यत्व को
निषीदति	अवलम्बते	आश्रय लेता है।
कुर्वाणः (कृ + शानच्)	कुर्वन्	करते हुए
सौख्यैः	सुखपूर्वकैः	सुखों के द्वारा
अपोहति	दूरीकरोति	दूर करता है
विदधीत	कुर्वीत	करो
(वि उपसर्ग + डुधाञ् (धा) विधिलिङ्, प्रथम पुरुष एकवचन)		
वृणते	वरणं कुर्वन्ति	वरण करती हैं
विमृश्यकारिणम्	विचिन्त्यकारिणम्	विचार कर कार्य करने वाले को

स्वायत्तम्	निजाधीनं	स्वयं के अधीन
विधात्रा	ब्रह्मणा	ब्रह्मा के द्वारा
छादनम्	आवरणम्	आवरण
सर्वविदाम्	सर्वज्ञानाम्	सर्वज्ञों के
अभ्युदये	उन्नतौ	उन्नति में
(अभि + उदये, यण् सन्धि)		
सदसि	सभायाम्	सभा में
(सदस् शब्द नपुं. सप्तमी विभक्ति एकवचन)		
वाक्पटुता	वाचि पटुता	वाणी में कुशलता
युधि	युद्धे	युद्ध में
निगूहति	आच्छादयति	छिपाता है
जहाति	त्यजति	छोड़ देता है
वचसि	वाचि	वाणी में
(वचस् सप्तमी विभक्ति एकवचन)		
प्रीणयन्तः	प्रसन्नं कुर्वन्तः	प्रसन्न करते हुए
परगुणपरमाणून्	अन्येषाम् अतिसूक्ष्मान् गुणान्	दूसरों के अति सूक्ष्म गुणों को
पर्वतीकृत्य	विशालतां नीत्वा	बढ़ा चढ़ा कर
हृदि (हृत् शब्द सप्तमी विभक्ति एकवचन)	हृदये	हृदय में
विकसन्तः	विकासं कुर्वन्तः	खिलते हुए
केयूराणि	विशिष्टाभूषणानि	बाजूबन्ध, भुजबन्ध
मूर्धजाः	केशाः	सिर के बाल
क्षीयन्ते	विनश्यन्ते	नष्ट हो जाते हैं
कलेवरगृहं	शरीरस्य गृहं	शरीर
	(षष्ठी तत्पु.समास)	
जरा	वृद्धत्वं	बुढ़ापा
प्रोद्दीप्ते	प्रज्ज्वलिते	जलने पर
उद्यमः	परिश्रम	मेहनत

अभ्यासः

1. संस्कृतभाषया प्रश्नोत्तराणि लिखत-

- (क) सर्वत्र कीदृशं नीरम् अस्ति?
- (ख) मरालस्य मानसं कं विना न रमते।
- (ग) विद्वान् कम् अपेक्षते?
- (घ) सत्कविः कौ द्वौ अपेक्षते?
- (ङ) यः यस्य प्रियः सः तस्य कृते किं भवति?
- (च) सहसा किं न विदधीत?
- (छ) विधात्रा किं विनिर्मितम्?
- (ज) अपण्डितानां विभूषणं किम्?
- (झ) महात्मनां प्रकृतिसिद्धं किं भवति?
- (ञ) पापात् कः निवारयति?
- (ट) सन्तः कान् पर्वतीकुर्वन्ति?
- (ठ) कीदृशं भूषणं न क्षीयते?
- (ड) कूपखननं कदा न उचितम्?

2. अधोलिखितपद्यांशानां सप्रसङ्गं हिन्दीभाषया व्याख्या विधेया-

- (क) वृणते हि विमृश्यकारिणं गुणलुब्धाः स्वयमेव सम्पदः।
- (ख) क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम्।
- (ग) प्रोद्दीप्ते भवने च कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः।

3. रिक्तस्थानपूर्तिः करणीया-

- (क) सत्कविरिव विद्वान् शब्दार्थौ ..... अपेक्षते।
- (ख) सन्तः ..... प्रवदन्ति।

4. निम्नलिखितश्लोकयोः अन्वयं लिखत-

यथा- यद्यपि नीरज-राजितं नीरं सर्वत्र अस्ति। (परं) मरालस्य मानसं मानसं विना न रमते।

(क) नीरक्षीरविवेके ..... ।

(ख) विपदि धैर्यमथाभ्युदये ..... ।

5. निम्नलिखितशब्दानाम् अर्थं लिखित्वा वाक्यप्रयोगं कुरुत-

नीरजम्, रसालः, पौरुषः, विमृश्यकारिणः, जरा।

6. निम्नलिखितशब्दानां सार्थकं मेलनं क्रियताम्-

(क) मरालस्य	(i) आश्रयते
(ख) अवलम्बते	(ii) ब्रह्मणा
(ग) अधुना	(iii) विशदीकृत्य
(घ) विधात्रा	(iv) हंसस्य
(ङ) पर्वतीकृत्य	(v) साम्प्रतम्
(च) नीरजं	(vi) आम्रः
(छ) रसालः	(vii) विभूतयः
(ज) सम्पदः	(viii) कमलम्
(झ) यशसि	(ix) कीर्तौ

7. अधोलिखितशब्दानां पाठात् विलोमपदं चित्वा लिखत-

(क) मूर्खः	.....
(ख) अप्रियः	.....
(ग) पुण्यात्	.....
(घ) यौवनम्	.....
(ङ) उपेक्षते	.....

8. सन्धिविच्छेदः क्रियताम्-

(क) नालम्बते - न + ...

(ख) विश्वस्मिन्धुनान्यः - विश्वस्मिन् + ... + अन्यः

- (ग) कोऽपि - कः + ...
 (घ) चाभिरुचिर्व्यसनं - च + ... + व्यसनम्
 (ङ) चन्द्रोज्ज्वलाः - ..... + ...

9. (अ) अधोलिखितशब्दानां समासविग्रहः कार्यः-

यथा-नीरज-राजितम् - नीरजैः राजितम्।

- (क) अलिमालः
 (ख) वाक्पटुता
 (ग) चन्द्रोज्ज्वलाः
 (घ) अप्रतिहता
 (ङ) वाग्भूषणम्

(आ) अधोलिखित-विग्रहपदानां समस्तपदानि रचयत-

यथा-कुलस्य व्रतं ..... कुलव्रतम्

- (क) वनस्य अन्तरे .....
 (ख) गुणानां लुब्धाः .....
 (ग) प्रकृत्या सिद्धम् .....
 (घ) उपकारस्य श्रेणिभिः .....
 (ङ) आत्मनः श्रेयसि .....

10. अधोलिखितशब्देषु प्रकृतिप्रत्ययानां विभागः करणीयम्-

- यथा-राजितम् - राज् + क्त
 (क) दैष्टिकतां - ..... + तल्
 (ख) कुर्वाणः - ..... + शानच्
 (ग) पटुता - पटु + ...
 (घ) सिद्धम् - ..... + क्त
 (ङ) विमृश्य - वि + मृश् + ...

11. अधोलिखितश्लोकेषु छन्दो निर्दिश्यताम्-

यथा-अस्ति यद्यपि ..... ॥अनुष्टुप् छन्दः॥

(क) तावत् कोकिल ..... समुल्लसति॥

(ख) स्वायत्तमेकान्त ..... मौनमपण्डितानाम्॥

(ग) विपदि धैर्यमथा ..... महात्मनाम्॥

(घ) पापान्निवारयति ..... प्रवदन्ति सन्तः॥

(ङ) केयूराणि न ..... भूषणम्॥

12. अधोलिखितपंक्तिषु कोऽलङ्कारः? लिख्यताम्-

(क) शब्दार्थौ सत्कविरिव द्वयं विद्वानपेक्षते।

(ख) वाग्भूषणं भूषणम्।

(ग) निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः।

(घ) रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना।

(ङ) यावन्मिलदलिमालः कोऽपि रसालः समुल्लसति।

योग्यताविस्तारः

(अ) समानार्थकश्लोकाः

1. हंसः श्वेतो बकः श्वेतः को भेदो बकहंसयोः।
नीरक्षीरविवेके तु हंसो हंसो बको बकः॥
2. महाजनस्य संसर्गः कस्य नोन्नतिकारकः।
पद्मपत्रस्थितं वारि धत्ते मुक्ताफलश्रियम्॥
3. आत्मार्थे जीवलोकेऽस्मिन् को न जीवति मानवः।
परं परोपकारार्थं यो जीवति स जीवति॥
4. अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्माऽपि तं नरं न रञ्जयति॥
5. यावत्स्वस्थो ह्ययं देहो यावन्मृत्युश्च दूरतः।
तावदात्महितं कुर्यात् प्राणान्ते किं करिष्यति॥

(ब) छन्दसां लक्षणोदाहरणानि-

1. शार्दूलविक्रीडितम्-

लक्षणम्-“सूर्याश्वैर्मसजास्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्”।

उदाहरणम्

(i) केयूराणि न भूषयन्ति.....। (ii) यावत्स्वस्थमिदं कलेवरगृहम्.....।

2. अनुष्टुप् छन्दः -

लक्षणम्-“श्लोके षष्ठं गुरुज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम्।

द्विःचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः॥”

उदाहरणम्

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरजमण्डितम्.....।

3. वसन्ततिलका-

लक्षणम्-“उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः।”

उदाहरणम्

पापान्निवारयति योजयते हिताय।

4. उपजातिः-इन्द्रवज्रा उपेन्द्रवज्रा इति वृत्तयोः संयोगेन उपजातिः वृत्तं भवति।

लक्षणम्-“स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः।

उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ॥”

उदाहरणम्

स्वायत्तमेकान्तगुणं

5. मालिनी-

लक्षणम्-“ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः।”

उदाहरणम्

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा...।

6. आर्या

लक्षणम्-“यस्याः प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा तृतीयेऽपि।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या॥”

उदाहरणम्

(i) नीरक्षीर विवेके ....।

(ii) तावत् कोकिल ....।

आर्याच्छन्दसि विशिष्टः लयः गेयता च भवति।

तदनुसारेण आर्यायाः गानस्य अभ्यासः कार्यः।

(स) अधोलिखितानाम् हिन्दीभाषायाः आभाणकानां समानार्थकाः संस्कृत पंक्तयः अन्वेष्टव्याः-

1. आग लगने पर कुआँ खोदना
2. सबसे भली चुप
3. दूध का दूध पानी का पानी

सप्तमः पाठः

विक्रमस्यौदार्यम्

“सिंहासनद्वात्रिंशिका” बत्तीस मनोरञ्जक कथाओं का संग्रह है। इसके केवल गद्यमय, केवल पद्यमय, गद्य-पद्यमय, ये तीन पाठ पाये जाते हैं। संग्रह में स्थित प्रत्येक कथा धारा नगरी के राजा भोज को सुनायी गयी है। अतः इस ग्रन्थ का समय राजा भोज (1018-1063) के अनन्तर ही माना जाता है।

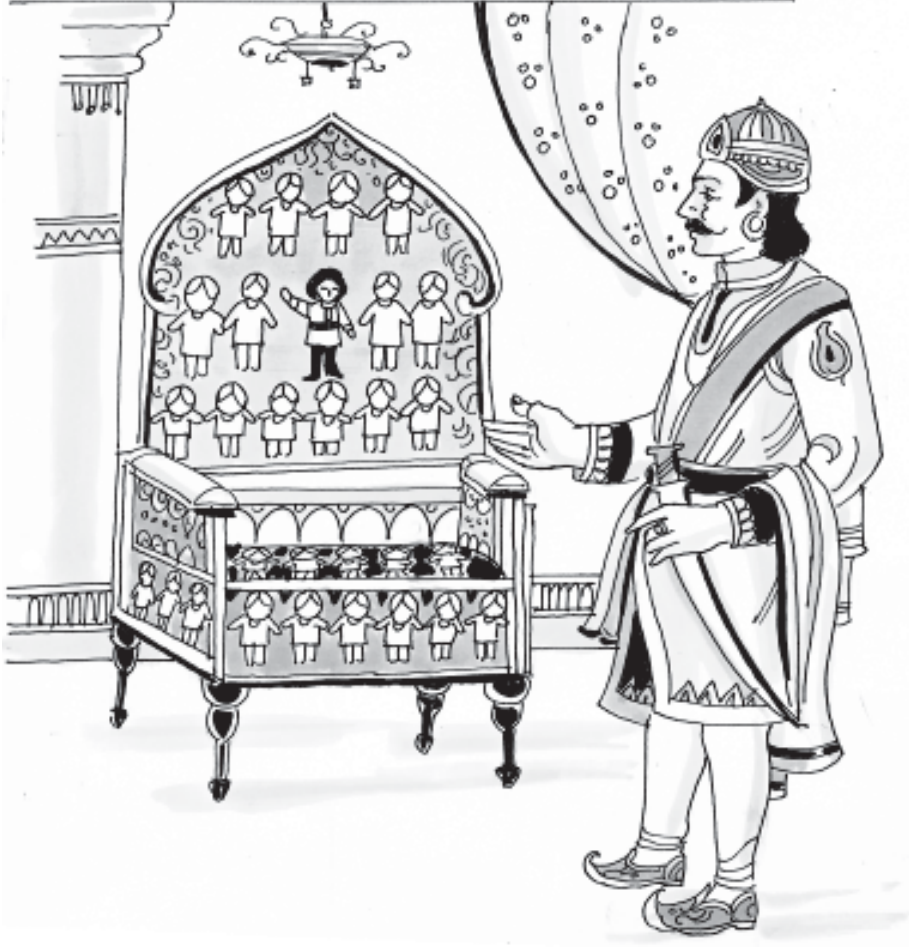
एक टीले की खुदाई करने पर राजा भोज को एक सिंहासन मिला। वह सिंहासन राजा विक्रमादित्य का था। शुभ मुहूर्त में राजा भोज उस सिंहासन पर बैठना चाहता है तो सिंहासन में बनी 32 पुत्तलिकाओं में से प्रत्येक पुत्तलिका राजा विक्रमादित्य के गुणों तथा पराक्रम की एक-एक कथा सुनाकर राजा को सिंहासन पर बैठने से पुनःपुनः रोकती है। प्रत्येक पुत्तलिका ने राजा से यही प्रश्न किया कि ‘क्या तुममें विक्रम जैसा गुण है? यदि है तो इस सिंहासन पर बैठ सकते हो अन्यथा नहीं।’

प्रस्तुत पाठ उपर्युक्त ‘सिंहासनद्वात्रिंशिका’ से ही उद्धृत है। इसमें बताया गया है कि किस प्रकार राजा विक्रम को यह संसार असार प्रतीत होता है। अपने औदार्यवश वे सम्पूर्ण राजकोष को दान करना चाहते हैं। इसके लिए उन्होंने ‘सर्वस्वदक्षिणयज्ञ’ का अनुष्ठान किया। उस यज्ञ में सब कुछ परित्याग कर दिया। यहाँ तक कि समुद्र की ओर से प्रदान किये गये अद्वितीय चार रत्न भी ब्राह्मण को प्रदान कर दिये। इस प्रकार से विक्रम ने अत्यधिक उदारता का परिचय दिया।

पुनरपि राजा सिंहासने समुपवेष्टुं गच्छति। ततोऽन्या पुत्तलिका समवदत् “भो राजन्, एतत्सिंहासने तेनैव अध्यासितव्यं यस्य विक्रमतुल्यम् औदार्यमस्ति।” भोजेनोक्तम् “ भो पुत्तलिके, कथय तस्यौदार्यम्।” सा वदति, “राजन् यस्त्वर्थिनां पूरयति, तस्येप्सितं देवः सम्पादयति।” यच्चोक्तम्—

उत्साहसम्पन्नमदीर्घसूत्रं, क्रियाविधिज्ञं व्यसनेष्वसक्तम् ।

शूरं कृतज्ञं दृढनिश्चयं च, लक्ष्मीः स्वयं वाञ्छति वासहेतोः ॥

एवं सकलगुणनिवासः स विक्रमो राजा एकदा स्वमनस्यचिन्तयत्—
‘अहो असारोऽयं संसारः, कदा कस्य किं भविष्यतीति न ज्ञायते। यच्चोपार्जितानां
वित्तं तदपि दानभोगैर्विना सफलं न भवति। तथा चोक्तम्—

उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम् ।
तटाकोदरसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम् ॥

अपि च

दातव्यं भोक्तव्यं धनविषये सञ्चयो न कर्तव्यः।
पश्येह मधुकरीणां सञ्चितमर्थं हरन्त्यन्ये ॥

इत्येवं विचार्य सर्वस्वदक्षिणं यज्ञं कर्तुमुपक्रान्तवान्। ततः शिल्पिभिरतीव मनोहरो मण्डपः कारितः। सर्वापि यज्ञसामग्री समहता। देवमुनिगन्धर्वयक्षसिद्धादयश्च समाहूताः। तस्मिन्नवसरे समुद्राह्वानार्थं कर्त्तुं श्वदब्राह्मणः समुद्रतीरे प्रेषितः। सोऽपि समुद्रतीरं गत्वा गन्धपुष्पादिषोडशोपचारं विधायाब्रवीत् “भोः समुद्र! विक्रमार्को राजा यज्ञं करोति। तेन प्रेषितोऽहं त्वामाह्वातुं समागतः।” इति जलमध्ये पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा क्षणं स्थितः। कोऽपि तस्य प्रत्युत्तरं न ददौ। तत उज्जयिनीं यावत्प्रत्यागच्छति तावद्देदीप्यमानशरीरः समुद्रो ब्राह्मणरूपी सन् तमागत्यावदत् “भो ब्राह्मण, विक्रमेणास्मानाह्वातुं प्रेषितस्त्वं, तर्हि तेन यास्माकं सम्भावना कृता सा प्राप्तैव। एतदेव सुहृदो लक्षणं यत्समये दानमानादि क्रियते।” उक्तं च—

ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति ।

भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम् ॥

दूरस्थितानां मैत्री नश्यति समीपस्थानां वर्धते इति न वाच्यम्।

गिरौ कलापी गगने पयोदो लक्षान्तरेऽर्कश्च जले च पद्मम्।

इन्दुर्द्विलक्षे कुमुदस्य बन्धुर्यो यस्य मित्रं न हि तस्य दूरम्॥

तस्मै राज्ञे व्ययार्थं रत्नचतुष्टयं दास्यामि। एतेषां महात्म्यम्-एकं रत्नं यद्वस्तु स्मर्यते तद्ददाति। द्वितीयरत्नेन भोजनादिकममृततुल्यमुत्पद्यते। तृतीयरत्नाच्चतुरङ्गबलं भवति। चतुर्थाद्रत्नाद्विव्याभरणानि जायन्ते। तदेतानि रत्नानि गृहीत्वा राज्ञो हस्ते प्रयच्छेति। ततो ब्राह्मणस्तानि रत्नानि गृहीत्वा उज्जयिनीं यावदागतस्तावद्यज्ञसमाप्तिर्जाता। राजावभृथस्नानं कृत्वा सर्वानर्थिजनान् परिपूर्णमनोरथानकरोत्। ब्राह्मणो राजानं दृष्ट्वा रत्नान्यर्पयित्वा प्रत्येकं तेषां गुणकथनमकथयत्। ततो राजावदत्, “भो ब्राह्मण! भवान् यज्ञदक्षिणाकालं व्यतिक्रम्य समागतः। मया सर्वोऽपि ब्राह्मणसमूहो दक्षिणया तोषितः। तर्हि त्वमेतेषां रत्नानां मध्ये यत्तुभ्यं रोचते तद्गृहाणेति। ब्राह्मणेनोक्तम्, ‘गृहं गत्वा गृहिणीं, पुत्रं, स्नुषां च पृष्ट्वा सर्वेभ्यो यद्रोचते तद्ग्रहीष्यामीति।’ राज्ञोक्तं ‘तथा कुरु।’ ब्राह्मणोऽपि स्वगृहमागत्य सर्वं वृत्तान्तं तेषामग्रेऽकथयत्। पुत्रेणोक्तं ‘यद्रत्नं चतुरङ्गबलं ददाति तद्ग्रहीष्यामः। यतः सुखेन राज्यं कर्तुमर्हिष्यामः।’ पित्रोक्तं ‘बुद्धिमता

राज्यं न प्रार्थनीयम्।' पुनः पिता वदति 'यस्माद्धनं लभते तद् गृहाण। धनेन सर्वमपि लभ्यते।' भार्ययोक्तं 'यद्रत्नं षड्रसान् सूते तद्गृह्यताम्। सर्वेषां प्राणिनामन्नेनैव प्राणधारणं भवति।' स्नुषयोक्तं 'यद्रत्नं रत्नाभरणादिकं सूते तद् ग्राह्यम्।'

एवं चतुर्णां परस्परं विवादो लग्नः। ततो ब्राह्मणो राजसमीपमागत्य चतुर्णां विवादवृत्तान्तमकथयत्। राजापि तच्छ्रुत्वा तस्मै ब्राह्मणाय चत्वार्यपि रत्नानि ददौ। इति कथां कथयित्वा पुत्तलिका राजानमवदत्, 'भो राजन्, त्वय्येवंविध- सहजमौदार्यं विद्यते चेदस्मिन् सिंहासने समुपविश।' तच्छ्रुत्वा राजा तूष्णीमासीत्।

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

पुत्तलिका	-	पुतली
समुपवेष्टुम्	-	सम् + उप + विश् धातु + तुमुन् प्रत्यय बैठने के लिए।
तेनैव	-	तेन + एव, उसी के द्वारा।
अध्यासितव्यम्	-	अधि + आस् धातु + तव्यत् प्रत्यय, बैठना चाहिए।
यस्त्वर्थिनाम्	-	(यः तु अर्थिनाम्), जो याचकों की।
ईप्सितम्	-	ईप्स् धातु + क्त प्रत्यय इच्छित।
शिल्पिन्	-	कारीगर।
यच्चोक्तम्	-	यत् + च + उक्तम्, ऐसा कहा गया है।
समाहूताः	-	सम्यक् आहूताः, आमन्त्रित किये गये।
तटाकोदरसंस्थानाम्	-	तटाकस्य उदरे संस्थानाम् (अवस्थितानाम्) तालाब की गहराई में स्थित
परीवाह	-	परि + वह् धातु + घञ् प्रत्यय, निकास
मधुकरीणाम्	-	मधुमक्खियों का
सर्वस्वदक्षिणम्	-	सर्वस्वं दक्षिणा यस्मिन् तत्। यज्ञ का नाम
गुह्यमाख्याति	-	गुह्यम् (गोपनीयम्) आख्याति। गोपनीय को कहता है
कलापी	-	कलापम् अस्ति अस्य, मोर

लक्षान्तरेऽर्कश्च	-	लाखों योजन, मील की दूरी
पद्मम्	-	कमल
इन्दुर्द्विलक्षे	-	इन्दुः द्विलक्षे, चन्द्रमा से 2 लाख योजन दूर (अत्यधिक दूरी से आशय)
चतुरङ्गबलम्	-	घुड़सवार, रथसवार हाथीसवार, पैदल सैनिक, इनको मिलाकर चार अङ्गों वाली सेना
व्यतिक्रम्य	-	वि + अति + क्रम् धातु + ल्यप् प्रत्यय बीतने पर
स्नुषाम्	-	पुत्रवधू को

अभ्यासः

1. संस्कृतभाषया उत्तरत-

- (क) विक्रमस्यौदार्यम् पाठः कस्मात् ग्रन्थात् सङ्कलितः?
- (ख) उपार्जितानां वित्तानां रक्षणं कथं भवति?
- (ग) धनविषये कीदृशः व्यवहारः कर्तव्यः?
- (घ) जलमध्ये पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा क्षणं कः स्थितः?
- (ङ) समुद्रः राज्ञे किमर्थं रत्नचतुष्टयं दत्तवान्?
- (च) द्वितीयरत्नेन किम् उत्पद्यते?
- (छ) प्रीतिलक्षणम् कतिविधं भवति?

2. रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) उपार्जितानां वित्तानां ..... हि रक्षणम्।
- (ख) दातव्यं भोक्तव्यं धनविषये ..... न कर्तव्यः।
- (ग) ततः शिल्पिभिरतीव ..... मण्डपः कारितः।
- (घ) भो समुद्र! ..... यज्ञं करोति।
- (ङ) तस्मै राज्ञे व्ययार्थं ..... दास्यामि।
- (च) यद्रत्नं चतुरङ्गबलं ..... तद् ग्रहीष्यामः।
- (छ) सर्वेषां प्राणिनामनेनैव ..... भवति।

3. अधोलिखितानां पदानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत-
वित्तानाम्, शिल्पिभिः, गिरौ, एतेषाम्, दातव्यम् रोचते।
4. प्रकृतिप्रत्ययविभागः क्रियताम्-
उपक्रान्तवान्, विधाय, गत्वा, गृहीत्वा, स्थितः, व्यतिक्रम्य, दातव्यम्।
5. सन्धिविच्छेदं कुरुत-
तेनैव, यच्चोक्तम्, तस्येप्सितम्, चैव, यच्च, तदपि, सर्वापि, सोऽपि, प्राप्तैव, चेदस्मिन्, तच्छ्रुत्वा, त्वय्येवम्
6. सप्रसङ्गं हिन्दीभाषया व्याख्या कार्या-
(क) उपार्जितानां वित्तानां त्याग एव हि रक्षणम्।
तटाकोदरसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम्॥
(ख) ददाति प्रतिगृह्णाति गुह्यमाख्याति पृच्छति।
भुङ्क्ते भोजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम्॥
7. अधोलिखितानां समस्तपदानां विग्रहं कुरुत-
विक्रमतुल्यम्, क्रियाविधिज्ञम्, सकलगुणनिवासः, यज्ञसामग्री, समुद्रतीरम्, जलमध्ये, पुष्पाञ्जलिम्, देदीप्यमानशरीरः, ययार्थम्, यज्ञसमाप्तिः, गुणकथनम्, ब्राह्मणसमूहः, प्राणधारणम्, राजसमीपम्।

योग्यताविस्तारः

अधोलिखितानां सूक्तीनामध्ययनं कृत्वा प्रस्तुतपाठेन भावसाम्यम् अवधत्त।

1. मित्रम्-
(i) मित्रं प्रीतिरसायनं नयनयोरानन्दनं चेतसः
पात्रं यत्सुखदुःखयोः सह भवेन्मित्रेण तद्दुर्लभम्।
ये चान्ये सुहृदः समृद्धिसमये द्रव्याभिलाषाकुलास्ते
सर्वत्र मिलन्ति तत्त्वनिकषावा तु तेषां विपत्॥

- (ii) न मातरि न दारेषु न सोदर्ये न चात्मजे।
विश्वासस्तादृशः पुंसां यादृङ् मित्रे स्वभावजे॥ कवितामृतकूप-88
- (iii) न तन्मित्रं यस्य कोपाद्विभेति यद्वामित्रं शङ्कितेनोपचर्यम्।
यस्मिन्मित्रे पितरीवाश्वसीत तद्वै मित्रं सङ्गतानीतराणि॥ नीतिकल्पतरु-9.141
- (iv) केनामृतमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम्।
आपदां च परित्राणं शोकसन्तापभेषजम्॥ पञ्चतन्त्रम्-2.60
2. औदार्यम्-
अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम्।
उदारचरितानां हि वसुधैव कुटुम्बकम्॥ पञ्चतन्त्रम्-5.305
3. दानम्-
(i) धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत्।
सन्निमत्ते वरं त्यागो विनाशे नियते सति॥
- (ii) परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्यः।
परोपकाराय दुहन्ति गावः, परोपकारार्थमिदं शरीरम्॥ विक्रमोवशीयम्-66
- (iii) अष्टादाशपुराणेषु व्यासस्य वचनद्वयम्।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम्॥
- (iv) श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन, दानेन पाणिर्नतु कङ्कणेन।
विभाति कायः करुणापराणां परोपकारेण न चन्दनेन॥ नीतिशतकम्-1.72
- (v) पद्माकरं दिनकरो विकचीकरोति
चन्द्रो विकासयति कैरवचक्रवालम्।
नाभ्यर्थितो जलधरोऽपि जलं ददाति
सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः॥ नीतिशतकम्-1.74

अष्टमः पाठः

भू-विभागाः

प्रस्तुत पाठ मुगलसम्राट् शाहजहाँ के विद्वान पुत्र दाराशिकोह द्वारा विरचित ग्रन्थ 'समुद्रसङ्गमः' से संकलित किया गया है। दाराशिकोह संस्कृत तथा अरबी भाषा के तत्कालीन विद्वानों में अग्रगण्य थे। 'समुद्रसङ्गमः' ग्रन्थ में 'पृथिवी निरूपण' के अन्तर्गत उन्होंने पर्वतों, द्वीपों, समुद्रों आदि का विशिष्ट शैली में वर्णन किया है। उसी वर्णन के अंश यहाँ "भू-विभागाः" शीर्षक के अन्तर्गत प्रस्तुत किये गये हैं।

दाराशिकोह मुगलसम्राट् शाहजहाँ के सबसे बड़े पुत्र थे। उनका जीवनकाल 1615 ई० से 1659 ई० तक है। शाहजहाँ उनको राजपद देना चाहते थे पर उत्तराधिकार के संघर्ष में उनके भाई औरंगजेब ने निर्ममता से उनकी हत्या कर दी। दाराशिकोह ने अपने समय के श्रेष्ठ संस्कृत पण्डितों, ज्ञानियों और सूफी सन्तों की सत्संगति में वेदान्त और इस्लाम के दर्शन का गहन अध्ययन किया और उन्होंने फारसी और संस्कृत में इन दोनों दर्शनों की समान विचारधारा को लेकर विपुल साहित्य लिखा। फारसी में उनके ग्रन्थ हैं-सारीनतुल् औलिया, सकीनतुल् औलिया, हसनातुल् आरफीन (सूफी सन्तों की जीवनियाँ), तरीकतुल् हकीकत, रिसाल - ए-हकनुमा, आलमे नासूत, आलमे मलकूत (सूफी दर्शन के प्रतिपादक ग्रन्थ), सिर-ए-अकबर (उपनिषदों का अनुवाद) उनके फारसी ग्रन्थ हैं। श्रीमद्भगवद्गीता और योगवासिष्ठ के भी फारसी भाषा में उन्होंने अनुवाद किये। 'मज्म-उल्-बहरैन्' फारसी में उनकी अमर कृति है, जिसमें उन्होंने इस्लाम और वेदान्त की अवधारणाओं में मूलभूत समानताएँ बतलायी हैं। इसी ग्रन्थ को दाराशिकोह ने 'समुद्रसङ्गमः' नाम से संस्कृत में लिखा।

अथ पृथिवीनिरूपणम्-पृथिव्याः सप्तभेदाः। ते च भेदाः सप्तपुटान्युच्यन्ते। तानि च पुटानि-अतल-वितल-सुतल-तलातल-रसातल-पातालाख्यानि। अस्मन्मतेऽपि सप्तभेदाः। यथाऽस्मद्वेदे श्रूयते परमेश्वरो यथा सप्तगगनानि तद्वत् पृथिव्याः सप्तविभागान् कृतवान्।

अथ पृथिव्याः विभागनिरूपणं यत्र लोकास्तिष्ठन्ति। तस्याः दार्शनिकैः सप्तधा विभागः कृतस्तान् विभागान् सप्त अअक्लिम इति वदन्ति। पौराणिकास्तु सप्त द्वीपानि

वदन्ति। एतान् खण्डान् पलाण्डुत्वग्वदुपर्यधो भावेन न ज्ञायन्ते, 'किन्तु' निःश्रेणी सोपानवज्जानन्ति। सप्त पर्वतान् सप्त कुलाचलान् वदन्ति, तेषां पर्वतानां नामान्येतानि प्रथमः सुमेरुर्मध्ये, द्वितीयो हिमवान्, तृतीयो हेमकूटः, चतुर्थो निषधः एते सुमेरोरुत्तरतः। माल्यवान् पूर्वस्यां, गन्धमादनः पश्चिमायां कैलासश्च मर्यादापर्वतेभ्योऽतिरिक्तः। यथाऽस्मद्वेदे श्रूयते- “अस्माभिः पर्वताः शंकवः कृताः। एतेषां सप्तद्वीपानां प्रत्येकमावेष्टनरूपाः सप्तसमुद्राः। लवणो जम्बुद्वीपस्यावरकः। इक्षुरसः प्लक्षद्वीपस्य दधिसमुद्रः क्रौञ्चद्वीपस्य, क्षीरसमुद्रः शाकद्वीपस्य, स्वादुजलसमुद्रः पुष्करद्वीपस्यावरकः इति। समुद्राः सप्त अस्मद्वेदेऽपि प्रकटाः भवन्ति। वृक्षाः लेखनी भवेयुः समुद्रोऽपि मसी भवेत्, परं भगवद्वाक्यानि समाप्तानि न भवन्ति। प्रतिद्वीपं प्रतिपर्वतं प्रतिसमुद्रं नानाजातयोऽनन्ता जन्तवस्तिष्ठन्ति। या पृथिवी ये पर्वताः ये समुद्रा सर्वाभ्यः पृथिवीभ्यः सर्वेभ्यः पर्वतेभ्यः सर्वेभ्यः समुद्रेभ्यः उपरि तिष्ठन्ति तान् 'स्वर्ग' इति वदन्ति। या पृथिवी ये पर्वताः ये समुद्राः सर्वाभ्यः पृथिवीभ्यः सर्वेभ्यः पर्वतेभ्यः सर्वेभ्यः समुद्रेभ्योऽधो भागे तिष्ठन्ति स 'नरक' इति वदन्ति। निश्चितं किल सिद्धैः स्वर्गनरकादिकं सर्वं ब्रह्माण्डान्न किञ्चिद्बहिरस्तीति। ते सप्तगगनाश्रिताः सप्त ग्रहाः स्वर्गं परितो मेखलावत् परिभ्रमन्तीति वदन्ति; न स्वर्गस्योपरि। अथ स्वर्गस्य यदि मन आकाशं जानन्ति अस्मदीयास्तमर्श इति वदन्ति। स्वर्गभूमिं कुर्शीति वदन्ति।”

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

पुटानि	-	भेदाः, भेद या पुट
अअक्लिम	-	अकूलीन (खण्ड अथवा टुकड़ा)
पलाण्डुत्वक्	-	प्याज का छिलका
कुलाचलाः	-	कुलपर्वत अथवा सात पर्वतों की माला
निःश्रेणी	-	निसेनी अथवा सीढ़ी
सोपान	-	निसेनी में एक समान दूरी पर लगाने वाले छोटे-2 काष्ठ-खण्ड
शङ्कुवः	-	कीलें

आवेष्टनरूपा	-	आवरण करने वाले
इक्षुरसः	-	गन्ने का रस, सुरा अथवा मदिरा
आवरकः	-	ढकने वाला
मसी	-	स्याही
मेखलावत्	-	मेखला अथवा शृङ्खला के समान
‘अर्श’	-	आकाश अथवा गगन, स्वर्ग के ऊपर की छत (फारसी शब्द)
‘कुशी’	-	परमेश्वर का सिंहासन अथवा स्वर्गभूमि, ‘कुशी’ को आठवाँ आसमान भी कहा गया है। (फारसी शब्द)

अभ्यासः

1. संस्कृतेन उत्तरं दीयताम्-

- (क) पृथिव्याः कति भेदाः?
- (ख) पृथिव्याः सप्तपुटानां नामानि कानि सन्ति?
- (ग) पर्वताः कति सन्ति?
- (घ) समुद्राः कति सन्ति?
- (ङ) दधिसमुद्रः कस्य द्वीपस्यावरकः?
- (च) ‘अर्श’ इति पदं कस्मै प्रयुक्तम्?
- (छ) ‘कुशी’ इति पदं कस्मिन्नर्थे प्रयुक्तम्?
- (ज) ‘अस्मद्वेद’ इति शब्दः दाराशिकोहेन कस्य ग्रन्थस्य कृते प्रयुक्तः?

2. हिन्दीभाषया आशयं लिखत-

एतान् खण्डान् पलाण्डुत्वग्वदुपर्यधोभावेन न ज्ञायन्ते, किन्तु निःश्रेणी-सोपानवज्जानन्ति। सप्तपर्वतान् सप्तकुलाचलान् वदन्ति, तेषां पर्वतानां नामान्येतानि-प्रथमः सुमेरुर्मध्ये, द्वितीयो हिमवान्, तृतीयो हेमकूटः, चतुर्थो निषधः एते सुमेरोरुत्तरतः।

3. अधोलिखितानां पदानां स्वसंस्कृतवाक्येषु प्रयोगं कुरुत-

पुटानि, कृतवान्, आवेष्टनरूपा, सर्वेभ्यः, ब्रह्माण्डात्, परिभ्रमन्ति।

4. अधोलिखितानां पदानां सन्धिविच्छेदं कुरुत-

पुटान्युच्यन्ते, अस्मन्मते, पलाण्डुत्वग्वदुपर्यधोभावेन, सोपानवज्जानन्ति, सुमेरोरुत्तरतः, समुद्रोऽपि, किञ्चिद्बहिरस्तीति, अस्मदीयास्तमर्श

5. अधोलिखितानां पदानां पर्यायवाचिपदानि लिखत-

पृथिवी, पर्वतः, समुद्रः, गगनम्, स्वर्गः

6. रिक्तस्थानानाम् पूर्तिः विधेया-

- (क) पौराणिकास्तु ..... द्वीपानि वदन्ति
 (ख) सप्त ..... सप्तकुलाचलान् वदन्ति
 (ग) ..... जम्बुद्वीपस्यावरकः
 (घ) स्वर्गभूमिं ..... वदन्ति

योग्यताविस्तारः

(क) संस्कृतवाङ्मये भूगोल-खगोलविषयकं ज्ञानं प्राचुर्येण उपलभ्यते।

यथा-सूर्यसिद्धान्तादिशास्त्रेषु-

भगवन्! किम्प्रमाणा भूः किमाकारा किमाश्रया।
 किंविभागा कथं चात्र सप्तपातालभूमयः॥
 अहोरात्रव्यवस्थां च विदधाति कथं रविः।
 कथं पर्येति वसुधां भुवनानि विभावयन्॥
 कथं पर्येति वसुधां भुवनानि विभावयन्।
 भूमेरुपर्युपर्यूर्ध्वाः किमुत्सेधाः किमन्तराः॥

(ख) 'कुलाचलाः' सप्तपर्वतानां माला अस्ति। संस्कृतवाङ्मये एते सप्त पर्वताः

महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमान् ऋक्षपर्वतः।
 विन्ध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः॥

(ग) अस्मिन् पाठे वर्णितानां भौगोलिकतथ्यानां तुलना आधुनिकभूगोल-विज्ञानेन प्रमाणिततथ्यैः सह करणीया।

(घ) सप्तधा इति पदं अनुसृत्य अधोलिखितैः संख्यावाचिभिः शब्दैः पदानि निर्मातव्यानि एकम्, द्वि, त्रि, चतुर्, पञ्च, ...

नवमः पाठः

कार्यं वा साधयेयम्, देहं वा पातयेयम्

प्रस्तुत पाठ अम्बिकादत्तव्यास द्वारा रचित 'शिवराजविजय' नामक ऐतिहासिक उपन्यास के प्रथम विराम के चतुर्थ निःश्वास से संकलित है। इसके रचयिता अम्बिकादत्तव्यास बहुमुखी प्रतिभा के धनी थे। इन्होंने संस्कृत व हिन्दी में शताधिक ग्रन्थों की रचना की। इनकी कृतियों में अभिव्यक्त अद्भुत कल्पनाशक्ति एवं पात्रों के चरित्र में प्रदर्शित उच्च आदर्शों ने विद्वज्जनों को अपनी ओर आकृष्ट किया।

प्रस्तुत पाठ में यह दर्शाया गया है कि जो वीर, विश्वासपात्र, कर्मठ व दृढसंकल्प वाले होते हैं, उन्हें मानवीय एवं प्राकृतिक किसी भी प्रकार की बाधाओं अपने संकल्पित लक्ष्य को प्राप्त करने से नहीं रोक सकतीं, संकल्पित कार्य को पूरा करने में चाहे उनके प्राण भी क्यों न चले जायें।

शिवाजी का विश्वासपात्र एवं कर्मठ दूत (गुप्तचर) अपने निर्दिष्ट कार्यों को पूरा करने के लिए सिंहदुर्ग से पत्र लेकर तोरणदुर्ग जाता है। रास्ते में अनेक प्रकार की भीषण प्राकृतिक बाधाओं के बाद भी वह तनिक भी विचलित नहीं होता है तथा अपने संकल्पित लक्ष्य की ओर बढ़ता ही जाता है। वह कहता है—'कार्यं वा साधयेयम्, देहं वा पातयेयम्'—अर्थात्—'कार्यं सिद्ध करूँगा या देह त्याग कर दूँगा'। यही भाव प्रस्तुत गद्यांश में वर्णित है।

मासोऽयमाषाढः, अस्ति च सायं समयः, अस्तं जिगमिषुर्भगवान् भास्करः सिन्दूर-द्रव-स्नातानामिव वरुण-दिगवलम्बिनामरुण-वारिवाहानामभ्यन्तरं प्रविष्टः।

कलविङ्काशचाटवैर- रुतैः परिपूर्णेषु नीडेषु
 प्रतिनिवर्तन्ते। वनानि प्रतिक्षणमधिकाधिकां
 श्यामतां कलयन्ति। अथाकस्मात् परितो मेघमाला
 पर्वतश्रेणीव प्रादुरभूत्, क्षणं सूक्ष्मविस्तारा,
 परतः प्रकटित-शिखरि शिखर-विडम्बना, अथ
 द शि श आ ' त - द ि ण आ ' -

विश्वासपात्रं सिंहदुर्गात् तस्यैव पत्रमादाय
 तोरणदुर्गं प्रयाति।

तावदकस्मादुत्थितो महान् झञ्झावातः, एकः
 सायंसमयप्रयुक्तः स्वभाव- वृत्तोऽन्धकारः, स च
 द्विगुणितो मेघमालाभिः। झञ्झावातोद्धूतैः
 रेणुभिः शीर्णपत्रैः वृत्तसुमपरागैः
 शुष्कपुष्पैश्च पुनरेष द्वैगुण्यं प्राप्तः। इह
 पर्वत-श्रेणीतः पर्वतश्रेणीः, वनाद् वनानि,
 शिखराच्छिखराणि प्रपातात् प्रपातान्, अधि
 त्यकातोऽधित्यकाः, उपत्यकात् उपत्यकाः, न कोऽपि
 सरलो मार्गः, नानुद्भेदिनी भूमिः, पन्थाः
 अपि च नावलोक्यते। क्षणो-क्षणो हयस्य
 खुराश्चिक्कण-पाषाण-खण्डेषु प्रस्थलन्ति।
 पदे पदे दोधूयमानाः वृक्षाशाखाः
 सम्मुखमाघ्नन्ति, परं दृढसङ्कल्पोऽयं सादी
 (अश्वारोही) न स्वकार्याद् विरमति। परितः
 स-हडहडाशब्दं दोधूयमानानां परस्सहस्र-वृक्षाणां,
 वाताघात-संजात- पाषाण-पातानां प्रपातानाम्,
 महान्धतमसेन ग्रस्यमानानामिव सत्त्वानां क्रन्दनस्य च
 भयानवेगं स्वनेन कवलीवृत्तमिव गगनतलम्। परं
 “देहं वा पातयेयं कार्यं वा साधयेयम्” इति
 वृत्तप्रतिज्ञोऽसौ शिववीरचरो निजकार्यान्न
 विरमति।

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

जिगमिष्णुः - जाने वेग इच्छुकः; गम् + सन् + उ; इच्छार्थक
 ‘सन्’ प्रत्यय।

- सिन्दूरद्वस्नातानाम्** - सिन्दूर वेन घोल से स्नान किये हुए।
- स्नातानाम्** - ष्णा (शौचे) + क्त प्रत्यय। षष्ठी विभक्ति बहुवचन।
- वरुणादिवन्** - पश्चिमदिशा; वरुणस्य दिवन्; वरुणदेव को पश्चिम दिशा का अधिपति माना जाता है।
- वरुणादिगवलम्बिनाम्** - वरुणादिशः अवलम्बनं शीलं येषां ते। तेषाम्। अव + लम्ब् + इन् प्रत्यय।
- अरुणावारिवाहानाम्** - लालिमायुक्त बादलों वेन; अरुणाश्च ते वारिवाहाश्च। तेषाम्। वारि वहन्ति इति वारिवाहाः = मेघाः
- कलविद्धाः** - पक्षी (गौरैया)
- चाटवैरः** - पक्षिशावकों वेन द्वारा। चटकस्य अपत्यं चाटवैरः। चटका + एरच् प्रत्यय। गौरैया का बच्चा
- प्रतिक्षणाम्** - पल-पल। क्षणं क्षणम् = प्रतिक्षणम्। अव्यय।
- नीडेष्ठा** - घोंसलों में। नपुंसकलिङ्ग, सप्तमी बहुवचन।
- श्यामताम्** - कालेपन को। श्यामस्य भावः = श्यामता। भावार्थ में 'तल्' प्रत्यय। श्याम + तल्
- कलयन्ति** - प्राप्त करते हैं। कल (गतौ सङ्ख्याने च) + णिच्, लट् लकार प्रथम पुरुष, बहुवचन। चुरादिगण
- अथा** - अनन्तरम्। अव्यय।
- दर्शितदीर्घशुण्डमण्डित** - लम्बी-लम्बी सूँडों से सुशोभित दिग्गजों वेन समान
- दिगन्तदन्तावलभयानकाकारा** भयानक आकार वाली (मेघमाला)
- दीर्घश्चासौ शुण्डश्च = दीर्घशुण्डः। दर्शितश्चातो दीर्घशुण्डश्च। दर्शितदीर्घशुण्डः। दर्शितदीर्घशुण्डेन मण्डितः।

दिशाम् अन्ताः दिगन्ताः। शोभनौ
 दन्तौ अस्य इति दन्तावलः। दिगन्ता एव
 दन्तावलाः दिगन्तदन्तावलाः।
 दीर्घशुण्डमण्डिताश्च ते
 दिगन्तदन्तावलाश्च।
 दर्शितदीर्घशुण्डमण्डितदिगन्तदन्तावलाः।
 भयनाकश्च असौ आकारश्च भयानकाकारः।
 दर्शितदीर्घशुण्डमण्डितदिगन्त-
 दन्तावला इव भयानकाकारः यस्या सा
 (मेघमाला)

- प कटितशिखारिशिखारविडम्बना** - पर्वत शिखरो का
 अनुकरण करने वाली (मेघमाला)
 शिखरिणां शिखराणि शिखरिशिखराणि। शिखरिशिखराणां
 विडम्बनं = शिखरिशिखरविडम्बनम्। प्रकटित-
 शिखरिशिखरविडम्बनं यया सा (मेघमाला)
- मेघमाला समस्तं गगनतलं** - मेघमाला ने समस्त गगन मण्डल को आच्छादित कर
परितः पर्यच्छदीत् लिया। 'परितः' अव्यय के प्रयोग से 'गगनतलं' और
 'समस्तं' पदों में द्वितीया विभक्ति हुई है - 'अभितः
 परितःसमयानिकषाहाप्रतियोगेऽपि' इस अनुशासन से।
- परितः** - चारों ओर
- प्रादुरभूत्** - प्रकट हुई। प्रादुस् + भू + लुङ् लकार, प्रथम पुरुष
 एकवचन
- पारस्परिकसंश्लेषेण** - (बादलों के) परस्पर मिल जाने से
- पर्यच्छदीत्** - ढक लिया है। (व्याप्त हो गई)। परि + अच्छदीत्।
 छद (संवरणे) लुङ् लकार, प्रथम पुरुष एकवचन
- षोडशवर्षदेशीयः** - लगभग सोलह वर्ष का। 'लगभग' इस अर्थ में 'कल्प'
 'देश्य' या 'देशीयर्' प्रत्यय लगते हैं। यहाँ 'देशीयर्'
 प्रत्यय लगा है। षोडशवर्ष + देशीयर्
- कुञ्चितकुञ्चितैः** - घुँघराले। कुञ्च् (गति-कौटिल्यालपीभावेषु) + क्त प्रत्यय।

कचकलापैः	-	वेणुश समूहों वेणु द्वारा। कचानां कलापाः तैः
कमनीयकपोलपालिः	-	सुन्दर गालों वाला। कमनीये कपोलपाली यस्य सः कम् (कान्तौ) + अनीयर् प्रत्यय।
हये न	-	घोड़े से
स्वेदबिन्दुव्रजेन	-	पसीने की बूँदों से। स्वेदबिन्दूनां व्रजः तेन
समाच्छादितललाट-	-	जिसका ललाट, कपोल, नासिका का अग्र भाग तथा
कपोलनासाग्रोत्तरोष्ठः	-	ऊपरी ओंठ (पसीने की बूँदों से) व्याप्त है। ललाटश्च कपोलश्च नासाग्रश्च उत्तरोष्ठश्च = ललाटकपोल-नासाग्रोत्तरोष्ठम् (समास में एकवचन होना विशेष है) समाच्छादितं ललाटकपोलनासाग्रोत्तरोष्ठं यस्य सः बहुव्रीहि समास।
प्रसन्नवदनाम्भोजेन	-	प्रसन्नमुखकमल से
प्रसन्नवदनाम्भोजप्रदर्शित- दृढसिद्धान्तमहोत्साहः	-	प्रसन्न मुख कमल से दृढ सिद्धान्त के महोत्साह को प्रकट करने वाला
राजतसूत्रशिल्पकृतबहुल- चाकचक्यवक्रहरितोष्णीषशोभितः	-	चाँदी के तार की कढ़ाई (शिल्प) के कारण अत्यधिक चमकने वाली तथा टेढ़ी बँधी हुई हरी पगड़ी से सुशोभित। राजतसूत्रस्य शिल्पेन कृतं बहुलं चाकचक्यं यस्य तथाभूतं वक्रं हरितं च यत् उष्णीषं, तेन शोभितः बहुव्रीहि समास।
आदाय	-	लेकर। आ + दा + ल्यप् प्रत्यय
प्रयाति	-	जाता है। प्र + या (प्रापणे) + लट् लकार, प्रथम पुरुष एकवचन
झंझावातोद्धूतैः	-	आँधी से उठी। झंझावातेन उद्धूतैः। उत् + धू (कम्पने) क्त प्रत्यय
रेणुभिः	-	धूलों से

द्वै गुणयम्	-	दुगुना हो गया। द्विगुणस्य भावः। द्विगुण + ष्यञ्
अनुद्भो दिनी	-	समतल। न + उद्भोदिनी। न + उद् + भिद् + इन् + डीप् प्रत्यय
प्रपातात् प्रपाता	-	झरने वेग बाद झरने
अधित्यकातो ऽधित्यकाः	-	अधित्यका (पर्वत वेग ऊपर की ऊँची भूमि) वेग बाद अधित्यकाये
उपत्यकात उपत्यकाः	-	पर्वत वेग पास की नीची भूमि। उपत्यका वेग बाद उपत्यकाये
दोधूयमानाः	-	अत्यधिक हिलने वाले। पुनः पुनः अत्यधिकं कम्पमानाः। धूञ् + यङ् + शानच् प्रत्यय
आघातः	-	अभिघात। चोट। आ + हन् + क्त प्रत्यय
महान्धतमसेन	-	अत्यन्त अन्धकार से। अकारान्त नपुंसक शब्द है। अन्धयति इति अन्धम्। अन्धं च तत् तमश्च। अन्ध तमसम्। महच्च तत् अन्धतमसं च महान्धतमसम्। तेन
कवलीकृतम्	-	ग्रसित होता हुआ। अकवलं कवलं सम्पद्यमानं कृतं कवलीकृतम्। कवल + च्वि + कृतम् प्रत्यय
आघ्नन्ति	-	आ + हन्। लट् लकार, प्रथम पुरुष, बहुवचन
सादी	-	घुड़सवार
चिक्कणपाषाणखण्डेषु	-	चिकने पत्थर खण्डों पर
साधयेयम्	-	सिद्ध करूँगा। साध् (संसिद्धौ) + णिच् प्रत्यय + लिङ् लकार। उत्तम पुरुष एकवचन
पातयेयम्	-	नष्ट कर दूँगा। पत् (गतौ) + णिच् प्रत्यय। लिङ् लकार उत्तम पुरुष एकवचन

अभ्यासः

1. संस्कृतेन उत्तरं दीयताम्-

- (क) सायं समये भगवान् भास्करः कुत्र जिगमिषुः भवति?
(ख) अस्ताचलगमनकाले भास्करस्य वर्णः कीदृशः भवति?

- (ग) नीडेषु के प्रतिनिवर्तन्ते?
- (घ) शिववीरस्य विश्वासपात्रं किं स्थानं प्रयाति स्म?
- (ङ) प्रतिक्षणमधिकाधिकां श्यामतां कानि कलयन्ति?
- (च) शिववीरविश्वासपात्रस्य उष्णीषम् कीदृशमासीत्?
- (छ) मेघमाला कथं शोभते?

2. समीचीनोत्तरसङ्ख्यां कोष्ठके लिखत-

- अ. शिवराजविजयस्य रचयिता कः अस्ति? ( )
- (क) बाणभट्टः
- (ख) श्रीहर्षः
- (ग) अम्बिकादत्तव्यासः
- (घ) माघः
- आ. कतिवर्षदेशीयो युवा हयेन पर्वतश्रेणीरुपर्युपरि गच्छति स्म। ( )
- (क) चतुर्दशवर्षदेशीयः
- (ख) द्वादशवर्षदेशीयः
- (ग) पञ्चदशवर्षदेशीयः
- (घ) षोडशवर्षदेशीयः
- इ. शिववीरस्य विश्वासपात्रं किम् आदाय तोरणदुर्गं प्रयाति? ( )
- (क) संवादम् आदाय
- (ख) पत्रम् आदाय
- (ग) पुष्पगुच्छम् आदाय
- (घ) अश्वम् आदाय

3. रिक्तस्थानानि पूरयत।

- (क) अथाकस्मात् परितो मेघमाला ..... पशुषु।
- (ख) क्षणे क्षणे ..... नीडेषु प्रस्खलन्ति।
- (ग) पदे पदे ..... वृक्षशाखाः सखमाघ्नन्ति।
- (घ) कृतप्रतिज्ञोऽसौ ..... निजकार्यान् विरमति।

4. अधोलिखितानां पदानाम् अर्थान् विलिख्य वाक्येषु प्रयुज्जत।

भास्करः, मेघमाला, वनानि, मार्गः, वीरः, गगनतलम्, झञ्झावातः, मासः, सायम्।

5. अधोलिखितानां पदानां सन्धिविच्छेदं कृत्वा सन्धिनिर्देशं कुरुत।

दशमः पाठः

दीनबन्धुः श्रीनायारः

प्रस्तुत पाठ उड़िया भाषा के प्रख्यात साहित्यकार श्री चन्द्रशेखरदासवर्मा द्वारा विरचित 'पाषाणीकन्या' कथासंग्रह के संस्कृत अनुवाद से संकलित है।

इसके अनुवादक डॉ० नारायण दाश हैं। इस कथा के नायक श्रीनायार का पालन-पोषण एक अनाथाश्रम में हुआ है। श्रीनायार ने अपनी कर्मदक्षता, दाक्षिण्य और सेवामनोवृत्ति से समाज में आदर्श स्थापित किया है। वह प्रतिमास अपने वेतन का आधा से अधिक भाग केरल में स्थापित अनाथाश्रम को भेजते हैं। प्रस्तुत कथा में श्रीनायार का लोककल्याणकारी आदर्श चरित्र वर्णित है।

श्रीनायारः केन्द्रसर्वकारतः स्थानान्तरणेन आगत्य ओडिशासर्वकारस्य अधीने प्रायः वर्षत्रयेभ्यः कार्यं करोति। तथाप्यस्मिन् वर्षत्रयात्मके कालखण्डे एकवारमपि स्वराज्यं केरलं प्रति गमनाय इच्छां न प्रकटितवान् । स स्वल्पभाषी, अतस्तस्य मनःकथा मनोव्यथा वा बोधगम्या नास्ति। सन्तुलितो वार्त्तालापः, साक्षात्समये आगमनम्, ततः सञ्चिकासु मनोनिवेशः, कार्यं समाप्य स्वगृहं प्रत्यागमनञ्च तस्य वैशिष्ट्यमासीत्। तस्य कर्मनैपुण्यं दृष्ट्वा एव ओडिशासर्वकारस्तं स्थानान्तरणेन स्वीकृत्य खाद्यापूर्तिविभागे सचिवपदे नियुक्तवान् । गतस्य वर्षत्रयस्य आकलनात् ज्ञायते यद् विभागस्य कार्यनैपुण्यं दशगुणैः वर्धितम्। खाद्ये अपमिश्रणं न्यूनीभूतम्। अत उपभोक्तृणामपि अभियोगो नास्ति विभागस्य विपक्षे। मन्त्रिणां मध्येऽपि तस्य सुख्यातिः वर्तते।

श्रीनायारस्य दायित्वग्रहणस्य एकमासाभ्यन्तरे बहुदिनेभ्यः स्थगितानां विविध समस्यानामपि समाधानं जातम्। स्वकार्यं त्यक्त्वा अपरस्य सहकारस्तस्य परमधर्मः। सः प्रतिमासं प्रथमदिवसे स्ववेतनस्य अर्धाधिकं भागं केरलं प्रेषयति स्म कश्चित् सम्पर्कः। तेनानुमीयते तस्य राज्येन सह अस्ति कश्चित् सम्पर्कः। कानिचन मलयालमभाषायाः संवादपत्राणि अतिरिच्य कदापि तस्य नाम्ना किमपि पत्रमागतमिति कोऽपि कदापि न जानाति।

एकस्मिन् दिने श्रीनायारः पत्रमेकं धृत्वा मस्तकमवनमय्य पठन् आसीत्। नेत्रतीराद् विगलिता अश्रुधारा आर्द्रीकरोति स्म पत्रस्य अर्धाधिकं भागम् । तदानीमेव तस्य कार्यालयलिपिकः श्रीदासःप्रविशति। श्रीनायारः तमुक्तवान्-अधुना मम गमनसमयः समुपागत एव। मम दायित्वहस्तान्तरणपत्रकं सज्जीकुरु। अहमधुना द्वित्राणां दिवसानां सकारणावकाशं स्वीकरिष्यामि। पुनः तदनु स्वीकरिष्यामि दीर्घावकाशम् । यदि कस्मैचिद् अज्ञातेन मया रूक्षो व्यवहारः प्रदर्शितः स्यात्, तदर्थं ते मह्यमुदारचित्तेन क्षमां प्रदास्यन्ति इति सर्वेभ्यो निवेदयतु। अनन्तरं सर्वे अश्रुलहदयैः सौप्रस्थानिकीं ज्ञापितवन्तः।

तस्य गमनस्य दिवसत्रयात्परं कार्यालये पत्रमेकमागतम्। कौतूहलवशात् श्रीदासः तत्पत्रमुद्घाटितवान् । लेखिका आसीत् सुश्री मेरी यस्याः पार्श्वे सः प्रतिमासमर्धाधिकं धनं धनादेशेन प्रेषयति स्म। पत्रे एवं लिखितमासीत्.....

श्रीनायार!

भगवान् यीशुस्तव मङ्गलं वितनोतु । मम पूर्वतनं पत्रं त्वया प्राप्तं स्यात्। तव समीपे इदं मम शेषपत्रम्। यतो हि मम जीवनप्रदीपो निर्वापितो भवितुमिच्छति। प्रायस्तवागमनसमये अहं न स्थास्यामि। पूर्वपत्रे-अहमाश्रमस्य सर्वविधमायव्ययाकलनं प्रेषितवती। केवलं यीशोः समीपे गमनात्पूर्वं तव दर्शनमिच्छामि। प्रथमं त्वया निर्मितोऽनाथाश्रमोऽधुना महाद्रुमेण परिणतः। अधुनात्र शताधिका अनाथशिशवो लालिताः पालिताश्च भवन्ति । तव हस्तयोस्तव अनाथाश्रमं समर्प्य अहं सौप्रस्थानिकीमिच्छामि। अद्य समाजस्त्वत्तो बहु किमपि इच्छति। यौ कौ वां तव पितरौ भवतां नाम, तौ धन्यवादाहौ। कदाचित्ताभ्यां त्वं विस्मृतः स्यात् त्वमवश्यमेतान् शिशून् संपोष्य उत्तममनुष्ठानं कारयिष्यसीति मम कामना वर्तते। प्रभुः त्वत्त इमामेवाशां पोषयति। यो जन्म दत्तवान्, स जीवितुमधिकारमपि दत्तवान्। भगवान् त्वां दीर्घजीवनं कारयतु । इति॥

तव शुभाकांक्षिणी

सुश्रीः मेरी

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

तथाप्यस्मिन्	-	तथापि + अस्मिन्, तब भी इसमें।
बोधगम्या	-	बोधेन गम्या, बोध (ज्ञान) के द्वारा गम्य, जानने योग्य।
मनोनिवेशः	-	मनसः निवेशः, ष. तत्पुरुष समास, दत्तचित्त होना।
प्रत्यागमनम्	-	प्रति + आङ् + गम् + ल्युट्, वापिस लौटना।
कर्मनैपुण्यम्	-	कर्मसु नैपुण्यम्, सप्तमी तत्पुरुष, कर्मों में निपुणता
स्वीकृत्य	-	स्वी + कृ + ल्यप्, स्वीकार करके,
अपमिश्रणम्	-	मिलावट
अनुमीयते	-	अनु + मा + लट् प्रथम पुरुष एकवचन, अनुमान किया जाता है।

न्यूनीभूतम्	-	न्यूनी + भू + क्त, कम हो गया।
अतिरिच्य	-	अतिरिक्त
विगलिता	-	वि + गल् + क्त + टाप्, निकली हुई।
अवनमय्य	-	अव + नम् + ल्यप्, झुकाकर
दायित्वहस्तान्तरणम्	-	दूसरे को प्रभार हस्तगत कराना
सज्जीकुरु	-	सज्ज् + च्वि + कृ + लोट् मध्यम पुरुष एकवचन, तैयार करो।
धनादेशेन	-	धनाय आदेशः, तेन चतुर्थी तत्पुरुष, मनीआर्डर से।
निर्वापितः	-	निर् + वापि (णिच्) + क्तः, शान्त
आयव्ययाकलनम्	-	आय व्यय का विवरण
सौप्रस्थानिकी	-	विदाई
पितरौ	-	माता च पिता च (द्वंद्व समास) माता और पिता।

अभ्यासः

1. संस्कृतभाषया उत्तराणि लिखत-

- (क) श्रीनायारः कुत्र गमनाय इच्छां न प्रकटितवान्?
- (ख) विभागस्य विपक्षे केषाम् अभियोगो नास्ति?
- (ग) श्रीनायारः स्ववेतनस्य अर्धाधिकं भागं कुत्र प्रेषयति स्म?
- (घ) श्रीनायारस्य नेत्रतीराद् विगलिता अश्रुधारा किम् अकरोत्?
- (ङ) बहुदिनेभ्यः स्थगितानां समस्यानां समाधानं कदा जातम्?
- (च) श्रीनायारस्य पार्श्वे पत्रं कया प्रेषितम्?
- (छ) आश्रमे के लालिताः पालिताश्च भवन्ति?
- (ज) पत्रलेखिका कस्य हस्तयोः अनाथाश्रमं समर्थं सौप्रस्थानिकीमिच्छति?

2. सप्रसङ्गं हिन्दीभाषया व्याख्यां कुरुत-

- (क) उपभोक्तृणामपि अभियोगो नास्ति विभागस्य विपक्षे
 (ख) सर्वे अश्रुलहदयैः सौप्रस्थानिकीं ज्ञापितवन्तः
 (ग) त्वया निर्मितोऽयं क्षुद्रोऽनाथाश्रमोऽधुना महाद्रुमेण परिणतः।

3. अधः समस्तपदानां विग्रहाः दत्ताः, तानाश्रित्य समस्तपदानि रचयत समासनामापि लिखत-

- (क) कालस्य खण्डः तस्मिन् = ...
 (ख) कर्मसु नैपुण्यम् = ...
 (ग) द्वि च त्रि च अनयोः समाहारः, तेषाम् = ...
 (घ) दीर्घः अवकाशः, तम् = ...
 (ङ) धनाय आदेशः, तेन = ...
 (च) जीवनस्य प्रदीपः = ...

4. रेखाङ्कितपदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत-

- (क) श्रीनायारः स्वल्पभाषी आसीत्।
 (ख) वर्षत्रयस्य आकलनात् ज्ञायते यत् विभागस्य कार्यनैपुण्यं दशगुणैः वर्धितम्।
 (ग) तस्य राज्येन सह कश्चित् सम्पर्कः नास्ति।
 (घ) पत्रस्य अर्धाधिकं भागं अश्रुधारा आर्द्रीकरोति स्म।
 (ङ) श्रीदासः तत्पत्रमुद्घाटितवान्।
 (च) भगवान् त्वां दीर्घजीवनं कारयतु।

5. विपरीतार्थकपदानि मेलयत-

(क) आगत्य	(क) विस्मृतः
(ख) इच्छाम्	(ख) गत्वा
(ग) स्वल्पभाषी	(ग) न्यूनीभूतम्
(घ) प्रारभ्य	(घ) पक्षे
(ङ) अधिकीभूतम्	(ङ) बहुभाषी
(च) विपक्षे	(च) समाप्य
(छ) स्मृतः	(छ) लघुजीवनम्
(ज) दीर्घजीवनम्	(ज) अनिच्छाम्

6. अधोलिखितानां विशेष्यपदानां विशेषणपदानि पाठात् चित्वा लिखत-
वार्तालापः, वर्षत्रयस्य, अश्रुधारा, समस्यानाम्, व्यवहारः, पत्रम्, शिशवः।
7. अधोलिखितेषु पदेषु प्रकृतिप्रत्ययविभागं कुरुत-
समाप्य, जातम्, त्यक्त्वा, धृत्वा, पठन्, संपोष्य।

योग्यताविस्तारः

1. प्रस्तुतकथायाः मूललेखकः श्रीचन्द्रशेखरदासवर्मा ओडियासाहित्यक्षेत्रे लब्धप्रतिष्ठः कथाकारो वर्तते।
अस्य जन्म 1945 तमे ईशवीयसंवत्सरे अभवत्। अस्य द्वादशकथाग्रन्थाः, एकः नाट्यसङ्ग्रहः
त्रयः समीक्षा-ग्रन्थाश्च प्रकाशिताः सन्ति। पाषाणीकन्या वोमा च श्रीवर्मणः प्रसिद्धौ कथासंग्रहौ
स्तः। 'दीनबन्धुः श्रीनायारः' इति कथा पाषाणीकन्या इति कथासंग्रहात् संकलिता।
2. भारतस्य प्रदेशाः- भारतवर्षे अष्टाविंशति-प्रदेशाः वर्तन्ते। षट् केन्द्रशासितप्रदेशाः सन्ति।
3. अत्रत्याः जनाः विविधभाषाभाषिणः सन्ति। हिन्दीम् आङ्ग्लभाषां च अतिरिच्य मलयालम-
तमिल-उडिया-बङ्गला-गुजराती-मराठी-कोंकणी-कन्नड-असमिया-पञ्जाबी भाषाः अत्रत्याः जनाः
वदन्ति।
4. पत्रलेखनं साहित्ये प्रसिद्धा विधा वर्तते।
प्रस्तुतपाठे समागतं पत्रम् अवलोक्य स्वकीयान् विचारान् संस्कृतेन लिखत।

एकादशः पाठः

उद्भिज्ज-परिषद्

प्रस्तुत पाठ 'उद्भिज्ज-परिषद्' पण्डित हृषीकेश भट्टाचार्य की निबन्ध पुस्तक 'प्रबन्ध मञ्जरी' से संक्षिप्त करके लिया गया है। श्रीभट्टाचार्य का समय 1850-1913 ई. है। संस्कृत के आधुनिक गद्यकारों में इनका अन्यतम स्थान माना जाता है। निबन्ध-लेखन की दृष्टि से तो ये अद्वितीय हैं ही, संस्कृत में व्यंग्य शैली का प्रादुर्भाव इनके ही निबन्धों से माना जायेगा। ये ओरियन्टल कॉलेज, लाहौर में संस्कृत के प्राध्यापक थे। इन्होंने 'विद्योदय' नामक संस्कृत पत्रिका का 44 वर्षों तक बड़ी योग्यता के साथ सम्पादन किया। इनका 'प्रबन्ध-मञ्जरी' नामक लेख-संग्रह-ग्रन्थ 1930 में प्रकाशित हुआ था। इस ग्रन्थ की भाषा अत्यन्त सरल, सरस तथा प्रवाहपूर्ण है। इनकी भाषा में महाकवि बाण की शैली की छाप स्पष्ट देखी जा सकती है।

उद्भिज्ज शब्द का अर्थ है- वृक्ष और परिषद् का अर्थ है सभा। इस शब्द का अर्थ हुआ 'वृक्षों की सभा।' इस सभा के सभापति हैं अश्वत्थ-पीपल। वे अपने भाषण में मानवों पर बड़े ही व्यंग्यपूर्ण प्रहार करते हैं।

अथ सर्वविधविटपिनाम् मध्यभागे स्थितः सुमहान् अश्वत्थदेवः वदति-भो भो वनस्पतिकुलप्रदीपा महापादपाः कुसुमकोमलदन्तरुचः लता- कुलललनाश्च! सावहिताः शृण्वन्तु भवन्तः। अद्य मानववार्तैवास्माकं समालोच्यविषयः। मानवा नाम सर्वासु सृष्टिधारासु निकृष्टतमा सृष्टिः, जीवसृष्टिप्रवाहेषु मानवा इव पर-प्रतारकाः स्वार्थसाधनपरा मायाविनः कपट-व्यवहारकुशलाः हिंसानिरताः जीवाः न विद्यन्ते। भवन्तो नित्यमेवारण्यचारिणः सिंहव्याघ्रप्रमुखान् हिंस्रत्वभावनया प्रसिद्धान् श्वापदान् अवलोकयन्ति। ततो भवन्त एव कथयन्तु याथातथ्येन किमेते हिंसादिक्रियासु मनुष्येभ्यो भृशं गरिष्ठाः। श्वापदानां हिंसाकर्म किल जठरानलनिर्वाणमात्रप्रयोजकम्। प्रशान्तजठरानले सकृदुपजातायां स्वोदरपूर्तौ नहि ते करतलगतानपि हरिणशशकादीन् उपघ्नन्ति। न वा तथाविध-दुर्बलजीवानां घातार्थम् अटवीतोऽटवीं परिभ्रमन्ति।

मनुष्याणां हिंसावृत्तिस्तु निरवधिः। पशुहत्या तु तेषाम् आक्रीडनम्। केवलं विक्लान्तचित्तविनोदाय महारण्यम् उपगम्य ते यथेच्छं निर्दयं च पशुघातं कुर्वन्ति। तेषां पशुप्रहार-व्यापारमालोक्य जडानामपि अस्माकं विदीर्यते हृदयम्।

निरन्तरम् आत्मोन्नतये चेष्टमानाः लोभाक्रान्त-हृदयाः मनुजन्मानः किल प्रतिक्षणं स्वार्थसाधनाय सर्वात्मना प्रवर्तन्ते। न धर्ममनुधावन्ति, न सत्यमनुबध्नन्ति। परं तृणवद् उपेक्षन्ते स्नेहम्। अहितमिव परित्यजन्ति आर्जवम्। अमङ्गलमिव उपघ्नन्ति विश्वासम्। न स्वल्पमपि बिभ्यति पापाचारेभ्यः, न किञ्चिदपि लज्जन्ते मुहुरनृतव्यवहारात्। नहि क्षणमपि विरमन्ति परपीडनात्।

न केवलमेते पशुभ्यो निकृष्टास्तृणेभ्योऽपि निस्सारा एव। तृणानि खलु वात्यया सह स्वशक्तितः सुचिरमभियुध्य सम्मुखसमरप्रवर्तमाना वीरपुरुषा इव शक्तिक्षये क्षितितले निपतन्ति, न तु कदाचित् कापुरुषा इव स्वस्थानम् अपहाय प्रपलायन्त। मनुष्याः पुनः स्वचेतसा एव भविष्यत् समये संघटिष्यमाणं कमपि विपत्पातमाकलय्य परिकम्पमानकलेवराः दुःख-दुःखेन समयमतिवाहयन्ति। परिकल्पयन्ति च पर्याकुला बहुविधान् प्रतिकारोपायान् येन मनुष्यजीवने शान्तिसुखं मनोरथपथादतिक्रान्तमेव।

अथ ते तावत्तृणेभ्योऽप्यसाराः पशुभ्योऽपि निकृष्टतराश्च। तथा च तृणा-दिसृष्टेरनन्तरं तथाविधजीवनिर्माणं विश्वविधातुः कीदृशं नाम बुद्धिमत्ताप्रकर्षं प्रकटयति।

इत्येव हेतुप्रमाणपुरस्सरं सुचिरं बहुविधं विशदं च व्याख्याय सभापतिर श्वत्थदेव उद्भिज्ज-परिषद् विसर्जयामास।

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

उद्भिज्जः	- (उद्भिज्य जायते इति उद्भिज्जः) वनस्पति
विटपी	- (विटप + इन्) वृक्ष
अश्वत्थः	- पीपल का पेड़
कुलललनाः	- कुलस्य ललनाः, कुल की स्त्रियाँ
सावहिता	- सावधान
सृष्टिधारासु	- सृष्टेः धारा, षष्ठी तत्पुरुष समास सृष्टिधारा, तासु, सृष्टि की परम्परा में
निकृष्टतमा	- निकृष्ट + तमप्, अत्यधिक नीच
परप्रतारकाः	- परस्य प्रतारकः, षष्ठी तत्पुरुष समास, दूसरे को पीड़ित करने वाले
श्वापदान्	- जंगली जानवरों को
याथातथ्येन	- वस्तुतः
भृशम्	- अत्यधिक
जठरानल-निर्वाणम्	- जठरानलस्य निर्वाणम् षष्ठी तत्पुरुष समास, पेट की अग्नि, भूख की शान्ति
करतलगतान्	- करतलगतान्, हाथ में आये हुए
उपघ्नन्ति	- उप + हन् + लट् लकार, प्रथम पुरुष, बहुवचन, मारते हैं
घातार्थम्	- मारने के लिए
अटवीतः अटवीम्	- अटवी + तस्, एक जंगल से दूसरे जंगल को
निरवधिः	- असीम
आक्रीडनम्	- आ + कीड् + ल्युट् प्रत्यय, खेल

विकलान्तः	-	वि + क्लम् + क्त प्रत्यय, थका हुआ
उपगम्य	-	उप + गम् + क्त्वा (ल्यप् प्रत्यय), पास जाकर
सर्वात्मना	-	पूरे मन से (सभी प्रकार से)
प्रवर्तन्ते	-	प्र + वृत् + लट् लकार प्रत्यय, प्रथम पुरुष बहुवचन, प्रवृत्त होते हैं
उपेक्षन्ते	-	उप + ईक्ष् + लट्, लकार प्रथम पुरुष बहुवचन, उपेक्षा करते हैं
आर्जवम्	-	ऋजोर्भावः आर्जवम्, सीधापन
बिभ्यति	-	भी + लट् लकार प्रथम पुरुष बहुवचन, डरते हैं
पापाचारेभ्यः	-	पापश्चासौ आचारः, पापाचारः तेभ्यः, अनुचित आचरण से
विरमन्ति	-	वि + रम् धातु + लट् लकार + प्रथम पुरुष बहुवचन, रुकते हैं
वात्यया	-	आँधी से
अभियुध्य	-	अभि + युध् + क्त्वा (ल्यप्) प्रत्यय संघर्ष करके
कापुरुषाः	-	कायर
प्रपलायन्त	-	प्र + परा + अय् + लङ् लकार, भागते हैं, प्रथम पुरुष, बहुवचन
अग्रतः	-	अग्र + तस्, आगे
संघटिष्यमाणं	-	सम् + घट् + शानच् प्रत्यय, घटित होने वाले
परिकम्पमानः	-	परि + कम्प् + कानच् प्रत्यय, प्रथमा विभक्ति एकवचन, काँपता हुआ
अतिवाहयन्ति	-	अति + वह् + णिच् + लट् लकार, प्रथमपुरुष बहुवचन बिताते हैं
पर्याकुलाः	-	परि + आकुलाः, बेचैन
अतिक्रान्तम्	-	अति + क्रम् + क्त प्रत्यय, प्रथम पुरुष एकवचन, बाहर जा चुका है
अप्यसाराः	-	अपि + असाराः, सारहीन
प्रकर्षम्	-	अधिकता
पुरस्सरम्	-	पुरः सरतीति पुरस्सरः तम्, आगे

अभ्यासः

1. संस्कृत भाषया उत्तरत-

- (क) उद्भिज्जपरिषद् इति पाठस्य लेखकः कः अस्ति?
- (ख) उद्भिज्जपरिषदः सभापतिः कः आसीत्?
- (ग) अश्वत्थमते मानवाः तृणवत् कम् उपेक्षन्ते?
- (घ) सृष्टिधारासु मानवो नाम कीदृशी सृष्टिः?
- (ङ) मनुष्याणां हिंसावृत्तिः कीदृशी?
- (च) पशुहत्या केषाम् आक्रीडनम्?
- (छ) श्वापदानां हिंसाकर्म कीदृशम्?

2. रिक्तस्थानानि पूरयत-

- (क) मानवा नाम सर्वासु सृष्टिधारासु ..... सृष्टिः।
- (ख) मनुष्याणां ..... निरवधिः।
- (ग) नहि ते करतलगतानपि ..... उपघ्नन्ति।
- (घ) परं तृणवद् उपेक्षन्ते ..... ।
- (ङ) न केवलमेते पशुभ्यो निकृष्टास्तृणेभ्योऽपि ..... एव।

3. अधोलिखितानां पदानां वाक्येषु प्रयोगं कुरुत-

मायाविनः, श्वापदान्, निरवधिः, विसर्जयामास, बिभ्यति, पर्याकुलाः, लज्जन्ते, विरमन्ति, कापुरुषाः, प्रकटयति।

4. सप्रसङ्गं हिन्दीभाषया व्याख्या कार्या-

मनुष्याणां हिंसावृत्तिस्तु निरवधिः। पशुहत्या तु तेषाम् आक्रीडनम्। केवलं विक्लान्तचित्तविनोदाय महारण्यम् उपगम्य ते यथेच्छं निर्दयं च पशुघातं कुर्वन्ति। तेषां पशुप्रहार-व्यापारमालोक्य जडानामपि अस्माकं विदीर्यते हृदयम्।

5. प्रकृति-प्रत्ययविभागः क्रियताम्-

निकृष्टतमा, उपगम्य, प्रवर्तमाना, अतिक्रान्तम्, व्याख्याय, कथयन्तु, उपघ्नन्ति, आक्रीडनम्

6. सन्धिविच्छेदं कुरुत-

मानवा इव, भवन्तो नित्यम्, स्वोदरपूर्तिम्, हिंसावृत्तिस्तु, आत्मोन्नतिम्, स्वल्पमपि

7. अधोलिखितानां समस्तपदानां विग्रहं कुरुत-

महापादपाः, सृष्टिधारासु, करतलगतान्, वीरपुरुषाः, शान्तिसुखम्

योग्यताविस्तारः

(1) प्रचुरोदकवृक्षो यो निवातो दुर्लभातपः।

अनूपो बहुदोषश्च समः साधारणो मतः॥

चरकसंहिता

(2) मानवं पुत्रवद् वृक्षास्तारयन्ति परत्र च।

पुत्रवत्परिपाल्यास्ते पुत्रास्ते धर्मतः स्मृताः॥

महाभारत अनुशासनपर्व

(3) एतेषां सर्ववृक्षाणां छेदनं नैव कारयेत्।

चातुर्मासे विशेषेण विना यज्ञादिकारणम्॥

महाभारत अनुशासनपर्व

(4) एकेनापि सुवृक्षेण पुष्पितेन सुगन्धिना।

वासितं वै वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा॥

महाभारत अनुशासनपर्व

(5) “दशकूपसमा वापी दशपुत्रसमो द्रुमः”।

वृक्षविषयिण्यः ईदृश्यं अन्या सूक्तयोऽपि गवेषणीयाः॥

द्वादशः पाठः

किन्तोः कुटिलता

यह पाठ देवर्षि श्रीकलानाथ शास्त्री द्वारा सम्पादित पं. श्री भट्ट मथुरानाथ शास्त्री के निबन्धसंग्रह 'प्रबन्ध-पारिजातः' से संकलित किया गया है।

पं. भट्ट मथुरानाथ शास्त्री के पिता पं. भट्ट द्वारकानाथ जयपुर निवासी थे। पं. भट्ट मथुरानाथ का जन्म जयपुर में सन् 1889 ई. में हुआ और निधन भी वहीं 4 जून, 1964 ई. को हुआ। आपकी पूर्वज परम्परा अत्यन्त प्रतिभा सम्पन्न रही। इन्होंने महाराजा संस्कृत कॉलेज से साहित्याचार्य की उपाधि प्राप्त की और वहीं व्याख्याता बन गए। आप जयपुर से प्रकाशित 'संस्कृतरत्नाकर' पत्रिका के सम्पादक रहे। भट्ट मथुरानाथ शास्त्री प्रणीत संस्कृत की रचनाओं में 'जयपुरवैभवम्', 'गोविन्दवैभवम्', 'संस्कृतगाथासप्तशती' और 'साहित्यवैभवम्' विशेष उल्लेखनीय हैं। इनके अतिरिक्त चालीस कथाएँ और सौ से भी अधिक निबन्ध संस्कृत में लिखे। इनकी 'सुरभारती', 'सुजन-दुर्जन-सन्दर्भः' और 'युद्धमुद्धतम्' नामक पद्य रचनाएँ भी उल्लेखनीय हैं।

यहाँ संकलित पाठ में श्री भट्ट जी ने दिखाया है कि जब कभी किसी कथन के साथ 'किन्तु' लग जाता है, तब बहुधा वह पहले कथन के अच्छे भाव को समाप्त कर उसे दोषपूर्ण और सम्बोधित व्यक्ति के लिए दुःख पैदा करने वाला, उसके उत्साह का नाशक और शत्रुरूप बना देता है। ऐसे अवसर विरल होते हैं जहाँ 'किन्तु' सम्बोधित व्यक्ति के लिए सुखदायक सिद्ध होता है।

लेख की भाषा सरल व सुबोध है, अलंकारों और दीर्घ समासों आदि का प्रयोग नहीं किया गया है। भाव सुस्पष्ट और सामान्य जीवन में जनसाधारण द्वारा अनुभूत हैं।

कुटिलेनामुना 'किन्तु'-ना कियत्कालात् क्लेशितोऽस्मि। यत्र यत्राहं गच्छामि तत्र तत्रैवास्य शत्रुता सम्मुखस्थिता भवति। अस्य 'किन्तोः' कारणात् कस्मिन्नपि कार्ये सफलता दुर्घटास्ति। बहून् वारान् दृष्टवानस्मि यत्कार्यं सर्वथा सज्जं सम्पद्यते, सर्वप्रकारैः सिद्धिर्हस्तगता भवति, यथैव सफलताया मूर्तिः सम्मुखमागच्छन्ती विलोक्यते तथैव क्रूरोऽयं किन्तुर्मध्ये प्रविश्य सर्वं विनाशयति।

राज्यतो लब्धाया भूमेरभियोगो बहो: कालान्यायालये चलति स्म। अस्मिन्नभियोगे प्राड्विवाकमहोदयो निर्णयं श्रावयन् अवोचत् ...‘वयं पश्यामो यदभियोक्तुः पक्षादावश्यकानि सर्वाण्येव प्रमाणान्युपस्थितानि सन्ति। राज्यतो लब्धाया भूमेर्दानपत्रमप्युपस्थापितमस्ति। न्यायालयेन परिज्ञातं यत् इयं भूमिरभियोक्तुरधि-कारभुक्ताऽस्ति.....।’

अहं निश्चिन्तताया एकं शान्तं निः श्वासममुचम्। मया सर्वथा स्थिरीकृतं यद्भाग्य-लक्ष्मीरनुपदमेव मे कन्धरायां विजयमाल्यं प्रददातीति। परं प्राड्विवाकमहोदयः पुनरग्रे प्रावोचत् ... ‘..... किन्तु राजस्व-विभागस्य प्रधानः किलैकोऽधिकारी एतद्विरोधे एकं पत्रं प्रेषितवानस्ति। एतदुपर्यपि लक्ष्यदानमावश्यकं मन्यामहे।’ मम सर्वोऽप्युत्साहः पलायाञ्चक्रे। ‘किन्तु’-कुन्तो ममान्तःकरणं समन्तात् कृन्तति स्म। निजहृदयमवष्टभ्य न्यायं प्रशंसन् गृहमागमम्।

दृष्टं मया यदेष ‘किन्तुः’ दयाधर्मादिष्वपि अनधिकारचेष्टातो न विरतो भवति। प्रातः कालस्यैव कथास्ति... धर्मव्यवस्थापकमहोदयस्य समीपे एको दीनः करुणक्रन्दनपुरःसरं न्यवेदयत्... ‘महाराज! नववार्षिकी मे कन्या। जातस्य तस्या विवाहस्य अद्य तृतीयो दिवसः। नाद्यापि चतुर्थीकर्म सम्पन्नं येन विवाहः पूर्णः परिगण्येत। तस्याः पतिः सहसाऽग्नियत। हा हन्त! तस्या अबोधबालिकाया अग्रे किं भावि? अस्तकर्मसंख्यावृद्धौ किं ममोच्चकुलमपि सहायकं भविष्यति? आज्ञापयन्तु श्रीमन्तः किं मया साम्प्रतं कर्तव्यम्।’

पण्डितमहोदयो गभीरतममुद्रयाऽवोचत्...‘अवश्यमिदं दयास्थानम्। वर्तमानकाले समाजस्य भीषणपरिस्थितेः पर्यालोचन इदमेवोचितं प्रतीयते यत् एवंविधस्थले पुनर्विवाहस्य व्यवस्था दीयेत... ‘किन्तु’ वयं मुखेन कथमेतत् कथयितुं शक्नुमः। प्राचीनमर्यादापि तु रक्षितव्या स्यात्।’

कुत्रचित् सोऽयं ‘किन्तुः’ नितान्तमनुतापं जनयति। अनेकवर्षाणां परिश्रमस्य फलस्वरूपं मन्निर्मितमेकं नवीनसंस्कृतपुस्तकमादाय साहित्यमर्मज्ञस्य एकस्य देशनेतुः समीपेऽगच्छम्। ‘नेतृ’- महोदयः पुस्तकस्य गुणान् सम्यक् परीक्ष्य प्रसन्नः सन्नवोचत् .. ‘पुस्तकं वास्तव एव अद्भुतं निर्मितमस्ति। बहुकालानन्तरं संस्कृते एवंविधा नवीनता दृष्टिगताऽभवत्। ... ‘किन्तु’ मत्सम्मत्यां तदिदं पुस्तकं भवान् संस्कृते न विलिख्य यदि हिन्दीभाषायामलिखिष्यत् तर्हि सम्यगभविष्यत्।’

गृहं प्रति निवर्तमानोऽहं 'किन्तु' कृताया अस्या मर्मवेधकशिक्षाया उपरि समस्तेऽपि गृहमार्गे कर्णं मर्दयन्नगच्छम्। अनेन 'किन्तु'-ना मह्यं सा शिक्षा दत्तास्ति यद्यहं सत्पुरुषः स्यां तर्हि पुनरस्मिन् मार्गे पदनिक्षेपस्य नामापि न गृहणीयाम्।

कदाचित् कदाचित्त्वयं क्रूरः 'किन्तुः' मुखस्य कवलमप्याच्छिनत्ति। स्वल्प-दिनानामेव वार्तास्ति। आयुर्वेदमार्तण्डस्य श्रीमतः स्वामिमहाभागस्य औषधिं निषेव्य अधुनैवाहं नीरोगोऽभवम्। अस्मिन्नेव समये मित्रगोष्ठ्या निमन्त्रणं प्राप्नवम्। भोजनगोष्ठ्यां समवेतुं ममापीच्छाशक्तौ प्राबल्यस्य प्रवाहः पूर्णमात्रायां प्रवर्द्धमान आसीत्। अहं स्वामिमहोदयमप्राक्षम्... 'किमहं तत्र गन्तुं शक्नोमि।' उत्तरमलभ्यत... 'तादृशी हानिस्तु नास्ति। 'किन्तु' गरिष्ठवस्तुनो भोजने अवधानमत्यावश्यकम् अधुनापि दौर्बल्यमस्ति।'

उत्साहस्य ज्वाला या पूर्वं प्रचण्डतमा आसीत् अर्द्धमात्रायां तु तत्रैव निर्वाणाभवत्। अस्तु येन केनापि प्रकारेण भोजनगोष्ठ्याविशेषाधिवेशनेऽस्मिन् सम्मिलितस्त्वभवमेव। भोजनपीठे अधिकारं कुर्वन्नेवाहमपश्यं यत् सर्वाङ्गपूर्णा एका भोज्यव्यञ्जनानां प्रदर्शनी सम्मुखे वर्तत इति। धीरगम्भीरक्रमेणाहं भोजनकाण्डस्यारम्भमकरवम्। अहं मोदकस्यैकं ग्रासमगृह्णम्। तस्य स्वादसूत्रेण सन्दानितोऽहं यथैव द्वितीयं ग्रासमगृह्णं तथैव 'स्वामिमहोदयस्य 'किन्तु' मम कण्ठनलिकामरुधत्। मुखस्य ग्रासो मुख एवाऽभ्राम्यत् अग्रे गन्तुं नाशक्नोत्। 'किन्तोः' भीषण-विभीषिका प्रत्येकवस्तुनि गरिष्ठतां सम्पाद्य भोजनं तत्रैव समाप्तमकरोत्।'

अहं देशसेवां कर्तुं गृहाद् बहिरभवम्। मया निश्चितमासीत् 'एतावन्ति दिनानि स्वोदरसेवायै क्लिष्टोऽभवम्। इदानीं कियन्तं कालं देशसेवायामपि लक्ष्यं ददामि।' यथैवाहं मार्गेऽग्रेसरो भवामि, तथैव मम बाल्याध्यापकमहोदयः सम्मुखोऽभवत्। मास्टरमहोदयेन प्रस्थानहेतौ पृष्ठे सति सम्पूर्णसमाचारनिवेदनं ममाऽऽवश्यकमभूत्। अध्यापकमहोदयः प्रावोचत्... 'तात, सर्वमिदं सम्यक्। किन्तु स्वगृहाभिमुखमपि किञ्चिद्विलोकनीयं भवेत्। येषां भरणपोषणं भवत्येवायत्तम् तान् किं भवान् निराधारमेव निर्मुच्य स्वैरं गन्तुमर्हेत्।'

पुनः किमासीत्। अत्रैव परोपकारविचाराणाम् इति श्रीरभूत्। 'किन्तु'- महोदयेन देशसेवायाः सर्वापि विचारपरम्परा परपारे परावर्त्यत। गृहाभिमुखं मुखं कुर्वन् तस्मात् स्थानादेव परावर्तिषि।

मयानुभूतमस्ति यदयं कुटिलः ‘किन्तुः’ नानादेशेषु नानारूपाणि सन्धार्य गुप्तं विचरति। यथैव लोकानां कार्यसिद्धेरवसरः समुपतिष्ठते तथैवायं प्रकटीभूय लोकानां कार्याणि यथावस्थितमवरुणद्धि। अहमेतस्य ‘किन्तु’-कुठारस्य कठोरतया नितान्तमेव तान्तोऽस्मि। अहं वाञ्छामि यदेतस्याक्रमणात् सुरक्षितो भवेयम्। परं नायं मां त्यक्तुमिच्छति। बहवो मार्मिका मामबोधयन् यत् ‘त्वम् एतं सम्मुखमायान्तं दृष्ट्वैव कथं विव्रस्यसि, कुत श्च एनमपसारयितुं प्रयतसे? किमेनं सर्वथा अहितकारिणमेव नि श्चतवानसि? नेदं सम्यक्। पशुघातकस्य छुरिकापि पाशपतितस्य गलबन्धनं छित्त्वा समये प्राणरक्षां कुर्वती दृष्टा।’ अहमपि सत्यस्यैकान्ततोऽपलापं न करिष्यामि। एतस्य कथनस्य सत्यताया मयापि परिचयः कदाचित् कदाचित् प्राप्तोऽस्ति।

‘शब्दैः प्रतीयते यद् गृहे चौरः प्रविष्टोऽस्ति’ इति सभयमनुलपन्ती गृहिणी रात्रौ मामबोधयत्। अहं निजशौर्यं प्रकाशयन् महता वीरदर्पेण लगुडमात्रमादाय अन्धकार एव चौरनिग्रहाय प्रचलितोऽभवम्। गृहिणी कर्णसमीप आगत्य शनैरवदत्... “अन्धकारेऽस्मिन् यासि त्वमवश्यम्, ‘किन्तु’ दृश्यताम् स शस्त्रं न प्रहरेत्।”

पुनः किमासीत्। मम वीरदर्पस्य शौर्यस्य च प्रज्ज्वलितं ज्योतिस्तत्रैव निर्वाणमभूत्। चौरनिग्रहः कीदृशः, निजप्राणपरित्राणमेव मे अन्वेषणीयमभवत्। लगुडं प्रक्षिप्य कोष्ठके निलीनोऽभवम्। तत एव च कम्पित-कण्ठेन चीत्कारमकरवम्--‘लोकाः! आगच्छत, चौरः प्रविष्टोऽस्ति।’

एकेन अमुना ‘किन्तु’ - ना चौरस्य चपेटाभ्योऽवमुच्य सौख्यस्य सुरक्षिते प्रकोष्ठकेऽहं प्रवेशितः। अनेन किन्तुना कस्मिन्नपि संकटसमये कदाचित् किञ्चित्कार्यं कामं कृतं स्यात् परं भूयसा तु अस्माद् भयमेव भवति। अस्य हि सार्वदिकः स्वभाव एव यत् वार्ता काममुत्तमास्तु अधमा वा परमयं मध्ये प्रविष्य तस्याः कथाया विच्छेदमवश्यं करिष्यति। अतएव कस्मिन्नपि समये कार्यसाधकत्वेऽपि लोका अस्माद् विव्रस्यन्त्येव। वैरिणां भारावताराय कदाचित् हिताधराऽपि करवालधारा क्रूराकारा प्रखरप्रकारा एव प्रसिद्धा लोकेषु। विगुणः कार्षापणः, कुत्सित श्च पुत्रः संकटे कदाचिदुपयुक्तो भवेत् परन्तु जनसमाजे द्वयोरुपर्येव नासा- भूसङ्कोचो जातो जनिष्यते च। इदमेव कारणं यत् यस्यां वार्तायां ‘किन्तुः’ उत्पद्यते तां वार्तां लोका विगुणां गणयन्ति।

शब्दार्थाः टिप्पण्यश्च

अभियोगः	-	मुकदमा, अभि + युज् + घञ्, पुल्लिङ्ग, प्रथम पुरुष एकवचन
अभियोक्तुः	-	मुद्ई का, मुकदमा चलाने वाले का, अभि + युज् + तृ। ऋकारान्त पुल्लिङ्ग, पञ्चमी एकवचन।
दुर्घटा	-	असम्भव, दुःखेन घटायितुं शक्या, दुर् + घट् + आ
कुन्तः	-	भाला
मुद्रा	-	मुखाकृति
प्राबल्यस्य	-	प्रबलता का, वेगपूर्वक, प्र + बल + घ्यञ्, नपुंसक लिङ्ग, षष्ठी एकवचन
निर्वाणा	-	समाप्त हो चुकी, निर् + वा + क्त, स्त्रीलिङ्ग, प्रथमपुरुष, एकवचन
इतिश्रीः	-	समाप्ति
मार्मिकः	-	तत्त्वज्ञ, विषयज्ञ, मर्म + ठक्, प्रथमपुरुष एकवचन
प्राङ्ग्विवाकः	-	जज, न्यायाधीश
लक्ष्यदानम्	-	दृष्टिपात, ध्यानदेना, लक्ष्यस्य दानम्, षष्ठी तत्पुरुष
चतुर्थीकर्म	-	विवाहोपरान्त चौथे दिन किया जाने वाला कर्म, चतुर्थे अहनि क्रियमाणं कर्म, मध्यमपद, लोपी समास
कवलम्	-	ग्रास
अवधानम्	-	सावधानी, परहेज, अव + धा + ल्युट् प्रत्यय
विभीषिका	-	भय, डर, वि + भी + षिच् + ण्वुल् + टाप्, प्रत्यय षुकागम और इत्व
तान्तः	-	पीड़ित, परेशान
परिगण्येत	-	गिना जाए, परि + गण् (संख्याने) + विधिलिङ्
कन्धरायाम्	-	गले में, गर्दन पर (में)
साम्प्रतम्	-	अभी, वर्तमान में, सम्प्रति एव साम्प्रतम्
गभीरतमम्	-	गम्भीरतम, गभीर + तमप्
पर्यालोचने	-	देखने पर, समग्र दृष्टिपात करने पर, परि + आ + लोच् + ल्युट्, सप्तमी विभक्ति, एकवचन (दर्शन, अंकन)

न्यवेदयत्	-	निवेदन किया, नि + अवेदयत्, विद् (ज्ञाने) धातु लङ्, लकार णिजन्त, प्रथमपुरुष, एकवचन
पदनिक्षेप	-	कदमरखना, पदयोः निक्षेपः, षष्ठी तत्पुरुष
अनुतापम्	-	पश्चात्ताप, पछतावा, अनु + तापम्
विलोक्यते	-	देखा जाता है, वि + लोक् (दर्शन, अंकन) + यक्, लट् लकार आत्मनेपद, प्रथमपुरुष, एकवचन भावे प्रयोगः
अवष्टभ्य	-	रोककर, अव + स्तम्भ् (अवरोध) + ल्यप् प्रत्यय
परित्राणम्	-	रक्षण, बचाव, परि + त्रैङ् (पालने) + ल्युट्, नपुंसकलिङ्ग प्रथमपुरुष एकवचन
अन्वेषणीयम्	-	ढूँढने योग्य, खोजने योग्य, अनु + इष् + अनीयर् प्रत्यय
लगुडम्	-	लाठी, दण्ड
निलीनः	-	छुपा हुआ, नि + ली + क्त प्रत्यय
चपेटाभ्यः	-	ताडन से, थप्पड़ों से
कुत्सितः	-	निन्दित, गर्हित

अभ्यासः

1. संस्कृतेन उत्तरं दीयताम्-

- (क) भूमिविषयके अभियोगे 'किन्तु'-ना का बाधा उपस्थापिता?
- (ख) वाक्यमध्ये प्रविश्य सर्व कार्यं केन विनाश्यते?
- (ग) लेखकस्य देशसेवायाः विचारस्य कथम् इति श्रीरभूत्?
- (घ) नेतृमहोदयः पुस्तकप्रशंसां कुर्वन् 'किन्तु' प्रयोगेन कं परामर्शम् अददात्?
- (ङ) भोजन-गोष्ठीस्थले कीदृशी प्रदर्शनी समायोजिता आसीत्?
- (च) भोजनगोष्ठ्यां लेखकस्य कण्ठनलिकां कः अरुधत्?
- (छ) धर्मव्यवस्थापकः विधवायाः पुनर्विवाहमुचितं मन्यमानोऽपि व्यवस्थां किमर्थं न ददौ?
- (ज) गृहिणी पत्युः कर्णसमीपे आगत्य शनैः किम् अवदत्?
- (झ) लोकाः किन्तु युक्तां वार्तां केन कारणेन विगुणां गणयन्ति?
- (ञ) किन्तोः सार्वदिकः प्रभावः कः?

2. उपयुक्तशब्दान् चित्वा रिक्तस्थानानां पूर्तिः विधेया-

(दुर्घटा, अवधानम्, सन्दानितः, स्वामिमहोदयम्, संस्कृते, विवाहस्य, शान्तम्, पलायांचक्रे, कालात्, संकटे)

- (क) अहम् ..... अप्राक्षं किमहं तत्र गन्तुं शक्नोमि।
 (ख) अस्य 'किन्तोः' कारणात् कस्मिन्नपि कार्ये सफलता ..... अस्ति।
 (ग) तस्य स्वादसूत्रेण ..... अहं यथैव द्वितीयं ग्रासमगृह्णं तथैव 'किन्तुः' मम कण्ठनलिकामरुधत्।
 (घ) गरिष्ठवस्तुनो भोजने ..... अत्यावश्यकम्।
 (ङ) विगुणः कार्षापणः कुत्सितश्च पुत्रः ..... कदाचिदुपयुक्तो भवेत्।
 (च) राज्यतो लब्धाया भूमेरभियोगो बहोः ..... न्यायालये चलति स्म।
 (छ) मम सर्वोऽप्युत्साहः ..... ।
 (ज) अहं निश्चिन्तताया एकं ..... निःश्वासममुचम्।
 (झ) जातस्य तस्या ..... अद्य तृतीयो दिवसः।
 (ञ) बहुकालानन्तरं ..... एवं विधां नवीनता दृष्टिगताऽभवत्।

3. अधोलिखितैः उचितक्रियापदैः रिक्तस्थानानि पूरयत-

परिगणयेत, परावर्तिषि, आच्छिनत्ति, मन्यामहे, दीयेत, अलिखिष्यत्

- (क) प्रधानः एकं पत्रं प्रेषितवानस्ति। एतदुपर्यपि लक्ष्यदानमावश्यकं .....।
 (ख) गृहाभिमुखं मुखं कुर्वन् तस्मात् स्थानादेव .....।
 (ग) यदि हिन्दीभाषायाम् ..... तर्हि सम्यगभविष्यत्।
 (घ) इदमेवोचितं प्रतीयते यत् एवंविधस्थले पुनर्विवाहस्य व्यवस्था .....।
 (ङ) कदाचित् कदाचित्त्वयं क्रूरः 'किन्तुः' मुखस्य कवलमपि .....।
 (च) नाद्यापि चतुर्थीकर्म सम्पन्नं येन विवाहः .....।

4. सन्धि-विच्छेदं कुरुत-

- (क) तत्रैवास्य .....
 (ख) सर्वाण्येव .....
 (ग) मन्निर्मितमेकम् .....
 (घ) किलैकोऽधिकारी .....
 (ङ) द्वयोरुपर्येव .....

5. प्रकृति-प्रत्ययविभागः क्रियताम्

- (क) निर्मुच्य .....
 (ख) आदाय .....
 (ग) प्रविष्टः .....
 (घ) आगत्य .....
 (ङ) परिज्ञातम् .....

6. अधोलिखितेषु पदेषु विभक्तिं वचनं च दर्शयत-

- (क) कार्ये .....
 (ख) अभियोक्तुः .....
 (ग) बालिकायाः .....
 (घ) न्यायालयेन .....
 (ङ) नेतुः .....
 (च) शक्तौ .....
 (छ) औषधिम् .....

7. स्वरचितवाक्येषु अधोलिखितपदानां प्रयोगं कुरुत-

किन्तु, गन्तुम्, मह्यम्, विभीषिका, भरणपोषणम्, दृष्ट्वा।

8. विलोमशब्दान् लिखत-

(क) विगुणः	.....
(ख) शौर्यम्	.....
(ग) सुरक्षितः	.....
(घ) शत्रुता	.....
(ङ) धीरः	.....
(च) भयम्	.....

योग्यताविस्तारः

1. स्वकल्पनया वाक्यपूर्तिं कुरुत-

- (क) अहम् उच्चाध्ययनं कर्तुमिच्छामि, किन्तु ..... ।
- (ख) छात्राः कक्षायामुपस्थिताः, किन्तु ..... ।
- (ग) सः गन्तुमिच्छति, किन्तु ..... ।
- (घ) वयं तर्तुमिच्छामः, किन्तु ..... ।
- (ङ) ते कार्यं कर्तुमिच्छन्ति, किन्तु ..... ।
- (च) अर्वाचीनाः जना अपि प्राचीनां भाषां पठितुमिच्छन्ति, किन्तु ..... ।
- (छ) निर्धना अपि धनमिच्छन्ति, किन्तु ..... ।
- (ज) सर्वे जना आजीविकामिच्छन्ति, किन्तु ..... ।
- (झ) मूकोऽपि वक्तुमिच्छति, किन्तु ..... ।
- (ञ) अध्यापका अध्यापनं कर्तुमिच्छन्ति, किन्तु ..... ।

2. अधोलिखितानाम् आभाणकानां समानार्थकानि वाक्यानि पाठात् अन्वेष्टव्यानि-

- (क) मुँह का कौर छीनना।
- (ख) कुछ दिन पहले की बात है।
- (ग) खोटा सिक्का और खोटा बेटा भी समय पर काम आते हैं।
- (घ) नाक-भौंह सिकोड़ना।

छन्द

छन्द

पद्य लिखते समय वर्णों की एक निश्चित व्यवस्था रखनी पड़ती है। यह व्यवस्था छन्द या वृत्त कहलाती है।

वृत्त के भेद

प्रायः प्रत्येक पद्य के चार भाग होते हैं, जो पाद या चरण कहलाते हैं। जिस वृत्त के चारों चरणों में बराबर वर्ण हों, वे समवृत्त कहलाते हैं। जिसके प्रथम और तृतीय तथा द्वितीय और चतुर्थ चरण वर्णों की दृष्टि से समान हों, वे अर्धसमवृत्त हैं। जिसके चारों चरणों में वर्णों की संख्या समान न हो, वे विषमवृत्त कहे जाते हैं।

गुरु लघु व्यवस्था

छन्द की व्यवस्था वर्णों पर आधारित रहती है, मुख्यतः स्वर वर्ण पर। ये वर्ण छन्द की दृष्टि से दो प्रकार के होते हैं- लघु और गुरु। सामान्यतः ह्रस्व स्वर लघु होता है और दीर्घ स्वर गुरु। किन्तु कुछ परिस्थितियों में ह्रस्व स्वर लघु न होकर गुरु माना जाता है। छन्द में गुरु-लघु व्यवस्था का नियम इस प्रकार है- अनुस्वारयुक्त, विसर्गयुक्त, संयुक्तवर्ण के पूर्व का वर्ण गुरु होता है। शेष सभी वर्ण लघु होते हैं। छन्द के किसी पाद का अंतिम वर्ण लघु होने पर भी आवश्यकतानुसार गुरु मान लिया जाता है।

सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत्।

वर्णः संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि च॥

गुरु एवं लघु के लिए अधोलिखित चिह्न प्रयुक्त होते हैं-

गुरु   -   ५

लघु   -   ।

यति व्यवस्था

छन्द में जिस-जिस स्थान पर किञ्चिद् विराम होता है, उसको 'यति' कहते हैं। विच्छेद, विराम, विरति आदि इसके नामान्तर हैं।

यतिर्जिह्वेष्टविश्रामस्थानं कविभिरुच्यते।

सा विच्छेदविरामाद्यैः पदैर्वाच्या निजेच्छया॥

गण व्यवस्था

आदिमध्यावसानेषु भजसा यान्ति गौरवम्।
यरता लाघवं यान्ति मनौ तु गुरुलाघवम्॥

तीन वर्णों का एक गण माना जाता है। गुरु-लघु के क्रम से गण आठ प्रकार के होते हैं।

भगण - ५॥	जगण - ॥५
सगण - ॥५	यगण - ॥५५
रगण - ५॥५	तगण - ५५॥
मगण - ५५५	नगण - ॥॥

क. वैदिक छन्द

वैदिक मन्त्रों में गेयता का समावेश करने के लिए जिन छन्दों का प्रयोग हुआ है उनमें गायत्री, अनुष्टुप् तथा त्रिष्टुप् प्रमुख हैं।

गायत्री : जिस छन्द के तीन चरण हों, प्रत्येक चरण में आठ वर्ण हों वह गायत्री छन्द होता है। इसका पाँचवाँ वर्ण लघु तथा छठा वर्ण गुरु होता है। उदाहरण-

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती।
यज्ञं वष्टु धिया वसु॥

(यजुर्वेदः -40/1)

अनुष्टुप् : अनुष्टुप् छन्द में चार चरण होते हैं, प्रत्येक चरण में आठ वर्ण होते हैं।

सङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।
देवा भागं यथा पूर्वे सञ्जानाना उपासते ॥

त्रिष्टुप् : जिस छन्द के चार चरण हों और प्रत्येक चरण में ग्यारह अक्षर हों वह त्रिष्टुप् छन्द होता है। उदाहरण-

समानो मन्त्रः समितिः समानी समानं मनः सह चित्तमेषाम्
समानं मन्त्रमभिमन्त्रये वः समानेन वो हविषा जुहोमि॥

(ऋग्वेदः 10/192/3)

ख. लौकिक छन्द

प्रस्तुत पुस्तक के पाठों में अनेक लौकिक छन्दों को भी संकलित किया गया है। अतः संकलित श्लोकों के छन्दों के लक्षण तथा उदाहरण प्रस्तुत हैं-

1. अनुष्टुप् - आठ वर्णों वाला समवृत्त

अनुष्टुप् छन्द के सभी चारों चरणों का पाँचवाँ वर्ण लघु, छठा वर्ण गुरु तथा प्रथम एवं तृतीय चरण का सातवाँ वर्ण गुरु और द्वितीय एवं चतुर्थ चरण का सातवाँ वर्ण लघु होता है। इसे श्लोकछन्द भी कहते हैं। उदाहरण-

पतितैः पतमानैश्च, पादपस्थैश्च मारुतः।
कुसुमैः पश्य सौमित्रे! क्रीडन्निव समन्ततः॥

(रामायणम्)

2. इन्द्रवज्रा - (ग्यारह वर्णों वाला समवृत्त)

जिस छन्द के प्रत्येक पाद में दो तगण, एक जगण और दो गुरु वर्ण क्रम से हों वह इन्द्रवज्रा छन्द होता है।

स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः।

उदाहरण-

हंसो यथा राजतपञ्जरस्थः, सिंहो यथा मन्दरकन्दरस्थः।
वीरो यथा गर्वितकुञ्जरस्थश्चन्द्रोऽपि बभ्राज तथाम्बरस्थः॥

(रामायणम्)

3. उपेन्द्रवज्रा - (ग्यारह वर्णों का समवृत्त)

जिस छन्द के प्रत्येक पाद में क्रमशः एक जगण, एक तगण, एक जगण और दो गुरु वर्ण हों वह उपेन्द्रवज्रा छन्द होता है।

उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ। उदाहरण-

त्वमेव माता च पिता त्वमेव
त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव
त्वमेव सर्वं मम देव-देव।

4. उपजाति - (ग्यारह वर्णों वाला समवृत्त)

जिस छन्द में इन्द्रवज्रा तथा उपेन्द्रवज्रा के चरणों का मिश्रण होता है वह उपजाति छन्द होता है।

अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः।

इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥

इस छन्द का प्रथम तथा तृतीय चरण उपेन्द्रवज्रा छन्दानुसार तथा द्वितीय एवं चतुर्थ चरण इन्द्रवज्रानुसार हैं। अतः इसे उपजाति छन्द कहा जा सकता है।

उदाहरण-

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा, (इन्द्रवज्रा)
 हिमालयो नाम नगाधिराजः। (उपेन्द्रवज्रा)
 पूर्वापरौ तोयनिधीवगाह्य,
 स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः॥ (कुमारसम्भवम्)

5. मालिनी - (पन्द्रह वर्णों वाला समवृत्त)

जिस छन्द के प्रत्येक चरण में क्रमशः दो नगण, एक मगण तथा दो यगण हों वह मालिनी छन्द होता है। इसके प्रत्येक चरण में आठवें तथा तदनन्तर सातवें अर्थात् चरण के अन्तिम वर्ण पन्द्रहवें वर्ण के बाद यति (विराम) होती है। ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः।

उदाहरण-

मम हि पितृभिरस्य प्रस्तुतो ज्ञातिभेद-
 स्तदिह मयि तु दोषो वक्तृभिः पातनीयः।
 अथ च मम स पुत्रः पाण्डवानां तु पश्चात्
 सति च कुलविरोधे नापराधयन्ति बालाः॥ (पञ्चरात्रम्)

6. वंशस्थ - (बारह वर्णों वाला समवृत्त)

जिस छन्द के प्रत्येक पाद में क्रमशः जगण, तगण, जगण, रगण हों वह वंशस्थ छन्द कहलाता है।

जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ।
 भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमै-
 र्नवाम्बुभिर्दूर विलम्बिनो घनाः।
 अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
 स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्॥

7. शार्दूलविक्रीडित (उन्नीस अक्षरों वाला समवृत्त)

जिस छन्द के प्रत्येक पाद में क्रमशः मगण, सगण, जगण, सगण दो तगण एवं एक गुरु वर्ण हो वह शार्दूलविक्रीडित छन्द कहलाता है। इसमें बारहवें अक्षर के बाद पहली यति और उन्नीसवें अक्षर के बाद दूसरी यति होती है। (सूर्याश्वैर्यदि मासजौसततगाः शार्दूलविक्रीडितम्।)

उदाहरण -

वत्सायाश्च रघूद्वहस्य च शिशावस्मिन्नभिव्यज्यते,
 संवृत्तिः प्रतिबिम्बतेव निखिला सैवाकृति सा द्युतिः।
 सा वाणी विनयः स एव सहजः पुण्यानुभावोऽप्यसौ,
 हा! हा! देवि किमुत्यथैर्मम मनः पारिप्लवं धावति॥

उत्तररामचरितम्

8. वसन्ततिलका (चौदह अक्षरों वाला समवृत्त)

जिसके प्रत्येक चरण में क्रमशः तगण, भगण, जगण, जगण एवं दो गुरु वर्ण हों, वह छन्द वसन्ततिलका कहलाता है। उक्ता वसन्ततिलका तभजाजगौगः

उदाहरण-

पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यं निगूहति गुणान्प्रकटीकरोति।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः॥

नीतिशतकम् 73

9. शिखरिणी- (सत्रह अक्षरों वाला समवृत्त)

जिसके प्रत्येक चरण में क्रमशः यगण, मगण, नगण, सगण, भगण तथा एक लघु और एक गुरु वर्ण हों, वह शिखरिणी छन्द कहलाता है। छठे और सत्रहवें वर्ण के पश्चात् इसमें यति होती है। रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी।

उदाहरण-

मह्विनामेतस्मिन् विनयशिशिरो मौग्ध्यमसृणो
विदग्धैर्निग्राह्यो न पुनरविदग्धैरतिशयः।
मनो मे संमोहस्थिरमपि हरत्येष बलवान्
अयोधातुं यद्वत्परिलघुरयस्कान्तशकलः॥

उत्तररामचरितम्

10. मन्दाक्रान्ता (सत्रह अक्षरों वाला समवृत्त)

मगण, भगण, नगण, दो तगणों और दो गुरुओं से मन्दाक्रान्ता छन्द होता है। इसमें चौथे अक्षर के पश्चात् पहली यति, छठे अक्षर के पश्चात् दूसरी यति तथा आठवें अक्षर के बाद तीसरी यति होती है।

मन्दाक्रान्ताम्बुधि रसनगैर्मोभनौतौग युग्मम्।

उदाहरण-

पश्चात्पुच्छं वहति विपुलं तच्च धूनोत्यजस्रम्
दीर्घग्रीवः स भवति, खुरास्तस्य चत्वार एव।
शष्पाण्यति प्रकिरति शकृत् पिण्डकानाम्प्रमात्रान्
किं व्याख्यानेर्व्रजति स पुनर्दूरमेह्येहि यामः॥

उत्तररामचरितम्

अलङ्कार

लोक में जिस प्रकार आभूषण शरीर की शोभा बढ़ाने में सहायक होते हैं उसी प्रकार काव्य में उपमादि अलंकार उसकी चारुता की अभिवृद्धि करते हैं। वस्तुतः काव्य के शोभाधायक तत्व को ही अलंकार कहते हैं।

शब्दार्थयोरस्थिरा ये धर्माः शोभातिशयिनः।
रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तेऽङ्गदादिवत्॥

शब्द तथा अर्थ को काव्य का शरीर कहा गया है। अतः काव्य-शरीर का अलंकरण भी शब्द तथा अर्थ दोनों रूपों में होता है। जो अलंकार शब्दों के द्वारा काव्य में चारुता की अभिवृद्धि करते हैं वे शब्दालंकार कहे जाते हैं जैसे अनुप्रास, यमक आदि। जो अलंकार अर्थ के द्वारा काव्य की चारुता की अभिवृद्धि करते हैं वे अर्थालंकार कहे जाते हैं, जैसे उपमा, रूपक आदि। इन दोनों प्रकार के अलंकारों का प्रस्तुत संकलन के पाठों में प्रयोग हुआ है। कुछ उदाहरण प्रस्तुत हैं-

अनुप्रासः

वर्णसाम्यमनुप्रासः। (काव्यप्रकाशः)

समान वर्णों की आवृत्ति को अनुप्रास अलंकार कहा जाता है।

उदाहरण -

वहन्ति वर्षन्ति नदन्ति भान्ति ध्यायन्ति नृत्यान्ति समाश्वसन्ति।
नद्यो घना मत्तगजा वनान्ताः प्रियाविहीनाः शिखिनः प्लवंगाः॥

(रामायणम्)

इस श्लोक में आए हुए वहन्ति, वर्षन्ति, नदन्ति, भान्ति, ध्यायन्ति, नृत्यान्ति तथा समाश्वसन्ति इन शब्दों में अनेक वर्णों की समान आवृत्ति है जो श्लोक की चारुता की अभिवृद्धि में सहायक है। अतः यहाँ पर अनुप्रास अलंकार है।

यमकः

सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते॥

(साहित्यदर्पणम्)

जब वर्ण समूह की उसी क्रम से पुनरावृत्ति की जाए किंतु आवृत्त वर्ण समुदाय या तो भिन्नार्थक हो या अंशतः अथवा पूर्णतः निरर्थक हो तो यमक अलंकार कहलाता है। उदाहरण-

अस्ति यद्यपि सर्वत्र नीरं नीरजराजितम्
रमते न मरालस्य मानसं मानसं विना॥

इस श्लोक में मानसम् शब्द की आवृत्ति हुई है और दोनों पद भिन्नार्थक हैं। अतः यहाँ पर प्रयुक्त अलंकार यमक है जो श्लोक के सौंदर्य की अभिवृद्धि में सहायक है।

उपमा:

साधर्म्यमुपमा भेदे।

(काव्यप्रकाशः, 10, 87)

दो वस्तुओं में, भेद रहने पर भी, जब उनका (समानता) प्रतिपादित किया जाता है तो वहाँ उपमा अलंकार होता है। उदाहरण-

रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषारारुणमण्डलः।

निःश्वासान्ध इवाददर्शचन्द्रमा न प्रकाशते॥

(रामायणम्)

यहाँ पर सूर्य के प्रकाश से मलिन चन्द्रमा की उपमा निःश्वासों से मलिन आदर्श (दर्पण) से दी गई है। यह उपमा श्लोक के अर्थ की चारुता की वृद्धि में सहायक है।

उपमा में चार तत्त्व होते हैं

1. उपमेय - जिसकी समानता बताई जाए
2. उपमान - जिससे समानता बताई जाए
3. साधारण धर्म - उक्त दोनों में समान गुण
4. वाचक शब्द - समानता प्रकट करने वाले शब्द- इव यथा आदि।

रूपक:

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः।

(काव्यप्रकाशः, 10,93)

अतिशय सादृश्य के कारण जहाँ उपमेय को उपमान का रूप दे दिया जाये अथवा उपमेय पर उपमान का आरोप कर दिया जाये वहाँ रूपक अलंकार होता है। उदाहरण-

अनलंकृतशरीरोऽपि चन्द्रमुख आनन्दयति मम हृदयम्।

सौवर्णशकटिका पाठ के इस वाक्य में प्रयुक्त चन्द्रमुख शब्द में रूपक अलंकार है। यहाँ पर मुख पर चन्द्रमा का आरोप होने से रूपक अलंकार है।

उत्प्रेक्षा:

“भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना॥

(साहित्यदर्पणम्)

पर (उपमान) के द्वारा प्रकृत (उपमेय) की सम्भावना (उत्कट सन्देह) को उत्प्रेक्षा अलंकार कहते हैं।

उदाहरण-

पतितैः पतमानैश्च पादपस्थैश्च मारुतः।

कुसुमैः पश्य सौमित्रे! क्रीडन्निव समन्ततः॥

(रामायणम्)

यहाँ पर वायु के द्वारा पुष्पों के साथ की जाने वाली क्रीडा की सम्भावना में उत्प्रेक्षा अलंकार है।

अर्थान्तरन्यासः

भवेदर्थान्तरन्यासोऽनुषक्तार्थान्तराभिधा।

(चन्द्रालोकः, 5.66)

मुख्य अर्थ का समर्थन करने वाले अर्थान्तर (दूसरे वाक्यार्थ) का प्रतिपादन (न्यास) अर्थान्तरन्यास कहलाता है। उदाहरण-

यः स्वभावो हि यस्यास्ति स नित्यं दुरतिक्रमः।

श्वा यदि क्रियते राजा तत्किं नाशनात्युपानहम्॥

यहाँ पर पूर्वाद्ध के वाक्यार्थ का समर्थन उत्तराद्ध के वाक्यार्थ द्वारा किया गया है। अतः यहाँ अर्थान्तरन्यास अलंकार है।

अतिशयोक्तिः

सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते।

(साहित्यदर्पणम्, 10.46)

अध्यवसाय के सिद्ध उपमेय के लिए केवल उपमान का ही कथन होने पर अतिशयोक्ति अलंकार होता है। अध्यवसाय का तात्पर्य है- उपमेय के निगरण के साथ उपमान से अभेद का आरोप अर्थात् उपमेय तथा उपमान में अभेद की स्थापना ।

उदाहरण-

यूथेऽपयाते हस्तिग्रहणोद्यतेन केन कलभो गृहीतः।

यहाँ पर अर्जुन को हस्ती तथा अभिमन्यु को कलभ (हाथी का बच्चा) के रूप में प्रस्तुत किया गया है। इस प्रकार उपमेय अर्जुन व अभिमन्यु का निगरण कर उन्हें उपमान हस्ती तथा कलभ के रूप में प्रस्तुत किया गया है। अतः यहाँ अतिशयोक्ति अलंकार है।

श्लेषः

शिलष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते।

(साहित्यदर्पणम्) पद या पद समुदाय द्वारा अनेक अर्थों का कथन श्लेष अलङ्कार कहलाता है।

उच्छलद् भूरि कीलालः शुशुभे वाहिनीपतिः।

यहाँ पर 'कीलाल' तथा 'वाहिनीपति' शब्दों में अनेक अर्थ होने के कारण श्लेष अलङ्कार है। (कीलाल = रुधिर/जल, वाहिनीपति = सेनापति/समुद्र)।

व्याजस्तुतिः

व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा।

(काव्यपकाश) प्रारम्भ में निन्दा अथवा स्तुति प्रतीत हो परन्तु वास्तव में वह उसके विपरीत हो अर्थात् दीखने वाली निन्दा का स्तुति में अथवा स्तुति का निन्दा में पर्यवसान होने पर व्याजस्तुति अलङ्कार होता है।

उदाहरण-

हित्वा त्वामुपरोधवन्ध्यमनसां मध्ये न मौलिः परो,

लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत्र संदृश्यते।

यस्त्यागं तनुतेतरां मुखशतैरेत्याश्रितायाः श्रियः

प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः॥

अर्थात् हे राजन्! मुझे तो यही स्पष्ट लग रहा है कि आपको छोड़ कर न तो आश्रितों के अनुरोध से रिक्तहृदय आश्रयदाताओं का कोई दूसरा शिरोमणि है और न लक्ष्मी को छोड़ कर कहीं अन्यत्र (स्त्रीजाति में) कोई निर्लज्जता दिखाई देती है क्योंकि आप तो ऐसे ठहरे कि नानाविध उपायों से स्वाश्रिता लक्ष्मी के अनवरत परित्याग (दान) से अपमानित होकर भी लक्ष्मी सदा आपके साथ ही रहना चाहती हैं।

यहाँ राजा की आपाततः निन्दा उसके महादान या लक्ष्मी समृद्धि की स्तुति (प्रशंसा) में परिणत हो रही है।

अतः व्याजस्तुति अलंकार है।

अन्योक्तिः

असमानविशेषणमपि यत्र समानेतिवृत्तमुपमेयम्।
उक्तेन गम्यते परमुपमानेनेति साऽन्योक्तिः॥

(काव्यालङ्कारः)

जहाँ कथित उपमान के द्वारा ऐसे उपमेय की प्रतीति हो जो (उपमान के) विशेषणों के असमान होता हुआ भी समान इतिवृत्त वाला हो, वहाँ अन्योक्ति अलंकार होता है।

उदाहरण-

तावत् कोकिल विरसान् यापय दिवसान् वनान्तरे निवसन्।
यावन्मिलदलिमालः कोऽपि रसालः समुल्लसति॥

(रसगङ्गाधरः)

हे कोयल! वन में रहते हुए अपने बुरे समय को तब तक किसी प्रकार बिता लो जब तक कि कोई बौर (मंजरी) से लदा हुआ भौरों से युक्त आम का पेड़ तुम्हें नहीं मिल जाए।

यहाँ कोयल उपमान है और कोई सज्जन उपमेय है। यद्यपि कोयल और सज्जन के विशेषण

एकसमान नहीं हैं तथापि इनका इतिवृत्त एक समान है। अतः यहाँ पर अन्योक्ति अलंकार है।

परिशिष्ट -3

अनुशंसित ग्रन्थ

क्र.सं.ग्रन्थनाम	लेखक	सम्पादक/प्रकाशक
1. ईशावास्योपनिषद्		गीताप्रेस, गोरखपुर
2. रघुवंशमहाकाव्यम्	कालिदास	चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी
3. उत्तररामचरितम्	भवभूति	चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी
4. श्रीमद्भगवद्गीता	वेदव्यास	गीताप्रेस, गोरखपुर
5. कादम्बरी	बाणभट्ट	चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी
6. सिंहासनद्वित्रिशिका		
7. शिवराजविजयः	अम्बिकादत्तव्यासः	साहित्य भण्डार, मेरठ
8. संस्कृतचन्द्रिकापत्रिका	अप्पाशस्त्रिराशि वडेकरः	
9. प्रबन्धमञ्जरी	हृषीकेशभट्टाचार्यः	
10. प्रबन्धपारिजातम्	भट्टमथुरानाथ शास्त्री	
11. Sanskrit Drama in its origin, Development and Theory	A. B. Keith	Oxford Press, London 24
12. संस्कृत नाटक	ए. बी. कीथ	उदयभानु सिंह (हिन्दी अनुवाद) मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली
13. संस्कृत साहित्य का इतिहास	बलदेव उपाध्याय	शारदा मन्दिर वाराणसी, 1973
14. वैदिक साहित्य और संस्कृति	बलदेव उपाध्याय	शारदा मन्दिर वाराणसी,

- 1973
15. History of Classical Sanskrit literature, M. Krishnamacharya Moti Lal Banarsidas Delhi
16. संस्कृत साहित्य का इतिहास वाचस्पति गैरोला चौखम्बा विधाभवन, वाराणसी, 1978
17. संस्कृत साहित्य का अभिनव इतिहास राधावल्लभ त्रिपाठी विश्वविद्यालय प्रकाशन चौक, वाराणसी द्वि सं. 2007
18. छन्दोमञ्जरी गंगादास डॉ ब्रह्मानन्द त्रिपाठी, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन वाराणसी 1903
19. व्याकरण सौरभम् रा. शै. अनु. और प्रशिक्षण परिषद्
20. संस्कृत साहित्य परिचय रा. शै. अनु. और प्रशिक्षण परिषद् द्वारा प्रकाशित
21. चन्द्रालोक जयदेव सं. तथा अनु. सुबोधचन्द्र पन्त, मोतीलाल बनारसीदास दिल्ली 1925
22. वृत्तरत्नाकर भट्टकेदार, सं. आर्येन्दु शर्मा, संस्कृत अकादमी, उस्मानिया विश्व-विद्यालय, हैदराबाद
23. समुद्रसङ्गम दाराशिकोह हिन्दी अनु. बाबू लाल शुक्ल शास्त्री भारतीय विद्या प्रकाशन, दिल्ली 1995
- वही- हिन्दी अनु. जगन्नाथ पाठक राका प्रकाशन, इलाहाबाद 2005
24. कथासरित् (पत्रिका) सम्पादक: डॉ. नारायणदाश कटकम्, ओडिशा (द्वितीयाङ्कः)

